ЗБОРНИК РАДОВА ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XXIV — XXV

UDC 949.5 + 7.033.2 + 877.3 (05) YU ISSN 0584 — 9888

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DES TRAVAUX

DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
XXIV — XXV

BEOGRAD
1986

УДК 949.5+7.033.2+877.3(05) YU ISSN 0584—9888

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА

ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XXIV—XXV

БЕОГРАД
1986

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ
Републичке заједнице науке Србије

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СРС, број 413-138/73-02 од 15. II 1973. године, ова књига ослобођена је плаћања посебног републичког пореза на промет производа и услуга у промету.

Издаје: Византолошки институт САНУ, Београд, Кнез-Михаилова 35

Штампа: Београдски издавачко-графички завод, Београд

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

Када је далеке 1948. године група наших медиевиста на челу са професором и академиком Георгијем Острогорским оснивала Византолошки институт Српске академије наука и уметности, међу његовим првим сарадницима нашао се и професор Јадран Ферлуга, тада млади асистент Филозофског факултета у Београду. У тим почецима као да има неке судбинске подударности, јер је професор Јадран Ферлуга као истраживач стасавао и развијао се заједно са Византолошким институтом. Улажући несебично своје најбоље стваралачке снаге, професор Јадран Ферлуга је током протекле четири деценије свестрано био присутан у свим видовима живота Института: обогаћивао је сталном сарадњом његове публикације, учествовао у обликовању његове научне политике и у формирању младих истраживачких кадрова византологије. Ту богату и свестрану сарадњу није прекидала ни околност да је последње две деценије професор Јадран Ферлуга провео као наставник на Катедри византологије Универзитета у Минстеру. Ценећи велики допринос професора Јадрана Ферлуге у стварању угледа Византолошког института у југословенској и светској византологији, његови сарадници и пријатељи желе да му, поводом престанка активне професорске делатности, макар и овако скромно захвале посветом ове књиге Зборника радова Византолошког института. То чине у искреном и чврстом уверењу да ће професор Јадран Ферлуга још дуго бити присутан у животу и публикацијама Византолошког института Српске академије наука и уметности, као један од његових најстаријих сарадника.

Зборник радова Византолошког института, XXIV — XXV, 1986.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIV — XXV, 1986

УДК 233 "03/05". 234"03/05"

В. В. БЫЧКОВ

ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕКА В ПАТРИСТИЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ

Христианское мировоззрение, нашедшее свое первое философское выражение в патристике, заставило человека поздней античности увидеть в новом свете и по-новому осмыслить целый ряд важных философских проблем[1]. В частности, христианство поставило в центр и своей идеологии, и своей философии проблему человека, не занимавшую такого места ни в одной из философских систем древности.

Усмотрев главную цель существования человеческого общества и всего материального универсума в совершенствовании человека, утратившего изначально дарованное ему совершенство, в преображении его и спасения для вечной блаженной жизни, первые христианские философы направили все свое внимание на всестороннее изучение этого любимого „произведения" верховного Художника, ради „спасения" которого он не жалеет никаких усилий, идет на все вплоть до своего собственного предельного унижения. При этом представители патристики активно использовали весь богатейший материал о человеке, накопленный античными науками и философией. Результаты эмпирических исследований античных медиков и их осмысление философами — Платоном, Аристотелем, стоиками, интерпретированные в свете нового мировоззрения, составили основу патристической антропологии, дали толчок для разработки ряда новых проблем индивидуального и социального бытия человека. Активизации антропологических штудий в патристике и выдвижению их на качественно новую ступень способствовали и центральные богословские идеи христианства о наличии личностного начала у трансцендентного абсолюта, о вочеловечивании одиой из ипостасей бога, о единстве в Христе двух природ — божественной и человеческой.

Не имея возможности в небольшой статье затрагивать все проблемы патристической антропологии, которые к тому же достаточно освещены в современной философской литературе, остановлюсь лишь на двух комплексах проблем наиболее характерных именно для патристики и выдвинутых ею на одно из почетных мест в системе её философии. Первый комплекс связан с осознанием христианскими мыслителями высочайшего назначения человека в универсуме и с удивлением перед совершенством и высоким достоинством его природы, а второй — с осозна-

[1] Подробнее об основных из них см.: *В. В. Бычков*, Эстетика поздней античности II—III века. Москва 1981, 39—146.

нием гуманного отношения к человеку в качестве главного закона социального бытия.

Вслед за античными философами, но уже в свете нового мировоззрения представители патристики усмотрели в человеке венец творения, высшее и наиболее совершенное существо природы и все свое внимание устремили на выяснение смысла и цели его существования. Цикличность и повторяемость многих явлений природы привели первых теоретиков христианства к убеждению, что и столь совершенное существо как человек не может и не должно, прожив тяжкую жизнь, исчезнуть без следа. Только земное, „примитивное“ бытие человека не может быть его единственным уделом. Человек рождается для более высокой цели и вечной жизни. Отсюда — вера в обязательное воскресение. Тертуллиан (II—III вв), указывая на диалектику природных процессов, когда „все восстанавливается через уничтожение“, восклицает с пафосом: „А ты, человек, — сколь великое имя, если бы ты понимал себя хотя бы в смысле изречения Пифии, — ты, господин всего, что умирает и восстанавливается, неужели умрёшь для того, чтобы исчезнуть?“ (Apol. 48).[2] Христиане осознали человека как существо возвышенное и духовное и именно этим отличное ото всего остального животного мира. Само вертикальное положение человеческого тела с лицом, обращенным к небу, апологеты понимали как знак возвышенного назначения человека.

Лактанций (III – нач. IV вв) отмечал, что и само имя anthrōpos (человек) греки присвоили человеку потому, что он смотрит „вверх“ (anō) (Div. inst. II 1,15).[3] Однако, сетует он, человек до сих пор не осознал своего высокого назначения. Бог одарил его лицом и взором возвышенным, а он смотрит в землю, бог дал человеку тонкий ум, способный возвышаться к предметам божественным, а он стремится только к вещам земным и низменным. Человек, заключает Лактанций, рождён для неба и не должен уподобляться неразумным животным (Div. inst. II 2,19—20). На земле всё ниже человека (ibd. II 18,1), поэтому все помыслы его должны быть устремлены к небесному, к духовному. Лактанций никак не может согласиться с Сократом, объявлявшим всё, находящееся выше нас, нас не касающимся. Именно в постоянном стремлении к тому, что „выше нас“ и усматривает христианство главное назначение человека. Отсюда и новое отношение к человеку, долго вызревавшее в культуре эллинизма, ясно наметившееся в этике стоиков и во свей полноте сформулированное и разработанное ранней патристикой.

Идея превосходства человека над всеми существами, совершенства организации его тела и духа, его высокого достоинства пронизывает практически всю философию патристики.[4] Климент Александрийский (II — нач. III вв) считал человека прекраснейшим из созданий (Paed.

[2] Сочинения Тертуллиана цитируются по изданиям: Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum (в дальнейшем сокращенно — CSEL), vol. 20, 47, Wien; Patrologiae cursus completus. Series latina. Ed. *J.—P. Migne* (в дальнейшем — PL), т. 1, Paris с указанием в скобках общепринятых сокращенных обозначений трактатов, глав, параграфов.

[3] Лактанций цитируется по изданию: CSEL, vol. 19, 27.

[4] Хотя можно назвать и редкие исключения на этой главной линии, например, Арнобия (III — нач. IV вв), негативно относившегося к человеку, как существу незначительному и бесполезному для мира.

I 3),[5] „поистине небесным растением" (Ad gent. 10); Тертуллиан ставил человека выше ангелов, полагая, что ему бог подчинил всю Вселенную (Adv. Marcion. 1,13); разумность и нравственность, или способность к осознанному творению добрых дел, Ориген (II—III вв) почитал в человеке за высочайшие ценности (Contr. Cels. IV 25).[6] Популярной в патристике была мысль о том, что весь тварный (или материальный) мир был создан ради человека, для его нужд[7] и, следовательно, человеку предопределено высочайшее назначение в универсуме. Об особом почтении бога к человеку, как своему главному творению, свидетельствует, по мнению отцов церкви, и тот факт, что бог, создав весь мир с помощью слова, человека творил своими собственными руками, под которыми, предупреждал блаженный Феодорит, не следует, конечно, понимать какие-то телесные члены, но — особую концентрацию творческой энергии бога и его „величайшее внимание к этому акту" (Divin. decret. epitom. 9).

Не только строго ортодоксальные теоретики христианства высоко ценили человека, как центральное существо в универсуме, но и многие мыслители, отклонявшиеся в тех или иных пунктах от официального учения. Так, известный мыслитель VI в. Иоанн Филопон, считал, что человек был создан последним в ряду творений, как „великое создание" (mega ti chrēma) (De opif. mundi VI 3),[8] как „конечная цель" творения (VII, 9), как „совершеннейшее живое существо", концентрирующее в себе „все жизненные силы" (V, 1); уже только потому, что весь тварный мир создан ради него, человек является „прекраснейшим из всех живых существ" (kallistos pantōn tōn zōōn) (VII, 9); по своей природе человек превосходит всех в универсуме и по своей „разумной сущности" (dia tēn logikēn ousian) приближается к самому богу (VI, 2).

Доводя до определенного логического завершения идеи, наметившиеся у античных философов, патристика отводит человеку уникальное место в универсуме. Именно в нем, как в некоей *целостности* материального и духовного начал, стремятся найти христианские мыслители выход из онтологического дуализма древних философских систем. Высочайшее назначение человека (а отсюда следует и его совершенство, и его превосходство над остальными существами) состоит в том, что он, по замыслу Творца, должен был служить связующим звеном между духовным и материальным мирами, объединяя в себе начала того и другого. Как писал в IV в. Немесий Емесский в трактате „О природе человека", „по сотворении умопостигаемого, а затем — видимого бытия, надлежало создать и некую связь между ними, чтобы все бытие (to pan) было единым, созвучным в самом себе и не враждебным самому себе. Таким живым существом, связующим обе природы, и стал человек" (De nat. homin. 1,14)[9].

[5] Работы Климента цитируются по изданию: Clemens Alexandrinus Werke I. Bd 1—3, Berlin 1960—1972.

[6] Ориген цитируется по изданию: Origenes Werke, Bd I—II, Leipzig 1899.

[7] См.: Theoph. Antioch. Ad Autol. I 4; Tertul. Adv. Marcion I 10; 13; Apolog. 17; Clem. Alex. Cohort. ad gent. 1; Nemes. Emes. De nat. Homin. 1, col. 525—533.

[8] Иоанн Филопон цитируется по изданию: Ioannis Philoponi, De opificio mundi libri VII, ed. *G. Reichardt*, Lipsiae 1897.

[9] Трактат Немесия цитируется по изданию: Patrologiae cursus completus, Series graeca, ed. *J.—P. Migne* (далее сокращенно — PG), t. 40, Paris 1858, col. 503—818.

Выполнение этой уникальной функции — гармонизации духовного и материального в универсуме — стало возможным благодаря „смешению и срастворению чувственного с умственным", по словам Григория Нисского (IV в) в самом человеке. Отсюда постоянное внимание представителей патристики к трудно понимаемому единству духовного и материального, души и тела в человеке.

Уже религиозный максималист и ригорист Тертуллиан был глубоко убежден, что душа и тело неразрывно связаны в человеке и действуют в полном согласии друг с другом. Человек не может существовать без одной из этих составляющих. Духовная, мыслительная деятельность человека является производной тела, ибо „и без действия, и без осуществления мысль есть акт плоти" (De carn. resur. 15). Душа в человеке ничего не делает без тела. Тело является не сосудом для души, а слугой и товарищем её. Чтобы ещё больше оправдать тело, Тертуллиан и душу наделяет особой телесностью (ibid. 17). Ни душа сама по себе не может быть названа человеком, так как она уже потом была помещена в тот образ, который назывался человеком, ни тело без души не является человеком, ибо по выходе души, оно называется трупом. „Поэтому слово „человек" есть в некотором роде фибула, связывающая две субстанции; под этим словом не может пониматься ничего иного кроме этих связанных [субстанций]" (De carn. resur. 40). Если человек грешит, то не из-за одного тела, но с помощью обеих субстанций: души, как побуждающей, и тела, как исполняющего (ibid. 34). Поэтому и воскреснет человек в единстве своих субстанций — души и тела. В теле должна открыться вечная жизнь; для этого и создан человек, для этого и воплотился Логос (ibid. 44).

Проблеме изначальной гармонии души и тела в человеке много внимания уделяли и греческие отцы церкви. Их идеи, во многом опирающиеся на учения Филона Александрийского и Плотина, наиболее полно выразил Немесий Емесский. По его мнению, единство души и тела в человеке — не механическое соединение, но — некая особого рода трудно постигаемая целостность, в которой душе отведена главенствующая роль. Будучи „сущностью самоцельной и бестелесной"[10] душа призвана заботиться о теле и, руководствуясь разумом и волей, должна превратить его в созвучный себе и пригодный орган (De nat. homin. 2,40). При этом душа полностью соединена с телом, но соединена „неслитно" (asynchytōs hēnōtai) — так, что, составляя с телом единый организм, она сохраняет свою самостоятельность (ibid. 3,57). Как духовная сущность, она не имеет пространственной локализации, следуя Плотину[11], полагает Немессий, — то есть в любой точке одушевляемого тела она присутствует вся целиком. Она пронизывает своим светом все тело, и „нет такой части [тела], освещенной ею, в которой она не присутствовала бы целиком (hole)". При этом душа „не заключена в теле, как в сосуде или в мешке, но скорее наоборот — тело в ней" (ibid. 3,58). Духовная сущность, по мнению Немессия, следующего в этом за Плотином, не ограничивается телом, но распространено и за его пределами. Душа находится в теле не в смысле места (en topō), „но в смысле взаимоотношения (en schesei)", действующего принципа. Следовало бы говорить, что душа „действует"

[10] Ousia autotelēs, asōmatos — De nat. homin. 2, 42.

[11] Ср.: En. IV 3, 20.

(energei) в теле, а мы неточно говорим, что она „там есть" (ekei estin) (ibid. 3,59).

В многочисленных философско-религиозных течениях эллинизма и поздней античности общим местом было противопоставление души телу, как негативному началу, достойному лишь безоговорочного порицания. Христианская идея божественного творения человека в единстве его души и тела, по „образу и подобию" божию, да ещё руками божественого творца, заставила представителей патристики по-новому взглянуть и на человеческое тело.

Так, уже Тертуллиан указывал, что в его время повсюду, особенно в среде философов, было обычным делом порицать плоть за её материальность, уязвимость, конечность и т. п. (De carn. resur. 4). Поэтому он считает важной задачей защитить её от порицания, показать её достоинства, что „принуждает" его „сделаться ритором и философом" (ibid. 5). Главным аргументом в этой защите является уверенность в божественном происхождении плоти. Словами, считает он, вряд ли можно воздать человеческому телу столько чести, сколько оказал ему тот, кто создал его своими руками, направляя на него свой ум, свою мудрость, свои действия и заботу. Как же порицать и хулить после этого плоть, тело? (De carn. resur. 6). Если даже дурна материя, как полагают многие философы, то бог в состоянии был её улучшить, создавая тело. Он извлек „золото тела" (carnis aurum) из „грязи", по представлениям позднеантичных спиритуалистов, земли. Бог не мог поместить родственную ему душу в дурную плоть. Ибо даже люди, которые, конечно, не искуснее бога, оправляют драгоценные камни не свинцом, медью или серебром, но обязательно золотом, притом самым лучшим и прекрасно обработанным. Душа и тело — едины в человеке. Тело одухотворяется душой, а душа имеет в теле весь вспомогательный аппарат чувств: зрение, слух, вкус, обоняние и осязание. Итак, хотя тело и считается слугой души, оно является сообщницей и соучастницей её во всём, а значит и в жизни вечной (De carn. resur. 7). Более того, именно тело, плоть является „якорем спасения" (cardo salutis) человека (ibid. 8). Поэтому Тертуллиан, несмотря на весь свой духовный ригоризм, призывает видеть, прежде всего, достоинства, положительные свойства плоти, которые в ней изначальны и первостепенны. Тело, по его мнению, служит украшением души (De carn. resur. 63). Порочна не сама плоть, но плотские вожделения и неприглядные дела человека, они-то и достойны порицания (ibid. 46).

Особое внимание совершенству и красоте человеческого тела в ранней патристике уделил Лактанций. Всесторонне изучая его состав, строение и функции, он приходит к выводу, „что полнее не мог бы воплотиться смысл творения, если бы что-либо [в человеке] было сделано по-иному" (Div. inst. 7,11).

Рассмотрение человека он начинает с головы. Этот дворец души имеет наиболее совершенную из всех форму — шара, подобную форме неба. Волосяной покров скрывает её верхнюю часть, а передняя часть, являющая лицо человека, открыта и украшена наиболее важными и необходимыми для человека частями. Здесь расположены два глаза, а по краям — два уха. Их — по два — не больше, не меньше. Бог устроил

так, чтобы красота (симметрия) согласовывалась с пользой. Форма ушей удивительна. Они открыты и ничем не защищены. В противном случае „было бы и менее красиво, и менее удобно" (et minus decorum et minus utile) (8,7), так как не были бы видны извилины ушной раковины и ухудшилась бы слышимость. Сложность и тонкость устройства глаз так удивительны, что не поддаются описанию словами (8,9). Изложив свое понимание механизма зрения, Лактанций подчеркивает, что чувства, когда здоровы соответствующие органы, не обманывают нас, но дают истинную информацию (9,5). Ресницы и брови, защищая глаза, украшают лицо, а нос, вырастая как бы из середины между бровями, разделяет их и подчеркивает их красоту. Описывая функции носа, Лактанций не забывает подчеркнуть и его красоту, которую усиливают две ноздри; с одной он выглядел бы безобразно. Отмечая парность почти всех главных членов (два глаза, уха, ноздри, две руки, ноги) или их разделённость на две части (мозг — две части, сердце — содержит два желудочка), Лактанций подчёркивает что она служит не только для пользы тела, но и его украшением (decus), ибо число два — совершенное число. „Подобно тому, как во всем мире сумма вещей (summa rerum) и состоит, и управляет всем или из единой двойственности, или из двойственного единства (vel de simplici duplex vel de duplici simplex), так и в теле, малом универсуме, из парных членов составляется нераздельное единство" (indissociabilem... unitatem — 10, 11).

Далее Лактанций с восхищением описывает устройство рта, который венчают губы — главное, по его мнению, украшение лица, — из которых верхняя разделена посредине небольшой ямкой, а нижняя выступает вперед с большим изяществом (honestatis gratia) (10, 19). Красоту (decus) остальных черт лица невозможно описать словами. Линия щек плавно переходит в подбородок, разделённый на конце ямкой. Стройная шея переходит в плечи, наделённые большой силой и красотой. Особое восхищение Лактанция вызывают руки человека. „Что скажу я о руках, — восклицает он, — орудиях разума и мудрости? Искуснейший художник (sollertissimus artifex) создал их плоскими с небольшой вогнутостью, чтобы удобно было удерживать взятое, и завершил их пальцами, относительно которых трудно сказать, чем они превосходнее: красотой ли, или [приносимой ими] пользой (utrumne species an utilitas). Число их поистине совершенно и полно, порядок и устройство их превосходнейшие, линия суставов волниста и форма ногтей, завершающих пальцы и укрепляющих их мягкую плоть на концах, округла, — всё это являет красу великую (magnum praebet ornatum)" (10,23). Большой палец поставлен отдельно от других и выступает как бы вождём их. Он обладает наибольшей силой. В нем видно только два сустава, тогда как в других пальцах — по три. Третий его сустав скрыт в плоти руки „красоты ради" (pulchritudinis gratia). Если бы в нём были видны все три сустава, рука имела бы „вид непристойный и безобразный" (foeda et indecora species) (10, 24—25). Интересно заметить, что рука, главное орудие практической деятельности человека, интересует Лактанция больше с чисто эстетической, чем с утилитарной точки зрения. Читая его описание человека, постоянно ловишь себя на мысли, что перед тобой эстетический анализ скульптурного произведения большого мастера.

Грудь человека, будучи ровной и широкой, являет собой, в глазах Лактанция, удивительное зрелище. Такую грудь имеет только человек. У животных она узка и скрыта между ног. Даже соски не лишены своего рода красоты. У женщин они служат для кормления детей, а у мужчин „только для красоты (ad solum decus) чтобы грудь не казалась безобразной (informe) и как бы искалеченной“ (10, 26—27).

Переходя к внутренним органам, Лактанций подчеркивает, что они внешне менее прекрасны, но вызывают великое удивление своим совершенством и сложностью выполняемых функций (II).

Полное описание человека, — Лактанций отмечает, что назначение далеко не всех членов и органов ему известно, — выливается у него в настоящий гимн человеку, целесообразности организации его тела, его красоте. Восторг и удивление Лактанция так велики, как будто он первым (а его устами — христианство впервые) открыл и увидел совершенство и красоту человека, как будто вся античность с культом человеческого тела и его красоты, насквозь пронизанная телесными интуициями, не знала этого. Конечно, Лактанцию было отлично известно всё это, более того, он немало страниц посвятил критике античной культуры, прежде всего, за её культ тела. В какой-то мере он и сам ещё находится под влиянием этого культа, но для него он уже наполнен иным содержанием. Хотя красота и совершенство человека радуют его сами по себе, тем не менее он ни на минуту не забывает, что человек — произведение Высочайшего, Совершеннейшего Художника. Именно эти неописуемые красота и совершенство человека служат в глазах христиан важным доказательством бытия самого Верховного Художника и его творческой деятельности.

В более поздний период и уже на греческой почве подвел итог античным и раннехристианским исследованиям человека византиец Немесий Емесский в своем трактате „О природе человека“. Опираясь на научные и философские теории античности (прежде всего, Аристотеля, Плотина, Галена) и на антропологию Тертуллиана, Климента, Лактанция, Оригена, Афанасия Александрийского, Григория Нисского, Немесий создал наиболее полную в патристике теорию человека. Она и явилась одним из основных источников, из которого в полной мере черпала вся последующая христианская средневековая философия. Первый систематизатор византийской философии Иоанн Дамаскин страницами переписывал трактат Немесия в свои сочинения.

Так же, как и Лактанций, восхищаясь совершенством человека, целесообразностью организации его тела. Немесий, однако, не допускает в своих рассуждениях практически никакого эстетизма. Стремясь остаться на почве строгой научности, он склонен видеть в человеке организм исключительной целесообразности. Не останавливаясь здесь на его подробных, в основном компилятивных, рассуждениях о строении и функционировании тела и души в человеке, приведу лишь его суждение о руках. „Руки являются весьма восприимчивым органом и пригодным для занятий искусствами“. Без рук, или даже без пальцев, человек неспособен ни к каким искусствам, поэтому „один только человек, как разумный и способный к искусствам, одарен от творца руками“ (De nat. homin. 27, 116—117).

В душе человека патристика выше всего ценит *разум* и *свободу воли,* хотя последняя, по христианской доктрине, привела человека к грехопадению, но в ней же видит христианство и залог окончательного торжества человека над всеми негативными явлениями.

Человек был создан в отличие от остальных животных разумным. Разум же, отмечает Немесий, „обладает, с одной стороны, созерцательной способностью (to theōrētikon), а с другой — практической (to praktikon). Созерцательная способность та, которая познает сущее, практическая же, которая обсуждает, определяет истинный смысл практической деятельности; созерцательную способность называют обычно умом (noun), а практическую разумом (logon), а также первую — мудростью, а вторую — рассудительностью (logon)" (De nat. homin. 41, 156). Следствием разумности человека явилась свобода воли, или самостоятельность (to autexousion) человека, возможность самому принимать решение, независимо от божественного Промысла (pronoia), который управляет всем универсумом. „По необходимости, — пишет Немесий, — самостоятельность соединена с разумом; ибо или [человек] не будет разумным, или, будучи разумным, будет господином [своих] действий; а будучи господином действий, во всяком случае, будет свободным (autexousion)" (41, 156).

Во власти человека, по Немесию, находится все то, относительно чего он может, обдумав, принять решение, совершать его или не совершать; совершать так или по-иному, то есть — всякая „практическая деятельность (hai kata technē energeiai), и добродетели, и всякая душевная и умственная деятельность" (40, 153). Люди имеют свободу в отношении всего того, противоположное чему они также в состоянии сделать (там же).

Именно в свободе выбора, в самостоятельности усматривает патристика, пожалуй, главное достоинство человека. Наделив человека разумом и свободой воли, бог практически приравнял человека к себе самому (в этом патристика и усматривала „образ и подобие божие") — предоставил ему возможность самому определять свой жизненный путь и свое будущее, выбирать между добром и злом. Разум и религиозное чувство должны руководить этим выбором. В силу различных обстоятельств, во многом непонятных представителям патристики, человек и человечество в целом чаще пока выбирают зло и порочный образ жизни, а сторонники и носители добродетели всегда остаются в меньшинстве и, как правило, терпят в этой жизни всяческие лишения и притеснения. Эту социальную проблему подробно разработал в своей теории „двух градов" Августин,[12] но она выходит за рамки темы данной статьи и я не буду на ней здесь останавливаться.

Два начала (доброе и злое) ведут постоянную борьбу между собой не только в обществе, но и в душе каждого человека, что хорошо показали теоретики и практики подвижнического (аскетического) образа жизни (Макарий Египетский, Афанасий Александрийский, Василий Великий, Нил Анкирский и другие).[13] Человеку приходится сконцентри-

---

[12] Подробнее см.: *В. В. Бычков* Эстетика Аврелия Августина. Москва 1984, 23—47.

[13] Подробнее см.: *В. В. Бычков,* Важный аспект ранневизантийской эстетики. — в кн.: „Зборник радова Византолошког института", књ. XXIII, Београд 1984, с. 31—47.

ровать все свои физические и психические силы, чтобы вести исключительно добродетельный образ жизни, что далеко не всегда ему удается. Тем не менее патристика в целом настроена оптимистически. Она полагает, что разум и нравственное чувство возьмут в конце концов верх в человеке над всем стихийным, неразумным, хтоническим, добро станет внутренней потребностью человека, двигателем всей его жизни и деятельности и он опять обретет свое утраченное достоинство и почетнейшее место в универсуме, как существо подобное богу и ближайшее к нему. Поэтому представители патристики не устают напоминать „заблудшему" человечеству об изначальном величии и достоинстве человека. „Итак, — пишет Немесий, — кто достойно может оценить благородство этого существа (человека — В. Б.), соединяющего в себе самом смертное с бессмертным и совмещающего разумное с неразумным, заключающего в своей природе образ всего творения и потому называемого микрокосмом (mikros kosmos), удостоенного столь великого промышления божия, что ради него все — и настоящее и будущее, ради него и бог соделался человеком...? Созданный по образу и подобию божию, он (человек — В. Б.) царствует на небе, живет со Христом, есть дитя божие... Кто может выразить словами преимущества этого существа? Оно переплывает моря, на небе пребывает созерцанием, постигает движение, удаленность и величину звезд, пользуется плодами земли и моря, с пренебрежением относится к диким зверям и морским чудовищам; человек преуспевает во всякой науке, искусстве и учении; с отсутствующими по желанию беседует посредством писаний, нисколько не затрудняемый телом, предугадывает будущее; над всеми начальствует, всем владеет, всем пользуется, с ангелами и богом беседует, приказывает твари, повелевает демонами; исследует природу существующего, усердно пытается постичь существо божие, делается домом и храмом божества — и всего этого достигает посредством добродетели и благочестия" (De nat. homin. 1, 26—27).

Столь высоко оценив человека, патристика ещё со времен апологетов (II—III вв) активно выдвинула на одио из главных мест в своей идеологии проблему *человечности*, гуманного отношения к человеку в качестве основного принципа социального бытия. Опираясь на предпосылки, возникшие ещё в стоической философии, ранняя патристика попыталась разработать и внедрить в позднеантичное общество комплекс таких отношений внутри социума, который обеспечивал бы защиту свободы и достоинства человеческой личности во всем ее индивидуальном своеобразии, в её оригинальной самости. Как показала история, эти идеи были во многом утопичны, лишены реальных социальных оснований, но сам факт их постановки и осознания их первостепенной значимости уже в то давнее время заслуживает самого пристального внимания со стороны современной философии, стоящей, как и все человечество, перед проблемой реальной угрозы существованию самой жизни на земле.

Уже Тертуллиан и Минуций Феликс гневно обрушивались на римлян за бесчеловечность их обрядов и зрелищ, где лилась рекой человеческая кровь. Но ведь это кровь бестиариев (борцов с животными) и гладиаторов, — защищались римляне. Для христианина и раб, и бестиарий, и гладиатор — люди точно такие же, как и высокопоставленные граждане Рима (Tertul. Apol. 9; Min. Fel. Octav. 37). Киприан с гневом и горе-

чью стремился доказать своим согражданам, что их жажда кровавых зрелищ является причиной гибели множества невинных людей. Он же обрушивался на жестокости системы римского „правосудия“, часто поощрявшей садистские наклонности своих служителей (Ad. Donat. 9). Римское общество не видело в человеке ничего святого. Долг, честь, слава ценились там значительно выше любой человеческой жизни. Христианство посмотрело на человека, притом на каждого конкретного человека, как бы низко он не стоял на общественной лестнице, глазами бога, который стал человеком, чтобы открыть ему возможность стать богом. С этих позиций человек становится высшей ценностью в мире, а „человечность“ — высшим и неотъемлемым свойством и человека, и человеческой культуры. Апологеты первыми в истории человеческого общества начали последовательную борьбу за гуманное отношение к человеку.

В основу его они положили новое христианское понимание любви. На смену философскому духовному эросу античности христианство принесло интимную, глубоко человечную, сострадательную любовь к ближнему, освятив её божественным авторитетом, божественной заповедью и производя её от божественной любви. „Возлюбленные! — взывает апостол Иоанн, — будем любить друг друга, потому что любовь от Бога, и всякий любящий рождён от Бога и знает Бога; кто не любит, тот не познал Бога, потому что Бог есть любовь. Любовь Божия к нам открылась в том, что Бог послал в мир единородного Сына Своего, чтобы мы получили жизнь чрез Него. В том любовь, что не мы возлюбили Бога, но Он возлюбил нас и послал Сына Своего в умилостивление за грехи наши. Возлюбленные! если так возлюбил нас Бог, то и мы должны любить друг друга“ (1 Ио. 4, 7—11). Опираясь на апостольский авторитет, и автор „Послания к Диогнету“ восхваляет „беспредельное человеколюбие“ (philanthrōpia) бога, предавшего Сына своего во искупление грехов человеческих „за нас, святого за беззаконных, невинного за виновных, праведного за неправедных, нетленного за тленных, бессмертного за смертных“ (Ad Diogn. 9). Бог возлюбил людей, сотворив для них мир и подчинив им всё на земле, создав самих людей по своему образу и наделив их разумом. Кто после этого не станет подражать богу? Подражание же ему состоит не в том, чтобы иметь власть над другими или проявить силу по отношению к слабым, или стремиться к богатству. По-настоящему подражает богу лишь тот, кто принимает на себя бремя ближнего своего, кто благодетельствует другим, кто раздает нуждающимся свое достояние и таким образом становится для них как бы богом (Ad Diogn. 10). К подражанию богу в „человеколюбии“ призывал и Юстин Философ (см. Apol. I 10).

Всеобъемлющая, всепрощающая любовь к людям становится главным оружием в руках ранних христиан против всякого зла и насилия. В качестве идеальной основы своего нравственного кодекса принимают они знаменитую евангельскую заповедь: „любите врагов ваших, благословляйте проклинающих вас, благотворите ненавидящим вас и молитесь за обижающих вас и гонящих вас“ (Мф 5,44; ср. Лк 4,27). История давно показала социальную несостоятельность этого идеала, однако, ранние христиане стояли ещё только у начала великого культурно-исторического эксперимента по его проверке, они были его вдохновителями

и питали глубокую веру в положительный исход дела. Вся раннехристианская культура исходила из стремления предельно реализовать идеалы христианского гуманизма.

Особенно много о гуманном отношении к человеку писал Лактанций, что наполняет его почти античный эстетизм новым, совершенно неантичным содержанием.

Как и его предшественники, Лактанций не устает обвинять римлян в жестокости и за то, что они выбрасывают своих „лишних" детей на улицу, и за несправедливые суды, и, особенно, за жестокие зрелища. Не удовлетворяясь самим боем, зрители заставляют добивать раненых бойцов, просящих пощады, а чтобы кто-нибудь не спасся, притворяясь мёртвым, требуют чтобы были добиты и лежащие без движения. Зрители негодуют, когда бойцы долго сражаются, не умерщвляя друг друга, и требуют, чтобы приведены были более сильные гладиаторы. „Этот жестокий обычай убивает [всякую] человечность (humanitatem)" (Div. inst. VI 20,13), — заключает Лактанций. А человеколюбие, человечность (humanitas) является, в понимании всех ранних христиан, главным свойством „человеческого разума, если он мудр" (Div. inst. III 9,19). Здесь отцы церкви во многом опираются на этические идеи стоиков[14], иногда повторяя их почти дословно, но в новом духовном контексте. Нередко они, чтобы чётче провести границу между язычеством и христианством, сознательно замалчивают принадлежность (или идентичность) тех или иных идей стоикам (Сенеке или Эпиктету прежде всего). Апологеты, однако, более последовательно и результативно развивали идеи гуманного отношения к человеку, поставив их в центр своей мировоззренческой системы, укрепив божественным авторитетом и попытавшись реализовать их в практической жизни.

Бог даровал человеку мудрость и человеколюбие, поэтому для христиан на первом месте стоит религия — „познание и почитание истинного бога", но непосредственно за ней и в тесной связи с ней следует человеколюбие — „милосердие или человечность" (misericordia vel humanitas) (Div. inst. VI 10,2). Гуманность, милосердие, сострадание, любовь к людям — вот новая область чувств, открытая христианством и поставленная им в основу построения новой культуры. „Высшими узами, связывающими людей между собой, является гуманность (humanitas); и кто разрывает их, должен считаться преступником и братоубийцей" (ibid. VI 10,4). Христианство считает всех людей братьями в самом прямом смысле, так как все произошли от первого человека. К идее кровного родства всех людей и восходит раннехристианский гуманизм. Таким образом, развивает дальше свои идеи Лактанций, сущим злодеянием является ненависть к человеку, даже если он в чем-то виновен. Свирепыми зверями являются те, кто, отвергнув всякое чувство гуманности, грабит, мучает и умерщвляет людей. Эти, как и все другие, важные идеи христиане незамедлительно подкрепляют (а как иначе можно было утвердить их?) божественным авторитетом. Они искренне верят, что и бог завещал „религиозно хранить между собою братский союз", не причиняя никому никакого зла (Div. inst. VI 10,4—8).

---

[14] См.: *J. Stelzenberger*, Die Beziehung der frühchristlichen Ethik zur Ethik der Stoa, München 1933.

Философы своим рационализмом отняли у человека милосердие и этим усугубили болезнь, которую обещали излечить, полагает Лактанций и без устали взывает к „заблудшему" человечеству: „Нужно сохранять человечность, если мы желаем по-праву называться людьми. Но что иное есть это самое сохранять человечность (conservare humanitatem), как не любовь к людям (diligere hominem), ибо [любой] человек представляет собой то же, что и мы сами?" Ничего нет более противного человеческой природе, как раздор и несогласие. Справедливы, подчеркивает Лактанций, слова Цицерона, полагавшего, что человек, живущий „согласно природе" не может вредить другому человеку (De Off. III 5,25; Div. inst. VI 11,1—2). И если вредить человеку не соответствует природе, то помогать ему — важнейшее свойство человеческого естества. Стоит спросить у того, рассуждает далее Лактанций, кто утверждает, что мудрый человек не должен испытывать сострадания, как рассудил бы он, видя, что находящийся в когтях зверя человек просит помощи у стоящего рядом вооруженного человека. Должен ли последний помочь первому? А если человек горит на пожаре, тонет в море или стенает под развалинами дома? Не согласится ли во всех этих случаях любой человек, что гуманность (humanitas) требует оказать помощь страдающему? Но если это так, то на основании чего, спрашивает Лактанций, можно утверждать, что не следует помогать людям терпящим голод, испытывающим жажду или не имеющим зимой одежды? Различия здесь нет, — заключает он (ibid. VI 11,4—6).

Многовековые страдания, слёзы и унижения большей части человечества древнего мира привели, наконец, человека в период кризиса этого мира к глубинному прочувствованию и осознанию, что без человечности, без сострадания, без милосердия человеку нет больше возможности жить в своем обличии. Он должен или превратиться в зверя, или погибнуть. Именно поэтому первые сознательные теоретики христианства — представители ранней патристики всесторонне развивали, внедряли в жизнь и отстаивали в полемике с ещё живыми античными традициями идеи гуманного, сострадательного отношения к человеку. Лактанций риторически призывает всех, отрицающих бескорыстную добродетель, следовать истине, а не её тени. Истина же проста. Помогай всем, кому требуется твоя помощь, не взирая на лица. Давай слепым, хромым, увечным и всем, лишенным помощи и подверженным опасности умереть без твоей помощи. Всякий, имеющий возможность помочь человеку, находящемуся под угрозой смерти, и не помогший ему, является виновником его смерти. Чувство гуманности потому и является чувством, что разум далеко не всегда может объяснить его. Так и Лактанцию трудно объяснить рассудочным римлянам, зачем надо поддерживать жизнь страдающих калек, больных, убогих, зачем, доставляя себе неприятное — уменьшая свое состояние, продлевать страдания этих калек, как резонно замечал герой Плавта. Как и во всех других сложных и трудно объяснимых ситуациях или правилах жизни, Лактанцию опять приходится ссылаться на бога, чей авторитет так активно помогал на первых порах строителям новой культуры. Если эти несчастные бесполезны для людей и для себя, но раз бог допускает их наслаждаться (всё-таки — *наслаждаться!*) жизнью, значит они небесполезны для бога (Div. inst. VI, 11, 15—19).

Истинная гуманность, по мнению Лактанция (это позиция и всей ранней патристики), состоит в постоянной помощи всем нуждающимся, в радушии и гостеприимстве. Истинно гуманный человек кормит бедных, выкупает попавших в плен, защищает вдов, сирот и беспомощных, ухаживает за больными, погребает бедных и странников, употребляя на это всё свое богатство и имущество. В этом Лактанций и видит „настоящую справедливость" (perfecta justitia), на которой должно основываться человеческое общество (ibid. VI, 12,1). Безумны те, полагает он, кто тратит на игрища, сражения, сооружение роскошных зданий такие деньги, которых хватило бы на прокормление жителей целого города. Лактанций настоятельно рекомендует богатым раздать неимущим всё то, что они тратят на свои удовольствия — на зрелища, на собак и лошадей, на содержание гладиаторов и т. п. Мы знаем, что эти призывы ранних христиан не оставались безответными. Далеко не единичными были случаи, когда состоятельные язычники того времени раздавали свое имущество и принимали христианство. В этих утопических, но глубоко гуманных призывах ранних христиан, признавших безоговорочно равенство всех людей перед богом, заключалось их страстное желание сделать людей равными и в их общественном бытии. Именно раннее христианство и предшествовавшие ему секты ессеев и терапевтов дали образцы первых общин, основанных на полном имущественном и сословном равенстве. Реальная действительность поздней античности очень скоро показала социальную несостоятельность этих идей, однако представители патристики последующих веков продолжали усматривать в них рациональное зерно, хотя и повернули их несколько в иную плоскость.

Августин, как крупнейший представитель и завершитель латинской патристики, видел новое отношение к миру и новое мировоззрение пронизанными идеей любви. Толкуя слова псалма: „Воспойте Господу песнь новую" (Пс 95,1), он указывает, что эту песнь можно петь молча, ибо она есть любовь: „. . . любовь сама есть голос к Богу; сама любовь есть новая песнь. Слушай, что есть новая песнь: Господь говорит: »Новую заповедь даю я вам, чтобы вы любили друг друга*« (Enar. in Ps. 95,2)"[15]. Есть два вида любви, разъясняет Августин в толковании на другой псалом, одна земная, нечистая, плотская, увлекающая человека ко всему преходящему, а в результате — в глубины ада. Другая — любовь святая, которая поднимает нас к высотам, воспламеняет в нас жажду вечного, непреходящего, неумирающего. Она возводит нас из глубин ада на небо. Каждая любовь обладает своей силой. Земная, как клей на крыльях, не позволяет летать. Надо очистить крылья от этого клея и взлететь с помощью двух заповедей: любви к Богу и любви к ближнему, — в небо, в общество жителей горнего Иерусалима. В „Песне песней" есть великолепные слова: „Сильна как смерть любовь", но любовь в некотором смысле сильнее смерти, так как она умерщвляет нас грешных и возрождает для новой жизни (Enar. in Ps. 121 praef.).

Разрабатывая новозаветные идеи любви к личностному абсолюту и к ближнему, Августин приходит к убеждению, что всеобъемлющая любовь должна составлять основу жизни и служить главным стимулом

* Ио 13, 34.

[15] Работы Августина цитируются по изданиям: CSEL (отдельные тома); PL, t. 32—47.

познания мира и его первопричины. Истинная любовь ведёт к познанию бога, а такой любовью, вторит Августин Новому Завету, „является то, что мы, держась истины, праведно живём и презираем всё смертное, кроме любви к людям, в которой мы желаем, чтобы они вели праведную жизнь" (De Trin. VIII 7,10). В другом месте он соединяет любовь к ближнему с состраданием: „... в чем бы ни выражалось наша деятельность среди людей, она должна быть проникнута состраданием и самой искренней любовью" (De catech. rud. 17,1). Любовь к людям у Августина не самодовлеюща, она лишь путь к богу и он постоянно подчеркивает это. В период поздней античности человечество пришло к идее гуманизма практически в современном смысле этого слова. Однако совершенно бескорыстная любовь к людям была ещё не доступна и не понятна человеку того сурового времени. Идея гуманизма могла быть принята, да и то далеко не всеми и не сразу (процесс этот затянулся на двадцать веков, как minimum), только освященная божественным авторитетом и в качестве пути к высокой духовной цели. Христианство призывает любить себя самого и своего ближнего, как самого себя. Но ведь человек изначально любил себя, да и некоторых из своих ближних. Однако это была любовь эгоистическая, корыстная, плотская, лишенная высоко духовного идеала гуманизма. Августин классифицирует такую любовь как вожделение (cupiditas) и противопоставляет, как негативную, любви духовной и добродетельной, любви, имеющей возвышенную устремленность. „Любовью (caritas) я называю, — пишет он, — стремление души наслаждаться Богом ради него самого, а собою и ближними — ради Бога; вожделением же — стремление души любить себя и ближнего, и всякий иной предмет не ради Бога. ... Чем более разрушается царство вожделения, тем более укрепляется царство любви" (De doctr. chr. III 10,16). Вожделение — это любовь, направленная на тварный мир ради него самого, а чистая любовь (caritas) имеет своей конечной целью Творца (De Trin. IX 8, 13). В истории человеческой культуры настал момент, когда человек осознал себя настолько высоко, что смог почувствовать, что главным двигателем человеческих взаимоотношений должна быть любовь и он начал активно внедрять эту идею в практику социальной жизни, что было возможно в тот период только под эгидой божественного авторитета. Старые боги греко-римского пантеона не годились для этой цели. Нужен был новый бог, значительно более возвышенный и авторитетный, чем древние боги, и, одновременно, обладающий всеми эмоционально-психологическими характеристиками человека, — нужен был Богочеловек, который бескорыстно полюбил бы всей глубиной своего человеческого сердца ненавидящих его людей, погрязших в своих мелких страстях и крупных преступлениях; безвинно потерпел бы ради этих людей и от их рук страдания, наконец, пошёл бы ради любви к ним на позорную смерть от их же рук и этой любовью искупил бы их грехи; нужен был сам Иисус Христос — материальное воплощение бескорыстной и духовной любви к людям, чтобы и чёрствые сердца людей возгорелись бы наконец этой любовью, почувствовали её красоту и силу. Эта любовь, чтобы утвердиться в сердцах людей, должна была заполнить собой всё существо человеческое, все сферы его практической жизни и духовной деятельности. Теория и практика многих раннехристианских деятелей была направлена на реализацию этой великой идеи, оставшейся на многие

века мечтой и утопией пребывающего в постоянной вражде с самим собой человечества. Социальная действительность поздней Римской империи никак, естествеино, не могла способствовать развитию идеала всеобъемлющей любви. Августину, как и другим христианским идеологам, находившимся на службе у Империи, приходилось прилагать много усилий, чтобы приспособить этот идеал к несовместимой с ним жестокой действительности. Поэтому-то его чаще всего приходилось оставлять в сферах чистой теории, собственно идеальной духовной жизни, уповая на его реализацию лишь в грядущем Царстве блаженной жизни.

На уровне человеческого бытия патристическая философия ставила понятие любви значительно выше разума. У Августина эти две категории стоят, пожалуй, на одной, но самой высокой ступени, дополняя друг друга.

Разум, как известно, с древнейших времён был связан в представлениях философов (и Августин здесь не исключение) с умом, любви же отводилась сфера „сердца", под которым имели в виду не мыслящую, но „чувствующую" часть человеческого духа. Она непосредственно не связана с органами тела, но составляет как бы некие тайные глубины духа — чрево духа. Сердце (cor) поэтому активно вводится Августином в его теорию познания и не больше — не меньше, как в качестве главного органа богопознания. Бог может быть постигнут не разумом, но любящим сердцем (см.: Ep. 147; In Ioan. ev. 74,4). Для того, чтобы сердце было способным постигнуть Творца всего, оно должно быть очищено. „Очищение сердца" (purgatio cordis) — первый этап на пути к абсолютному знанию. И. Ратцингер проследил эволюцию этого важного понятия в процессе духовного развития Августина.[16] В его ранних трактатах оно носит ярко выраженный неоплатонический характер, и, по сути дела, мало отличается от того духовно-душевного „очищения", которое греки обозначали знаменитым термином katharsis. В отличие от аристотелевского катарсиса у Августина под влиянием неоплатонизма оно более спиритуализировано. Это — очищение души ото всяческих материальных устремлений и побуждений, её одухотворение (см. De ord. II 19,50),[17] возведение от материального мира к духовному. Очищение понималось на этом этапе Августином, как путь духовной аскезы.

В период священнической деятельности Августин, не отказываясь от своего раннего понимания очищения, разрабатывает как бы его следующую ступень уже в чисто христианском духе. Истинную чистоту сердца усматривает теперь Августин не в духовной свободе от материи и не в ритуальной культовой чистоте (как у древних евреев), а в духовном смирении, уничижении (humilitas) и в послушании (oboedientia). Эти новые черты душевного склада принёс людям, вернее показал их величие, по христианской традиции сам Богочеловек и они теперь осознаются как важнейшие факторы purgatio cordis. „Humilitas и oboedientia, — пишет И. Ратцингер, — два новых мотива, которые начинают звучать теперь и заступают место голого спиритуализма. Бедственное положение

---

[16] См.: *J. Ratzinger*, Der Weg der religiösen Erkenntnis nach dem heiligen Augustinus. – in: Kyriakon. Festschrift Johannes Quasten, Münster Westf., vol. 2, 1970, 555—561.

[17] См.: *J. Ratzinger*, Volk und Haus Gottes in Augustins Lehre von der Kirche, München 1954, 41.

человека также понимается теперь несколько по-иному: беду человека Августин видит уже не просто в том, что он, стоя на одной из нижних ступеней эманации, обременён материей, а в том, что в нем скрыт образ бога, и скрыт прежде всего под superbia (высокомерием — В. Б.), которое выступает главной характеристикой философов, являющихся, несмотря на их духовность, нечистыми перед богом из-за их гордости, так что бог противостоит им. Так произошло одно из значительных изменений в картине мира и [в понимании] человека. Место онтологического дуализма материи и духа занял теперь этически-исторический дуализм superbia и humilitas".[18] Главное несчастье человека заключается не в его обременённости материей, но в самоневзыскательности его духа. Ему нужна теперь не духовная аскеза, но аскеза послушания.[19]

Крупнейший представитель патристики перенес, таким образом, постановку и решение проблемы человека в сугубо религиозную сферу, в которой в тот период она собственно только и могла быть поставлена с наибольшей полнотой. Однако, нарождавшееся средневековое феодальное общество не было в состоянии и не имело реальнйх социально-экономических оснований для конкретного, хотя бы более или менее удовлетворительного решения этой кардинальной проблемы бытия. Тем не менее гуманистический пафос патристической философии дал позитивные импульсы к развитию духовной, и в первую очередь, художественной культуры Средневековья и Возрождения, а затем и к новой постановке проблемы человека в философии Нового и новейшего времени.

[18] *J. Ratzinger*, Der Weg der religiösen Erkenntnis, 557.

[19] Ср.: *F. Van der Meer*, Augustinus der Seelsorger, Köln 1951, 306—307, 319.

Зборник радова Византолошког института, XXIV—XXV, 1986.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIV—XXV, 1986

UDK 949.5(093) "05" 9949.7:956:945

IVO GOLDSTEIN

HISTORIOGRAFSKI KRITERIJI PROKOPIJA IZ CEZAREJE

I. UVOD

Kontradikcije u povijesnim djelima čest su predmet historiografskog istraživanja. Ponekad, radi se samo o potrebi da se raščišćavanjem kontradikcija dođe do vjerodostojnih činjenica: što je istina, a što nije? Ponekad se događa da te kontradikcije nisu puki plod zabune ili krivo prenesenih podataka. Iza njih se mogu kriti i mnogo složeniji razlozi, koji su odraz ne samo historičareve ličnosti, već i okolnosti i općih prilika u kojima je živio. Zašto je u toku svog rada mijenjao stav prema opisanim prilikama i osobama? Da li su se mijenjale prilike i ličnosti, ili se to dogodilo s piščevim nazorima? Ili je pisac bio izložen pritiscima?

Usmjeravajući istraživački napor tim putem mnogo se može saznati o historičarevoj ličnosti, o njegovim etičkim stavovima i pravom odnosu prema suvremenosti i suvremenicima. Još se više može saznati o vremenu u kojem je pisac živio, o duhovnoj klimi, o etičkim zasadama i njihovoj praktičnoj primjeni.

Takva su istraživanja za svakog historičara velik izazov. Posao mu je donekle olakšan, ukoliko se radi o kraćim periodima u kojima dolazi do velikih razlika u stavovima, načinu razmišljanja i odnosu prema vanjskom svijetu. Oni obično rađaju ljude satkane od suprotnosti, koji u sebi nose snažne elemente starog i nesumnjiv duh novog doba. Neposredne usporedbe starog i novog olakšavaju zaključivanje. Pogotovo onda, kada se svi ti povijesni procesi prelamaju u psihi jednog čovjeka čije moralne dileme nisu nestale u neumitnom zaboravu vječnog kretanja, nego su pisanom riječju ostale sačuvane do naših dana. Jedno od takvih prevratnih razdoblja svakako je bizantska povijest 6. stoljeća, odnosno vrijeme Justinijana I (527—565). Suvremenik koji je ostavio kontradiktoran zapis o tome dobu je Prokopije iz Cezareje. Upravo o njegovu opusu i podacima što se iz njega mogu izvući, bit će riječi u ovom radu.[1]

O Prokopijevu životu ima vrlo malo podataka. Sve što se zna, poznato je uglavnom iz samog njegovog djela. Može se samo pretpostaviti da se rodio oko 500. godine, a sam kaže da je to bilo u lučkom gradu Cezareji u Pales-

[1] Upotrijebljena izdanja: Procopius, in 7 volumes, Loeb Classical Library, 1968—79. Prokop, 5 Band, Heimeran Verlag München, 2. izd., 1978.

tini.[2] Ne zna se točno gdje je stekao pravničku naobrazbu, a karijeru otpočinje kao advokat (ῥήτωρ, σοφιστής)[3]. Godine 527. postaje pravni savjetnik (assessor, σύμβουλος) vojskovođe Belizara u ratu protiv Perzijanaca. Šest godina kasnije putuje s Belizarom u Afriku, gdje Carstvo ratuje protiv Vandala.[4] Kada Belizar 535. godine odlazi u rat protiv Ostrogota, Prokopije još neko vrijeme ostaje u Africi. Kasnije ipak dolazi u Italiju, u Napulj (VI, 4, 1) i u Kampaniju (VI, 4,19). Oko 540. odlazi u Carigrad, a do 542. još jedanput prati Belizara u vojnom pohodu protiv Perzije. Od tog vremena nema više neposrednih podataka o Prokopijevim putovanjima i eventualnim boravištima, ali se općenito vjeruje da je živio u Carigradu.[5] Točan datum smrti ostao je nepoznat.

Prvo Prokopijevo djelo bila je „Povijest ratova".[6] Zatim je napisao „Tajnu povijest" — „Historia arcana" — „'Ανέκδοτα". Njome je htio nadopuniti „Ratove", ali su „Anekdota" izdana tek nakon njegove i careve smrti. Prema vlastitim riječima, u njoj pisac govori sve ono što nije smio u „Ratovima" (A. 1,1).[7] Tako se čitalac sada upoznaje i s naličjem blistavih pobjeda i uspjeha, jer Prokopije bespoštedno kritizira sva suvremena zbivanja i sudionike u njima. Treće Prokopijevo djelo, „O građevinama" — „De aedificiis" — „Περὶ κτισμάτων", unosi u čitav problem još veći nesklad. Naime, to je „besramno, ulagujuće djelo", zapravo panegirik Justinijanu, gdje je navedeno što je sve sagrađeno za vrijeme njegove vladavine.

Kako se moglo dogoditi da je jedan te isti čovjek mogao u tri svoja djela imati tri puta tako različita mišljenja (ili je samo drugačije pisao) o caru i dvorjanima koji su ga okruživali, o politici koju su vodili, o moralnim i etičkim vrednotama koje moraju krasiti čovjeka, i uopće o vremenu u kojem je živio? Objektivna historija, pamflet i panegirik napisani su u relativno kratkom razdoblju od tridesetak godina. Očito je da uzroke ovakvim razlikama i proturječima treba tražiti u Prokopijevoj ličnosti koja se projicira kroz njegovo djelo, ali djelomično i u burnim događajima što su se zbivali tokom njegova života.

Mnogo je pisano o Prokopiju, njegovu životu i djelu. Za neka od pitanja i dileme koje se pri tome javljaju nađeno je nebrojeno mnogo rješenja, ali se pravi, jedini i uvijek istiniti odgovor nikada neće naći i on će uvijek golicati maštu novih generacija istraživača, a njihov odnos prema vječnom pi-

---

[2] *Z. V. Udaljcova*, Mirovozvrennie Prokopia Kesariiskoga, VV, 31, 1971, 9. smatra da je to moglo biti između 490—507. Vidi i općenito: *H. Hunger*, Die Hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner, I, München 1978.

[3] Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, I, Beograd 1955, 17.

[4] Vidi *E. Stein*, Histoire du Bas-empire, II, 1949, 715; *J. B. Bury*, History of the Later Roman Empire, II, London 1923, 418.

[5] *Bury*, n. dj. 419, misli da je u prijestolnici živio i skupljao materijal za pisanje, dok *J. Haury*, Procopiana I, Programm Augsburg, 1891, 26, smatra da je živio u Cezareji, što je već manje uvjerljivo i vjerojatno.

[6] „Περὶ τῶν πολέμων" — podjela na ratove — „Perzijski", „Vandalski" i „Gotski" napravljena je umjetno, u 12. stoljeću, i protivi se osnovnom Prokopijevu stavu o cjelokupnosti izložene povijesti. Prema *Stein*, n. dj. 715. Knjiga I i II sadrže povijest ratova između Bizanta i Perzijanaca do 549. godine. Knj. III i IV obuhvaćen je pohod i pobjeda Bizantinaca protiv Vandala 533—4, a V—VII obrađuju rat protiv Ostrogota u Dalmaciji i Italiji 534—54. VIII knjiga opisuje povijest čitavog Carstva do 554/5.

[7] Prilikom citiranja upotrebljavam kratice: A = Anekdota, G = Građevine, a za „Ratove" je citiran broj knjige bez slobodnog simbola. Tako tekst nije opterećen suvišnim bilješkama, što je, uostalom, bila praksa i drugih istraživača koji su se bavili Prokopijem.

tanju pokoravanja i prkosa, istine i neistine, slobode i neslobode ovisit će uglavnom o vremenu i prostoru u kojem žive. Na neka druga pitanja dani su, čini se, definitivni odgovori i ona nisu više predmet rasprava. Razjašnjene su nejasnoće vezane uz piščevu biografiju[8]; Prokopijevo autorstvo „Anekdota", prije dovođeno u ozbiljnu sumnju, danas je nedvojbeno dokazano.[9] Vrlo su pozorno obrađeni i njegovi religijski i politički stavovi.[10] Neki su se autori bavili Prokopijevim odnosom prema pojedinim ličnostima — Justinijanu[11], Belizaru[12] ili drugima[13], te su spoznavanjem takvog piščevog opredjeljivanja pokušavali objasniti njegovi dublji, moralno-etički ili politički motivi što su ga poticali na pisanje. Takve su rasprave, uistinu vrlo korisne i čine cjelinu sa člancima koji na sličan način osvjetljavaju Prokopijev odnos prema pojedinim događajima[14] i barbarskim narodima.[15] Međutim, nije bilo autora koji je cjelovito obradio Prokopijevo ocjenjivanje pojedinaca i njihova ponašanja, te ljudskog djelovanja uopće, drugim riječima, proučio Prokopijeve kriterije historijskog vrednovanja. To bi, smatram, bilo vrlo zanimljivo analizirati i sintetizirati, pa bi to bio i cilj ovog rada.

Međutim, ti kriteriji historijskog vrednovanja nisu samo ocjene djelovanja pojedinih ličnosti — Belizara, Justinijana, njihovih supruga i drugih — što će biti i obrađeno, ili mišljenje o stupnju civiliziranosti pojedinog barbarskog naroda, te probitačnosti i pravednosti neke akcije. Naime, sinteza kriterija ocjenjivanja pojedinačnih događaja nužno implicira upoznavanje Prokopijeva općenitog stava prema ljudima, pojavama i svijetu koji ga okružuje.

[8] Iscrpan pregled historiografskih radova o Prokopiju: „Historijski zbornik" 38' 1985. Za Prokopijevu biografiju vidi: *Stein*, n. dj. 709—723; *Bury*, n. dj. 417—429; *F. Dahn*, Prokopius von Cäsarea, Berlin 1865; *B. Pančenko*, O Tajnoj istorii Prokopia, VV, 2 1895, 24—57, 340—371 3, 1896, 96—117, 300—316, 461—527, 4, 1896, 402—451; te noviji radovi: Realencyclopädie, 23. 1, 273—599.

[9] Iako je takvu tezu dokazivao već *Dahn*, n. dj. konačno je njenu ispravnost potvrdio *Pančenko*, n. dj. ali je čak i *Ranke*, Weltgeschichte, IV, 2, 1883, 300—12, bio protivnog mišljenja. Bez rezultata Rankeovo je mišljenje nastojao reafirmirati i *N. Iorga*, Médaillons d'histoire littéraire byzantine, Byzantion, 2, 1925, 237—41.

[10] Još su se time bavili i *Bury*, LRE II, 407, a od novijih *G. Downey*, Paganism and Christianity in Procopius, Church History 18, 1959, 89—102; *A. Cameron*, The Scepticism of Procopius, Historia 15, 1966, 466—82; *M. A. Elferink*, Tyche et Dieu chez Procope, Acta et Classica, 10, 1967, 111—34; o tome pišu, uz ostalo, i *Udaljcova*, n. dj. te *Y. A. S. Evans*, Procopius, New York 1972.

[11] *J. Haury*, Prokop und der Kaiser Justinian, BZ, 37, 1, 1937, 1—9; *B. Rubin*, Zeitalter Iustinians, München 1960. i tamo literatura; *F. H. Tinnefeld*, Kategorien der Kaiserkritik in der Byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates, W. Fink Verlag, München 1971; *W. Schubart*, Justinian und Theodora, München 1943.

[12] *Tinnefeld*, n. dj.; a prije njega *Haury* u BZ 1934, 34 i 1936, 36.

[13] *O. Veh*, Zum Geschichtschreibung und Weltauffassung des Prokop von Caesarea, III. Teil, Wiss. Beil. zum Jahresbericht 1952/3. des Gymnasium Bayreuth, 3—11. (Prokopije i Teodat); *H. R. Patch*, The Beginnings of The Legend of Boethius, Speculum, 22, 1947, 443—5, te diskusija koja se nastavlja u Speculum, 23, 1948, 284—7. Vidi i danas još svježu i vrlo dokumentiranu knjigu *Danice Pinterović*, Teodora, vizantijska carica, Osijek 1934.

[14] *J. O. Wald*, Procopius, Bellum Gothicum, II, 6, 28; The Problem of Contacts between Justinian I and Britain, Byz, 38, 1968, 401—7; *R. Benedikti*, Vzetije Rima Alarikom (o historiografskoj metodi Prokopija iz Cezareje), VV, 20, 1961, 23—31.

[15] *H. Ditten*, Zu Prokops Nachrichten über die deutschen Stämme, Byzantinoslavica, 36, 1, 1975, 1—24; 184—91; *R. Benedikti*, Ekskurs o Thuli Prokopija, VV, 24, 1964, 49—58; *Isti*, Prokopios Berichte über die Slavische Verzeit. Beiträge zur Historiographischen Methode des Prokopios. Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft, XIV, 1965, 51—78.

Tako sam pokušao prikazati kategorije koje bi u nekoj cjelini činile Prokopijev odnos prema vremenu, odnosno, točno prema naslovu poglavlja — „Prokopije o svom vremenu, o pojavama, o shvaćanjima". Nastojao sam ih dočarati kroz Prokopijeva razmišljanja o strahu, hrabrosti, odgovornosti, bijedi, gladi, slavi, pljački, pohlepi, osveti i kroz druge manifestacije međuljudskih odnosa, sve do njegovih nazora o toku vremena ili o bolestima. Nizanjem takvih karakteristika što ih nalazimo u Prokopijevu djelu, pa ih možemo identificirati s njegovom osobom i vremenom općenito, dobivamo, u nekom idealnom radu, sveukupan Prokopijev svjetonazor. Ma koliko to izgledalo čudno, kriteriji ovog ocjenjivanja nisu u pojedinim Prokopijevim djelima bitno različiti. Očekivalo bi se, naime, da čovjek koji istovremeno uzdiže carsku politiku u nebesa, a zatim je uspoređuje s paklom, mora korjenito mijenjati i svoje moralno-etičke, političke i religijske nazore. Međutim, u sva tri djela Prokopije je, općenito gledajući, ostao vjeran svojim osnovnim moralno-etičkim pripcipima, i uspoređujući, na primjer, „Ratove" s „Anekdotama" vrlo je teško naći neke bitne razlike ili specifičnosti u ocjenjivanju ljudskog ponašanja, jer Prokopije uvijek polazi od istih moralnih premisa. Vrlo se vješto snalazio i u svakoj situaciji uspijevao ostati dosljedan.

Na kraju, takav svjetonazor mora imati jednu misao vodilju, ideju koja bi u svakoj situaciji opredjeljivala Prokopija pri zauzimanju stava. Taj vrhunski, primarni i uvijek prisutni kriterij, bila bi, smatram, dobrobit Carstva. Kroz sva tri Prokopijeva rada provlači se, kao crvena nit, želja da se svaki pojedinac, svaka akcija ocjenjuju kroz svoju korisnost za Carstvo. Da li je ona moralna ili nije, da li se pisac suprotstavlja po neki puta caru ili nekom drugom, sve to nije važno: Prokopije uvijek ima pred očima Carstvo i njegove dugoročne interese.

II. PROKOPIJE O LJUDIMA I NARODIMA

1. Kronologija Prokopijeva pisanja i evolucija stajališta

Prokopije je počeo pisati „Ratove" početkom četrdesetih godina, upravo kada se nastanio u Carigradu. Izvjesno je da je već tada imao vrlo opsežne bilješke koje su mu umnogome ubrzavale i olakšavale rad. Ovakav se rad, napravljen s mnogo pažnje i točnosti, nije mogao pisati samo na osnovi sjećanja. Mnogo očigledniji dokaz u prilog takve hipoteze jest činjenica da se kroz „Ratove" na više načina može pratiti mijena njegovih interesa i poimanja stvarnosti — od odnosa prema caru, do političkih uvjerenja i naobrazbe. Te se promjene mogu pratiti iz knjige u knjigu „Ratova", one su uistinu velike i vrlo ih je teško objasniti evolucijom Prokopijeve ličnosti od nekoliko godina. Puno je lakše takva razmimoilaženja protumačiti Prokopijevim sazrijevanjem od prvih dana uz Belizara krajem dvadesetih godina, pa sve do polovice stoljeća, kada u Carigradu završava pisanje „Ratova".

Knjige I i II (Perzijski rat) su povijest ratnih operacija i diplomatskih igri Bizanta i Perzije. Pišući „Ratove" Prikopije postupno prestaje biti historičar kojem su u prvom planu neposredni interesi vladajuće elite. Vremenom se sve više uočava rađanje jednog novog Prokopija — on od slijepe pokornosti caru i dogmatske državotvornosti evoluira u svojim razmišljanjima do onog bespoštednog kritičara iz „Anekdota". Međutim, i tom su „novom" Proko-

piju opet najvažniji interesi Carstva, ali on sada polazi od potpuno drugačijih premisa. Tako „Gotski rat", a pogotovo posljednja, VIII. knjiga, pokazuju i velik pomak piščevih interesa — od pukog kroničara ratnih operacija u „Perzijskom ratu", Prokopije pretendira na davanje cjelovite slike zbivanja u Carstvu.

Moglo bi se, dakle, zaključiti da je, što je više odmicao u pisanju, Prokopije postajao sve zanimljiviji i informativniji. Kvantiteta tema i obuhvaćenih događaja je rasla, ali se gubila cjelovitost i kontinuitet pripovijedanja, toliko prisutna i vrlo logična u prvim knjigama „Ratova". Karakteristično je to ponajviše za VIII. knjigu, kada se za trenutak opisuju zbivanja u Perziji, zatim u Italiji, na Balkanu ili u Skandinaviji.

U to je vrijeme Prokopije već napisao, ili bio uveliko u pisanju „Anekdota". Oduvijek se nagađalo što je Prokopija ponukalo na takav preokret pri ocjenjivanju suvremenika i suvremenosti — od hladnog i trezvenog analitičara u „Ratovima" postao je bijesni, nemoćni klevetnik. Svakako da značajan utjecaj na formiranje Prokopijevih stavova ima pogoršano stanje u državi od početka četrdesetih godina: vojni neuspjesi, početak ekonomske krize, teškoće u opskrbi stanovništva, učestale prirodne nepogode koje složeno stanje samo još više pogoršavaju[16], a praznovjernog očevica uvjeravaju da je to kazna Božja zbog zla i nemorala koji su uhvatili maha u prijestolnici. Sve je to moglo u pisca proizvesti dojam o besperspektivnosti situacije, o nužnom pogoršavanju ionako lošeg stanja. Dolazak u Carigrad, boravak u neposrednoj carevoj i caričinoj blizini vjerojatno je lišio Prokopija nekih lijepih ideala i zabluda koje je mogao gajiti na dalekim ratištima, kada je carevu prisutnost osjećao samo kroz dobro sročene pismene naredbe. Kao intelektualca, čovjeka široke naobrazbe i razvijenih moralnih osjećanja, zasigurno ga je zaprepastila nesnošljiva, kverulantska atmosfera što je vladala na dvoru. Pogodilo ga je i ponašanje koje nije imalo nikakva oslonca u toliko propagiranim, uzvišenim idealima Justinijanove vladavine (u njih je Prokopije neko vrijeme slijepo vjerovao).

U takvom opredjeljivanju značajnu je ulogu imao i Prokopijev osobni položaj. U ovakvim je vremenima čovjek vrlo lako mogao napraviti karijeru i još lakše propasti, a da, objektivno, ne napravi ništa posebno korisno ili štetno po državu i cara. Koliko se danas zna, za Prokopijeve izuzetne intelektualne kvalitete nije nikada pronađeno adekvatno mjesto u carevoj službi. Osim toga, pisac je bio vrlo tijesno povezan s Belizarom, čiji se položaj u državi nekoliko puta radikalno mijenjao: jednom bi bio u izvrsnim odnosima sa carom, zatim bi pao u nemilost. Posljedice Belizarovih uspona i padova morao je osjetiti i njegov podređeni.

Što je potaklo ili natjeralo Prokopija da napiše panegirik „O građevinama"? Ni na taj upit, kao ni na onaj prethodni — zašto su napisana „Anekdota"— nema pouzdanog odgovora. Budući da je u „Građevinama" neizmjerni ishvalio Justinijanovu vladavinu i njega osobno, da li je tako pisao da bi

[16] Broj katastrofa upravo je zastrašujući: između 545. i 548. potresi i preobilne kiše uzrokuju slabe žetve i glad (prema *Stein*, n. dj. 757, Ivan Malala 482—4, Teofan 6036—40). Rijeke poplavljuju, a od ukupno 55 potresa zabilježena tokom hiljadugodišnje povijesti Bizanta, čak 11 dogodilo se tokom 32 godine vladavine Justinijana (tako ih je 7 puta više nego u drugim periodima! — *G. Downey*, Earthquakes at Constantinople and Vicinity, A. D. 342—1454, Speculum, 30, 1955, 596—600).

dobio neku čast? (Prokopije je, uistinu, u neko doba postao illustris, odnosno, jedan od „spectabiles comites primi ordinis"[17].) Ili zato da bi stišao carev bijes zbog kritike izrečene u „Ratovima"? Moguće je da je panegirik neposredno naručen i da Prokopije nije mogao mijenjati osnovnu tendenciju djela[18]. Možda je i njegova kritička oštrica vremenom otupila, pa se pod starost počeo oportunistički ulagivati vlasti, kada je uvidio da mu opozicija nije donijela nikakve koristi, već, eventualno, samo komplikacije. Uostalom, i Justinijan je ostario, prestao brinuti o vladalačkim poslovima[19] — nije li polusenilni car prije bio za žaljenje, što se vrlo lako može pretvoriti u isprazno slavljenje koje podsjeća na rezimiranje svega učinjenog i djeluje kao prva verzija nekrologa, nego li napad zbog zločina što su počinjeni deset-dvadeset godina prije i ipak već predstavljaju prošlost?

Usprkos svim dilemama pred koje stavljaju njegova tri djela svakog istraživača, Prokopije je nepokolebljivo izražavao svoj credo koji je, tvrdi, imao stalno pred očima: „dok je pamet prikladna za retoriku, invencija za poeziju, samo je istina potrebna za historiju" (I, 1, 4). Ako je njegov credo uvijek bila istina, nije se zamarao činjenicom da često postoji više istina. U „Anekdotama" kaže otprilike isto, bez patetike — „bit će opisano sve što se dogodilo u svakom dijelu Carstva" (A. 1,1). Dakle, i „Anekdota" predstavljaju cjelovitu istinu, ali pisac navodi neke nove podatke, i to je sve. Prokopije smatra da nije potrebno događaje analizirati, treba ih samo detaljno opisati. Preko kontradikcija u svom djelu prelazi kao da ih niti nema, konstatacijom u „Anekdotama" da je bio prisiljen tajiti uzroke događaja koje je opisao u „Ratovima". Nije ga previše brinula mogućnost različitih interpretacija istih podataka i događaja. Time se nije bavio u teoriji, u smislu u kojem se taj problem danas shvaća, ali ni u praksi, na vlastitom primjeru.

Pri pokušajima da se odgovori na sva ova pitanja, smatram da je važno točno vrijeme nastanka „Građevina". Iako se o tom problemu dosta pisalo, do konačnog se odgovora još nije stiglo. Otto Veh[20] je zaključio da su poglavlja „Građevina" nastajala sukcesivno, prvo negdje već 549. godine. Zatim, 2. i 3. oko 553, a ostala su napisana slijedećih godina. I E. Stein je pokušao[21] dokazati da su „Građevine" napisane prije 555, ali da bi uvjerio čitaoca u svoju tvrdnju, nedostajali su mu, čini mi se, čvršći dokazi. Naime, Stein nije uspio dokazati kako je Teofanova tvrdnja da je Sangarijski most sagrađen 6052. netočna (odnosno, 559—560. godine), a opis tog mosta nalazimo i u Prokopija. Stein je, eventualno, samo poljuljao sigurnost nedvojbenog datiranja nastanka „Građevina" godinom 560.

Dokazi što ih Stein iznosi u cilju pomicanja „terminus post quem non" ne ulijevaju povjerenje. „Prokopije ništa ne kaže o rušenju prve kupole crkve sv. Sofije, a to se dogodilo 7. maja 558", pa, prema tome, Stein smatra da je Prokopije morao pisati prije tog događaja, jer bi ga svakako i spomenuo.

---

[17] *Stein* n. dj. II, 711.

[18] *J. Haury*, Proc. I; *Idem*, Proc. II, Progr. München 1893; *G. Downey*, Procopius on Antioch: A Study of Method in the „De aedificiis", Byzantion 14, 1939, 361—78; *Idem*, The Composition of Procopius De aedificiis, Transactions Amer. Philol. Assoc. 78, 1937, 171—83. *Veh*, n. dj. Teil IX (Prokops Bauten), 12—9; *Rubin*, Zeitalter, 175—7.

[19] *Stein*, n. dj. II, 778.

[20] *Veh*, n. dj. III Teil, 3—11.

[21] *Stein*, n. dj. II, 837.

Međutim, da li bi Prokopije u „Građevinama“, panegiriku, spominjao takve strašne i po samog Justinijana tako neugodne događaje kao što je ovaj? Naravno da ne bi, jer je gradnja sv. Sofije središnji graditeljski događaj Justinijanova doba i građevina oko koje se sve u „Građevinama“ i vrti. Uostalom, uvijek je vrlo nezahvalno zaključivati „ex silentio“ izvora.

Nadalje, Stein, proturječi i pobija samog sebe, jer citira Prokopija kada kaže da sve „opisane građevine postoje dugo, i mnogo je vremena prošlo od njihove izgradnje“, pa mu to služi kao argument u slučaju dokazivanja da je Sangarijski most sagrađen mnogo ranije, a da je Teofan pogriješio u datiranju, ali ne i u slučaju opisa rušenja kupole, što bi Prokopije morao prešutjeti ne samo zato što je to bio neugodan događaj, već i zato što je „malo prošlo od tog događaja“.

I preostala dva argumenta gube na snazi ako se pozorno proanalizira njihov sadržaj. U G. III, 6,6, Prokopije tvrdi dako su se Tzani (kavkaski narod) smirili i prihvatili civilizirani način života, te su prekinuli s razbojstvima. Stein smatra da se to nije moglo napisati poslije 557, jer je te godine na Tzane krenula kaznena ekspedicija upravo da spriječi njihovo nedisciplinirano ponašanje. Time je „terminus post quem non“ spušten na godinu 557. Nije li i to djelomično dokaz „ex silentio“? Prokopije je svakako morao uljepšavati podatke o Justinijanovoj vladavini i, naravno, prešutjeti one stvari koje tom dojmu ne idu u prilog, kao što je to, bez sumnje, ova kaznena ekspedicija. Uostalom, da li je svrha panegirika da nabraja kako je Justinijan morao kažnjavati svoje saveznike zato što su ga izdali?

Na kraju, Stein konačno postavlja „terminus post quem non“ u godinu 555, na osnovi Prokopijeva iskaza u G. V, 7,16, da su samaritanci postali dobri kršćani. Naime, takav se dojam, misli Stein, nije mogao steći nakon ustanka samaritanaca u Cezareji u julu 555, kada je, između ostalog, ubijen i prokonzul Palestine. Takav pomirljiv ton morao je biti odraz Justinijanove 129. novele od 15. juna 551. kada se činilo da su se samaritanci smirili.

Međutim, da li je to dovoljan dokaz za zaključak da su „Građevine“ napisane 555. godine? Prokopije je morao prikazati stanje puno boljim od onoga kakvo je uistinu i bilo, a jedan od osnovnih zadataka bio mu je da upotpuni činjenicama svoju tvrdnju (G. I, 1, 10) „da je vjera u boga prije Justinijana zapadala u greške i prisiljavana da ide u više pravaca, on je (Justinijan) potpuno srušio sve putove koji su vodili takvim greškama i doveo do toga da se stoji na čvrstim osnovama jedne vjere“. Smije li Prokopije proturječiti ovoj svojoj tvrdnji, pričanjem o tome kako su se samaritanci u Palestini pobunili? Sigurno da nije smio! Ova ga pobuna nije smjela pokolebati u decidiranosti i rezolutnosti iskaza, jer su vjerska pitanja bila izuzetno važna. O uspješnosti Justinijanove vjerske politike nije smjelo biti neodređenih i suzdržanih stavova, pogotovo ne u panegiriku. Prema tome, teško je povjerovati da Prokopije ne bi isto pisao o samaritancima prije i poslije događaja 555. godine, odnosno, o uspješnosti Justinijanove vjerske politike.

Sva Steinova dokazivanja nisu nas uvjerila u neophodnost datiranja „Građevina“ otprilike godinom 555, već u činjenicu da, prema dokazima kojima danas raspolažemo, točan datum nastanka ne možemo sa sigurnošću utvrditi. Ako se ipak treba opredijeliti za točnu godinu nastajanja, onda bi to svakako prije bila 560. nego li neka od godina u 6. desetljeću.

2. Belizar

Kako je Prokopije bio Belizarov savjetnik — bliski suradnik, kako je dugo vremena bio pod njegovim rukovodstvom, Belizar je prirodno postao jedan od glavnih likova „Ratova" i „Anekdota."[22]

Prokopije Belizarove pobjede i poraze doživljava kao svoje, njegove eventualne greške smatra djelomično i vlastitima, a u izgradnji velike Belizarove popularnosti u narodu nalazio je i vlastitih zasluga. Belizarov pad u carevu nemilost očigledno je ostavio posljedice i na Prokopijevu karijeru. Poštovanje i ljubav, želja da zapovjednik ostane budućim generacijama u što boljem sjećanju (to isto će se, naravno, dogoditi i s uspomenom na savjetnika, glavne su odrednice koje su vodile pisca u opisu Belizarove ličnosti. Takva koncepcija očita je u „Ratovima", ali se od nje ne odstupa ni u „Anekdotama".

„Ratovi", iako opisuju ratove Bizanta protiv barbara, ipak su, barem do 540. godine, uglavnom povijest Belizarovih pohoda. Prokopije je očevidac svih Belizarovih vojni, pa je normalno i logično da najviše piše o onome što je sam vidio i doživio, a ne o onome što je tek čuo ili pročitao. Belizar je centralna ličnost „Ratova", spominje se daleko najviše i najčešće — pojavljuje se s novim taktičkim idejama, drži govore, šalje naredbe, prima strane izaslanike, piše caru. U „Anekdotama" Belizar se prvenstveno napada, ali i sažaljeva istovremeno, zbog slijepe ljubavi i potpunog potčinjavanja supruzi Antonini, dok su Teodora, djelomično i Antonina, pa i Justinijan direktno optuženi za razna zlodjela. Prokopije, doduše, na početku „Anekdota" obećava da će opisati „sva Belizarova zlodjela", ali njih gotovo da i nema.

Ako usporedimo sliku o Belizaru iz „Ratova" i iz „Anekdota", zaključujemo da se ona u bitnim crtama ne razlikuje. Možda su neke crte Belizarova karaktera naglašenije, neki postupci jasno opisani, ali u Prokopijevu opisu nema proturječja.

U „Ratovima" se stvara apsolutno afirmativna slika Belizara, u potpunosti odobrava i opravdava svaka njegova akcija, a na kraju mu se i podilazi. Prokopije pažljivo oslikava vojskovođinu ličnost, ističe kvalitete, vješto ga vodi iz situacije u situaciju, gdje se Belizar uvijek izuzetno dobro snalazi. Objašnjavaju se detaljno sva Belizarova razmišljanja, dvoumljenja i stavovi, razlozi za i protiv neke odluke, a na kraju svake epizode postaje jasno da je vojskovođa imao pravo. On je uvijek istinski ili moralni pobjednik.

Primjer podilaženja i nekritičkog odnosa prema Belizaru jest i prenošenje njegovih govora u tekst. Prije svake bitke, nakon donošenja neke važnije odluke, Belizar saziva vojsku i nagovara je da prihvati njegovo mišljenje. Takvi govori nisu osobitost samo Prokopijeva stila, karakteristični su za mnoge grčke i rimske historičare.[23] Oni ne moraju imati čak ni neku stvarnu podlogu u zbivanju, to su, djelomično, i opća mjesta u pripovijedanju. Ukoliko su i održani, teško da su i preneseni vjerodostojno. Međutim, prvenstvena piščeva nakana u ovom slučaju i nije bila istinitost, već se željelo što bolje opisati i dočarati porive i karakter govornika, te složenost situacije u kojoj se našao.[24] Koliko su Belizarovi govori u Prokopijevim bilješkama i u konačnoj verziji

---

[22] *Tinnefeld*, n. dj. 17—36; *Evans*, n. dj. 37.

[23] Usp. na primjer: Tukidid, Peloponeski rat; Salustije, Katilinin rat; zatim Tit Livije, Cezar i drugi.

[24] O funkciji govora u pripovijedanju, *F. W. Walbank*, Speeches in Greek Historians, 1975.

točno zapisani i preneseni, nama i nije toliko važno. Bitno je da Prokopije opravdava Belizarovo djelovanje i dokazuje da uvijek postupa pravedno i dobro. Zato mu u usta stavlja riječi koje opravdavaju njegovo ponašanje. Takve su misli neki puta uopćene i djeluju kao svevremenske maksime, gotovo kao filozofske izreke, koje bi svi ljudi morali uvažavati.[25] Brojni su slučajevi (VI, 3, 13—22 i drugdje) kada se sa konkretne situacije koja obiluje svakovrsnim rješenjima vrlo brzo prelazi na sintezu nekih moralno-političkih stavova. Njima se teško može oponirati, a idu u prilog Belizaru. Na taj način vojskovođini govori postaju prazna demagogija za priglupe vojnike koji su zaboravili da je on prije prošle bitke pričao nešto sasvim drugo ili baš suprotno. A Prokopije sve to marljivo bilježi, frizira i opravdava.

Na skupštini postoje različita mišljenja i konkretni prijedlozi o daljnjem vođenju operacija, pa Belizar kaže — „neka nitko ne misli da moje riječi osuđuju", ili, „obilje dobrih stvari leži u vašim vlastitim rukama". U principu, dakle, ne bi trebalo da oficiri u štabu samo slušaju svaki njegov prijedlog i da ga izvršavaju, trebalo bi da i sami razmišljaju i predlažu. Međutim, čim je Belizar završio, jednoglasno je prihvaćen njegov prijedlog kao najbolji (III, 15, 18—31).

Prokopije toliko pretjerava u ovoj demagogiji, da i sam počinje vjerovati kako uistinu vojnici odlučuju o svojoj sudbini izvikivanjem „da" ili „ne" na skupštinama. Zato ga vojnici u ovakvim situacijama suviše i ne zanimaju i svu pažnju poklanja tome da pokaže kako Belizarova vojska djeluje efikasno i organizirano, na dobrobit države. Da bi stvorio sliku o njegovoj nepogrešivosti, Prokopije se snalazi na razne načine. Jedanput su mu za neuspjeh krivi Goti (IV, 5, 11), drugi puta se preko poraza prelazi, jer je vojskovođa vrlo mlad (I, 12, 20). Belizar je bio prisiljen ubiti sebi podređenog vojskovođu Konstantina, kako to nije želio. „Bio je to jedini Belizarov zločin . . . uvijek je pokazivao veliku blagost u ponašanju s drugima. Ipak se to trebalo dogoditi, zloduh je ušao u Konstantina" (VI, 8, 18—19). Konstantin je ukrao, a kada je Belizar zatražio da vrati ukradene stvari vlasnicima, nije se pokorio i pokušao je, prema Prokopiju, i ubiti svog nadređenog. Belizar ga je ubio u samoobrani i njegov je postupak potpuno opravdan, ali Prokopije i pored toga ulaže mnogo truda tako bi u cijelosti skinuo s njega krivicu.

U ovoj su epizodi važna još dva momenta: prvi je nepokoravanje Belizaru, što se često događalo.[26] Prvo Konstantin, zatim Ivan osvaja Ariminum i ne sluša Belizarovu naredbu da se povuče (VI, 11, 20—22). Pisac u takvim situacijama uvijek opravdava Belizara, didaktičnim stilom uvjerava kako je najbolje pokoriti se i izvršavati vojskovođine naredbe. U tome je principijelan, jer smatra da se treba pokoravati i Justinijanu — ništa se drugo ne može učiniti, čak i ako griješi, treba ga poslušati. Podređenima je jedini zadatak da što bolje izvršavaju svoje obaveze, jer je to u interesu Carstva i njihovom vlastitom.

---

[25] Svevremenske istine takve vrste karakteristične su za sve govore i govornike kod Prokopija, bez obzira na njegov odnos prema njima. Uostalom, takav način zaključivanja prisutan je i u drugih bizantskih pisaca, npr., Ivana Kantakuzena: „Pobuna se proširila po Rimskom Carstvu kao zloćudna i strašna bolest i zarazila mnoge koji su prije izgledali umjereniji i pravedniji. Jer, u mirno doba i gradovi i pojedinci imaju obzirnije osjećaje i manje padaju u iskušenja da čine sramotna i nečasna djela. To je zato što se ne suočavaju s uvjetima grozne nužde. Ali rat je taj koji lišava ljude dnevnih potreba i uči ono što se prije činilo ispod svakog usuda". (Ivan Kantakuzen, *Historiae*, *Bonn*, 1828—32, II, 178).

[26] *Evans*, n. dj. 72.

Drugi je problem odnos prema stanovništvu Italije, i baš je zbog toga došlo do svađe s Konstantinom i do ubojstva. Belizar je želio, barem tako tvrdi pisac, imati dobre odnose sa stanovništvom Italije, jer ju je smatrao integralnim dijelom države, a njene žitelje ravnopravnim građanima, smjerno provodeći u djelo Justinijanovu ideju o obnovi velikog Carstva. Druge vojskovođe su se ponašali u latinskoj, barbariziranoj Italiji kao da su u tuđoj zemlji, ako ni kod njih, sudeći po Prokopijevu pričanju, svijest o jednom Carstvu nije zamrla.

Belizar je jednom pogriješio u odluci, kaže Prokopije, „ili zato što je bilo suđeno, ili je to učinio Bog". Da bi dokazao točnost takvog mišljenja, nadovezuje raspravljanja o Bogu i Nebu (VII, 13, 15). Prokopije ne smatra potrebnim opravdavati niti Belizarovu akciju na hipodromu, kada je vojska pod njegovom komandom ubila oko 30.000 ljudi. Vjerojatno je smatrao da se, zbog uzvišenosti cilja — spašavanja cara — ovakva djela mogu opravdati. Sama buna Nika prikazana je vrlo površno (za razliku od ratova) — opisani su samo događaji, ali ne i razlozi i povod pobune, ili namjere pobunjenika. Prokopije podržava Justinijana, brani Belizara. Ako mu se činilo da je klanje zločin, a to ne želi reći, to je još jedan argument koji navodi na zaključak da je neobično čvrsto vezan uz Belizara. On svim silama uvjerava čitaoca u Belizarove nadnaravne psihofizičke kvalitete. Posjedovao je takvo iskustvo i pamet da je mogao predvidjeti kako će se događaji odvijati, „što je ostalima bilo potpuno nemoguće. Stalno je bio neodlučan, ali, kada je uistinu došao do ispravnog mišljenja . . . njegove pretpostavke nisu se razlikovale od onoga što je donijela budućnost" (VI, 17, 12). O svemu vodi računa, sve predviđa (VI, 5, 5).

Jedan od njegovih komandanata, Armenac Isak, zanemario je naredbu da ne kreće u borbu; pokušao je sam sa svojim ljudima odlučiti bitku protiv Gota, ali je uhvaćen i ubijen. Kao da Prokopije želi reći — kako se vrlo brzo plaća lakomislenost i neposlušnost (VII, 19, 24—31)! I ne samo u konkretnom slučaju, nego uopće.

Prokopijeva projekcija idealnog djelovanja su Belizarovi postupci. Svi bi tako trebali raditi, jer je Belizar imao pred sobom, navodno, samo jedan interes — probitak države, njen napredak. „Ratovi" su ipak pokušaj subjektivne valorizacije Belizarova djela.

Belizar je izuzetno oprezan u ratu protiv Perzijanaca. „Zbog neodlučnosti svi su ga ismijavali, i oficiri i vojnici" (I, 18, 13). Vojska se buni, želi bitku, i kada je Belizar popustio, Rimljani su skoro pobijeđeni — Belizarov je strah bio opravdan! Ipak, njegova osobna hrabrost izvukla je vojsku od veće pogibli (I, 18, 23). I građani Rima „pozdravljaju predviđanja vojskovođe" (V, 14, 15), kasnije ga ismijavaju jer ne znaju, ne razumiju i ne mogu predvidjeti razloge njegove naredbe da se vojska povuče (V, 18, 42). Kada se sve zbilo onako kako je Belizar mislio, „dobio je javni glas zahvalnosti" (V, 27, 25). Kada su ga kasnije pitali kako je predvidio da će nakon strahovitog poraza ipak doći pobjeda, svoju je „vidovitost" objasnio tehničko-taktičkim ocjenama sposobnosti protivnika (V, 27, 25—29). Dakle, za pobjedu je zaslužan isključivo Belizar, a za poraz su krivi sudbina, Bog ili netko drugi.

Projicirajući kroz Belizara sve najbolje i najpozitivnije kako bi bio prikazan u što boljem svjetlu, Prokopije pretjeruje i u opisu karaktera. Sve njegove odluke proglašava principijelnima i pravednima, čak i one koje jedna drugoj direktno proturječe. Sve što bi se moglo staviti u piščev moralno-etički kodeks,

sve se to pripisuje Belizaru. U jednom dužem opisu Belizara rečeno je toliko dobrog i pohvalnog, da se nema što dodati. Pobjednik je nad dvojicom najvećih barbarskih vladara, proširio je državu za polovinu. Vojnici i seljaci su ga neizmjerno voljeli, uvijek bi im nadoknađivao štete nastale u ratu i miru, čak je i dijelio novac. Posebno ističe Prokopije činjenicu (to nije neka uopćena fraza, nego konkretan podatak, u to vrijeme, čini se, vrlo rijedak) da nije nikada taknuo ni jednu drugu ženu osim vlastite (VII, 1, 3—23). Da li su Belizarove kvalitete uistinu bile takve kao što su i opisane, ili je to plod piščeve fikcije, teško je reći. Međutim, karakteristično je da Prokopije i drugog miljenika Germana, opisuje na sličan način: „German je bio obdaren najboljim osobinama i izvanredan po djelima ... bio je najsposobniji general, snalažljiv i samostalan u akciji ... a znao je poduprijeti svom snagom i zakone i državni poredak. Kao sudac bio je izuzetno čestit, a u privatnom životu davao je zajmove svima koji su ih tražili, a nije zahtijevao kamate. Bio je i naočita ličnost na tržnici i na dvoru, a u kući ugodan i otvoren". Zatim se ponavlja da nije sudjelovao ni u kakvim urotama protiv cara i poretka, baš kao ni Belizar. Njih se dvojica razlikuju od drugih vojskovođa koji prvenstveno misle na vlastiti probitak (VII, 1, 22—23).

Belizar i German su projekcija idealne ličnosti. Pisac mnogo drži do njihova fizičkog izgleda — Belizar je bio „visok, lijep i naočit", što su vjerojatno rudimenti grčkog načina razmišljanja καλός = ἀγαθός, što znači da pristao izgled čini skladnu cjelinu s izuzetnim karakterom. Njihova darežljivost, posuđivanje novca bez kamata — to je ponašanje potpuno suprotno pohlepi koja je očito jedna od karakteristika vremena. Oni su strogi, ali i pravedni, ozbiljni, ali i pristupačni i ugodni. Na kraju, tu su i njihove zapovjedničke kvalitete — sposobnost, samostalnost, ali i uvažavanje carevih zapovjedi. To je sve umjetnost umjerenosti, odnosno, način da se održava između dviju krajnosti i uvijek čuva mjera. Život se prilagođava općenitim postavkama aristotelovske filozofije. Da bi dobio lik „idealnog vojskovođe", Prokopije je najviše trebao državotvornost i političku pravovjernost — ako je u datim slučajevima nije bilo, trebalo ju je izmisliti.

Iako je Belizar bio velik ratnik, mnogostruki pobjednik, uvijek je tražio mirno rješenje, do krajnjih granica (V, 9, 22). Vrlo dobro zastupa vojničke interese (III, 13, 20), osjeća što vojska hoće i dozvoljava pljačku (IV, 15, 47). Goti ga poštuju, ali ga se i boje (VII, 25, 14), a i Mauri govore o njemu sa strahopoštovanjem (IV, 11, 44). Vole ga i vojnici i civili, iako je nabio na kolac nekog Kartažanina kojem je dokazano izdajstvo. Prokopije takvu odluku smatra ispravnom i opravdanom, iako su svi ostali osjetili „neodoljiv strah" (IV, 1, 9). S druge strane, oslobađa krivnje ubojice nekog stanovnika Napulja pod izgovorom da su to napravili u „pravednoj srdžbi" (V, 10, 47), a nekog vojnika, koji mu je, pijan, ubio bliskog suborca, oslobađa jer to nije učinio namjerno (IV, 4, 25).

Začuđujući su kriteriji Belizarova presuđivanja, a još je čudnije piščevo dokazivanje njihove opravdanosti i pravičnosti. On je pravnik u vrijeme kada se vrši kodifikacija prava, kada je svaki, pa i najmanji čin u sudbenom postupku minuciozno određen i kada su već odavno u civilnom sudstvu zaboravljene alternative — smrt ili oslobađanje. Naravno, rigorozne su kazne u vojsci „conditio sine qua non" discipline, tako da je i to možda razlog Prokopijeva odobravanja. Ali, uvažimo li i taj faktor, opet su ti kriteriji prilično neobični. Ako je normalno ili barem shvatljivo da za izdajstvo (dokazano)

nema druge kazne osim smrtne,[27] izgovor da je onaj stanovnik Napulja ubijen u „pravednom bijesu" djeluje neuvjerljivo. Surađivao je s Gotima, a kada su došli Bizantinci, žitelji Napulja su „shvatili" odjednom sve prednosti savezništva s njima i ubili eksponenta dotadašnje politike. Belizarovo je sudovanje bilo podložno koliko vojnim, toliko i političkim interesima, a isto tako i Prokopijevo pisanje. Međutim, neki Uliaris je pokušavajući gađati lukom i strijelom pticu, pogodio Belizarova suborca Ivana. Počinio je ubojstvo iz nehata u pijanstvu, za što je mogao biti suđen, ali je ipak oslobođen. Već se u Zakoniku XII Nume Pompilija iz 451. pr. n. e. odvaja namjerno umorstvo od onoga počinjenog iz nehata — izuzet je od odgovornosti onaj kome je koplje više uteklo nego što ga je bacio.[28] Takvi su se principi u kriterijima presuđivanja vremenom sve više razvijali. Belizar je zaboravio i osobni interes u cijeloj stvari — iako je mogao najoštrije kazniti Uliarisa, nije to učinio. U Justinijanovim zakonima već potpuno prevladava princip krivnje, tj. princip subjektivne odgovornosti za krivnju. Razlikuje se oštro „dolus" od „culpa" — jedno je nehatna, druga namjerna kvalifikacija djela. Zakonik razlikuje više stupnjeva „culpe"[29], a Belizar u ovim slučajevima, na čelu vojnog suda, i nije mogao uzimati u obzir te nijanse, već je morao ili osloboditi ili vješati. U tim suđenjima Belizar želi biti pravedan, ali to nije ni u kvalifikaciji zločina, ni u odmjeravanju kazne. Prokopije je kao promatrač, a pogotovo kao pravnik, motao uočiti takve nelogičnosti. Ipak, on se u potpunosti slaže sa svim Belizarovim presudama, jer i sam uvijek više razmišlja o političkim implikacijama „crimena", nego li o „crimenu" samom. Tako se u Darasu pobunio neki Ivan, zauzeo grad, ali je ustanak brzo ugušen, a on uhvaćen (I, 26, 5—11). „Ivana su odveli u zatvor. Jedan od Ivanovih protivnika, vidjevši da je tiranin preživio te da bi opet gradu mogao stvarati nevolje, ubio ga je i na taj način spriječio pomutnju" (I, 26, 11—12). Ubojica je dobro učinio, misli Prokopije, jer je ubio tiranina koji je ugrozio poredak i spriječio da se to ponovi. I ovdje je Prokopije više političar nego pravnik. Ponaša se utilitaristički — što je osobi ili osobama na vrhu najbolje učiniti da bi se održali na vlasti, a ipak zadovoljili svoje podanike. Već je ustanovljeno da, kada obrađuje pravničke probleme, prilično „nejasan".[30] Čini se da je žrtva ponekad više kriva za svoju smrt od počinitelja. Ali, viktimološki je kriterij doveden do apsurda samo onda kada se žrtva kompromitira političkim djelovanjem.

Belizar je poštovao zadanu riječ (III, 21, 12; VI, 29, 38), bez obzira radilo se o prijateljima ili protivnicima. Pokazivao je i vojničku lukavost (V, 22, 1—7). Prokopije misli da je Belizar slavljen isto toliko kao i stari rimski generali, a ne može se usporediti samo sa carevima Titom i Trajanom. Trijumf u čast pobjede nad Vandalima (IV, 9, 1) smatra Belizarovim, iako je svaki trijumf posvećen caru, a vojskovođi pripadaju „insignia triumphalia". Osim toga, očigledno su pretjerane procjene o količini donesenog plijena. Povratak u Carigrad, nakon neuspjeha u Italiji, bio je po Belizara neslavan. Pisac i tada nalazi riječi ohrabrenja — vinova loza u Belizarovoj kući raste, što je dobar znak (VII, 35, 1).

---

27 Prema *M. Horvat*, Rimsko pravo, Zagreb 1980. Za izdajstvo, odosno veleizdaju u najstarijem pravu jedina je kazna smrt.

28 Isto, 219 — Tab. VIII, 24a: si telum manu magis fugit quam fecit.

29 Isto, 220—1.

30 *Rubin*, Realencyclopädie, 23. 1 — 313.

Kada govori o sebi, Prokopija najčešće susrećemo kako kontaktira s Belizarom ili kako savjesno izvršava naredbe. Odlazi na Siciliju i tamo se raspituje o Vandalima (III, 14, 7—13), u vrijeme gotskog rata u Napulju novači vojnike i organizira prijevoz žita (VI, 4; 1; VI, 4, 19—20). Marljiv je i odgovoran, sve će napraviti da bi izvršio naredbu, čak će projahati tik pored neprijateljskog tabora (VI, 14, 4). Time će „ohrabriti sve", pa i Belizara. Njegovi neposredni kontakti s Belizarom kao da su se svodili na dodvoravanje. Kada su vojnici, kopajući nasipe, naišli na pitku vodu, Prokopije čestita vojskovođi, veseli se ne toliko koristi od nje, koliko kao predznaku lake pobjede (III, 15, 35). Čak sanja sebe i Belizara, san je apsolutno povoljan, a Belizar je i u snu pozitivna ličnost (III, 12, 5) — a san nosi nesumnjivo točna znamenja. Koliko ima oduševljenja u tekstu kada se Belizar zahvaljuje Prokopiji na uspješno izvršenom zadatku na Siciliji (III, 14, 15). Prokopije je duboko privržen Belizaru — Belizarova je ponajviše zasluga da je njegova karijera imala takav tok. Ističe trenutak kada je postao savjetnik u Belizarovu štabu (I, 12, 24), a i tvrdi da je „bio sposoban napisati povijest ovih događaja, ako ni zbog čega drugog, onda zbog toga što se dogodilo, kada sam postao Belizarov savjetnik, da budem očevidac gotovo svih" (I, 1, 3).[31]

Neki dokazuju da nakon odlaska iz Italije Prokopijevo pričanje više nije tako pouzdano — čim se maknuo s bojišta gubi sigurnost neposrednog očevica.[32] I ekskursi u povijest barbarskih naroda pokazuju kako je točnost podataka sumnjiva.[33] Shvativši vjerojatno svu nepouzdanost korištenja usmene predaje i različitih pisanih izvora izjavio „kako svi ljudi općenito, ako pronađu staru tvrdnju, ne žele se više posvetiti potrazi za istinom niti uočiti neku kasniju postavku o stvari, već im se stariji pogledi uvijek čine razumnim i cijenjenim, dok se suvremena mišljenja smatraju beznačajnima i svrstavaju u apsurdna" (VIII, 6, 9). Nema povjerenja u starije priče, jer su „pjesnici svjedoci stvari koje se nikada nisu dogodile" (VII, 27, 17—19).

Kada se govori o odnosima cara i Belizara, naslućuje se posredna kritika careva ponašanja već u „Ratovima". Tokom rata je između njih dolazilo do nesuglasica, pa se Prokopije morao opredijeliti. On je uvijek bio na Belizarovoj strani i uvijek mu je davao za pravo. Belizar piše caru iz Italije o lošem stanju u vojsci, koje se ne može popraviti do prispjeća novih trupa i novca. Justinijan šalje vojsku, ali ona na putu prezimljuje, pa je ni nema (VII, 27, 12). Bizantinci gube, ali Belizar nije kriv. Nadalje, Belizar se tuži caru na greške pojedinih vojskovođa, kada su Goti osvojili Milano i neke druge gradove. „Car nije ni sa kim oštro postupio", ljuti se i buni pisac (VII, 22, 2—4). Još ga je više smetalo da Belizaru nije odobren trijumf, iako je „njegovo ime bilo na usnama svih: pripisivale su mu se dvije pobjede" (VII, 1, 3).

Ni u „Anekdotama" Prokopije ne mijenja osnovni stav, pa se negodovanje — „zato što je car na nagovor carice smijenio Belizara s komandi koje je imao, iako uopće nije bio optužen" (A. 4, 13), vrlo logično slaže s već rečenim u „Ratovima". (Kritizira se isto toliko smjenjivanje, koliko i činjenica da ne postoji optužnica!)

[31] *Udaljcova*, Mirovozvrenie, 8—9, smatra da je Prokopije bio „visoki štabni službenik".

[32] *K. Hannestad*, Les forces militaires d'après la guerre gothique de Procope, Classica et Medievalia 21, fasc. 1—2, Copenhague 1960, 136—83 (na raznim mj.).

[33] *A. Schultz*, Procopius de bello Vandalico, Gotha 1871, dokazuje, u cijelom tekstu, kako je Prokopije za uvodni dio „Vandalskog rata" raspolagao vrlo lošim i nepouzdanim izvorima.

Koliko god se napada car, uopće se ne može naslutiti da se išta promijenilo u Belizarovu ponašanju. I dalje je apsolutno lojalan, ne buni se, niti pokušava nešto učiniti. Kao da je Belizar bio najprivrženiji caru onda kada je bio u najvećoj nemilosti. Takve tvrdnje pisac stalno nameće, isto kao i to da Belizar nije nikada imao namjeru srušiti cara. Ta je upornost tolika da se mora posumnjati u suprotno. Ali, Belizar je, po piscu, sve trpio. Ne zbog cara osobno, nego zbog želje za napretkom države. Belizaru su Goti opetovano nudili titulu cara, ali je on odbijao, jer „dok je Justinijan živ, ne mogu uzeti naslov cara" (VI, 30, 29). „Uopće nije želio prihvatiti vlast protiv careve volje, jer je imao izuzetnu odvratnost za ime tiranina, i, štoviše, obavezao se caru najsvetijim zakletvama da nikada za njegova života neće skovati urotu" (VI, 29, 19). Belizar i Prokopije čuvaju legitimitet vlasti po svaku cijenu — usprkos svim carevim zločinima. Belizar „mrzi tiraniju", to je ponajprije svaki nasilni dolazak na vlast, a tek onda zločini za vrijeme vladavine.

Neki su klevetali Belizara, nakon što je pobijedio u ratu protiv Vandala, da želi preuzeti vlast, ali on odlazi u Carigrad da bi skinuo sa sebe sumnju, iako car to nije zahtijevao (IV, 8, 1—7). Ni drugi puta, 540. godine car ne vjeruje klevetama (VI, 30, 2). Belizar je pokazao vjernost i lojalnost još u pobuni Nika, a zatim u još jednoj uroti (VII, 32, 38). Kad je bio pozvan da u Africi spašava „cara" (poistovjećen ovdje s državom), bez razmišljanja se odaziva i pobjeđuje (IV, 14, 42; IV, 15, 1—40). Stalno se boji da ne bi oslabila „careva stvar" (uspjeh u gotskom ratu) (VI, 18, 27), i na usnama i u mislima mu je uvijek „carev probitak" (VI, 29, 11). Kada Justinijan ne griješi, oni izvrsno surađuju (III, 13, 20). Belizar uživa neograničeno povjerenje, jer mu car daje „pismene upute, određujući da napravi sve što mu se čini najbolje, i odlučujući da njegova djela budu konačna, kao da ih je car učinio. Pismo mu je dalo kraljevsku moć" (III, 11, 18). Usprkos ovom, Belizar se konzultira s carem i uvažava njegovo mišljenje (IV, 5, 25). U „Anekdotama" se stvari ponavljaju — „svi su očekivali da će Belizar dići oružje na one što su mu učinili nepravdu", ali se ne događa ništa — Belizar je i dalje slijepo pokoran supruzi Antonini (A. 4, 40). Upravo tu stvar pisac zamjerava u „Anekdotama" najviše od svega. Nije to ni napad, a ni prigovor, već više žaljenje velikog ratnika koji se baca pred ženom na koljena i ljubi joj gležnjeve zato što mu je spasila život (A. 4, 32). U „Anekdotama" pisac opet brani i opravdava Belizara. Ako je on i učinio nešto, nije to napravio zato što je želio, nego zato što ga je nagovorila Antonina. Dakle, svi su zločini Antoninini, a i Teodorini koja ga je natjerala da se pomiri sa ženom onda kada ju je želio napustiti (A. 3, 12).

Belizar je slabić — osnovna mu je mana, a iz nje proizlaze sve ostale, jest neodoljivo pokoravanje ženi. To prelazi u mazohizam, ne vjeruje očima kada je zatiče „in flagranti" s ljubavnikom (A. 1, 20). Ne može je napustiti, a niti je može ubiti, iako je više puta namjeravao (A. 2, 21).

Da je bio mekušac i kolebljivac, ono što je u „Anekdotama jasno, u „Ratovima" je neodređeno nagoviješteno, kada je opisana njegova sporost i neodlučnost u donošenju odluka. To se tada opravdava drugim razlozima.

Prokopije, ipak, piše kako je Belizar bio pohlepan, da je pljačkom neprijateljskog blaga zgrnuo veliku imovinu (A. 4, 1—9). Napustio je Italiju kada je vojska bila u očajnoj situaciji, a Goti su nezadrživo napredovali (A. 5, 16), „svi su se zgražali i ogovarali ga ... bio je kriv zbog čiste gluposti" (A. 5, 27) — ta „čista glupost" je pokoravanje ženi! Da bi ublažio ovu optužbu, pisac misli da se i ruka Božja možda okrenula protiv Belizara (A. 4, 40). Na-

posljetku, tako je nešto mogao napisati zato što više nije s Belizarom u Italiji, nego već neko vrijeme živi u Carigradu.

Čak i kada je razmišljao i pisao kako želi — u „Anekdotama" — Prokopije nije imao razloga naglašavati Belizarova nedjela, kao što je nagovijestio. Slika o Belizaru u „Ratovima" i u „Anekdotama" ne proturječe jedna drugoj, čak se ponegdje i skladno nadopunjuju. Pripisuje mu se samo jedan zločin. Povukao se s vojskom želeći biti bliže Antonini, i „svi su Rimljani optužili Belizara da je najvitalnije državne interese podvrgao onima svoje obitelji (A. 2, 21). „Svi Rimljani" ima puno veću težinu negoli Prokopijev osobni stav, a to znači da je Belizar počinio („svi Rimljani" su vrlo rijetko jedinstveni u ocjenama) najteži zločin: izdao je interese države. Dakle, bez obzira na osobne simpatije, na stalan napor da se Belizar opravda, ako izda interes Carstva, zaslužuje bezrezervnu osudu.

Poslije svega navedenog, možda se može djelomično prihvatiti tvrdnja da odnosi Belizara i Prokopija nisu uvijek bili jednako dobri i srdačni, te da je bilo povremenih zahlađenja,[34] ali to nije utjecalo na njegovu prezentaciju u Prokopijevim djelima, niti je Prokopije napisao „Anekdote" zato da bi osudio Belizara. Napisao ih je zato da bi osudio one koji su stavljali Belizara na muke. Belizar je u „Anekdotama" najveći mučenik, ako isključimo onog čije se patnje i duboko nezadovoljstvo nazrijevaju u svakoj konfliktnoj situaciji, ponajviše u Belizarovim stradanjima, a to je sam Prokopije.

3. *Justinijan*

Prokopijev odnos prema Justinijanu teško je pratiti i objašnjavati u kontinuitetu, jer se stalno mijenja, od prvih knjiga „Ratova", pa sve do „Građevina". Njemu su u „Anekdotama" pripisivani brojni zločini i najmračnije moralne osobine, u „Građevinama" je oslikan kao najveći i najbolji car. U „Ratovima" se iz poglavlja u poglavlje smjenjuju kritika careva djelovanja s odobravanjem ili čak slavljenjem. Takav odnos Prokopija prema caru posljedica je njegove dvostruke uloge: on je kroničar prvenstveno Belizarovih, a onda tek Justinijanovih ratova; obavezan je pisati (i cenzurom i autocenzurom) onako kako zahtijevaju društveni uzusi. On je, međutim, i privatna osoba — vidi da je zla sudbina pogodila sugrađane i njega osobno, a i država propada, pa njegov bijes i nemoć u borbi protiv takvog stanja imaju odraza i u opisu cara. U „Ratovima" se te dvije ličnosti isprepliću, u „Građevinama" prevladava službeni, a u „Anekdotama" privatni — klevetnički ton. Prokopije se nalazio u procijepu između savjesti, trenutnih osjećaja i potreba karijere, između pripadnosti propagandnom stroju u okviru kojeg je morao pripovijedati sve najljepše i najbolje, i realnog prihvaćanja činjenice o zbivanjima u državi — to ga je uvijek vraćalo u životnu stvarnost. Zato slika Justinijana uopće nije skladna — proturječna je i često zbunjujuća, pogotovo onda kada pisac direktno sudjeluje u događajima ili je zainteresiran za njihov ishod.

Usprkos tome, nedvojben je piščev stav o caru kao posvećenoj osobi, o božjem predstavniku na zemlji — to su karakteristične odlike euzebijevske doktrine, stvorene još u doba Konstantina. S druge strane, u „Anekdotama" je Justinijan glavni uzrok propadanja Carstva i da bi njegov iskaz bio što snažniji, Prokopije se spušta u pakao. Cijela se slika iz „Ratova" i „Građevina"

---

[34] *Tinnefeld*, n. dj. 19—20.

okreće: umjesto božjeg izaslanika na zemlji, u „Anekdotama" Justinijan postaje vladar demona,[35] sve da bi se izazvao kod čitalaca što jači dojam. Tako „Anekdote" postaju alegorija — spuštanje u pakao kao metafora dekadencije.[36] Kontrast između procvata (u „Građevinama") i propadanja (u „Anekdotama") samo je jedan primjer izrazitog Prokopijeva, uvjetno nazvanog, dualizma, odnosno, dvojnosti njegovih kriterija u kojoj postoje dvije oštro suprotstavljene strane. To je razlika između Rimljana i barbara, između negativaca i pozitivnih likova, svjetla i tame, odnosno dana i noći. A svaki je od tih pojmova predstavnik ili dobra ili zla.

Usko u svezi s kritikom careva djelovanja je i Prokopijevo prikazivanje njegove osobe. Opet su tu dvije krajnosti koje se isprepliću i rijetko su odvojene i jasno definirane. Na jednoj je strani car — vrh vojne, političke i crkvene hijerarhije, polubog, nedokučiv u svom odlučivanju i privatnom životu. Depersonaliziran je i izgleda kao nepogrešivi stroj koji sve zna. Poistovjećen je s državom, što on radi, to radi država, a što radi država, to je, nesumnjivo, smatra u prvo vrijeme Prokopije, apsolutno dobro i ispravno. Na drugoj je strani slika čovjeka, sa svim manama i strastima, razgolićena karaktera, običnog i svakodnevnog. Na takav način car je demistificiran u „Anekdotama", a i u „Ratovima", onda kada ga se kritizira.[37]

---

[35] *B. Rubin*, Der Fürst der Demonen, BZ, 44, 1951, 469—81. O demonima u Palestini, što se može povezati i s Prokopijevim svjetonazorom; *T. Cannan*, Dämonenglaube im Lande der Bibel, Morgenland 21, Leipzig 1929.

[36] Takav je literarni postupak poznat još kod Lukijana iz Samosate i Gaja Petronija Arbitera. Lukijan je bio (120—180) u početku pun šale i duhovitosti, a kasnije postaje oštar satiričar koji se ne usteže od sarkastičnih napada (Pov. svjetske književnosti, Zagreb 1976, 2, 182). Da u kriticizmu nije bio tako destruktivan i negativan bio bi velik pisac (The Cambridge Ancient History, Vol. XI, 70—192, 640). Polazi od drugačijih osnova za rješenje krize od Prokopija — napada moć i bogatstvo i u životu nema ništa drugo osim nedaća. Čovjek se ne smije ničemu nadati i ničega se plašiti, već se treba smijati glupostima i pretenzijama drugih. Njegov „Dijalog bogova" spušta na zemlju i ismijava nepogrešive stanare Olimpa (Prevedeno s grčkog prema izdanju: *Sommerbrodt J*, Lucian, 3 Band, Berlin 1886—99. Dijalog bogova 9):

Posjedon: Da li je moguće vidjeti sada Zeusa?
Hermes: Nemoguće, Posejdonu.
P: Svejedno, reci mu da sam ovdje.
H: Ne uznemiruj ga, kažem ti. Nezgodno je, moći ćeš ga vidjeti danas.
P: Da li je, oh, s Herom?
H: Ne, to je nešto drugo.
P: Shvaćam, Ganimed je s njim.
H: Ne, niti to. Nije mu dobro.
P: Što se događa s njim, Hermesu? Ovo je uznemiravajuće.
H: Sram me je reći — to je tako grozno.
P: Ne bi se trebao sramiti pred stricem.
H: Posejdone, Zeus je upravo dobio dijete.
P: Glupost. Kako je mogao? Tko je otac? Da li je on tada muškarac — žena, a da mi to ne znamo? Njegov trbuh nije dokazivao da je trudan.

U djelu „Ludus de morte Claudii Caesaris" (Apocolocyntosis), koje je, čini se, neopravdano pripisivano Gaju Luciju Seneki, imitira se „Dijalog bogova". Posebno je uspjelo ismijavanje careve deifikacije i to ga povezuje s „Anekdotama" (Cam. Anc. His, XI, 728).

Arbiterov „Satyricon" je opis niza skandaloznih događaja na kopnu i moru. Stalno se pojavljuju bijesni bogovi, koji i kod Prokopija kažnjavaju narod zato što Justinijan čini zlo. Kao i Prokopije, i Arbiter je „profinjeni estet koji ironizira bogatstvo i nekulturu skorojevića" (Pov. svj. knjiž. 2, 269—70). Vrlo se lako može uspoređivati Trimalhion (u „Trimalhionovoj gozbi") koji govori „sermo plebeius" i Justinijana čiji se jezik „barbarizirao".

[37] Uz već navedenu literaturu vidi i: *V. Grecu*, Bemerkungen zu Prokops Schriften. Bulletin de la Section Historique de Acad. Roumaine, 28, 2, 1949, 233—40; *V. Beševliev*, Procopiana, Revue des études sud- est européennes, t. VII, 1969, 39—41.

U odnosu pisca prema Justinijanu „Građevine“ su naoko nevažne, jer se u njima, na prvi pogled, samo glorificira car i njegova vladavina. Ipak, ponegdje se može primijetiti vješto skrivena ironija ili takva kompozicija koja navodi da se piščeve misli čitaju između redova. Nije li čudno da se na početku „Građevina“ (G. I, 1, 4—15) najviše slavi upravo ono što se u „Anekdotama“ najžešće napada? Podignuti su novi gradovi, uređeni crkveni poslovi, stanje se u državi smirilo (!), ona je postala veća — sve to zaslugom isključivo Justinijana.[38] Inzistiranje na stvarima koje zasigurno nisu istinite ili imaju i naličje, znači i njihovo ironiziranje. Naglašava se kako je Justinijan (G. I, 1, 12; I, 1, 17) velikodušno poklanjao život onima koji su kovali protiv njega urote. To bi mogla biti i optužba, jer se u drugim djelima napada kada oprašta svaki grijeh upravo onima koji mu nanose najviše štete. Tako piščev odnos prema kazni za ove zločince nije nikako jasan. Očigledno nije problem u dokazivanju njihove krivice — jasno je da su krivi jer su nasrnuli na najsvetiju stvar: na cara, personifikaciju države. Problem je što je najbolje, najprobitačnije za državu: ubiti ih ili pokazati velikodušnost — neće li njihovo kažnjavanje iskazati pravu prirodu vlasti i izazvati nova nezadovoljstva i urote, ili će pobunjenici, ostavši nekažnjeni, nastaviti protudržavni rad.

Gradeći sv. Sofiju, car nije mario za cijenu gradnje (G. I, 1, 23), i nije sudjelovao samo novcem, nego i umom i snagom duha (I, 1, 67). Poznat je negativan odnos Prikopija prema ovakvim investicijama („besmislene gradnje“ u „Anekdotama“ — A. 19, 6; 8, 7—8; 11, 3). Sigurno je da nije želio, spominjući potrošeni novac, pohvaliti cara zbog rasipništva, nego mu prigovoriti. Neuvjerljiva je tvrdnja da je car osobno gradio crkvu, a da su graditelji Antemije i Izidor samo pomagali (G. I, 1, 25). On utvrđuje i Termopile, zato jer „barbari“ (Slaveni) prodiru sve do tamo, pa pokušavaju proći u centralnu Grčku i Peloponez (G. IV, 2, 16—20). Ne proturječi li to shemi o općem napretku i blagostanju, te istjerivanju barbara iz Carstva (G. I, 1, 6)? Prokopije se nije mogao prevariti i zaboraviti sve što je prije napisao.

Nekoliko se puta Prokopije ispričava kako mu nedostaje riječi da opiše svu ljepotu sagrađenih objekata (G. I, 2, 19; I, 4, 29; IV, 1, 2), što je, čini se, povlađivanje i slavljenje, ali s obzirom na piščeve literarne sposobnosti i iskazanu moć zapažanja teško je oteti se dojmu da to nije pretvaranje, a možda i nevoljkost i nezadovoljstvo u poslu koji se radi prisilno. Ipak, vjerojatno nije njihovu ljepotu i dragocjenost smatrao prijepornom, jer je mogao usporediti dotadašnju građevinsku aktivnost i onu njegova doba.[39]

Prokopije identificira cara sa Carstvom, sa vrhovnom vlašću koja je odgovorna, ali i zaslužna za sve što se događa. Objekata za koje se kaže da ih je car osobno sagradio ili popravio bilo je isuviše mnogo da bi jedan čovjek mogao samo dati poticaj za gradnju, a kamo li putovati s kraja na kraj Carstva da bi ih sve vidio.

Car i njegovo djelovanje povezuju se s djelovanjem i voljom Boga. Između njih dvojice postoji idealan stvaralački sklad i Prokopije potvrđuje

---

[38] B. Brecht je u pjesmi „Pitanja radnika koji čita“ ironizirao ovakvo slavljenje individualnih zasluga, i uopće uloge ličnosti u tradicionalnom poimanju povijesti i historiografije: „. . . Cezar je potukao Gale. Nije li bio uz njega bar njegov kuhar?“ (*B. Brecht*, Pjesme, Zagreb 1961).

[39] „Justinijanovo doba“ u bizantskoj arhitekturi (518—78), dakle, i vladavine Justina I i II „predstavlja zasigurno vrhunac stare bizantske arhitekture. Ona je na mnogo načina usporediva s dobom Luja XIV“ (*C. Mango*, Architecture byzantine, Paris 1981, 97).

Euzebijevu doktrinu o odnosu crkve i države, ali i Justinijanove riječi: „Božjom voljom upravljamo Carstvom koje nam je predala Njihova Božja Visost."[40] Car i Bog razmjenjuju darove i nastoje jedan drugog razveseliti (G. I, 7, 4—5), caru ugađaju apostoli Andrija, Luka i Toma (G. I, 4, 16—17), a pomažu mu i sveci za vrijeme teške bolesti (G. I, 6, 6). Pobuna Nika bila je protiv cara, ali i protiv Boga (G. I, 1, 21). Bog kaže caru što treba raditi (G. II, 3, 8) i surađuje stalno s njim. Postoji specijalan odnos između Boga i Justinijana (G. VI, 5, 6). Opisani odnos cara i Boga, poistovjećivanje cara s državom samo su dio stila ili sustava kojim se opisuje ili slavi car i njegovo djelo. Nije to Prokopljeva specifičnost, već je zajednička svim bizantskim piscima prije i poslije njega. Koliko je koncentriran samo na carevu ličnost, govori i činjenica da, kada priča o drugim stvarima, njegov stil poprima sve osobitosti iz „Ratova" (G. III, 2, 9). U „Građevinama" se formira nazor o caru, posvećenoj osobi koja egzistira i djeluje izvan svih racionalnih sustava mišljenja.[41]

Za razliku od kritike u „Građevinama", ona je u „Ratovima" mnogo određenija i neposrednija. Ipak, u svih osam knjiga ne može se pratiti isti stupanj kritičnosti prema caru. Čini se da se taj odnos polako, ali sigurno mijenja i da se od dogmatika, izrazitog sljedbenika svih carevih ideja vremenom rađa novi Prokopije, bespoštedni kritičar iz „Anekdota". Taj je proces teško vidljiv, ima i mnogo skretanja i vraćanja na staro, ali je osnovni smjer razvitka nesumnjiv.

„Perzijski rat" odražava, s nekim manjim iznimkama, izuzetno služben odnos pisca prema caru. On je potpuno bezličan — naređuje gradnju nekih tvrđava, postavlja vojskovođe (I, 13, 2; 13, 9; 17, 49; II, 28, 2; 6, 4), radi i druge poslove, a Prokopije ih opisuje tako da ga potpuno identificira s vlašću. Čak ni pobuna Nika i svi događaji koji je prate nisu promijenili taj odnos. Car je u diskusijama o budućnosti svoje vladavine jedva prisutan, djeluje blijedo, mlitavo i zastrašeno, ali i polubožanski, udaljen od svih ovozemaljskih problema (I, 24). Elementi čovečjeg javljaju se u opisu cara i u „Perzijskom ratu", ali mnogo rjeđe negoli u drugim knjigama „Ratova". Osim toga, stupanj personalizacije je ovdje još relativno malen, u usporedbi s drugim knjigama, a pogotovo s „Anekdotama". Car šalje naredbe, tom prilikom i razmišlja, naglašava pisac (II, 24, 10), o svojim odlukama. Po prvi put se spominje i njegova emotivna reakcija — presretan je što su stvari po Carstvo krenule dobro (II, 29, 10).

Posredna kritika Justinijana može se pronaći samo u I, 25. Opisuju se nedjela Ivana Kapadokijskog i unatoč opetovanim tužbama drugih da prefekt radi protiv njega i protiv državnih interesa, car ništa ne čini — ne smjenjuje ga na vrijeme. Smijenio ga je puno kasnije, teška srca, poslao u progonstvo, ali i tada mu je ostavio suviše slobode, smatra pisac, jer se Ivan pokušava vratiti na vlast preko spletki i potkazivanja (I, 25, 5—33). Međutim, čini se da je cijelo 25. poglavlje plod kasnije interpolacije, jer odudara od piščeve koncepcije o Justinijanu u „Perzijskom ratu" i samog karaktera teksta — suzdržanog i neutralnog. Takvu hipotezu podržava i Pančenko i obrazlaže je nelogičnostima u tekstu.[42] O vjerojatnosti kasnije interpolacije svjedoči i vrije-

[40] Justinian, Novellae, Corpus Iuris Civilis, ed. *R. Schoell* und *W. Kroll*, III, Berlin 1928, 35.

[41] O odnosu Prokopija prema caru i carskoj administraciji: *Veh*, n. dj. II. Teil, 3—9.

[42] *Pančenko*, n. dj. 1895, t. II, 42—3.

me opisa u poglavljima prije i iza 25-og. U 24. se govori o pobuni Nika 532. godine, u 26. o tome kako car šalje Belizara u Libiju, dakle, o 533. godini. Belizar je ugušio pobunu Nika, odlično obavio posao — sada kreće na novu dužnost. Tako se ta dva poglavlja logički nadovezuju jedno na drugo. 25. poglavlje počinje time da je Ivan vraćen na položaj „nekoliko godina kasnije" (jer ga je car smijenio u vrijeme pobune), i svi događaji se zbivaju poslije toga. U tom se slijedu može točno odrediti tek datum kada je Ivan ponovno smijenjen — maj 541, tako da se sve događa krajem tridesetih i početkom 40-ih godina, dakle, barem 5—6 godina nakon zbivanja opisanih u 24. i 26. poglavlju. To je kod Prokopija jedinstven slučaj da retardacija radnje govori o nečemu što se zbiva nakon događaja glavne radnje. Takvi ekskursi u pravilu opisuju događaje iz prošlih vremena da bi pojasnili suvremena zbivanja. Vjerojatno je Prokopije 40-ih godina već imao gotov tekst prvih knjiga „Ratova", a da je epizodu o Ivanu unio naknadno. Pančenko precizira da se to dogodilo do 545.[43] Tada je mogao o Ivanu napisati što želi (Teodora je, naravno, morala ispasti mučenica — bila je na vlasti), jer je bio mrtav, ali je sazrijevao kritičar iz „Anekdota", pa je i car zbog svog ponašanja prilično jasno i nedvosmisleno kritiziran. Iako ovakvi zaključci zahtijevaju poseban oprez, mislim da kritike cara u „Perzijskom ratu" nema, da Prokopije još nije bio u to doba toliko kritičan i da je ovako koncipirana priča o slučaju Ivana samo izuzetak, svjedočanstvo o misaonom razvitku pisca u kasnijim godinama. Naime, početkom „Vandalskog rata", napada se Ivan (III, 10, 3), ali bez navođenja imena. To je tako posredna kritika, kada se i Ivan protivi caru, da je ona morala biti pisana u vrijeme dok je i pisac bio jako državotvoran. Kasnije se čak Ivan hvali kao najpametniji (III, 10, 7—8).

Slijedeće knjige „Ratova" odražavaju ponešto promijenjen odnos prema caru. Sada se mnogi postupci podvrgavaju kritičkoj analizi kojoj je krajnji rezultat neizvjestan i vrlo zanimljiv. Car sve više postaje običan smrtnik među smrtnicima, i sve rjeđe je božji izabranik na zemlji. Takvo određenje Justinijana nije, vjerojatno, uvjetovano samo kritičkim odnosom, već i osobnim približavanjem i upoznavanjem pisca s dvorom i samim carem. Drugačije se moralo pisati o Justinijanu ratujući negdje u Armeniji ili Mezopotamiji, kada su jedina veza službena pisma, ispunjena strogo određenim, stereotipnim formulama s carevim potpisom, a drugačije kada ga se vidi ili čuje gotovo svakodnevno.

Tako sada Prokopije opisuje kako je car ushićen zato što je predskazan povoljan ishod rata s Vandalima (III, 10, 21—29); car bogobojazno prenosi vandalsko blago, jer se boji Božje kazne (IV, 9, 9). Nema ovdje posebnog odnosa prema Bogu — car je običan smrtnik. Iako u teoriji Prokopije prihvaća Euzebijevu doktrinu, brani cara i Carstvo, bez obzira na trenutnu političku situaciju, personalizirani (ovdje bogobojazni) Justinijan ruši takav nazor. Ovakav pomak u Prokopijevu razmišljanju prvi je korak prema potpunom obratu — prema vladaru demona u „Anekdotama". Tako je personalizirani car razdragan, presretan, ražalošćen (V, 2, 23; 3, 28; 24, 17). U „Gotskom ratu" je uobičajena shema — car čuje da se nešto dogodilo, mora reagirati — prate se njegova razmišljanja i dvoumljenja, izvještava o odluci i njenoj provedbi (VI, 22, 21; VIII, 9, 12, 11, 2—7). Vrhunac takvog pristupa je opis careva postupka prema Utigurima i Kutrigurima. Spletkom ih je zavadio i izazvao

[43] Isto, 44.

sukob, time je izvukao korist za Carstvo bez upotrebe vlastite vojske (VIII, 18, 18—21; 19, 3). Nije ovo nikakav prigovor, već pohvala ratnoj lukavosti i pameti. Naime, svako ratno lukavstvo, bez obzira na sredstva i posljedice po prevarenog, uvijek je opravdano svojim ciljevima i ne podliježe moralno-etičkoj sankciji (I, 3, 21—22). Kritizira se isključivo prevareni, jer je naivan (ili glup).

„Nikome na svijetu nije bilo jasno zašto je car to učinio (smijenio Narzesa), nemoguće je da se careva nakana otkrije, osim njegovom vlastitom voljom" (VIII, 21, 6). Ova rečenica može se tumačiti na više načina — da li je to shvaćanje o nedokučivosti careva razmišljanja za obična čovjeka, apoteoza kao u „Građevinama" i djelomično u „Perzijskom ratu", ili, pak, ironična primjedba zbog nelogičnosti njegovih odluka? Čini se da je ipak ovo drugo, jer se i drugdje Prokopije čudi carevim odlukama, ne nalazi im svrhu (ili je možda ne želi i ne smije reći). Vjerojatno postoji bolje rješenje, tim više što se kasnije ispostavlja da je car bio u krivu. Tako iz nepoznatog razloga car mijenja mišljenje i u Italiju šalje umjesto Germana — nekog Liberija (VII, 37, 27). Prokopije se pita zašto je vojskovođa u Africi postao Areobind, čovjek bez iskustva u ratovanju (IV, 24, 1). Sve to djeluje kao dobro smišljena i plasirana kritika Justinijanovih postupaka.

Već sam analizirao Prokopijevo stajalište u odnosu Belizara i Justinijana — brani se Belizar, a car kritizira, kada dolazi do sukoba. Takva je kritika najočitija u VII. knjizi (1, 3; 12, 4—12; 22, 2—4; 27, 12), dakle, u posljednjoj knjizi u kojoj Belizar ima neko važnije mjesto. Ali, još u „Vandalskom ratu" pisac zastupa slična stajališta, iako ne tako otvoreno. Ivan Kapadokijski šalje vojsci u Libiju pokvareno žito, a na Belizarove optužbe car Ivanu baš ništa nije učinio (III, 13, 20).

U „Ratovima" se pojavljuje takva kritika careva djelovanja u kojoj pisac nastupa kao branilac neposrednih državnih interesa, jer se oni ne poklapaju s trenutnim Justinijanovim djelovanjem. Prokopije se ljuti jer car stalno raspravlja o kršćanskim dogmama (VII, 32, 9; 35, 11). Njegovo nezadovoljstvo nije prouzročeno toliko neslaganjem sa carevom crkvenom politikom, koliko trošenjem vremena na te besmislene diskusije. Uopćenom formulom informira (II, 29, 30—32; VII, 36, 6) da je car „izgubio interes za tu stvar, možda zato jer mu je neki drugi posao zaokupio pažnju". Iz tako neutralno intoniranih zapažanja nije jasan piščev stav — da li opravdava cara prezaposlenošću ili ga kritizira jer ne poštuje prioritetne poslove. Čini mi se da u navedenim odlomcima ipak ima izvjesnih elemenata kritike. Kada su u Bizant upali Slaveni, car je poslao vojsku, ali je ona bila premala da bi se suprotstavila neprijatelju i oni nesmetano pljačkaju (VIII, 25, 1—3). Ne kritizira li Prokopije cara? Nije li on mogao poslati veću vojsku? Uostalom, pisac je izrazito kritičan prema svakom carevom postupku u vezi s barbarima u „Anekdotama". I u „Ratovima" se stalno spominje careva popustljivost. On daje novac Antima, Erulima i Langobardima, Sabirima, Perzijancima, Utigurima, Francima, pa opet Langobardima i Gepidima (VII, 14, 32—4; 33, 10—3; VIII, 11, 25; 15, 13; 18, 18—21; 24, 13; 25, 6—8). Spominjanje novčanih poklona toliko je učesto u VIII. knjizi da ono ne može biti samo rezultat opisivanja događaja u cijelom Carstvu, nego dijelom i izoštrenog Prokopijeva mišljenja o ovakvim carevim postupcima. Ono je već tada bilo toliko negativno, da on ne sagledava objektivno situaciju koja je dovela do toga da car mora davati novac. Nigdje se u tekstu ne analizira alternativa — što bi se dogodilo da car nije davao novac. Očito bi Carstvo stradavalo još više.

Kritičniji odnos prema Justinijanu potvrđuje i opis stanja u vojsci. Vojnici su bili nepokorni jer im je car dugovao plaću duže vremena (VII, 6, 6). Oni bi stoga čak prešli na gotsku stranu (VII, 30, 10), pa se u zadnji čas novac ipak pronalazi. Naposljetku se otvoreno kaže da je car kriv što vojnici ne dobivaju plaću (VIII, 26, 7) — ali se istovremeno i hvali cara da je slijedeći pohod pripremio bolje nego prethodne. U posljednjim knjigama „Ratova“ svoje nezadovoljstva carevim postupcima ne iskazuju samo vojnici, već i stanovništvo Italije. „Talijani i rimski vojnici postali su neskloni caru“ (VII, 1, 33), zato što je u njegovo ime skupljao porez neki Aleksandar i počinio pri tome nepravde. Ocjena je izrečena suviše direktno da bi povjerovali kako je jedini uzrok nezadovoljstva sa carem bila zloupotreba nekog službenika. Razlozi nezadovoljstva su očito drugi, složeniji i dublji, ali su oni prešućeni. Međutim, car je odgovoran za sve što se događa u Carstvu, on sam preko „Belizara ostvaruje pobjede u Africi i Italiji“, on je apsolutist i u Novelama kada sve dobre strane svoje vladavine pripisuje vlastitom naporu i zaslugama. Takvo poistovjećivanje car = Carstvo prisutno je u svakcm dobu i kod svakog cara, ali se posebno ističe Justinijan. Čak je i kugu, koja je 541. izbila na Bliskom istoku — bila je to prva pandemija kuge u historiji — muslimanska tradicija zadržala u sjećanju kao „Justinijanovu kugu.“[44]

Justinijan je u „Ratovima“ prezentiran u pozitivnom svjetlu izuzetno, i to u opisu usuglašene akcije cara i kršćanske crkve. Ona se manifestuje kada car pokrštava Abazge i oni prihvaćaju „civilizaciju“ (VIII, 3, 18). I slanje biskupa Abazgima smatra se pohvalnim, pa je i to careva zasluga (VIII, 4, 12—13). Prokopije je zadovoljan carem koji radi ono što bi uvijek morao — šireći kršćanstvo, proširuje se bizantski utjecaj. Kako Prokopije mjeri sva zbivanja političkim probitkom Carstva, jasna je afirmativnost njegova stava.

Car je i velikodušan — Perzijancima dopušta da se po Carstvu nesmetano kreću (VIII, 15, 19—20), bez straže i nadzora, što je bilo suprotno običajima. Pokazalo se da se Carstvo, za razliku od drugih, ne boji da će se strancima nešto dogoditi ili da će oni počiniti neko zlo. Običavao je i opraštati vojskovođama greške (VIII, 13, 14). Međutim, to se ne ocjenjuje povoljno i pisac izražava negodovanje zbog takva postupka, jer se Belizaru nije opraštalo, iako je on cara zadužio više od drugih.

Bizantski saveznici Lazi otjerali su vojskovođu Dagisteja u zatvor, jer su se potužili caru na njegove greške (VIII, 9, 1—3). Justinijan je bez oklijevanja (prema Prokopiju) poslao Dagisteja u zatvor, nije se imao prilike ni braniti. Kasnije ga je pustio, ne zato što mu je dokazana krivica ili nevinost, već zato (prema Prokopiju — VIII, 26, 13) što je trebao biti jedan od Narzesovih pratilaca. Prokopije smatra da su carevi postupci neprincipijelni i vrlo često oportunistički, odluke su prije potaknute trenutnim političkim interesima (ili vojnim, ili ekonomskim) negoli osjećajem za pravdu. Ono što kod Belizara vatreno opravdava, Justinijanu prigovara. Osim toga, nesumnjiv je Prokopijev negativan stav prema Narzesovoj ekspediciji — jedan od ključnih ljudi osumnjičen je da je špijun, ili da je, u najmanju ruku, nesposoban. Evans misli da je Prokopijev negativan stav prema Dagistejevim sposobnostima uvjetovan time što je vojskovođa u doba Prokopijeva pisanja bio zatvoren, ali to može biti tek jedan od sporednih razloga takve ocjene.[45] Uostalom, ovdje

[44] *M. W. Dols*, The Black Death in the Middle East, Princeton, New Jersey, 1979, 13—4.

[45] *Evans*, n. dj. 55.

se ne radi samo o Dagisteju ili uopće ne o njemu, nego o poremećenim kriterijima Justinijanova odlučivanja.

Zašto je u „Ratovima" izostalo veličanje i slavljenje cara, osim u slučajevima kada se on poistovjećuje striktno sa Carstvom, pa prevladava hladna analiza njegovih postupaka? Zašto pisac ne proturječi, ili barem komentira govoru Perzijskog cara Horzoja, gdje se Justinijan bezočno optužuje? Te su tužbe unijete u tekst kao nešto normalno i shvatljivo. Čini se da postoji više razloga: Prokopije prema caru ne gaji simpatije nikada, čak se može govoriti kako njegova antipatija ili mržnja sve više rastu. On nema ni osobnih obaveza da prikaže cara u boljem svjetlu ili da mu podilazi (kao što radi Belizaru). Uostalom, običaj je historičara grčko-rimske historiografske škole da u svojim djelima pokušavaju zadržati objektivni stil, iznoseći i sve podatke do kojih su mogli doći, tako bi čitalac sam mogao ocijeniti djelovanje neke ličnosti. (Naravno, i u tom, relativno objektivnom pristupu pisac je sputan okolnostima koje a priori uvjetuju njegov odnos prema onome što piše.) Tako je i Prokopije ostao hladan i neutralan kada je u „Ratovima" opisivao Justinijana, ali se trudio da opravda Belizara.

Justinijan se u „Anekdotama" napada najčešće, mnogo češće negoli Belizar ili Teodora. Međutim, iako je on u teoriji bio odgovoran za sve nepravde, a i obavezan da ih otkrije i ispravi, ipak nije on sam uzročnik svega onoga što se zbivalo i što je državi nanijelo goleme štete. U „Anekdotama" postoje dva „ljudomora" (βροτολοιγοί), „dvije osobe koje nikad nisu izgledale kao ljudska bića" (A. 12, 14), a to su Justinijan i Teodora. Oni su „uništili Rimsko Carstvo" (A. 6, 1), i za sve nedaće kriva je njihova loša vladavina (A. 20, 1). Bilo bi normalno da se govori o „vladavini Justinijana", ali Prokopije toliko mnogo ističe i Teodoru, da piše o „vladavini Justinijana i Teodore" (A. 23, 23; A. 20, 1). Car, međutim nije rukovodio državnim poslovima i njegovi interesi nisu se odražavali u provođenju dnevne politike. Sve je bilo podređeno Teodorinim interesima i nitko joj se nije suprotstavljao (A. 10, 8).

Tako bi se Justinijan mogao osloboditi velikog dijela odgovornosti i velik bi dio krivice preuzeo duhovni začetnik svega — Teodora. Car je bio pod jakim ženinim utjecajem — priča se da ga „ona nije učinila poslušnim toliko time što ga je obmanula laskanjem nego prisiljavajući ga zlim duhovima. Jer nije bio toliko čestit i pravedan, niti nepokolebljiv u vrlini da bi ... bio iznad pokušaja ovakve vrste" (A. 22, 28).

Justinijan je bio moralni pokvarenjak, dvoličan (A. 8, 21), „okorjeli inovator" (A. 8, 28). Čak se pisac pita: „da li postoji netko tko bi adekvatno opisao carev karakter?" (A. 8, 24). U državi bi, naime, uvijek trebala postojati dobra volja da se upravlja kako je najbolje moguće; pa ako se u tome ne uspijeva, to je splet objektivnih okolnosti. „Upravljali su državnim poslovima ... kako im se činilo najbolje" kaže Prokopije za vladavinu cara Teodozija i perzijskog suvremenika Vararanesa (I, 2, 15). Nasuprot tome, Justinijan želi naškoditi i uništiti svoje podanike. Mnogo ovih optužbi su, međutim, zapravo čiste, neprovjerljive klevete, a činjenica da u nabrajanju nema nikakvog sistema — neke se tvrdnje ponavljaju i više puta, navodi na zaključak da su „Anekdota" pisana u žurbi i da su ostala nedorađena.

Justinijan je, po Prokopiju, „nanio toliko štete narodu, da možda u svjetskoj povijesti nije nitko čuo prije za nešto slično" (A. 6, 19). Ili, „lakše je brojati zrnca pijeska negoli ljude koje je uništio" (A. 18, 4). Ipak, čini se da Prokopije nije baš tako mislio, već su ova epska pretjeravanja samo način

da se pojača dojam o veličini zločina. Ishitreno djeluje i stalno ponavljanje da je došao iz pakla (A. 6, 22), ili da je demon (A. 18, 1; 12, 14; 12, 27; 18, 36—37; 30, 34). Prokopije je toliko bio obuzet bijesom, nemogućnošću da racionalno pojmi stvari koje su se zbivale oko njega, da je, ponavljajući tvrdnju o Justinijanovoj neljudskoj prirodi i demonstvu, prihvatio općenite nazore tradicionalne demonologije. Ipak, Prokopijev demonizam duguje Homeru i klasičnoj literaturi isto toliko koliko i kršćanstvu.[46] Slika Justinijana — demona, vladara podzemnog svijeta zapravo je protuteža slici Justinijana — poluboga, cara u specijalnom odnosu prema Svevišnjem. Mislim da bi, uspoređujući pretjerivanja u „Akendotama" i cjelokupnu sliku Justinijana u „Ratovima" (zajedno sa svim kritikama), prije trebalo posumnjati u istinitost kleveta nastalih u afektu, negoli u trezveni opis zbivanja kojem ne nedostaje i kritičkih opservacija. Elementi klevete vidljivi su iz izbora riječi — stalno pretjeruje — sav, uvijek, puno, nikad, nitko, ništa ili superlativima pridjeva i priloga.[47] Istim ili sličnim riječima postiže Prokopije i suprotan efekat — kada besprimjerno hvali Belizara ili Germana također upotrebljava superlative, a zatim i „izuzetan", „izvanredan".

U „Anekdotama" ima mnogo novih optužbi, ali nema mnogo novih činjenica. Već spomenuto u „Ratovima" sada se puno oštrije interpretira, i služi kao argument za optužbe, koje su sada mnogo jasnije izrečene. Na primjer, u „Anekdotama" se ponavlja da je politika prema barbarima doživjela slom (A. 11, 5; 19, 4—10; A. 19, 13—17). Ponavlja se da car već dugo vremena ne isplaćuje vojnicima novac, a da ga nije nimalo sram (A. 22, 7) (ovdje se problem funkcioniranja političkog sistema prebacuje s političko-ekonomskog na moralni plan.[48])

Već se u „Ratovima" naslućuje kakva je atmosfera na dvoru. Kleveta u pravilu uspijeva, oklevetani stradava gotovo bez istrage, a klevetnik priskrbljuje novac i časti. Iznimke su samo oni u carevoj posebnoj milosti, jer tada ni najteže optužbe i dokazana krivica nemaju efekta. Takav je slučaj s Priskom (A. 16, 7—10), ali i s Ivanom Kapadokijskim u „Perzijskom ratu" (I, 25). Ipak, car je nepredvidiv i nestalan, pa se njegove simpatije svakog časa mogu promijeniti i on vrlo brzo napušta dojučerašnje prijatelje, a da zato nema nekog vidljivog razloga. To se dogodilo i Prisku i Ivanu, kao i nekom Rodonu koji mu je vjerno služio (A. 27, 18). Vrlo se često spominje kako je prvenstveno Justinijan odgovoran za psihozu potkazivanja (A. 8, 11; pa A. 8, 28; 16, 6; 19, 6), i zbog toga Prokopije najviše negoduje. Takva psihoza ima mnogostruko negativne posljedice — na visoke su položaje postavljani najgori po karakteru, oni svoje funkcije zloupotrebljavaju i tako čine situaciju još tragičnijom (A. 21, 9—14; 22, 10). Tada ni pošteni ljudi nisu mogli djelovati u skladu s uvjerenjima, već se prilagođavaju. Pisca najviše pogađa da su kriteriji za biranje u službu izopačeni, pa najsposobniji nemaju i najviše mogućnosti da budu izabrani. To nije samo briga i jadikovanje nad sudbinom države, već, vjerojatno, i nezadovoljstvo vlastitim položajem. Prokopije kao vrhunski intelektualac, historičar, pravnik, pisac nije mogao doseći neko više i unosnije mjesto u administraciji, nego je prisiljen pisati pamflete.

U „Anekdotama" uistinu nema nekih novih konkretnih zločina koji se imputiraju caru, prije je to zbirka nabacanih optužbi koje ga žele diskredi-

[46] Vidi *Rubin*, Der Fürst, 480.
[47] *Tinnefeld*, n. dj. 17—36; *Rubin*, Zeitalter, 329.
[48] O moralu, „rimskoj vrlini" — virtus, vidi Zaključak.

ditirati: trebaju se štititi državni interesi, a car radi protiv njih (A. 27, 2). Ubijao je i žrtvama pljačkao imovinu (6, 20), bezrazložno konfiscirao (12, 1—12). Nije sprečavao štetno djelovanje cirkuskih stranki, nego je još poticao njihovo rivalstvo (6, 24; 7, 42). Bio je gramziv, pljačkao je brodove, vršio makinacije sa žitom, primao mito, prodavao sudske odluke (25, 3—6); 22, 14; 14, 6; 14, 17—18). Ove konkretne informacije o carevu ponašanju, a to su činjenice koje se ne mogu naslutiti iz kritike u „Ratovima", čini se da nemaju presudnu ulogu u ocjeni njegova djelovanja. To je, ipak, skup nepovezanih i neki puta vrlo općenitih optužbi, a stupanj njihove istinitosti prilično je teško ili nemoguće utvrditi.

U čitavoj Prokopijevoj karakterizaciji Justinijana u „Anekdotama" i „Ratovima", uz već navedene iznimke, gotovo da nema elemenata koji bi direktno proturječili ili se ne bi nadopunjavali. Smatram da između ova dva djela nema loma, ni u Prokopijevim razmišljanjima niti u djelu — u „Anekdotama" je samo mnogo otvoreniji, pa je cara spustio u pakao.

Ako je pisac mogao mnogo toga reći o caru još u „Ratovima", doduše, vrlo općenito, da li bi napisao „Anekdota" samo zato da jasnije iskaže svoje osude? Njegova je namjera pri pisanju „Anekdota" prvenstveno morala biti otkrivanje novih činjenica, a ne samo proširivanje onoga što je u „Ratovima" već napisano. Makar kakva bila i makar koliko ih bilo, smatram da Justinijanova nedjela nisu bila ključni razlog. Tome se ne može osporiti prilično velika važnost, ali se pravi uzroci moraju tražiti negdje drugdje. Puno je vjerojatnije da su neposredni povodi skriveni u djelovanju osoba o kojima se ocjene iznesene u „Ratovima" i „Anekdotama" dijametralno razlikuju, a opis cara i njegove djelatnosti u svakom slučaju nije u ova dva djela toliko različit.

4. Teodora i Antonina

Jasno je da Belizar i njegovo ponašanje nisu bili neposredan uzrok pisanja „Anekdota". Čini se da to nisu bili ni Justinijanovi postupci. Međutim, u „Anekdotama" su napadnute i dvije žene: Justinijanova supruga Teodora i Belizarova Antonina. Mislim da u njihovu ponašanju treba tražiti onaj početni poticaj za nastanak „Anekdota", jer u tom opisu ima mnogo razlike i direktnih proturječnosti između „Ratova" i „Anekdota".

Teodora i Antonina imaju mnogo toga zajedničkog (zato ih i obrađuje zajedno, u istom poglavlju). Supruge su najznačajnijih ličnosti, obje mnogo utječu na muževe, pa samim tim utječu i na formiranje svakodnevne politike i trajnijih opredjeljenja u Carstvu. Nasuprot tome, obje su niskog porijekla i nemaju formalne naobrazbe. Moć ne iskazuju toliko mudrim državničkim odlukama, koliko zakulisnim radnjama i spletkama. Prokopije ih zbog toga i mrzi, a bijes iskaljuje i može iskaljivati samo kroz potajno pisanje. Naime, u „Ratovima" se ovakav negativan stav prema njima uopće ne može ni naslutiti.

Antonina je Prokopiju bila vrlo bliska osoba. Pratila je supruga u pohodima, pa je, vjerojatno, često dolazila u dodir s pravnim savjetnikom. Tako pomaže piscu u Italiji u organizacionim poslovima (VI, 4, 20), ili zajedno putuju u Afriku, u rat protiv Vandala (III, 12, 2). Prokopije je hvali — uspjela je sačuvati vodu od kvarenja, stavivši je na hladno mjesto (III, 13, 23). Zato

je Belizar imao vode za piće, dok su drugi žeđali. Gotovo idilično djeluje opis kada Antonina nagovara Belizara da jede, dok ga muči gotska opsada Rima i nevolje opsjednutih (V, 18, 43).

Antonina je bila utjecajna osoba u zbivanjima. O njoj se Prokopije uvijek izjašnjava izuzetno pozitivno. Ona smišlja s komandantima način transporta (VI, 7, 4). Ona, a ne Belizar, ide u Carigrad tražiti novac za nastavak rata protiv Gota, te odobrenje za Belizarov povratak (VII, 30, 2—25). Spletke Teodore i Antonine u „Anekdotama" se najoštrije osuđuju, a ovdje gotovo opravdavaju državnim interesom, jer je na meti Prokopijevih napada i ženskih spletki Ivan Kapadokijski. Antonina je lukavošću uspjela pribaviti dokaze o Ivanovoj protudržavnoj djelatnosti, pa Prokopije tvrdi kako je ona „najprikladnija osoba da smisli nemoguće" (I, 25, 13). Njegov stav nije uvjetovan samo mržnjom prema Ivanu (carica je imala neposredne koristi od Ivanova uklanjanja — svađali su se i međusobno pokušavali ubiti). Time su se poboljšali i Belizarovi izgledi da izađe iz careve nemilosti, ali i položaj samog pisca. Belizarova je rehabilitacija u pojedinim situacijama glavni faktor Prokopijeva opredjeljivanja.

Koliko je god opis Antonine pozitivan i pohvalan, slika što se iz „Ratova" dobiva o Teodori još je bolja. Opisana je kao hrabra i odlučna žena kojoj je vlast najpreča stvar. To je i osnovni smisao njena govora održanog za pobune Nika (I, 24, 38). Ako u tom, vjerojatno vrlo slobodno interpretiranom govoru (koji ima podloge u realnosti) pisac naglašava čvrstinu njena karaktera i pohlepu za vlašću, moralne joj kvalitete hvali na drugim mjestima. Bila je velikodušna, jer je poklonila novac djeci vandalskog kralja Ilderika (IV, 9, 13) — dar ima i političku konotaciju — Ilderik je bio prijatelj Carstva, a ubili su ga oni na koje je Carstvo kasnije zaratilo. Prema tome, Teodora djeluje u interesu državnog probitka. „Njezina je narav potiče da pomaže nesretnim ženama" (VII, 31, 14). U „Građevinama" pisac se ne može nadiviti njenoj lepoti — „kip Teodore uistinu je prekrasan, ali i dalje inferioran ljepoti carice, jer da bi se izrazila njena ljepota riječima ili isklesala u kipu bilo bi za čovjeka potpuno nemoguće" (G. 1, 11, 8). Na kraju, s mnogo pijeteta, navodi se da je Teodora umrla (II, 30, 49; VII, 30, 4).

Iznenađujuće djeluje opis Antonine i Teodore u „Ratovima" i „Građevinama", usporedi li se s monstruoznom slikom u „Anekdotama". Čudno je da je jedan te isti čovjek mogao napisati dvije tako oprečne ocjene njihova djelovanja. Međutim, prema onom što je rečeno u „Anekdotama" zasigurno bi svaki prigovor u „Ratovima" na račun Teodore ili Antonine stvorio piscu velike neprilike. Tako je on u službenoj historiji Justinijanovih ratova šutio, kumulirao bijes i sve potajno zapisivao. „Anekdota" su prvenstveno napad na Teodoru i Antoninu, a tek onda na njihove muževe. U „Ratovima" ima i kritike Justinijana, a u „Anekdotama" on nije ipak osoba od koje potiče sve zlo. S druge strane, njih dvije su bez mjere hvaljene u „Ratovima", ali su u „Anekdotama" obasipane najgorim karakteristikama. Očito je da je odnos između pohvala u „Ratovima" i kritike u „Anekdotama" upravno proporcionalan, odnosno, koliko hvale u „Ratovima", toliko napada u „Anekdotama". Teodora se najviše hvali i, s druge strane, najviše napada, vjerojatno jer je, brinući se o najrazličitijim stvarima, posebno držala i do načina na koji bi je opisivali istaknuti historičari, kao što je Prokopije. Zato je njegova reakcija u „Anekdotama" tako nekontrolirana. Antonina nije bila tako moć-

na i utjecajna kao Teodora, pa je opis u „Ratovima" za nijansu manje afirmativan, ali je i napada u „Anekdotama" manje.[49]

Dio „Anekdota" ipak je posvećen Antonini i njezinim nedjelima. Prvi odjeljak karakterističan je za odnos Prokopija — iako opisuje Antoninin život i karakter, uopće joj ne spominje ime — „Belizar je imao suprugu" — „ona" — „njezin", što je izraz nesimpatije i potcjenjivanja (A. 1, 11—16). Zatim tvrdi da su joj otac i djed bili vozači cirkuskih kola, a majka prostitutka u kazalištu (A. 1,11). Nisko porijeklo je samo po sebi već nepovoljna okolnost. „Sama je od djetinjstva živjela nemoralnim životom i postala razvratna po karakteru ... " (A. 1, 12). „Nije se sramila svojih djela" — pisac smatra da ta djela nisu toliko loša koliko je negativna besramnost i odbijanje pokajanja. Moralnost je u Prokopijevoj viziji izlječenja pokvarenog društva i pojedinaca u njemu jedina alternativa — vrlina, samosavlađivanje i samokontrola jedini su mogući regulatori ponašanja, pa onda i regulatori totalitarne vlasti. Nema načina da se nadgledaju vlastodršci — oni moraju sami sebe suzdržavati i kontrolirati. A Antonina radi upravo suprotno: „nije iskusila strah da joj suprug ne bi saznao ... već se bojala caričine kazne ... kada je caricu napravila mirnom i povodljivom ... tada više nije oklijevala da pokaže opako vladanje bez ikakva straha ... " (A. 1, 13—15).

Antonina se ne spominje toliko često kao Teodora. Ona nije mogla djelovati samostalno, uvijek je tražila caričinu suglasnost. Teodora je u tom ženskom „dvojcu pokvarenosti i zla" bila nedvojbeno moćnija i značajnija. Međutim, Antonina po iskazanoj zloći nimalo ne zaostaje. Ona poslušno i savjesno izvršava caričine zadatke ili radi ono za što misli da ide carici u prilog. Time stječe caričinu naklonost. Piščevi napadi, stoga, nisu usmjereni toliko na broj i značaj Antoninih nedjela, koliko na postojanje neraskidivog saveza dviju žena. One varaju muževe, a Belizara podvrgavaju psihološkim torturama. One su u biti pokvarene, nesposobne da drže vlast, a njihove zakulisne igre uništavaju državu i njezine interese.

„Antonina je prevarila Ivana Kapadokijskog i njegovu kćer, ne bez nakane, nego nakon bezbrojnih zakletvi vjernosti ..." (A. 2, 15). Na ovom mjestu i u daljem tekstu nema niti jednog novog podatka u usporedbi s onima iz I, 25, 13, koji bi bacio drugačije svjetlo na događaje, ali je Prokopijev stav dijametralno suprotan. Ono što je nekad bio rad za dobrobit države, sada se, na osnovi potpuno istih činjenica, tretira kao moralna izopačenost. U „Anekdotama" Prokopije prema Ivanu ne iskazuje nikakve simpatije, ali je sada izuzetno kritičan i prema ženama.

Antoninino se ime u „Anekdotama" povezuje uglavnom uz ljubav prema robu Teodoziju. Pisac ju napada zbog te nimalo prikrivene i vatrene ljubavi. „Ona je odmah, već na putu (prema Libiji — put je opisan i u „Ratovima", naravno, bez takvih detalja!) osjetila izuzetnu ljubav prema momku, pa je postala nezasitna u strasti ... njezina je razuzdanost stalno rasla dok nije došlo do neizrecivog skandala ..." (A. 1, 16—21). Tada je ropkinja Makedonija otkrila Belizaru svu istinu, a zbog toga joj je Antonina „odsjekla jezik, a zatim sasjekla na komade i stavila u vreću, pa bacila u more" (A. 1, 27—8). Prokopije se ne zgraža nad načinom na koji je Makedonija ubijena. Takvih naturalističkih scena (opisi ranjavanja, smrti, kuge u „Ratovima")

[49] Istraživači o Teodori i Antonini nisu suviše mnogo pisali (i o ženama uopće), bavili su se drugim problemima i njih spominjali tek periferno.

bilo je vrlo mnogo, a Prokopije u principu ne sažaljeva žrtve. To je zgražanje nad sudbinom osoba koje govore istinu i protest protiv zanemarivanja moralnosti i pravde u odlučivanju vlastodržaca. Ta se nemoralnost neki puta kod Antonine ispoljava kroz egoizam — misleći samo na sebe, prijateljevala je sa caricom i tada kada je Belizar bio u vladarevoj nemilosti i nije tražila njegovu rehabilitaciju (A. 4, 17) — to je potakla sama Teodora.

Po Prokopiju, od Teodore dolazi sve zlo ondašnje vladavine. Ona osobno ništa ne čini, ali za nju i po njezinim naredbama rade drugi. Usporedba „Ratova" i „Anekdota" upućuju na to da su podaci u ovom drugom djelu uglavnom istiniti, jer je Teodora vjerojatno bila omražena u doba svoje vladavine i neposredno nakon smrti.[50] Čak i kada je car želio smijeniti činovnika Barsima zbog zloupotreba, Teodora se usprotivila, jer ga je voljela zbog pokvarenosti. Tako Barsim nije smijenjen (A. 22, 21—2). Teško je odreći istinitost i podacima iznesenima u „Ratovima", ali dobrota i pravednost za Teodorine vladavine bile su vrlo rijetke.[51]

Otac joj je bio čuvar životinja u cirkusu, a ona je „bila nezrela i nije mogla spavati sa čovjekom ili se ponašati kao žena, ipak se upuštala u to muškom razuzdanošću . . . čim je odrasla . . . pridružila se ženama na sceni,[52] i odmah je postala prostitutka one vrste koju su stari ljudi običavali nazivati „pješadijom"[53] . . . prodavala je svoju mladenačku ljepotu onima koji su prolazili . . . " (A. 9, 10—16). Podataka o raskalašenom životu buduće carice ima još, a poneki graniče, po današnjim shvaćanjima, s pornografijom i prelaze norme dobrog ukusa (A. 9, 18). Međutim, osim Teodorina neprijatelja Prokopija, mladost su joj opisali i oni njoj naklonjeniji. Po ljepšoj verziji, bila je porijeklom iz Paflagonije, doselila se u Carigrad i tu zarađivala kao skromna prelja vune, dok joj poznanstvo i brak s Justinijanom nisu iz temelja promijenili život.[54] Nije toliko bitno koja je priča točna, ali se čini da bi Prokopijeva ipak morala u osnovnim crtama biti istinita, kada se već ne može dokazati da su i svi detalji vjerodostojni. Zakon donesen između 520. i 524. određuje da i „glumice" mogu napustiti svoje zanimanje i dobiti titulu patricija. Vjerojatno se taj zakon i donosio isključivo ili prvenstveno zbog Teodore. Obje verzije Teodorine mladosti imaju zajedničku crtu — potjecala je iz nižih društvenih slojeva, bila je neobrazovana, bez osnovnih intelektualnih predznanja za provođenje teških vladalačkih poslova. Ako je Prokopijeva priča točna, onda su i Teodora i Antonina iz istog društvenog sloja — onih ljudi koji su radili i cirkusu ili su bili bliski tim krugovima. Očito je, zbog kontakata s ljudima svih staleža i klasa mogućnost za proboj na društvenoj ljestvici bila mnogo veća nego drugih iz siromašnih slojeva. Svakako veća negoli nekih siromašnih prelja vune. Relativno velika vertikalna pokretljivost ljudi oko cirkusa još je jedan argument u prilog vjerodostojnosti (u osnovi) Prokopijeve verzije.

---

[50] *Stein*, n. dj. II, 236.

[51] Ponešto drugačije mišljenje vidi: *Schubart*, n. dj. 228—9.

[52] Detaljno o tome: *Rubin*, Zeitalter, 100 i dalje.

[53] Pješadinci, kao *najpriprostoji* od svih vojnika, dali su ime najpriprostijima od prostitutki.

[54] Prema *L. Bréhier*, Vie et mort de Byzance, 566 — Πατριά, III, 93, Scr. orig. Constan, 248. Leipzig, 1907. Da je Teodora uključena u senatorski stalež, potvrđuje i Prokopije — A. 9, 51.

Međutim, mnogo važniji zaključak, od odgovora o točnoj verziji Teodorine mladosti, je taj da joj Prokopije pripisuje takve osobine koje smatra vrhuncem nemorala i razvrata. Sve su te priče — istinite ili ne — pažljivo odabrane i gradirane tako da čitaoca prisile na negativnu reakciju i oštru osudu u trenutku kada pročita da je za takvu Teodoru Justinijan „osjetio neodoljivu ljubav" (A. 9, 30) i da mu je postala supruga. Optužbe slijede: prvo, nisko porijeklo; drugo, počela je nastupati u kazalištu (vrlo negativno, smatralo se da su glumice žene lakog morala, gotovo prostitutke); zatim, još gore — ona se uistinu bavi prostitucijom; naposljetku, najgore — razvratno se ponaša, uživa u seksu, što je u potpunoj suprotnosti s kršćanskim moralom. Prokopije je moralist, pa kao vladajući i valjani koncept, pogotovo kada se radi o stvarima blisko povezanima sa crkvenim obredima, prihvaća kršćanske nazore. A oni seksu oduzimaju funkciju uživanja i svode sve na funkciju reprodukcije, najstrože zabranjuju bračno nevjerstvo i predbračne odnose. Ipak, za Prokopija postoji, u seksu „muška razuzdanost" (A. 9, 10), što znači da je muškarcima dozvoljeno, na neki način, uživati (možda su to izborili zbog ukorijenjenih tradicija) ali je to ženama, baš zbog toga, još strože zabranjeno.

Mnogo je optužaba protiv Teodore, a kulminiraju ocjenom da su se Teodora i Justinijan „pričinjali kao da nisu ljudska bića, nego demoni ili ljudomori..." (A. 12, 14). Ona je bila samovoljna, nepopustljiva i stalno podla (A. 15, 1—4). Onima koji su joj se protivili, uzimala je imovinu (A. 15, 22—3). Uspoređena je i sa škorpijom (A. 1, 26; 9, 26) — škorpija je simbol podlosti, jer se skriva ispod stijene, spremna da napadne i smrtonosno ujede svakoga tko je uznemiri.[55] Parabola je vrlo slikovita, a i drugdje se ljudsko ponašanje uspoređuje sa životinjskim. Caričina je nemilosrdnost i okrutnost više puta naglašavana (A. 15, 4; 16, 14—17; 3, 6), pa Prokopije zaključuje da se takav karakter nije mogao ublažiti nikakvom silom (A. 15, 6).

Iako se čini da je Prokopijev tekst pisan u velikoj žurbi, neizrecivoj mržnji, gotovo bez naknadnog redigiranja, ipak cijela slika Teodore u „Anekdotama" tvori zaokruženu cjelinu i nema suvišnih ponavljanja. Svaki se opisani događaj lako i smisleno uklapa u mozaik o Teodorinu karakteru, svaki njen potez osvjetljava bolje ili detaljnije već iskazanu ili pokazuje neku novu osobinu. Osmišljenost prikazivanja Teodore, za razliku od Justinijana, gdje ima nepotrebnih digresija, nezanimljivosti i ponavljanja, svjedoči da mržnja prema carici nije samo trenutno piščevo opredjeljenje, prouzročeno nekom nepravdom, kao što bi se moglo pretpostaviti za piščev odnos prema caru, već je to izraz trajnijeg stava. Pisac je dugo morao u sebi nositi osnovnu koncepciju napada na caricu te izgrađivati i pažljivo birati argumente, tako da napad izgleda uvjerljiviji, objektivniji i smireniji. Za napad je imao dva razloga: zato što se Teodora tako ponašala dok je imala neograničenu vlast i zato što je ona, žena, na vlasti. Ono prvo je pretpostavljeno drugome. Počinivši mnoge zločine, istakavši se lošom vladavinom, Teodora je navukla na sebe piščevu mržnju: njemu je dobro došla činjenica da je ona žena, i preuzevši jednostavno općeprihvaćene nazore (ili predrasude) o ženama, olakšao je sebi posao, a čitaocu analizu teksta i donošenje zaključaka: lakše ju je diskvalificirati činjenicom da je žena i da a priori ne može vladati,[56] a zatim ispričati o svemu što je radila u mladosti (ili: što je čuo da je ona radila...), negoli opisati,

[55] Prema Komentaru, Procopius, Loeb cl. lib, A, 15, bilj. 1.

[56] Slično Molièreu: tko želi utopiti svog psa, optužuje ga za bjesnoću.

objektivno i uvjerljivo prije svega, sve zločine što je počinila. Prokopije ide i ovim drugim, težim putem, ali je onaj diskvalifikatorski puno jednostavniji i efektniji.

Većina djela što ih je Teodora počinila su, po Prokopiju, „ženski" zločini, pa se čini da je njemu mrska i sama pomisao na ženu vlastodršca. Prokopije se nad prostitucijom užasava! Besmislene „građevine na morskoj obali", što se spominju u „Anekdotama", većinom su crkve (G. I, 7—8), ali i jedna popravljena i namijenjena nezbrinutim i ostarjelim prostitutkama. Ipak, u „Građevinama" Prokopije ne svaljuje grijeh prostitucije na žene, već na muškarce — nisu to bile „po vlastitoj volji, nego zbog pritiska muške pohote" (G. I, 9, 1—9). Zašto dolazi do ovakvog preokreta, teško je odgovoriti. Možda je trebalo stvoriti idiličnu sliku o stanju u Carstvu, pa je i nemoral trebalo svesti na najmanju moguću mjeru. Ako su muškarci krivi, a žene nisu, grešnika je već upola manje. Osim toga, ako je Teodora bila u mladosti prostitutka, nije joj se smjelo predbaciti ni da je u mladosti činila nešto krivo ili, čak, nemoralno.

Ženski poslovi su i pronalaženje supružnika, upotpunjeni silom, što je Teodora često koristila. I spletke su prvenstveno ženski poslovi, a ne Justinijana i drugih muškaraca. Uostalom, zloća i podlost su osobine ženskog karaktera (III, 3, 10). Ubojstvo Amalasvinte prouzročio je, prema „Anekdotama", ne neki politički motiv, već Teodorina ljubomora, zbog žrtvinih fizičkih i intelektualnih kvaliteta (A. 16, 2—3).

Na takav su Prokopijev stav utjecale, bez obzira na njegove intencije pri pisanju „Anekdota" i općenito predrasude prema ženama koje su vladale u bizantskom društvu njegova vremena. Veliki dio tih stavova zapravo je rezultat muške taštine, koja smatra da samo muškarci imaju pravo misliti, a žene moraju biti pasivni izvršioci.[57]

Na kraju, bilo bi suviše jednostrano tražiti razloge za pisanje „Anekdota" i drugih djela samo u odnosu prema Belizaru, Justinijanu ili njihovim ženama. Uzroci za nastajanje jednog takvog djela morali su biti i drugačije naravi, a treba ih tražiti u Prokopijevim pogledima na svijet koji su se sukobili sa realnošću.

Iako bi se možda, s današnjeg stajališta, moglo govoriti o Prokopiju — ginekofobu, bilo bi to i opasno pojednostavljivanje. Prokopije se po nazorima o ženama nije u osnovi razlikovao od njemu suvremenih mišljenja. Da bi objasnili njegove porive pri pisanju tako različito intoniranih djela, njegove historiografske kriterije i svjetonazor, potrebno je proučiti i druge probleme koji se pojavljuju pred istraživačem njegovih radova.

5. *Žene*

Prokopijevo djelo je karakterističan nastavljač najboljih tradicija grčko-rimske historiografske škole. U radovima tih historičara opisuju se većinom ratovi, ličnosti vladara i zbivanja na dvoru. Takvim konceptom u prvi plan dolaze muški likovi, pa se žene javljaju tek povremeno i izuzetno, a njihovo je djelovanje, kao u slučaju Teodore i Antonine, vrlo često ograničeno na zakulisnu i poluvidljivu borbu za moć i vlast. Ni Prokopije ne odstupa od općih pravila.

[57] *Evans*, n. dj. 97.

U skladu s kršćanskim nazorima, položaj žene se u bizantskom društvu mijenjao, ali je i dalje umnogome bio zasnovan na antičkom konceptu. Bila je isključena iz javnog života, udaljena s kulturnih i sportskih priredbi i raznih drugih manifestacija, diskriminirana u odgoju i naobrazbi. Mogla je tek u obitelji, s mužem i djecom ostvariti sadržajnu vezu i time nadomjestiti ono za što je bila prikraćena. Mogla je imati utjecaja na obavljanje suprugovih poslova, pa je, u skladu s njegovom funkcijom, imala i posredan utjecaj na društvene tokove, na sfere koje su joj formalno bile nedostupne.[58]

Za ženu je daleko najvažnija stvar bila udaja. Brak je bilo jedino čemu se mogla nadati. Roditelji su nastojali žensku djecu što prije obećati supružnikovim roditeljima, pa ih udati. Prokopije opisuje napore careva nećaka Germana da uda 18-godišnju kći, kako bi se sačuvao sramote zbog usidjelice u obitelji. Izbor bračnog druga bio je usklađen s ekonomskim i društvenim, pa i političkim ciljevima i interesima roditelja, a o uzajamnoj ljubavi supružnika nije se vodilo računa. Najmanje o želji djevojke. Ipak, udaja donosi ženi položaj u društvu i mnoge žene se spominju kod Prokopija baš zbog svojih muževa. U krajnjoj liniji i Teodora i Antonina su samo nečije žene. Najčešće muškarce na reagiranje, od ženskih osobina, pitiče njihova ljepota i tako žena dolazi u središte zbivanja (I, 6, 1; VII, 1, 43; G. I, 11, 9) — perzijski car Hozroje zaljubio se u neku ženu (bila je izuzetno lijepa), odlučio je da se s njom vjenča, i zato je poštedio život zarobljenicima iz njena grada (II, 5, 28). Osim ljepote, važan je preduvjet za brak i djevičanstvo (A. 17, 35). Kako se žene udaju vrlo mlade, nerealno je očekivati da bi mogle pokazivati neke karakterne osobine, ili intelektaulne, koje bi bile tako značajne, da se posebno naglašavaju.

Tipično političko vjenčanje je udaja Teodihuse i Amalaberge (V, 12, 22), a i Amalafride (III, 8, 11). Prokopije okrivljava Teodoru jer je ona sama određivala tko će se za koga udati i tko se kime oženiti (A. 17, 29), te su se muškarci ženili „ne zato što je bio zadovoljan, nego zato što je to bila Teodorina volja". Djevojku nitko nije ni pitao za mišljenje. Ako je žena bila nezadovoljna mužem, ili ga je mrzila, mogla mu je uništiti karijeru i život. Senator Maksim prisilio je udovicu Valentinijana III da se uda za njega. Ona je, zbog mržnje prema mužu, nagovorila Vandale da 455. napadnu Rim, a pobješnjeli stanovnici za to krive Maksima i kamenuju ga (III, 4, 15—39; 5, 3—6). Ili Amalasvintima kći Matasvinta se udaje protiv volje za Vitigisa, uništava zalihe žita i pregovara s Bizantincima o predaji i, naravno, o udaji za rimskog vojskovođu (V, 11, 27; VI, 10, 11; 28, 26; VII, 39, 14)! Brak je jedini ženin politički adut.

Koliko god u „Ratovima" i „Građevinama" Prokopije potiskuje ženu u pozadinu, namjerno ili zato što je to bilo u duhu vremena, toliko ona u „Anekdotama" dolazi u prvi plan, kao izvor svih zala i opačina. Uostalom, žena je izvor svih grijeha jer je Eva dala Adamu jabuku. U toj apokaliptičnoj slici svijeta žena je nezaobilazan faktor, ona je nečisto biće i vrlo lako može postati demon. Ipak, ima žena čije postupke Prokopije simpatizira, iako ih nema mnogo.

Antoninina ropkinja Makedonija je stradala, i ona je tragična poštena osoba (A. 1, 21—7; 2, 12), a njene su pozitivne osobine još više naglašene u

---

[58] Vidi *L. Bréhier*, Vizantijska civilizacija, Beograd 1976, na raznim mjestima.

kontrastu sa svim negativnim stranama ostalih — neodlušnošću i strahom Belizara i razvratnošću i nemilosrdnošću Antonine.

Kći Ivana Kapadokijskog Eufemija bila je žrtva Antoninine spletke — „poznata po pameti, ali vrlo mlada i zato žena koja se lako može pridobiti" (I, 25, 13—9). Iako Prokopije mrzi njezina oca, koji zloupotrebljava položaj, Eufemija je oslikana s dosta nježnosti i simpatija, ona je dobra i naivna. I Makedonija i Eufemija su simbol dobra nasuprot sveprisutnom zlu, ali su ipak samo epizodni likovi.

Gotska kraljica Amalasvinta je mnogo važnija i zato zahvalnija za razmatranje. Pisac je stalno hvali; „dokazala je da je izuzetno nadarena pameću i pravednošću, pokazujući u velikoj mjeri mušku narav" (V, 2, 3). Dakle, nije baš ženska osobina biti pametan i pravedan u upravljanju državom! „Nije kažnjavala Rimljane ... nije ni Gotima popustila ... da naškode Rimljanima" (V, 2, 4). Amalasvinta je prikazana kao osvjedočeni prijatelj rimskog naroda (III, 14, 5—6). Ni korespondencija Justinijana i Amalasvinte u kojoj su izmijenjene oštre riječi oko nekih spornih pitanja nije pokolebala pisca u tvrdnji da se ona „potajno složila da cijelu Italiju prepusti Justinijanu" (V, 3, 29). Na povoljan Prokopijev stav utječe i činjenica da je Amalasvinta nastavljač Teodorikove umjerene politike, a potreban je i izgovor za bizantski napad na Italiju. Teodorik i Amalasvinta su simboli dobra, Teodat i svi ostali Goti (osim Totile) predstavnici su zla s kojim Bizantinci moraju zaratiti.

Prokopije žali Amalasvintu, jer joj je počinjena nepravda. Bila je poštena, sazvala je sabor na kojem je Teodat osuđen nakon suočenja sa svjedocima (dakle, suđenje je pravedno i demokratsko) da vrati svojim podanicima ono što im je uzeo (V, 4, 3), ali ju je Teodat zbog toga zamrzio. Kada joj je umro sin, poziva Teodata da preuzme kraljevstvo, a da nije „uzela u obzir ono što mu je već napravila i kakva je Teodatova narav" (V, 4, 4—5). Teodat ju je vrlo brzo zatvorio, i na kraju ubio, što je „jako ožalostilo sve Talijane kao i Gote" (V, 4, 9—27).

Bili bi to i jedini odlomci kada Prokopije pozitivno govori o nekoj ženi. Makedonija, Eufemija i Amalasvinta imale su zajedničku osobinu koja nije negativna, ali ih svakako stavlja u podređeni položaj prema muškarcima. Isuviše su vjerovale u ljudsku dobrotu — bile su naivne. Bez obzira na to što hvali Amalasvintinu političku mudrost (njen povijesni sadržaj je probizantska i umjerena politika), Prokopije joj predbacuje što se dala prevariti i predati skoro bez borbe. Slično je i s drugim dvjema. Muškarci kod Prokopija ne postaju tako lako žrtve vlastite naivnosti. Belizar ima uvijek spreman najbolji odgovor ili protuigru — njegovi padovi nisu rezultat naivnosti, nego nemoći ili malicioznosti.

U osnovi bi vrijedila Prokopijeva konstatacija da „su u to vrijeme gotovo sve žene postale pokvarene po naravi. Griješile su protiv svojih muževa s potpunom dozvolom, a takvi čini nisu bili po njih opasni niti su im naškodili ... muževi su bili sretni da izbjegnu bičevanju ... dozvoljavajući im da misle da nisu otkrivene" (A. 17, 22—6). Ovo je napisano u afektu i ne odnosi se na sve žene, već samo na piscu i carici bliske krugove (zato jer ih pisac dobro pozna, a carici se nije mogao bilo tko žaliti — ljudi su danima čekali audijenciju — A. 15, 15—6), a to je onda bio uski sloj dvorjana i njihovih supruga. Optužena je i Teodora da je takvu situaciju prouzročila svojim ponašanjem i kasnije je samo još poticala.

Nadalje, majci cara Valentijana Placidiji (III, 3, 10), Prokopije prigovara da je „odgajala sina i obrazovala u potpuno ženskastom duhu, te je zbog toga bio pun zloće još iz djetinjstva“. Dakle, ženskom je duhu glavna karakteristika zloća, a zato što je car bio takav jedini je krivac majka. Zato što je car takav, i Carstvo je u krizi (III, 3, 12). Tako je Placidija kriva za krizu u Carstvu, ali to nije sve. Ona je i naivno povjerovala svim klevetama nekih vojskovođa, a kada su pravi krivci otkriveni, uopće ih ne kažnjava (III, 3, 20—36). Zato se njena smrt registrira bez imalo sažaljevanja (III, 4, 15).

Koliko je muškarac dominantan otkriva i Prokopije — „οὔτε τι αὐτοῖς αἱ γυναῖκες ἐργάζονται“ — „niti njima samima žene ne rade“. Znači da žene ne rade za obitelj, za djecu, muža i sebe, već samo za muža — on je i glava i inkarnacija obitelji. Muškarac je mnogo važniji od žene. Rimljani nisu nikako željeli prihvatiti razmjenu zatvorenika — žena nekog rimskog odličnika za kvestora privrženog Totili (VII, 40, 21—3).

Po svojim shvaćanjima o ženi, Prokopije je još u antici, iako su bizantski običaji i zakoni tokom stoljeća postajali napredniji.

6. *Barbari*

U čitavom Prokopijevu djelu možda je najbolji primjer dvostrukosti njegovih kriterija upravo podjela čitave ekumene na Rimljane i barbare, na stanovnike Carstva i na okolni svijet koji s njim dolazi u dodir. To je politička koncepcija, rezultat Prokopijeve zamisli o vlasti Carstva nad cijelim svijetom.[59]

To je kod Prokopija jasna podjela i nije rezultat samo njegovih iskustava ili predrasuda. To je svjetonazor svakog rimskog građanina, a oni su rezultat stoljetnog razvoja. Rimski je svijet osjećao duboku antipatiju i nepovjerenje prema došljacima sa sjevera, istoka i juga, koji su ugrožavali visoku kulturu i relativno lagodan život velikog dijela stanovništva. Istovremeno su ih se i bojali (G. IV, 3, 8). Čak i oni koji su posjedovali malo ili ništa, nisu od barbara mogli očekivati, niti su, po Prokopiju, ni očekivati poboljšanje svog položaja. Vojnici su se i te kako gorljivo borili protiv napadača na Carstvo. Zbog svih tih okolnosti, Rimljani su pripisivali barbarima sve najgore moguće osobine, da bi ih razlikovali od starosjedilaca. U takvo se mišljenje suvremenika uklapa i Prokopije.

Uza sve negativne ocjene o njima kao pojedincima i narodima što izviru i iz drugačijeg („barbarskog“) ponašanja, Prokopije bilježi i primjere koji odudaraju od općeprihvaćenih shema. Prvenstveno je to Totila, pa Teodorik i Amalasvinta, a ponekad i neki drugi. Ipak, cjelokupna Prokopijeva karakterizacija nesumnjivo želi dokazati, usprkos izuzecima, kako su Rimljani superiorni u svakom pogledu. Istovremeno se konfrontiraju mane barbara i idealna rimska „vrlina“.

Međutim, ni barbarska razmišljanja o Rimljanima ne razlikuju se mnogo od rimskih o barbarima. Barbari, doduše, Rimljanima ne mogu predbacivati nedostatak kulture, nedolično ponašanje, zaostalost, ali se barbari međusobno uvjeravaju kako su se Rimljani dokazali kao potpuno nepouzdani prema svim barbarima, jer su im po naravi neprijateljski (VI, 28, 14). Barbari su bili svjesni

[59] *Veh*, n. dj. II. Teil, 3—14; *Rubin*, Zeitalter, na više mj..; *Tinnefeld*, n. dj. 18—23; o odnosu Prokopija i barbara vidi zanimljivu polemiku: *I. Kawar*, Procopius and Arethas, BZ, 50, 1957, 39—67, 362—82; *V. Christides*, Saracens' Prodosia in Byzantine Sources, Byz. 40, 1970, 5—13; *I. Shahid*, Procopius and Arethas again, Byz. 41, 1971, 313—38.

rimskih predrasuda — Rimljani su imali za barbare posebne zakone i običaje (kao adopcija Hozroja — „kao što dolići barbarinu" — I, 11, 29), i prirodno su se branili nepovjerenjem i mržnjom prema Rimljanima. Istovremeno, željeli su se naseliti na teritoriju Carstva, jer se tamo živi mnogo ugodnije (VIII, 19, 8).

Rimljani u gomili barbarskih naroda nisu, u principu, razlikovali jedne od drugih, i svi su za njih bili isti, manje vrijedni i vjerolomni. Ipak, u praksi su se razlike pravile, a to je i u Prokopija očigledno. Upravo u kontekstu otkrivanja Prokopijevih interesa i intelektualnih horizonata, najzanimljiviji su njegovi ekskursi o barbarskim plemenima.[60] Međutim, prezentirane informacije ne moraju uvijek biti puki odraz njegova znanja. Pričanje je determinirano i znanjem i interesima čitalaca. Zato su i činjenice podastrte u Prokopijevu opusu zapravo i odraz nivoa znanja suvremenih čitalaca, čiji se ukus morao donekle zadovoljavati. Postoje opsežni odjeljci o povijesti nekih barbarskih naroda — Vandala, Ostrogota, Perzijanaca. To su Prokopiju najbliži narodi, najčešće spominjani, ujedno i najciviliziraniji. Vandale prati od početka njihove seobe, pa sve do Belizarove pobjede nad njima, više od 100 godina kasnije. Dogodi se da napravi i koju grešku.[61] Smatra da su Vandali krenuli u seobu s Azovskog mora (III, 3, 1), iako oni nisu došli istočnije od Karpata, pa je jasno da ih je pobrkao s Gotima, a Gote u cjelini čak sa Sarmatima.[62]

S druge strane, piše i o dalekoj i mitskoj zemlji Thule, negdje na sjeveru Evrope,[63] i tu se pokazuje da on neke stvari ne poznaje suviše temeljito. Međutim, očito je da ni drugi nisu više znali od njega, i njegovi su podaci karakteristični za duh vremena.[64] On se raspituje, kako i sam kaže, „u onih koji su došli s tog otoka" (VI, 15, 9). Najviše ga je fasciniralo da „sunce u ljetnom solsticiju nikada ne zalazi 40 dana" (VI, 15, 6) i obratno. To govori kako su njegovi izvori vjerodostojni. Prokopijev civilizirani mentalitet se ipak otkriva u čuđenju „da oni ne nose odjeću, niti cipele na nogama ... niti žene rade za njih, već im se pridružuju u lovu koji im je jedino zanimanje"[65] (VI, 15, 16—8). Teško je povjerovati u priču o nekom plemenu Skripitina[66], koje „naseljava otok, živi životom srodnim onom u životinja" (VI, 15, 16), „a djeca se ne hrane majčinim mlijekom, već životinjskim mozgom" (VI, 15, 21).

Osim ovoga, još neki navodi u odjeljku imaju mitski karakter, ali je izraz duha vremena, a ne Prokopijeva greška. Neki narodi i zemlje bili su na

---

60 Takvih ekskursa ima ukupno pet: o Eftalitima (I, 3), Gotima (III,2), Erulima (VI, 14), stanovnicima Tule (VI, 15) i Slavenima. *Benedicty*, Prokopios Berichte, n. dj. 55.

61 *M. Brandt*, Poslanstvo evropskih Vandala kralju Gajzerihu i pitanje slavenske ekspanzije u srednju Evropu, Radovi FF, Odsjek za povijest, 4, Zagreb 1962, bilj. 15.

62 Isto, 10.

63 Thule je vjerojatno skandinavski poluotok (*Stein*, n. dj., II, 719), a nikako ne Island (komentar uz Procopius III, 415, bilj. 4). O tome Realencyclopädie, 452—9. Ipak, Thule nije otok, nije ni čak deset puta veći od Britanije — to je, očito, preuveličavanje zbog nepoznavanja.

64 Bizantski historičari preuzimaju čitave rečenične sklopove od starih pisaca. Tako Prokopije, kada govori o Thuli, frapantno podsjeća na Tacitove navode u „Germaniji" (46, 3). Prokopije to ne preuzima direktno, nego preko senatora Kasiodora (Realencyclopädie, 450—5).

65 Isto tako *Benedicty*, n. dj. 52.

66 O porijeklu i značenju imena Skripitina mnogo je pisano, vidi Realencyclopädie: *K. Zeuss*, Die Deutschen und die Nachbarstämme, München 1837, 684; *K. Müllenhoff*, Deutsche Altertumskunde, II, Berlin 1887, 44.

granici dometa njegovih spoznaja. Relativno je dobro poznat Mediteran i narodi oko njega, izuzetno i ona područja kamo su se protezali bizantski interesi, ali kako se išlo prema istoku, sjeveru ili jugu, tako je znanje bilo sve manje, netočnije i neprovjerljivije.

Ima i izuzetaka — Etiopljani održavaju intenzivne veze sa Carstvom (I, 19, 27; 20, 4) a osim toga su i „kršćani i najprivrženiji poštovaoci vjere" (I, 20, 1), pa su to, vjerojatno, razlozi prilične informiranosti Prokopija o njima i njihovoj zemlji.

Slaveni su za Prokopija bili, dok je pisao većinu svojih djela četrdesetih godina, ipak narod drugorazredne važnosti na dunavskoj granici, ni po čemu karakterističan da bi se o njemu moralo pisati. Tek provalama na teritorij Carstva 545. godine (VII, 13), a zatim još više 550. (VII, 38, 1—23), pa 551. (VII, 40; VIII, 25), Slaveni skreću na sebe pažnju. Zato se i navodi već zastarjeli događaj o „Hilbudu i lažnom Hilbudu" koji se zbio negdje između 530. i 545. godine,[67] pa se iz te priče saznaje mnogo i o načinu života i društvenom uređenju Slavena (VII, 14, 1—6).

Prokopije tvrdi kako su Slaveni svake godine upadali u Carstvo otkada je Justinijan došao na vlast, i to u Ilirik sve do Jadranskog mora (Jonski zaljev) i predgrađa Carigrada, i Trakiju i Grčku i Trački Hersones, sve su to „skoro svake godine pljačkali Huni, Slaveni i Anti" (A. 18, 17—9). Da li taj podatak može biti točan? Naime, u „Anekdotama" je očigledno pretjerivanje, a u ovom podatku pogotovo. Ponajviše zbog toga što je on napisan pod dojmom velikih slavenskih upada preko Dunava 545—551. godine. Iordanes isto tako vrlo općenito govori o slavenskim provalama.[68] Naravno, teško je tvrditi da Slaveni nisu prodirali na Balkan i prije 545. godine, ali su po učestalosti, brojnosti pljačkaša i duljini zadržavanja ti pohodi ipak bili slabiji. Pljački na ograničenom teritoriju s malim brojem vojnika bilo je oduvijek, ali one nisu sve do 40-ih godina predstavljale veću opasnost po Carstvo. Prokopijevo je pretjerivanje još očitije kada se uoči podatak da je u svakom od tih pohoda stradalo 200.000 Rimljana, a sam navodi podatak da je 550. godine, u upadu koji se smatra jednim od najvećih bilo najviše 3.000 Slavena (VII, 38, 2). Broj žrtava u usporedbi s brojem pljačkaša i ubojica uistinu je nekoliko puta povećan da bi se pojačao dojam o pogubnosti slavenskih provala.[69]

Bez obzira na pretjerivanja, Prokopije je količinom i kvalitetom vijesti o Slavenima najznačajniji historičar ranobizantskog razdoblja za povijest naših naroda.[70] Ipak, Slaveni su dalek i (ako usporedimo s interesom koji Prokopije pokazuje u odnosu prema drugim barbarskim narodima) ne previše zanimljiv narod, kasnije i omražen i optužen za provale u Carstvo, i tada počinjene zločine. Osim Hilbuda,[71] nigdje se ne spominje neko slavensko ime, neki istaknuti pojedinac — vojskovođa ili netko drugi. Nema ništa o slavenskoj povijesti — o njihovim migracijama i, osim priče o Hilbudu, nema sličnih priča, koje su upravo karakteristične za Prokopijevo pričanje o drugim

[67] Viz. izvori I, 23.

[68] Romana 388, Mon. Germ. Hist, SS V 1, 52.

[69] Usp. Viz. izvori I, 52, bilj. 109.

[70] Viz. izvori I, 17—22. Najviše je prostora posvećeno Prokopiju i njegovu djelu.

[71] Isto, 23, bilj. 17.

narodima.[72] I za povijest drugih barbarskih naroda toga doba on je izuzetno važan, čak nezaobilazan izvor.[73]

Barbari su necivilizirana, primitivna rulja. Tzani su, na primjer, imali način života poput divljaka, štovali su kao bogove drveće i ptice i pored toga razne stvorove... te nisu uopće obrađivali zemlju, nego su pljačkali i živjeli od plijena" (G. III, 6, 2). Međutim, kada ih je Carstvo pobijedilo, prihvaćaju kršćanstvo, mijenjaju način života, odustaju od razbojstava i kreću s Rimljanima u rat (G. III, 6, 6—7). Barbari su, u principu, „bili divlji, ali je Justinijan bio još divljiji od svih barbara zajedno" (A. 23, 8). Goti su odmah ubijali ako se nije udovoljilo njihovim prohtjevima (V, 1, 6). Bili su i pohlepni. Kada su osjetili bogatstvo Rimljana — ili su ga zadobili carevim poklonima ili pljačkom, više se nisu mogli obuzdati te su nastavili s takvim rabotama (A. 8, 5—6).

Po Prokopiju, barbarski politički sustav puno je lošiji od rimskog, teoretski „idealnog". Velika je nevolja za rimski narod biti prepušten barbarima (na primjer, Vandali — VII, 18, 21), jer Prokopije definira barbarski način vladavine „gorljivošću da se naškodi svojim podanicima" (V, 2, 8). On razlikuje Rimljane od barbara, ponajviše po držanju riječi. Zapravo, dijeli svijet na onaj koji drži zadanu riječ i na onaj vjerolomni, i tu ne pravi razlike između pojedinih barbarskih plemena. Postojanje pravnog sustava i njegovo striktno provođenje koje rezultira općim prihvaćanjem nekih moralno-etičkih normi su princip poretka u Carstvu i bitne odrednice civiliziranog društva, za razliku od barbarskog. Franci, na primjer, „uopće nisu bili spremni ispuniti ni jedno od svojih obećanja" (VIII, 24, 13), dok su „Goti u pitanjima povjerenja najnevjernija nacija na svijetu" (VI, 25, 2). Rimljani se, zaključuje pisac, nikako nisu mogli pouzdati u riječ barbara (III, 2, 7). Ako Erul ne postane izdajica i pijanac, nego teži čestitosti, to zaslužuje pohvale (IV, 4, 29), naglašava Prikopije i iskazuje koliko su njegovi predrasudi duboki i rezolutni.

Barbari su u osnovi nelojalni caru, iako su njegovi plaćenici, i Mundus je naveden kao izuzetak (V, 5, 2), ali bi bez razmišljanja, svrgnuli svog vladara, ako bi ih iznevjerio (VI, 29, 17—8). Narzes barbarske plaćenike u svojoj vojsci postavlja prije bitke u sredinu bojnog reda i skida s konja, kako ne bi, demoralizirani ili preplašeni, mogli ni pomisliti na bježanje (VIII, 31, 5).

Barbari se od Rimljana razlikuju i po načinu govora, po mišljenju i po odjeći (A. 14, 2). Oni ne znaju ni čitati ni pisati (VIII, 19, 8; IV, 6, 15), a što to znači Prokopiju govori i njegovo podsmjehivanje Justinu zbog neobrazovanisti i nepismenosti (A. 6, 11—6). Svojevrsni oblik diskvalifikacije je kada za Justinijana tvrdi da mu je jezični izraz postao „barbarski". Štoviše, barbari se od Rimljana razlikuju i izgledom. Ako pretpostavimo da je većina rimskog stanovništva mediteranski tip, onda su za njih i za Prokopija Huni mogli uistinu imati „ružan izraz lica" (I, 3, 4). Ili, Slaveni i Anti su za Prokopija izuzetno „visoki i snažni" (VII, 14, 27). Barbari se opisuju više puta, ali se nigdje ne kaže da su lijepi! Čak se može uočiti razlika u barbarskom i rimskom načinu izražavanja u govorima koje prenosi pisac: dok Rimljani teoretiziraju (I, 11, 13—8 i drugdje), barbari navode primjere iz prošlosti (VIII, 19, 10—2 i drugdje).

---

[72] *Dahn*, n. dj. 140—58; *J. Jung*, Geographisch-historisches bei Procopius von Caesarea, Wiener Studien 5, 1883, 16—60.

[73] Npr, *L. Schmidt*, Geschichte der Wandalen, 2. izdanje, München 1942.

Uglavnom, želi se istaći da barbari nemaju rimsku vrlinu, „virtus", koja je samo Rimljanima svojstvena. Na primjeru barbara pokazuje se kako ne treba raditi, i u svakoj bi se situaciji, shodno već rečenom, trebalo ponašati u skladu s nekim općevažećim držanjem mjere — μηδὲν ἄγαν. Barbari griješe čak i u tako prozaičnim stvarima kao što je nestrpljivost — Masaget Horsamantis, plaćenik, bio je ranjen, ali je krenuo na neprijatelja neoporavljen, u želji za osvetom. Takav, bio je Gotima lak plijen (VI, 1, 22—34).

Čini mi se da bi jedna piščeva opservacija mogla vrijediti za sve barbare, te da ističe ono što im Rimljani najviše zamjeravaju: „nema kod njih bogobojaznosti niti ljudskog poštovanja, niti mare za zakletve ili za taoce, čak i ako su djeca ili braća njihovih prvaka. Mir se ne može održati nekim drugim sredstvima, osim strahom od neprijatelja" (VI, 8, 10—1).

Posljednja rečenica i u njoj izrečena misao nude konkretan program za kontakte sa barbarima: samo ih sila može disciplinirati, odnosno, Carstvo bi ih trebalo uništiti.

III. PROKOPIJE O SVOM VREMENU, O POJAVAMA, O SHVAĆANJIMA

1. Tok vremena — brzina komunikacija

Vrijeme za Prokopija teče izuzetno sporo, u ravnoj liniji, gotovo bez ikakva događanja. Tvrđave se predaju dosta dugo vremena nakon dogovora o tome (VII, 10, 5), Belizar šalje opkoljenom garnizonu svježu posadu i potrepštine za čitavu godinu (VII, 10, 6), jer su očigledno komunikacije bile takve da nisu dozvoljavale češće kontakte, a oni nisu ni bili potrebni, jer se i neprijatelj služio istim, sporim sustavom komuniciranja. Tako je za prijelaz preko Otrantskih vrata bilo potrebno 4 dana (III, 1, 13), vjerojatno uz odabir povoljnog vjetra i vremena. Put od Bizanta (Carigrada) do ušća Dunava trajao je 22 dana (III, 1, 11), a 9 i pol mjeseci ako bi netko želio proći obalom od jednog do drugog „Heraklova stupa" — Gibraltarskih vrata (III, 1, 9).

Pojam vremena u Prokopijeva doba potpuno je drugačiji negoli današnji, ne postoji osjećaj o izgubljenom vremenu (mogli bismo ga nazvati proustovskim) kao u naše doba. Sporost komunikacija ne dozvoljava intenzivniji život. Pogotovo je spor kopneni promet — od Epidamna do Rima ima brodom, ako je povoljan vjetar, samo 5 dana, ali vojska mora pješačiti (obilaziti Jadran) punih 40 dana (VIII, 18, 4).

Zbog općenite neimaštine — siromaštva, nedostatka opreme i hrane, rat se, pogotovo onaj između Bizantinaca i Ostrogota, pretvarao u neku vrstu „Sitzkriega" — „sjedećeg rata" u kojem se prije postavljalo pitanje tko će više jesti, pa i više na taj način izdržati, negoli tko će se više i bolje boriti. Višekratna pomicanja fronte od juga prema sjeveru i obratno, ne mijenjaju takvu sliku, jer su se zbivala u dužem vremenskom razmaku od nekoliko godina. Tadašnje društveno ustrojstvo s obzirom na brzinu komunikacija ima proturječne odlike: zbog sporosti komunikacija, sve se odvija polako, ali je, na primjer, u ratu, zbog nemogućnosti dugotrajnog financiranja velikih plaćeničkih vojski, intencija za što bržim njegovim odvijanjem (Belizar s juga Italije u prvim godinama ostrogotskog rata na brzinu osvaja Napulj i Rim, juri na sjever, i to mu se kasnije nemilosrdno osvećuje, jer nije osigurao pozadinu

— a sve zbog toga da što brže završi rat). Međutim, to nije moguće, i zbog sporosti i zbog nedovoljno intenzivnih (društvo je suviše siromašno) komunikacija. Općenito, nema ni žurbe koja krasi današnjeg čovjeka i suvremenost (danas je sporost luksuz — kočije, npr.), i ljudi su „vidjeli" ili „doživjeli" puno manje stvari, ali su njihovi doživljaji bili mnogo dublji.

U ratu 6. stoljeća mnogo se više nastoji indirektno naškoditi neprijatelju — prekinuti mu linije opskrbe i ostati tiho, čekajući daljnji razvoj situacije (VII, 18, 8; 22, 24). Zapravo, vojske su stalno na miru, mnogo više negoli što su u pokretu, ili vode bitke. Jednostavno se prekine borba, opkoli neprijatelja, očekuje da se preda zbog toga što je izgladnio (VII, 36, 19). Nadalje Totila je želio opsjednutim Napolitancima izbiti iz glave svaku nadu u mogućnost otpora, te im je dao rok za predaju od čak tri mjeseca. Toliko im je dugo bilo potrebno da bi uvidjeli kako im car ne može pomoći i kako je sve izgubljeno (VII, 7, 19). Čak i kada je pobjeda Bizantinaca potpuno izvjesna, a ostaci gotske vojske očajnički drže položaje u podnožju Vezuva, u sporadičnim borbama i povremenim napadima, bez onog odlučujućeg, prolazi čak dva mjeseca (VIII, 35, 10—2). A ni tada Rimljani ne napadaju, nego uspijevaju, pomoću izdajnika u gotskoj vojsci, prekinuti gotsku liniju opskrbe i prisiliti ih na povlačenje. Prokopije ovakve stanke u ratovanju shvaća kao apsolutno normalnu stvar i uopće ne prigovara (kao što često čini iz drugih razloga) bizantskim vojskovođama.

Čitav se životni ritam prilagođavao brzini komunikacija — „nenatovareni putnik" mogao je za jedan dan prevaliti 210 stadija,[74] ili udaljenost od Atene do Megare (III, 1, 17). Ili, vijesti o napredovanju perzijskog cara Kabada i njegove vojske idu tako sporo da on uspijeva stići prije njih (I, 7, 3).

Najčudnije je, da taj ritam života nije već hebdomadaran, kako je to nametalo kršćanstvo. Prokopije u brojenju godina i, općenito, u određivanju vremena koristi neki puta rimski način: bilježi godine po vladavini careva ili tukididovski, prije bih rekao tipično vojnički — ljeto, zima — dakle, doba kada se ratuje i kada se ne ratuje. Takvom se brojenju prilagođavao zato da bi oponašao starije pisce, njegove antičke uzore, a i zato da bi što autentičnije dočarao situaciju tokom ratovanja, ovaj puta, načinom određivanja vremena koji su upotrebljavali i vojnici i njihovi vojskovođe.

2. *Prehrana i glad*

Prokopije u svojim djelima na mnogo mjesta govori o hrani i jelu, kada opisuje vojničke pohode. Zato smatram da bi problem prehrane Prokopijevih suvremenika i njegova odnosa prema tome, mogao biti jedan od zanimljivijih u cjelini historiografskih kriterija.

Jelovnik vojnika bio je vrlo siromašan. Uglavnom se jedu proizvodi od pšenice — kruh, jer se stalno ili isključivo govori kako su vojnici „dobili pšenicu i ostale namirnice" (VII, 6, 15; VIII, 14, 24 i drugdje). Pojedinačno spominjanje ostalih proizvoda rijetko je i izuzetno. Dva puta se spominje i meso — sušeno ili svježe (VIII, 12, 18—20; I, 8, 15), a na istom mjestu i grah (VIII, 12, 18—20). Međutim, kada se želi naglasiti kako je zemlja Britija izuzetno ugodna za život, kao neki raj zemaljski, onda kaže da je bilo drveća bogatog voćem (VIII, 20, 44). Voće je nešto nedostižno, ili barem vrlo rijetko. Slika

[74] Prema komentaru Procopius, III, 13, to je 24 milje = 38,5 km.

o siromaštvu jelovnika još je jasnija kada Prokopije napiše da je „neki seljak običavao potajno ulaziti u grad s peradi i kruhom i mnogim poslasticama" (I, 5, 9), što bi značilo da je za pisca, a i za vojsku u cjelini, perad vrlo rijetka hrana.

Kada se govori o hrani u širem smislu riječi, onda je nakon pšenice, drugo po važnosti jelo bilo vino. Sokova još, naravno, nije bilo, a kultura hmelja i pivo bili su skoncentrisani u sjevernijim krajevima. Vino je bilo gotovo jedini nadomjestak za vodu i, da bi služilo kao osnovno piće, u principu se s njom miješalo. Vino za piće i pšenica — kruh za jelo bili su prava formula za sastavljanje jelovnika (I, 12, 15—6; VI, 5, 3). Vino, uostalom, sadrži i hranljive sastojke potrebne ljudskom tijelu, čija je konzumacija putem svakodnevnog jelovnika bila u Prokopijevo vrijeme većem dijelu stanovništva uskraćena.

Na više mjesta se kod Prokopija susreću pijanci, koji u svom pijanstvu čine nerazumna djela ili čak zločine (IV, 4, 16—25; I, 7, 22—3; VI, 1, 28—34). Međutim, pisac ih ne okrivljava za počinjena djela u tolikoj mjeri kao kada bi bili trijezni, što je svakako u suprotnosti s onim što bi se moglo očekivati od Prokopija, racionalista i perfekcionista, čovjeka za kojeg je najvažnija stvar da car i komandanti donose mudre odluke, a narod i vojnici da ih provode u djelo. Kako je pijanac nesposoban djelovati kao trijezan čovjek, iako država i, posebice, vojska zbog toga pati — umjesto da na padaProkopije rezignirano opisuje što se događa. Horsamantis se „kao i obično, napio za vrijeme ručka"; Uliaris je „uživao u vinu". Teško da je to bila karakteristika samo ove dvojice vojnika; prije se može zaključiti da su pili skoro svi. Prokopije je opijanje mogao shvaćati kao društveno zlo koje škodi efikasnosti — i sam hvali Belizara, a to je i najveći kompliment, da ga nitko nikada nije vidio pijanog (VII, 1, 15).

Međutim, uživanje vina i opijanje bilo je toliko duboko ukorijenjeno u mentalitetu i životu Prokopijevih suvremenika, da se malo što moglo popraviti. Uzgajanje vina bilo je ograničeno na mediteranske zemlje, gotovo se podudaralo s granicama Carstva, preko kojih su obitavali barbari. Zona uzgoja vina mogla se poistovjetiti sa zonom civiliziranosti. Zato je za Prokopija uzgoj loze jedan od glavnih kriterija za određivanje stupnja civiliziranosti nekog naroda. Jer, kada u ekskursu o zemlji Thule želi naglasiti kako su njeni stanovnici zaostali u svakom pogledu, presudni mu je argument „da niti ne piju vino niti dobivaju bilo što jestivo iz zemlje" (VI, 15, 17).[75]

Prokopije nam prezentira svoje suvremenike, a pogotovo vojnike, kao ljude hranjene vrlo jednolično, a vrlo često i prilično oskudno. Priča kako su se barbari počeli boriti, „kad je prošlo podne, odgađajući borbu do tada zato što su naviknuti jesti samo u kasno poslijepodne, dok Rimljani imaju obrok prije podne . . . " (I, 14, 34). Više se puta spominje taj jutarnji obrok rimskih vojnika, i uvijek samo on (I, 8, 15—6; VIII, 32, 1), a ne govori se i o drugim obrocima tokom dana. Vjerojatno ih je bilo, ali su po značaju i količinama

---

[75] Vino je, uostalom, u kršćanskoj liturgiji simbol krvi Isusove. Kult vina i vinove loze njeguju i poganske religije. Najpoznatije su svečanosti u čast Dioniza. I novogodišnje svečanosti Ane Perene su razuzdane — igra, pjesma i, ponajviše, vino. Neki su popili (po broju čaša) Nestorove godine, neki čak i Sibiline:

Invenies illic, qui Nestoris ebibat annos,

Quae sit per calices facta Sibylla suos.

Sibila je, prema legendi, stara 700 godina. Toliko godina žele doživjeti oni koji popiju toliki broj čaša. Ovidije Nazon, Fastorum Libri, 11—2, u: *Sabadoš—Zmajlović*, Anthologia Latina, I, Zagreb 1975.

hrane bili puno manji. Koliko je ovakva prehrana utjecala na mentalitet vojnika i ljudi općenito? Očito je da su razdoblja s relativnim obiljem hrane bili isto tako česti kao i oni kada je hrane bilo premalo ili je uopće nije bilo! Kakve je to imalo posljedice? Umjereno su jeli i svećenici, i tek su za vrijeme nekog vjerskog praznika mogli sebi dozvoliti da se dobro najedu i napiju (I, 7, 22). Može se pretpostaviti da je narod jeo manje od svećenika, gotovo isto tako oskudno kao i vojnici.

Zbog svega ovoga vrlo je često nastupala glad. Nju Prokopije navodi sve češće kako se približava kraju „Ratova". Najviše je ima u „Gotskom ratu", a u „Vandalskom" tišti samo Vandale. Da li je to samo rezultat objektivne situacije u kojoj su se našli Rimljani i Goti u Italiji, jer je zemlja bila potpuno uništena dugotrajnim ratovanjem, ili postoji još neki razlog? Rat u Africi trajao je vrlo kratko i nije mogao iscrpiti sve zalihe hrane. Iza fronte u Mezopotamiji bile su bogate pokrajine koje su mogle izdržavati vojsku. Uostalom, to nije ni bio kontinuirani rat. S druge strane, Italija je bila relativno izolirana morem od ostalih dijelova Carstva. Tako je, kada se u Italiji nije imalo što više sakupljati, trebalo žito dopremati brodovima — (putovanja su opasna, a putuje se isključivo po lijepom vremenu) — a to nije bilo moguće ako bi Goti zauzeli obale. Zbog rata neki se puta sazrelo žito ne bi ni pobralo (VI, 20, 12—6). Čak ni nakon pobjede Bizantinaca, hrane nije bilo dovoljno, usprkos tome što se Justinijan na to obavezao (silila ga je na to i nadolazeća langobardska opasnost).[76]

Ipak, čini se da Prokopije isuviše inzistira na gladi kada opisuje posljednje godine ratovanja u Italiji. Simptomatično je da Belizarovi podređeni nikada nisu gladovali, ili to Prokopije ne navodi. Za lošu opskrbu ili glad krivi su drugi — komandanti ili car, i to kada Belizara više nema u Italiji.[77] Kada gladuju, moral vojnika i njihova borbena gotovost bitno su smanjeni (VI, 16, 15; 17, 24), a stvar države je u velikoj opasnosti. Glad vojnika i civila, sveobuhvatna glad, osnovni je dojam koji se stječe prilikom čitanja posljednjih knjiga „Ratova".

Glad požuruje događaje i rat u cjelini (VI, 29, 25), ona je neki puta uzrok predaje i konačnog poraza (VI, 27, 32). Ako su opsjednuti gladni, oni stupaju mnogo brže u pregovore (VII, 30, 5—19). Tako je sama glad ratnika puno važnija za konačni ishod borbi negoli neki drugi, vojni ili moralno-politički faktor.

Prokopije je svjestan činjenice da glad mijenja mentalitet ljudi, pogotovo vojnika, ona ih prisiljava da čine stvari koje u normalnim okolnostima ne bi nikako radili (V, 24, 16), ili, „treba izmisliti strašnu hranu, nepoznatu prirodnim ljudskim željama" (VII, 17, 9), pa tako govori kako se jedu „mekinje, posije ... a jako su sretni oni koji žive od mesa crknutih životinja" (VII, 17, 11). Jedu se i konji, i miševi i psi i druge životinje (VI, 21, 26; VII, 36, 20—1). Vrlo naturalistički, opisuje se i skatofagija (VII, 17, 8) ili kanibalizam (VI, 20, 22; VII, 16, 2).

[76] Roma medioevale i rinascimentale, a cura di *G. Mattiae*, Roma 1978, 6.

[77] Teško je ustanoviti koliku je ulogu imala glad u Belizarovim pohodima protiv Gota. Može se pretpostaviti da je velika važnost koju joj Prokopije pridaje, posljedica djelomično i njegovih pomaknutih kriterija zbog Belizarova sudjelovanja. Ipak, jedno je nesumnjivo — čovjek Prokopijeva vremena bio je konstantno i skoro neposredno, suočen s problemom pothranjenosti ili čak gladi, a ratovi, nerodne godine, ekonomske krize, takvo bi stanje još više zaoštravali.

U ocjenjivanju gladi Prokopije izgleda vrlo moderan. Naime, dok stari izvori uglavnom strahote kuge i njene posljedice na društvene tokove uglavnom pretpostavljaju gladi, Prokopije u nekim trenucima čini upravo suprotno (VI, 3, 1; 4, 17). Smatrao je da postoje načini da se izbjegne kužna zaraza, pa čak i kada bi čovjek i obolio, postojala je uvijek i mogućnost ozdravljenja. Po takvom načinu razmišljanja, po pronicavim zapažanjima približava se suvremenim shvaćanjima medicine i demografije, te drugih znanosti, po kojima glad ostavlja duboke i trajne posljedice na preživjele, i na društvo u cijelosti, i one se ne mogu uspoređivati ni sa kojom bolešću. Glad ubija u preživjelima želju za reprodukcijom, oni se, čak i relativno prehranjeni, u nekim slučajevima prepuštaju smrti, dok kuga tu želju za stvaranjem potomstva gotovo potiče. Glad ostavlja mentalno zaostala djecu, uzrokuje sljepilo, a stvara pogodnosti za razvitak svih drugih bolesti.

U svijesti Prokopija, pa i čovjeka 6. stoljeća glad je jedna od najstrašnijih, ako ne i najstrašnija nesreća koja ga može pogoditi. Ona je sveobuhvatna, ne pošteđuje nikoga, i izuzeci su vrlo rijetki. Na primjer, situacija je prilikom gotske opsade Rima bila takva, da su vojnici imali još nešto žita, a narod je već gladovao (VI, 3, 1). Glad ne štedi ni bogate ni siromašne (gladuje i Rusticijana, kći Simaha i supruga Boecija, prosi hranu po kućama), od nje se ne može pobjeći, a ne može se od nje ni sakriti. Jedino se, eventualno, kuga može usporediti s glađu po dubini dojmova koje je izazivala u ljudskoj svijesti.

3. *Kuga i druge bolesti*

U cijelom Prokopijevu djelu opis epidemije kuge u Carigradu jedan je od najboljih i najsnažnijih. O kugi je Prokopije očigledno mnogo razmišljao, pa i razgovarao s ljudima (II, 22, 1). Ona ga je fascinirala svojom sveprisutnošću i sveobuhvatnošću, i to je vjerojatno prvi dojam koji je stekao u Carigradu — umjesto očekivane lagodnosti i ljepote življenja u velikom gradu (nasuprot čestim boravcima po vojničkim taborima, utvrđenjima i ratištima) — najedanput kuga, događaj koji se ne može objasniti racionalno, „nego ga treba pripisati Bogu“ (II, 22, 3). Prve žrtve kuga je zabilježila u Carstvu 541. godine, a u Carigradu godinu kasnije. Vrhunac epidemije bio je oko 544. kada je, prema Prokopiju, tokom 4 mjeseca svakodnevno umiralo 5.000 ljudi, a neke dane i po 10.000, pa čak i više (II, 23, 2). Brojke su zasigurno pretjerane, što pokazuje da je Prokopije imao sličan, pretjerivački i iracionalan, stav prema kugi, kao i prema, na primjer, Justinijanovu demonizmu („lakše je brojati zrnca pijeska negoli ljude koje je ovaj car uništio“ (A. 18, 4). Kuga je prijetila godinama, pojavljivala se još nekoliko puta,[78] i umnogome je pridonijela potpunoj dezorganizaciji vlasti i svakodnevnog života.

Prokopije tvrdi da kuga napada sve, bez obzira na godišnje doba ili klimu, bez obzira na životnu dob, njihovo zdravstveno stanje, spol i način života — „sve su te okolnosti beznačajne“ (II, 22, 4). Uzdržava se bilo kakva zaključka, prepušta, po običaju, da drugi slobodno izražavaju mišljenje, ali unaprijed odbacuje mogućnost da išta više saznaju. Sve su to „mudrijaši i zvjezdoznanci“ (II, 22, 5). To je i jedini put da u svom djelu Prokopije odriče nekome sposobnost produbljivanja dotadašnjih znanja. Suprotno njegovoj u pravilu hladnoj i trezvenoj analizi, ovdje se više ne mogu točno otkriti prava

[78] *Stein*, n. dj. II, 758.

uvjerenja, jer su očito u nekim trenucima proturječna — njega je pojava kuge toliko prenerazila da je ponekad gubio osjećaj za racionalno i sposobnost objektivizacije činjenica.[79] Smatra se potpuno nemoćnim, ne vjeruje u Božju pomoć, pa čak ni u formalne izraze pokornosti Svevišnjem — molitve i sklanjanje u crkve.

Prokopije je mislio da kugu prenose neki demoni, te je ona, čini se, za njega bez sumnje zarazna bolest. U principu, dakle, zna se kako se kuga prenosi, ali je način njezina prenošenja mistificiran. Nigdje se ne spominju štakori ili neke druge životinje — prijenosnici kuge, pa vjerojatno Prokopijevi suvremenici nisu ni znali da oni imaju takvu pogibeljnu ulogu. Opis same bolesti kod Prokopija je tako dobar i detaljan da je on sam morao biti više puta očevidac njenog cjelokupnog toka. Njegova konstatacija o tome da razlike u simptomima jedne kasnije faze bolesti nastaju zbog toga što organizmi različito reagiraju ili zbog toga što Bog tako hoće, otkrivaju da se pisac ipak zapitao i o potpuno racionalnim uzrocima njena nastajanja i širenja. Usporedba Prokopijevih opisa s onima u modernim infektološkim priručnicima pokazuje da se on ni u čemu bitnom nije prevario.[80] Zbog detaljnosti i jasnoće iskaza opisi različitih tokova bolesti mogu se danas vrlo lako identificirati kao različite vrste kuge (II, 22, 30) — bubonski oblik kao najčešći (II, 22, 17), a zatim plućni i septički oblik s karaketrističnim krvavim ispljuvkom.[81]

Iz ovakvih lucidnih zapažanja Prokopije vrlo brzo pada u drugu krajnost. Kaže da su neki oboljeli bili u snu opomenuti da će biti zaraženi (II, 22, 13), ali, što je, po njegovu mišljenju, bilo još čudnije, mnogi bolesnici nisu bili prethodno uopće opomenuti. Zanimljiva su još neka Prokopijeva zapažanja. Kaže da su nekima izrasli „crni prištevi veliki kao leća, od kojih bolesnik ne bi preživio čak ni jedan dan" (II, 22, 30). Budući da takvi simptomi nisu karakteristični za kugu, već za crni prišt (bedrenica, antrax),[82] vjerojatno je u toj epidemiji kuge bilo i slučajeva crnog prišta. Čudno je da Prokopije ne razlikuje te dvije bolesti, jer su crni prišt već poznavali stari Rimljani, čak su i znali da se prenosi sa bolesnih životinja na ljude. Prokopijevo neprepoznavanje crnog prišta doimlje se još čudnijim, kada se na temelju cjelokupnog opisa epidemije zaključi da su njegova medicinska znanja bila vrhunska, temeljita i potpuna. On je, vjerojatno, morao poznavati i vodeće bizantske liječnike koji su vršili sekciju oboljelih od kuge, pa je čuo da su u oteklinama našli „čudnu vrstu čira" (II, 22, 29), što općenito odgovara opisu natečenih limfnih čvorova.

Čitav odjeljak o epidemiji kuge karakterističan je za Prokopijevu naobrazbu, čak i za cjelokupnu njegovu ličnost — on je izuzetan analitičar, poznavalac velikog broja podataka i izvanrednog dara zapažanja u mnogim područjima ljudskog djelovanja, ali je često bez vlastitih zaključaka, kao da ne posjeduje vlastite ideje i čini se da je vrijednost njegova djela samo u izvrsnom odabiru podataka i njihovom vještom prezentiranju. Njegove su dedukcije vrlo često lišene onog drugog stupnja — uopćavanja. Osim toga, kao

[79] Neki su smatrali da se Prokopije, opisujući kugu, služio Tukididovim opisom kuge u Ateni. Međutim, oni su opisali dvije različite bolesti: Prokopije bubonsku i plućnu kugu, Tukidid boginje. (*M. Brückner*, Zur Beurteilung des Geschichtschreibers Prokopios von Programm Ausbach, 1896, 11; *G. Soyter*, Die Glaubwürdigkeit des Geschichtschreibers Prokopios von Kaisarea, BZ, 1951, 44, 542).

[80] *Mihaljević—Bezjak—Fališevac—Mravunac*, Infektologija, Zagreb 1976, 134.

[81] Isto, 115.

[82] Isto, 115.

i na mnogo drugih mjesta u njegovu opusu, i ovdje ima kontradikcija — dok nas ponegdje zadivljuje širinom naobrazbe i lucidnošću zaključaka, drugdje upada u potpuno neprimjerene izljeve praznovjerja.

Prokopije još na nekoliko mjesta pokazuje upućenost u zanimanje za medicinu, zapravo brigu za ozdravljenje vojnika. Tako spominje „tkiva i membrane u glavi" (VI, 2, 26). Zatim opisuje kako je Kutilas bio pogođen kopljem u glavu, ono mu se u glavi i zadržalo, te se takav vraćao u tabor — „vrlo neobičan prizor" (VI, 2, 15), smatra Prokopije. Arzes je strijelom pogođen između nosa i oka. Sve to Prokopije opisuje s puno detalja — ranjavanje, ponašanje ranjenika, njihovo liječenje, konačan ishod, i to ne samo u ova dva slučaja, već i na mnogim drugim mjestima (IV, 7, 5; VII, 4, 25; 19, 20). Neposredno i uvjerljivo djeluje i opis jednog slučaja kapi (apopleksije) (III, 20, 21).

Zašto se u Prokopija javlja taj, uvjetno nazvan, naturalizam? Nije to značajka samo navedenih ulomaka, nego i cijelog djela. Do u tančine se opisuju teške i krvave borbe ili razvratni prizori iz mračnih carigradskih javnih kuća (u „Anekdotama"). Takve teme i opisi učestaju što se više približavamo kraju „Ratova", širenjem piščevih interesa — kada on od pukog kroničara ratnih operacija postaje historičar svih zbivanja u Carstvu. Da li je takav naturalizam izraz duha vremena, po kojem ljudi bez mnogo emocionalnog uživljavanja promatraju patnje drugih, ili želja za što realističnijim, točnijim opisom događaja, ili manifestacija mentaliteta bivšeg vojnika, naviknutog na takve i slične scene, kojem se, stoga, unošenje ovakvih priča u tekst nije činilo nimalo neobičnim? Odgovor, čini se, treba tražiti u svemu navedenom pomalo i teško se opredijeliti odrješito i jednoznačno. Ipak, mislim, da bi prednost trebalo dati objašnjenju da je Prokopije nastojao biti što uvjerljiviji i vjerodostojniji.[83]

4. *Religija*

Vrijeme u kojem je živio Prokopije doba je kada religija i religijski problemi čine jednu od osnovnih društvenih zasada, kada predstavljaju jedan od važnih ili čak presudnih faktora u formiranju čovjekove svakodnevice. Uostalom, vjera u 6. stoljeću ima svoje duboke ideološko-političke, geografske i ekonomske implikacije, kao u malo kojem povijesnom razdoblju. Carstvo je bilo rastrzano vjerskim raspravama. Iako je dogma o jednom Carstvu, jednom caru i jednoj vjeri bila općevažeća i općeprihvaćena, ona nije uspjela ujediniti sve podanike Carstva u štovanju jednog Boga — kršćanskog, a i sami kršćani trošili su vrijeme i energiju u dugotrajne, a na kraju i besplodne polemike o Kristovoj prirodi.[84]

Ta vjerska previranja vrlo se dobro oslikavaju i u Prokopijevu djelu. Iako on o religijskim problemima direktno piše relativno malo, ipak se sva suvremena ispreplitanja poganskih i raznorodnih kršćanskih elemenata naslućuju u njegovu razmišljanju i pripovijedanju. Zbog toga je izučavanje Prokopijevih vjerskih nazora vrlo često bilo predmet historičarskih istraživanja, u njima su istraživači dolazili do vrlo različitih rezultata i objašnjenja, pa su

[83] Primjer točnosti i sistematičnosti je i opis sv. Sofije (G. I, 1, 27—78).

[84] Uvodni dio kompiliran prema: *G. Ostrogorski*, Istorija Vizantije, Beograd 1959, 71—80, 95; Cambridge Med. Hist., IV, 1; *Bury*, LRE I; *Stein*, n. dj. II.

čak i u piščevu religijskom stavu tražili poticaje za pisanje „Anekdota" i razloge u tolikim proturječjima u njegovim djelima.[85]

Međutim, suprotno mišljenju nekih autora, smatram da Prokopiju religija zbog religije uopće nije bila važna. Ona je bila važna samo kao jedna od poluga u pravilnom funkcioniranju političkog sistema. Ukoliko je vjera bila dobar sluga poretka, Prokopije je bio zadovoljan. Ako bi stvari krenule loše, odnosno, ako vjera ne bi pridonosila društvenom napretku, već postala faktor društvene destabilizacije, Prokopije gorljivo nastupa protiv takvog razvoja događaja. Zato se ne treba čuditi Prokopijevim dvjema konstatacijama i proglašavati ih proturječnim[86] — da su teološke diskusije zapravo jalov posao (V, 3, 5—9), te kada na drugom mjestu obećava da će o tim kontroverzama napisati posebno djelo (V, 4, 25). To nisu proturječnosti. Naime, kada kaže da su teološke diskusije jalov posao, Prokopije misli na vjerske raspre u globalu, koje su potresale Carstvo, a ne samo na pojedine razgovore i pregovore crkvenih velikodostojnika i teologa. One su, što su se više produžavale, uistinu bile sve dalje od rješenja. Isti su se argumenti ponavljali stotinama puta. Prokopije o tim vjerskim raspravama ne može reći ništa novo, njega ni ne zanima istraživati „Božju prirodu, kada čovjek ne može čak ni ljudske stvari shvatiti sa sigurnošću" (V, 3, 7). S druge strane, kada obećava posebno djelo o vjerskim raspravama, on ih ne smatra same posebi vrijednima svog interesa. One su bile povod, navodi na istom mjestu, „bitkama među stanovnicima Ulpiane". One su i razlog dubokim razdiobama i teškim problemima u Carstvu. Prokopije je upravo zbog tih pogubnih posljedica vjerskih raspri namjeravao o njima i pisati.

Nakon dugotrajnih diskusija o Prokopijevu vjerskom opredjeljenju, i pri tome svakovrsnih rješenja, mislim da je danas jasno kako je Prokopije bio kršćanin. Kršćanin koji nije suviše mnogo držao do svih formalnih obaveza što mu ih je religija nametala i čiji su pogledi bili mnogo širi od strogih dogmatskih okvira. Bio je snošljiv prema drugim vjerama, nikada ne potiče na prisilna pokrštavanja — naprotiv, tome se oštro protivi (A. 11, 15; 28, 16—9). U Prokopijevu se tekstu može osjetiti i neka vrsta prisnosti i solidarizacije s onima koji su bili progonjeni zbog svojih vjerovanja. Naravno, nije to bilo zbog istih pogleda na vjerska pitanja, nego zbog piščeve tolerancije, koju on baštini kao jednu od osnovnih karakteristika starog Rimskog Carstva, društva bez vjerske mržnje i nesnošljivosti.

Justinijanovi zakoni lišavali su nekršćane osnovnih građanskih prava — nisu se mogli parničiti, nisu bili birani u javne funkcije, prisilno su pokrštavani, a svetilišta Izidinih kultova i sinagoge su zatvarani ili pretvarani u crkve. Ako bi se vratili svojim božanstvima, pokrštenima je prijetila i smrtna kazna. Nosilac takve nesnošljivosti i vjerske isključivosti nije mogao biti viši društveni sloj, kojem je nesumnjivo pripadao i Prokopije. On je bio odgajan na tradicijama helenističke kulture i, posredno, stare grčko-rimske vjere. S druge strane, Justinijan je potjecao iz seljačkih masa, te mu je propagiranje kršćankog pravovjerstva bilo duboko i nezatomljivo usađeno u psihu.

[85] Neki istraživači su smatrali da je Prokopije arijanac: Secret History of Procopius, newly translated from the Greek with an introduction by R. Atwater, Chicago 1927; *P. Bonfante*, Il Movente della Storia Arcana di Procopio, Rendiconti dell' Academia Naz. dei Lincei, Classe di Scienza, Firenza 1932, 381 — 5.

[86] Viz. izvori I, 21.

Prokopijeve nazore u pitanjima političkog djelovanja na religijskom planu vrlo je lako razlučiti i interpretirati u samom tekstu: „nakon što je podvrgao kršćane još većim patnjama, umro je od bolesti" (III, 8, 7), pa iz teksta proizlazi da je Gundamundusa stigla zaslužena kazna za progone kršćana. Međutim, njegov brat i nasljednik Trasamundus je „nastavio siliti kršćane da mijenjaju staru vjeru, ne mučeći ih ... već pridobivajući ih častima i službama i darujući ih velikim svotama novca ... Kao nagradu za promjenu vjere, optuženi neće biti kažnjeni za svoje zločine" (III, 8, 9—11). Budući da je Trasamundusova akcija prevođenja pristalica pravovjerstva na arijanstvo u biti političke prirode, ona se niti ne odobrava, ali, što je mnogo važnije, niti posebno ne osuđuje. Prokopije zapravo ima iste kriterije kada osuđuje Justinijanovo nasilno pokrštavanje heretika (A. 11, 15) i Honorikovo prevođenje kršćana na arijanstvo (III, 8, 4), pa to dokazuje da se u prosuđivanju takvih slučajeva Prokopije nije vodio vjerskim već samo političkim i moralnim kriterijima.

Ipak, napada stare religije onda kada one djeluju u službi ciljeva protivnih njegovima — tako se Ivan Kapadokijski oblačio u odjeću svećenika stare vjere, „koja se sada naziva helenskom" (I, 25, 10), a to je bila jedna od diskvalifikatorskih optužbi kojom se nastoji dokazati Ivanovo protudržavno djelovanje.

Prilično originalnu zamisao da je Prokopije mogao biti Židov,[87] treba odbaciti. Da bi uopće postao „assessor" morao je biti kršćanin.[88] Nadalje, Židov se u to doba morao čvrsto držati tradicije i ni u kojem slučaju nije mogao slaviti Tita, čovjeka koji je vodio rimsku vojsku u „Drugo razorenje Hrama" (IV, 9, 1). Taj je događaj jedan od najbolnijih u židovskoj tradiciji, Tit je zločinac, pa je potpuno isključeno da se Židov mogao zbuniti i Tita proglasiti „najvećim rimskim carem", kao što to čini Prokopije.

Čak se ne može prihvatiti ni pretpostavka da je bio pristalica monofizitizma. Zaključci o tome nisu se donosili na temelju analize Prokopijevih religijskih nazora koji bi odgovarali ili barem podsjećali na monofizitske, već zbog toga što se morao naći neki razlog Prokopijevu nezadovoljstvu u „Anekdotama" — kao monofizit on bi bio pogođen carevim pravovjerstvom. Stoga je teza o piščevu monofizitizmu dubiozne vrijednosti. Naposljetku, da li je čovjek na carigradskom dvoru, dugogodišnji Belizarov suradnik i očigledno vrlo blizak carskim krugovima mogao biti nešto drugo negoli pravovjerni kršćanin? Ponašanje Ivana Kapadokijskog i postojanje, te kakvo-takvo toleriranje samaritanaca,[89] samo su izuzetak koji potvrđuje da je cijeli vladajući sloj zapravo morao prihvatiti religijsko pravovjerstvo. Samo je Teodora, eventualno, mogla otvoreno iskazivati simpatije za monofizite.

Budući da su već mnogi autori pisali o Prokopijevu religijskom uvjerenju i vjerskim nazorima, detaljno ih i, čini se, konačno riješili,[90] nema potrebe da se i dalje bavim tim problemima, da ponavljam otprije poznate činjenice ili stare zaključke. Zadržao bih se na Prokopijevu odnosu prema sferi politike

[87] Pretpostavke o Prokopijevu židovstvu formulirana je u *M. Nicholson*, Monarchy, London 1962, 109, i u *B. Rubin*, Das Römische Reich im Osten Byzanz, Propyläen Weltgeschichte, Berlin—Frankfurt—Wien, 1963, vol. 4, 641.

[88] Codex Iustinianus, 1. 5, 12.

[89] *Stein*, n. dj. II, 369 i dalje.

[90] *Veh*, n. dj.; *Tinnefeld*, n. dj.; *Rubin*, Der Fürst; *Udaljcova*, Mirovozvrennie; *Cameron*, n. dj.; *Downey*, Paganism.

kroz religiju, prema svećenstvu, praznovjerju i crkvi kao instituciji, što je dosadašnja literatura tek periferno obrađivala.

Prokopije je pristalica promicanja kršćanske vjere ponajviše u slučajevima kada su interesi kršćanstva istovjetni s interesima Carstva. Osim toga, on kršćanstvu pripisuje i civilizatorsku ulogu. Detaljno opisuje kavkaske narode Laze, Tzane, Eftalitske Hune i Abazge, ali su oni za njega strani i odbojni. Tek kada su Abazgi prihvaćanjem kršćanstva „prihvatili i civiliziraniji način života" (VIII, 3, 19), a Tzani „promijenili način života u civiliziraniji, prekinuli s razbojništvom i postali kršćani" (G. III, 6, 7; I, 15, 26), Prokopije počinje simpatizirati stanovnike Kavkaza.

U kršćanskim društvima svaka crkva predstavlja neosporno zaštićeno mjesto. U doba bilo kakve opasnosti — prirodnih nepogoda, neprijateljskih invazija, epidemija, narod se sklanjao u crkve, vjerujući da je tamo pod neposrednom Božjom zaštitom. I Prokopije vjeruje u svetost i nepovredivost crkve, ne toliko zbog svog kršćanskog uvjerenja, nego zato što je to postala jedna od normi društvenog ponašanja — osobe koje se nalaze u crkvi imaju apsolutni imunitet. Tako radi Totila — rimski vojnici (njih 300) uspjeli su pobjeći u crkve (znači, nije bilo lako doći do njih, trebalo se, možda, i boriti i ubijati) nakon gotskog zauzeća Rima (VII, 36, 28). Nitko ih nije unutra dirao, već su dobili, bez ikakvih prethodnih uvjeta, garancije da će se s njima dobro postupati. Tada su čak prešli na gotsku stranu. Nasuprot tome, u „Anekdotama" se opisuje kako vlastodršci odbacuju sve obzire u ponašanju, kako im više ništa nije bilo sveto, pa čak ni crkva: Antoninin sin Focije pobjegao je iz kućnog zatvora u kojem ga je majka držala u crkvi Marke Božje (za nju se kaže da su je Bizantinci smatrali najsvetijom), ali ga je Antonina silom izvukla i stavila natrag u zatvor. Focije je pobjegao još jednom, ovaj puta u crkvu sv. Sofije i sjeo do krstionice, „koju kršćani poštuju iznad svih stvari" (A. 3, 22—7) — naglašava Prokopije kako bi potencirao veličinu zločina, te nastavlja — „i nije bilo mjesta koje je ostalo njoj nedostupno ... ne samo narod nego i svećenici, opsjednuti strahom, stajali su po strani ... " Ovo je optužba samo protiv Antonine; posredno se, doduše, optužuje narod i nešto više svećenici zbog pasivnosti, ali je na drugom mjestu Prokopije oštriji i direktniji: Antoninin ljubavnik Teodozije pobjegao je u Efez i „tamo potražio sigurnost u crkvi apostola Ivana, koja je tamo najsvetija ... unatoč tome, Andrija, glavni svećenik u gradu, primio je mito i predao čovjeka ... " (A. 3, 2—4). Time je čitavo društvo optuženo, ponajviše vlastodršci i svećenici — primaju mito, ne štite one koji se sklanjaju u crkve, i to u posebno svete crkve. Religija se prostituirala, skrenula sa svetih putova i postala podložna najnižim interisima i strastima. Sigurnost sklonjenih u crkve i poštovanje zakona (to je tek na drugom mjestu) osnovni su pokazatelji, prema Prokopiju, sigurnog i smirenog života u državi — a ni jednog ni drugog nema (A. 16, 22). Dakle, crkva i religija, ovakve, kakve su, ne mogu u Prokopijevu životu igrati neku važniju ulogu. Uostalom, jasno je da Prokopiju osobno svetost i nepovredivost crkava ne znači sama po sebi puno. On se i ograđuje od bilo kakve veze s ortodoksnim kršćanskim vjerovanjem vrlo rezerviranom primjedbom (a i na drugim mjestima slično) da „krstionicu kršćani štuju više od svih stvari". Njemu je kršenje ovog društvenog uzusa samo dokaz da je cjelokupno društvo nezdravo. Tako je i prikazivanje religijskih problema u Prokopijevu tekstu zapravo u funkciji kritike društvenog sistema, u kojem je, eto, moguće i rušiti tradicije uspostavljene i znane već stoljećima.

Prokopije je vrlo loše opisao i svećenike. „Arhijerej“ Efeza prima mito, a baš to i pohlepa za novcem su ono što Prikopije najviše mrzi, pa zbog toga i najviše napada Justinijana — pohlepa je općenito i uzrok krize u Carstvu. Uostalom, Prokopije ni ne pokazuje posebne simpatije prema svećenicima ili redovnicima, spominje ih vrlo rijetko, i to ne zbog njihova skrušenog života, nego zbog upravo suprotnih karakteristika. „Nazivaju ih redovnicima i oni su najpažljiviji u pridržavanju svojih običaja. Imali su toga dana neki godišnji praznik Bogu i kada je pala noć svi su osjetili veliki umor zbog proslave, te prenajevši se i prenapivši više nego obično, slatko su i nježno zaspali“ (I, 7, 22—3). Zaspali su na zidinama, jer su branili Amidu od Perzijanaca, što su oni iskoristili i osvojili grad. Redovnici su stoga odgovorni i za masakr gradskog stanovništva. Opijaju se, što Prokopije ne može nikako pozdraviti, prežderavaju se i čini se da kršćanskim praznicima takvim opisom pisac daje obilježja poganskih svetkovina. Svećenici nisu nikakav simbol vrline, pogotovo u slučaju dvojice ligurskih svećenika (II, 2, 1—11), koji su zbog pohlepe za novcem, a ne iz uvjerenja, u ime gotskog kralja Vitigisa nagovarali Hozroja da krene u rat. Kakav je moral tih svećenika, kada, umjesto da budu mirotvorci, postaju ratni huškači, pita se pisac. Osim toga, oni su prevarili Hozroja, predstavljajući se kao biskup i njegov pomoćnik. Spomenuvši ovaj događaj, Prokopije nije mogao imati nikakvih iluzija o posebnom statusu i izuzetnim vrlinama svećenika. Upravo suprotno, svećenici su pokvareni, karaktera kao i drugi ljudi oko njih. Štoviše, u „Anekdotama“ najgori ljudi postaju redovnici kako bi izbjegli ovozemaljske kazne (A. 1, 37).

U Prokopijevim religijskim nazorima vrlo često postoji naizgled proturječnost, za što se objašnjenja ne mogu iznaći samo na području vjere. Gotovo u pravilu, kada se radi o vjerskim problemima, za Prokopija vrijede neki društveni ili historičarski kriteriji. Tako navodi priču o mozaiku koji se rušio i time najavljivao, po redu, smrt osoba što su na njemu bile prikazane (V, 24, 22—6). Prvi je propao lik Teodorika, pa je on i umro 526. godine, za njim Atalarikov, pa Amalasvintin, a Prokopije dodaje kako su se te „stvari uistinu dogodile onako kako je opisano“ (V, 24, 26). Do padanja mozaika moralo je, dakle, doći desetak godina ranije negoli je to Prokopije čuo od očevidaca tih zbivanja. Međutim, propadanje mozaika moglo je teći (a vjerojatno je tako i bilo) mjesecima i godinama prije ili nakon smrti dotične osobe, a narod bi takve sitne netočnosti zaboravljao i prilagođavao svojim vjerovanjima. Čak i da je koincidencija izuzetno velika, a svjedoci da su baš tako i ispričali, čudno je da Prokopije nije bio kritičniji. Podatke je naveo bez ikakvih ograda, prisiljavajući čitaoca na zaključak da ovakva praznovjerja smatra, ako ne istinitima, a onda barem mogućima ili vjerojatnima.

Nasuprot tome, porijeklo imena grada Scileuma (VII, 27, 17—9) Prokopije nikako ne želi objasniti time da je ovdje postojala nekoć „neka žena u obličju zvijeri“ nego zbog toga što je u velikim količinama bilo ribe po imenu skilaks. Jer, misli Prokopije, „imena uvijek u početku odgovaraju stvarima koje opisuju, ali glasine nose ova imena drugim ljudima i uzrokuju krivo mišljenje zbog nepoznavanja činjenica“. Ovo gotovo historijsko-sociološko objašnjenje teško je uskladiti s prethodnim razmišljanjima vezanima uz Teodorikov mozaik.

Dijelom se objašnjenje ovakvim mijenama treba tražiti i u Prokopijevoj evoluciji u odnosu prema mitovima i legendama. Naime, zapis o Teodorikovu mozaiku nastao je negdje u tridesetim godinama, a tumačenje priče o Scili i

Haribdi mora potjecati iz četrdesetih. Dakle, bilo je dovoljno vremena — desetak godina — da se nazori o tim stvarima izmijene. Prokopijevo kasnije odbacivanje praznovjerja može se objasniti i činjenicom da je priča o Scileumu tipično pogansko vjerovanje koje nema nikakve veze sa kršćanskim učenjem. Međutim, mijena Prokopijevih kriterija vidljiva je i na drugim mjestima i primjerima — tko može povjerovati u priču o Sirijcu Jakobu (I, 7, 5) (Prokopije ju je mogao zapisati vrlo rano, jer se zbiva 502. godine), a pogotovo u tvrdnju, iznesenu bez ikakve ograde, da su ruke Huna Eftalita postale nepokretne kada su strelicama pokušali gađati Jakova, jer ga je štitio Bog (I. 7, 9). Ili, nevjerojatna je priča (kao povijesna činjenica), ponavljana mnogo puta u najrazličitijim varijantama, o siromahu (ovdje je to ribar) i velikoj dragocjenosti (prsten) koju čuva neka neman (ovdje morski pas). Naravno, priča ima tradicionalni završetak: ribar pogiba, ali prethodno uspijeva izvaditi biser (I, 4, 17—31). U „Perzijskom ratu" takve priče unosi Prokopije u svoj tekst kao posve vjerodostojne činjenice. Nasuprot tome, u VIII. knjizi, pisanoj negdje pedesetih godina, sumnja da su uistinu postojale Amazonke, „jer se u blizini Kavkaza nije sačuvalo nikakvo sjećanje o njima niti kakvo ime s time u vezi" (VIII, 3, 6). Čak se usuđuje izjaviti da neke Homerove tvrdnje o Odisejevim lutanjima treba shvatiti samo kao jednu od mogućih interpretacija, „jer nije lako uskladiti sadašnje stanje s vrlo starim zapisima . . . " (VIII, 22, 22). Mislim da se u ovim situacijama Prokopije opredjeljivao ne samo po religijskim kriterijima, nego, još i više po historičarskim. Razlike u Prokopijevim tumačenjima pojedinih događaja nisu samo rezultat njegova oslobađanja praznovjernog pogleda na svijet, iako je taj proces nesumnjivo prisutan. Religija je, kao i u mnogim drugim slučajevima, potisnuta u drugi plan i tretman religijskih pitanja ovisi o izvanreligioznim faktorima. Ovdje je to i odnos prema protjecanju vremena — dok se Prokopije o uzrocima i kronologiji pada Teodorikova mozaika mogao vrlo pažljivo raspitati u neposrednih svjedoka, te je mogao zaključiti da je koincidencija sa smrtima ostrogotskih vladara velika, za glasine o mogućim stazama Odisejeva lutanja, postojbini mitskih Amazonki ili imenu Scileuma, znao je da kruže stoljećima i odmah ih odbacio kao nemoguće, pogotovo zato što te glasine šire i pjesnici, koji „zbog slobode svoje umjetnosti su svjedoci stvari što te nikada nisu dogodile" (VII, 27, 19). Dakle, treba vjerovati neposrednim zapažanjima i bliskim izvorima, a svaki neprovjerljivi podatak, ma koliko bio poznat, treba sumnjičavo izvrgnuti historijskoj kritici.

Prokopije je ne samo religijske kategorije podvrgao potpuno laičkim kriterijima, nego ide još i dalje. Ponekad mu religijski pojmovi i shvaćanja služe kao puka instrumentalizacija političkih ili vojno-strateških opredjeljenja. Tako se Bog vrlo često spominje u govorima vojskovođa, i on se, za čudo, barem prema govornikovim riječima, uvijek opredjeljuje upravo za njegovo mišljenje kao ispravno i principijelno, iako u tim odlukama nema baš previše ni principijelnosti ni sustavnosti. Jedanput se tvrdi da „Bog običava podržati ljude u opasnostima koje su potrebne, a ne u onima koje oni sami izaberu" (I, 18, 20), baš u situaciji kada vojska želi u borbu, a vojskovođa (ovaj puta je to Belizar, u čija usta pisac i najčešće stavlja ovakve svevremenske istine) oklijeva i pokušava odložiti bitku. Ili, „Gog je onaj koji sudi borbu kako mu se čini najbolje i dodjeljuje pobjedu u bici. Budući da je tako, treba smatrati da su dobro tjelesno stanje i rukovanje oružjem te druge brige za rat manje važne od pravde i onih stvari koje se tiču Boga" (III, 12, 13) — kaže

Belizar kada je nabio na kolac dva vojnika koji su ubili svog druga, a vojska se pobunila zbog, po njihovom mišljenju, preoštre kazne. Takvi se primjeri ponavljaju gotovo u svakom govoru (VI, 18, 22); neki se puta eventualni budući neuspjeh i greške u rukovođenju odmah prebacuju na Božja leđa — „ako Bog to hoće“ (II, 19, 14). Uglavnom, kada Belizar (ili drugi vojskovođe) govore o zbivanjima koja predstoje, uvijek upliće kao nezaobilazan faktor i Božju volju, ali kada komentira prošle događaje, Prokopiju je za pobjedu zaslužan isključivo vojskovođa (Belizar), a o Bogu ne kaže ništa. Koliko je neprincipijelan u uplitanju Boga u ljudska zbivanja, govori i tekst: „Bog uobičava podržavati one koji nisu ni pametni ni sposobni da nešto smisle...“ (III, 2, 34—5). To se, naravno, nikako ne uklapa u tvrdnju da Bog uvijek pomaže „pametnom“ Belizaru.

5. *Sumnjičavost*

Atmosfera općeg nepovjerenja, sumnje u lojalnost najočitija je naravno, u „Anekdotama“. Međutim, i u „Ratovima“ postoje odjeljci u kojima se toliko sumnja u lojalnost podanika, da bi to moglo biti i jedno od stvarnih, objektivnih obilježja vremena.

Naime, rimski vojskovođa Dagistej (VIII, 9, 4) se ili preplašio ili je izdao rimsku stvar i samo zbog njega i njegova postupka bitka je izgubljena, zaključuje Prokopije, iako nije imao ni najmanje indicije koje bi mogle pobuditi njegovu sumnju u to da je Dagistej uistinu bio izdajica. Ipak, sam taj poraz i vojskovođino ponašanje bilo mu je dovoljno da ga optuži. Osim toga je i saracenski kralj Aretas, rimski saveznik, osumnjičen da je izdajica, ili da je eventualno bio u svakoj bici izuzetno nesretan (I, 17, 47—8). Prokopije se, dok ovako optužuje, uopće ne ograđuje i ne dopušta da je netko nevin. Sumnjaju i njegovi suvremenici, a i sam car koji Dagisteja tjera u zatvor. O Aretasovoj krivici i lojalnosti mnogo je pisano, ali do konačnog se odgovora nije stiglo.[91]

Sumnjičavost i nepovjerljivost uistinu bi mogle biti i karakteristične za to doba, jer iz Prokopijeve konstatacije „da će ono što će napisati biti nevjerojatno i nemoguće ljudima kasnijih generacija“ (A. 1, 4), proizlazi da mu ni njegovi čitaoci neće vjerovati. Dakle, to bi prvenstveno značilo da su opisana djela takva da se mora posumnjati čak i u njihov vjerodostojan opis. Međutim, smatram da je ovdje igralo ulogu i tadašnje nepovjerenje čitalaca prema iznesenom materijalu, pogotovo kada se radilo o takvim temama kao što je carev privatni život. Tradicionalna diskrepancija između napisanog i stvarnog rasla je sa smanjivanjem mogućnosti slobodnog izražavanja i iznošenja potpune (doduše, piščeve relativne) istine. A u Justinijanovo vrijeme, ako je i mogla postojati određena kritika careva ponašanja. ona se nikako nije odnosila na njegov intimni život ili na način donošenja odluka — a to su polja na kojima Prokopije u „Akekdotama“ ostvaruje bit svoje kritike i napada na cara. I, mislim, da se može generalizirati, svako neslobodno vrijeme pojačava sumnjičavost i nepovjerljivost, a Justinijanovo doba bilo je upravo takvo.

[91] *Kawar*, Christides, Shahid, n. dj., a polemika je na kraju dobila neke neumjesne paralele sa suvremenošću.

6. *Strah, hrabrost i vojnički mentalitet*

Ako bi se tražila najčešće spominjana ljudska reakcija u Prokopijevu djelu, vjerojatno bi to bio strah. Strah je sveprisutna, dominantna kategorija i svi se boje svega. Da li je toliko naglašavanje ljudskog straha osobina Prokopijeva vremena u kojem se ljudi uistinu mnogo boje ili je tome uzrok piščev karakter i specifičnosti situacija u kojima se nalazio, pa zatim i intencije i ciljevi koje je svojim djelima želio postići (kakav je dojam želio ostaviti u čitaocu)?

Strah što ga Prokopije opisuje može se, uz dužne ograde, podijeliti na 3 vrste: strah uzrokovan anomalijama u političkom sustavu, strah zbog nepoznavanja prirode i geografije, strah zbog ratova i ratnih razaranja.

Ako u nekom političkom sistemu ne dominira princip jednakosti i prije svega pravednosti, ako nema nekog zajedničkog kriterija po kojem se krivci kažnjavaju, a zaslužni nagrađuju, nego to ovisi o vlastitom snalaženju i sreći, ili o samovolji vlastodržaca, normalno je da su stanovnici takve države obuzeti strahom za sudbinu svoje imovine, pa onda za sudbinu svojih najbližih i svoju osobno. U „Anekdotama" Prokopije nastoji uvjeriti čitaoca da je društvo njegova vremena bilo opsjednuto baš takvim strahovima. Koliko je to istina, a koliko rezultat Prokopijeva pomaknutog viđenja stvarnosti, u biti je pitanje vjerodostojnosti „Anekdota", o čemu je u ovom trenutku nemoguće raspravljati.

Prokopije polazi od sebe. Otvoreno kaže kako u „Ratovima" nije izrekao punu istinu jer se bojao reakcije bilo Antonine, bilo carice, ili čak nekog trećeg (A. 12, 16; 16, 3). Da je uistinu tome glavni razlog (a to očigledno proizlazi iz usporedbe pojedinih odjeljaka u „Ratovima" i „Anekdotama") baš strah, strah od kazne bilo kakve vrste, ne treba uopće sumnjati. Strahom su bili obuzeti i široki slojevi, sugerira Prikopije. Ljudi su Justinijana proglasili carem samo zbog straha od mogućih represalija (A. 16, 12—3). Da se uistinu radi o velikim deformacijama u funkcioniranju državnog sistema govori i podatak da su stranačke milicije mogle svoje zločine izvoditi bez ikakvog straha od kazne (A. 9, 44). Prokopije je u „Anekdotama" naveo izuzetno mnogo zločina koje su nekažnjeno vršile razne osobe, pa je, prema tome, i politički sistem bio pun nedostataka. Stoga se može zaključiti da, iako je predmet našeg razmatranja — strah — praktički nemjerljiv i podložan svakovrsnim relativnostima, zbog svih navedenih faktora uistinu morao biti velik i stalan.

Strah koji se javlja među ljudima zbog nepoznavanja svijeta oko sebe, ovisi prvenstveno o razdoblju kada se javlja. Vremenom su se sve više objašnjavali pojedini prirodni procesi, proširivala saznanja o dalekim zemljama, tako da je strahu od nepoznatog, koje je to prestajalo biti, bilo sve manje mjesta. Krenemo li od Hegelove postavke da je povijest zapravo „napredovanje u svijesti o slobodi", i ako se ta sloboda shvati kao postepeno oslobađanje ljudskog duha različitih psiholoških i društvenih prepreka prema slobodnom, racionalnom razmišljanju, onda bi stupanj tog oslobađanja bio obrnuto proporcionalan udjelu praznovjerja i religijom zapretanog duha.

A kakav je nivo praznovjerja (pa sukladno tome i straha od nepoznatog) u Prokopijevo doba? Pa i sam Prokopije kaže da se Napolitanci nisu uplašili rimske opsade jer je bilo suđeno da se ne uplaše, da bi se događaji mogli odvijati onako, kako je to već odredila sudbina (V, 9, 30)! Dakle, sudbinom je predodređeno da li će netko u određenom trenutku iskazati hrabrost ili će se

uplašiti, smatrao je Prokopije koji je svakako bio obrazovaniji i mnogo skloniji racionalizmu negoli velika većina njegovih suvremenika. Tako je i Teodata obuzeo strah jer mu je bilo prorečeno da će izgubiti rat protiv Carstva (V, 9, 2—6).

Inače, ljudi Prokopijeva vremena, to se u ovom slučaju odnosi ponajviše na Gote, bojali su se mraka i svega neugodnog što mrak i noć nose sa sobom (V, 18, 27; 25, 8; VI, 4, 4). Možda je najbolje ovakve iracionalne, bezrazložne strahove opisao i obrazložio sam pisac, iako u jednoj drugoj situaciji i s drugom mišlju. Ispričao je kako „se Huni Kutriguri u svom obitavalištu nisu miješali s ljudima koji su živjeli s druge strane jezera, jer nikada nisu prešli te vode i nikada nisu ni slutili da ih mogu prijeći. Bili su prestrašeni onime što je uistinu bilo lako — jednostavno zato što nisu čak ni pokušali prijeći i ostali su potpuno neupućeni u tu „mogućnost" (VIII, 5, 4). Dakle, ljudi su bili prestrašeni nepoznatim, nisu imali istraživačkog duha, ali su se zadovoljavali životom u neznanju i nisu pokušavali saznati više, ili barem sve što je u tom trenutku bilo moguće.

Tako se ljudi boje samo najave nekog potresa, iako nije bilo ni štete ni žrtava (VIII, 29, 5), moguće erupcije Vezuva (VI, 4, 21), ili se vojnici boje prelaska preko močvarnog zemljišta (IV, 19, 15), neki se ribar boji morskog psa (I, 4, 20), a vojnike obuzima užas kada saznaju da neprijateljska vojska ima slonove (VIII, 17, 11). Gotovo da je taj strah ravan onome koji su izazvali Hanibalovi slonovi kada su prešli Alpe, gotovo osam stotina godina kasnije.

Neki od ovih strahova karakteristični su samo za barbare, za njihovo poimanje svijeta, koje je svakako, bez antičke baštine, mnogo primitivnije negoli bizantsko i Prokopijevo. Naime, Prokopije se skoro podsmjehuje strahu stanovnika Thule da im, nakon što su neko vrijeme tokom zime ostali bez Sunčeve svjetlosti ono neće izaći i da će ga jedne godine potpuno i definitivno izgubiti (VI, 15, 15). Međutim, Prokopije navodi bez ikakvih ograda priču o tome (dakle, u nju očigledno i sam vjeruje) kako u određenom dijelu zemlje Britije „čovjek ne može proživjeti ni pola sata, jer bezbrojne zmije i gmazovi i svakakve druge vrste divljih zvijeri nastavaju tu zemlju" (VIII, 20, 45). Ovaj odjeljak priče liči na neku mitološku priču ili bajku, a ne na Prokopija, koji je toliko puta izrazito racionalan. Sve to svjedoči o još prilično rasprostranjenom praznovjerju, što nas dovodi do zaključka da su i strahovi prouzročeni neznanjem morali biti vrlo česti.

Prokopije je ponajviše opisivao ratne pohode, u njima je sudjelovao, upoznavao je i obične vojnike i, prirodno, navodio kada i čime su bili prestrašeni. Prosječni vojnik 6. stoljeća mnogo se više bojao negoli što je neustrašivo kretao u okršaje. Bilo je straha zbog izbijanja rata (VII, 39, 21; V, 6, 6), što je i sasvim razumljivo, ali postoje neki strahovi koji bi se mogli okarakterizirati sasvim specifičnima. Na primjer, napad neprijatelja s dvije različite strane redovito izaziva veliki strah i krši svaki otpor (VIII, 9, 23; IV, 12, 21; V, 5, 12—6). Nadalje, upad u neku neočekivanu i potpuno novu situaciju također je izazivao strah vojnika (V, 23, 21; VII, 18, 16; I, 15, 8; VIII, 14, 29); tako su se, uglavnom, i gubile ili dobivale bitke. Naime, iznenađenje je bilo vrlo jako oružje kada su se događaji odvijali sporo, po nekom ustaljenom redu, pa je svako odstupanje od toga dovodilo protivničku stranu pred gotovo nerješive probleme. Rimljani su se uspaničili, jer su im barbari došli iza leđa, a nisu znali koliko ih ima (VII, 4, 31), ili su barbari iznenada zasvi-

rali u trube, a Rimljani su, kaže Prokopije, iz „nedovoljnog razloga" napustili svoje položaje (VII, 36, 12—3), ali je tu svakako bio prisutan i strah od nečeg novog i potpuno nepoznatog (po svojoj su stravičnosti te trube morale podsjetiti na „trube jerihonske").

Vojnici su se mnogo brinuli za sudbinu svojih žena i djece (VI, 25, 11; 28, 32; VIII, 9, 28), te im je njihov život bio vjerojatno isto toliko, ako ne i dragocjeniji negoli vlastiti (I, 4, 22—3). To bi mogao biti strah ljudi kojima je, budući da nemaju nekih materijalnih dobara ili posebnih interesa u životu, jedina životna preokupacija obitelj i očuvanje loze. Ti su isti vojnici nenaviknuti na samostalno donošenje odluka, naučeni da izvršavaju ono što je naređeno, pa se osjećaju dezorijentirano i prvenstveno zastrašeno kada ostanu bez vojskovođe (V, 7, 9; 18, 25).

Možda je malo čudno da, barem kada se radi o vojnicima, nigdje nema eksplicitno definiranog i spomenutog straha od smrti. Prokopije ne daje ni naslutiti da vojnici izražavaju taj strah i on se pojavljuje tek u masovnim bježanjima, kada se podliježe kolektivnim psihozama i općem kretanju vojske. A tada, naravno, prvenstveno u strahu od smrti svatko se sam spašava i to ne treba posebno naglašavati u tekstu.

Na temelju jednog opisa mogao bi se Prokopijev odnos i strah od smrti označiti i kao djelomično fatalistički, pogotovo ako se priča o nekom Armencu i kralju Arzaku prihvati kao istinita. Oni u zatvoru pjevaju, tuže se na sudbinu, Armenac oblači Arzaka u kraljevsku odjeću, prave večeru, atmosfera je odlična — i Arzak se ubija, smatrajući da je proživio posljednje trenutke najljepše i u društvu koje je najviše želio (I, 5, 34—9). Takav je fatalizam prisutan i u Belizarovu slučaju — on čeka u kući svoje krvnike i ništa ne poduzima (A. 4, 22; 5, 14). Međutim, priča o kralju i njegovom drugu bila bi, čini mi se, karakterističnija za orijentalne zemlje i za njihov odnos prema smrti, negoli za Prokopija i teritorije unutar Carstva. Iako Belizar čeka krvnike i miruje, on je isto tako, tvrdi pisac, živio sa strahom od smrti. I mnogi drugi stanovnici Carstva strahovali su da je smrt blizu (A. 7, 29), jer su mislili da će ih Justinijan ubiti.

Iako bi dublja analiza straha od smrti nužno implicirala i upoznavanje odnosa prema smrti, što bi kao tema bilo preširoko za ovo razmatranje, mislim da se odnos Prokopija i njegovih suvremenika prema životu i smrti, pa onda i strahu i smrti, vrlo lako može poistovjetiti s antičkim nazorima: postoji jak strah od smrti, ljudi smatraju da kraj ovozemaljske egzistencije predstavlja i konačan kraj. To doba svakako još nije srednji vijek, koji sa svojom kršćanskom ideologijom i iracionalizmom mijenja stubokom nazore o životu i smrti — tada i nema pravog straha od smrti i ona se shvaća kao nešto prirodno, normalan nastavak zemaljskog života, a takvi su stavovi vrlo daleki od reakcija ljudi koje je Prokopije opisao.

Nakon svih navedenih primjera mislim da se može zaključiti kako strah nije bio samo Prokopijeva opsesija, nego je on duboko usađen u mentalitet ljudi njegova vremena, vjerojatno i više negoli u drugim povijesnim razdobljima. Kasna antika je doba promjena, lomova, nesigurnosti, a sve to upravo u Prokopijevo doba doživljava klimaks — takva su stanja poticajna za iracionalne reakcije, kojima je baš strah najčešća manifestacija.

Kao i za mnoge druge kategorije i stvari, tako i za dijelove dana Prokopije pokazuje izrazitu dvojnost kriterija. To je izrazita dualistička podjela,

na doba dobra i na doba zla.[92] Ona je u ovom slučaju još očitija i jasnija nego drugdje. Dan, svjetlost, od izlaska do zalaska sunca je vrijeme ljudske aktivnosti, bez obzira na meteorološke prilike. Uostalom, Prokopije nikada ne označuje da li pada kiša ili čak snijeg. To se ionako rijetko događa, pa niti za takvo spominjanje nema prilike, a niti su atmosferilije igrale neku bitniju ulogu u događajima.

Za razliku od dana, noć je doba straha, nepoznatog, vrijeme kada pošteni svijet miruje i spava. Upravo zbog toga Prokopije smještava, po svom mišljenju, najodvratnija Teodorina djela baš u noćno doba — „zabavljala" se sa svojim prijateljima od večere pa sve do jutra (A. 9, 16). Noć je doba kao stvoreno za vršenje zločina, jer, da bi što bolje ilustrirao u kakvo je grozno stanje dospjela država, Prokopije kaže da su stranačke milicije počele praviti nedjela ne samo po noći nego i u svako doba dana (A. 7, 29), što je, očito, do tada bilo nečuveno. U gluho doba noći duše umrlih kucaju na vrata (VIII, 20, 51) i pozivaju žive da krenu na zadatak, priča Prokopije priču iz zemlje Britije,[93] i ne smatra je, doduše, istinitom ili potpuno vjerojatnom (VIII, 20, 47), ali je to sigurno za njega doba strave i užasa, vrijeme kada su ovakvi nadnaravni događaji i mogući.

Nadalje, „bitka po noći" (VIII, 32, 19) za Prokopija je simbol potpunog nereda, kada konjanici u povlačenju i paničnom strahu ubijaju vlastite pješake, a pješaci bezobzirno gaze one koji su pali. Takav je Prokopijev stav utoliko čudniji što postoji razrađena taktika u Bizantinaca za noćne bitke.[94] Bitke opisane u njegovim djelima obično završavaju po danu, predvečer ili u sumrak (VIII, 32, 22). Dolaskom noći nastoji se prekinuti svaka vojnička aktivnost. Na primjer, Jošua se obratio Jahvi: „Stani, sunce, iznad Gibeona, i mjeseče, iznad dola Ajalona!" I stade sunce, i zaustavi se mjesec sve dok se nije narod osvetio neprijateljima svojim ... I stade sunce nasred neba i nije se nagnulo k zapadu gotovo cio dan ..."[95]. Takvi su običaji vrijedili i za druge narode i ljude starog vijeka, pa sve do Prokopijeva vremena.

Prokopiju je vrlo neobično da poslije odlučujućeg poraza Totila bježi kroz noć (VIII, 32, 22) — mislio je da će ga Rimljani progoniti, a oni to uopće ne čine. U tom mu bijegu jedan od pratilaca izdajnički, s leđa, zadaje smrtnu ranu. Prokopije navodi i drugu verziju Totiline smrti, i budući da ni on sam ne zna koja je točna, ostavlja čitaocu da se odluči. Po drugoj verziji (VIII, 32, 33—6) Totila je smrtno ranjen još u samoj bici. Verzije su vrlo različite i nisu izvedene iz jedne originalne i vjerodostojne priče. Nastajale su neovisno i izvjesno je da je jedna potpuno netočna, a druga istinita u cjelini ili barem djelomično. Treba posumnjati u vjerodostojnost prve verzije zato jer u sebi nosi mnogo simboličnih elemenata. Uostalom, Rimljani su, pa onda i Prokopije, za Totilinu smrt (po prvoj verziji) saznali tek kasnije, kada im je neka gotska žena ispričala kako se to dogodilo i pokazala njegov navodni grob

[92] U svitku „Borba sinova svjetla protiv sinova tame" esenske sekte s Mrtvog mora, sinovi svjetla su simbol dobra i pravednosti. Esensko učenje umnogome je slično ranokršćanskim pogledima (*E. Werber*, Kršćanstvo prije Krista, Zagreb 1972, 101—52). Taj dualizam je u srednjem vijeku bio posebno karakterističan za dualističke hereze, ali je isto tako duboko inkorporiran u kršćansko učenje.

[93] Vjerojatno današnja Danska, komentar Procopius, Loeb Cl. Lib. V, 253; Realencyclopädie, 23, 1, 346.

[94] Vidi: *R. Vari*, Leonis imperatoris Tactica, 2 vol, Budimpešta 1917—22.

[95] Biblija, Knjiga Jošuina, 10, 12—3.

(VIII, 32, 31). A do tada je priča mogla, kroz prenošenje, izgubiti mnogo od svoje vjerodostojnosti ističući simboliku — doživio je strahoviti i definitivan poraz, mora spašavati glavu u sramotnom bijegu, ubija ga izdajnički neki stranac s leđa (on se i uvukao u pratnju), pa tako Totilin kraj nije dostojan djela koja je do tada napravio, zaključuje Prikopije (VIII, 32, 39). Najvažnije je to da se sve zbiva pod okriljem noći, kada sve nevolje koje mogu zadesiti čovjeka bivaju time samo još uvećane. To su poraz, bijeg, izdaja, sramotna i nedostojna smrt, a noć u toj stravičnoj priči daje još i biljeg neugode i užasa.

I obični su se građani prilagođavali takvom ritmu noći i dana, kao i vojnici, i išli su spavati s mrakom i dizali se u zoru. Zato Prokopije predbacuje Justinijanu da uopće ne spava (A. 13, 28), ili bi se nakon sna koji je trajao možda jedan sat ostatak vremena šetao (A. 13, 30). Osim toga, pisac tvrdi da je car stalno bio budan kako bi svaki dan izmislio još veće nevolje za svoje podanike (A. 13, 32). Tako je Justinijanovo noćno bdijenje, za vrijeme koje uništava podanike i državu, još jedan argument u dokazivanju njegova demonizma.

Što se god događa noću i u mraku za Prokopija je sumnjivo i to odmah negativno ocjenjuje. Noć je u 6. stoljeću uistinu bila mračna — osvjetljavale su je samo zvijezde i mjesec, ili munje, a u gradovima nije bilo jače rasvjete. Prokopije se žali da je posebice u njegovo doba, trošenjem novca u druge svrhe pomanjkalo za osvjetljavanje gradova, pa su, ionako mračne, gradske ulice bile još mračnije (A. 26, 7). Zato je takva mračna noć, puna opasnosti, morala za čovjeka tog vremena uistinu predstavljati nešto strašno, pa postaje simbol zla. Dualistička podjela svijeta, vječna borba sila dobra i zla, svjetla i tame, nigdje tako jasno ne dolazi do izražaja kod Prokopija, kao u ovom slučaju.

I dok je osjećaj straha Prokopije ravnomjerno rasporedio na civile i vojnike, iskazivanje hrabrosti rezervirano je skoro isključivo za ove posljednje. Ipak, po neki puta se pokazuje da i građani, usprkos već spomenutoj tvrdnji o njihovoj općenitoj plašljivosti, kada se bore za vlastitu egzistenciju, za opstanak svog grada, imaju i te kakvu želju za borbom i iskazuju hrabrost. To je karakteristično ponajprije za gradove Bliskog istoka, ugrožene perzijskim napadom, a manje za gradove na Zapadu na području ratnih operacija protiv Gota i Vandala. Možda je tome razlog i karakter rata — u Italiji se Goti i Rimljani bore oko zemlje na koju i jedni i drugi mogu polagati neko pravo, i Rimljani bore oko zemlje na koju i jedni i drugi mogu polagati neko pravo, a Perzijanci su u svakom slučaju agresori. Zato se stanovnicima Italije vrlo teško opredijeliti i oni svoju naklonost poklanjaju i jednoj i drugoj strani, već prema stanju na ratištu. Nasuprot tome, stanovnici sirijskih gradova se grčevito bore za svoj grad, i s njim poistovjećuju svoju sudbinu. Pad u perzijsko ropstvo strašan je isto toliko kao i sama smrt, ako ne i gori. Tako „amidski građani nisu imali vojnika, smatrajući dobom mira i napretka, te su i u drugim vidovima bili potpuno nespremni, ali se ipak nisu željeli predati neprijatelju, pa su pokazali neočekivanu hrabrost suprotstavljajući se opasnostima i teškoćama“ (I, 7, 4). Kasnije su, kada su se Perzijanci popeli na zid, „osjetili propast i dotrčali onamo (gdje su bili Perzijanci) na brzinu kako bi pomogli“ (I, 7, 26).

Hrabrost je muška osobina, ili bi barem trebala biti isključivo muška. Naime, „Amalasvinta se nije uplašila spletke... niti se *ženski* povukla...“

(V, 2, 21). Isto je tako Teodora nagovorila Justinijana da ostane u palači i pruži otpor — „mišljenje je da se žena ne bi trebala usuđivati pred muškarcima i da se postavlja drsko među onima koji nemaju straha . . . " (I, 24, 33). To je razmišljanje žena patrijarhalnog društva u kojem ona ima pravo biti hrabra, ali nema nikakve mogućnosti da joj se to otvoreno prizna.

Međutim, vojnici nisu bili hrabri po svojoj prirodi. Puno ih je lakše bilo prestrašiti nego ohrabriti, iako se, možda, baš zbog te plašljivosti i njegovao kult hrabrosti — u vojsci Masageta odličnici su imali privilegiju prvi napasti neprijatelja (III, 18, 13). To je ohrabrenje u većini slučajeva moralo biti ostvareno izvanjskim poticajima bilo kakve vrste, a ne samosavlađavanjem straha u borbi sa samim sobom. Tako je rimske vojnike ohrabrila vijest da im je za zapovjednika postavljen German (VII, 37, 24—6). Pitanje je koliko ova vijest odgovara istini, jer je German piščev miljenik i svi se podaci prilagođavaju slici o Germanovoj nepogrešivosti i omiljelosti.

Kao što inertnost vojne formacije umnogome utječe da se vojska plaši, tako su za prikupljanje hrabrosti neki puta potrebni vika i brzina kretanja (V, 29, 33). Nadalje, vojnicima ulijeva hrabrost pogled na odrubljenu glavu protivnika (VIII, 28, 10), informacije da će se neprijatelj povući (VIII, 8, 32), ili da će veliki broj protivničkih vojnika dezertirati (VIII, 39, 22—3). Međutim, teško je generalizirati što sve ohrabruje vojnike, jer njih jedanput hrabri činjenica da su u beznadnoj situaciji (VII, 36, 24). Društvo zna cijeniti tu hrabrost. Ono je željno herojskih djela, jer je to put do pobjede u ratu, ali i dobar materijal za priču koja ima kasnije veliku moralizatorsku funkciju. Zato su gotske žene grdile svoje muževe zbog kukavičluka (VI, 29, 34). Na kraju, ako u „Anekdotama" dominira atmosfera straha i beznađa, jednom se ipak netko suprotstavio uobičajenom ponašanju, kakvo je bilo vladajućim krugovima po volji. Tako kvestor Proklo nije htio potvrditi optužbe protiv Teodata, nego je, usprkos mučenju, hrabro ponavljao da je čovjek nevin. Zbog toga Teodat nije bio ubijen (A. 9, 37—42). Čudno je da Prokopije iz ovog događaja ne izvlači nikakve zaključke, niti ne glorificira ponašanje Prokla.

Hrabrost se javlja u Prokopijevim djelima još u jednoj, vrlo specifičnoj situaciji. Pisac sugerira čitaocu da vojnici postaju hrabri upravo neposredno pred vlastitu smrt. U nebrojeno mnogo slučajeva ponavlja se ta, uvijek identična situacija — opisuje se herojsko držanje nekog vojnika, a onda on pogiba. Pokatkad se može dogoditi da hrabar vojnik preživi, ali tada biva vrlo teško ranjen. Hrabri pogibaju, ali nakon iskazanog junaštva (VII, 5, 11; V, 8, 43), a i vojskovođa Mundus ubija najistaknutije i najodlučnije od gotskih protivnika, a onda i sam umire (V, 7, 3). Koliko je ta hrabrost pred smrt istinita, a koliko je produkt vojničkog mentaliteta i Prokopijeve specifične pripovjedačke metode?

Hrabrost postaje nešto što dopušta umiranje. Smrt je nedostojna, ako se, iz bilo kojeg razloga, dogodi da je ubijeni bježao. Čak i ako se želi boriti, mora se pokoriti ponašanju vojske, te se zajedno s njom povlači (VII, 11, 25). Hrabrost se dokazuje, ako ne smrću, a onda najmanje ranjavanjem (VIII, 11, 41—3), pa tako Prokopije zaključuje opis bitke u kojoj su se Rimljani izuzetno hrabro borili konstatacijom da je palo suviše mnogo od najboljih Rimljana i među njima i Ivan, sin Tome, „. . . ali samo nakon što je načinio izvanredna djela protiv neprijatelja" (VIII, 11, 64).

Vojnike na takvu pojedinačnu hrabrost potiče, kao što se vidi iz navedenih primjera, specifičan razvitak vojne situacije u njihovu korist, ali isto

tako i želja za isticanjem — tako su se dobivali viši činovi i razne druge privilegije. Istovremeno, to je i borba protiv zaborava, borba za zagrobnu slavu koja se ostvaruje kroz priče o djelima preminuloga. Kolika je uistinu bila učestalost takvih situacija na bojištu — hrabrost, pa smrt, a koliko je ona produkt vojničkog mentaliteta i Prokopijeva pripovijedanja? Naime, jasno je da se nije sve dogodilo onako kako je i opisano, jer se svaki puta mogu raspoznati određeni simboli. Oni su i dokaz točnosti prethodne pretpostavke. Što drugo i zaključiti kada Prokopije opisuje kako se Got Bisand Bandalarij izvanredno hrabro borio (protiv Belizara!) i zadobio čak 13 rana. Nakon toga je pao i ostao nepomično ležati, tako da su njegovi suborci mislili da je mrtav, pa su ga ostavili. Tri dana kasnije došli su pokopati mrtve i pronašli su ga živog! 13 rana baš pojačava kontrast između glavnih odrednica priče: hrabrosti, teških rana (koje su naizgled, a i zbog nesretnog broja, bile smrtonosne) i sretnog završetka.

Zato se čini da Prokopije sam stvara mit o hrabrosti pod utjecajem vojničkih priča što su nastale na licu mjesta. Vojnici tako ionako nemaju ni o čemu drugom raspravljati u trenucima odmora i u dokolici, negoli o junaštvima i junačkim smrtima — to je i moralna injekcija preživjelima. Tako Amata, Gelimerov brat, „ubija 12 najboljih rimskih vojnika, a onda i sam pogiba, pokazavši svoju hrabrost . . . " (III, 18, 6). Čim je Amata pao, Vandali su se počeli povlačiti — toliko je njegova hrabrost bila važna, pa i presudna za tok bitke. Ni broj o 12 pobijenih rimskih vojnika ne bi trebalo prihvatiti kao potpuno točan. Kao i 13 i 12 je stajaći broj najsretniji za pripovjedače, ako žele ostaviti dojam na čitaoca. Dakle, to je prije vojnička aproksimacija Amatinih žrtava — „pobio ih je otprilike tucet, tako je strahovito bio snažan i borben" — čuo je od nekoga Prokopije i zapisao 12.

Prokopije se hvalio da je bio očevidac svega onoga što je opisao, no da li je to točno i u ovom slučaju? Ne može se ustanoviti gdje se on nalazio dok su se opisane bitke odvijale — da li se borio ili ih je promatrao iz daljine, s neke uzvišice otkuda se pružao dobar pogled na bojište. Vjerojatnije ovo drugo, jer nigdje ne kaže da je direktno sudjelovao u okršaju, što bi sigurno i učinio da je imao prilike. Prema tome, Prokopije ova pojedinačna junaštva velikim dijelom nije uopće vidio, saznavao je za njih od vojnika, koji su odmah, već u prvom prepričavanju unosili simbolične i mitske elemente, pa ih je pisac time nadopunjene stavljao u tekst. Naravno, i on je sam bio dio tog svijeta prepunog priča o junaštvu i prihvaćao je te epizode spremno, kao dobru ilustraciju onoga što se zbivalo — ta je pojedinačna hrabrost imala uvijek presudan značaj za ishod bitke. Naposljetku, malo je važno da li je događaj iskrivljen pričanjem vojnika ili Prokopijevim zapisivanjem, jer mitski karakter ima i priča iz Prokopijeve suvremenosti isto koliko i ona koja se zbila stotinjak godina ranije — kao što je hrabrost Basiliskova generala Ivana, koji je poubijao mnogo neprijateljskih vojnika, a zatim počinio samoubojstvo, kako ne bi pao neprijateljima u ruke (III, 6, 23—4). Sve te priče očigledno izlaze iz sfere realnosti i prelaze u legendu.

Vojnik mora postati slavan nakon pogibije. Čak i onda kada ta njegova smrt nije uslijedila nakon nekih izuzetnih junačkih djela — neki su zločinci ubili Teodora, komandanta garde, čovjeka najveće odličnosti i izuzetno sposobnog ratnika (IV, 14, 36). Takvu je karakteristiku dobila osoba koja je u tekstu na IV, 12, 17 samo korektno izvršila zadatak. Mit o Teodoru možda se počinje stvarati i zbog načina na koji je stradao — pao je kao žrtva

zločina. Uglavnom, iz raznih razloga, kod Prokopija vrijedi načelo „de mortuis (militibus) nihil nisi bene".

Vrlo je karakteristična za Prokopijevu metodu pripovijedanja individualizacija hrabrosti. Kada se vojnik hrabro bori i tada umire, uvijek je opisan sam u toj hrabrosti. Svi su pripovjedačevi reflektori upereni u njega, on ima presudni značaj za ishod bitke, pa čak i onda kada se ne bori sam, nego predvodi grupu boraca. Kada je vojskovođa Besas bio hrabar svi ga njegovi vojnici slijede (VIII, 11, 52). Fazas se hrarbo borio i poginuo zajedno sa svim svojim ljudima (VII, 28, 15), a i neki Ver je naletio na Gote i ne samo da je izgubio „mnogo odličnih vojnika iz svoje družine, već je i sam poginuo nakon što se iskazao hrabrošću" (VII, 37, 28). Dakle, Ver je (inače, izgleda, osoba bez nekog osobitog značaja — spomenut ovdje prvi i posljednji put) i dalje, poslije smrti ostao na čelu svoje družine, a i za njega jedinog Prokopije izričito navodi da se iskazao hrabrošću. Takvo naglašavanje djelovanja jedne ličnosti izrazita je osobina Prokopijeve historiografske tehnike. Ona nije samo prisutna u pričama o hrabrosti, već uvijek, jer pisac traži nekoga oko koga bi se mogla vrtjeti radnja. To je, svakako, spojeno i s njegovim nazorima o ulozi ličnosti u povijesnom kretanju — a ta je uloga pojedinaca neobično važna i velika. Vojskovođe, na primjer, ne donose samo odluke o tome kako se treba boriti, a te su odluke redovito gotovo presudni faktori u porazu ili pobjedi, već i svojim osobnim sudjelovanjem presuđuju o ishodu zbivanja. Car je tako direktno zaslužan ili kriv za sve dobro ili zlo što se događa u Carstvu. Kada nema zapovjednika, jedne čvrste ruke koja bi zapovijedala vojskom i upravljala događajima, vojnici su zbunjeni i dezorijentirani. I ne samo oni, već i Prokopije.

Belizarov je primjer najbolja ilustracija funkcioniranja takve historičarske metode. Tako Prokopije pristupa i opisivanju drugih osoba, s time da im uvijek nalazi ili samo dobre ili samo loše osobine. Dakle, ta centralna ličnost ne mora biti uvijek pozitivna, poželjno je da ima svoj pandan. Dok Belizara nije bilo u „Perzijskom ratu", negativac je bio Hozroje. Kršio je sporazume, lagao, upao u tuđu zemlju i u njoj se pohlepno bacao na svaki gradić u kojem je postojala mogućnost da se dočepa novca. U „Građevinama" je takva ličnost, naravno, Justinijan — inkarnacija dobra i napretka, a u „Anekdotama" on se nalazi u drugoj krajnosti — zajedno s Teodorom on je „dvojac zla". Kada Belizar odlazi iz Italije, nakon što je bio pozitivac u „Perzijskom", „Vandalskom" i dijelu „Gotskog rata", treba opet nekog pronaći. Međutim, Prokopije prema Narzesu i ostalim bizantskim vojskovođama uopće ne gaji simpatije. Da li je takav stav zauzeo zbog ponašanja njih samih — jedan od njih, Liberije, bio je, izgleda, uistinu nesposoban (VII, 36, 6; 37, 26; 39, 7) — ili je na taj način želio kontrastirati djelatnost Belizara i drugih vojskovođa, teško je reći i čini se da u svakom trenutku oba imaju neku važnost. U Liberijevu je slučaju, ipak, presudnu ulogu odigrala njegova nesposobnost, iako je to istovremeno i oštar prijekog Justinijanu, jer postavlja takve ljude na ključne položaje u vojsci. Prokopije Narzesa već otprije nije volio; to je, očigledno, i najvažniji faktor u njegovu opredjeljivanju. Nijedan od bizantskih vojskovođa ne može, dakle, biti pozitivni junak posljednjih knjiga „Ratova". Ako bi bili negativci (što bi ipak, čini se, bilo isuviše oštro) to je samo zbog blijedosti njihovih karaktera i neodlučnosti. Zato je glavnu osobu trebalo naći na drugoj strani, možda i zbog promijenjenog Prokopijeva odnosa prema ratu u Italiji i ratovima uopće — on sada postaje njihov blagi kritičar, pa je

mogao osjetiti simpatije i prema protivnicima. Njegov heroj je Totila, opisan kao idealni ratnik i čovjek, upravo onako kako je u prvim knjigama okarakteriziran Belizar — pravedan, u svakom trenutku zna što vojska hoće, što je najbolje i najsvrsishodnije.

Epsko-junačka struktura imala je još neke elemente. Prokopije nebrojeno puta navodi kako su se prije same bitke između cijelih vojski sukobila dva istaknuta borca zaraćenih strana. Iako je teško zanijekati da se to dogodilo uistinu onako kako je pisac zabilježio, lako je uočiti neke vrlo karakteristične trenutke u opisu tih dvoboja. Opisi su puni simbolike, te bi ih zato uvjetno nazvao „simboličnima": neposredno pred gotsko-rimsku bitku neki je Got, imenom Koka, izašao pred svoju vojsku i izazivao na dvoboj bilo koga iz redova protivnika. Javio se Armenac Anzalas. Kada se Koka zaletio na njega, Anzalas se vješto izmakao i potom ga smrtno pogodio mačem (VIII, 31, 11—6). Za ove pojedinačne borbe zapravo je najvažnije da su najava onog što će se tek dogoditi. Naime, pravilo je da vojska čiji vojnik izađe iz ovakvog dvoboja kao pobjednik, i pobijedi kasnije u pravoj bici. Takve dvoboje vojnici, pa i sam Prokopije projiciraju u svojoj svijesti kao dvoboje cijelih vojski. Zato je prirodno da su vojnici jako ohrabreni pobjedom svog predstavnika u dvoboju. Tako je prije bitke u Mezopotamiji neki Andreas ubio dva Perzijanca, u dva odvojena dvoboja (I, 13, 29—39). Nakon što je ubio prvog, jaki se uzvik prolomio iz grla rimskih vojnika, a Perzijanci su bilo vrlo uzrujani ishodom — očito zbog toga što su to bili i znakovi budućeg poraza. Zato je na dvoboj izašao još jedan Perzijanac, i, nakon što ga je Andreas ubio, „još se jednom prolomi urlik kao i prije, ako ne i veći, sa zidina i iz rimske vojske." Naposljetku, slijedeći je dan došlo do bitke i „Rimljani su pobijedili Perzijance, što se već nije dogodilo dugo vremena" (I, 14, 54). U slučaju Koke i Anzalasa, simbolika je još izraženija: Got izaziva Rimljane, bahato se ponaša, juriša bez razmišljanja, ali je prevaren i ubijen. Aluzija bi, čini se, trebala biti jasna: Goti su prouzročili rat, izazivali su Rimljane, te su u pravednom ratu Rimljani potukli Gote.

Da li su se ti dvoboji uistinu tako zbili ili su manjim ili većim dijelom plod piščeve mašte? Odgovor je negdje u sredini između dvije krajnosti: dvoboji su se odigrali, ali je istinu o njima Prokopije prilagođavao onako kako mu je to u datom trenutku i odgovaralo, sve u cilju pojačavanja edukativnosti i simboličnosti pripovijedanja. U prilog vjerodostojnosti Prokopijeva teksta ide svakako i činjenica da su ovakvi dvoboji imali bitan odraz na moral vojnika, koje je, zbog pobjede njihova predstavnika mogao zahvatiti „pobjednički mentalitet", i, u protivnom, defetističko raspoloženje.

Ta gotovo zapanjujuća metoda individualizacije, u kojoj je pojedinac važniji od cijelog kolektiva, može se ilustrirati još jednim primjerom. Naime, kada vojnik pogine, prirodno je da ga se oplakuje. Tako Prokopije konzekventno navodi primjere kada se oplakuju pojedinci, ali nikada nije napisao da se car ili neki od vojskovođa (bilo „dobar", bilo „loš") posebno žalio zato što je u nekoj od bitaka izgubio velik broj vojnika. Nemoguće je, naravno, da i u objektivnoj stvarnosti egzistira takav odnos — kada pogine jedan, svi ga žale, kada je mrtvih na stotine, nitko i ne mari — to se sve, dakle, mora pripisati Prokopijevu historiografskom postupku i njegovim kriterijima o tome što je važno navesti u tekstu. Ti se kriteriji ne mogu nazvati iskrivljenima, jer je metoda individualizacije u historiografiji imala sasvim drugačiji sadržaj i konotaciju u Prokopijevo vrijeme nego što ga ima danas. Očito je da su se

i „beznačajni“ i „mnogobrojni“ mrtvaci oplakivali, ali to Prokopija ne zanima, i registrira samo jedanput da su „Goti brinuli o svojim ranjenicima i oplakivali mrtvace“ (V, 23, 27).

Prokopijev izraz teži, čini se, prema formalizmu i opisivanju tog oplakivanja. „Belizar je došao na Ivanov grob i oplakivao njegovu sudbinu. Nakon plakanja i gorkog žalovanja..., mnoge je darove stavio na grob i osigurao mu stalnu brigu“ (IV, 4, 24). Izgleda da je Prokopijeva dužnost bila da ovakve prigode opiše u jednom poluslužbenom tonu. Međutim, to postaje još karakterističnije kada Prokopije kaže da se Justinijan „duboko ražalostio“ kada je čuo da je poginuo neki Armenac Ivan (IV, 24, 16), iako se taj čovjek ni po čemu nije isticao. Prokopiju je taj leit-motiv (carevo žalovanje) bio potreban kako bi bez suviše velikih skokova i nelogičnosti prebacio radnju s afričkog bojišta, gdje je Ivan poginuo, do carske palače, jer odmah u daljnjem tekstu kaže, kako je car odlučio povući jednog od zapovjednika iz Afrike i poslati ga u Italiju.

Svi ovi primjeri i analize ukazuju na srodnost Prokopijeva mentaliteta vojničkom poimanju stvari, ali u drugim manifestacijama međuljudskih odnosa njegovi su kriteriji nešto drugačiji. Zato se ne bih mogao složiti s nekim autorima (barem ne za predmet mog istraživanja)[96], da u Prokopiju (odnosno, u mom istraživanju — u njegovim kriterijima) postoje dvije ličnosti koje se međusobno isprepliću — državni činovnik, karijerist i osoba koja piše „Anekdota.“ Ako i postoji neka dvojnost kriterija u Prokopijevim djelima, onda je to proturječnost između moralnih nazora jednog vojnika i jednog civila. I jedan i drugi teže jednom te istom cilju — a to je uvijek, naravno, napredak Carstva. Međutim, taj se napredak želi postići drugačijim sredstvima. Vojnički je moral puno pragmatičniji, u njemu su sva sredstva dozvoljena, dok civilni vodi računa o interesima pojedinca i narodnih masa u cjelini. Na primjer, Prokopije vojnik smatra da vojska mora pljačkati kako bi se prehranila i nastavila borbu. To se nikome ne zamjerava — ni Bizantincima ni protivnicima, ni drugim vojskovođama (osim Belizara), jer je pljačka bila važan izvor prihoda za sve kategorije vojnika, skoro uzdignuta do privredne djelatnosti. S druge strane, Prokopije civil žestoko napada, i u „Ratovima“ i u „Anekdotama“ Ivana Kapadokijskog i Justinijana zbog pljačkanja svojih podanika. Ili, ubijanje ljudi u ratu tretira se kao najobičnija i najnormalnija stvar, bez obzira da li je riječ o civilnim ili vojnim žrtvama, bez obzira da li stradaju na bojištu samom ili dalje od njega, dok se mirnodopsko nasilje u Bizantu smatra najvećim zlom koje treba iskorijeniti najoštrijim mjerama. Prokopije vojnik je mogao smatrati da ne treba kazniti ubojice nekog stanovnika Napulja (V, 10, 47), ili nekog pijanca koji je nenamjerno ubio vojnika (IV, 4, 25) (o čemu je već raspravljano u poglavlju o Belizaru), smatrajući da rat sam po sebi nosi ovakve žrtve i da zbog tih smrti ne treba potezati pitanje direktne odgovornosti. Nadalje, Prokopije svoju prevaru i nasilno odvođenje nekog žitelja Sirakuze Belizaru opravdava potrebom da dotični oda podatke o snazi vandalskog neprijatelja, a da će za to biti i bogato nagrađen (III, 14, 7—; 13). Uopće, on svaku, pa i najpodliju ratnu varku smatra opravdanom i ispravnom s moralnog stajališta, ali najoštrije napada dvorske spletke čiji krajnji rezultati nisu ništa manje pogubni po ljudske sudbine.

---

[96] *Udaljcova*, Mirovozvrennie, 14.

7. *Kriteriji za spominjanje*

Prikopijev tekst nudi obilje podataka i omogućava njegovu istraživaču postavljanje mnogobrojnih i raznovrsnih pitanja. Jedno od mogućih je svakako i ovo: što je Prokopiju najvažnije naglasiti kao karakteristiku neke ličnosti kada je prvi puta spominje u svom djelu? Kriterije odabira tih karakteristika uvjetno bih nazvao „Prokopijevi kriteriji za spominjanje". Da li je za Prokopija i za njegove suvremenike bilo presudno da je netko dobar vojnik ili službenik, pa to navodi uz njegovo ime, ili mu je važnije da je dotični plemenita roda ili pripadnik nekog barbarskog plemena? Sve se to može dovesti u svezu s eventualnim Prokopijevim aristokratizmom, ili njegovom privrženošću nekom efikasnom sistemu koji sposobnost pretpostavlja objektivnim datostima. A upravo bi „aristokratski" pogled na svijet isticao prvenstveno te objektivne datosti — porijeklo (mjesto rođenja, zemlju), pretke ili imovno stanje.

Iako treba biti svjestan činjenice da ovo istraživanje i metoda koju sam za njega izabrao nosi u sebi neke nedostatke, ipak mislim da se na kraju može doći do prilično točnih rezultata. Svako proširivanje proučavanja na drugo ili čak na treće pojavljivanje neke osobe ne bi dovelo do bitno drugačijih konačnih rezultata i zaključaka, zahtijevalo bi mnogo više vremena, a lišilo nas saznanja o onom „prvom dojmu." Osim toga, „kriteriji prvog spominjanja" vezani su nedvojbeno i uz sam kontekst u kojem se nalaze. Nije svejedno da li se neki istaknuti rimski građanin prvi put spominje kao činovnik u carskoj administraciji, vojskovođa na perzijskom frontu ili kao žrtva spletke u „Anekdotama". Te sam specifičnosti, koliko sam mogao, uzimao također u obzir.

U preko 600 obrađenih slučajeva ima ih dosta u kojima se dotičnoj osobi ne pridodaje nikakav epitet, ne upoznaje s njezinim porijeklom ili službom. U većem su broju to ljudi koji uistinu nemaju neku važniju ulogu u pripovijedanju i čija detaljnija karakterizacija ne bi čitaocu ništa značila. S druge strane, ima osoba koje su tako dobro znane da nikakva daljnja opisivanja nisu niti potrebna. Ali, neka od tih imena odmah bude u čitaoca asocijacije i nešto simboliziraju: tako se spominjanje Atilinog imena povezuje s patnjama Rimljana (V, 1, 3), a ime posljednjeg zapadnorimskog cara Augustulusa sa slabošću i beznačajnošću Carstva u njegovo doba (V, 1, 2), kada u Carstvu može biti vladar netko tko ima naziv tek u deminutivu od „august."

Neki je put osoba karakteristična po svojim tjelesnim nedostacima. Eunusi su bili normalna pojava na carskom dvoru, bez njih gotovo da država nije mogla funkcionirati. Više su puta spomenuti (VIII, 3, 19; A. 3, 2) — uostalom i Narzes je bio eunuh. Usprkos svemu, Prokopije se protivi kastraciji koja je nekim narodima, kao Abazgima, bila dobar izvor prihoda. Naime, kraljevi su „činili zlo" najljepšim dječacima, a nakon toga ih prodavali u Carstvo, ubivši prethodno, bojeći se osvete, njihove očeve (VIII, 3, 15—6). Bez imalo sućuti s tjelesnim manama nesretnika, Prokopije spominje i jednooke i grbavce (I, 13, 16; I, 11, 4; A. 6, 5), i bio bi to vjerojatno tipičan nazor njegova doba, u kojem je odnos prema svim vrstama invalida bio puno grublji nego danas. Suvremenost bi vrlo sramežljivo naznačila da se radi o čovjeku s tjelesnom manom ili nekim drugim nedostatkom, a u srednjem vijeku, općenito, sve se to „podnosilo teže nego danas . . . te su prosjaci pokazivali svoju nakaznost . . . sve su okolnosti života bile okrutno javne."[97] Prokopije zato nije bio ni ne-

[97] *J. Huizinga,* Jesen srednjeg vijeka, Zagreb 1964, 5.

suvremen ni neprirodan, a eventualno žalovanje nad sudbinom eunuha mogao bi prije biti protest zbog kastriranja u svrhu ostvarivanja financijske dobiti.

U Prokopijevim je djelima tek svaka dvadeseta spomenuta osoba ženskog roda, tako da ih ni nema više od četrdesetak. Od njih se većina spominje samo jedanput-dvaput, kao nečija supruga, majka, sestra ili samo ropkinja. Tako su Teodora i Antonina, te Amalasvinta jedini žene koje se spominju češće i djelomično ispravljaju mušku isključivost, toliko prisutnu kod Prokopija. Vrlo često, kada govori o nekoj ženi, Prokopije ne spomene čak ni njeno ime. Dok je to u slučaju muškaraca uistinu izuzetna pojava, za žene je to gotovo redovito. Čak kada i sam zaključuje da su neke osobe nevažne za opći tok zbivanja, smatra da je ipak obavezan navesti njihovo ime — „Hipatije, neki čovjek bez ugleda" (A. 9, 35), ili „Teofobije, nevažna položaja" (VIII, 16, 4), ili, „Julijan, neki odmetnik" (A. 11, 27). Nasuprot tome, ne zna se ime „zgodne djevojke" što ju je namjeravao uzeti za ženu neki Gepid Velas (VII, 1, 43—7), ali je on, zato što je nije oženio, okrivio gotskog komandanta i ubio ga, što je izazvalo nove komplikacije. Bezimena je ostala i supruga generala Libije, Armenca Artabana (VII, 31, 14—6), koju je on dva puta ostavljao, a i sestra senatora Areobinda, kasnijeg vojskovođe u Libiji (IV, 24, 3; 26, 18). Ni žena perzijskog kralja Kabada (I, 6, 1) nije zaslužila da je se spomene po imenu, iako je zavela čuvara i omogućila suprugu bijeg iz zatvora. Neka maurska žena (IV, 7, 3) također je navedena bez imena. Ove su žene zapravo tragične figure, a Prokopije to ne shvaća ili ne želi shvatiti — one su žene i namijenjena im je uloga objekta. Prokopije možda ne navodi njihova imena zato jer ih ne zna, ili zato što su mu uistinu nevažna. Međutim, neke već spomenute žene kasnije se spominju kao nečije supruge. To je slučaj s gotskom princezom Amalabergom (V, 12, 22) — „Hermenefridova žena uzela je svoju djecu i potajno pobjegla . . . " (V, 13, 2), a zatim i s Arijadnom, suprugom cara Zenona (III, 7, 18). Žena je tek nezaobilazni, ali i prilično nevažan detalj. Ona ne zahvaljuje svoje spominjanje nekim izuzetnim odlikama, već činjenici da je nečija žena, majka, sestra ili kći. Žena često djeluje kao kulisa, kao objekt oko kojeg se vrti radnja, ali taj objekt ostaje u tami, dok Prokopije osvjetljava subjekte — muškarce.

Iako se o njoj relativno mnogo govori, Amalafrida se najčešće spominje kao sestra Teodorika (III, 8, 11; V, 3, 1; VIII, 25, 11), ili majka Teodata (V, 3, 1) i Amalaberge (V, 12, 22), te baka Amalafridasa (VIII, 25, 11). Vigilantia je značajna samo po tome što je Justinijanova sestra i majka Prejekte (IV, 24, 3). Ovakvih primjera navođenja rodbinskih veza ima još, a ovdje su spomenuti samo oni slučajevi u kojima žene nisu povezane ni sa kakvim drugim događajem, niti ih je Prokopije okarakterizirao na bilo koji drugi način, osim rodbinskom vezom. Tako su, za razliku od Prokopijeve karakterizacije muških likova, koja je često vrlo bogata i promjenljiva, ona ženskih vrlo stereotipna.

Kada Prokopije govori o vojnicima, onda mu je prvenstveni kriterij vojnikova sposobnost. Vojnički je moral obilježen potrebom za efikasnošću. Unedogled se ponavlja da je netko bio „izuzetno sposoban ratnik". Za druge se, pak, kaže da su bili „na glasu" (VIII, 26, 4) i druga mjesta), a to je očigledno bilo povezano s njihovom hrabrošću. Ovakvi su nazori, čini se, rezultat činjenice da su vojnička zanimanja postala vrlo poželjna u doba osiromašivanja seljaka, ekonomske krize, jer su se vojnici uveliko tražili zbog ekspanzije

ratnih operacija. Tada se, zbog velike konkurencije, morao pooštriti kriterij za unapređivanje u komandni kadar, pa je tako jedino mjerilo mogla biti iskazana hrabrost i sposobnost. Junaštvo je bilo, s jedne strane, put prema slavi i položajima, s druge, u smrt. Vojnik je morao riskirati, ako se želio podići iz sivila svakodnevice. Osim formule „izuzetno sposoban ratnik" pojavljuju se još neke, koje otprilike naglašuju iste vrijednosti — „pun hrabrosti i izdržljivosti" (III, 11, 12) ili „čovjek široka iskustva u mnogim ratovima".

Časno porijeklo nema u ovakvim situacijama nikakve prednosti, i prema patricijima Prokopije može zauzeti samo oštriji stav negoli prema ostalim građanima. Car je poslao u Libiju vojskovođu Areobinda, senatora i iz dobre obitelji, ali potpuno neiskusnog u vojnim poslovima (IV, 24, 1).

Međutim, očito je da u drugim poslovima ne vladaju isti kriteriji. Da su oni drugačiji, dovoljna je indikacija piščevo naglašavanje Areobindova senatorstva i porijekla, jer se on time izdigao iznad svih ostalih ljudi, ali to mu ništa ne znači pri ocjeni njegovih vojničkih sposobnosti. Ipak, nezahvalno je egzaktno određivati Prokopijeve kriterije prilikom ocjenjivanja civila, te bih samo pokušao analizirati pojedine karakteristične slučajeve. Vrlo je teško, naime, razlikovati trenutke kada Prokopije opisuje neku osobu zato da bi je čitalac bolje upoznao, toliko koliko mu je dovoljno za normalno praćenje teksta, a kada zato što smatra da je ta osobina općenito značajna, tako da je treba spomenuti bez obzira na kontekst.

Uobičajeno je da se neka osoba predstavlja, posebice kod barbara (u Rimljana nešto manje) s formulom „x, sin y". Nekada je to praktički navođenje imena i prezimena — takav je običaj ostao u nekim narodima sve do danas (Arapi — x, „ibn" y; Židovi — x, „ben" y; Rusi — x, sin y — vič). Po tome su karakteristični mitološki likovi — Diomed, sin Tideusov (V, 15, 8), Agamemnon, sin Atrejev (VIII, 22, 27). U barbara je taj princip naglašavanja očinstva još očitiji — Zaunas, otac Rufina i Leontija, sin Faresmanasa (IV, 19, 1), a negdje je doveden do krajnosti — Teudimund, sin Mauricija i unuk Munda (VII, 1, 36). Ipak, pri tom naglašavanju očinstva ima i primjera kada se ta rodbinska veza spominje samo u cilju lakšeg shvaćanja teksta, a pogotovo je to slučaj kada se kaže da je netko brat, nećak ili uopće rođak već otprije poznate osobe. Jedno je, međutim, nedvoumno: kada se govori o civilima, naglašavanje sposobnosti i time važnost osobnih zasluga za status dotične osobe, puno je manje nego kada se radi o vojnicima. Njihova „pamet" ili „naobrazba" presudni su faktori tek u manjem broju slučajeva. Neki puta to je pravednost (V, 8, 21), povjerljivost (IV, 25, 8) ili nepokolebljiva privrženost carevoj stvari (VII, 3, 6).

Prokopije prilično često navodi i nacionalnost ili regionalno porijeklo osobe o kojoj govori. Odmah utvrđuje da se radi o barbarinu — to je, uostalom, i preduvjet svake daljnje analize te ličnosti, jer se barbari u svakom pogledu razlikuju od Rimljana. Rimljani činjenici da je netko „Kilikijac", „Ilir" ili „porijeklom iz Trakije" ne pridaju mnogo važnosti. To je dio nezaobilaznog rimskog folklora, dobar primjer kako i ljudi iz raznih krajeva velike države mogu koegzistirati i surađivati na zajedničkoj stvari — probitku Carstva. Prokopiju je to navođenje jedan manje-više nevažan detalj u opisivanju neke osobe. U tome su jedino izuzetak Armenci. Oni su uživali određen stupanj nacionalne samosvojnosti zato što su nekoć imali vlastitu državu. Osim toga, bili su vrlo sposobni, zaposjeli su važne položaje (Narzes), a mnogo je Per-

sarmenaca (dio Armenije pod perzijskom vlašću) pobjeglo na rimsku stranu, jačajući Bizant i slabeći Perzijance.

Na kraju, kada spominje ljude po zanimanjima, Prokopije potcjenjuje „čuvare cirkuskih životinja" (A. 9, 2), ali s poštovanjem govori o patricijima, senatorima (VII, 13, 12; 20, 19; 35, 10; A. 3. 9; 12, 5), i tu, što je uistinu rijetko, dolazi jasno do izražaja njegov aristokratski mentalitet. Mnogo više čak poštuje patricije negoli neke vladare, koji su, uostalom, u većini slučajeva i barbari.

8. Odgovornost, pitanje dobnih razlika

Jedno od vječnih pitanja koje je i sam sebi postavljao Prokopije prilikom pisanja bio je i općenito problem odgovornosti. Tko je, naime, zaslužan za eventualni probitak države (to je najčešće pobjeda u ratu, ako nije u pitanju Justinijan) ili, tko je odgovoran za neuspjeh bilo kakve vrste? Odgovor je nedvojbeno povezan i s Prokopijevom historičarskom metodom: isticanje pojedinih ličnosti vojskovođa, odnosno zaokupljenost djelovanjem istaknutih pojedinaca i pridavanje važnosti njihovim akcijama kao pokretačima i odlučujućim faktorima povijesnog procesa.

Međutim, oduvijek je bio problem tko je zapravo direktno odgovoran ili kriv kada nešto ne uspije, jer u lancu koji koordinira nekom akcijom od njene ideje do praktične provedbe, postoji više osoba. Prolopije uvijek nastoji da odgovornost prebaci na što višu stepenicu, što je sukladno i učestalosti pojavljivanja tih osoba u tekstu. Vojskovođa Diogenes uvjerava Gote kako on ne može odlučiti o tome da li se smije predati s vojskom ili ne (VII, 39, 26—7), te mu oni i vjeruju. Nadalje, samo će Totila biti odgovoran, ako se sruše stare građevine u Rimu (VII, 22, 8—17).

Najkarakterističnija i najvažnija su Prokopijeva razmišljanja i zaključci u „Anekdotama". Tamo je, uglavnom, za sve zlo prvenstveno kriv Justinijan, za njim Teodora, pa tek onda i njihovi podređeni. Prokopije optužuje Justinijana, između ostalog, i zato što je bio pasivni promatrač nedjela svoje supruge, a po svojoj funkciji neke od njih je mogao i morao spriječiti. Tako i on snosi dio odgovornosti, baš kao i Belizar koji je bio izuzetno popustljiv prema svakom hiru i zločinu Antonine. Odgovornost je u „Anekdotama" personalizirana do krajnosti, njezino je naglašavanje možda i nepravedno, a i nelogično, jer Prokopije nema sluha ni za kakve vanjske faktore.[98] On Justinijana, i uopće carsku osobu, ne doživljava kao normalnog čovjeka koji je sputan objektivnim okolnostima, ili koji se, jednostavno, ne može brinuti baš o svemu. Za njega je car, u ovom slučaju Justinijan, čovjek u specijalnom odnosu i položaju prema Bogu. Car bi trebao, dakle, biti utjelovljenje dobra, i ne bi mu smjelo biti teško da djeluje uvijek u korist svojih podanika i to na svim poljima. Kada nešto po državu i njezine podanike krene na zlo — kriv je svakako i skoro isključivo car. Zato je prirodno da je Justinijan postao za Prokopija u doba krize četrdesetih godina, od simbola dobra — simbol zla, ne vladar u Carstvu, već vladar demona. Justinijanova odgovornost je apsolutna, prisutna u svakom nedjelu koje se zbilo na teritoriju Carstva.

Naznaka da Prokopije odstupa neki puta od svojih rezolutnih stavova vidljiva je vrlo rijetko, samo onda kada želi pokazati kako su se i ljudi u car-

[98] *Schubart*, n. dj., smatra da upravo to treba prigovoriti Prokopiju, da on kao historičar uopće nije vodio računa o determiniranosti carskog para (228 — 9).

skoj administraciji pokvarili. Referendariji su — njihova je dužnost bila da cara obavještavaju o molbama njegovih podanika (II, 23, 6) — zavodili Justinijana različitim sofisterijama i izvrtanjima, a on je prirodno bio laka žrtva onih koji su se služili takvim trikovima (A. 14, 11). Prema tome, ima još loših, pokvarenih ljudi u Carstvu, ali u krajnjoj je instanci uvijek odgovoran car.

Međutim, i u tome postoji izuzetak — Prokopije ne krivi Justina za ono što se dogodilo za vrijeme njegove vladavine — čak mu ni ne prigovara za to što nije sprečavao da Justinijan polako preuzima vlast u svoje ruke (A. 9, 50). Prokopije se Justinu podsmjehuje i jasno je da takvog čovjeka, prepunog mana, starog i nemoćnog, ne može smatrati odgovornim za stvari što su se zbivale dok je samo teoretski vladao.

Takva odgovornost, vrlo personalizirana, koja se uvijek prebacuje na što više mjesto u državnoj administraciji (budući da u „Ratovima" ne može otvoreno pisati o carevim lošim stranama, on bez imalo suzdržavanja napada ponašanje i opisuje zločine drugog čovjeka u državi, pretorijskog prefekta Ivana Kapadokijskog) — najčešće ipak na samog cara, koliko god izgledala čudno apsolutno je normalna za Prokopijevo vrijeme i za Bizantince uopće. Svi su bizantski pisci poštovali carsku osobu, ali su istovremeno davali do znanja što od cara očekuju i što mu predbacuju.

I „Građevine" potvrđuju činjenicu da je odgovornost cara apsolutna, da on odgovara, ali je u isto vrijeme i zaslužan za sve što radi administracija. Justinijan je prikazan kao utjelovljenje dobra, on je uvijek u pravu i radi u korist države, ali takvi su i svi njegovi službenici koje je on osobno postavio i zadužio za pojedine poslove. Graditelji Ivan iz Bizanta i Izidor iz Mileta izvrsno su surađivali sa carem u njegovim građevinskim pothvatima (G. II, 8, 25), iako su bili mladi. Ili, neki je „Teodor, vrlo pametan čovjek, bio u carevoj službi i držao mjesto silentiariusa" (G. IV, 8, 24). Takvih primjera u „Građevinama" ima još, i svi oni prikazuju careve podanike u najboljem svjetlu, što u krajnjoj konzekvenci znači i da car nije pogriješio kada ih je primao u te službe i kasnije podržavao u radu.

Prokopije je vrlo fleksibilan u situacijama kada treba ocjenjivati nečiju podobnost ili kvalitete. Međutim, da li on u kriterijima svog ocjenjivanja pravi razliku između starih i mladih, i što mu uopće znače dobne razlike?

Ponekad se čini da je u Prokopijevu pričanju važan podatak i nečija mladost. On često navodi kako je neka osoba još dijete (Ustrigot, sin Elemunda — VIII, 27, 19), ili da je tek odbijen od sise (Valentinijan — III, 3, 5), što je prirodno, jer je situacija bitno drugačija ako je netko star tek koji mjesec ili nekoliko desetaka godina. Međutim, Prokopije vrlo rijetko pobliže određuje čovjekovu dob kada je on psihički i fizički odrastao; tek ponekad kaže da se radi o „mladom čovjeku" (II, 11, 7; 30, 4) ili o onom što nosi „prvu bradu" (VII, 14, 8). Koliko bi to bilo godina, nemoguće je ustanoviti. Iako je općento životni vijek ljudi Prokopijeva vremena bio relativno kratak, nema odgovora na pitanje da li u Prokopijevim kriterijima ima i u tom pogledu nekih pomaka. On kaže da je čovjek kada pređe sedamdesetu godinu života „vrlo star" (VIII, 11, 48), a jedino se na posredan način može doznati da je otprilike 441. godine car Teodozije bio u „zreloj dobi" (I, 2, 11), kada je imao točno 40 godina.

Za Prokopija, ipak, mladost obično nije prednost, jer se čovjekove sposobnosti još nisu stigle razviti. Koliko je Belizar privilegirana osoba u njegovu tekstu, govori i podatak da je, kada ga prvi puta spominje, još u „Per-

zijskom ratu", naglašeno kako je bio vrlo sposoban i pametan za svoje godine, iako je „nosio prvu bradu". Nasuprot tome, za mladića je bilo prilično neuobičajeno da se vlada kao stariji — Sergije, duks Tripolitanije bio je „izuzetno glup i nezreo, i po karakteru i po godinama" (IV, 22, 2), zaključuje Prokopije u situaciji kada se može biti apsolutno siguran u njegovu nepristrasnost. Za Eufemiju Prokopije kaže da je bila poznata po pameti, ali vrlo mlada i zato žena koja se lako može pridobiti (I, 25, 13—9). Dakle, bez obzira na piščeve simpatije i djevojčinu pamet, ona zbog svoje mladosti nije kompletno izgrađen karakter — bila je vrlo naivna i zato njezin otac pada kao žrtva spletke. Tako je jedino Belizar uspio već u mladosti postići ono što većini drugih ljudi, smatra Prokopije, uspijeva tek u kasnijim godinama života.

Međutim, starost je za Prokopija doba mudrosti i starce treba poštovati, a žurbu mladih prihvaćati s podozrenjem. Kabad je zaustavio konja kada mu je pristupio neki starac i svećenik (to je i bitno — a svećenik je poslije starac, pa je vjerojatno i manje važno), te je nakon razgovora prestao s ubijanjem i pljačkom u osvojenom gradu Amidi (I, 7, 30—2). Ipak, starac ne mora uvijek biti i najbolje rješenje, pogotovo ako se radi o vojsci — car je postavio za komandanta flote Liberija, ali netko tko je zapovjednik mora biti u punoj snazi, pa tako Prokopije kritizira carev postupak (VII, 39, 6—7). Istodobno, Prokopije je prilično fleksibilan u kriterijima ocjenjivanja sposobnosti starijih. Zapravo, ta dilema starost — mladost u njega, ako i ima neku ulogu, ona nikako nije i presudna. Potvrda je i njegov opis ponašanja vojskovođe Besasa u jednoj bici (VIII, 11, 41—9). Besas je navalio prvi na tvrđavu, iako je bio vojskovođa i „čovjek koji je već prešao sedamdesetu i doba pune snage, prvi se popeo na ljestve". Pa iako nije više bio „okretan" („bio je debeo i vrlo star") nije rezignirao i sve je svoje nedostatke nadoknadio hrabrošću i zalaganjem. Kada se radi o vojničkim poslovima, to je Prokopiju mnogo važnije od nečije mladosti ili starosti.

Kao i Belizar, koji je neiskustvo nadoknadio sposobnošću i pameću, tako je i Besas hrabrošću nadoknadio sve slabe strane poznih godina. Koliko je god čovjek determiniran u ponašanju svojom dobi, Prokopije smatra da i u tome ima gradacija i iznimaka. Ipak, neke opće razlike u ponašanju mladi — stari su nedvojbene, ne samo u Prokopija već i u njegovih suvremenika, koje se odražavaju i u grčkom jeziku. Naime, perzijski car Kabad vladao se mladalački (νεανιευσάμενος) (1, 7, 10), pred Sirijcem Jakovom, a isti se glagol može prevesti i „obijesno se vladati" ili „hvaliti se" što (vrlo dobro pokazuje kako se zapravo ponaša većina mladih ljudi.

IV. ZAKLJUČAK

Prokopije je bio osebujna historičarska ličnost u svom vremenu, čovjek koji nije imao u Bizantu značajnijeg prethodnika, a niti dostojnog nastavljača. Njegovo je djelo „vrhunac ranobizantske historiografije," a on „veliki historičar Justinijanova doba".[99] Ili je „najeminentniji grčki historičar od vremena Polibija".[100] Louis Brehier ga jednostavno smatra „velikim historiča-

[99] *Ostrogorski*, Istorija 44.

[100] *Bury*, n. dj. 419.

rem".[101] Međutim, iako je jasno da njegovo djelo predstavlja najkvalitetnije i najznačajnije historiografsko ostvarenje epohe, postoji nesuglasje o njegovoj pripadnosti. Da li je on antički ili srednjovjekovni historičar, da li bizantski ili grčki? Lijepo je Prokopijevo doba ocijenio R. Katičić: „. . . u tom grču podvojenosti, između neslobode i slobode, ogleda se vijek Justinijanov u kojem je staro još bilo živo, a više nije moglo živjeti, pa se uništavalo i kršilo u samom svojem obnavljanju. Stari se svijet rušio u svojoj obnovi, a novi rastao u propadanju. To je nedvojbeno bilo veliko doba. I našlo je velika povjesnika".[102] Ali to doba sigurno više nije antika, a nije još ni srednji vijek. Isto bi se moglo reći i za osobu, pa i za djelo Prokopija. Naime, „Ratovi su uistinu napravljeni po uzori i u maniri antike. Svakako se može usporediti s Polibijem, jer su obojica stvarala u prijelomnim trenucima grčke historiografije. Polibije označava prijelaz iz klasičnog doba u helenizam, Prokopije iz starog u srednji vijek.[103] Od Polibija je Prokopije naslijedio ljubav prema opsežnim geografskim ekskursima o barbarskim narodima. U kompoziciji i opisima prilično oponaša Herodota i Tukidida. Govori vojskovođa, toliko česti u Prokopija, značajka su i Tukididova stila, pa čak i Salustijeva. Sa Salustijem Prokopije ima još zajedničkog — stil koji nema više oslonca u tadašnjem govornom izrazu, iako Prokopije evidentno tendira prema vulgarizaciji klasičnog grčkog izraza.[104] I Salustija i Prokopija karakterizira žal za prošlim vremenima, što se manifestira i oštrim opservacijama o moralnim kvalitetima suvremenika — obojica su opisali moralno propadanje društva svojeg doba.

Sudeći po „Ratovima", Prokopije je tipični predstavnik antičke književnosti — po širini tematike, po odnosu prema stvarnosti, naposljetku, i po svojim historiografskim kriterijima. Međutim, za razliku od „Ratova" i „Anekdota", posljednje Prokopijevo djelo — „Građevine" kao da nagovješćuju dolazak novog doba. Panegirici su u 6. stoljeću bili neuobičajena forma u bizantskoj književnosti, a svoj vrhunac doživljavaju mnogo kasnije, u potpuno drugačijem vremenu — za dinastije Komnena. Po uskoći interesa (samo za građevinarstvo), po besramnom i ulagujućem, nekritičkom karakteru, pa čak i po svojoj kvaliteti, „Građevine" bi se prije mogle pripisati srednjem vijeku negoli ostaviti starom. Kao da su se višestoljetni procesi mijenjanja antičkih društvenih struktura u srednjovjekovne odrazili i na Prokopiju i na njegovu djelu: prvi dio njegova stvaralaštva velikim dijelom nosi obilježja antike, posljednji dio — „Građevine" — ponajviše najavljuje doba koje tek dolazi. Koncepti pisanja koje je Prokopije zagovarao i u svom opusu realizirao, nisu bili sukladni onima njegovih suvremenika, pa ciljevi i stvarni dometi njihovih djela umnogome zaostaju za kvalitetom „Ratova", pa čak i za „Anekdotama".

Prokopije je uistinu bio velikan 6. stoljeća. „Nije mi bilo moguće, ni ugodno zbog drugih, suprotstaviti svoju svjetiljku zraci svjetla, tako sjajnoj zbog svog pričanja"[105] — priznavao je mlađi suvremenik Menandar Protektor. I Focije je u 9. stoljeću govorio o „vječitoj slavi" Prokopija.[106] Budući da je toliko iskakao iz svog vremena, mislim da bi vrlo zanimljivo bilo usporediti historiografske kriterije suvremenika i njegove, da bi se precizno utvrdilo

---

101 *Bréhier*, Vizantijska civilizacija, 232.
102 Pov. svj. knjiž. II, 326.
103 *Krumbacher*, Geschichte der Byzantinische Literatur, 234.
104 Isto, 233—4.
105 Prema *Stein*, n. dj. II, 709.
106 Isto, II, 709.

koliko su analizirana mišljenja u ovom radu svojstvena isključivo Prokopiju, a koliko on u tome duguje duhu vremena. Naravno, takav opsežan zadatak treba ostaviti za buduća istraživanja.

Kada govorimo o utjecaju antičke historiografije na Prokopija, uočava se da je njegov običaj, tokom godina sve više, da sam sebe spominje kao autora teksta,[107] to je označavao uobičajenom formulom — „i zima je došla do kraja i tako je završila ... godina rata koji je Prokopije opisao". Takva se slična rečenica pojavljuje i kod Tukidida — „to se dogodilo te zime, i završavala se (druga) godina ovom ratu, koji je opisao Tukidid",[108] pa možda ne pokazuje toliko želju Prokopija da stalno ističe svoju osobu i potvrđuje autorstvo nekog dijela teksta, već više potrebu za oponašanjem klasika antičke historiografije. To je osobitost bizantskog mentaliteta, pogotovo u Justinijanovu vijeku, kada političke, vojne strukture Carstva, a pogotovo književnost bivaju opsjednute povratkom u prošlost.[109] Međutim, ovako Prokopije datira događaje u „Gotskom ratu", a u prethodnim knjigama datira događaje po Justinijanovim godinama vladanja. Rubin nije dao odgovor o razlozima promjene načina datiranja,[110] a vjerojatno je to zbog kritičnijeg stava prema caru, jer pisac ne želi ni na taj način ga spominjati i naglašavati njegovu važnost. Uostalom, „Gotski rat" je pisan mnogo pretencioznije negoli „Perzijski" ili „Vandalski" — Prokopije tu ipak pokušava iznijeti povijest Carstva, a ne biti samo kritičar ratnih operacija. Zato je i mogao oponašati Tukidida, pa čak i preuzimati od njega čitave sklopove sintagmi.

Jedna od izrazitih osobina Prokopijeva stila je da vrlo često navodi mišljenja starijih pisaca. Po tome se ističe upravo VIII. knjiga „Ratova". Ponekada, kako bi pokazao širinu naobrazbe, a da čitaoce ne zamara suvišnim nizanjem imena, samo neizravno navede izvor nekog podatka, ili čak vrlo vješto parafrazira starije autore. To oponašanje, citiranje i parafraziranje utjecalo je da i kriteriji historijskog vrednovanja budu donešto prilagođavani antičkima, u svakom slučaju više nego što je to karakteristično za Prokopijevu suvremenost. Tako kaže da su vojskovođe Sittas i Belizar bili „još mladići i nosili svoje prve brade" (I, 12, 20), a sličan je opis u Ilijadi[111] i Odiseji[112] za skoroteču — boga Hermiju. Ima i nekih filozofskih misli: zaključak da „one koji su patili od nepravdi obično utješi misao da nisu oni jedini koje je pogodila zla sudbina" (A. 1, 8), zapravo je samo varijanta izreke „non tibi soli", definirane još kod Seneke.[113]

Ličnosti i događaji iz grčke povijesti spominju se češće nego oni iz rimske. Grčki je jezik Prokopiju materni, na njemu više čita negoli na latinskom. Osim toga, grčka je mitologija mnogo bogatija od rimske — svako mjesto u Grčkoj ili Maloj Aziji može se na neki način povezati s mitskim junakom.

---

[107] I,1,1; V,7,37; VI,2,38; 12,41; 22,25; 30,30; VII,1,49; 5,19; 7,20; 9,23; 11,39; 15,16; 24,34; 29,21; 35,29; 39,29; VIII,21,4; 25,25; 35,38.

[108] *Tukidid*, Peloponeski rat, Zagreb 1957, 123.

[109] *A.* and *A. Cameron*, Christianity and Tradition in the Historiography of the hate Empire, Clas ical Quarterly 14, 1964, 316—28.

[110] Realencyclopädie, 23.1, 356.

[111] Komentar, Procopius I, 101: Ilijada XXIV, 348.

[112] Isto, Odiseja X, 279.

[113] *Lucije Anej Senka*, Ad Lucilium epistulae morales, Loeb Cl. Lib, Vol. II, 359: „Čovjek će zato naći najveću utjehu u misli da je ono što je zadesilo njega, pogodilo i sve prije njega i pogodit će sve koji će doći kasnije. Priroda je, čini mi se, učinila sveopćim ono što je najteže podnositi, kako bi jednoličnost sudbina tješila ljude u njezinoj okrutnosti".

Tako je Prokopije, opisujući suvremene događaje, mogao u njih vrlo lako uklopiti pričanje i legende vezane uz dotični kraj (Orestov bijeg s Ifigenijom iz Tauride povezuje s opisom geografskih značajki toga kraja u kojem se vode bizantsko-perzijske borbe — I, 17, 11).

Neron je Prokopiju poznat po ludosti (A. 1, 9), a uz Domicijana vezuje legendu o tome, kako je ovaj car ubijen i izrezan na komadiće, a svi njegovi kipovi u Carstvu uništeni. Međutim, njegova je žena uspjela ugrabiti tijelo, kaže Prokopije, spaliti ga po ceremonijalu, pa je čak uspjela postaviti i njegovo poprsje u blizini Kapitola. Međutim, čitava je priča zapravo jedna od mogućih verzija poznate priče o ženi privrženoj sjećanju na svog muža ili bliskog rođaka, pa ga ona, usprkos teškoćama, uspijeva dostojno pokopati i sačuvati njegovu uspomenu — prototip takve žene je Antigona! U ovom slučaju Prokopijeva je verzija daleko od istine,[114] to je zapravo pučka legenda koju je nekritički prenio u tekst, zanemarujući neke vrlo racionalne historiografske kriterije kojima se rukovodio u mnogim situacijama.

Usprkos tome, njegova naobrazba i opća kultura upravo su izuzetne za vrijeme u kojem je živio. Saznanja su mu izrazito deduktivna. Nikada se ne prenagljuje s paušalnim ocjenama (osim u „Anekdotama"), svaka sintetička misao potkrijepljena je dužim objašnjenjem. On je ostavio trajne vrijednosti, pa kada bi se sitničavom analizom prezentiranih podataka ustanovilo i da je negdje zapadao u faktografske proturječnosti, negdje očigledno griješio, ili prilagođavao svoje historiografske kriterije momentalnoj situaciji, starijim uzorima ili nečem trećem, sve to ne bi umanjilo značaj njegova djela u okviru bizantske povijesti i historiografije općenito.

Svi su Prokopijevi kriteriji ocjenjivanja ljudi, naroda, pojava, suvremenosti, imali jednu zajedničku karakteristiku: u krajnjoj je konzekvenci pisac uvijek pred očima imao probitak Carstva. Takav se zaključak nameće sam po sebi prilikom analize Prokopijeva djela, čak i ako se posebno ne obrađuju kriteriji njegova „historijskog vrednovanja". Upravo su zbog toga mnogi istraživači smatrali Prokopija „državnim" historičarem. Međutim, Haury je[115] pokazao da je Ivan Laurentius iz Filadelfije u Lidiji opisao neke suvremene događaje mnogo povoljnije po cara negoli Prokopije. Nadovezao bih se na takva razmišljanja i postavio pitanje opravdanosti nazivanja Prokopija „državnim" historičarem. Da li je on ikada uopće i bio službeni povjesničar Justinijanovih ratova? Naime, i sam kaže da je počeo opisivati ono što je vidio da se dogodilo, i to kada je stupio u Belizarovu službu, a to je puno uži zadatak nego što je bilježenje povijesti svih suvremenih ratova. Vjerojatno mu je takva ideja pala na pamet kada je sastavljao izvještaje o Belizarovu izvršavanju carskih naredbi. U „Perzijskom ratu" ostalo je najviše od stila tih izvještaja, od onog prvotnog oblika pukog raporta caru. Tada Prokopije tako ionako nije imao namjeru pisati cjelokupnu povijest ratova — oni još nisu ni izbili! Ta mu je ideja nadošla tokom vremena, u tridesetim godinama, kako su ratovi počinjali, kako je rimska vojska bilježila pobjede. Njegov bi

[114] Car nije rasječen na komadiće, već je, prema Svetoniju i Dionu Kasiju, dobio udarac u preponu, a zatim još sedam (Gaj Svetonije Trankvil, 12 rimskih careva, Zagreb 1978, 322). Njegova žena Domicija Longina pomagala je urotnicima, a kamoli da bi pomislila podignuti suprugu spomenik. Poprsje je postavila vojska koja uvijek čuva u pomenu na preminulog cara (vidi: Procopius VI, Loeb Cl. Lib, App. III (The Statue of Domitian), 364—9).

[115] *J. Haury*, Prokop und Kaiser Justinian, n. dj. 6.

zadatak — opisati ono što je vidio — ostao suviše skučen, jer se nije istovremeno moglo biti u tri različita dijela Carstva, pa su, prirodno, i ambicije porasle. Ali, kada je uistinu mogao postati službeni historičar Justinijanova doba, onda je u njemu bilo već isuviše mnogo nakupljenog bijesa, pa time i previše kritike u samom tekstu. Činjenica da Prokopije nije mogao biti „državni historičar" postaje potpuno jasna, kada se vidi kako suvremenost doživljava već spomenuti Ivan Lidanin:[116] „Justinijan je (bez spominjanja bilo čije pomoći ili zasluga) osobno pob'jedio i Perzijance i Hozroja i „germansko pleme Vandala" i doveo Gelimera i cijeli narod u ropstvo, i pobijedio Gote i „podvrgao tiranina Vitigisa". Koliko se to razlikuje od Prokopijeva opisa koji pripisuje te dvije pobjede, nad Vandalima i nad Gotima — Belizaru (VII 1, 3—4). Ne bi zato nimalo bilo čudno da je Prikopije bio u nemilosti, kada je istovremeno postojao historičar čije je tumačenje povijesnih događaja išlo toliko očito u prilog Justinijanu. Nagrada Ivanu Lidaninu za takvo pisanje bilo je mjesto učitelja na Kapitolskoj školi. Njega je nagrađivao i Justinijanov prethodnik Anastazije — stalno je dobivao darove, a naposljetku se i bogato oženio.[117] Tako su završavali ljudi što su se oportunistički odnosili prema državnoj vlasti, ma koliko ona bila besprincipijelna. Prokopije je dugo vremena bio u opoziciji. Ne zna se točno zašto je i kada postao jedan od „spectabiles comites primi ordinis", možda i zbog nesumnjive vrijednosti „Ratova", preko čega se nije moglo prijeći, možda zbog već napisanih „Građevina". Uostalom, prefekt Carigrada Prokopije je,[118] eventualno, postao tek 562, u vrijeme kada je „Građevine" već napisao. Jedino doba kada Prokopije postaje ili samo pokušava postati službeni historičar Carstva je u „Vandalskom ratu", kada municioznom analizom nastoji čitaocu nametnuti mišljenje da Carstvo ima pravo napadati i uništiti vandalsku državu u Africi. Naime, on tako klasificira činjenice prilikom opisivanja uzroka i povoda bizantsko-vandalskog rata da je neminovna čitaočeva negativna reakcija na ponašanje vandalskog kralja Gelimera (III, 9, 13—25). Čak se ide tako daleko, da se bizantski osvajački rat u sjevernoj Africi proglašava opravdanim pod izlikom da Bizant intervenira u ime legitimnosti nasljeđivanja Gizerihova kraljevskog prijestolja. Tadašnji vandalski kralj Gelimer proglašen je uzurpatorom, pa je na taj način Justinijan isprovociran nedopustivim Gelimerovim ponašanjem i praktično gurnut u rat.

U cilju opravdavanja osvajanja i rušenja vandalske države služe i priče koje trebaju uvjeriti čitaoca da ni sami Vandali nisu smatrali da će im Rimljani dopustiti da vječno drže vlast u Libiji (III, 22, 6). Cijeli su odjeljci i priče u njima (III, 21—2) poslužili kao neka vrsta „trijumfalne pouke o sudbinski predodređenoj prolaznosti barbarskih vlasti na tlu Carstva,"[119] u ovom slučaju vandalske u Africi, na Sardiniji i Korzici. Uz potpuno historiografsku argumentaciju — uzurpacije, zločini, navodi se i religiozno-ideološka koja se ostvaruje na nivou sudbine — ona je ta koja nameće završetak barbarskih vlasti i ponovo uspostavljanje velikog Rimskog Carstva oko Mediterana upravo u doba Justinijana. Bile su to osnovne Prokopijeve intencije u tretiranju osvajačkih ratova njegova vremena.

---

[116] Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Ioannes Lydus, Bonnae 1837, 248, Περὶ ἀρχῶν τῆς Ρωμαίων πολιτείας, lib. III, cap. 55.
[117] Realencyclopädie, 13,2. 2210.
[118] *Stein*, n. dj. II, 779.
[119] *Brandt*, Poslanstvo . . . , 13.

I početak „Gotskog rata" pisan je u istoj maniri, kada dugi historijski uvod i crno-bijela karakterizacija Teodata s jedne, i Teodorika i Amalasvinte s druge strane, mora opravdati bizantski pohod. Bizantinci su intervenirali u Italiji, ne da bi je osvojili, nego zato da bi očuvali legitimnost vlasti koja je poljuljana Teodatovim zločinima. Međutim, opravdanje rimskih osvajanja i ne bi uvijek trebalo biti mjerilo po kojem bi se određivalo da li je Prokopije službeni historičar ili nije. Probitak države je Prokopijev primarni interes, a kako nema nikakvog drugog načina da se ponovno zadobiju zemlje bivšeg velikog Rimskog Carstva, osim ratom, treba te osvajačke ratove i opravdati. To je s Prokopijeva stajališta potpuno normalno i pravedno — on u prvo vrijeme i nije protiv ratova, a kada se njegovi nazori mijenjaju, pa ih više tako gorljivo ne opravdava, bizantsku vojsku više ne vodi Belizar. Ipak je čudno da Prokopije nije niti jedanput doveo u pitanje svrsishodnost vođenja ratova, čak ni kada je bio oštar kritičar u „Ratovima" ili „Anekdotama". Rat je bio jedino sredstvo opstanka u konstantnoj borbi protiv barbara, njemu nema alternative. U okviru vojne politike Justinijanu se zamjeravaju baš suprotne stvari: što je barbarima davao novac, umjesto da na njih zarati, što je postavljao nesposobne ljude, što nije organizirao opskrbu i redovito slao novac.

Usprkos tome što nije „službeni" ili „državni" historičar, Prokopije prvenstveno vidi državni interes u svom pisanju.[120] On se neki puta suprotstavlja caru Justinijanu i njegovim postupcima, ali u svakom slučaju ima pred očima Carstvo i njegov probitak. To nije kratkotrajan probitak Carstva, već dugoročan, štoviše, vječan. Justinijanova politika ne osigurava takve dugoročne interese (pogotovo je to očigledno, po Prokopijevu mišljenju, u koncipiranju politike prema barbarima, a i u unutrašnjoj organizaciji države). Za Prokopija postoji dogma o vječnosti Carstva, a djelovanje svih mora osiguravati provođenje svakodnevne politike u smislu zadovoljavanja te dogme.

Taj je probitak Carstva stalno prisutan: bez obzira na osobnu antipatiju, koja je svakako postojala, Prokopije je zainteresiran za propast Ivana Kapadokijskog kao nosioca korupcije i rasula u državnom aparatu, pa je na toj osnovi pretpostavio državni interes moraliziranju (opravdavanju spletke Ivanovih protivnika). Isto tako, bez obzira na simpatije, Belizarova je rehabilitacija pozitivno ocijenjena jer je pridonosila, po Prokopijevu mišljenju, probitku države.

Prokopije je uvijek državotvoran i konzervativan. Kada je neki Ivan ustankom preuzeo vlast u Darasu, Prokopijeva prva informacija glasi da „se posrećio što su Perzijanci nastavili održavati mir s Rimljanima, jer bi inače ovim događajem Rimljanima bila počinjena nepopravljiva šteta" (I, 26, 7). Naime, boji se da će nemiri u pograničnom bizantskom gradu navesti Perzijance na novi rat, koji bi zasigurno završio rimskim porazom. Nadalje, kada je pobuna ugušena, pobjednici su „spalili palaču u kojoj je Ivan boravio, zato da ne bi ostala nikakva nada onima koji spremaju revolucije" (I, 26, 11). Dakle, uvijek bi trebao, za vijeke vjekova, ostati onakav društveni poredak kakav je bio u Prokopijevo vrijeme — moguća su neka poboljšanja, ali nikako i nasilno mijenjanje vladara ili sistema vladanja. Uostalom, Prokopije smatra da drugog sustava osim carskog — baš onakvog kakvog je on upoznao

[120] Patriotizam je važna osobina bizantskog mentaliteta — postoji polemički rad iz 10. st. nepoznatog „filopatrisa". Svaki Bizantinac osjeća ljubav prema tradicijama Carstva (*C. Diehl*, Byzance, grandeur et décadence, Paris 1960, 1. izd. 1919).

i onda idealno projicirao u svojoj svijesti — niti ima niti može biti. Za njega nema nikakvog novog puta za izlazak iz krize i on se grčevito drži starih, iskušanih shema koje vladaju svijetom već više od pet stoljeća. Njegova je želja i vizija da se car, kako bi se osigurala pravednost i korisnost njegovih akcija, savjetuje s „nekim od učenih ljudi, kakvih se obično nađe mnogo među carskim savjetnicima ... ", pod uvjetom da „mu već ne dođe kakva božja inspiracija" (I, 2, 6). Njegov mentalitet uopće nije bio u stanju da izmisli nešto novo, ili da se zalaže za povratak na nešto otprije — kao što se Publije Kornelije Tacit, suvremenik Flavijevaca i Trajana zalagao za povratak republikanskog uređenja, iako je znao da je to manje-više utopija. Vrijeme i događaji što ih njih dvojica opisuju potpuno su različiti i povezuje ih tek zajednička mržnja prema tiraniji. Suprotno Tacitu, za Prokopija je „demokracija" društvo neorganizirane rulje, u kojem žive primitivni Slaveni. Bizantincima 6. stoljeća, pa općenito onda i njihovim sunarodnjacima kroz čitavu povijest neki drugi sustav nije bio niti prezentan, niti moguć, pa egzistenciju države povezuju s postojanjem cara. Car je oličenje Carstva, a Carstvo je bilo „conditio sine qua non" opstanka i života u oazi civilizacije, sa svih strana okruženoj neprijateljskim barbarskim kraljevstvima. „Debet esse constituta civitas, ut aeterna sit" — bila je želja svih Rimljana, od Cicerona, pa sve do Prokopija. Upravo je zato Prokopije sve svoje kriterije i vezao uz sudbinu Carstva i njegov probitak, jer u slučaju propasti Carstva, ni on za sebe ne vidi nikakvu mogućnost egzistencije. Želja da se spasi Carstvo osnovni je razlog tolikim razlikama u Prokopijevim djelima. On je „homo politicus", opsjednut je političkim pitanjima i problemima funkcioniranja političkog sistema. Zato mu je movens u pisanju i bio, smatram, pokazati kako zanemarivanje osnovnih moralno-političkih ideala i voluntarizam, odnosno, drugim riječima, tiranija — vode ravno u propast. On je do kraja ostao odan pojmu na Božjoj volji utemeljene carske vlasti, pa onda s vremenom postaje sve veći kritičar Justinijanova djelovanja suprotno tom idealu. On je borac za legitimitet. Principu poretka moraju uvijek biti konzistentan pravni sistem i red.

Prokopijev konzervativizam najjače izbija na vidjelo činjenicom da, ukoliko sintagmu „νεώτερα πράγματα" prevedemo doslovce, a ne preneseno — kao „revolucija" (I, 26, 11), da on zapravo mrzi „nove stvari". Značenje te sintagme i Prokopijeva odnosa prema njoj prirodno se proširuje iz političkih sfera u općedruštvene, pa onda dobivamo jednog Prokopija koji žali za prošlim vremenima idealnog poretka i „pacis Romanae", za vremenom mirne religijske koegzistencije, a ne nametanja jedne vjerske koncepcije cijelom Carstvu, i za svim ostalim blagodatima što je nosio život zlatnog doba rimske države. Međutim, Prokopije nije ni mogao biti revolucionaran. Kršćanstvo kao relativno nova ideologija nije uspjelo ostvariti neke od svojih humanističko-egalitarističkih obećanja, ili, što je ovdje važnije, u crkvi nije došlo do stvaranja novog morala ili etike zasnovane neposredno na nekim od osnovnih premisa Kristova učenja. Iz Prokopijeva se djela jasno vidi da se najgorljiviji kršćani, kao Justinijan, ne ponašaju u skladu s kršćanskim postavkama. S druge strane, društvo tog vremena nije uspjelo proizvesti neku herezu koja bi se pokušala vratiti evanđeoskom čistunstvu. Takve su se tendencije pojavile tek nekoliko stoljeća kasnije.

Usprkos svom pozivanju na tradiciju, Prokopijeva su shvaćanja o rimskoj povijesti po neki puta neočekivana. Na primjer, on Trajana i Vespazijanova sina Tita proglašava najvećima od rimskih careva (IV, 9, 1). Zašto baš

njih dvojicu? Trajan je, bez dvojbe, jedan od najvećih careva (98—117), jer je osvojio Dakiju i Mezopotamiju, za njegove vladavine Carstvo zauzima najveći teritorij, a „Pax Romana" karakterističan je pojam baš za to vrijeme. Tako je Trajan u predaji ostao pojam dobrog vladara za čije vladavine Carstvo napreduje, i Prokopije ga baš zbog toga veliča. Trajan se i osobno isticao smirenim i racionalnim načinom vladanja. S druge strane, Tit je vladao samo dvije godine (79—81), i u to doba ništa se značajnije nije dogodilo. Međutim, Tit je bio na čelu legija što su 70. godine pokorile Prokopijevu domovinu Palestinu i osvojile Jeruzalem. Zbog ovoga je razloga, koji odaje Prokopijevo porijeklo i vezanost ne toliko za povijest čitavog Carstva, koliko za sudbinu svoga kraja, i Tit postao, ni kriv ni dužan, najznatnijim rimskim carem.

Prokopije ipak ne osjeća, koliko to god dokazivao u teoriji, da je rimska povijest sve do kasnog Carstva i njegova povijest. Kada se na početku svake knjige „Povijesti ratova" vraća na zbivanja u prošlosti, kako bi objasnio suvremene događaje, ne zahvaća peviod duži od stotinjak godina. Tako počinje godinom 395, carem Teodozijem (III, 1, 2) ili 408. — Arkadijem (I, 2, 1), pa čak i Zenonom (474—491) (V, 1, 2). Iako s ponosom govori o rimskoj povijesti, teoretski je smatra nerazdvojnom cjelinom od najranijih početaka — od Romula ili barem od Augusta, pa sve do Justinijana, ipak postoji lom u njegovoj viziji rimske povijesti od trenutka selidbe prijestolnice u Konstantinopol. On je, naposljetku, ipak Helen i sve grčko mnogo mu je bliže nego latinsko.

Prokopije se prema modernoj povijesti 5. i 6. stoljeća odnosi utilitaristički, i ona mu neposredno koristi u propagiranju političkih stajališta i ciljeva. On ne želi cjelovito oslikati situaciju i okarakterizirati detaljno cara, nego iznosi samo one podatke koji mu najviše odgovaraju i direktno koriste. Takav je, uglavnom, odnos Prokopija prema Justinijanovu prethodniku Anastaziju. Iako je Anastazijeva vladavina vrijeme koje je sa sobom nosilo specifične probleme,[121] Prokopije ističe samo neke njemu odgovarajuće detalje. Naime, naglašava kako je Justinijan našao državne trezore pune novca (A. 19, 4), jer je Anastazije bio „najbrižljiviji i najmudriji administrator od svih careva" (opet vrlo karakteristična pretjerivanja s upotrebom superlativa), „napunio je blagajnu prije negoli je umro" (A. 19, 5).[122] Nadalje, za razliku od Justinijanova običaja nemilosrdnog utjerivanja poreza i onda kada podanici nisu bili u stanju plaćati zbog pretrpljenih prirodnih nepogoda ili ratnih razaranja, Anastazije je velikodušno opraštao porezne obaveze za 7 godina (A. 23, 7). Iako su ove Prokopijeve tvrdnje historijski točne i vjerodostojne, postoji i njihovo naličje. Pitanje je, zapravo, koliko je puna blagajna koja je 518. godine dočekala Justinijana plod vješte financijske politike njegova prethodnika, a koliko nemilosrdnog nametanja i utjerivanja poreza. Anastazije je, prema kritičarima čija je vjerodostojnost nesumjiva[123] imao maniju štednje i nije mnogo birao načine prikupljanja novca.[124] Puna je blagajna zaslijepila Prokopija i on ne vodi računa o drugim, negativnim efektima, te za Justinijana i

---

121 Vidi *Ostrogorski*, Istorija 83—87; *C. Capizzi*, L'imperatore Anastazio, Roma 1960.

122 Da bi dokazao Anastazijevu vještinu skupljanja novca, Prokopije navodi i točan iznos skupljenog novca nakon njegove vladavine: 3.200 centenarija zlata. Bilo je to izuzetno mnogo — Prokopije optužuje Belizara da je puno opljačkao, odnijevši oko 100 centenarija iz kraljevskih palača u Kartagi i Raveni (Centenarij je stotinu funti zlatnog novca — Komentar Loeb Cl. Lib. I, 22, 4).

123 Codex Iustinianus, II, 7, 25.

124 *Capizzi*, n. dj. 154—5.

Anastazija nikako nema iste kriterije vrednovanja. On je morao naći osobu koja je suprotnost Justinijanu po bilo čemu, čak i ako te osobine nije a priori kod Justinijana moguće okarakterizirati kao negativne, a kod njegove „suprotnosti" kao pozitivne. Anastazije je bio, očigledno, najpogodnija ličnost — dok je on manijakalno sakupljao novac, Justinijan ga je razbacivao. Osim toga, Anastazijeva je obitelj sudjelovala u pobuni Nika i nakon toga bila čitava uništena.[125] Suosjećanje s njihovom sudbinom isto je tako moglo igrati ulogu u ocjenjivanju. Nadalje, i Anastazijevu vanjsku religioznost — posjećivanje crkava, darivanje siromašnih — mogao je Prokopije posebno cijeniti.[126]

Međutim, čežnja za starim vremenima, grčevita želja za poštivanjem tradicija nije oduvijek bila tako jaka u Prokopija. Ona raste sa spoznajom o tome kako njegovo vrijeme ne ispunjava i neće ispuniti njegove nade, odnosno, ideal o stalnom napretku Carstva. Naime, u uvodnom dijelu „Perzijskog rata", dakle, na samom početku „Ratova", Prokopije napada mišljenje svojih suvremenika od kojih „bi svaki dao prošlom dobu časno mjesto i smatrao suvremena dostignuća nedostojnima da se ubrajaju u značajna. To su oni koji, na primjer, zovu današnje vojnike „strijelcima", dok onima iz najstarijih vremena žele nadjenuti takva uzvišena imena kao „borci prsa o prsa," „štitonoše", ili druge nazive takve vrste, i oni misle da vrlina iz toga doba nije ni u kojem slučaju preživjela do današnjice — stajalište koje je potpuno nepromišljeno i daleko od suvremenih iskustava u tim stvarima" (I, 1, 8).

Na kraju, kao i u mnogo drugih slučajeva, i u kontrastu Justinijan — Anastazije prisutna je podjela na zlo i na dobro. Ako je imao demona inkarniranog u Justinijanu, Prokopije je morao naći i personifikaciju dobrog cara. Tako se dekadansa u „Anekdotama" uvijek locira u Justinijanovo vrijeme, zbog cara i osoba koje su mu svesrdno pomagale u uništavanju države. Do njega je sve bilo u najboljem redu, a loši carevi i krizna razdoblja (Neron) bili su samo prolazna epizoda. Zato je izuzetak Prokopijeva tvrdnja da se, otkako je Zenon došao na prijestolje, pa sve do njegova vremena spuštaju kriteriji za ulazak u carevu gardu, i da u nju već, dakle, osamdesetak godina stupaju „i kukavice i potpuno neratnički ljudi" (A. 24, 17), pa da oni nose taj „časni naslov". Ovaj se puta Prokopije uspio otresti mržnje prema suvremenicima i ne pripisati im zasluge za devalvaciju službe. Stavio ju je vrlo suzdržljivo u historijski kontekst.

Jedini put za izlaz iz sveobuhvatne krize Prokopije nije našao u ekonomskim ili političkim kategorijama, već se rješenje traži u nastojanju svih da obnove klasičnu rimsku vrlinu — „virtus" — a to ni u sretnijim vremenima nije realan pristup. Ne postiji nikakav drugačiji način nego idejno-moralističkom akcijom uvjeriti građane da bi se trebali ponašati drugačije negoli do tada, a istovremeno ostvariti stoički ideal o dobrom caru koji uvijek ugađa svojim podanicima. To su samo neke, ali najvažnije, od premisa što se moraju ispuniti da bi se ostvario Prokopijev san, cilj koji određuje njegovo opredjeljivanje u svakoj novoj situaciji — to je probitak i dobrobit Carstva.

Naime, „Anekdota", a i „Ratovi" toliko su jako intonirani protiv Justinijana, da svaka pretpostavka o tome da je Prokopije slavio svoju sadašnjicu, odnosno, Justinijanovu vladavinu, mora odmah biti odbačena. Ali, „Ratovi" opisuju „ratove koje je Justinijan, car Rimljana, vodio protiv barbara . . . „

[125] Isto, 45; *Stein*, n. dj. II, 449 — 56.

[126] *Capizzi*, n. dj. 239.

(I, 1, 1), naravno, u korist Carstva. U „Anekdotama" Prokopije je namjeravao ispričati „... sve što se dogodilo u cijelom Rimskom Carstvu..." (A. 1, 1) s osnovnom namjerom du naglasi sve nedaće i zlu sreću države koja neumitno propada. To ga užasava i prisiljava da piše takav pamflet. Taj kriterij vječite zainteresiranosti za probitak Carstva Prokopije ne napušta ni u „Građevinama", iako je tu nužno umetnuto da je za napredak države zaslužan samo Justinijan: „... preuzeo je državu mučenu bezakonjem, i nije je učinio samo većom po prostranstvu, nego i mnogo slavnijom..." (G. I, 1, 6).

Za sve nedaće što su pogodile Carstvo, a koje Prokopije tako pažljivo bilježi u „Ratovima", a ponajviše u „Anekdotama", moralo se naći neko rješenje i to je Prokopijev osnovni movens u pisanju. Zanimale su ga, doduše, i ratne operacije, ali je njih ponekad opisivao gotovo mehanički indiferentno — jasno, uz veliko poznavanje ratnih vještina i tehnike. Njega prvenstveno zanima i zaokuplja problem vlasti, problem kako ideju dobra, univerzalnosti carske vlasti pretvoriti u djelotvornu praksu. Naime, očito je da ta ideja, po Prokopijevu mišljenju, izvrsno teoretski zamišljena, u svojoj praktičnoj provedbi nema mnogo veze s idealom.

Temelj je njegova historiografskog poriva konfrontacija tih, određenih ideala: pravednosti, etičnosti vlasti da se nekom zemljom vlada u ime teološko-teokratske premise vladarskog statusa — s golom i istinskom stvarnošću. Kada bi se taj problem riješio na zadovoljavajući način, rješavanje svih ostalih problema — ekonomskih, vojno-političkih, pa čak i moralnih — bilo bi puno lakše, gotovo neizbježno.

Prvenstveno obilježje Prokopijeva moralnog kodeksa bila bi, dakle, njegova državotvornost. Neki su istraživači[127] tražili Prokopijev „movens" za pisanje „Anekdota" i razloge njegova kriticizma u „Ratovima," uza sve ostale manje važne, ipak prvenstveno u pripadnosti aristokratskoj, senatorskoj klasi koju je Justinijan razvlastio i lišio prihoda, ali to je, čini mi se, tek djelomično točno. Naime, Prokopije u svojim djelima pokazuje mnogo šire interese, osim usko klasnog. On nije samo senator koji gleda sve sa pozicija svoje klase i onog što se njemu i njegovoj klasi događa. On je superiorni intelektualac, pun različitih interesa, saživljava se s problemima običnih vojnika i suosjeća s patnjama civilnog stanovništva. U jeku bitke vrlo je često glavni junak mali vojnik i njegovo eventualno osobno junaštvo. Uostalom, u „Anekdotama" nisu navedeni samo zločini protiv senatora, nego i mnogi drugi, na štetu čitavog naroda — od aristokrata, pa sve do siromašnog puka kojem je prodavano pokvareno žito. Prokopije, u svakom slučaju, sudi kao pripadnik senatorske klase, zato što to jest sam po sebi, on je time determiniran, ali njegovi su osjećaji vezani za sudbinu svih društvenih slojeva, ili, bolje rečeno, za sudbinu Carstva koje na ovaj način propada. Uništenje moći senatorske klase nije ni po čemu centralni problem Prokopijeva djela, to je samo jedan od mnogobrojnih primjera koji ilustrira opće rasulo države.

Međutim, u cjelini piščevih moralnih opredjeljenja otkriva se višeslojnost njegove ličnosti. Ako u jednom trenutku zaključuje kao civil, u drugom je, pak, izraziti zaštitnik vojničkih interesa. Dok neki puta zagovara režim čvrste ruke, drugi se put ističe kao humanist. On je istovremeno i racionalist, perfekcionist, i tradicionalist, i aristotelovac, i slobodoumni vjernik, pragmatičar i dogmatičar, konzervativac s jedne, a pobornik „tihe revolucije" s druge strane.

[127] Vidi *Udaljcova*, Mirovozvrennie, 498; *Evans*, n. dj. 110; ali *Tinnefeld*, n. dj., misli drugačije: Prokopije se bori i za senatorsku klasu, ali u okviru borbe za dobrobit svih ljudi.

Sve te suprotnosti nisu nimalo slučajne i neobjašnjive. Njih je više određivalo vrijeme i zbivanja oko pisca, negoli on sam. Uostalom, u svakom vremenu i na svakom prostoru moguće su takve proturječnosti. Pogotovo ih je diktirala prevratna Prokopijeva suvremenost. Međutim, te se proturječnosti ne mogu uočiti usporedbom pojedinih djela njegova opusa, tako da bi se moglo reći da u „Ratovima" postoji jedan piščev moral, u „Građevinama" drugi, a u „Anekdotama" opet neki treći, potpuno različit od prva dva. Ti se morali konfrontiraju jedan prema drugome u svakom odjeljku svakog od navedenih djela i u tome između panegirika, objektivne historije i pamfleta nema bitnih razlika. Sveukupnost piščeva moralnog opredjeljenja u svakom od ovih radova skoro da je identična. Upravo zbog toga nisam ni mogao usporediti i suočiti moralne poglede iz „Anekdota" s onima iz „Ratova" ili „Građevina" — razlike su u globalu tako male da su gotovo i nezamjetljive. To bi bio još jedan, posredni dokaz o nečemu što je već i dokazano — Prokopijevu autorstvu „Anekdota".

Ipak, teško je odgovoriti na pitanje zašto je Prokopije napisao „Anekdota" i zašto je to djelo tako snažno intonirano protiv vlastodržaca. Poslije svih analiza jasno je da odgovor ne može biti decidiran i jednoznačan. Ponašanje cara i ljudi oko njega nedolično njihovu značaju i položaju, igralo je svakako određenu, ako ne i presudnu ulogu. Na takvu su crnu sliku mogli utjecati i vanjski faktori — brojni potresi,[126] epidemija kuge, napadi barbara, početak duboke financijske i ekonomske krize — sve su te nedaće pogodile Carstvo u četrdesetim godinama, a upravo pri kraju tog razdoblja su i napisana „Anekdota". U jednakoj su mjeri, smatram, bili važni i Prokopijevi osobni interesi, odnosno, problemi — Belizarov pad u nemilost, koji je mogao prouzročiti neprilike i njegovom podređenom. Kakve su to zapravo bile neprilike može se samo nagađati.

Upoznavajući Prokopijevo djelo, negove moralne, političke nazore, može se, deduktivnim putem, shvatiti duhovna klima u Bizantu 6. stoljeća. I, nasuprot tome, poznavanje bizantske povijesti tog vremena omogućava lakše shvaćanje Prikopijevih stavova. U njegovu je djelu ta interakcija očigledna: toliko izdiferencirana slika suvremenosti izuzetno je rijetka, ali je ona baš proizvod njegova vremena, utjecaja tog društva u raspadanju i nastajanju na istaknutog pojedinca.

Ivo Goldstein

LES CRITERES HISTORIOGRAPHIQUES DE PROCOPE DE CESAREE

Chaque grande période de l'histoire a eu son grand historien, par la qualité de son oeuvre mais aussi par les événements très importants, ayant eu lieu à son époque, qui y sont décrits. Ainsi les dilemmes, typiques en ces

[126] *G. Downey*, Earthquakes at Constantinople und Vicinity, A. D. 342—1454, Speculum, 30, 1955, 596—600.

temps, n'ont pas sombré dans l'inévitable oubli du mouvement historique, mais sont parvenus jusqu'à nous. En fait certains historiens doivent beaucoup de leur grandeur et de leur renommée aux périodes dans lesquelles ils ont vécu. Une des grandes époques révolutionnaires a été l'ère du règne de l'empereur Justinien Ier. L'historien à qui nous devons nos connaissances sur cette époque fut son contemporain Procope de Césarée.

Parmi les innombrables recherches publiées sur Procope on n'en trouve aucune qui traite en particulier du problème de son appréciation de l'histoire, c'est-à-dire qui fasse une analyse de ses critères historiographiques. Par conséquent, considérant que la connaissance de ces critères constituerait un élément intéressant pour l'étude de cette période, je me propose dans cette thèse de les présenter et d'en établir une synthèse.

Il ne s'agit pas seulement de relever les remarques de Procope sur le comportement de certains personnages, son opinion sur le niveau de civilisation de certains peuples barbares ou sur l'acuité et l'opportunité de certaines actions. Une vraie synthèse de ses critères d'appréciation pour des événement particuliers implique nécessairement la connaissance de ses principes moraux et éthiques — dans son cas, qu'est-ce que le bien ou le mal, qu'est-ce que la justice ou l'injustice? Enfin un tel code moral doit avoir une idée conductrice, une idée qui détermine Procope dans chaque circonstance.

Parmi les personnages présents dans les oeuvres de Procope son commandant en chef, Bélisaire, a la place la plus importante. En fait jusqu'en 540. «L'histoire des guerres» est une histoire des guerres de Bélisaire. L'intention de Procope est évidente, il veut célébrer son commandant — il veut justifier toutes les actions de celui-ci, sans exception, et là ses critères de détermination historiographique sont souvent contradictoires. L'image positive des actions de Bélisaire n'est même pas ternie par le côté négatif de ses instigations relevées dans «Anecdota» — en particulier son incroyable faiblesse envers sa femme Antonina.

Antonina et l'impératrice Théodora se voient attribué un rôle très important. Elles sont donc dans «Les guerres» présentées comme des personnages exceptionnellement positifs, alors que dans «Anecdota» l'image est renversée: elles deviennent la cause de tous les maux. Dans cette vision apocalyptique les femmes sont le facteur décisif. On peut lier cela à l'idée chrétiene de la femme, considérée comme un être impur.

Justinien lui est critiqué dans «Les guerres» et même, en lisant entre les lignes, dans «De aedificiis». Malgrè cela les sentiments de l'écrivain envers Justinien sont indubitables — l'empereur est une personne sacrée, c'est le représentant de Dieu sur terre — nous retrouvons là les caractéristiques de la doctrine eusébienne. Mais d'un autre côté, dans «Anecdota» Justinien est la cause principale du déclin de l'Empire et Procope voulant rendre sa démonstration la plus forte possible, le fait descendre en enfer. L'image est complétement changée: C'est l'allégorie — la descente en enfer comme métaphore de la décadence. On retrouve dans plusieurs autres exemplesce dualisme expressif, ce même contraste entre lumière et ténèbres, prospérité et décadence — Bélisaire, l'homme, le guerrier idéal face au personnage négatif, l'empereur perse Hosroe. Lorsque Bélisaire disparaît c'est Totila qui le remplace en tant que personnage idéal s'oppsant cette fois aux pâles commandants byzantins incapables.

On s'attendrait à ce qu'un homme, qui dans un premier temps éléve aux cieux la politique impériale pour l'assimiler par la suite aux enfers, change radicalement d'opinion sur le plan moral, éthique, politique et religieux. Ce n'est pas vraiment le cas, dans ses trois oeuvres Procope révéle toujours les même principes moraux et éthiques. Si l'on compare «Les guerres» avec «Anecdota» il est très difficile de trouver des différences essentielles dans ses opinions. Il se débrouille très habilement dans chaque situation et réussit à rester conséquent. S'il y a dualisme moral, c'est seulement la contradiction entre les opinions morales du soldat et celles du civil. L'un et l'autre tendent vers le même but, mais ils y arrivent par des moyens différents. Le soldat est avant tout pragmatique, et choisit le chemin menant directement su but, le civil lui est beaucoup plus délicat, plus rempli d'égards envers l'individu ou les masses. Procope considère en général toutes les intrigues militaires, en dépit de leur bassesse, comme justifiables et correctes du point de vu moral. En revanche il attaque violemment les intrigues du palais. La morale militaire est conditionnée par la nécessité d'efficacité — pour Procope la qualité la plus importante d'un soldat ce sont ses capacités alors que chez les civils on trouve suivant le cas leur fortune, leur famille, leurs origines, ou leur nationalité.

J'essaye ensuite de définir ses opinions, morales et éthiques, par rapport aux différents sentiments sur lesquels elles peuvent s'exprimer. J'étudie donc les méditations de Procope sur la peur, le courage, la responsabilité, la pauvreté, la faim, l'enivrement, la gloire, le pillage, la vengeances, l'avidité et sur les autres manifestations des relations humaines qui sont présentes dans son oeuvre. Et finalement l'ensemble des appréciations morales de Procope révèlent la complexité de sa personnalité: il est en même temps le soldat et le civil, l'humaniste et le partisan d'un gouvernement fort, le pragmatiste et le dogmatiste, il est d'un côté conservateur et de l'autre celui qui recherche les réformes indispensables pour sauver l'Empire.

Si Procope souligne involontairement le dualisme moral qui existe entre le soldat et le civil. On trouve en revanche une distinction voulu entre la morale romaine et la morale barbare. C'est une division claire entre le monde qui tient parole etun autre qui est habitué aux parjures. Le monde romain est civilisé l'autre ne respecte aucune règle. Bien qu'il y ait des exceptions dans cette distinction entre Romains et barbares, le jugement général, que porte Procope, reflète sans doute sa profonde méfiance et antipathie envers les barbares. Ce même jugement a également pour but d'affirmer la «virtus» romaine dans toute sa splendeur des temps classique. Un retour à cette vertu classique alors que l'Empire est en crise, puis la réalisation de l'idéal stoïque du bon empereur qui se préoccupe de ses sujets, sont les prémisses pour la réalisation du but qui détermine Procope dans chaque nouvelle situation — c'est le progrès de l'Empire. «Les guerres» décrivent «les guerres que Justinien a menées contre les barbares...«, au profit de l'Empire. Dans «Anecdota» Procope relate «tout ce qui se passe dans l'Empire...» avec l'intention première de souligner tous les malheurs de l'Etat — c'est là l'impulsion fondamentale qui permet la création d'un tel pamphlet. Procope part d'un tout autre critère dans «De aedificiis: «il a assumé l'état tourmenté par l'injustice, il ne l'a pas seulement agrandi dans l'espace mais l'a aussi rendu plus glorieux».

Il faut trouver la solution permettant d'affronter tous les malheurs qui se sont abattus sur l'Empire. Pour cela Procope s'intéresse tout d'abord au phénomène du pouvoir, à l'idée du bien, à l'universalité du pouvoir impérial qui doit devenir une pratique active. Il est évident que cette théorie, excellente selon Procope, n'a en fait aucun rapport avec l'idéal. La base de l'impulsion historiographique animant Procope est la volonté de confronter la justice, l'éthique du mandat de gouverner un pays au nom d'une prémisse théocratique et théologique de la position de souverain face à la réalité véritable et pure. Si on peut résoudre ce problème de façon satisfaisante, la solution des autres difficultés — économiques, militaires, politiques et même moraux — sera beaucoup plus facile à trouver, elle deviendra même implicite.

Procope ne trouve pas de nouvelle solution pour résoudre la crise. Il suit désespérément à la lettre les anciens schémas éprouvés qui gouvernent le monde depuis plus de cinq siècles. Son imagination est incapable de concevoir quelque chose de nouveau — la «démocratie» était la société dans laquelle avaient vécu les Slaves primitifs, selon ses propres paroles. Pour les Byzantins l'empereur est la personnification de l'Empire, et l'Empire est «conditio sine qua non» de leur existence dans cette oasis de civilisation entouré par les barbares. «Debet esse constituta civitas, ut aeterna sit» — est le désir de tous les Romains depuis Cicéron jusqu'à Procope, c'est la volonté de témoigner de la tyranie qui négligeant tout idéaux conduit tout droit à la décadence.

Il est très difficile de trouver les raisons qui ont poussé Procope à écrire «Anecdota» et à faire de cet ouvrage une attaque si violente contre les hommes tenant le pouvoir. Une réponse faisant l'unanimité est difficile à trouver. Plusieurs facteurs extérieurs — les tremblements de terre, les innondations, la peste, les invasions barbares, la crise financière et économique — venant ternir les apparences. Les intérêts personnels de Procope ayant aussi pu provoquer l'embaras à son sujet.

Dans le cas de Procope l'intéraction entre la situation de cette époque et son oeuvre est évidente: des visions si différentes sont très rares en ces temps-là, elles sont le résultat de cette époque, de l'influence de cette société en déperdition et en formation sur un individu éminent.

Зборник радова Византолошког института, XXIV—XXV, 1986.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIV—XXV, 1986

UDC 949.5 (093) "08/09"

ATHANASE MARKOPOULOS

QUELQUES REMARQUES SUR LA FAMILLE DES GENESIOI AUX IXᵉ—Xᵉ SIECLES

Parmi les historiens byzantins du Xᵉ siècle Génésios est le moins connu. Les indications sur sa vie et sa carrière, éparses et brèves, n'ont pas facilité la recherche sur sa personnalité.[1] D'ailleurs, la mention de Génésios dans la préface de la Chronique de Skylitzès ne nous apporte aucune information importante: 'Ο γάρ Δαφνοπάτης Θεόδωρος, Νικήτας ὁ Παφλαγών, 'Ιωσήφ Γενέσιος, καί Μανουήλ οἱ Βυζάντιοι, Νικηφόρος διάκονος ὁ Φρύξ ... οἰκείαν ἕκαστος ὑπόθεσιν προστησάμενοι, ὁ μέν ἔπαινον φέρε εἰπεῖν βασιλέως, ὁ δέ ψόγον πατριάρχου, ἅτερος δέ φίλου ἐγκώμιον καί ἐν ἱστορίας σχήματι τόν ἑαυτοῦ ἕκαστος ἀποπληροῦντες σκοπόν, πόρρω τῆς τῶν εἰρημένων θεοφόρων ἀνδρῶν ἀποπεπτώκασι διανοίας ...[2]

La confusion qui règne à propos de l'historien commence par la tradition manuscrite de son oeuvre transmise par un seul manuscrit composite, le Lipsiensis gr. 16, ff. 248—285. Les «Basileiai» occupent la quatrième partie du manuscrit écrite, très probablement, au XIᵉ siècle, tandis que les autres parties on été copiées entre les IXᵉ—XIIIᵉ siècles.[3] L'attribution de l'oeuvre à Génésios est problématique du fait que son nom ne figure pas an tête du récit; à la marge du Lipsiensis, une main du XIVᵉ siècle a ajouté le nom de l'historien, mais cette attribution paraît fort douteuse.[4]

Hirsch a signalé le premier un passage intéressant sur Génésios transmis par les différentes versions de la chronographie du Logothète: Κωνσταντῖνος δέ ὁ ἐξ 'Αρμενίων, ὁ πατήρ Θωμᾶ πατρικίου καί Γενεσίου, δρουγγάριος ὤν τῆς βίγλης, ἵππευσε λευκός.[5] En combinant ce passage avec l'«attention» particulière accordée par le texte pour Constantin l'Arménien,[6] Hirsch affirme que «Genesios oder Joseph Genesios» est le fils de Constantin.[7] Un connaisseur averti des manuscrits, Carl de Boor, a observé, quelques années après, l'existence d'une autre version de se même passage transmise par le Vati-

---

[1] Cf. en général K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Litteratur*, Munich 1897², 264—265. — G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, Berlin 1958², 318—319. — H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, Munich 1978, 351—354 et spécialement 351.

[2] Skylitzès 3—4 (Thurn).

[3] A. Lesmueller-Werner/I. Thurn, *Iosephi Genesii regum libri quattuor*, (CFHB 14), Berlin—New York 1978, Introduction, XXII—XXVI où on peut trouver toute la bibliographie.

[4] *Ibid.*, IX et n. 1; voir aussi les notes suivantes.

[5] F. Hirsch, *Byzantinische Studien*, Leipzig 1876, 118 et n. 2.

[6] *Ibid.*, 119—121.

[7] *Ibid.*, 121.

canus gr. 163, manuscrit qui appartient aussi au groupe du Logothète: Κωνσταντῖνος ὁ ἐξ Ἀρμενίων, ὁ πατὴρ Θωμᾶ τοῦ πατρικίου καί λογοθέτου τοῦ δρόμου, πάππος δέ Γενεσίου πατρικίου καί ἐπί τοῦ κανικλείου, ἵππευσε λευκός.[8] Donc Génésios était le petit fils de Constantin l'Arménien.[9] Ces deux hypothèses de travail ont été partiellement refutées d'abord par Wäschke[10] et ensuite par Štejnman, qui fut le premier à suggerer qu'au lieu de Génésios il faudrait parler plutôt d'un auteur anonyme.[11]

Le point de départ de notre enquête est exactement cette notice du groupe du Logothète; puisque la reproduction du texte de la chronique diffère selon les manuscrits, je me propose à présenter les différentes versions de ce passage.[12] La version A du Logothète, élaborée selon toute vraisemblance entre 945—959 et considérée généralement comme authentique,[13] donne:

A1 ὁ πατὴρ Θωμᾶ πατρικίου καί Γενεσίου, δρουγγάριος ὤν τῆς βίγλης: Théod Mélit. 174 (Tafel), Léon Gramm. 249 (Bonn), Laurent. Plut. LXX, II, f. 239ᵛ, Vind. hist. gr. 37, f. 195, Vat. gr. 1807, f. 65, Constant. (Topkapi) gr. 37, f. 145ᵛ —146, Par. gr. 854, f. 313.

A2 ὁ πατὴρ Θωμᾶ πατρικίου καί Γενεσίου πατρικίου καί δρουγγαρίου ὄντος τῆς βίγλας; Vind. hist. gr. 37, f. 90ᵛ.

A3 ὁ πατὴρ Θωμᾶ δρουγγάριος ὤν τῆς βίγλας; Athen. (Bénaki) gr. 131, f. 184ᵛ.

A4 ὁ πατὴρ Θωμᾶ πατρικίου δρουγγάριος ὤν τῆς βίγλης: Georg. Mon. Cont. 747 (Muralt), Georg. Cont. Mon. 835 (Bonn), Monac. gr. 139, f. 319ᵛ, Argentor. L 8, f. 354ᵛ, Cizensis gr. 65, f. 338ᵛ.

---

8 C. de Boor, *Zu Genesios*, *BZ* 10 (1901) 62—65 et spéc. 63—64.

9 *Ibid.*, 64; les conclusions de de Boor ont été adoptées par J. B. Bury, *History of the Eastern Roman Empire, from the Fall of Irene to the Accession of Basil I*, Londres 1912, 460—461 et S. G. Mercati, *Intorno all' autore del carme* εἰς τά ἐν Πυθίοις θερμά — (Leone Magistro Choirosphaktes), *Collectanea Byzantina*, I (Bari) 1970, 282 et n. 20. Finalement il faut signaler que le passage en question du Vaticanus gr. 163 a éte relevé-même avant de Boor—par S. Šestakov (O rukopisjakh Simeona Logotheta, *Viz. Vrem.* 5, 1898, 48) qui-la laissé sans aucun commentaire.

10 H. Wäschke, Genesios, *Philologus* 37 (1877) 255—276, mais voir aussi de Boor, Zu Genesios, 62—63.

11 F. Štejnman, O ličnosti avtora «istorii carej» Genesija, *Viz. Vrem.* 21 (1914) 15—44 et particulièrement 37—44; sur l' article de Štejnman voir les notes de S. G. Mercati, Nota sul codex Hauniensis 1343, *Collectanea Byzantina*, II (Bari) 1970, 84—86 et les réserves de Thurn (*supra* n. 3) X et n. 10. La «position» de Štejman a été acceptée par certains chercheurs; voir notamment A. P. Každan, Iz istorii vizantijskoj chronografii X v. 3. «Kniga carej» i «žizneopisanie Vasilija», *Viz. Vrem.* 21 (1962) 95—117 et surtout 98. Aussi T. Wasilewski, Macedońska historiografia dynastyczna X wieku jako źródło do dziejów Bizancjum w latach 813—867, *Studia źródloznawcze. Commentationes* 16 (1971) 59—83 (je remercie mon collègue Dr. H. Thurn qui a bien voulu m'envoyer des photocopies de l'article de Wasilewski) et infra pp. 108; à ajouter J. Karayannopulos—G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324—1453)*, II, Wiesbaden 1982, 341 (comme Wasilewski, ils parlent d'un «Pseudo-Genesios»). Dernièrement Kazhdan (The Image of the Medieval Doctor in byzantine Literature of the tenth to twelfth Centuries, *DOP* 38, 1984, 43 et n. 2) insiste sur le fait que le prénom Joseph «. . . is the result of arbitrary identifications . . .»; il est clair que le témoignage de Skylitzès a été oublié. Pour une bibliographie complémentaire sur ce sujet voir Lesmueller-Werner/Thurn (*supra* n. 3) X—XI.

12 Je tiens à remercier Mme Aléka Sotiroudi qui m'a très aimablement procuré les passages faisant référence à la généalogie de Constantin l'Arménien provenant des manuscrits du groupe du Logothète.

13 A. P. Každan, Khronika Simeona Logofeta, *Viz. Vrem.* 15 (1959) 130 sq., 41I.—A. Markopoulos, Ἡ χρονογραφία τοῦ Ψευδοσυμεὼν καί οἱ πηγές της, Ioannina 1978, 18.—Hunger, *Hochsprachliche Literatur*, I, 354—357.

La version B de la même chronique de tendance pro-phokaenne composée après 963,[14] donne:

B1 ὁ πατὴρ Θωμᾶ πατρικίου καὶ Γενεσίου δρουγγάριος ὢν τῆς βίγλης: Georg. Mon. Cont. B 15 (Istrin).

B2 ὁ πατὴρ Θωμᾶ τοῦ πατρικίου καὶ λογοθέτου τοῦ δρόμου, πάππος δὲ Γενεσίου πατρικίου καὶ ἐπὶ τοῦ κανικλείου, δρουγγάριος ὢν τῆς βίγλης: Vaticanus gr. 163, f. 45.

D'autres manuscrits de la même version (Vind. hist. gr. 40 ou Holkh. gr. 296) ne contiennent pas le passage en question. Il faut aussi noter le passage correspondant de la Cont. de Théophane: Κωνσταντῖνος δὲ οὗτος ἦν ὁ τοῦ πατρικίου Θωμᾶ καὶ μετὰ ταῦτα γεγονότος λογοθέτου τοῦ δρόμου πατήρ.[15] On peut facilement constater que toutes les variantes comportent une partie commune, ce qui prouve qu'à l'origine de tous ces manuscrits se trouve un prototype qui, ayant subi diverses additions et transformations, donna naissance aux manuscrits actuels. Parmi les variantes, la A1 paraît la plus complète; d'ailleurs elle est proche de la B1 et aussi de la Cont. de Théophane. La B2 est un cas unique; le manuscrit de la Vaticane présente quelques particularités par rapport aux autres témoins de la famille du Logothète puisque son récit se termine en 963 et fut rédigé par un contemporain.[16] Nous inclinons donc à admettre que son témoignage est digne d'une certaine confiance. Une combinaison des traditions A1 et B2 peut nous donner les premières esquisses d'une généalogie des Génésioi aux IXe—Xe siècles.

Sur la vie et la carrière de Constantin l'Arménien[17] nous avons un nombre important d'informations; je les résume brièvement.[18] Il est mentionné pour la première fois durant le règne de Théophile. Drongaire de la veille pendant la régence de Théodora, Constantin devient ensuite logothète du drome et patrice. Ses courses en char dans l'hippodrome avec Michel III sont relatées an detail. Lié d'amitié avec le futur empereur Basile I, il était drongaire de la veille lors de l'assassinat de Bardas et fut de nouveau logothète du drome en 866/867 succédant à Goumer.

La carrière politique de Thomas, fils de Constantin, est relativement bien connue; né vers 860, il était en vie en 925 et même plus tard.[19] Logothète du drome en 907, et de nouveau en 913, lors la révolte de Constantin Doukas, il est mieux connu grâce à son activité littéraire; d'ailleurs Constantin Porphyrogénète se plait à reconnaître le talent et la culture de Thomas: ... ὁ τοῦ καθ' ἡμᾶς λογοθέτου τοῦ δρόμου καὶ ἐν φιλοσοφίᾳ ἄκρου καὶ ἀδωροτάτου περιφανῶς πατρικίου Θωμᾶ πατήρ.[20] Thomas appartenait au petit

---

[14] Každan, Khronika, 131.—Markopoulos, Ψευδοσυμεών, 18—25—Hunger, *Hochsprachliche Literatur*, I, 355—357. — Aussi A. Markopoulos, Sur les deux versions de la Chronographie de Syméon Logothète, *BZ* 76 (1983) 279—284.

[15] Cont. Theoph. 150 (Bonn).

[16] A. Markopoulos, Le témoignage du Vaticanus gr. 163 pour la période entre 945—963, *Symmeikta* 3 (1979) 83—119.—Idem, Deux versions, 280—283.

[17] Qui s'appelait aussi Maniakès; cf. e. g. Georg. Cont. Mon. 822 (Bonn), Léon Gramm. 236 (Bonn).

[18] Voir surtout R. Guilland, Les Logothètes, *REB* 29 (1971) 50—51.—P. Karlin—Hayter, Etudes sur les deux histoires du règne de Michel III, *Byz.* 41 (1971) 484—492 où on peut trouver toute la bibliographie précédente; aussi J. Darrouzès—L. G. Westerink *Théodore Daphnopatès, Correspondance*, Paris 1978, 22.

[19] Darrouzès—Westerink, *Théodore Daphnopatès*, 22—23.

[20] Cont. Théoph. 229 (Bonn).

groupe d'intellectuels de son époque et il paraît avoir été en relations étroites avec Aréthas,[21] Léon Choirosphaktès[22] et Théodore Daphnopatès.[23] De plus, il figure comme l'auteur probable de l'épigramme XVI, 379 de l'Anthologie,[24] notons que cette épigramme concerne un homme de l'hippodrome, le cocher Anastase:

Τόν θρασύν ἡνιοχῆα λελασμένον ἅρματος ἄθλων
ἐνθάδ' Ἀναστάσιον κείμενον οὖδας ἔχει,
ὅς τόσσους ἀνεδήσατο πρίν στεφάνους, ὅσα ἄλλοι
ἔδρακον ἡνιόχων ἤματα ἱππασίης.[25]

Rien n'est connu sur Génésios, l'autre fils de Constantin. Mais, vers le début du Xe siècle, un Génésios magistre, proconsul et patrice, correspond avec Léon Choirosphaktès. Kolias date ces lettres de la fin de 906[26]; l'identification paraît fort probable mais si elle repose sur ce témoignage unique.

Le patrice et épi tou kanikleiou — suivant Vaticanus gr. 163 — Génésios est fils de Thomas et a été identifié à l'historien par de Boor; nous reviendrons sur lui un peu plus bas.[27]

Nous pouvons maintenant compléter la généalogie des Génésioi au Xe siècle avec Romanos Génésios, petit fils de Thomas. Dans une de ses lettres Syméon Logothète évoque la nomination du patrice Romanos au rang du stratège: ... ὑπολαμβάνομεν δέ ὅτι μέχρι τοῦ νῦν ἀκοῦσαι εἶχες οἷος καλός τε καί ἀγαθός προεχειρίσθη στρατηγός ἐν τῷ ὑμετέρῳ θέματι, τόν πάντα ἄριστον λέγω τόν κῦρ Ρωμανόν, τόν πατρίκιον, τόν τοῦ μακαρίου λογοθέτου τοῦ κῦρ Θωμᾶ ἔγγονον, ὅν καί ἡ φήμη οἶδα ἐπιθυμητόν ὑμῖν παραστήσει...[28]

Le copiste du Patmensis gr. 706 a ajouté de sa propre main dans la marge du manuscrit τόν κῦρ Γενέσιον λέγει,[29] phrase qui peut se référer à Romain aussi bien qu'à Thomas.[30] Dans la même lettre Syméon exprime sa joie pour l'ordination de καλοῦ Θεοδηγίου, personnage connu aussi par d'autres sources. L'ordination de Théodégios peut être située avec assurance en 981[31]; donc la lettre en question, et en consequence la première apparition dans les sources de Romanos Génésios, peuvent être datées de 981—982.

Darrouzès exprime l'opinion, assez réservée toutefois, que le «thème» auquel fait allusion Syméon dans sa lettre est le Péloponnèse et il mantionne aussi le sceau d'un certain Romain, stratège du Péloponnèse.[32] Mordtmann

---

21 Scripta Minora, v. I, Leipzig 1968, n°s 15—16/pp. 178—185 (Westerink).

22 G. Kolias, *Léon Choerosphactès*, Athènes 1939, n° 18 (24)/p. 95.

23 Darrouzès—Westerink, *op. cit.*, 31, 173—175; sur Thomas voir aussi Patricia Karlin-Hayter, *Vita Euthymii patriarchae CP.*, Bruxelles 1970, 220 et Guilland, Les Logothètes, 53—54, où on trouve la bibliographie correspondante.

24 Attribution ingénieuse de A. Cameron, *Porphyrius the Charioteer*, Oxford 1973, 188 et suiv.

25 *Ibid.*

26 Kolias, *Choerosphactès*, n°s 15 (21)—16 (22)/pp. 91—93; cf. aussi infra p. 108.

27 Voir infra p. 107 sq.

28 J. Darrouzès, *Epistoliers byzantins du Xe siècle*, Paris 1960, 101, 4—8.

29 *Ibid.*

30 *Ibid.*, 101, 13—14.

31 *Ibid.*, 37, 96, 101 et n. 3; cf. aussi A. K. Orlandos — L. Vranoussis, Τά χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος, Athènes 1973, 65 (n° 73) et 157 (n° 196) avec bibliographie.

32 Darrouzès, *op. cit.*, 101 et n. 2.

a proposé l'identification de ce Romain avec Romain Kourkouas, dont l'activité militaire s'est déroulée sous Romain Lécapène.[33] Il s'agit d'une identification erronée; d'abord la mention de Théodégios par Syméon oblige à chercher un Romain stratège vers la fin du Xe siècle et, de plus, deux sceaux de Romanos Génésios récemment édités et datés de la première moitié du XIe siècle, portent la légende suivante:

Ρωμανόν τόν μάγιστρον, πρός δέ βεστάρχην
Γενέσιον ἔπαρχον, ἀθλητά, σκέπε.[34]

Finalement, il faut exclure une liaison entre les trois sceaux puisque le sceau du stratège du Péloponnèse porte comme emblème le lion tandis que Saint Georges est l'emblème de Génésios.

Nous avons un autre renseignement sur Romanos Génésios; il a obtenu la permission—accordée par le patriarche Serge (1001—1019)—d'épouser la fille de l'économe des édifices sacrés malgré un certain lien de consanguinité; le texte de la licence mentionne aussi le père de Romanos: ... καθ' ὅν λόγον καί ὁ μακαρίτης κυρός Σέργιος, πολλῇ τῇ πείρᾳ τούτων γεγυμνασμένος, τό συνάλλαγμα Ρωμανοῦ τοῦ υἱοῦ Γενεσίου τοῦ πατρικίου πρός τήν θυγατέρα τοῦ τῶν εὐαγῶν οἴκων οἰκονόμου, ἐπέτρεψεν ὡς ἀκώλυτον ...[35] Sur le patrice Génésios, père de Romanos, il existe un témoignage provenant de la «Vie de Syméon le Nouveau Théologien»: le patrice Génésios se situe parmi les plus fidèles disciples de Syméon, lequel était en plus son père spirituel.[36] La Vie décrit en détails l'engagement actif de Génésios pour la réhabilitation du Saint; Génésios a reçu par Syméon un petit livret où ἐν ἁπλαῖς λέξεσιν ἀφελείας καί ἐν τούτοις τήν τε πίστιν αὐτοῦ καί τήν παρρησίαν δημοσιεύει τρανῶς.[37] Génésios et les autres magistrats dont le père spirituel était le Saint, ont exercé toute leur influence auprès du patriarche Serge-bien connu de Génésios si l'on en juge d'après la licence de mariage de son fils Romanos—pour faire revenir le Saint de son exil (événements datés entre 1010—1011).[38]

Récapitulons: suivant la licence de mariage le père de Romanos Génésios était le patrice Génésios, ami et disciple de Syméon le Nouveau Théologien. Un patrice et épi tou kanikleiou Génésios, petit fils de Constantin

---

[33] Mordtmann, Plombs byzantins de la Grèce et du Péloponnèse, *Revue Archéologique* 33 (1877) 295 (n° II); cf. G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1884, 179 et n. 5 (n° 5), 180. Cf. aussi A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Paris 1951, 95 et 192 (n° 31).

[34] V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin*, t. II, L'Administration centrale, Paris 1981, n°s 1018—1019.

[35] G. A. Rhallis — M. Potlis, Σύνταγμα τῶν θείων καί ἱερῶν κανόνων, t. V, Athènes 1855, 364 = PG 119, 1113 CD; cf. aussi Grumel, *Regestes*, n° 822. A voir A. Schmink, Kritik am Tomos des Sisinnios, *Fontes Minores* 2 (1977) 239, 252 et idem, Drei Patriarchalschreiben, *Fontes Minores* 5 (1982) 209 et n. 97. Les réserves émises par Laurent *(op. cit.)* sur l'identification de Romanos Génésios n'ont pas lieu d'être puisque l'acte synodale mentionne clairement Romanos comme fils de Génésions le patrice: ... τό συνάλλαγμα Ρωμανοῦ τοῦ υἱοῦ Γενεσίου τοῦ πατρικίου: Rhallis—Potlis (*op. cit.*) 364 = PG 119, 1113 C; cf. Grumel, *Regestes*, n° 822.

[36] *Vie de Syméon le Nouveau Théologien (949—1022) par Nicétas Stèthatos*, texte grec inédit publié ... par I. Hausherr et traduction ... en collaboration avec G. Horn, (OC XII/45), Rome 1928, §§ 54—55.

[37] *Ibid.*, § 102.

[38] *Ibid.*, §§ 102—104.

l'Arménien, est mentionné par le Vaticanus gr. 163.[39] Penser que les deux Génésioi ne font qu'un paraît séduisant et les différents témoignages ne se contredisent pas.

Deux questions se posent encore: a) Le patrice et épi tou kanikleiou Génésios peut-il être identifié avec l'historien? b) Existait-il d'autres membres de sa famille inconnus par ailleurs?

Commençons par la seconde; une cousine germaine de Romanos Génésios nommés Ἀγάθη est citée dans le permis de mariage de Romanos mais le texte n'est pas clair en ce qui concerne ses parents.[40]

Une réponse affirmative à la première question ne saurait être faite que sous toute réserve. D'ailleurs, la mention du grand-père Thomas au lieu du père de Romanos Génésios par Syméon Logothète est curieuse d'autant plus que Syméon connaissait le texte des «Basileiai» et que la version B de sa chronique, composée après 963, a puisé dans le récit de Génésios.[41] Pouvons-nous formuler l'hypothèse que l'histoire de Génésios était en réalité un *essai* historiographique et que la carrière de Thomas, autant administrative que littéraire, aurait-elle revêtu aux yeux de Syméon une importance autrement significative que celle de son fils? Certes, la question reste ouverte.

Avant de finir, il me semble utile de revenir au texte des «Basileiai«. Hirsch a observé une certaine considération montrée par le texte pour Constantin l'Arménien, chose assez étrange pour une histoire composée sous les auspices du Porphyrogénète.[42] Faut-il soupçonner que nous sommes devant une autre *Vie de Constantin[43]—comme c'est le cas de la *Vie de Nicéphore Phokas utilisée par le Logothète B — ou, tout simplement, l'auteur Génésios trouve-t-il là l'occasion de faire l'éloge de son grand-père?

GÉNÉALOGIE DES GÉNÉSIOI AUX IXe—Xe s.

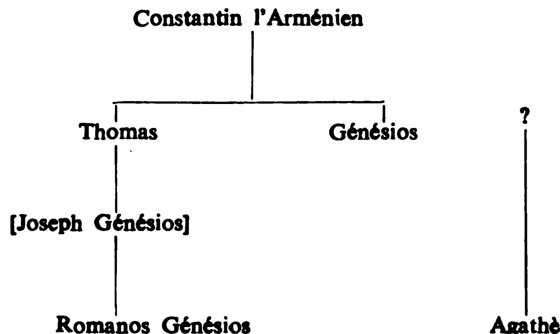

---

[39] *Supra*, p. 104.

[40] … ὅτι καὶ δύο ἀμφιθαλῶν ἀδελφῶν ὑπόντων, δύο δὲ πρώτων ἐξαδέλφων ἑτέρων, Ἀγάθης λέγω καὶ Ῥωμανοῦ … Rhallis—Potlis (*op. cit.*) 364=PG 119, 1113 C.

[41] Voir la bibliographie citée ci-dessus p. 104 et n. 13.

[42] *Supra* p. 103.

[43] Cf. Karlin—Hayter, Deux histoires, 486 et n. 4. Indépendament d'elle Wasilewski formule aussi la théorie qu'il existait une biographie de Constantin l'Arménien composée par Joseph Génésios; Joseph Génésios était le fils du magistre Génésios, correspondant de Choirosphaktès. C'est à cette biographie à laquelle Skylitzès fait allusion dans sa préface (Wasilewski, Macedońska Historiografia, 64). J'ai souligné ailleurs (Théodore Daphnopatès et la Continuation de Théophane, *JÖB* 35, 1985, 171—173) qu'il serait incorrect de prendre ce passage de Skylitzès au pied de la lettre; cf. aussi Darrouzès—Westerink, *Daphanopatès, Correspondance*, 9.

Зборник радова Византолошког института, XXIV—XXV, 1986.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIV—XXV, 1986

УДК 949.5 (093):327"09":807.73/.74

ИВАН ЂУРИЋ

РОМЕЈСКИ ГОВОР И ЈЕЗИК КОНСТАНТИНА VII ПОРФИРОГЕНИТА

Има прилика када се истраживачи, дакле они међу историчарима који се за нова сазнања и претпоставке о прошлости заиста обраћају првенствено и без посредника изворима, осете охрабренима у властитој истрајности. Догађа се то онда када им извор, иначе одавно и добро знан и другима, пружи могућност новог, макар и не сувише значајног закључивања. Задовољство ће се, природно, исказати утолико већим уколико је извор коме су се окренули бивао у науци чешће коришћен или, једноставно, више пута читан и анализован. У овоме раду управо је реч о једном таквом извору и о ваљда сродном искуству. У питању је „Спис о народима" византијског цара Константина VII Порфирогенита. Изван спора је да, бар када је по среди наша, можда уклета али и тврдоглаво богата прошлост, поменуто дело јесте баш од оних, у безброј наврата употребљаваних (па и злоупотребљаваних) историјских врела, будући да му нема премца међу изворима за рану повест два јужнословенска народа — Хрвата и Срба. Стога је за ову прилику од користи, просто као уопштено подсећање, само да се истакне како је „Спис о народима", у литератури радије навођен под погрешним насловом „De administrando imperio" (или сасвим кратко као DAI), био књига поверљиве сврхе и поучитељне природе, намењена царевом сину и наследнику Роману II, по жанру својеврсни спољнополитички трактат о суседним народима, настао највероватније између 948. и 952. године.[1] Има у томе спису свакако драгоцених података и вести које или нису још увек запажене или су биле погрешно тумачене. На њих се, зарад потпунијег разумевања и византијског X века и наше националне историје, још задуго ваља враћати. У поређењу са оваквим задацима, тумачење „ромејског језика и говора" у „Спису о народима", премда не од најпречих, ипак може бити корисно. При томе треба држати на уму да, иако „Спис о народима" није доживео завршну стилску и садржинску Порфирогенитову редакцију, као и да у њему има замашних а међу-

[1] Последње издање: Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio edd. *Gy. Moravcsik — R. J. H. Jenkins*, Washington 1967[2] (даље: DAI). — Основна обавештења о времену настанка списа и о његовој сврси пружа *Б. Ферјанчић* (Византиски извори за историју народа Југославије, II, Београд 1959, 1 сл.; даље: ВИИНЈ II). Међу касније насталим радовима који се дотичу хронологије стварања DAI, cf. *A. Toynbee*, Constantine Porphyrogenitus and his World, London 1973; уп. *Б. Ферјанчић*, Структура 30. главе списа De administrando imperio, ЗРВИ 18 (1978) 67—80; *Љ. Максимовић* Структура 32. главе списа *De administrando imperio*, ЗРВИ 21 (1982) 25—32.

собно чак и чињенично неусклађених делова различитог ауторског порекла — просто у улози прелиминарне грађе прикупљане за царево писање, овај трактат извесно одражава стање духа околине Константина VII и погледе столећа коме је припадао.[2]

Проблеми вербалне комуникације међу народима са којима је Царство долазило у додир, тачније проблеми језика сведени на његово препознавање и етимолошко мудријање, веома су занимали учеснике у послу на настанку „Списа о народима", а сигурно и сâмога василевса — њиховог налогодавца. У томе нема, међутим, ничег изненађујућег, јер доба коме је Порфирогенит припадао — помало непрецизно обележено „енциклопедизмом" као знаком, то јест сврха списа — конкретна обавештења корисна по спољну византијску политику, чине умесним и филолошка разматрања. Изненађујуће је, уосталом, много више што се модерна наука, бавећи се, рецимо, Порфирогенитовим делима, није до данас још увек довољно темељно потрудила да уочи, не толико склоност њиховог (или њихових) аутора ка филологији колико начин на који он (или они) то чини(е), раздвајајући „језик" од „говора", баш како је у своје време исповедао Ф. де Сосир зачињући структуралистички приступ лингвистици.[3] Али, само полако и без претеривања, Порфирогенитови списи ипак нити су структуралистички нити антиципирају структуралистичку методологију и могу бити једино предмет структуралистичких анализа (и не искључиво њих),[4] да се остави по страни низ социолингвистичких асоцијација које буди стваралаштво овог цара-писца.[5] Разуме се, иза реченог се не крије нити изузетна способност нити друкчија радозналост људи од филолошког умећа Константинове епохе у поређењу са ранијим или потоњим вековима, а није по среди ни прилика за истицање Порфирогенитовог историчарског поступка који би од „De administrando imperio" направио изузетан пример византијске „histoire totale". Ово друго већ и зато што је у „Спису о народима", као у свакој солидној политичкој анализи, филолошко и историјско знање првенствено у њеној служби. Но, ако византијска филолошка знатижеља, када је има, углавном вазда настоји на темама садржаним и у DAI, сâм Константин VII спремност за упуштањем у језичка питања неоспорно показује неуобичајено често и у осталим делима чији је посред-

---

[2] Када је, рецимо, реч о 30. глави, до закључка према коме је она плод различитих „предложака" дошао је најпре *B. Grafenauer* (Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogenita o doseljavanju Hrvata, Historijski zbornik 5, 1952, 29) а затим је исти закључак издашно поткрепио доказима и *Ферјанчић* (Структура, 78—79). О осталим појединостима у вези са DAI, в. *исти*, ВИИНЈ II, 2—5.

[3] *F. de Saussure*, Cours de linguistique générale, Paris 1949[3]; превод на наш језик: *F. de Sosir*, Opšta lingvistika, Beograd 1969, посебно 17 сл. Такође, уп. *R. Bart*, Književnost, mitologija, semiologija, Beograd 1971, 321 сл.; *R. Katičić*, Jezik kao struktura, Kritika 4 (1970), 206 сл.

[4] За начела евентуалног структуралистичког приступа оваквим анализама, уп. *H. R. Jaus*, Estetika recepcije, Beograd 1978, Teorija rodova i književno srednjovekovlje, 126 сл.

[5] За многе је проблем диглосије, то јест тема којом, макар делимично, претендује да се бави овај рад на примеру списâ Константина VII Порфирогенита, већ и по дефиницији првенствено социолингвистичко питање (као што је то и свако изучавање билингвизма). Међу класичним социолингвистичким погледима на диглосију, cf. Ch. *A. Ferguson*, Diglossia, Word 15 (1959) 325—340; уп. *J. A. Fishman*, Sociologija jezika, Sarajevo 1978.

ни или непосредни творац.[6] Летимичан осврт на понешто од василевсових језикословних знања изван „Списа о народима" биће ваљда од користи и по тумачење „ромејског језика и говора" у делу„ De administrando imperio".

На пример, у трактату „О темама" (De thematibus), насталом вероватно око 934. године,[7] на више места се барата терминима „језик" и „говор", не би ли се учени читаоци упознали са историјским етимологијама одређених имена личности, чињеница и географско-политичких целина ондашњег Царства. Одлажући на тренутак одговор на питање јесу ли или нису поменути „језик" и „говор" овде синоними, најпре треба погледати та места. У казивању о Ликандосу, источној малоазијској војно-административној јединици („теми") и хомонимном граду, њеном седишту, биће, тако, речено како је њихово име старо и да се дугује јерменском роду и језику (ἀπὸ τῆς τῶν Ἀρμενίων γενεᾶς τε καὶ γλώττης).[8] У истоме спису подробно ће се затим расправљати и о различитим интерпретацијама порекла теме Егеја, па ће се, уз остало, закључити како Еолија (о којој је реч у контексту поглавља о наведеној теми) није назив за народ, те је и еолски само γλώττης ἰδίωμα.[9] Реч γλῶττα, у значењу „језик", биће у књизи „О темама" употребљена још и као ознака за језик Дораца (τῆς τῶν Δωριέων γλώττης), уз приповест о трачкој теми и Византу.[10] Међутим, овим се у „Спису о темама" не исцрпљују етимолошке опаске на рачун појединих царских покрајина, па ће, сада поводом теме Букеларија, бити речено да се βουκελλάριος γὰρ κατὰ Ῥωμαίων διάλεκτον ὁ φύλαξ τοῦ ἄρτου καλεῖται[11]; надаље, опет у излагању о Ликандосу, да се Ашот (по свој прилици реч је о истоименом јерменском владару из последњих деценија IX века) на „јерменском дијалекту" зове Азат (ὃν κατὰ τὴν τῶν Ἀρμενίων διάλεκτον Ἀζάτον ἐκάλουν)[12]; односно да се грчки језик (о чему се излаже у

[6] Да филолошка разматрања код византијских писаца, па и код сâмог Порфирогенита, нису само пуки одсјај опонашања античке реторике, историографије или географије, већ да, поготово ако је у питању етимолошко домишљање, често служе полемичким, чак пропагандним сврхама, не сме се губити из вида ни у коме случају: cf. *H. Hunger*, Aspekte der griechischen Rhetorik von Gorgias bis zum Untergang von Byzanz, Wien 1972, 13 sq.

[7] Основна обавештења о времену настанка списа: *Ферјанчић*, ВИИНЈ II, 5; cf. *G. Ostrogorsky*, Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l'époque de la constitution des premiers thémes d'Asie Mineure, Byz. 23 (1953) 31—66 (прешт. у Сабр. делима, III, Београд 1970, 90—119). — Последње издање: Costantino Porfirogenito, De thematibus, ed. *A. Pertusi*, Città del Vaticano 1952. — За млађа мишљења, према којима би, наводно, поново ваљало изнето датовање померити за двадесетак година касније, cf. *T. C. Lounghis*, Sur la date du De thematibus, REB 31 (1973) 299—305.

[8] De thematibus, XII, 24—25. — Око судбине ове теме, уп. *J. Ферлуга*, Прилог датирању платног списка стратега из „De caerimoniis aulae byzantinae" ЗРВИ 4 (1956), 67 сл.; cf. Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, Vol. II, Commentary, ed. *R. J. H. Jenkins*, London 1962, 190—191.

[9] De thematibus, XVII, 10—11; уп. *J. Ферлуга*, Ниже војно-административне јединице тематског уређења, ЗРВИ 2 (1953), 71 сл.; cf. *H. Glykatzi—Ahrweiler*, Byzance et la mer, Paris 1966, 76 sq.

[10] De thematibus, 1, 45; cf. ibidem, 156—160.

[11] Ibidem, VI, 4; cf. ibidem, 133 sq.

[12] Ibidem, XII, 7. — За питање идентификације овог Ашота, cf. ibidem, 146; *A. A. Vasiliev — M. Canard*, Byzance et les Arabes, II, La dynastie macédonienne (867—959), Bruxelles 1968, 116. Заправо, реч би требало да буде о Ашоту I Багратунију, умрлом 890. године, а не, како је веровао *Pertusi* (op. cit., 146), о неком од млађих истоимених

поглављу о егејској теми), наиме γλῶττα, састоји из пет дијалеката (διαλέκτους) — атичког, јонског, еолског, дорског и такозваног κοινὴν, „којим се сви служимо".[13] Најзад, уз навођење помена „језика" и „говора", у „Спису о темама" налази се још једна занимљива и друкчије формулисана филолошка констатација, она у којој се објашњава назив теме Опсикија и у којој је речено како је њено име једноставно за објашњење: ὀψίκιον γὰρ ῥωμαϊστὶ λέγεται, ὅπερ σημαίνει τῇ 'Ελλήνων φωνῇ τοὺς προπορευομένους ἔμπροσθεν τοῦ βασιλέως ἐπὶ εὐταξίᾳ καὶ τιμῇ.[14] Још увек хотимично избегавајући паралеле са другим делима приписаним Порфирогениту и сличним остварењима из византијске књижевне баштине, чини се умесним да се макар опрезно изложи како γλῶττα и διάλεκτος у трактату „De thematibus" јесу само донекле синоними, без обзира на околност што је и издавач овога списа ставио без икаквих ограда знак једнакости између обе речи.[15] Претпостављено би потом ваљало и аргументовати, исто као што би, с друге стране, требало пронаћи смисао израза ῥωμαϊστὶ λέγεται и τῇ 'Ελλήνων φωνῇ из поглавља о теми Опсикију.

Јер, ако се γλώττης ἰδίωμα сме упоредити са διάλεκτος (ради се о еолском „језику" и „дијалекту" из поглавља о егејској теми) или, што је још јасније, „језик" Дораца са дорским „говором" (из истога поглавља),[16] са тумачењем „говора" и „језика" Јермена (у поглављу о теми Ликандос) или „ромејског дијалекта" (у поглављу о теми Букеларија) ствари стоје друкчије. У случају еолског и дорског језика и говора, два феномена који припадају историјској граматици из епохе далеко пре Порфирогенитове, наиме, има смисла размишљати о синонимији. Аутор списа „О темама", онда када жели да идентификује структуру и слојеве древног хеленског језика (γλῶττα), разврстава га у пет διαλέκτους у данашњем, савременом значењу: γλῶττα — језик, διάλεκτος — дијалекат, говор, изговор, начин на који се у некоме крају говори.[17] Другим речима, непосредно суочени, поменути појмови успо-

јерменских вођа и господара. За овакву тврдњу аргументи се могу наћи и у са̂мој беле шки о Ликандосу. Cf. *H. Grégoire*, Notes épigraphiques, Byz. 8 (1933), 79 sq.; *Ostrogorsky* Sur la date, 39 sq. (Сабр. дела, III, 96 сл.). Такође, cf. *R. Grousset*, Histoire de l'Arménie, Paris 1973², 394 sq.

[13] De thematibus, XVII, 11—14; cf. *N. Oikonomidès*, Les listes de préséance byzan' tines des IXe ет Xe siècles, Paris 1972, 46—47, 353.—Под „језиком којим се сви служимо' Порфирогенит, наравно, не мисли на грчки језик X столећа; cf. *L. Radermacher*, Koine, Wien 1947. За општа знања о еволуцији и променама у грчкоме језику, cf. *M. Триандафилидис*, Νεοελληνικὴ γραμματική. 'Ιστορικὴ εἰσαγωγή, Солун 1981², 6 sq.; *R. Browning*, Medieval and Modern Greek, London 1969.

[14] De thematibus, IV, 1—3; cf. ibidem, 127—130; *A. Pertusi*, La formation des thèmes byzantins, Berichte zum XI. Int. Byz.-kongress, I, München 1958, 37—39; *Oikonomidès*, Listes, 348.

[15] Pertusi, De thematibus, 197.

[16] Ibidem, XVII, 11—13; 1, 45.

[17] Структуралисти би то, позивајући се још на Ф. де Сосира, назвали разликом између „langue" и „parole", с тим што би оба израза (појединачно и заједно) имала синоним у „langage": cf. *J.—B. Fages*, Comprendre le structuralisme, Paris 1967; уп. *R. Simeon*, Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva, Zagreb 1969; *F. de Sosir*, нав. дело, 18 сл. У америчкој лингвистичкој терминологији уобичајени су изрази „language" и „speech": cf. *E. P. Hamp*, A Glossary of American Technical Linguistic Usage, Utrecht — Antwerpen 1957. Такође, уп. *R. Jakobson*, Lingvistika i poetika, Beograd 1966, 269 сл. (реч је о преводу чланка „Typological Studies and Their Contribution to Historical Comparative Linguistics", Proceedings of the VIII International Congress of Linguists, Oslo 1958). — Порфирогенитово синонимно коришћење поменутих термина, које би, изван

стављају „хијерархијски“ семантички однос ширег и ужег, у складу са устаљеним кодом.

Међутим, када су у питању Јермени, хипотетички би се могло помислити да је припадност актуелном византијском свету била и критеријум за употребу „језика“ или „дијалекта“: име Ликандоса је „древно и старо“ и претходи Порфирогенитовој држави а Ашот је личност која заправо припада царевом времену и улази у конкретну историју Византије. Ако се зна да је ромејско царство било по ондашњим схватањима јединствено (ми бисмо казали наднационално) и само са данашњег становишта вишенационално, онда је и једино разумно да у њему, поново са гледишта Ромеја, може постојати искључиво један језик и више „дијалеката“.[18] О невољама које је наведени став, проистекао из идеолошких виђења (како се предлаже у овоме раду), причињавао Ромејима као и о покушајима да се у Порфирогенитово доба парадокс превазиђе, биће говора касније али, како било, извесно је да би за Константина VII било тешко прихватљиво да њему савремени Јермени, један од најбитнијих елемената византијског политичког, друштвеног и етничког мозаика X столећа, уз ромејски, употребљавају још неки „језик“. Следећи такво размишљање дошло би се и до закључка који би дозвољавао, у оквиру једног „језика“, коришћење „дијалеката“ (у суштини самосталних језика), али да ли би тај језик Византинаца X века смео да буде назван „ромејским“, будући да, већ у трактату „De thematibus“, није поменут њихов „језик“ него „дијалекат“ односно φωνή?

У тексту о теми Букеларија каже се како она своје име не дугује нити неком месту нити некоме тако названом народу него војницима

директног суочавања, искључивало конотацију „ширег“ и „ужег“, има пуно оправдање, уколико се као критеријум узме епоха класичног грчког језика. Ипак, нека буде дозвољено једно неуко запажање, ни у класичном језику Хелена „дијалекат“, ма колико широко схваћен био, никада не подразумева „језик животиња“ него једино онај артикулисани, људски, што није случај са „глосом“.

[18] Огроман би био потпуни списак радова о „ромејству“, византијској наднационалности и универзализму. Стога, просто за основна обавештења о новијим мишљењима, може да буде од користи на пример зборник радова, објављен под насловом: La nozione di „Romano“ tra cittadinanza e universalità, Da Roma alla Terza Roma, Documenti e Studi, II, Napoli 1984 (такође, cf. Roma, Costantinopoli, Mosca, Da Roma alla Terza Roma, Documenti e Studi, I, Napoli 1983). Међутим, задовољавање наведеним зборницима ни у коме случају не значи да ослонац у сродним студијама и даље не треба тражити у класичним делима о византијској царској идеологији: cf. *G. Ostrogorsky*, The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order, The Slavonic and East European Review XXXV, No. 84 (Dec. 1956) 1—14 (са старијом литературом) (Сабр. дела, V, 263—277). — Не губећи из вида да сличне аналогије нису најупутније у историјским закључивањима, ваља приметити да, у најразличитијим историјским околностима (свакако неупоредивим са оним византијским), постоји сијасет случајева који, све до наших дана, показују да билингвизам, па и начелно или фактички равноправна употреба два међусобно удаљена језика у оквиру једне државе и једне нације, не мора да буде сметња обликовању јединствене (билингвалне) културе или књижевности. Код нас је пре неколико година објављено једно истраживање које пажљиво третира многе историјске и теоријске недоумице код проблема билингвизма и диглосије: уп. *D. Tanasković*, Arapski jezik u savremenom Tunisu (Diglosija i Bilingvizam), Beograd 1982. — Иначе, није на одмет да се уз пут подсети како језик, као општеважећи критеријум за национално одређење, већ и историјски посматрано није баш најзахвалнији. На опасности које такав критеријум крије, сажето и духовито је код нас упозорио *С. Ћирковић*, на састанку посвећеном проблемима етничког развитка у Босни и Херцеговини: Прилози. Институт за историју — Сарајево 11—12 (1975—1976), 267—273, 302—303.

у њој и храни којом су снабдевани. Затим се, у преводу, дословце продужава: „Јер, букеларије се на ромејском дијалекту назива чувар хлеба".[19] Рефлекс је тумача ове реченице да „ромејски" схвати као латински, то јест да реченицу разуме као објашњење и превод са језика који је у Византији претежно заборављен, а то је латински, на грчки језик. Преводилац ће вероватио тако разумети изричито наведену реченицу стога што му је добро знано језичко порекло речи „букеларије", зато што се у даљем излагању о истој теми ставља до знања да је име тамошњег „народа и грчко" (Τὸ γὰρ οἰκεῖον ὄνομα τοῦ ἔθνους καὶ Ἑλληνικόν, Μαριανδυνοὶ ὀνομάζονται, ἐπεκλήθησαν δὲ Γαλάται)[20] а можда и помишљајући да се иза „римског" крије „латински". Али, на жалост, сâма поменута реченица није баш толико прецизна. Иако је у начелу грчки одређенији од српскохрватског, ипак ни он то није увек па, управо као и у нашем преводу, без контекста и искључиво језички одмеравано, „ромејски" се може тицати и (латинског) букеларија и (грчког) „чувара хлеба". Ово личи и на парадигме попут оне: „жена се код нас зове супруга" или „хлеб се код нас каже крух", чији смисао зависи од нагласка (на „жена" или „код нас", то јест „хлеб" или „код нас") и које често остављају у недоумици ревносне читаоце српскохрватских редова непажљивих писаца, што је, чини се, знао и Порфирогенит понекад да буде. Међутим, шала на страну, као што се не зна ко и шта се код нас како зове и каже а како не, тако се ни у Порфирогенитовој реченици, изван контекста, не зна шта је „ромејски дијалекат". Не хитајући за аналогијама, ипак је умесно ставити, једну испод друге, реченицу о Ашоту (Ἀζάτον) и ову о ромејском дијалекту. Механички ступајући, испало би или да је „ромејски" овде грчки а не латински дијалекат или да је ὁ φύλαξ τοῦ ἄρτου латински израз за реч „букеларије", што је, разуме се, у конкретном случају само „дидактичка симулација" која ће тек бити од користи при разумевању неких филолошких саопштења у „Спису о народима".[20a]

Свакако, тренутно је важније, клонећи се пребрзог коначног опредељивања, задржати се на хипотези према којој би „ромејски дијалекат" био део прихваћеног језика Ромеја, али не и његова искључива садржина. Но, да би се, макар на час, отклониле сумње у њену оправданост, нужно је мало прозборити и о досада запостављеном „филолошком одељку" у поглављу о теми Опсикион из списа „De thematibus". Прво што ту пада у очи јесте израз φωνή, који се иначе у трактату не среће, као што, изузев овде, у „Спису о темама" нема ни прилога ῥωμαϊστί. У овоме случају сигурно је да је „ромејско" (или „по ромејски") латинско, али τῶν Ἑλλήνων γλῶττα сведена је на φωνή (уместо διάλεκτος). За разлику од „дијалекта", међутим, φωνή увек има уже значење од γλῶττα: φωνή може бити звук, глас, реч, поклич, песма, говор, начин изражавања, идиом, дијалекат, пословица, али никада не и језик у пуноме смислу.[21] Да ли то значи да и актуелни грчки језик, за аутора

---

[19] De thematibus, VI, 4.

[20] Ibidem.

[20a] У ствари, питању је проблем интерпретације који намеће интонација. За свако даље амбициозније бављење сродним темама неопходно је упознавање са ставовима руских формалиста: уп *Б. В. Томашевски*, Теорија књижевности, Београд 1972.

[21] Овакав закључак почива на једноставном прегледању речника грчког језика и условљен је њиховом поузданошћу. У њима се може пронаћи да је каткада „дијалекат" појам супротстављен речи φωνή: *Аристотел*, Зоологија (Historia animalium), 4, 9 sq.

„Списа о темама", не може да буде γλῶττα већ једино διάλεκτος или φωνή? Уколико би то било тачно, приближило би се још за корак филолошком (тачније идеолошком) концепту од кога Порфирогенит полази у својим делима. Наравно, у анализи реченица са букеларијем и Опсикионом није се заборавило на ноторну чињеницу да су недвосмислено у питању две позајмице из латинског језика.

О тим латинизмима биће још говора, али сада је, ипак, управо на примерима из сâмог „Списа о народима", рече видети да ли су изнети прелиминарни закључци о филолошким (или тачније, о филолошко-идеолошким) погледима овога цара и писца одрживи или нису? Ако се започне са речју διάλεκτος, и то редом, онда ће се прво у 25. глави DAI рећи како се Готи, Визиготи, Гепиди и Вандали једино по имену разликују, а да су при томе μιᾷ διαλέκτῳ κεχρημένοι.[22] Поменуто филолошко објашњење о Германима, да се послужи аргументима коришћеним приликом анализе „De thematibus", припада прошлости далекој од Порфирогенита односно не тиче се царевих актуелних поданика Ромеја, те василевс-лингвиста без зазора сме свесно да користи реч διάλεκτος као синоним за γλῶσσα, баш као што је урадио у „Спису о темама" када је, бавећи се историјском граматиком грчког језика, на пример говорио о „језику" и „дијалекту" Дораца. Дакле, рекло би се да је хипотеза овде успела да опстане.

Наредно место потиче из 27. главе DAI (оне о „теми Лангобардији") где се поучава: Ἰστέον, ὅτι μαστρομίλης ἑρμηνεύεται τῇ Ῥωμαίων διαλέκτῳ 'κατεπάνω τοῦ στρατοῦ'.[23] Порфирогенит, наиме, жели да каже како „мастромилис", то јест „magister militum", представља титулу „дукса Напуља", у оквиру приче у којој се, непосредно пре наведене реченице, тврдило да су Напуљ, Амалфи и Соренто вазда били под царем Ромеја.[24] Мука са преводом те реченице, међутим, подсећа на невоље које је причињавало у „Спису о темама" превођење оних реченица са „букеларијем" и Јерменином Ашотом, када је закључено да се, изван контекста, понекад не зна да ли је „ромејски дијалекат" латински или грчки (односно, јерменски или грчки). Ипак, ако је опредељивање неопходно, онда би превод гласио дословно: „Такође, ваља знати да мастромилис на ромејском дијалекту означава (тумачи се, преводи се) катепана војске". При томе би „ромејски дијалекат" био схваћен као грчки, како је учињено и у преводу уз издање „Списа о народима" из пера уваженог Ценкинса,[25] али, чак и да није тако, да ли је у 27. глави по среди грчки или латински можда и није најбитније. Пре би било потребно подвући да тренутак када Порфирогенит користи израз „ромејски дијалекат" долази онда када се говори о царевим по-

[22] DAI, XXV, 17—19.

[23] DAI, XXVII, 69—70. — За тему Лангобардију, односно „тему Лангобардију", cf. *N. Oikonomidès*, Constantin VII Porphyrogénète et les thèmes de Céphalonie et de Langobardie, REB 23 (1965) 118—123; *V. von Falkenhausen*, Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11 Jh., Wiesbaden 1967, 18 sq.; *Oikonomidès*, Listes, 75—76, 351—352.

[24] DAI, XXVII, 1—14, 46—52, 67—68.

[25] Ibidem, 69—70; „Mastromilis means in the Roman tongue captain-general of the army". У коментару уз превод је речено: „That is to say, '*Magister militum* corresponds to the Greek katepano of the army'" (Commentary, 91).

даницима, или макар о онима које византијски цар сматра својим поданицима. Јер, како је претпостављено и у разматрању „Списа о темама", ромејска држава је једна, њени житељи су Ромеји, па би им и језик, без обзира да ли грчки или латински, односно овај или онај „ромејски дијалекат", идеолошки посматрано био само један. Да ли је тако, пре свих ће показати многобројне филолошке појединости из неколико поглавља о Хрватима и Србима.

У 29. поглављу каже се најпре: Οἱ δὲ Παγανοί, οἱ καὶ τῇ 'Ρωμαίων διαλέκτῳ 'Αρεντανοὶ καλούμενοι, εἰς δυσβάτους τόπους καὶ κρημνώδεις κατελείφθησαν ἀβάπτιστοι. Καὶ γὰρ Παγανοὶ κατὰ τὴν τῶν Σκλάβων γλῶσσαν 'ἀβάπτιστοι' ἑρμηνεύεται (у преводу: „А Пагани, који се на *ромејском дијалекту* називају Арентани, остадоше некрштени у непроходним и брдовитим крајевима. Наиме, Пагани на *језику Словена* значи 'некрштени'") (курзив мој — прим. И. Ђ.).[26] Вишеструко занимљива констатација, чак и једино са становишта Порфирогенитових лингвистичких погледа. На почетку ваља приметити да је за писца белешке реч „Арентани" део лексичког блага Ромеја. Ако се зна да име Арентани долази деформацијом латинског имена Неретве (Narenta), што цару-писцу очигледно није било познато, онда би „ромејски дијалекат" у овоме случају требало да буде латински, то јест оно комуникацијско средство којим су се служили Романи са источне обале Јадранског мора.[27] Дакле, потпуно у складу са прелими-

---

[26] DAI, XXIX, 79—82; уп. *Ферјанчић*, ВИИНЈ II, 16. — Исто тумачење Порфирогенит пружа и у 36. глави, посвећеној само Неретљанима: DAI, XXXVI, 11—13; уп. *Ферјанчић*, ВИИНЈ II, 64. — Преглед новије литературе о „Спису о народима", па и о Неретљанима, може се наћи у радовима *Ферјанчића* (Структура) и *Максимовића* (Структура) као и у „Историји српског народа" (I, Београд 1981, 144 сл., текст: *С. Ћирковић*); такође, уп. *N. Klaić*, Historijska uloga neretvanske kneževine u stoljetnoj borbi za Jadran, Makarski zbornik 1 (1971) 141—151; cf. *H. Ditten*, Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen, in: *F. Winkelmann*, *H. Kopstein*, *H. Ditten*, *I. Rochow*, Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus, Berlin 1978, 127—129. — „Пагани" јесте реч „ромејског" порекла, али не грчког већ латинског (в. текст који следи). У грчком језику се, међутим, јавља релативно рано (код Дионисија из Халикарнаса или код Плутарха: παγανάλια, πᾶγος), али биће да Порфирогениту не само да није познато њено латинско порекло, него то за њега, макар теоријски, нема ни важности, будући да „ромејски" укључује оба језика. Распростирање поменуте речи међу словенским језицима требало би да се одвијало двојако, непосредно из латинског и посредно преко грчког језика: cf. *M. Vasmer*, Russisches Etymologisches Wörterbuch, III, Heidelberg 1950—1958; такође, уп. *К. Јиречек*, Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку, Зборник Константина Јиречека, I, Београд 1959, 238.

[27] Уп. *P. Skok*, Kako bizantiski pisci pišu slavenska mjesna i lična imena, Starohrvatska prosvjeta N. S. 1 (1927) 68; cf. *idem*, Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyrogennetos, Zeitschrift für Ortsnamenforschung 4 (1928) 238; уп. *Ферјанчић*, ВИИНЈ II, 64. — О језику далматинских Романа, на пример, уп. *P. Skok*, O simbiozi i nestanku starih Romana u Dalmaciji i na Primorju u svijetlu onomastike, Razprave humanističkega društva (Ljubljana) IV (1928) 1—42; *isti*, Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, Zagreb 1950. Уз читав низ радова поменутога научника, такође уп. *Х. Барић*, О узајамним односима балканских језика, I, Илирско-романска језичка група, Београд 1937; преглед новије литературе и свежих схватања о језичким приликама на нашем тлу до XII века пружа „Историја српског народа" (I, 125—1240, текст: *P. Ivić*). Још увек најцеловитији покушај приказивања прошлости и судбине далматинских Романа јесте онај *К. Јиречека:* Романи у градовима Далмације током Средњег века, Зборник Константина Јиречека, II, Београд 1962, 1—366. — Да је цара-писца, тачније аутора белешке о Неретљанима, евентуално подстакла на погрешан етимолошки закључак чињеница да „arena", то јест „arens", значи и „пустињу", „песак" (па и оно што је без ичега и удаљено од комуникација), сасвим је невероватно.

нарном претпоставком, према којој је било грчки било латински, будући у употреби код царевих поданика Ромеја, дефинисан искључиво као „ромејски дијалекат“. Међутим, у истој белешки Константин VII, можда и нехотице, уме и пријатно да изненади онда када примети да реч „Пагани“ на „словенском језику“ означава „некрштене“. Он ће са још већом увереношћу овакав филолошки суд да понови и у 36. глави: Καὶ γὰρ Παγανοὶ τῇ τῶν Σκλάβων διαλέκτῳ ‘ἀβάπτιστοι’ ἑρμηνεύονται, τῇ τῶν ‘Ρωμαίων δε διαλέκτῳ ἡ χώρα ἀυτῶν ῎Αρεντα καλεῖται, ἐξ οὗ κἀκεῖνοι παρὰ τῶν αὐτῶν ‘Ρωμαίων ’Αρεντανοὶ καλούμενοι (у преводу: „Јер, на *дијалекту Словена* Пагани означавају ’некрштене’, а на *дијалекту Ромеја* њихова се земља назива Арента, те их отуда Ромеји зову Арентанима“).[28] Значи, када су у питању Словени, појмови διάλεκτος и γλῶσσα јесу синомими, као што су управо то били и у 25. поглављу када се говорило о језичким својствима Германа. Заправо, ништа необично, уколико се присети какав је био реални положај тих Словена (условио лоцираних, бар за византијску администрацију, у неприступачио балканско залеђе јадранске обале) наспрам цара Ромеја.[29] Иначе, παγανός у грчкоме јесте позајмица из латинског: paganus — сељак, незнабожац. У словенске језике је такође уврштена реч „поганъ“, у значењу „нечист“ а затим и „незнабожац“, као паралела грчком βάρβαρος, али као несумњиви латинизам, независно од тога да ли је из латинског преузета посредно или непосредно.[30] Уз пут, било би корисно неком другом приликом задржати се и на овом Порфирогенитовом игнорисању наведеног латинизма у грчкоме језику X столећа.

После вести о Неретљанима (Арентанима) и њиховом имену, најопсежнија расправа је нужна код следеће етимолошке белешке у 29. глави, оне о Дубровнику и његовим становницима. Садржај белешке је следећи: ῞Οτι τὸ κάστρον τοῦ ‘Ραουσίου οὐ καλεῖται ‘Ραούσι τῇ ‘Ρωμαίων διαλέκτῳ, ἀλλ’ ἐπεὶ ἐπάνω τῶν κρημνῶν ἵσταται, λέγεται ῥωμαϊστὶ ‘ὁ κρημνὸς λαῦ’. ἐκλήθησαν δὲ ἐκ τούτου Λαυσαῖοι, ἤγουν ‘οἱ καθεζόμενοι εἰς τὸν κρημνόν’ (у преводу: „Ваља знати да се град Рагуза на ромејском дијалекту не зове Рагуза него, будући да је смештен на хридинама, по ромејски се каже ’хрид лау’. Отуда се они назваше Лаусеји, то јест ’они који седе на хриди“‘). Помало дидактички, писац још додаје како је распрострањена навика, која често квари имена заменом слова, и овде учинила своје, те се они стадоше називати Раусеји (Рагужани) уместо Лаусеји (Лаусани).[30a] Данас у литератури преовлађује теорија према којој Ragusium (Rausium), малено острво и уточиште становника Епидавра, носи име илирског порекла, али одмах је потребно додати да, с обзиром на тему рада, није ни неопходно проверавати

---

[28] DAI, XXXVI, 11—13; *Ферјанчић*, ВИИНЈ II, 64.

[29] О стварном њиховом положају у последњим деценијама IX и у првој половини X столећа, односно о византијској власти у Далмацији, уп. *J. Ферлуіа*, Византиска управа у Далмацији, Београд 1957, 68 сл.; cf. *idem*, L'amministrazione bizantina in Dalmazia, Venezia 1978, 165 sq.; уп. *исти*, Византија и постанак најранијих јужнословенских држава, ЗРВИ 11 (1968) 55—65; cf. *T. Wasilewski*, Bizancjum i Slowiane w IX wieku, Studia z dziejow stosunków politycznych i kulturalnich, Warszawa 1972, 188—195. За осталу литературу, уп. Историја српског народа, I, 141 сл. (текст: *С. Ћирковић*).

[30] В. нап. 26, мало раније.

[30a] DAI, XXIX, 217—222; *Ферјанчић*, ВИИНЈ II, 20.

праву етимологију Рагузе већ ону Порфирогенитову.[31] Дакле, по среди је тумачење речи ῥωμαΐστί и λαῦ, односно њихова језичка (грчка или латинска) идентификација. Речи λαῦ у грчкоме језику нема, бар не у овоме облику, као што је нема ни у латинском. Та је чињеница, с друге стране, ојачавала помисао, одавно изнету, да је у питању траг „старо-далматинског" (како би казао П. Скок) или већ неке друге древне балканске лексике.[32] Али, не доводећи у сумњу такво објашњење, уз прихватање поменуте претпоставке морало би се помирити и са веровањем да Константин VII под „ромејским" овде подразумева прајезик далматинске обале. Такође, ваља подсетити да, макар на основу досада анализованих примера из Порфирогенитових списа, у царству Ромеја може бити и других „дијалеката" (какав је јерменски рецимо био), но под „ромејским дијалектом" искључиво се хтело говорити о грчком или латинском. Отуда се, опет одавно, родила и помисао о писарској омашки која је, изоставивши једно „омикрон", прикрила грчку реч (λαοῦ, како је, поред осталих, исправио текст Мињ).[33] Уопште узев, биће да су, и код Рагузе и код Дубровника, допуштене најсмелије етимолошке хипотезе. Јер, премда се, од писца Барског родослова па надаље а, ако се дозволи, и по здравој памети, чинило да је име Дубровника словенско, чему би следило и понављање Дукљанинове аналогије „дубрава" — „silva", пре неколико година оживела је ипак и теорија према којој је Дубровник сакрио латински израз за смер кретања избеглих становника Епидавра, то јест термин „Ad urbe(m) nova(m).[34]

Нека буде и тако. Али, не треба губити из вида да грчка реч λᾶας (λᾶς) значи „камен" или „стену",[35] да су, према „Спису о народима", житељи Рагузе претходно били грађани некадашње грчке колоније Епидавра (а да се на њиховом језику, значи на језику Епидавра, λαῦ каже за стену или хрид) и, најзад, да је вера у грчко порекло имена Рагузе била постојано негована кроз столећа у сâмоме Дубровнику и око њега. Тако је у Летопису попа Дукљанина забележено: када је, у историји иначе непознат, краљ Бела Павлимир приспео са Римљанима међу житеље Епидавра, ови се са њим сложе и „подигоше град на морским обалама над морем, које становници Епидавра на своме језику зо-

---

[31] За илирско порекло имена Рагузе, уп. *Skok*, Kako bizantiski pisci, 74; cf. *idem*, Les origines de Raguse, Slavia 10 (1931) 449—459; такође, уп. *Јиречек*, Трговачки путеви, 215 сл. — Око Епидавра, уп. *Ферјанчић*, ВИИНЈ II, 20; cf. Commentary, 106. Такође, уп. *N. Klaić*, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 114—115. Најновија историја Дубровника, када је бар реч о овим питањима, углавном је некорисна: *V. Foretić*, Povijest Dubrovnika do 1808, I, Zagreb 1980, 17.

[32] Cf. *Skok*, Ortsnamenstudien, 214. Такође, cf. *C. Jireček*, Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters, Wien 1899, 4—7; уп. *исти*, Trgovački putevi, 220.

[33] Cf. DAI XXIX, 219.

[34] То је идеја која је изнета и на III југословенској ономастичкој конференцији, одржаној 1979. у Дубровнику (?), а изложио је *D. Alerić*. Податак је из друге руке и дугује се књизи коју је објавио *L. Steindorff*, Die dalmatischen Städte im 12. Jahrhundert, Köln—Wien 1984, 31—32, n. 6. — Уз литературу, навођену у претходним напоменама, такође уп. *J. Lučić*, Dubrovčani na jadranskom prostoru od VII stoljeća do godine 1205, Rad JAZU 369 (1975) 10—18 (реч је о судовима чије би дискутовање, па и оспоравање, било изван контекста теме).

[35] На пример, cf. *A. Bailly*, Dictionnaire grec-français, Paris 1963[26], 1161; за латинско „labes", уп *Јиречек*, Трговачки путеви, 220.

ву 'laus'. Отуда њихов град би назван 'Lausium', да би касније, пошто је r претпостављено слову l, био назван Ragusium. Заиста, Словени га назваше Дубровник, то јест 'шумски' или 'горски', будући да када су га градили стигли су из шуме".[36]

На Порфирогенитову етимологију позваће се и Мавро Орбин у своме „Краљевству Словена", у два наврата и у две мање-више наизглед исте верзије. Међутим, док друго место представља углавном парафразу Дукљаниновог казивања, које је Орбин превео на италијански и исцрпно користио, прва прича је знатно ближа Константину VII.[37] Наравно, Орбин није читао Порфирогенита, већ је читао оне који су византијског цара-писца боље познавали, што му није сметало да и Порфирогенита наведе међу својим изворима, па и да га уведе у списак аутора („Autori citati nella presente opera").[38] Прва прича је, заправо, препричавање Филипа да Бергама (можда и тајанственог Арпонтака, цитираног код Орбина као Arpontaco Burdegalense, то јест из Бордоа, који је, изгледа, словио као познавалац живота и дела Константина VII Порфирогенита).[39] Дакле, позивајући се, преко Филипа да Бергама, на Порфирогенита лично, Орбин ће казати да је λας грчка реч за „sasso", чиме је и име града одређено као грчко.[40]

И после Орбина, дух Дукљанинове интерпретације приче о пореклу имена Рагузе преовлађиваће у завичајној историографији Дубровника,

---

[36] „. . . aedificaverunt civitatem supra mare in ripis marinis, quas Epidaurii lingua sua ,laus' dicunt. Unde ea civitas ,Lausium' vocata est, quae postea r (pro) l posita, Ragusium appellata est. Sclavi vero /eam/ Dubrovnich appellaverunt, id est ,silvester' sive ,silvestris', quoniam, quando eam aedificaverunt, de silva venerunt": *Ф. Шишић*, Летопис Попа Дукљанина, Београд—Загреб 1928, 320; уп. *С. Мијушковић*, Љетопис Попа Дукљанина, Титоград 1967, 218; Историја српског народа, I, 166—167 (текст: *С. Ћирковић*).

[37] У приповести која непосредно почива на Попу Дукљанину речено је између осталог и следеће: „. . . Delche sendo venuta la nova a gli huomini, che dalle ruine d'Epidauro s'erano salvati, & habitavano nelle selve, & altri luoghi forti per natura, vi corsero, & l'aiutarono nella fabrica di detto Castello, il quale da i Sassi in lingua lor chiamati LAVI, lo nominarono Lausio: Ma poi mutata L. in R. fù detto Rausa; tuttoche altre volte questa Rocca, ô Castello, sia stato chiamato etiandio Dubrovnik, imponendol'il nome dalle Selve, onde à fabricarlo erano venuti. Imperoche Dubrava nella lingua Slava significa selva": *Mauro Orbini*, Il regno de gli Slavi (hoggi corrottamente detti Schiavoni), Pesaro 1601 (reprint: München 1985), 216. У преводу Орбиновог дела на наш језик није се нашла његова парафраза Летописа Попа Дукљанина: *Мавро Орбин*, Краљевство Словена, Београд 1968, CXXXIX—CLII (текст: *Ф. Баришић*).

[38] Уп. Орбин 382, 392—393 (текст: *С. Ћирковић*).

[39] Уп. исто, 390.

[40] Према тој „првој" причи, „Filippo da Bergamo parlando dell'origine di Rausa al 9. lib. liberamente confessa, che questo fù destrutto da' Gothi, del 453. il che quasi l'istesso afferma etiandio Costantino Porfirogenito, il quale nel libro intitolato, FOEDERA, IURA, AC SOCIETATES IMPERII ROMANI, dell'origine di Rausa nel seguente modo parla. La città di Rausa (dice egli) prese questo nome dal Sasso, che i Greci chiamano λας. Onde prima furono appellati Lausei; ma poi per la mutatione della lettera furono detti Rausei. . ." (на маргини још стоји: „Rausa da chi prese questo nome. Fù prima detta Lausa"): Orbini, 181. — Када су по среди Орбинови редови, треба их упоредити и са Орбиновим претходницима међу нашим хуманистима, у првоме реду са Винком Прибојевићем. Ипак, ова, „прва" прича код њих се не затиче: Vinko Pribojević, O podrijetlu i zgodama Slavena, ed. *G. Novak*, Hrvatski latinisti 1, Zagreb 1951, 53—112 (prijevod: *V. Gortan*); уп. Орбин, LXVIII (текст: *М. Пантић*); cf. *G. Brogi—Bercoff*, Il Pribevo e „Il Regno degli Slavi" di Mauro Orbini, Ricerche slavistiche 22—23 (1975—1976) 137—154; *idem*, „Il Regno degli Slavi" di Mauro Orbini e il „Copioso ristretto de gli Annali di Rausa" di Giacomo Luccari, Studi slavistici in ricordo di C. Verdiani, Pisa 1979 (у тренутку писања рада неприступачно).

па ће, на пример, фрањевац Ђан-Марија Матеи у XVIII столећу чак изнети равноправно три теорије, још више разлиставајући тако приповест из Барског родослова.[41] Оно што Матеи говори, разуме се, није вредно пажње, осим као потврда за повремене напоре да се, уместо уз Грке, порекло имена Рагузе веже уз Латине, то јест удаљи од шизматичке цивилизације управо у доба противреформације и појачане католичке пропаганде на нашем тлу, а све то уз тајанствени наговештај како је реч о „најстаријој дубровачкој хроници, преписаној у XIV веку da un Manoscritto molto antico e consumato".[42]

Просто као да није у питању исти град, нешто раније се Дубровником, међутим, бавио и заиста умни Игњат Ђорђић (у. 1737), чиновник Републике, професор, језуита и затим бенедектинац. У недовршеном и мало познатом спису о прошлости Илирије („Rerum Illyricarum sive Ragusinae historiae"), Ђорђић, прецизно и објективно, саопштава како је грчки језик у Илирику старији од латинског па, пошто је и Дубровник древна варош „quippe quo anno Rhacusa urbs condita est, in ejus aedificationis historia clarum Graeci idiomatis monimentum reperio". Да би речено и потврдио, Ђорђић цитира Порфирогенита у оригиналу, а потом нуди и превод на латински у коме је „ромејски дијалекат" схваћен као „novae Romae idiomate" а оно око хриди, која се по ромејски каже „lau", код њега је протумачено као „dicitur Graece praecipitium Lav".[43] Сјајно! Па, Ђорђић је вест из „De administrando imperio" интерпретирао управо у складу са тезама које покушава да поткрепи и овај рад о ромејском говору и језику код Порфирогенита.

Елем, да се закључи око Дубровника. Све изнето, узимајући у обзир и неоспорно деформисану реч λαῦ, сведочи да се под „ромејским", у случају Рагузе, код Константина VII вероватно мислило на грчки. Тако је бар ову вест из „Списа о народима" разумео у једној од две верзије и Орбин, а тако је размишљао и Игњат Ђорђић. С друге стране, Дукљанин се задовољио тврдњом да поменута етимологија потиче из језика којим су говорили житељи Епидавра, што је, начелно, можда и тачно. То, у свакоме случају, не искључује помисао о спајању два језичка слоја, локалног и грчког, у предању забележеном у 29. поглављу, према филолошком умећу цара-писца и његових сарадника.

Пошто је пружио погрешно тумачење имена Сплита, тврдећи да Ἀσπάλαθος означава ʻπαλάτιον μικρόνʼ,[44] а онда указао и на језичку

[41] Наводно, када је направљен зид на „Castel de Lave", онда „ano fato nome alla terra Ragoxa in lingua latina, perchè tutti uomini sono stati homeni radunati (скупљени — прим. И. Ђ.) de più paesi, et altro modo in lingua schiavona Dubrovnich perche era tutto dubrava (selva) per tutto, ... et per la terza opinion, perche primo edificator che fo Re Radosavo bello, qual edificato Castel Lave": *П. Макушев*, Исторические памятники Южных Славян и соседних им народов, I, Варшава 1874, 309.

[42] *Макушев*, нав. дело, 309. — То је само једна од многобројних варијанти популарне легенде о почецима Дубровника: исто, 208 сл., 320.

[43] Исто, 419. — На другоме месту Ђорђић, поред осталог, каже: „Nunc quoque supersunt Graeca urbium nomina, Pharus, Tragurium, Corcyra, Epidaurus, Dyrrachium, Apollonia, Dioclia" (исто, 417—418). О Ђорђићу, уп. *M. Rešetar*, Život i rad Inácija Ǵorǵi (Đurđevića), Stari pisci hrvatski XXV, 2, Zagreb 1926; *П. Колендић*, Биографска дела Игњата Ђурђевића, Београд 1935.

[44] DAI, XXIX, 237—245; *Ферјанчић*, ВИИНЈ II, 21—22; cf. Commentary, 107; уп. *G. Novak*, Povijest Splita, I, Split 1978, 11 сл.

везу између Трогира (Τετραγγούριν) и краставца (ἀγγούριον),[45] срећом по и иначе прекомерну дужину ове расправе не служећи се „ромејским дијалектом" за објашњавање порекла речи, аутор 29. главе се зауставио на Котору. За овај град је закључио да он, τὸ κάστρον τῶν Δεκατέρων, на „дијалекту Ромеја" означава (нешто) „сужено и стиснуто" (ἐστενωμένον καὶ πεπνιγμένον), при чему би ово „сужено и стиснуто" било превод на грчки као „ромејски дијалекат".[46] Мада, мора се признати, и овде навире сећање на оне парадигме о хлебу и хлебу, односно о жени и супрузи.[47] Премда име Котора није латинског корена, писцу наведене вести је по свој прилици била просто примамљива аналогија са латинским „catena", што ће рећи „ланац" или „вериге" — какав је и назив теснаца на улазу у Боку.[48]

Али, ако би код Котора „ромејски дијалекат" био грчки, у случају етимологије имена Задра по среди је несумњиво латински. Јер, писац ове белешке из 29. поглавља дословце каже да се „град Задар на дијалекту Ромеја назива 'ἰὰμ ἔρα', што значи 'већ беше'" ("Οτι τὸ κάστρον τῶν Διαδώρων καλεῖται τῇ 'Ρωμαίων διαλέκτῳ 'ἰὰμ ἔρα', ὅπερ ἑρμηνεύεται 'ἀπάρτι ἦτον').[49] Дакле, у питању је латински ромејски дијалекат али, с обзиром да он баш не мора бити познат корисницима другог ромејског дијалекта, ту је и превод на грчки. За проблем говора и језика Константина VII сасвим је неважно што је цар-филолог пропустио да сазна праве трагове имена Задра, Јадере или (како он каже) Диадора.

У 31. глави „Списа о народима" реч је о Хрватима, о чијој се земљи, историји и пореклу подробно расправља. По себи се разуме да је такав повод логично изискивао језичка разматрања, па их Порфирогенит нуди читаоцу већ у првим редовима, истичући да њихово име на „словенском дијалекту" означава оне „са много земље", што је усамљена али, у поређењу са неким у XIX и XX веку насталим тумачењима, не и претерано егзотична интерпретација хрватског народног имена.[50] „Дијалекат" овде, као и код Пагана и уопште када се говори о Словенима и њиховим етимологијама, има синонимну вредност „глосе".[51] Исто стога важи и за објашњење имена Захумљана у 33. поглављу, за које је казано да им име означава „оне иза брда" (што је тачно запажање),[52] односно за тумачење имена Травуњана, за чију је земљу у 34. глави речено да значи „утврђено место" (што је нетачно)[53] или за интерпретацију имена Конавља, који би, према Порфирогениту, означавало товарна кола (што је, можда, последица пишчевог познавања латинског и речи каква је „canalis" или „canabula").[54]

---

[45] DAI, XXIX, 258—262; *Ферјанчић*, 22—23.

[46] DAI, XXIX, 263—264; *Ферјанчић*, ВИИНЈ II, 23.

[47] В. нап. 20а, мало раније.

[48] Уп. *Skok*, Kako bizantiski pisci, 73; cf. *idem*, Ortsnamenstudien, 215 sq.

[49] DAI, XXIX, 272—273; *Ферјанчић*, ВИИНЈ II, 23—24. — О популацији Задра, уп. *J. Jakić—Cestarić*, Etnički odnosi u srednjovjekovnom Zadru, Radovi JAZU u Zadru 19 (1972) 99—167 (са старијом литературом).

[50] DAI, XXXI, 6—8; *Ферјанчић*, ВИИНЈ II, 38.

[51] В. нап. 26, мало раније.

[52] DAI, XXXIII, 10—15; *Ферјанчић*, ВИИНЈ II, 59.

[53] DAI, XXXIV, 12—14; *Ферјанчић*, ВИИНЈ II, 62.

[54] DAI, XXXIV, 16—18; *Ферјанчић*, ВИИНЈ II, 62; уп. *Skok*, Kako bizantiski pisci 67.

Но, са Србима и текстом њима посвећеним у 32. поглављу друкчије стоје ствари, јер се василевс наново бави „ромејским дијалектом“ и присећа се да се „Срби на дијалекту Ромеја називају 'робови)'“ (Σέρβλοι δὲ τῇ τῶν Ῥωμαίων διαλέκτῳ 'δοῦλοι' προσαγορεύονται), отуда и име за обућу робова (сербула — 'σέρβυλα') као и за оне који јевтину и скромну обућу носе (цербулијани — 'τζερβουλιανοί'). Ово име Срби су стекли, према творцу белешке, јер постадоше робови цара Ромеја.[55] Очигледно, Константин VII је властито тумачење изградио на сличности између српског народног имена и латинске речи „servus“, а није искључено да је искористио и назив за стару словенску обућу („чревли“) и њоме објаснио једно λ из наведеног етнонима.[56] Али, на основно питање, кога се тиче „ромејски дијалекат“, латинског „servus“ или грчког δοῦλος, одговор измиче. Ризикујући заморно понављање преводилачких недоумица, још једном ваља потврдити да и овде равноправно стоје обе интерпретације. Примера ради, у преводу на српскохрватски Б. Ферјанчић је предност указао поимању „ромејског дијалекта“ као грчког, док је у преводу на енглески Р. Ценкинс учинио обрнуто, разумевши да је по среди латински и превевши текст отприлике овако: „На језику Романа (према говору Ромеја) 'Срби' је реч (израз) за 'робове'“.[57] Срећом, одлучност у разрешењу поменуте дилеме више није преко потребна, јер досадашња анализа случајева са ῥωμαϊστί и διάλεκτος τῶν Ῥωμαίων у „Спису о темама“ и ономе „О народима“ показује макар три чињенице. Прва би била, сада већ чврста претпоставка, према којој је за Константина VII и његов цариградски престонички круг, па и за читаву епоху, „ромејски дијалекат“ био усвојен као могућност и за грчки и за латински језички израз (примери за „грчки ромејски дијалекат“ били би они са букеларијем, мастромилисом, дубровачким λαῦ и Котором, а за „латински ромејски дијалекат“, рецимо, они са Опсикионом, Арентанима или Задром). Други закључак указује да термин ῥωμαϊστί нема никакво посебно језичко значење, него да се у делима Константина VII Порфирогенита понаша попут „ромејског дијалекта“, за шта су потврде његово коришћење код Опсикиона у својству „латинског ромејског дијалекта“ и код λαῦ у својству „грчког ромејског дијалекта“. Управо пример са λαῦ уверава у предложено, будући да се код Лаусеја „ромаисти“ и „дијалекат Ромеја“ понашају као синоними. Најзад, и трећи закључак: изван ромејског контекста, било временског било политичког, διάλεκτος и γλῶσσα јесу равноправни термини, што потврђује и последњи помен ових речи у „De administrando imperio“. Наиме, говорећи у 39. глави о народу Кавара, аутор овог одломка излаже како им је порекло хазарско. Зато су од њих Турци научили „хазарски језик“ (τὴν τῶν Χαζάρων γλῶσσαν) и „све до данас имају овај дијалекат“ (τὴν αὐτὴν διάλεκτον), мада имају и „други језик Турака“ (τὴν τῶν Τούρκων ἑτέραν γλῶσσαν).[58]

55 DAI, XXXII, 12—15; *Ферјанчић*, ВИИНЈ II, 47—48; уп. *Максимовић*, Структура, 26 сл. — Око српског народног имена, уп. *М. Будимир*, О старијим поменима српског имена, Глас САН 236, Од лит. и језика 4 (1959) 50—58.

56 Уп. *П. Скок*, Константинова Србица на Бистрици у Грчкој, Глас СКА 176 (1938) 246 сл.

57 Cf. Commentary, 132.

58 DAI, XXXIX, 7—10; cf. Commentary, 149—150.

Сада би било упутно погледати шта бива са „романсти" и „ромејским дијалектом" изван Порфирогенитових дела, па и изван његовог времена. Сигурно је да жељени идеал, према коме би „ромејски дијалекат", био схваћен као равноправно коришћење и грчког и латинског, нити је икада био у потпуности остварен нити је припадао, онако како је покушавала да га тумачи Порфирогенитова епоха, подједнако свим осталим раздобљима византијске историје. Међу карактеристичним „узорцима" из историјских извора занимљив је онај који се налази у „Чудима св. Димитрија", хагиографском делу које потиче од руке солунског митрополита Јована из друге деценије VII столећа, односно из пера неког представника солунског клира друге половине истога века. Митрополит Јован приповеда, поред осталог, како св. Димитрије није само у стању да оздрављује тела, него и духове Солуњана, па и оне који су обузети демоном. За солунског архиепископа је посебно вредан сећања случај једног војника који је, сутрадан по чудесном избављењу, мирно сачекао своје другове војнике и сталожено их запитао, обраћајући им се „ромејским језиком" (τῇ ῥωμαϊκῇ γλώττῃ), шта се то са њим збило и откуда он у цркви, где је, изван себе, био иначе донет претходног дана.[59] Други пример записао је анонимни настављач архиепископа Јована и тиче се бекства словенског кнеза Првуда из Цариграда који ће касније, заслугом солунског чудотворца, бити поново ухваћен и затим погубљен. Бекство из Цариграда је Првуду пошло за руком јер је, како се изриком вели, био преобучен у ромејско одело и говорио „нашим дијалектом" (τῇ ἡμετέρᾳ διαλέκτῳ).[60] Трећа епизода, такође у обради поменутог анонимног писца, посвећена је Куверу, одметнику од аварског хагана, и његовој намери да са Бугарима нападне на Солун, што је св. Димитрије разуме се спречио, благовремено обавестивши византијског цара о опасности и о завери коју је са Кувером ковао извесни Маврос, тада у царској служби у Солуну. Кувер је био опасан непријатељ јер је, како се помиње у похвали чудотворцу, међу спретним саветницима, имао чак и једног полиглоту. Овај је, наводно, познавао „и наш језик и онај Ромеја, Словена и Бугара" (καὶ τὴν καθ' ἡμᾶς ἐπιστάμενον γλῶσσαν καὶ τὴν Ῥωμαίων καὶ Σκλάβων καὶ Βουλγάρων).[61] Уз изванредно припремљено издање „Чуда", P. Lemerle је покушао у опсежном коментару да протумачи и ове вести. Ипак, збуњен околношћу да „ромејски" у VII веку може бити латински, тачније присуством латинског у грчком хагиографском тексту из грчког Солуна, Lemerle је поверовао, уза све ограде, да је у случају војника обузетог демоном „ромејски језик" грчки, у случају Првуда који говори „нашим дијалектом" склон је био да препозна „солунско наречје (дијалекат)" а код Куверовог полиглоте да је реч опет о солунском дијалекту, затим о грчком, словенском и бугарском језику,[62] што је, свеукупно, као хипо-

---

[59] *P. Lemerle*, Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius, I, Paris 1979, 84—86; 86,8.

[60] Ibidem, 209, 30; Византиски извори за историју народа Југославије, I, Београд 1955, 201 (превод и коментар: *Ф. Баришић*); уп. *Ф. Баришић*, Чуда Димитрија Солунског као историски извори, Београд 1953, 81 сл.; cf. *Lemerle*, Miracles II, 111 sq.

[61] *Lemerle*, Miracles I, 227—234; 229, 22; ВИИНЈ I, 214; уп. *Баришић*, Чуда. 126 сл.; cf. *Lemerle*, Miracles II, 143 sq.; *М. Григориу-Јоаниду*, Τό ἐπεισόδιο τοῦ Κοῦβερ στά „Θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου", Βυζαντιακά 1 (1981) 69—87 (са старијом литературом).

[62] Cf. *Lemerle*, Miracles I, 83, 223; *idem*, Miracles II, 150, 244—245.

теза неодрживо и што је недавно исправила колегиница Марта Григориу-Јоаниду, схвативши „ромејски" као латински а „наш дијалекат" или „језик" као грчки.[63] Јер, у Царству у коме је тек под Ираклијем цар себи дозволио 629. године да се званично титулише грчким а не латинским владарским достојанством и епитетима, ваља очекивати, са више разлога него у X веку, употребу латинског, распрострањену бар у војсци ако не и шире.[64] Али, нема сумње да „ромејско" и за аутора „Чуда" садржи дуалитет. Ако је, на пример, Првудово одело „римско", оно није западио (латинско), већ је византијско, то јест онакво какво се носи у хеленизованој византијској престоници, као што, с друге стране, „наш дијалекат (језик)" јесте језик којим се служе у Солуну, дакле грчки, а уз њега наведен „ромејски" јесте латински. Једино, међутим, треба приметити да су у „Чудима" γλῶσσα и διάλεκτος још увек синоними. Но, у питању је ипак само почетак стварања засебне „језичке идеологије", која се уобличује тек у X столећу, у доба када се Царство нашло на врхунцу снаге и на новоме прагу остварења универзалистичког сна.

Еволуцију ових погледа добро илуструје и један став из богатог византијског законодавства. Наиме, у Јустинијановим Дигестама прописано је било да у малим варошима може да буде по четворица учитеља „за свако образовање понаособ", заправо за васпитање и на латинском и на грчком (τέσσαρας τοὺς παιδεύοντας ἑκάτεραν παιδείαν). Ипак у варијанти ће убрзо стајати интерпретација Јустинијановог законодавства, ближа реалном идентификовању Византинаца са Римљанима, па ће бити речено да се пропис тиче „четворице учитеља, римских (ромејских) и латинских", с тим што би „римски" био јасно грчки (византијски): τέσσαρας διδασκάλους ῥωμαϊκοὺς καὶ λατινικούς.[65] У овој форми, механички преузет, обрећe се исти параграф и у Василикама цара Лава VI, оца Константина VII Порфирогенита.[66] Биће то тумачење које ће постепено преовладати и које ће Византинце, на крају пута, довести до потпуне историјске амнезије и убеђености да је латински „неримски" и „варварски" језик, што је, по аналогији, близу памети колико и веровање да је Александар Македонски предак данашњих Македонаца.

Неоспорно, овај је процес ишао лагано, спорије него што се често мисли, и вишезначна језичка (а посредно и идеолошка) природа термина „ромејски" тврдоглаво се опирала претапању у језичку униформност, према којој би „ромејски" био само један лингвистички избор. Логично је наслутити да је, што ближе василевсу, као персонификацији универзалистичке идеје, било више и отпора томе процесу. Тако се, рецимо, у Филотејевом Клитерологиону из 899. године наводи да, приликом божићних прослава на царском двору, треба обратити пажњу на τοῖς

---

[63] Cf. *М. Гриіориу-Јоаниду*, Μία παρατήρηση στή διήγηση τῶν Θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Βυζαντιακά 3 (1983) 85—90.

[64] Jus Graecoromanum, I, ed. *J. et P. Zepos*, Athenis 1931, 36; уп. *Г. Осшроіорски*, Автократор и самодржац, Глас СКА 164 (1935) 99 (Сабр. дела, IV, 282—283).

[65] Digesta Iustiniani, XXVII, 1, 6; *Th. Mommsen*, ed., Digesta Iustiniani Augusti, Vol. I, Berolini 1868, 783.

[66] У Василикама се прописује да у малим градовима може бити τέσσαρας διδασκάλους ῥωμαϊκοὺς καὶ ἑλληνικούς (XXXVIII, 1, 6): *H. J. Scheltema et N. van der Wal*, edd., Basilicorum libri LX, Series A, Vol. V, Textus librorum XXXV—XLII, Groningen 1967, 1683, 21—22.

ῥωμαΐζουσι βουκαλίοις,[67] то јест на оне који су цару упућивали пригодне божићне жеље за трпезом, али на латинском. Међу наведеним реченицама, било је, на пример, и оваквих, о чему пише управо Константин VII у „Спису о церемонијама“: „Conservet Deus imperium vestrum, Bona tua semper, итд.[68] Али, Порфирогенит, у поменутој енциклопедији церемонијала и обичаја, износи и пример са игром познатом као τὸ Γοτθικόν, одржаваној у царевом присуству приликом обеда, у којој су глумци подражавали Готе, по двојицу из деме плавих и деме зелених, говорећи читав низ иеразумљивих и негрчких речи пригодне садржине василевсу. Најлепше у свему је што су у таквим представама грчки, латински и германски били стрпани у исти реченични кош, у складу са концепцијом ромејства којој је и сâм Порфирогенит тежио.[69] У складу са том истом концепцијом, аутор „Списа о народима“ приступио је и романским или романизованим становницима источне обале Јадранског мора. Писац „De administrando imperio“ њих доследно назива „Романима“. Поменути термин јавља се једино у такозваним „нашим“ поглављима (29, 30, 31, 32, 33, 35 и 36).[69а] Али, ни овде Константин VII није дозволио недоумице у погледу припадности тих Романа. „Ромеји, мислим Романи“, казаће се изричито у 33. глави,[69б] да се случајно не помисли да и ту није реч о Византинцима. Исто тако, у „Спису о народима“, земља коју Ромеји настањују биће „Романија“ — дакле Византија.

Природно, у историји није умесно веровати у постојање вечитих и апсолутно хомогених категорија, па ни у општеважећу прихваћеност Порфирогенитових језичко-идеолошких захтева — она није била остварљива ни у његово доба, да се не подсећа на разлике нужно настале из природе и сврхе сачуваних историјских извора. Недоумице X века употпуњује на неки начин и Теодор Дафнопат, иначе савременик Константина VII, када, спорећи се око природе Христове са монофизитским епископом Суниса, покрајине у Јерменији, извештава овога да је добио његово писмо. Дафнопат, који се дописивао по царевом налогу, затим каже да га је превео са јерменског на грчки (он лично или је дао да се преведе, што није сасвим видљиво): καὶ τοῦτο ἀπὸ τῆς τῶν Ἀρμενίων διαλέκτου πρὸς τὴν Ἑλλάδα διερμηνεύσαντες (дакле, „са дијалекта Јермена на онај Грчке“).[70]

---

[67] *Oikonomidès*, Listes, 171; такође, cf. ibidem, 167, 169, 181.

[68] *A. Vogt*, Constantin VII Porphyrogénète, Le Livre des Cérémonies, II, Paris 1939, 171.

[69] Ibidem, 184.

[69а] DAI, XXIX, 14, 20, 22, 27, 34, 37, 41, 45, 47, 49, 52; XXX, 121; XXXI, 11, 13, 15; XXXII, 24; XXXIII, 4; XXXV, 3; XXXVI, 4. — „Романија“, од краја IV века, међутим, на грчком има значење „вулгарног синонима“ за „царство Ромеја“. У томе смислу термин „Романија“ користи и Порфирогенит. Дакле, не Роман — Романија, него, Ромеј — Романија, а у саставу Романије, међу Ромејима, има и Романа. Cf. *A. Carile*, Impero Romano e „Romania“, La nozione, 247—261 (са старијом литературом); такође, за промене до којих долази у потоњим временима, уп. *Љ. Максимовић*, Грци и Романија у српској владарској титули, ЗРВИ 12 (1970) 66 сл.

[69б] DAI, XXXIII, 4; *Ферјанчић*, ВИИНЈ II, 59.

[70] *J. Darrouzès — L. G. Westerink*, édd., Théodore Daphnopatès. Correspondance, Paris 1978, Lettre 10, 109,6.

Извесна двоумљења наредног, XI столећа, опет, изражава, рецимо, Михаило Псел. Расправљајући о Аристотеловој терминологији, он прави одређене паралеле између израза које користи и латинског, па наводи да се „хидрофороси (водоноше) и ксилофороси (дрвосече) сада на језику Латина називају курсорима" (τὸν ὑδροφόρον ἢ ξυλοφόρον, οὓς δὲ νῦν Λατίνων γλώττης τῇ κούρσορας ὀνομάζουσιν).[71] Али, да не буде забуне, Псел се ту не хвалише сопственим познавањем латинског, што би неупућеном читаоцу можда пало на ум, већ знањем класичног грчког језика и културе. Јер, латински „cursor" реално постоји као одомаћена реч у Цариграду онога времена и присна је са свакодневицом бар колико „ксилофор" и „хидрофор" које поједностављено обједињује.

Идеал, коме је стремило Царство X столећа, последњи пут ће, захваљујући успону Византије под Комнинима, бити у прилици да се досеже у XII веку. Међутим, управо схватање ромејског језичког израза под њима показује да је са идеолошким „билингвизмом" било готово. Ана Комнина, мудра, образована и за Алексија I амбивалентно везана кћи почињући историјску епопеју у прози о своме оцу, у предговору „Алексијаде" проговориће о предусловима који њој дозвољавају да се лати замишљеног задатка. На првоме месту, Ана истиче да њој не само да књижевност није туђа, него да је она и добро поткована у грчком, при чему мисли на антички грчки: ἀλλὰ καὶ τὸ ʻΕλληνίζειν ἐς ἄκρον ἐσπουδακυῖα...[72] Ипак, за њу је грчки и савремени ромејски језик, па ће се сетити Турака који су, ратујући са Алексијем I, виком плашили Ромеје, а међу њима је било и полуварвара који су знали грчки језик (καὶ τινες ἐν αὐτοῖς μιξοβάρβαροι ἑλληνίζοντες).[73] Исто произлази и из њене похвале труду који је Алексије I улагао, не би ли ишколовао нахочад у Орфанотрофу и тамошњој школи, када подвлачи „како се тамо може видети Латин који се образује, Скит који учи грчки, Ромеј који се вежба на грчким текстовима и неписмени Грк који се привикава да грчки говори исправно" (Καὶ ἔστιν ἰδεῖν καὶ Λατῖνον ἐνταῦθα παιδοτριβούμενον καί Σκύθην ἑλληνίζοντα καὶ ʻΡωμαῖον τὰ τῶν ʻΕλλήνων συγγράμματα μεταχειριζόμενον καὶ τὸν ἀγράμματον ʼΈλληνα ὀρθῶς ἑλληνίζοντα).[74] Наравно, Ромеј који се учи грчким текстовима говори грчки, али му недостаје класично образовање да би разумевао и онај грчки којим, поред осталих, и сâма Ана Комнина пише. С друге стране, Алексијева ћерка се бави и „латинским дијалектом" (она никада не користи реч γλῶσσα). Она, тако помиње да је међу царским официрима који су учеснике I крсташког рата сачекивали у Драчу и Авлони било и „тумача који су познавали латински дијалекат", не би ли предупредили сукобе са овима (τῆς λατινικῆς διαλέκτου),[75] потом да је Алексије I, разговарајући са Балдуином, братом Готфрида Бујонског, не схватајући смисао ритерових речи замолио једног од својих тумача

---

71 Michaelis Pselli Scripta Minora, ed. *E. Kurtz*, Milano 1936, 457,2. — О дужности „курсора", подређених логотету дрома, cf. *Oikonomidès*, Listes, 312, 332. — За Пселов однос према Аристотелу, cf. *H. Hunger*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, I, München 1978, 21 sq. (са старијом литературом).

72 Anne Comnène, Alexiade, I, éd. *B. Leib*, Paris 1937, 3, 12—13; cf. *Hunger*, Literatur, 407 sq. (са старијом литературом); *S. Impellizzeri*, Romani, Latini e Barbari nell' „Alessiade" di Anna Comnena, La nozione, 377—383.

73 Alexiade, III, 205, 11—12.

74 Ibidem, 218, 4—7.

75 Ibidem, II, 209, 13—14.

за „латински дијалекат“ да му их објасни,[76] односно да је због знања „латинског дијалекта“ Михаило Вутумитис са још једним човеком био упућен да преговара са крсташима и јерусалимским краљем Балдуином.[77] И најзад, доказ да је за Ану Комнину „ромејски“ говорити исто што и говорити на грчком: описујући византијску опсаду Хиоса (вероватно 1089/90. године), Ана приповеда да је заповедник царске војске Константин Даласин, на домаку тријумфа над Турчином Чахом, принудио Турке у опседнутом граду да моле Византинце за милост тако што су „на ромејском називали свеколику помоћ Господа“ (εἰς ἔλεον τὸν τῶν ἁπάντων ἐπεκαλοῦντο Κύριον ῥωμαΐζοντες).[78] Дакле, турски емир Чаха и његови Селџуци морали су да проговоре грчки и да се моле туђем Богу, а пример показује да је синонимија ромејски — грчки недвосмислено била усвојена.

Византијска „језичка идеологија“ дефинитивно је крочила у ново раздобље, када ће се царска универзалистичка идеја оснаживати, не веровањем у „билингвизам“, то јест поуздањем у начелну равноправност два ромејска дијалекта, него у аутентичност само грчког као језика Новога Рима. Изнето ће, почетком XIII столећа, да потврди и Никита Хонијат. Истина, у своме историјском спису он у више наврата сведочи да је, осамдесетих година XII века, у Цариграду било и те како оних који грчки нису знали (на пример, лична стража Андроника Комнина) као и да је било оних који су знали латински (на пример, Исак Арон), али и да је „начин на који се Латини изражавају несагласан с Грцима“ (χρῆμα Λατῖνος, φωνὴ ἀσύμφωνος Ἕλλησι), мислећи при томе у првоме реду на њихов говор.[79] Уосталом, Хонијат иде још даље, па чак латински супротставља као антитезу грчком, посредно ромејском племенитом језику.[80]

Зато се догодило да Византинци, иако никада теоријски нису одустали од властитог римског универзализма, нису ни приметили, рецимо, превару којој их је изложио латински Запад општећи са њима. У питању су форме којима се византијски цареви ословљавају онда када им се са Запада непосредно обраћају, титуле које се за њих користе онда када се о њима говори и, на крају, облици које сâми василевси употребљавају када се служе латинским у дипломатској преписци или на званичним актима. Папа се, на пример, никада није преварио па се обратио византијском цару као „imperatorem Romanorum“ (што је прави превод царске титуле „василевса Ромеја“), већ га, када другима говори о њему, обично назива „imperator constantinopolitanus“, а када се директно њему обраћа зове га „imperator Romeorum“.[81] Уосталом,

---

76 Ibidem, 229, 18—19.

77 Ibidem, III, 148, 16—17.

78 Ibidem, II, 111, 17—19.

79 Nicetae Choniatae Historia, I, ed. *J. A. van Dieten*, Berlin — New York 1975, 322, 45; 602, 4—5; cf. *Hunger*, Literatur, 429 sq. (са старијом литературом).

80 Choniates, I, 200—201, 88—89; 600, 46—48.

81 За последње деценије живота Царства, рецимо, обиље таквих потврда пружају папска писма поводом преговора око црквене уније: Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes, Pars I. Epistolae pontificiae de rebus ante Concilium Florentinum gestis (1418—1438), ed. *G. Hofmann*, Romae 1940, н. 19, 14; н. 85, 84; Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes, Pars II. Epistolae pontificiae de rebus

зар није још Никола I, у јеку спорења са Фотијем, одговарајући на ставове цара Михаила III, 28. септембра 865. мудро искористио неопрезност василевса и узвратио му ефектним „језичким" аргументима. Будући да је византијски цар назвао латински језик „варварским и скитским" (linguam barbaram vel Scythicam), папа га подсећа да је онда „смешно од вас да се називате царевима Римљана а да ваш језик не буде римски" (quia ridiculum est vos appellare Romanorum imperatores et tamen linguam non nosse Romanam). Нема сумње да је добар „адвокат" у овоме случају римскоме епископу био учени библиотекар Анастасије, који се сâм осведочио у низак степен знања латинског језика у Цариграду.[81a] Али, било је то време екстремног међусобног порицања. Византијски максимализам X столећа, вероватно изражен и кроз лингвистичко-идеолошке обрасце у DAI, не само да неће више несмотрено потезати поменуте тврдње, него ће учинити, бар у случају Порфирогенита, управо супротно. На жалост, у потоњим вековима наравоучење ће наново бити заборављено.

Зачудо, и сâми византијски цареви, несвесни озбиљности наизглед мале разлике између „Romanorum" и „Romeorum", на латинском се потписују као „imperatores Romeorum".[82] На измаку византијске повести, од многобројних и најчешће оправданих замерки које су противници зближења и црквене уније са католичким Западом стављали Латинима, пребацујући им намеру да хиљадугодишњу државу, веру и културу потчине, ипак се ниједна није дотакла титула. Нико није ни приметио да је и на вратима фирентинског Дуома, на којима је текстом овековечено црквено сједињење две хришћанске цркве 1439, Јован VIII Палеолог назван пежоративно као „imperator constantinopolitanus".[83] Тек пошто је Цариград 1453. године пао Мехмеду II Освајачу у шаке, јавило се у византијском свету мишљење према коме су цареви Византа, односно

---

in Concilio Florentino annis 1438—1439 gestis, ed. *G. Hofmann*, Romae 1944, n. 176, 68 sq., Bulla unionis Graecorum (6. VII 1439). Уп. *И. Ђурић*, Сумрак Византије. Време Јована VIII Палеолога (1392—1448), Београд 1984, 242 сл.

[81a] MGH. Epistolae VI, Nicolai I Papae ep. 88, 459.

[82] Да се не удаљава од последњих деценија историје Византије, тако, на пример, чини Манојло II Палеолог који, издајући хрисовуљу (тачније писмо) 20. VI 1402. противпапи Бенедикту XIII упоредо на грчком и латинском језику, своју власт над Ромејима у потпису своди само на „Романију и њој околне земље": *S. Cirac Estopañan*, Ein Chrysobulos des Kaisers Manuels II Palaiologos für den Gegenpapst Benedikt XIII, 1394—1417/23, vom 20. Juni 1402, BZ 44 (1951) 89—93; уп. *Ђурић*, Сумрак, 121. — Манојлов син, Јован VIII Палеолог, на латинском се искључиво назива „imperator Romeorum": Orientalium documenta minora, Concilium Florentinum, Documenta et scriptores, ser. A, v. III, edd. *G. Hofmann*, *Th. O'Shaughnessy*, *I. Simon*, Romae 1953, n. 1 sq. — Колико се Византија пред крај своје повести удаљила од првобитних принципа, толеришући разлику која се на Западу правила између немачких царева (imperatores Romanorum) и властитих василевса (imperatores Romeorum), може се видети, на пример, из једне адресе из прве половине IX века. Тада је (824. године) Лудвигу Побожном упућено писмо из Цариграда које је овако почињало: „Michael et Teophilus fideles in ipso Deo imperatores Romanorum dilecto et honorabili fratri Hludovico glorioso regi Francorum et Langobardorum et vocato eorum imperatori": cf. *F. Dölger*, Byzanz und die europäische Staatenwelt, Darmstadt 1964, 309.

[83] Concilium Florentinum. Documenta et scriptores, Acta camerae apostolicae et civitatem Venetiarum, Ferrariae, Florentiae, Ianuae de Concilio Florentino, ed. *G. Hofmann*, vol. III, 1, Romae 1950, X. — На гробу папе Евгенија IV, у римском храму San Salvatore in Lauro, стоји још „искренији" помен византијског автократора: IOANNES PALAEOLOGUS GRAECIAE IMPERATOR (ibidem, XII).

Цариграда, своје национално име ипак променили, „па су се називали са великим поштовањем царевима и автократорима Ромеја, на жалост не удостојавајући титулу 'грчких василевса'". Стога за византијске цареве не треба користити израз „цар Ромеја", закључиће строго и веома савремено аутор овога суда, Атињанин Лаоник Халкокондил. Но, оваква схватања Византији просто нису припадала, ни духом ни хронолошки.[84]

Али, Порфирогенитова епоха била је веома далеко од XV века. Халкокондилова размишљања не само да теоријски нису била прихватљива за идеолошки „билингвистичку" Византију X столећа, него су била неумесна и због онога што стварни писани и усмени говор Царства X века јесте садржао. Латинизама, инкорпорисаних у лексику администрације, међународних односа, двора и церемонијала, календара и хронологије, пловидбе и транспорта, метрологије, урбанизма и архитектуре, било је веома много.[85] Анализе које су прављене на делима византијске историографије од VI до X века то потврђују, а разумно је претпоставити да их је у говорном језику морало бити још више него на страницама ових писаца, по правилу оптерећених класичним хеленским наслеђем и његовим подражавањем. Јер, латинизми су у грчкоме језику, како је умесно запажено, речи без литерарне прошлости, вулгарне речи практичне дневне комуникације и агоре, неопходне језику државе, али неспојиве са језиком културе.[86] Недавна истраживања су показала да су латинизми у делима народних историчара (такозваним „хроникама") још чешћи него у онима учених историчара (такозваним „историјама"), као и да Порфирогенитова, условно књижевна, продукција припада, бар по стилу, нечему између хронике и историје.[87] С друге стране, летимичан поглед на остварења византијских историчара у потоњим временима довољан је да се уочи како се латинизми после X века релативно нагло губе, па их нема у знатнијој мери све до пред крај повести Царства, када је рецимо Цариград био једноставно преплављен Западњацима. Али, то је већ проблем који је Византији донела, почев од XII века, све снажнија диглосија и првенствено „lingua franca",

---

[84] Laonici Chalcocandylae historiarum demonstrationes, I, rec. *E. Darkó*, Budapestini 1922, 1 sq.; уп. *Ђурић*, Сумрак, 420. — С друге стране, за Георгија (Генадија) Схоларија, ствари су јасне: „Хелен" и „Ромеј" су синоними (*L. Petit*, *H. A. Sideridès*, *M. Jugie*, édd., Oeuvres complètes de Georges Scholarios, I, Paris 1928, 262); уп. *Д. Анастасијевић*, Једина византиска царица Српкиња, Братство XXX (1939) 15.

[85] Cf. *N.—Ş. Tanaşoca*, Remarques sur les latinismes de l'historiographie byzantine (VIe—Xe s.), RESEE 23—3 (1985) 244.

[86] Ibidem, 246; cf. *G. Dagron*, Aux origines de la civilisation byzantine: Langue de culture et langue d'Etat, Revue historique 489, janvier—mars 1969, 24 sq.

[87] *Tanaşoca*, op. cit., 246—247. — Засебно је питање чињеница да велики број латинских речи није продро у наш језик (као и у друге језике југоисточне Европе) непосредно већ захваљујући новогрчком језику, односно делимично преко утицаја византијске цивилизације (у којој су ти латинизми одавно били инкорпорисани у свакодневну лексику). Cf. *P. Skok*, Byzance comme centre d'irradiation pour les mots latins des langues balkaniques, Byz. 6 (1931) 371—378. Како је овај процес текао, показао је на низу појединачних случајева *И. Пойовић* (Новогрчке и средњегрчке позајмице у савременом српско-хрватском језику, ЗРВИ 2, 1953, 199—233; ЗРВИ 3, 1955, 111—155). Али, има и обрнутих случајева. Тако је, на пример, реч „камара" (о којој ће бити говора) у наш језик улазила и из романског и из грчког (у зависности од акцента препознаје се порекло): DAI, XXIX, 243, 252. Чини се као локални (?) технички термин. Уп. *Пойовић*, нав. дело, 211—212. В. нап. 98, мало касније.

језик који је, како је пре неколико година било истакнуто, многим Грцима XV века био „близак бар колико и архаизовано приповедање и пренемагање ромејских интелектуалаца из прошлости".[88]

Код Јосифа Генесија, на пример, личности из круга Константина VII и такозваног „ученог историчара", уткаио је четрдесетак карактеристичних латинизама у његов невелики спис. Неке међу њима Генесије хеленизује суфиксом (μαγιστρότης — dignitas magistri),[89] иеки су преузети из државне и административне терминологије (τὰ λέγατα, ῥήξ, σέκρετον, итд.),[90] неки су позајмљени у недостатку адекватних грчких техничких појмова (κιστέρνα — cisterna),[91] да се овом приликом даље не набраја. Ипак, Генесијева реченица је литерарно амбициозна. Језик „De administrando imperio" је, међутим, ружан, поједностављен, чак и опор, у многоме и зато што је претрпан туђицама. У „Спису о народима", ако рачуница не вара, има округло 100 латинизама, без оних из такозваних „наших" глава (29—36).[92] Укратко, већина од њих је у међувремену стекла равноправно место у грчком језику, било оном високоученом било оном колоквијалном, али има и оних који су израз провинцијализма и производ утицаја локалне средине одакле су упућивани извештаји (дакле, „са терена"), какав је, примера ради, био раније навођени „мастромилис".[93] Следећи закључак јесте да су ови латинизми уравнотежено распоређени по свим поглављима, а не само или претежно по онима која говоре о „романским" подручјима. Има и епизода, као што је прича о Солдану која би требало да потиче са Апенинског полуострва (29. глава), тако рећи лишених латинизама (изузев оних попут „кастрон" или „рекс"). То вероватно сведочи и о степену у коме је у спису била вршена редакција првобитних сирово датих текстова, сведена углавном на маказе и грубо уклапање садржине појединих вести.[94] И обрнуто, латинизми се могу срести у причама чији је сиже сигурно далеко од романске цивилизације. Пример за то било би 44. поглавље у коме је реч о земљи Апахунија, Манцикерту, Перкрију, Хлиату, речју, о јерменској историји (ἀπλίκτον — applicatus, итд.).[95] Не сме се, међутим, заборавити да у „De administrando imperio" има и арабизама, арменизама и турцизама, што није необично.[96] Чудније је што у спису има

[88] *Ђурић*, Сумрак, 429. — О појму „lingua franca", cf. *H. and R. Kahane — A Tietze*, The Lingua Franca in the Levant, Urbana (Illinois) 1958.

[89] Iosephi Genesii regum libri quattuor, rec. *A. Lesmüller — Werner et H. Thurn*, Berlin —New York 1978, 51, 46; 81, 33. О Генесију, cf. *Hunger*, Literatur, 351 sq. (са старијом литературом).

[90] Genesius, 73, 75.

[91] Ibidem, 61, 12.

[92] Рачунајући и сложенице грчко-латинског порекла као што су: χρυσοβούλλιον, παλαιόκαστρον (DAI, XLIII, 76; XXXVII, 64).

[93] В. нап. 25, мало раније.

[94] DAI, XXIX, 88 sq.; cf. Commentary, 103 sq.

[95] DAI, XLIV, 128; XLV, 86. Cf. Commentary, 170.

[96] За арабизме је добар пример постојање не само титуле ἀμηρᾶς, него и ἀμερμουμνῆς, ἀμηραδία, ἀμηραῖος, па чак и ἀμηρεύω (DAI, XXV, 56; XXV, 67; XXI, 102; XVIII, 4). — Већина ових нелатинских туђица у „Спису о народима" користи се у својству техничких термина за објашњење прилика изван Византије, али има и оних које су, премда ретко, заузеле место и домаћих техничких термина. Таква је, на пример, реч τζυκανιστήριον, персијског порекла, која је означавала царски мањеж у Цариграду: DAI, IX, 26—27; cf. Commentary, 43—44. Ипак, у целини посматрано, већ и зарад броја латинизама и положаја латинског језика у формирању „ромејског" државног и цивилизацијског бића, ове нелатинске туђице нису упоредиве са латинизмима.

релативно незнатно славизама, и то претежно изван „наших“ поглавља.[97] Да ли би ово сазнање озбиљније унапредило претпоставку према којој би језик и порекло аутора извештаја из глава од 29. до 36. били романски, остаје за расправу следећом приликом. Најзад, уз праве, у „Спису о народима“ (као и у византијском грчком језику) постоје и „лажни“ латинизми, то јест речи побегле из грчког у латински, да би се касније из латинског (директно или посредно) вратиле у грчки. Међу њима није само једна „авлија“ (αὐλή, aula), за чији је данашњи облик код нас заслужно чувених пет стотина година под Турцима, у речи луталице сме да буде сврстана и καμάρα, која се у „De administrando imperio“ јавља једино у 29. поглављу, у склопу описа сплитске Диоклецијанове палате. Иако древна (користи је још Херодот),[98] у лексику далматинског романског живља (па и Византије) улази из латинског језичког блага где је постала „camera“. Разуме се, позамашној количини латинизама који у Царству X века живе као грчке речи и не изискују никаква тумачења за евентуално неупућене савременике, придружују се још и властита имена која, иако грецизирана, одају друкчије корене. Но, и то је тема за посебан разговор.

Закључак коме се овде стреми почива на аксиому да хеленизација Царства, започела са Ираклијем у првој половини VII века, није обухватала и идеологију. Напротив, римска царска идеологија Византију није напуштала ни тада ни касније. Довољно је само се подсетити да се крајем истог VII столећа византијски цар Јустинијан II 17. фебруара 687. обраћа папи називајући се „Imperator Caesar Flavius Justinianus fidelis in Jesu Christo, pacificus, pius, perpetuus Augustus“.[99] Слично чини и на грчком: Φλάβιος Ἰουστινιανὸς πιστὸς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ θεῷ βασιλεὺς Ῥωμαίων.[100] Он јесте василевс али и Флавијевац. Таква политичка доктрина била је радикализована од тренутка када се 800. године, са крунисањем Карла Великог у Риму, појавило на Западу опипљиво оспоравање византијског римског универзализма. Еволуција поменутих погледа, о којој је брилијантне редове исписао првенствено Г. Острогорски,[101] нити је спорна нити је тема овога рада. Али, чињеницом да је била реч о Византији као римском хришћанском царству, у коме је првобитни језик царскога Рима био потиснут заједно са повла-

---

[97] То су речи попут, на пример, „војводе“ и „закона“ (у причи о Угрима и Печенезима): DAI, XXXVIII, 5, 7, 12, 16, 29, 34, 43; VIII, 17; XXXVIII, 52. У „Спису о народима“ су се обреле можда и зато што поменуте вести потичу од неког словенског извора, али не треба губити из вида да славизама има и у ондашњем мађарском језику. Славизама, међутим, има и у колоквијалном говору Ромеја, чак и више него што то јесте видљиво на основу Порфирогенитовог текста: cf. *G. Vernadsky — M. de Ferdinándy*, Studien zur ungarischen Frühgeschichte, Südosteuropäische Arbeiten 47 (1957) 21—26. С друге стране, славизама у „нашим“ поглављима једва да има неколико, с тим што су и међу њима неке речи изван сумње као словенске („жупан“, „жупанија“: DAI, XXX, 91, 105, 106; XXIX, 67; XXXII, 120; XXXIV, 8; *Ферјанчић*, ВИИНЈ II, 15 сл.; cf. *Gy. Moravcsik*, Byzantinoturcica, I, Berlin 1958², 121) али и неке, као „чревли“, чије је порекло, у своје време, ваљало доказивати: DAI, XXXII, 14; *Ферјанчић*, ВИИНЈ II, 47—48; уп. *Скок*, Константинова Србица, 246 сл.

[98] За „авлију“, уп. *Пойовић*, нав. дело, 204. — В. нап. 87, мало раније.

[99] Mansi, XI, 737 A; уп. *Осйроіорски*, Автократор, 100 (284).

[100] Mansi, XI, 988 D; уп. *Осйроіорски*, Автокатор, 100 (284).

[101] Cf. *G. Ostrogorsky*, Die byzantinische Staatenhierarchie, Sem. Kond. 8 (1936) 41—61 (Сабр. дела, V, 238—262); уп. *исйи*, Автократор; cf. *idem*, The Byzantine Emperor. Такође, в. нап. 18, мало раније.

чењем Византије са латинског језичког простора, читаво ромејско идеолошко начело било је рањиво и без крунисања Карла и његових наследника за римске императоре. Зато, нимало случајно у X веку, када се Византија брзо приближавала врхунцу, ромејска универзалистичка идеологија бива изазовно и полемички максималистички обликована. Управо ће Нићифор II Фока бити први василевс за кога се зна да се званично назвао „автократор", као што ће баш Роман I Лакапин и Константин VII Порфирогенит бити први који ће исти царски епитет да користе у дипломатској преписци.[102] Упоредо, ако је Карлу Великом још и могло да буде процењено „монократор" (али само „велике Франгије"), за наследнике (званично од 871), сматрало се у Цариграду, било је довољно рећи „reges".[103] С друге стране, византијска реконквиста је у X столећу дала и на Западу некакве плодове. Јер, тачно је да је 902. године са падом Таормине за Византинце била изгубљена последња упоришна тачка на Сицилији,[104] но са јужном Италијом ствари су после освајања Барија 876. биле далеко од тога да су изгубљене и кроз деценије Порфирогенитовог живота и владе тамо теку упорне византијске војне и политичке акције.[105] Коначно, упркос папиним захтевима, за Ромеје је цела јужна Италија била под црквеном јурисдикцијом цариградске патријаршије.[106] Политика Цариграда према Западу била је под Романом I Лакапином и Константином VII Порфирогенитом активна и на пољу орођавања, толико драгом византијској дипломатији. Када се септембра 944. године Берта (касније названа Евдокија), ћерка краља Провансе Хуга од Арла, удала за сина и наследника Константина VII, порфирородног Романа II, имао је овај чин символику арбитраже, тачније уплитања у питање наслеђа Карловог престола.[107] Теоријски надређени целокупном хришћанском свету, византијски цареви X века, иако у начелу презиру ова орођења са „недостојним варварима", о чему има говора и у „Спису о народима",[108] њима ипак прибегавају под принудом конкретних политичких разлога. Добро је када се овакве побуде споје и са применом универзалистичких начела која нису ограничена само на један део хришћанске васељене и када је ромејски василевс у прилици да на делу посведочи ваљаност властите мисије — а до тога је снажним византијским царевима X столећа било и те како стало. Зато, строгост са којом се Порфирогенит изричито обара (у 13. поглављу DAI) на родбинске везе Царства са Францима не припада чак ни теоријским ставовима него једино теоријској реторици (да се подсети да је,

---

[102] Уп. *Осшроїорски*, Автократор, 115 (297). За еволуцију значења епитета „автократора", уп. *Ђурић*, Сумрак, 149 сл. (са старијом литературом).

[103] DAI, XXVI, 5—8; cf. *W. Ohnsorge*, Abendland und Byzanz, Darmstadt 1958, 242 sq.; *idem*, Das Zweikaiserproblem im früheren Mittelalter, Hildesheim 1947, 28 sq. (cf. приказ: *G. Ostrogorsky*, BZ 46, 1953, 153—158; Сабр. дела, V, 396—404); такође, cf. *Dölger*, Byzanz und die europäische Staatenwelt, 286 sq.

[104] Cf. *Vasiliev-Canard*, Byzance et les Arabes, II, 145 sq.

[105] Cf. ibidem, 221 sq.

[106] Уп. *Г. Осшроїорски*, Историја Византије, Београд 1970², 178.

[107] DAI, XIII, 121—122; XXVI, 66—72. За остале изворе и литературу, cf. Commentary, 67, 87.

[108] DAI, XIII, 106—122; cf. *Ostrogorsky*, Staatenhierarchie, 53—54 (Сабр. дела, V, 253); такође, cf. *Ohnsorge*, Abendland, 155—156.

поред сина Романа II, и Константинова полусестра Ана била удата за западноримског цара Лудвига III Слепог).[109]

Да би се боље разумело оно што се хтело овим радом, мора се поставити још једно упозорење. Наиме, многобројна сведочанства из вишевековне историје византијских односа са Латинима, а у првом реду са римским папом, показују честу различитост приступа василевса и цариградског патријарха према улози апостолске столице св. Петра. Византијски цареви су, не само у тренуцима политичке инфериорности и зависности, знали да се понашају попустљивије него што би се очекивало наспрам тежњи Рима за приматом, од Василија I и Константина IX Мономаха до Михаила VIII Палеолога и Јована VIII. Друкчије није било ни под Романом I Лакапином и Константином VII Порфирогенитом. Штавише, нису ли 933. године баш папски легати рукоположили Романовог сина, шеснаестогодишњег Теофилакта, за цариградског патријарха?[110] Закључак који се предлаже, међутим, није толико „јеретички" колико изгледа. Јер, папа је, управо у складу са византијском универзалистичком идеологијом, под заштитом цара. То је царево право и дужност, како ће говорити римски папа Лав I Велики средином V века.[111] Теоријски, питање папиног примата није непосредно утицало на царев неприкосновени положај на врху хришћанске пирамиде. Касније, папама овакво објашњење неће одговарати. Али, исто као што ће византијско схватање „ромејства", ограниченог у пракси на један део хришћанске васељене (и то онај хеленски или хеленизовани, односно доцније православни), чинити рањивом теорију о апсолутној супрематији василевса над свима осталим, тако ће и по папске претензије непремостива препрека бити околност да је, опет начелно, врховна световна брига о цркви она која долази од хришћанског римског (то јест, византијског) цара. Ово је тако, чак и уколико се свесно занемари анализа феномена цезаропапизма. Зато, много касније, у преговорима око црквене уније ромејски василевси неће видети теоријску опасност по своје место у хришћанском свету, или је бар неће свестрано и озбиљно разматрати, занимаће их првенствено конкретне последице таквога чина, а из истих чињеница произлазило је различито понашање и римскога папе и цариградског патријарха. Стога, у држави која је са основаним разлозима у X столећу била далеко од помисли да се одрекне опипљивог поимања власти над што већим бројем хришћана и земаља некадашњег Римског царства (чему ваља додати и да теоријска супрематија, премда за Византинце није била спорна, са Запада јесте оспорена почев од 800. године), латински и грчки морали су бити, макар у спољнополитичком трактату насталом у василевсовој околини, дефинисани као делови јединственог „ромејског дијалекта", јединствене ромејске културе и јединственог ромејског наслеђа. По оваквом схватању, Ромеји, служили се они грчким или латинским, говорили су „ромејским дијалектом".

---

109 Cf. Commentary, 67, 83 (са старијом литературом). Такође, cf. *W. Ohnsorge*, Konstantinopel und der Okzident, Darmstadt 1966, 171—175.

110 Уп. *Осшроїорски*, Историја, 263. — За опис те свечаности у Порфирогенитовом спису „О церемонијама", cf. *G. Ostrogorsky—E. Stein*, Die Krönungsordnungen des Zeremonienbuches, Byz. 7 (1932) 188—190 (Сабр. дела, V, 280—282).

111 „Debes incunctanter advertere regiam potestatem tibi non solum ad mundi regimen sed maxime ad Ecclesiae praesidium esse collatum": Mansi, VI, 325; *Г. Осшроіорскій*, Отношение церкви и государства в Византии, Sem. Kond. 4 (1931) 124 (Сабр. дела, V, 227).

Ivan Đurić

LA LANGUE ET LE DIALECTE ROMAINS DE CONSTANTIN VII PORPHYROGENETE

Partant du problème de la communication verbale entre les différents peuples au sein de l'Empire byzantin ainsi que de celui concernant les rapports linguistiques des Byzantins avec leurs voisins et, d'un autre côté, en s'appuyant sur l'analyse concrète des ouvrages de l'empereur Constantin VII Porphyrogénète, l'auteur a mis en place, tout d'abord, l'hypothèse sur la possibilité d'appliquer une méthodologie structuraliste (parfois même une approche socio-linguistique) dans la résolution de certaines questions historiques précises, offertes par l'étude de l'idéologie impériale byzantine, et en particulier celle du Xe siècle. L'attention de l'auteur a été retenue, entre autres, par l'emploi de deux termes signifiant la »langue« et le »dialecte« dans les écrits de Porphyrogénète. Plus précisément, l'auteur a essayé d'éclaircir la signification exacte du »dialecte romain«, ou bien de »la langue romaine«, pour l'empereur-écrivain mentionné. Il en conclut que γλῶττα et διάλεκτος représentent en principe deux synonimes même pour Porphyrogénète, lorsqu'il les utilise en parlant d'une époque antérieure aux circonstances actuelles (byzantines). Mais, même alors, ces deux termes, directement confrontés, instaurent une relation sémantique »hiérarchique« de plus large à plus étroit, suivant un code établi.

En revanche, lorsqu'il s'agit de Byzance, l'Empire étant selon les conceptions d'alors uni (supranational), et seulement d'un point de vue moderne multinational, il ne pouvait exister, au moins pour les Rhômaioi, qu'une seule langue et plusieurs »dialectes«. Cette »langue« ainsi que ces »dialectes« n'appartiennent qu'aux Rhômaioi dont la langue est »romaine«, peu importe s'il s'agit en réalité du latin ou du grec. Par conséquent, aucun des dialectes romains (par définition) n'est en état, lui seul, de représenter le contenu complet de cette langue, ce qu'il est confirmé par l'analyse des exemples, fournis par le traité »De thematibus«, l'oeuvre de Porphyrogénète. Dans ce traité on rencontre également l'expression ῥωμαϊστὶ (à propos de l'explication de l'origine latine du nom du thème d'Opsikion), pour laquelle il a été conclu qu'içi elle signifiait »en latin«; en ce qui concerne l'expression φωνή (toujours dans le cas concret d'Opsikion), on a déterminé qu'elle avait une signification plus étroite que le mot γλῶττα, c'est-à-dire que l'antique τῶν Ἑλλήνων γλῶττα, à Byzance, n'était devenue que τῶν Ἑλλήνων φωνή).

L'analyse de »De administrando imperio« (DAI) démontre que pour Constantin VII, pour toute son époque, ainsi que pour le programme idéologique byzantin de ce temps-là, le terme »dialecte rômain« était compris comme pouvant aussi bien désigner une forme linguistique grecque que latine (les examples d'un »dialecte romain grec« pourraient être ceux des Boucellaires — dans »De thematibus«, ou bien ceux de »mastromilès« et, éventuellement, ceux du λαῦ de Dubrovnik et ceux de Kotor — dans DAI; les exemples concernant »un dialecte romain latin« seraient ceux d'Opsikion — dans »De thematibus«, et ceux d'Arentans ou de Zadar — dans DAI). De même, on a constaté que le terme ῥωμαϊστὶ n'avait aucune signification linguistique particulière et qu'il doit être considéré comme tout à fait équivalent au terme

»dialecte romain«. Enfin, l'analyse de DAI confirme (ce que, d'ailleurs, laissait déjà supposer celle de »De thematibus«) que, en dehors du contexte chronologique et politique byzantin, διάλεκτος et γλῶττα le plus souvent ne sont que des purs synonimes.

Afin d'établir les principales étapes de la création de »l'idéologie linguistique« des Byzantins (dont la forme définitive n'apparaît qu'au Xe siècle), on a soumis à l'examen les différents textes, à partir notamment des Miracles de St Démétrius (datant du VIIe siècle). Il est évident que, dans cet ouvrage aussi, le terme »romain« possède une dualité, c'est-à-dire qu'il peut se rapporter à la fois au grec et au latin. Bientôt cependant, d'une façon timide et non--conséquente au début, commence à percer une conception modifiée, selon laquelle le terme »romain«, en fait, n'est plus que le »grec« (d'après les analyses des Digestes de Justinien, de leurs copies postérieures ou des Basiliques de Léon VI). Une telle concegtion aménera finalement les Byzantins à une amnésie historique totale ainsi que vers l'opinion dont la conséquence est l'attitude que le latin est une langue »non romaine« et »barbare«. Quoi qu'il en soit, la résistance à cette acception du terme »romain« comme signifiant une seule possibilité linguistique (et non double) durera encore longtemps, surtout dans l'entourage de l'empereur, personnification de l'idée universaliste (ce que, par exemple, illustre le traité »De caerimoniis«, écrit par Constantin VII). Par ailleurs, le traité DAI révèle que l'expression »Rhômaios« a un sens plus large que celle de »Romanus«, mais, par contre, »Romanie« n'est que Byzance.

Après avoir rappelé, même que partiellement, certaines hésitations du Xe et du XIe siècles (Théodore Daphnopatès, par exemple), on s'est penché plus en détail sur le personnage et l'oeuvre de Michel Psellos, un intellectuel remarquable, pour lequel, quand même, beaucoup de latinismes existant dans la langue grecque représentent la partie de son propre lexique. Psellos ne tire d'ailleurs pas orgueil de ces emprunts au latin mais bien aux mots grecs oubliés que ces latinismes ont remplacés dans la langue courante. Et pourtant, l'Empire aura une dernière fois l'occasion d'atteindre son idéal du Xe siècle, non pas au XIe, mais au XIIe siècle, sous les Comnènes, lorsqu'il apparaîtra que le »bilinguisme« n'a en fait plus de bases. Anne Comnène, bien que profondément influencée par les vues universalistes concernant l'existence possible uniquement d'un seul empire romain chrétien, établit la synonimie »romain« — grec. L'expression ῥωμαϊστί, n'est donc pour elle que le langage grec, mais, par ailleurs, »le dialecte latin« n'est pas encore devenu une »langue«. Au lieu d'une confiance théorique dans l'égalité de deux dialectes des Rhômaioi, les Byzantins arrivent à la conviction que la seule langue authentique est celle de la Nouvelle Rome. Pour Nicétas Choniatès, vers la fin du XIIe siècle, le latin apparaîtra même comme une antithèse du grec, s'opposant indirectement à la noble langue romaine (celle des Rhômaioi).

Ainsi, bien que n'ayant jamais renoncé théoriquement à leur propre universalisme romain, les Byzantins ne se rendirent pas compte même de la tromperie dont ils allaient être les victimes lors de l'histoire de leurs contacts avec l'Occident latin. Pour le pape, par exemple, le basileus ne sera jamais »l'imperator Romanorum« mais seulement »Romeorum«, c'est-à-dire »constantinopolitanus« lorsqu'il s'adresse en personne à l'empereur ou lorsqu'il parle de celui-ci). L'affirmation de Laonikos Chalkokondylés au XVe siècle), selon laquelle les empereurs de Byzance ont commis une erreur en abandonnant

leur nom national au profit de celui des empereurs des Rhômaioi, même que surprenante, par son ésprit moderne ainsi que chronologiquement n'appartenait plus à Byzance. Ce jugement de Chalkokondylès ne serait pas d'autant plus acceptable pour l'Empire du Xe siècle (idéologiquement »bilingue«), sinon autrement, en raison de la situation linguistique réelle à l'époque de Constantin VII, marquée par un foisonnement de latinismes.

La question de ces latinismes a été abordée tout d'abord du point de vue de Xe siècle. On remarque que leur nombre est sensiblement plus impressionnant à cette époque qu'ultérieurement, à l'exception du temps qui précède immédiatement la chute de l'Empire (ce qui représente un problème à part, concernant les rapports entre la diglossie et la colloquiale »lingua franca»). Après avoir démontré que la littérature »savante« elle-même n'est pas exempte de latinismes (plutôt inversement: Joseph Génésios, par exemple), l'auteur entame la question de latinismes dans DAI. La plupart d'entre eux avaient été parfaitement adoptés par le grec contemporain, ils sont répartis d'une façon équilibrée dans les chapitres de cet ouvrage (si ce n'est qu'ils sont moins fréquents dans les parties traitant justement de régions »romanes«), mais on trouve également des mots provenant du grec réintroduits dans la langue grecque (par l'intermédiaire du latin). Enfin, on a remarqué au passage, parmi les nombreux emprunts de toute sorte, la présence (relativement faible) de slavismes. Ceux-ci se révélent le plus rarement dans les chapitres traitant des territoires peuplés par des Slaves (29—36). Faut-il voir là un argument supplémentaire en faveur de l'hypothèse sur l'auteur de ces chapitres qui devrait être d'origine romane? En tout cas, cette question représente un problème particulier.

Dans la conclusion, partant de l'axiome selon lequel l'hellénisation de l'Empire, commencée dans la première moitiè du VIIe siècle, n'a pas renfermé son idéologie romaine impériale, l'auteur insiste que cette idéologie n'est pas non plus abandonnée par la suite mais seulement radicalisée à partir de l'an 800 et du couronnement de Charlemagne à Rome. Compte tenu du fait que la langue latine est soumise à un recul permanent au sein de l'Empire, parallèlement avec le reploiment progressif de Byzance de l'espace linguistique latin, le principe idéologique romain, dans sa totalité, était devenu vulnérable avant même l'an 800. Et ainsi, lorsqu'au Xe siècle l'Empire connaît l'essor rapide qui va le mener à son apogée, l'idéologie byzantine universaliste revêt un aspect maximaliste et polémique. Cette attitude explique aussi la présence de deux dialectes des Rhômaioi, grec et latin, dans les écrits de Constantin VII Porphyrogénète. C'est pourquoi le pape (théoriquement et en accord avec l'idéologie mentionnée) est, lui-même, sous la protection de l'empereur byzantin (comme tous les chrétiens) et la question de la primauté de l'évêque de Rome n'influence pas, au moins en théorie, la position incontestée de l'empereur au sommet de la pyramide chrétienne. De là aussi la conception souvent divergente que se faisaient du rôle du Saint-Siège le basileus et le patriarche de Constantinople; de là aussi la flexibilité relative des empereurs (par rapport à l'attitude de l'Eglise byzantine), depuis Basile Ier à Jean VIII Paléologue, envers les aspirations des papes concernant la primauté de Rome, une flexibilité qui n'est pas toujours liée à n'importe quelle crise politique concrète de Constantinople. Naturellement, même à l'époque de Constantin VII, les papes ne s'inclineront pas volontiers devant cette interprétation du pouvoir impérial. Mais si, d'une part, la conception byzantine de la »rhô-

maîté« est restée par la suite limitée à une moitié de l'écumène chrétienne (celle hellénique et plus tard dite orthodoxe), ce qui eut pour effet d'affaiblir la théorie sur la suprématie absolue du basileus, d'autre part, l'obstacle majeur pour les prétentions papales était le fait que, toujours par principe, la protection temporelle de l'Eglise relevât de l'empereur romain chrétien (byzantin, »grec« et finalement même schismatique). De là le fait que, beaucoup plus tard, lors des négociations concernant l'union de deux Eglises, les empereurs s'interesseront avant tout aux conséquences pratiques d'un tel acte éventuel, n'éprouvant, par ailleurs, aucune crainte théorique particulière en ce qui concerne le danger menaçant leur place privilégiée dans le monde chrétien. De là aussi, à Byzance du Xe siècle, qui était loin de renoncer à sa notion matérialisée d'une autorité sur le plus grand nombre possible de chrétiens, sujets de l'ancien Empire romain, le fait que le grec et le latin eussent dû, au moins dans les traités de politique extérieure rédigés dans le proche entourage du basileus, être définis comme les parties d'un »dialecte romain«, d'une culture romaine et d'un héritage romain uniques. Les Rhômaioi, qu'ils utilisassent le grec ou le latin, parlaient toujours un »dialecte romain«.

Зборник радова Византолошког института, XXIV—XXV, 1986.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIV—XXV, 1986

УДК 949·715(093)=71 "11/12"

ИВАНКА НИКОЛАЈЕВИЋ

ТОМА АРХИЂАКОН, „АНАСТАСИЈЕ БИБЛИОТЕКАР" И ЈЕНЕ БОРИ У КУЛТУРНОЈ ИСТОРИЈИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

У једном чланку који сам објавила у овоме часопису, пре скоро тридесет година, изнела сам мишљење да су декоративне скулптуре са неколико локалитета из централних подручја наше земље, то јест из Босне и Херцеговине, настале у времену између X и XII века[1]. Такво гледиште се разликовало од раније заступаног које је те споменике сматрало остацима из касноантичког доба. Пишући свој малочас споменути чланак, па и неколико других радова које сам, потом, објавила, надала сам се да ће моја, другојачија, размишљања о споменицима који представљају значајан фонд културног наслеђа наше земље побудити друге археологе и историчаре уметности, а поглавито оне из Босне и Херцеговине, да уз стручни дијалог који омогућавају нова научна сазнања разгранамо испитивања и да покушамо да дођемо до опште прихватљивих гледишта о уметничкој вредности и историјском значају тих скулптура. Такво, заједничко, проучавање могло је много допринети не само прецизирању епохе у којој су скулптуре настале већ и припомоћи да се, у недостатку извора друге врсте, осветли духовна клима у којој су оне настале и да се разоткрију уметнички смерови који су допринели њиховом обликовању. На жалост, моји написи су, у Босни и Херцеговини, остали без правог одјека[2] и без критичког или полемичког осврта[3].

У радовима у којима се, у Босни и Херцеговини, писало о тим бројним споменицима, који, углавном, потичу из рушевина цркава, мишљења су се, у највећој мери, надовезивала на гледишта Ћ. Трухелке, изложена још тридесетих година, односно те скулптуре, као што је већ речено, датоване су у доба између IV и краја VI века[4]. Да би се такво

---

[1] *И. Николајевић-Стојковић*, Скулптура средњевековних цркава Босне и Херцеговине. ЗРВИ 5 (1958) 111—123.

[2] У неким радовима Н. Милетић наводе се нека моја мишљења. Уп. нпр. *N. Miletić*, Reflets de l'influence byzantine dans les trouvailles paléoslaves en Bosnie-Hercégovine. Rapports du IIIe Congrès intern. d'arch. slave II, Bratislava 1980, 287—306. — Уп. такође *J. Максимовић*, Српска средњовековна скулптура, Нови Сад 1971, 42 sqq.

[3] Две сасвим уопштене опаске у књизи Kulturna istorija Bosne i Hercegovine. Od najstarijih vremena do početka turske vladavine, Sarajevo 1966, 342 и 348, можда се односе на моја гледишта али то није изричито речено.

[4] *Ć. Truhelka*, Starokršćanska arheologija, Zagreb 1931.

мишљење и оснажило неким историјским подацима, позивало се и на изворе наративне природе док се, са друге стране, у тражењу средњовековних споменика, другојачијих од оних које ја сматрам остацима из те епохе, посезало за споменицима скорашње уметности као аутентичним творевинама из средњег века.

Одсуство било каквог историјског метода, непознавање карактера извора којима се служило и занемаривање критике у тим радовима су само још више истакли једностраност, ненаучност и понављање, a priori, створених мишљења.

Сматрам да је указивање на погрешке које су при таквом раду настале у публикацијама у којима се пише о прошлости централних подручја наше земље научна обавеза од интереса за целокупну научну јавност па ћу стога, овде, илустровати три карактеристична примера.

У 1942. години у Сарајеву издатој Poviesti hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, у поглављу које носи наслов „Prve pojave kršćanstva u Bosni", М. Ванино[5] је скренуо пажњу на један податак из сплитске хронике Томе Архиђакона у коме овај хроничар XIII века, описујући границе хрватске државе између осталог каже: „ab oriente Delmina, ubi fuit civitas Delmis in qua est quaedam ecclesia, quam beatus Germanus capuanus episcopus consecravit, sicut scriptum reperitur in ea"[6]. Идентификујући Delmis са Дувном[7] и коментаришући вест Томе Архиђакона, Ванино каже: „У вријеме солинских синода постојала је у Дувну (лат. Delmis) црква, коју је посветио капуански бискуп бл. Герман (516—546), кад се десио у том граду путујући у Цариград"[8]. Ванино не каже из кога извора потиче информација да се епископ Герман задржао у Дувну на путу за Цариград, јер као што се види из цитираног пасуса Томе Архиђакона, сплитски хроничар не спомиње правац путовања епископа Германа.

Пошто у Дувну пре салонитанских синода 530. и 533. године, како је Ф. Шишић показао[9], није постојала епископија, освећење цркве у томе месту морао је извршити неки други епископ. Али зашто би то био баш епископ из Капуа у Кампанији када су у недалекој Салони, којој је Delmis у црквеном погледу, свакако, припадао, а и у неким другим градовима Далмације постојала епископска седишта? Ванино, међутим, каже да је епископ Капуе био на путу за Цариград, па да је тако, уз пут, осветио и цркву у Дувну.

Не проверавајући веродостојност Томиног податка и, очигледно, следећи Ванина, Ђ. Баслер у 1966. години издатој Kulturnoj istoriji Bosne

---

[5] *M. Vanino*, D. I., Prve pojave kršćanstva u Bosni. Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1942, 144.

[6] Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana, cap. XIII, ed. *Rački*, M. S. H. S. M. XXVI, Scriptores III, Zagrabiae 1894, 40. У ноти испод текста, поред имена Германа епископа Капуе Rački бележи: „A 518 — c. 541. V. Baronius: Annales ad a 520 n. 72—4"; међутим у Index Annal. Ecclesiastici ex XII Tomis Caesaris Baronii, 1623 s. v. Germanus Capuanus Episc. се чита „mittitur ab Anastasio papa legatus ad Anastasium Imperat. pro concilianda pace Ecclesiae Orientalis a. 497." — В. такође *P. B. Gams*, Series episcoporum ecclesiae catholicae, Graz 1957, 867.

[7] Уп. Enciklopedija likovnih umjetnosti, Zagreb 1962, s. v. Duvno (prije Župan-Potok, Županjac i Tomislavgrad). — В. такође *I. Bojanovski*, Nova epigrafska potvrda Delminiuma sa Duvanjskog polja, Glasnik Zem. muzeja N. S. 25 (Sarajevo 1970) 5 sqq.

[8] *M. Vanino*, D. I., loc. cit.

[9] *F. Šišić*, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, 228 n. 66.

i Hercegovine, у поглављу „Kasnoantičko doba" пише: „... у Дувну постоји базилика која је била довршена и посвећена 519. године"[10] а, затим, додаје: „Што је 519. године базилику у Дувну посветио један страни бискуп, случајни путник, не мора да нас збуњује, јер се у понешто несређеним односима између старосједелаца и владајућег слоја Источних Гота могло догодити да је дувањска бискупија неко вријеме била упражњена"[11]. И тај аутор сматра, дакле, насупрот Шишићу, да је епископска црква у Дувну била основана пре готске окупације.

Заступајући гледиште да је доба готске владавине донело Далмацији извесно смирење и ред, Баслер каже: „Под готском окупацијом поново су оживјеле старе цесте, а нарочито магистрала између Сирмија и Сисције, па Салоне у унутрашњости. Познато је да је апулски бискуп Герман путујући у Константинопол (519. год.) користио цесту преко Делминија (Дувна)"[12]. Тако је у споменутој књизи епископ из Капуе, Герман, постао „апулски бискуп". То међутим није штампарска грешка јер у својој књизи Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini Баслер са малим изменама понавља исту тврдњу[13] а по трећи пут боравак „апулског бискупа" Германа у Дувну спомиње у другом издању Културне историје Босне и Херцеговине[14].

Постоје ли историјски подаци о епископу Герману из Капуа у Кампанији кога је Баслер прогласио за „апулског бискупа"?

Герман, кога Тома Архиђакон спомиње, историјска је личност. Изворни податак о њему постоји у Liber Pontificalis, јер је он био члан изасланства папе Хормизде које је 519. године кренуло у Цариград ради измирења цркава после расцепа изазваног Акакијевом шизмом. Како је у Liber Pontificalis забележено, изасланство су сачињавали два епископа, Герман из Капуа и Јован, чије се седиште не наводи, затим презвитер Blandus, ђакони Felix и Dioscoros и нотар Petrus[15].

О догађајима и преговорима око превазилажења тог црквеног раскола опширно је писао А. Василиев који је, такође, на основу писама папиних изасланика, отправљаних у Рим за време путовања у византијску престоницу, реконструисао и правац њиховог кретања[16]. Овде ћу, укратко, изложити шта је све о томе путовању Василиев утврдио.

После већања са папом и високим клером, крајем децембра 518. године или почетком јануара 519.[17] папски легати су кренули из Рима,

[10] Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966, 330.

[11] Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, 331.

[12] Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, 307.

[13] *Đ. Basler*, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972, 17, за цркву у Дувну в. стр. 65.

[14] Kulturna istorije Bosne i Hercegovine. Od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast, Sarajevo 1984, 313, а за цркву у Дувну в. стр. 348.

[15] Le Liber Pontificalis. Texte, introduction et commentaire *L. Duchesne* I, Paris 1955, 270: „Tunc Hormisda ... direxit a sedem apostolicam Germanum Capuanum episcopum, et Johannem et Blandum presbiteros et Felicem et Dioscorum, diacones sedis apostolicae, et Petrum notarium ...".

[16] *A. A. Vasiliev*, Justin the First. An Introduction of the Epoch of Justinian the Great, Cambridge, Mass., 1950, 168—190. — Уп. такође Ch. Pietri, La géographie de l'Illyricum ecclésiastique et ses rélations avec l'église de Rome (Ve—VIe siècles). Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Collection de l'École française de Rome 77, Rome 1984, 41—46.

[17] *A. A. Vasiliev*, op. cit. 167.

највероватније средином јануара 519. годнне. Они су били опремљени писмима за цара Јустина, за његовог синовца Јустинијана али и за префекта преторија Илирика, чије је седиште било у Солуну. Из Бриндизија (Brundisium) прешли су на балканско тле искрцавши се у луци Валона (Aulona) у Новом Епиру, па су затим, следећи Via Egnatia, кренули према Солуну и Цариграду. Већ је у Валони папске изасланике поздравно локални епископ, али у Scampae, код данашњег Елбасана у Албанији, њима је био приређен тријумфалан дочек. У сусрет им је изашао епископ града Troilus са свештенством и становницима. У цркви је затим одржана литургија коју је служио папски изасланик, епископ Герман. Пошто су се у Скампе сусрели и са царским гласоношама, папски изасланици су кренули према Lignidus (Lychnidus, данас Охрид) одакле су 7. марта 519. извештавали папу како је епископ тога града, као нешто раније и епископ Скампе, потписао папски libellus, то јест документ који су, као услов за поново уједињење са Римом, требали потписати цариградски патријарх и сви епископи Царства.

Папско изасланство се из Охрида упутило у Солун, а 25. марта 519. године било је већ у Цариграду. На Велики четвртак, 28. марта 519. године у присуству цара Јустина, Сената и свештенства патријарх Јован је потписао документ о поновном уједињењу цркава[18].

Али иако је уједињење било званично обновљено, папски легати су остали у Цариграду све до почетка јула месеца 520. године, надгледајући како се уговор о уједињењу цркава спроводи[19].

Из сигурно реконструисаног правца кретања папских поклисара према Цариграду, од средине јануара до краја марта 519, због времена трајања тога нутовања, као и због продуженог боравка папског изасланства у престоници Царства све до јула 520. године, очигледно је да први члан те делегације, епископ из Капуе, Герман, „на путу за Цариград" није могао као „случајни путник" осветити неку цркву у Далмацији која се налазила далеко изван његовог правца путовања.

Из којих је разлога Тома Архиђакон[20] унео у своју Хронику податак да је капуански епископ Герман осветио цркву у Делмис не можемо знати. Можда је рђаво прочитао неки запис који је о посвећивању цркве постојао у његово време? Међутим, остаје чињеница, како је то, малочас, на основу истраживања Василиева, изложено, да се са Томином вешћу о епископу Герману из Капуе не може користити као податком о збивањима у унутрашњој Далмацији у другој деценији VI века, а још мање се та историјска личност може проглашавати „апулским бискупом".

У опсежном делу о Бенедиктинцима у Хрватској и осталим нашим крајевима Иван Остојић је у нашу историографију увео један извор[21]. Ради се о тзв. Epitome Chronicorum Casinensium jussu Sanctissimi Stephani papae II conscripta ab Anastasio seniore sedis apostolicae bibliothecario коју је 1723. у Милану објавио Муратори у своме делу Rerum

---

[18] *A. A. Vasiliev*, op. cit. 177.

[19] *A. A. Vasiliev*, op. cit. 183.

[20] О сплитској Хроници Томе Архиђакона в. *N. Klaić*, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 22—26.

[21] *I. Ostojić*, Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima, Sv. I. Opšti povjesno-kulturni osvrt, Split 1963, 80.

Italicarum scriptores II, 351—370. Остојић каже да се у томе делу чита „да је цар Јустинијан (527—565), савременик св. Бенедикта, даровао св. Бенедикту и његову самостану на Monte Cassinu много посједа у разним земљама.

Међу њима су: „In Pannonia Cibalim (на мјесту данашњих Винковаца), Antianim (сјеверно од Осјека), Himasam, Balcum (негдје око извора Сане или рушевине јужно од Подражнице), Scarabantiam (Сопрон код Блатнога језера), Vindemonam, Arlapen, Yaciacum, Nimaniam, Artabindo. In Histria Terriestren (Трст), Polam (Пулу) . . . In Dalmatia Pontem Tiluri (на цести између Солина и Дувна, код данашњега Триља), Biludium (између Триља и Руновића), Lausinium (недалеко границе Херцеговине и Црне Горе или данашње Требиње), Salluntum између Цавтата и Бара или данашњи Подбожур"[22].

Пошто је нагласио да се, изван сваке сумње, велики део наведених места налазио на нашој територији, Остојић, опрезно, примећује: „Овдје нам није могуће показати колико је повјесног темеља у оном Јустинијанову дару . . .".[23]

Тај Остојићев позив на опрез није, међутим, сметао Ђ. Баслеру да већ у првом издању Културне историје Босне и Херцеговине, пишући о иконографији плутеја из Дабравине напише и следеће реченице: „Како се овдје управо спотичемо о хисторијске чињенице, и преко њих покушавамо наћи рјешење, не смијемо губити из вида однос цара Јустинијана I према св. Бенедикту (480—547) и монашком реду којему је он дао регуле. Наводи Монтекасинске кронике да је Јустинијан бенедиктинцима даровао у Далмацији неке посједе: Pons Tiluri (Триљ), Biludium (југоист. Далмација), Lausinium (Паник код Билеће), и Salluntum (у Црној Гори), дозвољавају нам врло далекосежне претпоставке не само у вези са Дабравином, Лепеницом или Могорјелом као локалитетима, него и у вези с развитком умјетних заната у нашим крајевима, чије почетке, између осталог, представља септум из Дабравине"[24].

Радећи на поглављу „Kasnoantičko doba" за издање Kulturne istorije Bosne i Hercegovine из 1966, Баслер је изградио своје схватање тога периода у свим могућим видовима па зато не зачуђује околност што и у следећим радовима понавља нека тврђења која је први пут изнео у споменутој публикацији. У књизи Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini говорећи о политичким догађајима, односно о Јустинијану, он каже: „У настојањима да придобије Запад, цар је ступио у везу са св. Бенедиктом (480—547), оснивачем познатог црквеног реда бенедиктинаца на Западу. Према сачуваним документима, цар је њему даровао неке посједе у Далмацији и Панонији: Lausinium (на Требишњици) и Salluntum (у Црној Гори), а у Панонији Baloe"[25].

Уверена сам да је упозорење Ивана Остојића на опрез у коришћењу података из Епитоме проистекло из чињенице што тај Извод из Монтекасинске хронике из кога је преузео податке већ у наслову одаје анахронизам који мора да изазове сумњу. Тај Извод је приписан Анаста-

[22] Ibid.
[23] Ibid.
[24] Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966, 338.
[25] *Đ. Basler*, Arhitektura kasnoantičkog doba, 19.

сију Библиотекару (cca 800/817 — cca 877/879)[26] који га је, наводно, саставио по налогу папе Стефана II (752—757), то јест по налогу поглавара Римске цркве који је живео више деценија пре рођења тобожњег писца Извода.

У једном раду који сам завршила 1973, али који је објављен тек 1979. године[27] скренула сам пажњу на чињеницу да је историјска критика утврдила како тај Извод представља компилацију сачињену у XII веку и да је он дело Петра Ђакона.

Та белешка је, међутим, остала незапажена па у другом, попуњеном и прерађеном издању Kulturne istorije Bosne i Hercegovine из 1984. може се, са малом изменом речи, прочитати малочас наведени пасус из првог издања те књиге о Јустинијановим донацијама бенедиктинцима у Далмацији[28].

Критика је, као што сам нагласила, одбацила Epitome као употребљив историјски извор. Како изгледа да резултати те критике нису били познати Остојићу, а још мање Баслеру, који није самосталан истраживач, изнећу — из сложеног и одговорног рада на утврђивању аутентичности и употребљивости неког списа — у нашем случају Epitome Монтекасинске хронике која је приписана Анастасију Библиотекару, податак који нас овде непосредно интересује.

Већ је Migne у издању Списа Анастасија Библиотекара 1879. године изоставио Epitome примећујући: „sed Anastasium auctorem esse vix ac ne vix quidem sibi persuadet"[29] а још је Mabillon тај Извод сматрао делом Петра Ђакона (cca 1115—cca 1159)[30]. Међутим најпотпунију студију о томе бенедиктинцу из XII века, коме је Анастасије Библиотекар био идеал[31], написао је 1909. Erich Caspar под насловом „Петар Ђакон и монтекасински фалсификати"[32]. Тај аутор је пажљивом анализом утврдио на који начин и из којих све разлога је Петар Ђакон састављао своје бројне, измишљене, списе па је открио и извор којим се он послужио како би у Epitome могао, у што већем броју места назначити бенедиктинске поседе. То је Itinerarium Antonini из кога је Петар Ђакон једноставно преписивао топониме и то не само из Далмације већ и из Африке, Египта, Сирије, Мале Азије, Тракије, Паноније, Истре, Македоније, Шпаније а то је Каспар, упоређујући текстове Итинерарија и Epitome убедљиво и показао[33].

---

[26] В. нпр. Кирило-Методиевска енциклоп. I, s. v. Анастасий (*И. Дуйчев*), София 1985, са старијом библиографијом.

[27] *I. Nikolajević*, „Salona christiana" u VI i VII veku, Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku LXXII—LXXIII, Split 1979, 169 н. 62.

[28] Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1984, 343.

[29] Migne. P. L., T. CXXVII, Anastasii Bibliothecari tomus primus (Parisiis 1879) 15: Notitia bibliographica altera.

[30] Cf. Bibliotheca Historica Medii Aevi, A. Potthast (= Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters bis 1500), Graz 1957, s. v. Leo Marsicanus чију је Chronica monasterii Casinensis Петар Ђакон наставио. — Cf. *H. Hoffmann*, Studien zur Chronik von Montecassino, Deutsches Archiv 29 (1973) 59—162. — *H. Hoffmann*, Petrus Diaconus, die Herren von Tusculum und der Sturtz Oderisius' II. von Montecassino, Deutsches Archiv 27 (1971) 1—2.

[31] *H. Bloch*, The Schism of Anacletus II and the Glanfeuil forgeries of Peter the Deacon of Monte Cassino, Traditio 8 (1952) 192—193.

[32] *E. Caspar*, Petrus Diaconus und die Monte Cassineser Fälschungen. Ein Beitrag zur Geschichte des italienischen Geisteslebens im Mittelalter, Berlin 1909.

[33] *E. Caspar*, op. cit. 111 sqq.

Да се подсетимо „поседа“ које је Остојић навео из Epitome: „In Dalmatia: Pontem Tiluri, Biludium, Lausinium, Salluntum“[34] а ево како су у Itinerarium Antonini забележене станице на путу од Салоне до Драча (Item de Dalmatia in Macedoniam, id est a Salonis Durrachium): Ponte Tiluri, Trono, Bilubio, Aufustianis, Narona, Dallunto, Leusinio, Andarva, Sallunto, Alata, Birziminio, Cinna, Scodra, Durrachio[35].

За свој измишљени Извод Петар Ђакон је само одабирао називе са разних путних праваца из Itinerarium Antonini па је тако са једне трасе у Далмацији изабрао нека места а остала испустио.

Из управо изложених чињеница јасно проистиче да се подаци из Epitome не могу користити као историјски извор јер се у њему говори о потпуно измишљеним бенедиктинским поседима у VI веку у читавом медитеранском свету па и у Далмацији. Међутим податак о „Јустинијановим даривањима св. Бенедикту“ спокојно се и даље наводи и то не само у текстовима на нашем језику већ и на страном, у саопштењима на међународним скуповима.

Говорећи на немачком језику о босанској цркви у раном Средњем веку на међународном скупу у Сплиту чија је тема била „Религиозни, морални и друштвени живот и Сплитски сабори из X и XI века“, Ђ. Баслер подсећа да се још у VI веку на подручју Босне спомињу неке епископије и да је „чак цар Јустинијан I поклонио неке поседе св. Бенедикту, у Lausinium и Baloe[36].

У том истом реферату као илустрацију црквеног градитељства у залеђу античке провинције Далмације, тј. у Босни, Баслер наводи четири локалитета: Врутци, Блажуј, Сарајево, Крешево.

Два прва локалитета археолошки су истражена па су познати и остаци црквених грађевина са тих места као и неки фрагменти декоративне скулптуре[37]. Међутим са друга два места потичу само капители и то за Сарајево Баслер каже: „У подручју предтурског градског језгра Сарајева откривен је романски коцкасти капител из друге половине 11. или из 12. века. На месту налаза наслућује се да је била започета 1238.градња катедрале Врхбосне, Св. Петра, која је потом у вртлогу верског рата око 1247. остала незавршена“[38], док за Крешево износи следеће тврђење: „У Крешеву, 30 km западно од Сарајева, налазе се рушевине цркве из којих потичу четири романска коцкаста капитела који се чувају у оближњем фрањевачком манастиру. Они се могу датовати у другу половину 11. или у 12. век“[39].

---

[34] *I. Ostojić*, op. cit. 80. Ostojićev podatak nekritično koristi i *E. Imamović*, Počeci kršćanstva na tlu Bosne i Hercegovine u svijetlu pisanih izvora i arheoloških spomenika, Tribunia 7, Trebinje 1983, 56.

[35] Cf. Itineraria romana I, Ed. *O. Cuntz*, Lipsiae 1929, 51.

[36] *Đ. Basler*, Die Bosnische Kirche im frühen Mittelalter. Vita religiosa, morale e sociale ed i concili di Split (Spalato) dei secc. X—XI a c. di A. G. Matanić, Padova 1982, 369.

[37] За Врутке в. *Š. Bešlagić*, Izveštaj o probnom kopanju na Crkvini kod sela Vrutci 1960—1961. god., Glasnik Zem. muzeja B. i H. 37 (1982) 87—92. — *T. Glavaš*, Iskopavanje predromaničke crkve u Vrutcima kod Vrela Bosne, Glasnik Zem. muzeja 37 (1982) 93—117. — За Блажуј в. *I. Čremošnik*, Izveštaj o iskopinama u Rogačićima kod Blažuja, Glasnik Zem. muzeja N. S. 8 (1953) 303—315.

[38] *Đ. Basler*, op. cit. 364.

[39] *Đ. Basler*, loc. cit. — Проглашени за романичке, капители који се сада чувају у Крешеву, ушли су и у Likovnu enciklopediju Jugoslavije I, 1984, 166.

Баслерова „стручна“ оцена о намени капитела из Сарајева одмах је била прихваћена па тако Р. Анђелић у поглављу „Doba srednjovjekovne bosanske države“ у другом издању књиге Kulturna istorija Bosne i Hercegovine каже да је: „Познати романички капител из Сарајева вјероватно је припадао босанској катедралној цркви која се градила у Босни четрдесетих година XIII вијека“[40].

Већ сам имала прилике да покажем како су капители из Крешева, које је Баслер објавио 1980.[41] слободне копије касноантичких капитела између којих су неке скулптуре из Еуфразијеве базилике у Поречу послужиле као непосредан модел и да нису настали у XI. или XII. веку, како то Баслер предлаже, већ почетком XX столећа[42]. Те копије сам била приписала архитекти Карлу Паржику који је првих деценија овога века био веома заокупљен изградњом разних цивилних и култних објеката у Сарајеву и околини. Али тек што је тај рад био одштампан дознала сам да је моја атрибуција капитела из Крешева па и оног из Сарајева — који због уочљивих орнаменталних одлика, припада истој групи скулптура — била погрешна. Они нису клесани по нацртима Паржика, већ је њихов аутор мађарски скулптор и архитекта Jenö (Eugen) Bory[43] који их је припремио за декорисање меморијалне цркве у спомен аустроугарском престолонаследнику Францу Фердинанду, који је са женом Софијом погинуо у Сарајеву, на Видовдан, 1914. године.

Иако проучавање историје, обичаја људи и понашања власти, у Сарајеву за време првог светског рата спада у област истраживања која су ван оквира византолошких студија ипак ћу овде, укратко, указати на околности које су довеле до клесања скулптура — копија касноантичких или средњовековних примера — које се сада, као „романичке“ чувају у фрањевачком манастиру у Крешеву и у Земаљском музеју у Сарајеву.

Судећи по „Сарајевском листу“ бр. 216 од 5. августа 1915. године на иницијативу Јосипа Ванцаша градско поглаварство Сарајева је било одлучило да, у спомен погинулих аустроугарских наследника престола, на месту атентата привремено постави неки видљиви знак, а то је требала бити црна мраморна плоча на кући Елиаса Баруха. Али, са успесима аустро-угарске војске, нарочито на балканском фронту, прилике су се биле измениле, па уз прикупљање новчаних прилога у Босни и Херцеговини почињу акције за подизање монументалних споменика. Тако цар Фрања Јосиф добија 1916. године споменик у Ливну, а у Мостару се почетком те године одлучује о изградњи ратног споменика који се тог истог лета и открива. У то време са српског фронта долази у Сарајево Jenö Bory[44], где добија неколико уметничких задатака. Он

---

[40] Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, 1984, 492.

[41] *Đ. Basler*, Romanički kapiteli iz Kreševa, Prilozi povjesti umjetnosti u Dalmaciji 21 (Split 1980), Fiskovićev zbornik, 200—207.

[42] *И. Николајевић*, Byzantina metabyzantina у XX веку — један пример, ЗРВИ 21 (1982) 19—23.

[43] Cf. *H. Vollmer*, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler des XX. Jahrhunderts, Leipzig 1953 s. v. Bory Jenö.

[44] *A. Béla*, Bory Jenö, És a Székesfehérvári Bory-vár, Székesfehérvar, s. d., 5. — У овој књижици, на стр. 19 одштампана је библиографија радова Јене Борија а забележена су и дела у којима се о њему говори. Ту се налази и наслов: N. N.: Erzherzog Franz Ferdinand Gedachtnisskirche und Sophienheim in Sarajevo. Bilde nach Plänen des Akad. Bildhauers und Architekten Professors Eugen Bory. Bécs, é. n., који ми није био приступачан.

ради на гранитном споменику погинулом аустроугарском престолонаследничком пару, припрема планове и макету за градњу и скице за скулптуру, за огромну цркву која се у Сарајеву, у спомен Франца Фердинанда требала подићи[45]. Пројектује такође и Дом Софије, монументално здање поред меморијалне цркве у коме би „многе стотине студената и младих радника требали бити васпитавани да постану религијско морални људи и царству одани патриоти"[46].

МАКЕТА МЕМОРИЈАЛНОГ КОМПЛЕКСА У САРАЈЕВУ ПО ПРОЈЕКТУ Ј. БОРИ
MAQUETTE DU COMPLEXE MÉMORIAL DE SARAJEVO SELON LE PROJET DE J. BORY

Боријеви планови и макете које карактеришу одлике касне сецесије, инспирисане романиком и готиком, са обиљем кула, аркада, китњастих прозора, то јест са украсима архитектуре које је он штедро употребио и за изградњу своје палате у родном Секешфехервару, наишао је на допадање па је он био одликован витешким крстом реда Фрање Јосифа[47]. Његов атеље у једном официрском павиљону у тада „Kállay-promenade" у Сарајеву посећивале су високе државне личности[48], а макета његове меморијалне цркве нашла се и на поштанским маркама[49]. Али промена ратне среће зауставила је градњу тога споменика коме су били намењени капители о којима је овде било говора, па је

[45] *A. Béla*, loc. cit.

[46] Stimmen aus Bosnien. Illustrierte Blätter in zwangloser Folge VII. Jahrgang, April 1917, 1.

[47] *A. Béla*, op. cit. 7. — Срдачно захваљујем колеги П. Рокају на преводу мађарских текстова.

[48] Stimmen aus Bosnien, 8.

[49] В. Каталог поштанских марака југословенских земаља 1987, 167—168. — Марка је важила само 28. VI 1917.

тако и капител који је нађен у Сарајеву,[50] а чије место налаза Баслер сасвим произвољно повезује са местом изградње катедрале у Врхбосни, доживео, у ствари, судбину коју му је он приписао, али само око седам векова касније, то јест био је намењен цркви чија је изградња, такође, била прекинута. Заједно са капителима из Крешева тај капител је преостали сведок о једном монументалном пројекту чија је изградња била напуштена, темељи демонтирани и он у доброј мери заборављен. Фрањевци који у Крешеву имају лепу збирку књига, предмета занатства и народне радиности и свој архив, вероватно су одмах у поратним годинама схватили да ти капители могу имати неку употребну или музејску вредност па су их због тога и пренели у свој манастир.

Три податка из разних временских раздобља које сам овде коментарисала: из XIII века хроника Томе Архиђакона, из XII века тзв. Epitome Монтекасинске хронике коју је њен компилатор Петар Ђакон приписао Анастасију Библиотекару и капители из друге деценије XX века не могу, како сам, надам се, показала, допринети расветљавању прилика у унутрашњој Далмацији у VI веку, односно у Босни у XI или XII столећу, јер први доноси нетачну вест, други је фалсификат, док се трећи односи на скорашње копије касноантичких односно средњовековних скулптура. Критичко проучавање та три примера верујем да јасно показује у којој мери је потребно озбиљно и одговорно испитати сваки податак на који се у литератури наилази пре него што се изрекну неке тврдње или изнесу хипотезе које се оснивају на крајње оскудној обавештености или самодовољности, што карактерише неке од радова о којима је овде било речи[51].

Ivanka Nikolajević

THOMAS ARCHIDIACONUS, «ANASTASIUS BIBLIOTHECARIUS» ET JENÖ BORY DANS L'HISTOIRE CULTURELLE DE BOSNIE ET D'HERZÉGOVINE

Dans les écrits récents qui s'occupent soit de l'histoire culturelle soit de l' architecture des régions centrales de la Yougoslavie qui actuellement embrassent les territoires de la Bosnie et de l'Herzégovine mais qui pendant l' Antiquité tardive faisaient part de la Dalmatie intérieure et, plus tard,

[50] *D. Sergejevski*, Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, Glasnik Zem. muzeja 2 (1947) 43. — Dr A. Béla, унук Е. Борија ме је љубазно обавестио да је Е. Бори боравио на Сицилији па је лако могуће да је у Св. Каталду, у Палерму, скицирао капител који је касније почео клесати за Спомен-цркву у Сарајеву, као копију сицилијанске скулптуре.

[51] *Đ. Basler*, Die bosnische Kirche im frühen Mittelalter, 371, у назначеној библиографији има седам наслова од којих четири рада Ђ. Баслера, два Ј. Кујунџића, а то је псеудоним Ђ. Баслера, и један К. Драгановића из Poviesti hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, 685—766.

appartenaient à l'Etat de la Bosnie féodale, on exploite comme faits historiques deux informations de chroniques et quelques sculptures décoratives qui effectivement ne sont pas digne de foi. Il s'agit, tout d'abord d'une notice de Thomas Archidiaconus, écrivain du XIIIe siècle qui dans son «Historia Salonitana», oeuvre utile mais aussi souvent peu veridique, raconte que l'évêque de Capua Germanus avait consacré une église à Delmis, non loin de Salone. On estime que cet événement s'est déroulé en 519, lors d'un voyage de l'évêque de Capua à Constantinople. En effet Germanus s'était rendu à la capitale de l'Empire, en janvier de 519, en chef d'une délégation du pape Hormisde qui devait renouveler les rapports ecclésiastique entre Rome et Constantinople dérangés par le schisme d'Acace. Mais comme A. A. Vasiliev a démontré l'itinéraire de la délegation ne la portait point vers la Dalmatie. Germanus avait séjourné à Constantinople jusqu'à juillet 520. et par conséquant il ne pouvait guère, en voyageant vers Constantinople consacrer, en 519. une église à Delmis.

La seconde information interésse les donations de Justinien à St. Bénoit parmi lesquelles on trouve aussi quelques localités de la Dalmatie. Elle est transmise par l'Epitome chronicorum Cassinensium qui était attribué à Anastase le Bibliothéquaire. Comme il est bien connu la critique a depuis longtemps établi que cet Epitome est un faux du XIIe siècle, compilé par Pierre le Diacre qui, pour localiser les «donations» s'était servi surout de l'Itinerarium Antonini.

Le troisième point sans valeur qu'on tend à lui donner sont quelques chapiteaux de style «roman» qui dernièrement fournissaient l'appui pour quelques reflexions sur le développement artistique en Bosnie pendant le Moyen Age. Au fait il s'agit des sculptures que l'architecte et sculpteur hongrois Jenö Bory, un fervent représentant de la «Belle époque» est-européenne, avait préparé pour décorer l'église mémoriale qui devait être bâtie à Sarajevo, au cours de la Première guerre mondiale pour honorer l'héritier du trône des Habsbourgs qui en 1914 était tué dans cette ville. Avec la fin de la guerre le projet était abandonné et les objets sculptés dispersés.

Зборник радова Византолошког института, XXIV — XXV, 1986.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIV — XXV, 1986

УДК 949·5 (497+56):321·17·17 "11/12"

РАДИВОЈЕ РАДИЋ

ОБЛАСНИ ГОСПОДАРИ У ВИЗАНТИЈИ КРАЈЕМ XII И У ПРВИМ ДЕЦЕНИЈАМА XIII ВЕКА

Овај рад представља магистарску дисертацију одбрањену на Филозофском факултету Универзитета у Београду пред комисијом коју су сачињавали професор др Божидар Ферјанчић, професор др Љубомир Максимовић и доцент др Иван Ђурић.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

ИЗВОРИ

Acrop.	G. Acropolitae Opera I, ed. *A. Heisenberg*, Lipsiae 1903.
Ansbert, Historia	Ansbert, Historia de expeditione Friderici imperatoris, ed. *A. Chroust*. Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrich, I, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum V, Berolini 1928.
Chon. Historia	Nicetae Choniatae Historia I—II, ed. *J. A. van Dieten*, Berolini 1975.
Chon. Orationes	Nicetae Choniatae Orationes et epistulae, ed. *J. A. van Dieten*, Berolini 1972.
Chronicle of Morea	The Chronicle of Morea, ed. *J. Schmitt*, London 1904.
Доменшијан, Живот светога Саве	Живот светога Симеуна и светога Саве, написао Доментијан, изд. *Ђ. Даничић*, Београд 1865.
Eustazio di Tessalonica	Eustazio di Tessalonica, La espugnazione di Tessalonica, ed. *S. Kyriakides*, Palermo 1961.
Grierson, Coins	*Ph. Grierson*, Byzantine Coins, University of California Press Berkeley and Los Angeles, London 1982.
H. de Valenciennes	Henri de Valenciennes, Histoire de l'empereur Henri de Constantinople, ed. *J. Longnon*, Paris 1948.
Ibn Bibi	*H. Duda*, Die Seltschukengeschichte des Ibn Bibi, Kopenhagen 1959.
Иванов, Старини	*Й. Иванов*, Български старини из Македония, София 1970.[3]
Ljubić, Listine	*Š. Ljubić*, Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i Mletačke republike I—X, Zagreb 1868—1891.

MM	*F. Miklosich — J. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, I—VI, Vindobonae 1860—1890.
Mich. Choniates	Μιχαὴλ 'Ακομινάτου τὰ Σωζόμενα I—II, изд. *Сп. Ламброс*, Атина 1880.
Niceph. Chrysobergae	*M. Treu*, Nicephori Chrysobergae ad Angelos orationes tres, Programm Friedrichs-Gimnasium, Breslau 1892.
Papadopoulos, Un acte officiel	*J. Papadopoulos — P. Vatopédinos*, Un acte officiel du despote Alexios Sthlavos au sujet de Spéléotissa près de Mélénicon, Списание на Бълг. Акад. Наук. 45 (1933) 1—6.
Partitio Romaniae	*A. Carile*, Partitio terrarum Imperii Romaniae, Studi Veneziani 7 (1965) 125—305.
Pitra, Chomatiani	*J. Pitra*, Analecta sacra et profana spicilegio Solesmensi parata VI, Parisiis — Romae 1891.
Попруженко, Синодик	*М. Попруженко*, Синодик царя Борила, София 1928.
Prinzing, Brief	*G. Prinzing*, Der Brief Kaiser Heinrichs von Konstantinopel vom 13. Januar 1212. Ueberlieferungsgeschichte Neuedition und Kommentar, Byz. 43 (1973) 395—431.
Pseudo-Kodinos	Pseudo-Kodinos, Traité des Offices, ed. *J. Verpeaux*, Paris 1966.
Стеван Првовенчани, Житије Симеона Немање	Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчанога, изд. *В. Ћоровић*, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 1—76.
Теодосије, Живот светога Саве	Живот светога Саве, издање Ђуре Даничића приредио и предговор написао Ђорђе Трифуновић, Београд 1973.
Theod. Scut.	Σύνοψις Χρονική, изд. *К. Сатас*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη VII, Венеција—Париз 1894.
Villehardouin	G. Villehardouin, La conquête de Constantinople I—II, éd. *E. Faral*, Paris 1973.

ЛИТЕРАТУРА

Ациевски, Слав	*К. Ациевски*, Деспот Алексије Слав — самостоен феудален владетел во Македонија, Годишен зборник Фил. фак. Скопје, 3/29/ (1977) 77—92.
Ahrweiler, Byzance et la mer	*H. Ahrweiler*, Byzance et la mer, Paris 1966.
Ahrweiler, Idéologie politique	*H. Ahrweiler*, L'idéologie politique de l'empire byzantin, Paris 1975.
Ahrweiler, Smyrne	*H. Ahrweiler*, L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081—1317), TM I, Paris 1965, 1—204.
Angold, Government	*M. Angold*, A Byzantine Government in Exile, Oxford 1974.
Asdracha, Rhodopes	*C. Asdracha*, La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Etude de géographie historique, Athen 1976.

Баришић—Ферјанчић, Вести	*Ф. Баришић — Б. Ферјанчић*, Вести Димитрија Хоматијана о „власти Другувита", ЗРВИ 20 (1981) 41—58.
Bon, La Morée franque	*A. Bon*, La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205—1430), Paris 1969.
Bon, Péloponnèse	*A. Bon*, Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204, Paris 1951.
Божилов, Асеневци	*И. Божилов*, Фамилията на Асеневци (1186—1460). Генеалогия и просопография, София 1985.
Brand, Byzantium	*Ch. Brand*, Byzantium Confronts the West (1180—1204), Cambridge Mass. 1968.
BSl	Byzantinoslavica, Praha 1929 sq.
Byz.	Byzantion, Bruxelles 1924 sq.
BZ	Byzantinische Zeitschrift, München 1892 sq.
Cahen, Pre-Ottoman Turkey	*C. Cahen*, Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and history c. 1071—1330, London 1968.
Цанкова-Петкова, България при Асеневци	*Г. Цанкова-Петкова*, България при Асеневци, София 1978.
Цанкова-Петкова, Отношения	*Г. Цанкова-Петкова*, Българо-гръцки и българо-латински отношения при Калоян и Борил, Известия на Института за история 21 (1970) 149—172.
Cognasso, Un imperatore bizantino	*F. Cognasso*, Un imperatore bizantino della decadenza: Isacco II Angelo, Bessarione 31 (1915) fasc. 1—2 29—60; fasc, 3—4 247—289.
Данчева-Василева, България и Латинската империя	*А. Данчева-Василева*, България и Латинската империя (1204—1261), София 1985.
Dieten, Erläuterungen	Niketas Choniates Erläuterungen, ed. *J. L. van Dieten*, Supplementa Byzantina 2, Berlin—New York 1971.
Dölger, Regesten	*F. Dölger*, Regesten der Kaiserkunden des Oströmischen Reiches von 565—1453, I—V, München 1924—1965.
Dölger—Wirth, Regesten III	Regesten der Kaiserkunden des Oströmischen Reiches bearbeitet von *F. Dölger* 3. Teil (Regesten von 1204—1282) zweite, erweiterte und verbesserte Auflage bearbeitet von *P. Wirth*, München 1977.
Дуйчев, Въстанието	*И. Дуйчев*, Въстанието в 1185. г. и неговата хронология, Известия на Института за българска история 6 (1956) 327—356.
Dujčev, Melnik	*I. Dujčev*, Melnik au Moyen Age, Byz. 38 (1968) 28—41.
Дуйчев, Проучвания	*И. Дуйчев*, Проучвания върху българското средновековие, София 1943.
Ферјанчић, Деспоти	*Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960.
Ферјанчић, Племство	*Б. Ферјанчић*, Племство у епирској држави прве половине XIII века (1204—1261), Глас CCCXLIII Српске академије наука и уметности, Одељење историјских наука, књ. 5 (1986) 131—178.

Ферјанчић, Севастократори	*Б. Ферјанчић*, Севастократори у Византији, ЗРВИ 11 (1968) 141—192.
Ферјанчић, Тесалија	*Б. Ферјанчић*, Тесалија у XIII и XIV веку, Београд 1974.
Ферлуга, Племство	*Ј. Ферлуга*, Византијско племство и крсташи почетком XIII века, ЗРВИ 18 (1978) 111—129.
Gardner, Lascarids	*A. Gardner*, The Lascarids of Nicaea. The Story of an Empire in Exile, London 1912.
Gerland, Geschichte	*E. Gerland*, Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel I, Homburg v. d. Höhe 1905.
Grumel, Chronologie	*V. Grumel*, La Chronologie, Traité d'études byzantines I, Paris 1958.
Guilland, Protostrator	*R. Guilland*, Etudes de titulature et de prosopographie byzantines. Le Protostrator, REB 7 (1949) 156—179 (= Recherches sur les institutions byzantines I, Berliner Byzantinische Arbeiten, Band 35, Amsterdam—Berlin 1967, 478—497)
Гунаридис, 'Αντίσταση	*П. Гунаридис*, Οἱ πολιτικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀντίσταση στοὺς Λατίνους τὸ 1204, Σύμμεικτα 5 (1983) 143—160.
Hoffmann, Rudimente	*J. Hoffmann*, Rudimente der Territorialstaaten im byzantinischen Reich (1071—1210), Miscellanea Byzantina Monacensia 17, München 1974.
Историја на македонскиот народ I	Историја на македонскиот народ I, Скопје 1969.
Историја народа Југославије I	Историја народа Југославије I, Београд 1953.
Историја српског народа I	Историја српског народа I, Београд 1981.
История на България III	История на България III, София 1982.
Jacoby, Archontes	*D. Jacoby*, Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque, TM 2 (1967) 421—481.
Јиречек, Историја	*К. Јиречек*, Историја Срба I—II, Београд 1952 (репр. 1978)
Юзбашян, Классовая борьба	*К. Юзбашян*, Классовая борьба в Византии в 1180—1204 гг. и четвертый крестовый поход, Ереван 1957.
Каждан, Армяне	*А. Каждан*, Армяне в составе господствующего класса византийской империи в XI—XII вв, Ереван 1975.
Каждан, Освобождение	*А. Каждан*, Освобождение Болгарии изпод византийского ига, Вопросы истории 11 (1973) 124—134.
Каждан, Силы	*А. Каждан*, Центростремительные и центробежные силы в византийском мире (1081—1261 гг.) (XVe Congrès International d'études byzantines, Rapports et Co-Rapports. I. Histoire. 1. Forces centrifuges et centripètes dans le monde byzantin entre 1071 et 1261), Athenès 1976, 3—28.
Каждан, Состав	*А. Каждан*, Социальный состав господствующего класса Византии XI—XII вв., Москва 1974.
Ласкарис, Принцезе	*М. Ласкарис*, Византиске принцезе у средњовековној Србији, Београд 1926.

Loenertz, Origines — *R. Loenertz*, Aux origines du despotat d'Epire et de principauté d'Achaïe, Byz. 43 (1973) 360—394.

Longnon, Empire — *J. Longnon*, L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée, Paris 1949.

Милиаракис, Ἱστορία — *А. Милиаракис*, Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (1204—1261), Атина 1898.

Miller, Essays — *W. Miller*, Essays on the Latin Orient, London 1921 (reprint: Amsterdam 1964)

Miller, Latins — *W. Miller*, The Latins in the Levant A History of Frankish Greece (1204—1566), London 1908.

Moravcsik, Byzantinoturcica — *G. Moravcsik*, Byzantinoturcica I—II, Berlin 1958.

Муш̄афчиев, Владетелите — *П. Муш̄афчиев*, Владетелите на Просек, Сборник на БАН 1 (1913) 1—85.

Nicol, Despotate — *D. Nicol*, The Despotate of Epiros, Oxford 1957.

Nicol, Refugees — *D. Nicol*, Refugees, Mixed Population and Local Patriotism in Epiros and Western Macedonia after the Fourth Crusade, Athens 1976, 3—33 (XV Congres International d'Etudes byzantines, Rapports et Co-Rapports. I. Histoire. 2. Composition et mouvement de la population dans le monde byzantin).

Oikonomidès, Décomposition — *N. Oikonomidès*, La décomposition de l'empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée: A propos de la „Partitio Romaniae", Athènes 1976, 3—28 (XVᵉ Congres International d'Etudes byzantines. Rapports et Co-Rapports. I. Histoire. 1. Forces centrifuges et centripètes dans le monde byzantin entre 1071 et 1261).

Ош̄роīорски, Историја — *Г. Ош̄роīорски*, Историја Византије, Београд 1959 (репр. 1983).

Острогорский, Возвышение — *Г. Острогорский*, Возвышение рода Ангелов. Юбилейный сборник Русского археологического общества в Королевстве Югославии, Белград 1936, 111—129 (= СД III 325—342).

Ostrogorsky, Aristocracy — *G. Ostrogorsky*, Observations on the Aristocracy in Byzantium, Dumbarton Oaks Papers 25 (1971) 1—32.

Петров, О титулах — *П. Петров*, О титулах „севаст" и „протосеваст" в средневековом болгарском государстве, Виз. врем. 16 (1959) 52—64.

Polemis, Doukai — *D. Polemis*, The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography, London 1968.

Prinzing, Bedeutung — *G. Prinzing*, Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204—1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der Byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges, Miscellanea Byzantina Monacensia 12, München 1972.

Prinzing, Studien — *G. Prinzing*, Studien zur Provinz und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I und Theodoros Dukas, Ἠπειρωτικὰ χρονικά 24 (1982) 73—120; други део расправе под истим насловом изашао је у Ἠπειρωτικὰ χρονικά 25 (1983) 37—112.

Радојчић, О неким господарима	*Н. Радојчић*, О неким господарима града Просека на Вардару, Летопис Матице српске 259 1—19, 260 32—40, Нови Сад 1909.
REB	Revue des études byzantines, Paris 1943 sq.
Савчева, Стрез	*Е. Савчева*, Севастократор Стрез, Годишник на Соф. Унив. „Климент Охридски", Истор. фак. 68 (1974) 65—97.
Savvides, Byzantium in the Near East	*A. Savvides*, Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor the Armenians of Cilicia and the Mongols A. D. c. 1192—1237, Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 17, Thessaloniki 1981.
СД	*Г. Острогорски*, Сабрана дела I—VI, Београд 1969—1970.
Schilbach, Metrologie	*E. Schilbach*, Byzantinische Metrologie, München 1970.
Сюзюмов, Внутренняя политика	*М. Сюзюмов*, Внутренняя политика Андроника Комнина и разгром пригородов Константинополя в 1187 году, Виз. Врем. 12 (1957) 58—74.
Stadtmüller, Michael Choniates	*G. Stadtmüller*, Michael Choniates, Metropolit von Athen, Orientalia Christiana Analecta 33. 2, Rome 1934.
Stiernon, Origines	*L. Stiernon*, Les origines du despotat d'Epire, REB 17 (1959) 90—126.
TM	Travaux et Mémoires, Paris 1965 sq.
Успенский, Образование	*Ф. Успенский*, Образование второго болгарского царства, Одесса 1879.
Успенский, Писатель	*Ф. Успенский*, Византийский писатель Никита Акоминат из Хон, С. Петербург 1874.
Варзос, Γενεαλογία	*К. Варзос*, Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, I—II, Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 20, Солун 1984.
Васильевский, Критические заметки	*В. Васильевский*, Критические заметки: Образование второго болгарского царства Ф. Успенского, Одесса 1879, Журнал Министерства Народного Просвещения 204 (1879) 144—217.
ВИИНЈ	Византијски извори на историју народа Југославије I—IV, Београд 1955—1971.
Виз. Врем.	Византийский Временник, С. Петербург 1894—1927; Москва 1947. сл.
VR	Variorum Reprints (Collected Studies series, London).
Vryonis, Decline	*S. Vryonis*, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century, Berkeley—Los Angeles—London 1971.
Wolff, Empire	*R. L. Wolff*, The „Second Bulgarian Empire". Its origin and history to 1204. Speculum 24 (1949) 167—206.
Златарски, История	*В. Златарски*, История на българската държава през средните векове I—II, София 1934, 1940.
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института, Београд 1952 сл.

УВОД

Хиљадугодишња повест Византијског царства, државе која је сматрала да јој припада јединствено место на врху пирамиде држава средњовековног космоса, била је већ сама по себи изузетно занимљива и веома бурна. Ипак, било је периода у којима је та повест постајала особито узбудљива, достижући готово претећу драматичност, када је Царство бивало потресано жестоким немирима и метежима, дакле збивањима која као по правилу претходе судбоносним историјским прекретницама и великим катастрофама. Један од таквих периода свакако је био крај XII и прве године XIII века, значи време уочи изненадног скретања учесника четвртог крсташког рата које је завршено латинским освајањем Цариграда априла 1204. и рушењем Византијског царства.

Последње две деценије XII столећа у византијској историји биле су испуњене бурним догађајима, како у погледу збивања у самоме Царству, тако и на спољнополитичком плану. У вишестолетном животу Византије ретко је које време донело држави Ромеја толико стрепњи и неспокоја.[1] Будући да је било неспремно и недовољно снажно да превазиђе и разреши многобројне тешкоће и опасности са којима се суочило и које су га угрожавале са свих страна, Византијско царство је склизнуло на стазу суноврата која га је довела до пропасти. У тој светлости посматране, последње године владавине Манојла I Комнина (1143—1180) биле су на неки начин само затишје пред буру, али затишје које је заоштрило супротности у византијском друштву и створило погодну климу за размахивање центрифугалних сила.[2] Упадљиво велика разлика између, с једне стране, поносног узлета Византијског царства које је Манојло I у једном тренутку готово васпоставио у пуном сјају из славних времена Јустинијана I (527—565) и, с друге стране, вртоглавог опадања и очигледне немоћи Византије за владе његових наследника, дала је Манојловој смрти печат судбоносне прекретнице по царство Ромеја. Стога се сматра, додуше не без разлога, да је смрт Манојла I, 24. септембра 1180, представљала крај једне блиставе епохе и означила истовремено блиски почетак великих искушења за Царство. Занимљиво је напоменути да се и у свести савременика уврежило схватање по коме је смрт Манојла I имала значај кобне прекретнице после које су многобројне недаће погодиле Византију. Тако је Евстатије, митрополит Солуна, записао са скрушеношћу и горчином пророка: „Чини се као да је божјом вољом решено да заједно са царем Манојлом Комнином умре све здраво у царству Ромеја и да са заласком тог сунца сви ми будемо потопљени у непрозирну таму.“[3] Упркос чињеници да ове речи нису лишене извесне па-

---

[1] Веома су многобројни радови који се, у већој или мањој мери, односе на различита питања из византијске историје овога времена. Стога смо се свесно ограничили на само два, који на најнепосреднији начин дотичу поменути период и дају најпотпунију слику прилика у Царству као и његове односе са спољним светом. У првом реду то је: *Brand*, Byzantium 31—269. Особито за унутрашње прилике у Византији в. *Юзбашян*, Классовая борьба 11—46.

[2] На XV међународном византолошком конгресу одржаном септембра 1976. у Атини, једна секција била је посвећена питањима центрипеталних и центрифугалних сила у византијском свету између 1071. и 1261. године. Том приликом је неколико истраживача дало вредне прилоге посвећене поменутом проблему, а за наш рад од нарочитог значаја су: *Каждан*, Силы 3—28; *Oikonomidès*, Décomposition 3—28.

[3] Eustazio di Tessalonica 18 13—15.

тетике и да садрже уобичајено беседничко претеривање, њему се ни у ком случају не може порећи трезвено схватање постојећих прилика. Многобројне тешкоће и слабости, како унутрашње тако и спољашње, после смрти Манојла I нагло су избиле на површину у пуној величини и озбиљности, запретивши да изморено Царство доведу на руб пропасти. Поред већ наслеђених и затечених питања искрсла су и нова, исто тако тешко решива и непријатна. Не треба, међутим, губити из вида да је до краха амбициозних византијских планова у спољној политици дошло већ педесетих година XII века, дакле знатно пре смрти Манојла I.[4]

Права оцена комнинске епохе, међутим, ни изблиза није тако једноставна као што се може учинитн на први поглед, и ни у ком случају се не може свести на период блиставих успеха и сталног успона, период који није знао ни за какве слабости и падове. Такође је, можда, претерано и схватање по коме се комнинска епоха може свести на привидан, мада неоспорно горд и славан узлет видно ослабљеног Царства, а не на успон положен на здраве и трајне основе. Потоњи догађаји, судбоносни и трагични по Византију, који су имали свој врхунац у изненадној катастрофи 1204, када су крсташки одреди срушили ромејско царство, донекле би оправдавали последњу оцену. Не упуштајући се дубље у решавање „загонетке Комнина",[5] будући да сложеност тога питања захтева много више простора од оног који му нужно пружа језгровитост уводног поглавља, с једне стране, а у крајњој линији и излази из оквира нашег рада, с друге стране, указаћемо само на неколико чињеница. Поред неоспорних личних квалитета тројице великих царева, који су схватили да устројство Византијског царства мора да почива на феудалцима, новим унутрашњим снагама, успесима ове династије допринели су реорганизација војске, јавно подржавање провинцијских градова, образовање „клана" Комнина који је бројао неколико десетина породица међусобно везаних браковима, као и друге мере. Објашњење „загонетке Комнина" делимично лежи и у чињеници да се, између осталог наравно, сто година владавине Алексија I, Јована II и Манојла I, поклопило са замахом феудализма.[6] Другим речима, његова почетна фаза је, носећи у себи елементе новог, успела да покрене Царство из дубоке кризе XI столећа.

Да би се што боље схватила епоха о којој је реч, неизбежно се мора указати на чињеницу да је у Византији тога времена, то јест у последњим деценијама XII века, већ увелико текао процес феудализације праћен свим пропратним појавама. Узалудна борба за очување ситног сељачког поседа, институције на којој је почивала моћ Византијског царства у ранијим столећима, а коју су против крупне земљопоседничке аристократије са много жара повели цареви македонске династије, коначно је изгубљена још током X и првим деценијама XI столећа. Велики цареви династије Комнина, Јован II (1118—1143) и Манојло I, покушавали су извесним мерама ако не да осујете а оно бар да ублаже погубне последице

[4] *Осшроіорски*, Историја 362.

[5] *А. Каждан*, Загадка Комнинов (Опыт историографии), Виз. Врем. 25 (1964) 53—98 свео је резултате свих истраживача који су покушавали да објасне епоху Комнина, почев од Диканжа у XVII столећу па до научника који су своје радове објавили раних шездесетих година XX века, што значи у временском луку дугом три столећа.

[6] *Каждан*, Силы 19—24 даје неколико проницљивих опаски којима покушава да објасни оно што сâм назива „загонетка Комнина", а такође подвлачи позитивну улогу феудализма као закономерног процеса у почетној етапи његовог развитка.

које је тај пораз централне власти против земљишних магната могао имати по Царство. Користећи се искуствима неких ранијих царева, Јован II и Манојло I су насељавали заробљене варваре, углавном Печенеге и Србе, по византијским провинцијама и додељивали им стратиотска имања, што је у неку руку означавало повратак на снажну војну организацију средњовизантијске епохе.[7] Међутим, оваквим спорадичним мерама стварања стратиотских имања везаних само за туђинце, није се истински могла обновити ова институција.[8] Додуше, у измењеним условима XII столећа, она се никако више није могла обновити, па је делотворност ових мера била омеђена и краткорочна, сведена само на ограничене домете. Ово утолико пре што је, упоредо са стварањем стратиотских имања, текао и један сасвим супротан процес, и то још у далеко ширим размерама. Реч је, наравно, о додељивању пронија, најистакнутије појаве византијског феудализма, коју је у живот Царства баш и увео први од тројице великих царева из династије Комнина, Алексије I (1081—1118).[9] У тој противречности између жеља и стварности огледала се на најбољи начин сва трагика епохе Комнина.

Додељивање пронија све чешће бива праћено и давањем феудалних привилегија аристократији, а то је истовремено означавало и прелазак неких надлежности из домена државних органа у њен делокруг. Радило се заправо о византијском имунитету, захваљујући чијем додељивању је све више долазило до јачања приватне феудалне власти у пространим областима Царства. Неизбежне последице овакног процеса биле су опадање ауторитета централне власти и слабљење веза између Цариграда и удаљених, али и не само удаљених, провинција ромејске државе. Не може се порећи, додуше, да су под Комнинима ојачале личне везе и ауторитет цара према феудалцима. Овакав процес јачања феудалне аристократије на рачун слабљења централне власти, који је попут тумора нагризао изнурени организам Византијског царства, није могао да спречи ни очајнички покушај регенерације који је предузео смели Андроник I Комнин (1183—1185).[10] Точак историје се, наравно, није могао окренути у натраг. Тако нагао заокрет у унутрашњој политици који је учинио Андроник I, изразито усмерен против аристократије, изазвао је само још већу реакцију феудалних кругова, силе која је тада већ била веома моћна, вративши се василевсу попут бумеранга. Погоршање спољ-

---

[7] О насељавању Печенега говори византијски историчар Јован Кинам (I. Cinnamus, ed. A. Meineke, Bonnae 1835, 8 18—22) а о насељавању Срба како Кинам (Ibid. 103 8—14) тако и Никита Хонијат (Chon. Historia 16 21—24). Уп. *Осшроíорски*, Историја 368.

[8] *Осшроíорски*, Историја 368.

[9] Литература о пронији је огромна и немогуће је навести све радове. Стога ћемо се ограничити само на оне најбитније. *Г. Осшроíорски*, Пронија, прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама, Београд 1951 (= СД I 119—342); *P. Lemerle*, Recherches sur le régime agraire à Byzance: la terre militaire à l'époque des Comnènes, Cahiers de civilisation médiévale 2 (1959) 265—281; A. *Hohlweg*, Zur frage der Pronoia in Byzanz, BZ 60 (1967) 288—308; *G. Ostrogorsky*, Die Pronoia unter den Komnenen, ZRVI 12 (1970) 41—54; *Г. Осшроíорски*, Још једном о пронијарима Куманима, Зборник Владимира Мошина, Београд 1977, 63—74.

[10] О влади Андроника I веома сажету али стога не мање сјајну оцену даје *Осшроíорски*, Историја 370—375. Опширније о периоду његовог царевања в. *N. Radojčić*, Dva poslednja Komnena na carigradskom prijestolu, Zagreb 1907; *O. Jurewicz*, Andronikos I Komnenos, Amsterdam 1970.

нополитичког положаја Византије у то време, проузроковано победоносном најездом Нормана који су после освајања Солуна, другог града Царства, тријумфално надирали према престоници, само је повећало опште незадовољство које је припремило свирепи крај за последњег Комнина на цариградском престолу. Разуларена престоничка светина растргла је Андроника I на улицама Цариграда септембра 1185. године.

Долазак на престо нове династије Анђела, међутим, није могао ништа битније да промени. Напротив, само је још више отворио пут феудалног растакања Царства. Долазило је до веома честих узурпација царске власти, појаве скоро непознате у византијској историји XII столећа. На разним странама ромејске државе избијали су нереди и побуне који су јасно сведочили о несређеном стању и многобројним унутрашњим противречностима. Тако се и историјско дело ученог Никите Хонијата, главни извор за ову епоху византијске историје, из победоносног хвалоспева великим царевима Јовану II и Манојлу I претвара лагано у жалосну хронику преврата, понижавајућих неуспеха и разноликих недаћа царева династије Анђела.[11]

Спољнополитички положај Византије се још више погоршао јер је, убрзо после ступања Анђела на цариградски престо, дошло до образовања другог бугарског царства, државе која је, након муњевитог успона, за само неколико година постала један од одлучујућих чинилаца на овом делу Балканског полуострва и равноправан, а често и надмоћан, такмац оронулом Византијском царству. То је било време када је Византија присиљена да званично призна још једну државу у свом суседству, државу Стефана Немање.[12] И, наравно, ни у ком случају не треба изгубити из вида стално неизвесну ситуацију на малоазијском ратишту, где је Византија у односу на Иконијски султанат већ дужи низ година била у непрестаној дефанзиви.[13]

Да би се боље разумео период о коме говоримо, неизбежно је поменути и односе Византије са Западом, пошто су се одјеци ових односа одражавали и на збивања у ромејском царству, неретко уносећи тескобни осећај несигурности у његове поданике. Везе између Византијског царства и Запада које су од времена првог крсташког рата постајале све непосредније и чешће, последњих деценија XII века веома су се погоршале, прерастајући из прикривеног зазирања у отворену мржњу. Можда нико није тако лапидарно објаснио став Византинаца према Западу као Евстатије Солунски, рекавши да они са Запада мисле како свет није довољно велики за њих и нас, што је Ч. Бранд узео као мото своје књиге о односима између Византије и Запада од 1180. до 1204. године. Упркос прозападној политици Манојла I, у византијском свету постојала је готово

[11] О династији Анђела cf. *Cognasso*, Un imperatore bizantino 29—60, 247—289; *Острогорский*, Возвышение 111—129 (= СД III 325—342); *Brand*, Byzantium 76—269.

[12] После битке на Морави, где је у касну јесен 1190. године Исак II поразио Србе, дошло је до преговора између византијског и српског двора. Упркос поразу призната је самосталност српској држави, а био је предвиђен и брак између Немањиног сина Стефана и Евдокије, синовице Исака II Анђела. На тај начин је држава Немањића стекла међународно признање и ушла у нову етапу свога развитка. Уп. Историја српског народа I, 259—260 (*J. Калић*). За хронологију битке на Морави опширан преглед литературе даје Б. Ферјанчић (ВИИНЈ IV, 221—222).

[13] О уздизању другог бугарског царства као и о односима између Византије и Иконијског султаната биће више речи у I односно III поглављу.

исконска нетрпељивост према дошљацима са Запада и уопште према свему што је долазило са те стране. Та је нетрпељивост ескалирала у два маха у погроме многобројног латинског живља у престоници на Босфору. Десило се то први пут 12. марта 1171, баш за владе Манојла I, а други пут 2. маја 1182, што је и олакшало изразитом представнику антилатинске спољне политике Андронику I да уђе у Цариград. Нема сумње да у овим погромима треба видети и неке далеке корене судбоносног скретања учесника четвртог крсташког рата и неочекиване катастрофе Византије априла 1204. године.[14] Познато је, наиме, да је преживела жртва једног од ових покоља био и знаменити млетачки дужд Енрико Дандоло, који је том приликом изгубио вид, човек који је доцније био сива еминенција и идејни отац изненадног скретања крсташа завршеног заузимањем Цариграда и рушењем Византијског царства.

Уопште, последњих деценија XII столећа упадљиво је порасло занимање неких европских владара за Византију. Најдаље су у том смеру сезале тежње амбициозног немачког цара Хенрика VI (1190—1197), сина и наследника Фридриха I Барбаросе, који је маштао о светској владавини, подухвату који је неизоставно претпостављао и рушење Византијског царства.[15] Када је 1194. године круни немачког цара гордо додао и круну Краљевине Двеју Сицилија, његова жеља да се домогне круне византијског цара постала је још већа и ближа стварности. Да би се ноле одбранила од оваквих амбициозних планова, немоћна Византија била је присиљена да приступи понижавајућој обавези плаћања врло високог годишњег данка немачком цару.

Са Запада је на Византијско царство долазио, осим политичког, и економски притисак, који је често био и далеко опаснији и неподношљивији, јер је ромејску државу доводио у неравноправан, па често и врло подређен положај. Радило се, наравно, о трговинској превласти Венеције чији је дужд 1082. године успео да издејствује код Алексија I Комнина веома широке трговачке привилегије. Сходно одредбама тог уговора, Млечани су трговали свуда по Царству без плаћања царине и на тај начин су за домаће трговце били сасвим нелојална конкуренција.[16] Неминовна последица оваквог стања била је гушење византијске трговине којој је постепено припала потпуно другоразредна улога. Византија се никада није успела ослободити економске зависности од Венеције. Шта више, у последњим столећима византијске историје, та је зависност бивала све већа и већа.

---

[14] Односи између Византије и Запада веома су подробно описани у већ неколико пута поменутој књизи *Brand*, Byzantium 160—269. Специјално о антилатинском расположењу у Византијском царству cf. *Ahrweiler*, Idéologie politique 75—87. *Сюзюмов*, Внутренняя политика 63 истиче да је покољ Латина 1182. године у знатној мери искомпликовао међународни положај Византије. У продужетку наводи један цитат Евстатија Солунског, у коме учени митрополит саопштава да је молитва убијених Латина дошла до бога и изазвала одмазду.

[15] *Осшроіорски*, Историја 386—387 даје веома језгровите и проницљиве оцене планова Хенрика VI и његових односа са Византијом. *Brand*, Byzantium 189—194 посветио је читаво једно поглавље своје књиге разматрању несугласица Хенрика VI и државе Ромеја.

[16] *Осшроіорски*, Историја 338. О односима између Византијског царства и Венеције у последњим деценијама XII столећа опширније cf. *Brand*, Byzantium 195—206.

Међутим, да би слика о односима Византије и Запада била целовита, неопходно је указати и на једну чињеницу која се у први мах може учинити помало необичном, али упозорава да су ти односи имали и другу страну и да су били веома замршени и вишезначни. Наиме, упркос непомирљивом антагонизму два света постављена на искључујућим странама историје, антагонизму који је у држави Ромеја створио изразиту нетрпељивост, па може се рећи чак и мржњу, према Западу, не подлеже било каквој сумњи чињеница да је Византија претрпела знатан утицај управо са те стране, нарочито у време Манојла I. Тако су у византијско друштво све више и одлучније продирале нове вредности витерског друштва а на цариградском двору некадашњу традиционалну уштогљеност величанствених светковина сменила је ведра и понешто лежернија атмосфера. Наравно, никако не би требало преувеличавати западни утицај на ромејску државу. Шта више, свакако је потребно истаћи да се тај утицај углавном исцрпљивао само на одређеним вишим круговима византијског друштва.

Поменуте унутрашње неприлике и противречности, удружене са спољнополитичким недаћама, довеле су Византијско царство у врло незавидан положај, а царевима Исаку II (1185—1195) и Алексију III (1195—1203) Анђелима наметнуле су тешке задатке који су превазилазили њихове способности. Једноставно, они нису били у стању да одговоре тако сложеним захтевима које је пред њих постављала историја. Ова се оцена у већој мери односи на старијег брата, Алексија III, који се у више наврата веома удаљио од идеала василевса. Тако негативна оцена, коју је досадашња историографија изнела о њему, тешко да може доживети неку озбиљнију ревизију.

Везе између провинција и престонице, које већ одавно нису биле особито чврсте, временом су прерастале у тешко премостив јаз. У сваком погледу провинције су се све више удаљавале од Цариграда, који је много изгубио од свог некадашњег ауторитета матице око које су се окупљале и којој су гравитирале многобројне провинције универзалног царства. Делом је то било проузроковано и смањеним занимањем престонице за збивања по провинцијама. При том углавном мислимо на чињеницу да се централна власт у Цариграду неретко оглушивала и остајала неосетљива и незаинтересована на молећиве гласове провинција, који су често прерастали у праве вапаје, а тицали су се разних злоупотреба локалних власти, прекомерних и многобројних. Одмах треба упозорити да је ово упадљиво смањено занимање престонице за збивања по провинцијама више било проузроковано сопственом слабошћу него што је било плод свесног запостављања. С друге стране пак, треба подвући и чињеницу да из провинције није стигла никаква помоћ опкољеној престоници у судбоносним месецима по Царство, дакле између лета 1203. и априла 1204. године. Провинције су, у ствари, у ставу учмале лежерности пропратиле вишемесечну агонију Цариграда. Једном речју, Царство, које је некада било узор поретка и беспрекорне организације, налазило се у суморном стању расула и неповратног опадања.

Да би се боље схватили услови и прилике у којима је дошло до ерупције појаве коју смо означили као феномен обласних господара, веома је важно истаћи и чињеницу да је, у периоду о коме је реч, дошло и до упадљивог опадања општег патриотског духа у Византији, о чему са

приличном скрушеношћу пише и Никита Хонијат.[17] Још једном треба подсетити да је са млаком равнодушношћу посматран вишемесечни самртни ропац Цариграда, под чијим су бедемима боравили крсташки одреди, а да притом није био учињен ни један озбиљнији покушај да се пружи помоћ опседнутој „царици свих градова“, како су византијски писци гордо и славодобитно називали град Константина Великог. Није посреди, ипак, било само уверење у неосвојивост Цариграда, који је истини за вољу, у претходној вишестолетној историји одолео свим силним освајачима, стварајући на тај начин мит о својој непобедивости. Разлози су много озбиљнији а тичу се, између осталог, губитка поверења у сопствене снаге и, што је вероватно још погубније, безнадног мирења са судбином. То мирење са судбином било је у неку руку и последица нарастајућег неповерења у владајућу династију, као и сазнања и неповезаности и растакању Царства, државе која је за своју свету дужност сматрала и истицала право неприкосновене власти над читавим хришћанским светом. Стога је пад Цариграда, априла 1204, ипак, изазвао потпуно запрепашћење и неверицу широм Византије и сасвим је деморалисао обезглављену државу Ромеја, па је готово без икаквог озбиљнијег отпора постала лак плен малобројних крсташа. Све је то побудило Нићифора Григору, ученог писца и сјајног интелектуалца из много каснијег времена, да са хладне временске удаљености од једног и по столећа, сликовито напише како се византијско царство попут теретне лађе у олуји разбило на мноштво малих делова.[18] Уз то, никако не треба пренебрегнути чињеницу да је држава Ромеја више него иједна средњовековна држава била шаролик конгломерат разних етничких посебности, и да су баш у то време, што наравно није случајно, везе између њих видно ослабиле. Ова се оцена о етничкој разнородности поданика византијског цара односи у већој мери на европске него на малоазијске области ромејске државе.

Упоредо са опадањем општег патриотског духа, а у тесној вези са све већим раздором између провинција и престонице, дошло је до полета такозваног провинцијског патриотизма.[19] Управо су та два супротна тока, опадање општег а нарастање провинцијског патриотизма, били окриље у коме су обласни господари тражили и најчешће налазили своју прилику за одметање. У ослањању на локално становништво, које је доста спремно пристајало уз њих, обласни су господари имали моћну потпору за супротстављање централној власти. Изостајање те подршке

---

[17] Довољно је подсетити само са колико малициозности пише Никита Хонијат о томе како су грађани Тебе дочекали крсташке одреде које је предводио италијански маркиз Бонифације од Монферата, 1205. године, прихвативши га као неког драгог земљака који се после дугог одсуствовања враћа кући (Chon. Historia 609 81—82. Cf. *Longnon*, Empire 71). Такође је врло илустративан пример опадања патриотског духа и у време устанка грчког живља у Тракији 1205. године којима нису притекли у помоћ малоазијски Грци због чега их Никита Хонијат озлојеђено прекорева (Chon. Historia 625 24—39). Сличних примера јадиковања Никите Хонијата због опадања патриотског духа Византинаца има још. *Успенский*, Писатель 46—49 даје општу оцену коју је о савременом друштву имао овај истакнути византијски интелектуалац, а која је препуна горких опаски и ламентирања над прохујалим златним временима.

[18] Nicephori Gregorae Byzantina Historia I, ed. L. Schopenus, Bonnae 1829, 13 9—14.

[19] За феномен такозваног провинцијског патриотизма специјално cf. *Ahrweiler*, Idéologie politique 87—102.

доводило их је у прилично незавидан положај. Расположење провинцијског живља, међутим, није било постојано, већ се, у зависности од тренутног распореда снага, брзо мењало. Тако је у критичним моментима, када су обласни господари доспевали у подређен положај, што би угрожавало његове виталне интересе, локално становништво, руковођено бригом за сопствену судбину, пристајало уз њихове противнике. Због својеврсне гипкости коју је испољавао провинцијски патриотизам у тренуцима опасним по локални живаљ, постајући мач са две оштрице, обласни господари нису могли увек безрезервно да рачунају на њега.

Неопходно је нагласити и чињеницу да је латинско освајање Цариграда 13. априла 1204. и привремени нестанак Византијског царства као државе, што је било логична последица расула и опадања државе Ромеја која се већ више година налазила на стази суноврата, нису могли да пресеку већ започети континуитет појаве обласних господара. Напротив, хаос који је настао после пропасти изнемоглог Царства, свакако једног од најспектакуларнијих догађаја средњовековне историје уопште, само је благотворно деловао и погодовао њеном ширењу. Околност да славне Византије више нема, као и чињеница да је латинско учвршћивање власти текло споро и уз многобројне тешкоће и размирице, чак и међу самим крсташима, давало је прилику још већем распиривању сепаратистичких тежњи.

Када се имају у виду све ове потешкоће, како унутрашње тако и спољашње, у којима се Византија нашла крајем XII и у првим годинама XIII столећа, одмах постаје јасније зашто је тада дошло до појаве обласних господара у разним деловима Царства. Наступила је веома погодна клима за размахивање сепаратистичких тежњи и осамостаљивања магната који су одувек тежили да независно владају на својим поседима. Управо је феномен обласних господара који су се појавили по провинцијама Царства, предмет овога рада. Околност да досадашња историографија ипак није посветила дужну пажњу овој занимљивој појави представљала је прави изазов да се уложи напор и направи покушај како би се поменута празнина учинила мањом. Поједини су се истраживачи у својим радовима, најчешће у оквиру ширих синтеза, дотицали питања неких обласних господара, посматрајући их из свог посебног угла, али целовита оцена ове значајне појаве ипак не постоји.[20]

Упркос чињеници да је феномен обласних господара, који су се појавили по провинцијама пространог Византијског царства у последњим годинама XII столећа, по многим својим особеностима нешто сасвим ново у вишестолетном животу ромејске државе, нипошто не треба губити из вида околност да је византијски свет на неки начин и од раније познавао ову појаву, и то бар у појединим њеним облицима. Штавише, не само познавао већ и био принуђен да је признаје, ако не званично а

[20] Пре десетак година, додуше, у Минхену се појавила књига J. Хофмана о зачецима кнежевина (Territorialstaaten) у Византијском царству за период између 1071. и 1210. године. Cf. *Hoffmann*, Rudimente 5 sq. Међутим, упркос појединим закључцима до којих је овај аутор дошао ради се о исувише сажетом а понекад чак и површном прегледу наведеног феномена. Суштинска замерка поменутој књизи састојала би се у томе да је у њој постављено питање о механичком постојању централизованог царства с једне, и од њега делимично издвојених ембриона локалних „кнежевина" с друге стране. Уп. *Каждан*, Силы 3.

оно бар прећутно. Сачувани изворни подаци, ма како оскудни и узгредни, садрже поуздана сведочанства о томе да су и раније у најудаљенијим пограничним провинцијама Византије постојали извесни полунезависни обласни господари који су били у служби цара Ромеја, али су истовремено имали неку врсту самосталности, па чак понекад бивали у непосредном супротстављању василевсу. Централна власт у Цариграду се, додуше, тешко и недраговољно мирила са овом појавом, али је морала да се на њу навикне, будући да није била у стању да по тако удаљеним провинцијама држи све конце власти у својим рукама. Другим речима, чак ни у срећнија времена јаче централне власти, за царевања Алексија I, Јована II и Манојла I Комнина, цариградска влада није могла држати најудаљеније провинције под строгом контролом и потчињеношћу. Типичан пример који на најбољи начин илуструје ову појаву је случај породице Гавра из далеких пограничних области на истоку, око Трапезунта и према Јерменији.[21] Реч је, наиме, о некадашњој византијској теми Халдеји, коју су од осталих малоазијских области Византијског царства одвајали високи планински ланци, врлетни и тешко приступачни, са којом је Царство било повезано једино морским путевима. Међу етнички шароликим живљем није доминирао грчки елемент, што је чињеница чији значај није наравно небитан тако да је ова област и културно и етнички више гравитирала источним суседима, Јерменској кнежевини и Грузији. Локална породица Гавра, и сама вероватно јерменског порекла, са Кавказа или из источних предела Мале Азије, била је веома позната у византијској историји кроз више столећа.[22] Као намесници у далеком Трапезунту официјелно су признавали суверенитет византијског цара, али су фактички били полунезависни, а често и независни управници. У време царевања Алексија I на тој дужности налазио се Теодор Гавра који је чак успео да се ороди са царском породицом. Његов син, Григорије Гавра, био је верен ћерком севастократора Исака Комнина, Алексијевог старијег брата и првог носиоца новоустановљене титуле која је тада била највиша после царске.[23] Овај податак сам за себе речито говори о томе колико је Алексије I полагао на добре односе са Теодором

---

[21] *Hoffmann*, Rudimente 82 указује да је породица Гавра типичан пример византијске породице из удаљених пограничних области Царства и о њој више расправља. Cf. Ibid. 21—27, 81—85 sq.

[22] Изузетно је занимљив податак да се може пратити континуитет ове породице у временском луку од готово седам столећа. О роду Гавра постоји врло бројна литература али наводимо само неколико значајнијих радова, махом новијег датума: *Ф. Успенский*, Выделение Трапезунта из состава византийской империи, Seminarium Kondakovianum I (1927) 21—34; *A. Bryer*, A Byzantine Family: the Gabrades, c. 979-c. 1653, Byzantina-Metabyzantina = University of Birmingham Hist. Journ. XII (1970—1971) No. 2, 164—187 (= VR, The Empire of Trebizond and the Pontos, London 1980); *A. Bryer*, *St. Fassoulakis*, *D. Nicol*, A Byzantine Family: the Gabrades. An Additional Note, BSl 36 (1975) 38—45; *Каждан*, Состав 92 сл; *Vryonis*, Decline 25 sq; *Каждан*, Армяне 88—92; *C. Cahen*, Une famille byzantine au service Seldjouqides d'Asie Mineure, Polychronion, Festschrift für F. Dölger, Heidelberg 1966, 145—149 (= VR, Turcobyzantina et Oriens Christianus, London 1974); *Cahen*, Pre-Ottoman Turkey 90 sq. *B. Skoulatos*, Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse, Louvain 1980, No. 40, No. 73, No. 200.

[23] О севастократору Исаку Комнину, првом носиоцу те високе титуле, подробније в. *Ферјанчић*, Севастократори 142—143, 148—152; *Skoulatos*, o. c. No. 84; *Варзос*, Γενεαλογία I No. 12.

Гавром. Ана Комнина у Алексијади сасвим отворено каже да је Теодор Гавра у Трапезунту владао као над својом имовином.[24] Неколико деценија доцније, за владе Јована II на положају намесника у Трапезунту налазио се Константин Гавра, који је самостално владао у пограничним областима Јерменије.[25] Види се да су Гавре на неки начин имале континуитет породичне власти у пределима око далеког Трапезунта. Неки чланови овог знаменитог рода због упорних покушаја да се отпаде од Византијског царства били су присиљени да уточиште потраже на двору селџучких владара, где су чак играли важну улогу и текли лепу политичку каријеру.[26] Постоје реалне основе за претпоставку да породица Гавра није била једина у држави Ромеја која је имала такав статус, већ да је било још неких примера полусамосталности или чак скоро потпуне самосталности у најудаљенијим провинцијама Византијског царства. Тако, изгледа, неке су породице, осим већ поменуте породице Гавра, успеле да постигну независност на граници XI и XII столећа. Радило се о следећим аристократским родовима: Вахрамији, Пахлавуни и Вурци, док су се нешто доцније, средином XII века, као независни управници и удаљеним областима према Еуфрату, појавили Таронити.[27] Све су ово биле породице јерменског или грузијског, односно кавкаског порекла, које су живеле ван домашаја чврсте централне власти, у далеким провинцијама Византијског царства.

Уколико бисмо били крајње доследни у трагању за далеким наговештајима центрифугалних струјања чији су носиоци били аристократски родови, морали бисмо, свакако, још дубље и ригорозније заронити у прошлост Византијског царства, то јест вратити се у време настанка магнатских породица у Малој Азији. Започет доста уздржано, али ипак приметно, већ у другој половини VII, тај се процес особито распламсао у IX, а наставио у X и XI столећу. У европским областима ромејске државе текао је далеко спорије, тако да гро византијске аристократије у тим вековима чинила је она која је потицала са малоазијског тла.[28] Упадљиво је да у први план све више избијају породице из пограничних делова Царства. Њихова моћ и политичке надлежности непрестано су расли, тако да су, на пример, средином X столећа ратови на истоку имали готово полуприватни карактер, пошто су их водили родови из пограничних подручја.

---

[24] A. Comnène, Alexiade II, éd. B. Leib, Paris 1943, 151 26—28.

[25] Константин Гавра се 1126. отворено побунио у Трапезунту против василевса Јована II, а тај метеж трајао је чак четрнаест година. У науци постоје размимоилажења по питању сродства између Теодора и Константина Гавре. *F. Chalandon*, Les Comnènes II: Jean II Comnène (1118—1143) et Manuel I Comnène (1143—1180), Paris 1912, 37 сматра да је Константин био без сумње брат Григорија Гавре, значи син Теодора Гавре. *Bryer*, Gabrades 177 мисли да је Константин био Теодоров син, брат или сестрић односно братанац. *Каждан*, Армяне 90 сматра да је Константин био Теодоров сестрић односно братанац; *Skoulatos*, o. c. 66 истиче да је Константин био синовац, нећак или братучед (neveu) Теодору Гаври. У сваком случају био му је веома близак род.

[26] *Каждан*, Армяне 92.

[27] *Каждан*, Состав 168.

[28] О настанку магнатских породица у Малој Азији в. *И. Ђурић*, Породица Фока, ЗРВИ 17 (1976) 189—296 (посебно 199—216). Cf. *S. Vryonis*, Byzantium: The Social Basis of Decline in the Eleventh Century, Greek, Roman and Byzantine Studies, II n. 2 (1959), Cambridge Massachussets, 159—175 (= VR, Byzantium: its Internal History and Muslim World, London 1971); *Vryonis*, Decline 24—25.

Наравно, треба свакако правити разлику између, с једне стране, аристократских родова из удаљених и забитих провинција који су полунезависно или чак сасвим независно владали повереним областима уз макар прећутну, мада не и званичну, сагласиост цариградске владе, и с друге стране, обласних господара који су као моћна бујица преплавили Византију крајем XII столећа. Уз извесне сличности, по којима су поменуте аристократске породице могле да се сматрају неким далеким наговештајем и претходницом потоњих обласних господара, између њих је постојала велика и битна разлика. Обласни господари су се, пре свега, сасвим отворено одвајали од царства Ромеја, а у жељи да образују независне творевине трудили су се да не признају ни власт василевса ни власт неког другог оближњег владара. Штавише, пошто би се отпадили, иступали су најчешће самостално, скоро као равноправан политички такмац исцрпеној Византији, што је само жалосно сведочанство о тадашњој немоћи Царства. Стога се, уз дужан опрез, само условно може рећи да су аристократски родови из пограничних провинција Царства били на неки начин клица појаве обласних господара. У ствари, више су то били само далеки предзнаци и наговештаји феномена који се по византијским провинцијама појавио заправо тек крајем XII и у првим деценијама XIII века.

У обласне господаре уврстили смо оне великаше који су се отворено отпадили од централие власти и извесно време, без обзира што то време у неким случајевима није било дуже од неколико месеци, самостално владали појединим подручјима. Притом од већег значаја није била ни чињеница да ли им је пошло за руком да за своје подухвате изборе званично признање. Поштујући поменуто начело, нисмо посебно истраживали оне покушаје који су представљали само просту узурпацију царске власти, а који су углавном после кратког времена неславно пропадали, не остављајући дубљег трага у византијској историји. У првом реду мислимо на неколико покушаја узурпација извршених од стране самозванаца, који су се, у жељи да својим подухватима дају виши степен легитимности, издавали за Алексија II Комнина. Као што је познато, Алексије II Комнин, син Манојла I, био је погубљен још као дечак за царевања Андроника I. Историјско дело Никите Хонијата похранило нам је сведочанства о четворици таквих узурпатора које савремени истраживачи означавају под заједничким именом Псеудо-Алексија II, разликујући их само по области одакле су започели свој покрет уперен против царске куће Анђела.[29] Не подлеже никаквој сумњи, међутим, чињеница да је узурпација Алексија Вране, на пример, била далеко опаснија по цариградску владу него подухвати већине обласних господара.

Такође треба упозорити да су и оснивачи три грчке државе, које су после 1204. настале на пепелу некадашњег ромејског царства и које су са пуно амбиција започеле дугу и тегобну борбу за очување византијског наслеђа у жељи да за себе изборе славу обновитеља Византије, дакле да су владари тих нових држава започињали своју политичку каријеру и били, бар у почетку, само једни у низу обласних господара тога времена.

---

[29] Тако је један од њих био из Киликије, други из Пафлагоније, трећи из Цариграда, а четврти из „Илирије“. О њима подробније расправља *Hoffmann*, Rudimente 39—44, 89, 103—107, 121, 136—137. Cf. *Варзос*, Γενεαλογία II 471—481.

Своју надмоћ над осталим великашима морали су да докажу тек у жестокој борби, како би потом постали владари новостворених држава. То се у првом реду односи на Теодора Ласкариса, оснивача Никејског царства, који је своју каријеру после катастрофе Византије априла 1204. започео као један од неколицине моћних ромејских великаша у Малој Азији. Нешто слично било је и са оснивачем епирске државе, Михаилом I Анђелом, који је из европских делова бившег Византијског царства отпочео борбу за обнову Византије. Случај оснивача треће грчке државе, Трапезунтског царства, основаног пре образовања Никејског царства и епирске државе, само се унеколико разликује. Његови оснивачи, браћа Алексије и Давид Велики Комнини, створили су државу нешто раније, непосредно уочи пада Цариграда у руке учесника четвртог крсташког рата, али су потом, у жељи да завладају западним деловима малоазијског полуострва, као и остали обласни господари водили огорчену борбу против других ромејских великаша. Из разумљивих разлога, наравно, они нису били предмет нашег истраживања, пошто је њихова политичка каријера врло брзо попримила другачија обележја, будући да су постали владари новообразованих држава, и као такви излазе из оквира нашег занимања.

Не треба заборавити да је до осамостаљивања обласних господара долазило и на неким од острва. У првом реду мислимо на одметање Исака Комнина на Кипру[30] и породице Гавала на Родосу[31] мада ово друго хронолошки излази из оквира нашег истраживања који је истакнут у самом наслову рада. По многим одликама њихова се појава савршено уклапа у општи талас обласних господара, али, с обзиром да су били ограничени територијама поменутих острва, случајеви њихових осамостаљивања садржавали су и низ посебности и разлика у односу на обласне господаре било у европским било у малоазијским деловима Византијског царства. Стога у оквиру овога рада о њима неће бити посебно расправљано.

---

[30] Користећи се несређеним приликама у Царству, као и околношћу да су између Кипра и осталих делова Византије постојале веома слабе везе, Исак Комнин је релативно лако завладао острвом, што је практично значило да је за ромејску државу Кипар био заувек изгубљен. Прогласивши се за цара владао је острвом као самосталан владар неколико година, па је чак и ковао сопствени новац (Cf. *Grierson*, Coins 211—214, 234—235, 375). Енглески краљ Ричард Лавље Срце (1189—1199), учесник трећег крсташког рата, заробио је Исака Комнина пошто је претходно освојио цело острво. Потом га је изручио бившем јерусалимском краљу Гвидоу Лузињанину, док је острво постало латински посед. В. *Острогорски*, Историја 374, 382; *Юзбашян*, Классовая борьба 38, 45; *Brand*, Byzantium 55 sq. Детаљније о Исаку Комнину расправљају: *W. H. Rudt de Collenberg*, L'empereur Isaac de Chypre et sa fille (1155—1207), Byz. 38 (1968) 123—177 (= VR, Familles de l'orient latin XIIe—XIVe siècles, London 1983); *Hoffmann*, Rudimente 32 sq; *Т. Βλαχος*, Ὁ τύραννος τῆς Κύπρου Ἰσαάκιος Κομνηνός (1184—1191), Βυζαντινά 6 (1974) 169—177.

[31] Кесар Лав Гавала одметнуо се од никејског цара Јована III Дуке Ватаца (1222—1254) па је овај морао 1233. да пошаље флоту против њега (Acrop. 45 17—21). Признавајући суверенитет владара Никејског царства, Лав Гавала је све до своје смрти владао острвом, а онда га је наследио брат Јован Гавала. Користећи, међутим, једно његово одсуство, док је пратио Јована III Ватаца приликом неког похода у близини Никомедије, Ђеновљани су изненада завладали острвом Родосом. О породици Гавала најновији рад недавно је написао *А. Савидис*, Ἡ βυζαντινὴ δυναστεία τῶν Γαβαλάδων καὶ ἡ ἑλληνοϊταλικὴ διαμάχη γιά τὴ Ρόδο τὸ 13. αἰώνα, Βυζαντινά 12 (1983) 405—428. Ту се може наћи и најважнија литература посвећена улози ове породице у византијској историји.

Упутно је, чини нам се, да се макар и укратко дотакнемо питања извора које смо користили током истраживања. Суочили смо се, ипак, са прилично малим фондом изворних података, што је на неки начин тешкоћа која је постала готово хроничном, бар када је у питању било које истраживање на пољу византологије, па и медиевистике уопште. Међутим, ма колико били фрагментарни и оскудни извори које смо користили, никако им се не може порећи разноврсност како по жанру (историје, хронике, похвална слова, биографије, писма, повеље) тако и по пореклу (извори грчке, латинске, словенске, старофранцуске па чак и турске односно селџучке провенијенције). Управо нас је већ поменута фрагментарност сачуваних података, као и чињеница да је њихов највећи део потицао из такозваних наративних извора, осујетила да дубље проникнемо и исцрпније одговоримо на нека питања која би нас вероватно највише и занимала, а тичу се организације власти на подручјима која су била потчињена обласним господарима. Најјаче упориште, наравно, имали смо у византијским изворима те је стога и природно да смо се у току истраживања на њих највише и ослањали. Можда је сувишно и истицати да су за ову тему византијски извори по вредности својих података далеко надмашивали остале, мада се никако не може порећи ни драгоценост оних других, поготово када се има у виду да је о појединим обласним господарима остао веома слаб траг у изворима писаним грчким језиком. Сматрамо да је целисходно указати и на једну важну чињеницу која се тиче става званичне византијске историографије према обласним господарима. Тај је став био изразито неблагонаклон, у ствари најчешће прожет нескривеном мржњом и презиром, али презиром који је проистицао из сазнања о немоћи Византијског царства да стане на пут овој појави која је представљала јак ударац ауторитету централне власти. Ова се опаска у највећој мери односи на историјско дело Никите Хонијата, иначе, како је то већ у више наврата истакнуто, главног извора за ову епоху византијске повести, али истовремено и на сачувана дела осталих писаца, као што су, на пример, атински митрополит Михаило Хонијат и познати беседник Нићифор Хрисоверг.[32] Необично лоша репутација коју су обласни господари уживали код званичне византијске историографије у крајњој линији је сасвим природна и очекивана, с обзиром да су ромејски писци васпитавани у духу традиционалне византијске идеологије према којој је Византијско царство држава којој припада неприкосновено право на универзалну власт над читавом хришћанском васељеном а византијски је цар божији изасланик на земљи који гордо стоји на врху пирамиде владара средњовековног света. Природио је онда, наравно, да је томе схватању страно свако отпадништво које представља најоштрији атак на идеју о универзалном царству, и које се стога схвата као својеврсна бласфемија на богомдани поредак ствари. Оптерећени таквим схватањима, а уз то заокупљени славном прошлошћу ромејског оружја и рафиниране и надмоћне цивилизације, византијски су писци са краја XII столећа тешко примали и подносили њен очигледни раскорак са тегобном свакодневицом, испуњеном опадањем, поразима, свуда

32 *Miller*, Latins 10 подвлачи чињеницу да Никита Хонијат у најтамнијим бојама пише о карактеру грчких архоната на којима је лежала главна одговорност за невоље које су се догодиле у њиховој земљи.

присутним расулом и многобројним осталим недаћама. Са овом чињеницом на уму треба приступати читању, тумачењу и вредновању података из њихових текстова.

На крају уводног поглавља, у коме смо покушали да у најопштијим, и стога неизбежно упрошћеним, цртама сагледамо стање и прилике у Византијском царству последњих деценија XII и на самом почетку XIII столећа и дамо неколико напомена о појави обласних господара, желели бисмо и да временски омеђимо наше истраживање. Хронолошки посматрано, овај рад обухвата време између 1185, када је после смене династија на цариградском престолу дошло до читавог низа узурпација, а потом и осамостаљивања првих обласних господара, и године 1230, када је после битке код Клокотнице са историјске позорнице нестао Алексије Слав, последњи од великих обласних господара који су попут снажног таласа запљуснули византијски свет крајем XII века. Ради се, дакле, о периоду нешто дужем од четири деценије, али, што није потребно посебно истицати, о периоду до крајности набијеном разноликим догађајима, бурним и преломним, у коме се може пратити развитак и континуитет појаве обласних господара. То не значи, наравно, да је ова појава сасвим и заувек ишчезла; напротив, као једна од неминовних пратећих појава феудализма, она се, каткад у донекле измењеном виду, јављала и у доцнијим епохама.

I. ОБЛАСНИ ГОСПОДАРИ УЗ ДРУГО БУГАРСКО ЦАРСТВО

По Византију вероватно најнеугодније и најболније, а у времену до 1204. неоспорно најбурније жариште из кога су потицала врло опасна одметништва, биле су изузетно осетљиве области у пограничним подручјима између ромејског и новоствореног бугарског царства. Скоро читава владавина Алексија III Анђела била је испуњена сталним војним акцијама у том смеру, тако да готово није прошла ниједна ратна сезона, а да Византија није покушала да некаквим походом разреши нагомилана и тешко решива питања везана за осамостаљивање појединих обласних господара у овим областима. Може се рећи, без имало претеривања, да су догађаји на овој страни тада били у жижи византијске спољне политике, изазивајући најбуднију пажњу цариградске владе.

Ако се пажљиво прате збивања у овим областима, може се доста лако уочити да је у касним деведесетим годинама XII столећа дошло до неколико покушаја осамостаљивања појединих великаша. Уз колебљиво држање Добромира Хрса, изгледа, варницу која се потом распламсала у тешко укротив огањ први је укресао бугарски бољар Иванко, одметнувши се од византијског цара коме је до тада верно и предано служио. Његов је пример убрзо постао узором Добромиру Хрсу, Јовану Спиридонакису и Манојлу Камици који су се такође одважнили на сличан подухват. На додиру два столећа, дванаестог и тринаестог, просто је кључало у овим областима, па је Византија била присиљена да гаси разбуктали огањ чији су пламени језици почели да гутају поједине њене области и градове у јужним деловима Балканског полуострва. То јој је пошло за руком служећи се не само силом оружја него и вероломним и подмуклим средствима превртљиве дипломатије, којом су се, ако је то неко

оправдање, служили и њени тадашњи противници. Тако је већ 1202. овим областима поново завладао мир будући да су били ликвидирани сви покушаји обласних господара да се осамостале. Али, истовремено то није значило и да је заувек завршено са наведеном појавом у овим областима. Напротив, после само неколико година та су подручја постала поприште осамостаљивања нових обласних господара. То се, међутим, одиграло у сасвим измењеним политичким условима.

Године 1207, после изненадне смрти моћног бугарског цара Калојана, отпадили су се Стрез и Алексије Слав, блиски рођаци како убијеног Калојана тако и новог цара Борила. То је било време када је Византија већ била срушена, а Латини су покушавали да наметну ауторитет своје власти. С обзиром на околност да су и Стрез и Слав припадали бугарској царској породици, а осамосталили су се у непосредној вези са насилном сменом на трновском престолу имајући при том легитимна права на царски трон, њих двојица су, строго узев, припадали историји другог бугарског царства. Поготово ако се има у виду околност да је Византијско царство привремено ишчезло. С друге стране, међутим, реч је о истој појави осамостаљивања обласних господара чији континуитет, започет у другој половини деведесетих година XII столећа а прекинут насилно и, што се показало, привремено 1202, наставио се 1207. године. Неке разлике између ова два засебна дела једне целине, додуше, постоје, али им је суштина била углавном непромењена. Стога се, унапред свесни неспретности и симплификације поређења које следи, ипак усуђујемо да укажемо како је период између 1202. и 1207. године, дакле време од угушивања првог таласа појаве обласних господара у овим подручјима па до појаве нових, била само добро режирана пауза коју је логика историјских догађаја предвидела између два чина једне, у ствари, исте драме.

Са тих разлога смо решили да ово поглавље, у коме расправљамо о обласним господарима уз друго бугарско царство, поделимо на два одељка. У првом ће бити речи о обласним господарима с краја XII столећа чији су подухвати коначно осујећени и пропали 1202, а у другом о онима који су се појавили после 1207. године. На тај начин смо ипак дошли до 1204. као временске међе, али се она при том није наметнула као граница огромним значајем судбоносне прекретнице, будући да је један од неколико најважнијих датума вишестолетне повести Византијског царства, што је чињеница дакако неоспорна. Једноставно, след самих догађаја избацио је у први план такву хронологију.

а. ОБЛАСНИ ГОСПОДАРИ ПРЕ 1204. ГОДИНЕ

Ван сваке сумње је чињеница да је снажан подстицај појави обласних господара у овим областима дало оснивање другог бугарског царства и његова успешна борба против Византије. Безмало да се њихова појава не би могла ни замислити, бар не у онаквим облицима у којима се испољавала, а да се истовремено нема у виду и новостворена бугарска држава. Из простог разлога што су отпадници од Византијског царства градили своје властољубиве планове рачунајући на тешко помирљиво супарништво две државе и умешно користећи једну против друге у зависности од тренутних околности и распореда снага. С обзи-

ром на тадашње политичке прилике, вешто лавирање између ове две силе била је најпримеренија тактика којом су обласни господари успевали да бар на извесно време стекну готово потпуну независност. С тим у вези, сматрамо да је необично важно указати на једну чињеницу која се тиче односа обласних господара, с једне, и бугарског цара Калојана (1197—1207), с друге стране. Ради се заправо о уделу моћног трновског цара у њиховом уздизању и уопште о њиховим међусобним односима. Имамо утисак да је досадашња историографија, нарочито она старија, била склона преувеличавању улоге владара другог бугарског царства и најмлађег од тројице браће, у осамостаљивању обласних господара пре 1204, а то значи: Добромира Хрса, Иванка, Манојла Камице и Јована Спиридонакиса. Она заговара претпоставку да су се сва та отпадништва и одметања од Византије одвијала под сигурним надзором и будном присмотром бугарског цара.[1] Штавише, неки истраживачи у тој претпоставци иду чак дотле да сматрају како су поменути обласни господари били само продужена рука Калојанове политике, спремно им одричући готово сваку самосталност у деловању. Упркос чињеници да је у то време Калојан био вероватно одлучујући чинилац у многим збивањима на овом делу Балканског полуострва, што је неоспорно па је беспредметно и покушати да се доведе у сумњу, сматрамо да је оваква оцена ипак претерана. Другим речима, покрети обласних господара садржали су у себи далеко виши ступањ самосталности, а ослањање на трновског цара бивало је само краткотрајно и подстакнуто, с једне стране, врло одређеним искључиво практичним побудама, или, с друге стране, изнуђено претећом опасношћу неког политичког тренутка, када је требало предупредити наступајуће недаће. Не треба губити из вида да су се поједине акције обласних господара непосредно косиле са интересима бугарског цара, па бивале и потпуно у супротности са његовим стремљењима. Неопходно је, такође, упозорити да је праву моћ пресудног арбитра у збивањима на југу Балканског полуострва Калојан, ипак, стекао тек у последњим годинама своје десетогодишње владе, а нарочито после бриљантне победе над Латинима априла 1205. код Једрена.[2] То значи да су обласни господари који су се осамостаљивали на овом подручју тражили и налазили прилику за остварење својих циљева, не потпуним ослањањем на трновског цара коме би били подређени и од кога би били сасвим зависни, већ спретним коришћењем супарништва и несугласица између Византијског и бугарског царства.

Да би се боље разумеле околности под којима је дошло до одметања бугарског бољара Иванка, што је за последицу имало читав талас

---

[1] *Успенский*, Образование 206—207 истиче да из посматрања појединих података о покретима на Балканском полуострву произилази несумњив закључак да су обласни господари више или мање били у непосредним везама са Калојаном, а у очима самих Грка искључиво извршиоци његових наређења. *Златарски*, История III 125 износи сличну оцену, додуше у нешто имплицитнијем облику, истичући да истовременост одметања Добромира Хрса, с једне, и Иванкове издаје, с друге стране, дају реалну основу за претпоставку да су оба догађаја била несумњиво у зависности од политике бугарског цара.

[2] *Острогорски*, Историја 400 даје језгровите али веома оштроумне закључке о значају битке код Једрена 14. априла 1205. године. О овој бици постоји и посебна расправа. Уп. *П. Петров*, Поражението на Латинците при Одрин през 1205 г. и неговото историческо значение, Исторически преглед 4 (1960) 26—51.

сличних подухвата давши им одређени замах и подстицај, уз већ присутно неопходне предуслове, потребно је указати, макар у најкраћим цртама, на односе између Византије и Бугарске средином деведесетих година XII столећа. То је, дакле, било време последњих година владе Исака II и првих година царевања његовог брата Алексија III Анђела. За релативно кратко време новообразована бугарска држава, доживљавајући веома нагли успон, прешла је тегобан пут од безазленог инцидента у византијском логору новембра 1185, безазленог бар по мишљењу Ромеја, па до стварања тако снажне државе која је у односима према Царству испољавала завидан ступањ насртљивости, лагано постајући надмоћнијим такмацем оронулој Византији.[3] Средином деведесетих година на границама није било мира, већ је долазило до сталних чарки и сукоба, изазваних углавном смелим упадима Бугара, редовно потпомаганим силним одредима Кумана изузетно вичних у хитрим пљачкашким препадима. Било је то, дакле, време када је готово у свим сукобима иницијатива била на бугарској страни. Тако су Бугари после акција из 1193—1194. године успели да се територијално прошире на рачун византијских поседа.[4] Одважни бугарски упади допирали су чак до Једрена, а угрожавали су и Филипопољ.[5] Са колико су брижне озбиљности у Цариграду схватили ове неповољне догађаје сведочи и то да су под заставу позвали велику војску коју су сачињавали како одреди из европских тако и одреди из малоазијских делова Царства, на чијем челу су се налазили и доместик Запада Василије Ватац и доместик Истока Алексије Гид. У близини Аркадиопоља, међутим, снаге победоносног бугарског цара Асена I потпуно су поразиле ромејску војску.[6] Василије Ватац је погинуо, док се Алексије Гид једва спасао бекством. На овој страни је за Византију стање постало крајње забрињавајуће, па је сам Исак III намеравао да лично поведе поход против Бугара, василевс који је готово током целе своје владавине водио походе против другог бугарског царства.[7] Пошло му је за руком да обезбеди и подршку свога таста, угарског краља Беле III (1172—1196), несуђеног византијског цара, што је значило да је овај поход био веома амбициозно планиран и положен на широке основе.[8] Међутим,

[3] Далеко би нас одвело набрајање свих радова који се баве оснивањем другог бугарског царства, јер је ово питање заокупљало истраживачку пажњу многобројних научника. Изузетно занимање за почетке другог бугарског царства из последњих деценија прошлог столећа наставило се и у XX веку, не јењавајући све до наших дана. Стога ћемо поменути само неколико дела која се баве овом темом. Уп. *Успенский*, Образование; *Златарски*, История II 410—483; *Златарски*, История III 1—108; *Wolff*, Empire 167—206; *Г. Литаврин*, Болгария и Византия в XI—XII вв., Москва 1960; *Цанкова-Петкова*, България при Асеневци 21—50.

[4] Том приликом су Бугари успели да освоје Софију, а на другој су страни поселн области око горњег тока Струме. Уп. *Златарски*, История III 80; *Asdracha*, Rhodopes 235; История на България III 130 (*Б. Примов*).

[5] Chon. Historia 437 9—15. Cf. *Brand*, Byzantium 96; *Цанкова-Петкова*, България при Асеневци 40.

[6] *Cognasso*, Un imperatore bizantino 285; *Златарски*, История III 80; *Brand*, Byzantium 96; *Цанкова-Петкова*, България при Асеневци 40; *Божилов*, Асеневци 32.

[7] *Brand*, Byzantium 113—114 истиче да Исак II Анђео није био сасвим „лењ“, већ је лично предводио девет похода од којих је чак пет било уперено против Бугара, тако да је поход у пролеће 1195. требало да му буде шести.

[8] Угарски принц Бела боравио је средином шездесетих година XII века у Цариграду, где је добио име Алексије и титулу деспота. Као зет Манојла I, а сходно чувеном плану о персоналној унији између Византије и Угарске, требало је да наследи цариград-

познати догађаји у византијском логору код Кипселе, из априла 1195, када је дошло до превратa, осујетили су остварење овог брижљиво припреманог похода и још више погоршали положај Царства у односу на Бугарску. Алексије III, који је збацио Исака II, није ни помишљао, наравно, да одмах после превратa настави предвиђени поход већ је похитао у престоницу како би учврстио своју власт. Покушао је, истини за вољу, да нешто касније на миран начин, путем преговора, среди односе са другим бугарским царством. Његови су се посланици, међутим, са трновског двора вратили необављена посла, пошто су Бугари, осокољени најновијим догађајима и недаћама ромејске државе, надмено понудили прекомерне и неприхватљиве услове.[9] Упади бугарских одреда на византијске поседе су се наставили, па су у лето 1195, док је Алексије III у Малој Азији био заузет борбама против узурпатора Псеудо-Алексија II, самозванца из Киликије, провалили у долину Струме, опустошили околину Сера, и освојили неке тврђаве.[10] Успело им је чак и да, пошто су претходно поразили његову војску, заробе византијског војсковођу Алексија Аспиета. Следеће 1196. године наставили су још силовитије са упадима у ромејске области, тако да су долином Струме избили чак на обале Егејског мора, доспевши до древног града Амфипоља. Сер је, додуше, одолео њиховим жестоким јуришима, показујући да су његове зидине ипак несавладиве за бугарске нападаче, али су постигли изванредан успех заробљавањем севастократора Исака Комнина, новокомандујућег у овим областима.[11] Ова су збивања претходила појави бољара Иванка и убиству Асена I, догађају који је још више замрсио односе између два царства. С друге стране, одметање Иванка нешто касније изазвало је читаву ланчану реакцију сличних отпадништава.

1. ИВАНКО

На позорници византијско-бугарских сукоба властољубиви бољар Иванко појавио се у једном веома деликатном, па могло би се рећи и судбоносном тренутку, када је некаква равнотежа снага била сасвим нарушена, претећи да превага на страну трновског царства поприми за Византију готово пресудно обележје. Ромејска држава је, наиме, на бојном пољу претрпела низ тешких пораза па јој је припала сасвим подређена улога, док је истовремено бугарски двор глатко одбио византијску понуду за мир, одбацивши маслинову гранчицу помирења којом је цариградска влада, заборавивши на сопствено достојанство, смерно мах-

---

ски престо. Тај пројекат је, међутим, пропао али је Бела и после повратка у домовину остао велики пријатељ Византије. Cf. *Moravcsik*, Pour une alliance byzantino-hongroise, Byz 8 (1933) 555—568; *F. Dölger*, Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik, Archivum Europae centro-orientalis 8 (1942) 315—342; *G. Ostrogorsky*, Urum-Despotes. Die Anfänge der Despoteswürde in Byzanz, BZ 44 (1951) (Festschrift F. Dölger) 448—460 (= СД III 205—218); *Ферјанчић*, Деспоти 27—29.

[9] *Златарски*, История III 82; *Brand*, Byzantium 125; *Цанкова-Петкова*, България при Асеневци 40; *Божилов*, Асеневци 32—33. Ове преговоре региструје и *Dölger*, Regesten II 1631.

[10] Тада су у бугарске руке пали, између осталих утврђења, Мелник и Струмица. Уп. *Златарски*, История III 83; *Dujčev*, Melnik 30.

[11] О севастократору Исаку Комнину, који је био ожењен Аном Анђео, ћерком Алексија III, подробније в. *Ферјанчић*, Севастократори 167—168 где је дата и опширнија литература.

нула. Стога је на ромејском двору дубока забринутост сменила олако потцењивање, пошто се чинило да Византија тада једноставно није била у стању да чисто војничким путем преокрене ситуацију у своју корист. Зато, будући немоћна да на бојном пољу извојује своје политичке циљеве према Бугарској, цариградска влада је прибегла опробаној дипломатској вештини подржавања опозиције у земљи противника, вештини коју су многобројни сукоби са разним супарницима како на Истоку тако и на Западу током вишестолетне историје однеговали и углачали готово до савршенства. Збиља, роварити у позадини опасног такмаца који је ромејско царство доводио пред тешка искушења била је вештина у којој су Византинци били скоро ненадмашни. С друге стране, изгледа, унутрашње прилике у Бугарској онога времена биле су веома погодне за једно такво подривање са стране. Уздизање другог бугарског царства морало је на неки начин да плати данак своме вртоглавом и наглом успону. Подигнуто на темељима за које се, уз дужне мере опреза али ипак без много двоумљења, може рећи да су били феудални, оно је готово неизбежно морало постати поприште сукоба централне власти и центрифугалних стремљења феудалних снага, увек приправних да се својски и здушно боре за остварење својих интереса. А ти су интереси као по правилу били ако не опречни а оно бар унеколико различити од тежњи централне власти. Сукоб између централне власти и центрифугалних стремљења, који је постао скоро класичним у историји унутрашњих прилика готово свих феудалних друштава, није мимоишао ни друго бугарско царство. Показало се да је за браћу Петра и Асена било немогуће да истовремено и сачувају нову државу са чијим се постојањем Византија и те како нерадо мирила, и да испуне сложене прохтеве амбициозних бољара и при том се не замере њиховим интересима.[1] Немогућност да реше ово горуће питање, односно да помире два опречна става или да их бар доведу у некакав склад, они су платили сопственим животима, а доцније је сличан удес снашао и најмлађег Калојана.[2] Уопште, питање бољарске опозиције непрестано је било присутно у неколико првих деценија живота другог бугарског царства.[3] При том би свакако требало рачунати

[1] На основу расположивих извора стиче се утисак да су Петар и Асен I много више пажње поклањали спољашњој него унутрашњој политици. На то су, можда, били донекле присиљени и непрестаном бригом за очување младе државе. Иако је природа сачуваних извора таква, ради се наиме о такозваним наративним изворима, да у њима предњаче ратовања и политичке несугласице између Византије и Бугарске, чини се да су у првим годинама постојања другог бугарског царства Петар и Асен I збиља запоставили, па на неки начин можда и потценили, значај унутрашњих прилика у трновској држави. Тек се Калојан, у првим годинама после преузимања власти, посветио срeђивању унутрашњих прилика. *Успенский*, Образование 176, истиче да су прве године Калојанове владе биле непогодне за раст бугарског устанка, пошто је морао да осујети бољарску партију која је већ успешно спровела две завере.

[2] Познато је да су сва тројица браће, оснивачи другог бугарског царства, пали као жртве преврата који је режирала и извела опозиција бољара. Тако је 1196. убијен Асен I, 1197. Петар, а на крају, 1207. године, и Калојан. Незадовољни бољари који су на престо уздигли Борила, као Калојановог наследника, десетак година касније окренули су му леђа, отворивши капије опседнутог Трнова пред чијим је зидинама стајао Јован, старији син Асена I. После неуспелог покушаја бекства Борил је био ослепљен. Уп. *Златарски*, История III 89—91, 104—105, 322—323.

[3] Тек је знаменити Јован II Асен, несумњиво највећи владар другог бугарског царства, успео да бар на извесно време, и то углавном после сјајне победе код Клокотнице 1230, обузда размахнуту опозицију бољара. Разуме се, само по себи, да је он

са могућношћу да и бољари нису били јединствени, већ да је и међу њима било сукоба и несугласица.

Већ образованом слоју феудалне аристократије сметала је наводна централизована политика чврсте руке, чији је заговорник изгледа био Асен I. Он је, по својој прилици, био далеко вичнији мачу него суптилном политичком лавирању, па је доста круто водио унутрашњу политику потценивши на неки начин снагу бољарске опозиције. Када се уз то има у виду и његов жестоки карактер, коме није била својствена смирена промућурност, онда је још јасније избијање сукоба Асена I и нарастајуће опозиције. Наравно, никако не желимо рећи како су наводна плаховита природа и непопустљивост Асена I били узроком сукоба са аристократијом, пошто је и Петар, мада сагласно изворима веома кротак, такође пао као жртва бољарске завере.[3а] Сукоб између централне власти и феудалне аристократије имао је, у ствари, много дубље корене, па је праволинијска енергичност Асена I била ипак од споредног значаја.

Привлачи пажњу једна, на први поглед, помало противречна чињеница. До убиства Асена I, наиме, дошло је управо у време највећих бугарских војних успеха у ратовањима против Византије. То, међутим, не би требало превише да изненађује. Схвативши да новообразовано бугарско царство коначно не може пропасти, будући да се у ратовањима против државе Ромеја показало не само као равноправан него и надмоћан такмац, и стога осетивши сигурност, бољарска партија је сматрала да је куцнуо прави час па је приступила извршењу неких својих замисли. Према казивању Никите Хонијата, нашег главног извора за читаву епизоду са Иванком, све је отпочело убрзо после победе над Византинцима и заробљавања севастократора Исака Комнина и тријумфалног повратка Асена I 1196. у Трново.[4]

По среди је, тобоже, била дворска интрига, према којој је Иванко, наочит и леп бољар из цареве околине,[5] био у недозвољеној љубавној

није уништио јер се она доцније, у ствари одмах после његове смрти, када је Бугарска постала поприште жестоких унутрашњих сукоба, поново појавила постајући скоро неизбежни пратилац историје другог бугарског царства. Уп. *Златарски*, История III 427—428.

[3а] О браћи Асену и Петру, оснивачима другог бугарског царства, недавно је опширно писао *Божилов*, Асеневци No. 1 27—40, No. 2 40—42.

[4] Веома је занимљива и прилично ефектна прича коју нам саопштава Никита Хонијат о догађају који је непосредно претходио убиству Асена I. Неки елементи легендарног, који су врло препознатљиви а саставни су део приче, донекле упозоравају да у њену потпуну веродостојност не би требало безрезервно веровати. Међу многобројним заробљеницима које је Асен I стекао током успешног похода и победе над византијском војском, казује Никита Хонијат, налазио се и неки свештеник који је молио обесног трновског цара да му поштеди живот. Овај је то одбио, образложивши своју одлуку тиме да је тобоже бог захтевао да никога од Ромеја не поштеди већ да их све погуби. Тада је несрећни свештеник, кроз сузе, прорекао блиску насилну смрт Асену I. Chon. Historia 468—469 24—36. Уп. *Златарски*, История III 89; *Божилов*, Асеневци 34.

[5] Неподударност извора који говоре о родбинским везама између Асена I и Иванка била је узрок размимоилажења у досадашњој историографији. Мада је питање њиховог сродства заиста веома замагљено, наше је мишљење да Иванко и Асен I нису били ни у каквим родбинским везама. Никита Хонијат, наш главни и савременим догађајима најближи извор, саопштава да је Асен I убијен παρά τινος τῶν οἰκείων (Chon. Historia 469 36) а потом пише да су њих двојица, дакле Иванко и трновски цар, били слични по изгледу и природи (ὁμοφυὴς αὐτῷ καὶ ὁμότροπος. Ibid. 469 37—38). Ако се узме у обзир чињеница да је Никита Хонијат бесумње био сасвим упућен у родбинске везе бугарског бољара, будући да га је вероватно и лично познавао, стога бисмо

вези са сестром Асенове жене. То је повредило породично осећање плаховитог трновског владара који је сматрао везу своје свастике са згодним бољаром скаредном, па је веома разгневљен позвао себи Иванка. Дошло је до међусобног обрачуна у коме је спретнији бољар убио Асена I.[6] Потом је са својим присталицама подигао устанак и до јутра завладао Трновом, престоницом другог бугарског царства. Према договору са онима који су му били привржени, Иванко је, наводно, требало да узме власт у Бугарској и да влада правично и сходно обичајима народа, а не као Асен I који је све решавао силом мача. Никита Хонијат сасвим одређено саопштава да су присталице понудиле власт и престо Иванку, што је податак који непобитно има велику специфичну тежину.[7] Они су највероватније тако поступили у нади да ће Иванко владати на начин који би им више одговарао од прилично круте владавине Асена I. Чини нам се, ипак, да нема сумње у чињеницу да је у Бугарској збиља постојало незадовољство царевањем Асена I, и да је овде реч о завери бољара.[8] Нема

морали највише вере поклонити његовим вестима. А те вести, премда помало уопштене, не указују одређено, бар је такав наш утисак, ни на какву јасну родбинску везу. Истини за вољу, много су одређенији доцнији писци византијске историје, али је велико питање колико су прецизна њихова обавештења стога што засигурно нису, ни у ком случају, могли боље познавати бугарског бољара него Никита Хонијат. Тако историчар Никејског царства, Георгије Акрополит, који Иванка помиње сасвим уопштено и кратко, а у вези са убиством Асена I, каже за бугарског бољара да је био πρωτεξάδελφος трновском цару, што би значило братучед. Cf. Acrop. 21 1. Уп. *Златарски*, История III 91. *Цанкова-Петкова*, България при Асеновци 41 такође сматра да је Иванко био братучед Асена I. Неки истраживачи, међутим, сматрају да је смели бољар био нећак трновском цару. Уп. *Каждан*, Освобождение 131; *И. Божилов*, България при Асеневци (критика истоимене књиге Г. Цанкове-Петкове), Исторически преглед 2 (1980) 95. У утврђивању правог родбинског односа Асена I и Иванка, уколико су они уопште и били у некаквом сродству, није нам од велике помоћи ни Теодор Скутариот, византијски историчар из много каснијег времена, пошто за овај период углавном механички ексцерпира Никиту Хонијата и Георгија Акрополита. Да би читаво питање било још замршеније, а самим тим и занимљивије, Теодор Скутариот на једном месту, где се користи историјским делом Никите Хонијата, каже да је Иванко био истога рода, ὁμογενής (Theod. Scut. 416 31) са Асеном I, а на другом месту, где му као предложак служи историја Георгија Акрополита, каже да је Иванко био братучед Асена I, али за разлику од Акрополита који користи термин πρωτεξάδελφος Скутариот пише само ἐξάδελφος. Cf. Theod. Scut. 458 5. Сводећи изворне податке, а истовремено убеђени да Никита Хонијат не би пропустио прилику да спомене блиску родбинску везу Иванка са Асеном I, остајемо у уверењу да они заправо нису били ни у каквом сродству. Уосталом и И. Божилов у великој просопографској и генеалошкој студији о славној династији другог бугарског царства међу чланове Асенове породице уопште не убраја Иванка.

[6] Приповедање Никите Хонијата (Chon. Historia 469—470 37—66) о овим догађајима, који су видно уздрмали бугарску престоницу, веома је сликовито и обилује живописним појединостима. Уп. *Златарски*, История III 89—90; *Wolff*, Empire 187; *Brand*, Byzantium 125—126; *Каждан*, Освобождение 131; *Божилов*, Асеневци 33—34.

[7] Chon. Historia 470 66—72.

[8] *Успенский*, Образование 174—175 први је претпоставио да је убиство Асена I резултат завере незадовољних бољара. Он истиче да је реч о подухвату крупних земљопоседника уепереном против покушаја да им се ограничи власт и утицај. *Златарски*, История III 95—96 покушао је, према нашем мишљењу неубедљиво, да оспори ову претпоставку старог руског византолога. Његов главни аргумент против састоји се у томе да се у казивању Никите Хонијата не помиње никаква бољарска партија него само рођаци и пријатељи Асеновог убице. Ова опаска је, строго узевши, сасвим тачна, али према нашем мишљењу, под рођацима и пријатељима подразумева Никита Хонијат Иванкове истомишљенике, односно присталице. И једна од најновијих историја Бугарске, уосталом, сасвим је рехабилитовала логичну и убедљиву претпоставку Успенског. В. История на България III 131 (*Б. Примов*).

никаквог основа да се у овом покрету види било какав наговештај или алузија на иностранo порекло владајуће династије.[9] Радило се, дакле, о преврату који је имао изразито феудални карактер.[10] С друге стране, међутим, сматрамо да тај феудални карактер завере ни у колико није имао национално обележје, односно није била по среди завера само куманске партије бољара.[11]

Изгледа да незадовољство бољара које је тињало у суседној бугарској држави није измакло ни будној пажњи владајућих кругова у Цариграду. Они су у тој околности видели прилику, чини се јединствену у том тренутку, пошто су све остале могућности неуспешно испробали, да бар донекле поправе изузетно неповољан положај у односима са трновским царством, када им то већ никако није полазило за руком на бојном пољу. Везу са завереницима Ромеји су вероватно успоставили преко севастократора Исака Комнина, који је тада био у бугарском ропству, где је и завршио живот. Према казивању Никите Хонијата, Иванко је убио Асена I на наговор севастократора који му је обећао, између осталог, као награду и руку своје кћери Теодоре.[12] Није немогуће, бар је такав наш утисак, да је веза са незадовољним бољарима била остварена и преко неког другог канала који је послужио да се Византинци умешају у међусобице на трновском двору. Јер, никако не би требало изгубити из вида, Иванко није одустао од свога плана мада је у међувремену севастократор Исак Комнин умро у заточеништву. Заверенци су, такође,

---

[9] У овој оцени јединствени су и Успенски и Златарски. Уп. *Успенский*, Образование 175; *Златарски*, История III 96. Посебно о пореклу Петра и Асена в. *В. Златарски*, Потеклото на Петра и Асена, водачите на възстанието въ 1185. г., Списание на Бълг. Акад. на Наук. 45 (1933) 8—48.

[10] *Златарски*, История III 96 није у праву, бар по нашем мишљењу, када сматра да у овој фази историје другог бугарског царства тешко да су могли постојати односи између централне власти и бољарства. Штавише, још је неубедљивији његов закључак, исувише прожет романтичарским духом, како је немогуће да бољари праве завере против својих ослободилаца. Случајеви суревњивости и супарништва, наравно, не морају никако бити искључени у тек новонасталим државама, па ма како оне биле у успону.

[11] *Златарски*, История III 99—101 сасвим неосновано заверу и убиство Асена I пребацује на куманску партију међу бољарима. При том истиче да то никако није могла да учини бугарска бољарска партија при тако високом узлету националног духа. Незадовољство је, наставља Златарски, могло да проистекне једино из редова куманске бољарске партије, која је многобројним обећањима могла да привуче Иванка на своју страну. Златарски, штавише, у својој претпоставци иде толико далеко да сматра како је Иванко, у жељи да стекне присталице на двору, изабрао царичину сестру, обећавши јој да ће је узети за жену и учинити царицом Бугарске. Ова врло натегнута и крајње неубедљива претпоставка као да је у веома добру књигу Златарског доспела са страница неког сладуњавог историјског романа. Изненађује да један заиста изванредан познавалац византијских извора који их тумачи врло минуциозно, критикујући при том друге, често веома оправдано, на овоме месту изводи сасвим далекосежне и крајње тенденциозне закључке који немају никакве потврде у изворима.

[12] Chon. Historia 471 85—89. Да је севастократор Исак Комнин успоставио везу са бољарима који су били незадовољни владом Асена I и успео да на своју страну привуче Иванка веровао је још Успенски (Образование 174). Међутим, према овој доста разложној претпоставци резервисан је Златарски (История III 96) који истиче да је неизвесно одакле Успенски црпе вести да су Исак Комин и Иванко били у дослуху још раније док је севастократор боравио у Серу. Само је донекле оправдана ова опаска Златарског, који је изворе сјајно познавао, али нама се чини да то што је Исак Комнин умро пре убиства Асена I никако не искључује сасвим могућност да је претходно био у вези са Иванком.

у својим договорима предвиђали да, у случају да ствари не крену онако како су их они замислили, имају одступницу у ослањању на Византијско царство, а то ипак није могла бити произвољна импровизација него нешто далеко поузданије.[13] То, наравно, никако не искључује уверљиву претпоставку да су завереници преговарали тајно и са севастократором Исаком Комнином.[13a]

Вест о погибији Асена I и о заузимању Трнова од стране Иванка и његових присталица проширила се веома брзо по целој Бугарској. На радознало и прилично очекивано питање истраживача о томе да ли се том приликом Иванко прогласио за цара извори одговарају загонетним ћутањем, које ипак, бар се тако нама чини, пре сугерише негативан него позитиван одговор.[14] Претензије славољубивог бољара биле су сигурно усмерене на упражњени бугарски престо, а главни такмац могао му је тада бити, наравно, само Петар, који је боравио у Преславу.[15] Процењујући да је стрпљиво ишчекивање најбоља тактика, Петар, који је и иначе наводно увек заостајао у енергичности за млађим братом Асеном I и непрестано био у његовој сенци, није ништа озбиљније предузео како би угушио Иванкову побуну. С друге стране, ни Иванко није предузимао никакве даље кораке са циљем да овлада целом Бугарском, пошто је очекивао византијску помоћ, па је следствено томе само известио Алексија III о најновијим збивањима у Трнову.[16] Процењивао је, вероватно, да му сопствене снаге нису довољне за остварење планираног подухвата, па се зато усредсредио на чекање помоћи из ромејске државе. На тај начин су оба супарника, и Иванко и Петар, заузели истоветан став опрезног ишчекивања, рачунајући, свако за себе, да време које протиче ради управо за њега.

Новонастало стање створило је велике могућности за деловање византијске политике, неочекивано пруживши Алексију III лепу прилику да поврати из темеља пољуљани ауторитет ромејског царства и чак преокрене читаву ситуацију у своју корист. Колоплет догађаја неминовно је захтевао веома хитру и правовремену реакцију. До изражаја је, међутим, дошло потпуно одсуство василевсове одлучности који можда није имао довољно слуха да оцени ретку драгоценост указане прилике и једним потезом направи заокрет којим би сасвим поништио дотадашње поразе.

---

[13] Chon. Historia 470 69—72 саопштава да су завереници намеравали да се ослоне на Византију уколико би развој догађаја попримио за њих неповољан ток.

[13a] *Божилов*, Асеневци 33—34 нарочито инсистира, с правом чини нам се, на јаком византијском утицају на заверенике, односно на томе да је севастократор Исак Комнин одиграо веома важну улогу у тајним преговорима са Иванком.

[14] *Златарски*, История III 102 је, колико је нама познато, први упозорио на ову врло важну чињеницу. Реч је о чину који се могао очекивати јер су амбиције Иванка биле више него очигледне. При том, наравно, не верујемо да се све одиграло спонтано и сплетом неочекиваних околности, односно да је Иванко убио Асена I у самоодбрани, а потом морао да учини оно што је учинио.

[15] Чини се да после раздора међу браћом из 1193 (о томе в. напомену 34 у даљем тексту) Петар и Асен нису деловали заједно. Петар се повукао у Преслав, а у акцијама Бугара против Византије средином деведесетих година XII столећа учествовао је само Асен I. *Успенский*, Образование 174 иде чак дотле да сматра како су браћа међусобно поделила државу, тако да је у Трнову био Асен I, у Преславу Петар а, вероватно, у Проваду (Овеч) најмлађи брат Калојан.

[16] Chon. Historia 471 91—94. Из оклевања Иванка да настави започети подухват посредно се види да су Византинци били умешани у догађаје на трновском двору будући да је бугарски бољар очекивао помоћ ромејске војске.

Тако је енергична и брза акција овога пута изостала. Недостатак одрешитости код Алексија III побудио је и званичног историчара Никиту Хонијата, чије је казивање углавном уздржано и пуно обзира према василевсу кога засигурно негде у дубини душе није одвећ ценио, а чије је поступке често био склон да оправда, да бар на тренутак напусти стрпљиву увијђавност и изрекне ироничну опаску. Тако он саопштава, не без увредљивог призвука, да се Алексије III као пуж увукао у своју кућицу и није желео лично да крене према Бугарској.[17] После извесног оклевања византијски се цар, ипак, одлучио да према Трнову пошаље војску.[18] Али на њено чело није стао сâм већ је наименовао протостратора Манојла Камицу да предводи поход.[18a] Од свега, међутим, није било ништа јер се десило нешто што се у византијској војсци ипак није тако често дешавало. Наиме, када је требало да из Филипопоља наставе пут према бугарској граници, преплашени војници су једиоставно отказали послушност одбијајући да иду у поход. При том су се позивали на многобројна горка искуства у ратовањима на овој страни последњих година када су порази постали правило, и то без изузетка. Видно деморалисани и неуверени у непобедивост ромејског оружја, захтевали су да се врате кућама. Да би жалосно стање у коме се налазила византијска војска достигло врхунац, случај се на истоветан начин поновио када је и сâм василевс повео још већу војску у помоћ побуњеном Иванку. Једноставно, војници су и Алексију III отказали сваку послушност, што је неславно сведочанство о спремности ромејске војске овога времена.

Прилично неочекивани ток који су узели догађаји ставио је Иванка пред нове и тешко решиве тешкоће. Изостала је византијска подршка са којом је бугарски бољар и те како рачунао и на коју је полагао велике наде. Ненадано је био доведен у ћорсокак пошто без помоћи са стране по свој прилици није био у стању да направи нешто озбиљније. Да ствар по њега буде још гора, два неуспела покушаја Византије да му прискочи у помоћ видно су поколебала његове присталице, па је Иванков положај у Трнову постајао све више несигуран и стешњен. Исти догађаји су, с друге стране, охрабрили противнике амбициозног бољара, па су ободрене присташе

---

[17] Ibid. 471 1—3. За разлику од похвалних слова која су писана и читана у пригодним случајевима после неких значајнијих догађаја, а у којима је Никита Хонијат исказивао много похвала Алексију III, па и после половичних успеха или чак неуспеха, у својој историји писаној знатно доцније могао је слободније да изражава своје мишљење. И тада, међутим, само каткад провирн понека заједљива упадица или замерка упућена Алексију III.

[18] *Златарски*, История III 103 правда василевсово оклевање и непредузимљивост опасношћу која је у то време претила од немачког цара Хенрика VI. То је, ипак, само делимично оправдање за неодлучност василевса. Да су за Византију несугласице са амбициозним немачким владарем биле веома тешко бреме, чињеница је која не подлеже било каквој сумњи. Нама се чини, међутим, да су те потешкоће ма колико велике и непријатне биле ипак прилично удаљене и још без стварне могућности да постану горуће. Другим речима, оне нису могле битније да утичу на прилично резервисан став Царства према суседној Бугарској. По среди је, изгледа, било једно сасвим друго питање које се тицало уопште спремности Византије да у том тренутку искористи за њу повољан и изненадан сплет околности и догађаја на трновском двору. Збивања која су потом уследила показала су да није била у стању да их искористи за своје циљеве. Тој очигледној немоћи треба, наравно, придодати и недовољну предузимљивост Алексија III.

[18a] О неуспелом походу Манојла Камице на Бугарску извештава нас Никита Хонијат. Cf. Chon. Historia 471 1—12.

убијеног Асена I својим прикупљањем запретиле да га угрозе. Стога је препредени великаш, предоситивши блиску опасност, тајно напустио Трново и пребегао византијском цару, код кога је потражио и добио жељено уточиште.[19] Немогуће је тачно установити колико је Иванко држао Трново али је то свакако било релативно кратко време, можда око два месеца. Пошто се све одигравало 1196, може се претпоставити са великом сигурношћу да је бугарски бољар доспео у Цариград последњих месеци исте 1196. године.[20] Иванково бекство на византијски двор искористио је Петар, чија се тактика опрезног ишчекивања овога пута показала исправном. Трново му је широм отворило своје капије па се убрзо учврстио на бугарском престолу. Тиме је завршена једна фаза у односима Византије и Бугарске. Иванко је морао да се бар на извесно време одрекне својих великих амбиција које су сезале чак до круне владара другог бугарског царства.

На цариградском двору Алексије III је веома благонаклоно примио Иванка, указавши му почасти какве се ретко чине једном туђинцу. То гостољубље, наравно, није било плод милосрђа и брижног старања за једног пребега који је изгубио своју отаџбину, већ је недвосмислено и јасно било руковођено сасвим одређеном политичком рачуницом. Нема сумње да је Алексије III са Иванком имао веома замашне планове који су, у својим најсмелијим оквирима, сезали чак дотле да га види на трновском престолу, чиме би решио једно од горућих спољнополитичких питања.[21] Увео је бугарског пребега у врхове византијске дворске аристократије и обасуо га богатим даровима тако да по богатству и почастима није заостајао за другим угледним великашима на цариградском двору. Као врхунац Иванку је било дозвољено да носи василевсово име Алексије, што показује колике је наде византијски цар полагао у свог помало неочекиваног госта. У жељи да бугарског бољара ороди са владарском кућом Анђела, Алексије III је планирао да га ожени својом унуком Теодором.[22] Не треба губити из вида да је један зет Алексија III од пре неколико месеци већ седео на престолу суседне српске државе. Реч је, наравно, о великом жупану Стефану Немањићу, који је био ожењен василевсовом ћерком Евдокијом.[23] На тај начин византијски цар је желео да као владаре северних ромејских суседа види своје зетове, чиме би све несугласице и трвења разрешио далеко лакше и елегантније него што су

---

[19] Ibid. 472 13—19.

[20] Хронологија убиства Асена I, а то је била 1196. година, ван сваке је сумње пошто произилази и из редоследа казивања Никите Хонијата, а такође из врло прецизног податка Георгија Акрополита. Chon. Historia 469 35—36 каже да се то одиграло мало после похода Бугара на Сер, који је био 1196. године. Acrop. 20—21 23—5 одлучно саопштава да је Асен I царевао девет година. *Златарски*, История III 91 указао је с пуним правом на ову хронологију која је сасвим прихваћена.

[21] *Успенский*, Образование 176 изнео је претпоставку, која је по нашем мишљењу потпуно оправдана, како је жеља Алексија III била да Иванка попне на бугарски престо.

[22] Теодору, кћи севастократора Исака Комнина и василевсове ћерке Ане, обећавао је Иванку њен отац (Chon. Historia 471 85—89) док је још био жив у бугарском ропству, о чему је већ било речи у основном тексту. То би на неки начин значило да овај податак (Ibid. 473 50—55) може да оснажи претпоставку према којој је севастократор Исак Комнин био у дослуху са Иванком и завереницима у Трнову.

[23] О Евдокији в. *Ласкарис*, Принцезе 7—37. За датирање брака између Стефана Немањића и Едвокије уп. *Б. Ферјанчић*, Када се Евдокија удала за Стефана Немањића? Зборник Филозофског факултета VIII-1, Београд 1964, 217—224.

то били заморни и потпуно неизвесни ратни походи којима је прибегавао само у крајњој невољи и без икаквог одушевљења. Како је, међутим, Теодора била тек четворогодишња девојчица, читава ствар са венчањем морала је бити одложена. Али Иванко, који је тада био у напону физичке снаге, стасит и мужеван, загледао се у Теодорину мајку, удовицу севастократора Исака Комнина, Ану, зрелу жену у расцвату лепоте, залажући се за брак са њом.[24] Ту своју жељу изразио је прилично сировом параболом, коју је Никита Хонијат забележио са злурадом пакошћу и достојанственим презиром, у жељи да подвуче Иванково варварско порекло и нецивилизованост сточарске средине из које је овај долазио. У тој ласцивној опасци распојасани бољар замерио је што су му понудили јагње које се још храни млеком када је већ ту зрела овца.[25] Треба напоменути да Никита Хонијат ипак доста објективно описује Иванка, не прећуткујући његове непобитне способности као ни изузетну проницљивост. Подвлачи, такође, да је то био човек суровиx црта и грубог карактера, а онда са хладним презиром и надменошћу истиче његове варварске особине, тврдоглавост и пргавост, које није ублажио ни боравак међу Ромејима. И, заиста, импонује на неки начин тврдокорна жилавост варварина, захваљујући којој је Иванко остао неосетљив и отпоран према благотворном цивилизаторском утицају византијске престонице, не изменивши своје манире и навике ни у тако надмоћиој и рафинираној средини каква је била она на цариградском двору. Можда је томе узрок, између осталог, и чињеница да је бугарски великаш ипак сувише кратко боравио у Византији да би променио неке своје навике.

Да је био изузетно вичан ратовањима и да стога наде које је у њега полагао Алексије III нису биле без основе, Иванко је показао у више наврата заједно ратујући уз василевса. Пошло му је за руком оно што никако није успевало византијским војсковођама, а то је било враћање одавно поремећене равнотеже на фронту према другом бугарском царству. Учинио је крај непријатним упадима Бугара и Кумана који су претходних година задавали Византијском царству велике главобоље на подручјима Тракије и Македоније.[26] Последица оваквих успеха било је Иванково наименовање за главног заповедника целокупне војске која је ратовала против Бугара, односно постављање за управника области Филипопоља.[27] Наименовање на овако важно и веома осетљиво место пока-

---

[24] *Wolff,* Empire 188 погрешно сматра да је Иванко био ожењен удовицом севастократора Исака Комнина.

[25] Chon. Historia 473 55—59. Уп. *Златарски*, История III 109.

[26] Chon. Historia 473 64—68 саопштава да пустош која је владала у Тракији и Македонији сведочи о страхоти пљачкања и пустошења куманских и бугарских одреда боље него било какви натписи и историја.

[27] Ibid. 509 23—24. За област Филипопоља Никита Хонијат користи термин епархија (ἐπαρχία). Неки научници сматрају да се под тиме подразумева тема. Уп. *Васильевский*, Критические заметки 204; *Т. Влахос*, Ἡ ἱστορία τῆς Φιλιππουπόλεως κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, Солун 1972, 99. И приређивач најновијег издања историје Никите Хонијата, Ван Дитен, сматра да се под тим термином подразумева тема. Cf. Chon. Historia II 92. Не може бити речи, наравно, о теми у класичном значењу тога појма из времена средњовизантијске епохе, пошто је за овај период краја XII столећа карактеристично цепање и уситњавање тема. На тај начин Царство је било подељено на веома мале теме са по једним градом као центром. Уп. *Љ. Максимовић*, Византијска провинцијска управа у доба Палеолога, Београд 1972, 21. Стога бисмо се радије одлучили да израз епархија који користи Никита Хонијат схватимо у нешто општијем смислу као област, а не као прецизан технички термин.

зивало је колико је надање Алексије III полагао у бугарског бољара. Без имало претеривања може се рећи да је Иванко у области Филипопоља имао велика овлашћења држећи у својим рукама целокупну власт, како војну тако и цивилну.[28] За кратко време успео је да препороди положај Византије у овим подручјима и преокрене распоред снага у односу на Бугарску. Тако је из крајње дефанзиве Царство прешло чак и у лагану офанзиву. Очигледно је да енергичност и снага нису недостајали бугарском бољару, будући да је из корена изменио ситуацију на ратишту, успешно ратујући против својих сународника.[29] За руком му је пошло да област Филипопоља претвори у чврсту брану према Бугарима и тако византијском цару и уопште држави Ромеја донесе толико прижељкивано олакшање на овој страни.

По својој непокорној природи, међутим, која је била властољубива и непријемчива за било какво туторство, а којој је ромејска држава заувек остала туђа и далека, Иванко никада није могао постати искрени анђео-чувар византијских граница. Сигурно је потајно, још за боравка у Цариграду, сневао о независности и ковао планове како да самостално влада, при чему је пријатељство и наклоност василевса требало да му послужи као одскочна даска за остварење тих снова. Околност да је био потпуни господар поверене му области, оштроумни и грамзиви бољар искористио је за своје планове чијем је извршавању приступио лагано, али стога не мање систематски и доследно. У почетку је то чинио помало прикривено, трудећи се да тим поступцима навуче образину бриге и старања за сигурност византијске области и Филипопоља која му је била поверена. Обновио је нека стара утврђења а истовремено подигао и нека нова, углавном на северним падинама средњих Родопа. Међу новоподигнутим тврђавама најважнија је била Кричим.[30] Стварање овог моћног и готово неприступачног фортификационог система разоткрива нам праве Иванкове намере, премда је утврде вероватно подизао уз образложење што бољег чувања византијских граница. Желео је да учврсти своје позиције и неосетно припреми терен за планирано отпадништво. Истовремено је у своју службу све више почео да прима саплеменике и да их штедро награђује. Поменути поступци, међутим, нису промакли неким људима у Цариграду који му ионако нису били превише наклоњени и нису имали поверења у њега. Подозрење људи из василевсове околине, које се доцније показало као сасвим оправдано, било је резултат не само далековидости и проницљивости већ је било помешано и са пакосном суревњивошћу због брзог уздизања једног туђинца. У Византији су, наравно, постојале аристократе којима се није допадала василевсова претерана наклоност према сумњивом придошлици из Бугарске. Алексије III је, међутим, остајао глув на њихова душебрижна упозорења о неискре-

---

[28] Тај се закључак намеће из одељка у делу Никите Хонијата у коме се каже да је Иванко иступао као господар тамошњих области (Chon. Historia 509 24—29) а и из његових поступака када је приликом изграђивања јаког фортификационог система у Родопима у своју службу примао углавном своје сународнике.

[29] И званични византијски историчар Никита Хонијат пун је хвале на рачун Иванка. Cf. Chon. Historia 473 60—68.

[30] *Asdracha*, Rhodopes 168 користећи овај податак Никите Хонијата (Chon. Historia 512 78—79) истиче да је тврђаву Кричим подигао бољар Иванко крајем XII столећа. У историји другог бугарског царства ова је тврђава имала важну улогу будући да је била смештена на добром стратегијском месту.

ности лукавог бољара, па је њихов предлог да опозове Иванка глатко одбио. При том је одобравао све Иванкове поступке, обасипао га нештедимице поклонима и испуњавао му све жеље. И, заиста, ојачавање фортификационог система у Родопима могло се схватити и као разборита предострожност, али је регрутовање неромејског живља ипак било мач са две оштрице. Василевс је, чини се, био под снажним утиском војних успеха вештог бугарског великаша који је муњевито преокренуо ситуацију на бугарском ратишту, а можда је велике наде полагао и у предвиђени брак своје унуке Теодоре и Иванка.[31] Стога је савете своје најближе околине примао са упорном незаинтересованошћу, премда су били прилично умесни и засновани на разумној чињеници да неко ко је до недавно толико мрзео Ромеје не може тако брзо да се измени.

Гласине о неповерењу појединих људи из највиших цариградских кругова према Иванку допрле су, по свој прилици, и до самог бољара. Он је морао схватити да га Ромеји никада неће искрено прихватити као свога, премда то, ипак, није било пресудно за доношење одлуке о отпадништву од Византијског царства.[32] Штавише, наш је утисак да Иванко није много полагао на наклоност Ромеја. Уосталом, намера да се одметне била је рођена много раније сазревајући у његовим плановима дуже времена, док је поменуто неповерење могло само још више да га учврсти у донесеној одлуци и да му пружи извесно оправдање, не толико неопходно када је Иванко у питању. Да је одлука о одметању донета раније посредно се може закључити из његових претходних мера срачунатих на јачање фортификационог система у Родопима. Није баш лако одгонетнути какве су тачно биле Иванкове амбиције, али нам се ипак чини да је у времену које је непосредно претходило одметању од Византије био по страни оставио, можда само на извесно време, претензије да постане бугарски цар. Пошто се показало да му положај византијског управника области Филипопоља није испуњавао све жеље, можда се може претпоставити да је имао намеру да образује некакву творевину која би била независна и непотчињена како у односу на Византију тако и у односу на друго бугарско царство.[33]

---

[31] *Златарски*, История III 111—112 сматра да је предстојећи брак између бугарског бољара и василевсове унуке био несумњива залога Иванкове лојалности за Алексија III. *Hoffmann*, Rudimente 53 такође мисли да се византијски цар поуздавао у тај брак.

[32] *Hoffmann*, Rudimente 93 са правом подвлачи да је Иванко морао бити свестан како би у Византији увек био туђинац према коме би се гајило подозрење. Сматрамо, с друге стране, да ипак нема места недоумици о томе да ли се тек тада Иванко решио на раскид са Византијом или је та одлука била донета већ раније. Нама се чини да је далеко ближе истини ова друга претпоставка, а да је подозрење неких људи из цареве околине било ипак од другостепеног значаја за одлуку бугарског бољара, и можда је њу само убрзало.

[33] Сматрамо да су амбиције Иванка могле сезати само до образовања територије којом би владао мислимо и од Византије и од Бугарске, или евентуално од круне трновског цара. Стога мислимо да се не би смео буквално схватити део похвалног слова које је у лето 1200. Никита Хонијат држао у част Алексија III а у коме беседник каже да је Иванко, који се до јуче облачио и обувао у овнујску и волујску кожу, маштао о пурпурној одећи и црвеним ципелама. Cf. Chon. Orationes 60 26—27. Иванко није могао, ипак, претендовати на цариградски престо. Нешто више о самом говору и његовој детацији cf. *Dieten*, Erläuterungen 96—105.

У међувремену је у суседној Бугарској дошло до значајних промена. Показало се да незадовољни бољари нису мировали ни после Петровог учвршћивања на власти, тако да се ни издалека нису утишале унутрашње несугласице и трвења. Да хаотично стање није успео да среди ни Петар, показало се веома брзо и поново на врло окрутан начин.[34] Попут Асена I, и он је пао као жртва атентата, па је у нередима који су потом настали власт преузео најмлађи од тројице браће Калојан. Две крваве завере у којима су страдала његова браћа сурово су га упозориле да је за њега кључно питање сређивање унутрашњих прилика, чему се одано и са пуно енергије посветио.[35] То је, наравно, значило и извесну резервисаност у погледу војних акција против Византије, тако да је за неко време дошло до осеке бугарских упада у Тракију и Македонију, толико учесталих последњих година. Тиме су и задаци Иванка у области Филипопоља били умногоме олакшани последицама збивања у Бугарској. Можда је, с друге стране, појачана бугарска уздржаност у то време била делимично проузрокована чињеницом да је бедем према Византији бранио способни бољар. Не искључујемо претпоставку да је учвршћивање Калојана на трновском престолу утицало да Иванко одустане од претензија на бугарску круну процењујући да против себе има моћнијег противника, а те је претензије оставио можда само по страни, чекајући евентуално нека за њега срећнија времена.

Изрази неповерења и подозривости у Иванка, као и слутње да је његова оданост византијском цару у најмању руку непоуздана и сумњива, о чему су Алексију III говорили неки људи из његове околине, убрзо су се показале тачнима. Почетком 1199. се бугарски великаш, а у то време управник области Филипопоља, отворено одметнуо од цара Ромеја.[36] Овим чином показао је како је угледу и високом положају које је стекао у Византији претпоставио несигурну и неизвесну судбину обласног господара. Само су врло крупни разлози могли да наведу Иванка

[34] *Каждан*, Освобождение 131 позивајући се на говоре двојице византијских беседника, Сергија Коливе и Георгија Торника, упозорава да је због зближавања са Ромејима Петар био компромитован у очима Бугара. Неповерење према њему није престало ни после доласка на трновски престо. Због Петровог приближавања Ромејима, иначе, дошло је 1193. и до раздора међу браћом. Хронологија тих догађаја била је спорна али је недоумицу по свој прилици разрешио *A. Každan*, La date de la rupture entre Pierre et Asen (vers 1193), Byz. 35 (1965) 167—174.

[35] *Златарски*, История III 106 сматра да се Калојан релативно лако докопао трновског престола пошто се претходно споразумео са куманском бољарском партијом, а и оженио Куманком. Нама се чини да је његова теза о куманској бољарској партији помало претерана.

[36] И овај догађај изазива извесну хронолошку недоумицу као уосталом и многи у последњим годинама XII столећа а о којима пише Никита Хонијат. У литератури наилазимо чак на четири различита датирања,1197, 1198, 1199. и 1200. годину. *Васильевский*, Критические заметки 207 сматра да је до одметања Иванка дошло 1197. године. *Златарски*, История III 112—113 мисли да је то преурањено датирање и залаже се за 1198. годину, што прихватају: *Дуйчев*, Проучвания 93; *Каждан*, Освобождение 132; *Asdracha*, Rhodopes 59, 169, 234; История на България III 131 (*Б. Примов*). Нешто другачију хронологију, према којој је до одметања бугарског бољара дошло 1199, срећемо у радовима: Историја народа Југославије I 343 (*Б. Графенауер — Т. Томоски*); *Brand*, Byzantium 130; *Влахос*, o. c. 100; *Hoffmann*, Rudimente 53. И најзад, још се својевремено за 1200. као годину Иванковог отпадништва залагао Ф. Делгер (Regesten II 1655) али је Ч. Бранд (Byzantium 348 n. 24) истакао како Делгер није само погрешио у датирању већ је и Иванка заменио са Калојаном, пошто Никита Хонијат јасно каже да је византијско посланство ишло побуњеном Иванку. Аутор најновијег издања Никите Хони-

да се одважи на овај, ипак, веома рискантан корак којим је крочио у несигурну будућност. Учинио је то, наравно, по својој вољи пошто су тако били усмерени његови планови, како је већ било речено, а никако због неке присиле. Читав подухват, додуше, предузео је ослањајући се помало на трновског цара, што Никита Хонијат сасвим одређено и каже у својој историји, али никако зато да би постао потчињен њему и био у његовој служби. Споразум са Калојаном Иванко је схватао као неопходно полазиште и нужну етапу на свом путу ка давно замишљеном циљу потпуног осамостаљивања. Ни за један тренутак, засигурно, није могао заборавити да је лично убио Калојановог брата, Асена I, те да му стога бугарски цар вероватно никада неће постати до краја искрен и поуздан савезник. И Иванково стално мењање стране, јер не треба испустити из вида да је доцније поново дошао василевсу, сведочи јасно да није имао намеру да буде потчињен ни једном од два љута противника, како Византији тако ни Бугарској. Зато је и мењао страну из користољубивих разлога, ако је то ишло у прилог остваривању независности подручја којима је владао. И ово приклањање Калојану, дакле, било је резултат процене да ће се иа тај начин успешније одвијати замишљени подухват. У то време и Калојану су били потребни добри односи и споразум са Иванком будући да је још увек морао да разрешава унутрашње неприлике, а родопски великаш је већ био такмац кога је требало поштовати. Са том чињеницом је и проницљиви бољар, наравно, спретно рачунао. И, што је такође врло важно, никако не треба превидети да је још пре његовог одметања већ био започео сличан покрет другог обласног господара у подручјима југозападно од Иванкових територија, покрет чији је повољан развој могао само да инспирише на сличне подухвате. Реч је, наравно, о акцији Добромира Хрса која је могла увелико да осоколи родопског великаша.[37]

Вест о Иванковим одметању стигла је у Цариград управо у време када су привођене крају свадбене свечаности царевих ћерки које су биле удовице па су се сада поново удавале, Ирина за Алексија Палеолога а Ана, претходно запала за око бугарском бољару, за Теодора Ласкариса.[38]

јата Ван Дитен сматра, међутим, да се Иванкова издаја збила тек у рано пролеће 1200. године. Cf. Chon. Historia 508, 511 sq. Одлучујући се за 1199. годину имали смо у виду, пре свега, читав сплет догађаја везаних за борбу Византије против Иванка и Добромира Хрса (за хронологију сукоба са Добромиром Хрсом в. напомену 20 у следећем одељку овога поглавља). Чини нам се мало вероватним да се Иванко осамосталио 1198. када је и вођен први поход протих њега, а да су онда прошле читаве две године па је тек 1200. покренут други поход који се за Византију завршио успешно. Царство није могло толико дуго да подноси у најближем суседству тако опасног супарника који му је пресекао важне копнене комуникације са континенталном Грчком и у правом смислу речи постао кост у грлу. Из тог разлога отпада као могућност и 1197. година. Што се тиче 1200. године, чини нам се да је такво датирање неприхватљиво пошто би то значило да су се у само неколико месеци одиграли сви догађаји око Иванковог одметања што је, ипак, тешко остварљиво. Са тих разлога определили смо се за 1199. годину, имајући при том у виду и хронологију догађаја око покрета Добромира Хрса.

[37] О Добромиру Хрсу биће речи, наравно, у следећем одељку овога поглавља. Према нашем мишљењу Хрс је 1198. године успешно одолео византијском походу. О датирању тог похода в. напомену 20 следећег поглавља.

[38] Ирина, најстарија од три ћерке Алексија III, била је удата за Андроника Контостефана, а најмлађа Ана била је удовица севастократора Исака Комнина, док је средња кћи Евдокија у ово време била на српском двору, удата за великог жупана Стефана Немањића. Cf. *Cognasso*, Un imperatore bizantino 288; *Златарски*, История III 115 н. 1. Наравно, претпоставити да се Иванко одметнуо због тога што се Ана, којом је желео да се ожени, сада удала за Теодора Ласкариса, било би ипак претерано.

Василевс, пошто му је покварено славље, био је присиљен да брзо реагује и новопечене зетове одмах баци у ватру шаљући их у поход против опасног бољара. Уз њих је ишао и протостратор Манојло Камица, познати византијски војсковођа и учесник многобројних ратних похода.[39] Претходно је, међутим, Алексије III ипак покушао да мирним путем разреши новонасталу невољу па је Иванку послао једиог евнуха који је требало да превртљивог великаша подсети на царева доброчинства и одврати га од предузетог подухвата.[40] Овај се покушај, међутим, завршио потпуним неуспехом, па је убрзо византијска војска кренула против побуњеног Иванка. Пошто је оценио да би било прилично неразумно упустити се у отворени сукоб са овако јаким ромејским снагама, проницљиви бугарски бољар прибегао је тактичком повлачењу склањајући се у сигурну неприступачност родопских планина. Византинци су га упорно и енергично гонили али без неког опипљивог резултата. Они су, додуше, успели да освоје неколико тврђава које су припадале Иванку, неке покоривши силом оружја а неке су им се споразумно предале. Међу заузетим тврђавама Кричим је била најзначајнија. Упркос иницијативн и поменутим освајањима Ромеји су још увек били далеко од одлучујућег успеха. Штавише, препреденом бољару пошло је за руком да постигне огроман успех постављањем замке у коју су Византинци несмотрено упали. Спретни бољар је, наиме, наредио да се једна група заробљених Ромеја, заједно са богатим пленом који су чинила многобројна грла крупне стоке, упути Калојану као израз лојалности трновском цару са којим је претходно Иванко склопио споразум. При том се бугарски бољар побринуо да се читав маневар изведе тако да не измакне пажњи Византинаца. И, заиста, на вест о покрету Иванкових људи, о чему је извидница јавила, Манојло Камица је журно кренуо из Ватрахокастрона, где је био улогорен са делом војске, према Вактуниону. Војницима је наредио да јурну у пљачку плена а сâм је, не предосећајући опасност, поносно јахао на коњу, посматрајући како се успешно одвија акција. Са својом војском Иванко је, међутим, опколио Ромеје и потпуно их поразио, многобројне заробивши а међу њима и самог протостратора.[41]

Овај је догађај сасвим преокренуо ситуацију у Иванкову корист, поништивши претходне успехе Византинаца и погубно делујући на борбени морал ромејске војске. Прилично деморалисани Ромеји ограничили су се углавном на боравак у ближој околини Филипопоља, не показујући никакве смелије амбиције. Њихово резервисано држање вешто је искористио Иванко па је повратио све тврђаве које је донедавно држао. Али властољубиви великаш, чији су апетити у међувремену порасли, будући да је у знатној мери био осокољен сјајном победом, продужио је са освајањем ромејских територија. Колико је снажан замах имала његова противофанзива најубедљивије је показивала пространост области које

---

[39] О протостратору Манојлу Камици више ће бити речи у трећем одељку овога поглавља.

[40] *Brand*, Byzantium 130 претпоставља да би то могао бити паракимомен Георгије Инеот.

[41] Chon. Historia 512 85—513 14 подробно описује лукаву замку коју је препредени бољар припремио Ромејима, и у коју је несмотрено упао протостратор Манојло Камица. Ватрахокастрон (Жабља тврђава) налази се на путу између Кричима и Баткуна, у близини данашњег села Брацигова. В. *Дуйчев*, Проучвания 93; *Asdracha*, Rhodopes 168—169.

је успео да заузме. У највећој мери усмерене према југу, ове успешне акције су под власт бугарског бољара довеле области које су се на исток протезале до Ксантије и чак Мосинопоља, а на запад сезале су до Пангејске горе. Ратоборном обласном господару пошло је за руком да избије на обалу Егејског мора, дошавши надомак Абдере.[42] Уз то, Иванко је посео и важну област Смољана.[43] Практично то је значило да је предузимљиви великаш загосподарио прилично великом територијом која је обухватала Родопе и централну Тракију, протежући се на запад до Струме а на исток скоро до Марице.[44] На тај начин Иванко је пресекао копнене путеве који су повезивали Цариград и византијске провинције континенталне Грчке, што је податак чију важност није потребно нарочито истицати. Положај који су заузимале новоосвојене земље моћног обласног господара, у ствари њихова близина виталним тачкама ромејске државе, учинио је енергичног бољара у овом тренутку опаснијим супарником државе Ромеја него што је то било чак и друго бугарско царство.[45] У исто време, међутим, за Иванка је то био мач са две оштрице.

У сачуваном изворном материјалу нема никаквих сведочанстава о устројству власти на територијама које је посео бугарски великаш. Савременик тих збивања, Никита Хонијат, бележи само да је Иванко са ромејским живљем поступао веома окрутно. Неке је убијао а неке заробљавао па потом за њих тражио откупнину. Његова мржња према Ромејима понекад је нарастала до чудовишних размера, завршавајући се тако што их је на својим распојасаним гозбама брутално секао на комаде.[46] Далеко благонаклонији став заузимао је према својим сународницима, чији број, нарочито у Родопима, па чак и у јужнијим областима које су одувек биле византијске, није био мали.[47] Податак о значајном уделу словенског живља на подручју које је држао Иванко веома је битан. Прилично моћна етничка компонента његових саплеменика, којој је смишљеном политиком давао предност над ромејским становништвом, обезбеђујући тако њихово расположење и евентуалну привржености за себе, могла је бити јако упориште и добра залога његове власти. Када се узму у обзир поменуте демографске прилике, повезане са политиком коју је спроводио Иванко, одмах бива јаснији и схватљивији његов муњевити успех, будући да је расположење поданика био важан, мада не и одлучујући, чинилац за подухвате свих обласних го-

---

42 Chon. Historia 513 18—23. Овај податак Никите Хонијата, наравно, није измакао пажњи истраживача који су га врло често цитирали. В. *Златарски*, История III 132; *Brand*, Byzantium 131; *Hoffmann*, Rudimente 54. Топоними Мосинопољ, Ксантија и Пангејска гора веома су познати, док је Абдера стари назив за средњовековни Полистилион а данашњу Болустру. Cf. *Asdracha*, Rhodopes 96.

43 О области Смољана биће више речи у четвртом одељку овога поглавља које је посвећено Јовану Спиридонакису.

44 *Brand*, Byzantium 131; *Hoffmann*, Rudimente 54.

45 Chon. Historia 513 28—31 истиче да је Иванко био далеко најопаснији од свих претходних отпадника. *Hoffmann*, Rudimente 95 сматра како би Иванкова творевина, да је дуже остала, била велика опасност за Византијско царство.

46 Chon. Historia 513 28—31. Уп. *Златарски*, История III 132.

47 *Asdracha*, Rhodopes 59 упозорава да је знатна присутност бугарског живља посведочена и у области око Мосинопоља. Штавише, у својој претпоставци она иде чак дотле да сматра како се на основу неких индиција може сматрати да се етнички састав овога подручја није много разликовао од оног у области Филипопоља.

сподара. Из византијског угла посматране, све поменуте околности које су ишле на руку бугарском бољару никако нису погодовале Ромејима јер су чиниле Иванка веома опасним такмацем. Чини нам се да ни у односу на трновског цара Иванко није имао подређен положај, па је стога и изручење протостратора Манојла Камице Калојану имало више обележје савезништва а мање потчињености. Знајући ћуд бугарског великаша као и хаотичне прилике у византијским провинцијама где је он преузео власт, може се са приличном сигурношћу претпоставити да је затечени систем управљања у већој мери задржан, али и да је свакако на кључна места постављао сународнике из своје најближе околине. И, наравно, никако не треба потценити удео самовоље и извесне незаконитости на Иванковим територијама. Сувише је, додуше, било кратко време његове владавине да би се нешто одређеније могло рећи о њеној организацији која вероватно није ни стигла да поприми неке дефинисане облике.

Околност да је Иванко држао простране области, смештене готово у језгру европских ромејских поседа, те стога посебно важне, наметала је неизоставну византијску противакцију. Зато је већ у пролеће 1200. сâм василевс дошао у Кипселу одакле су полазили скоро сви ромејски походи на овој страни. Потом је отишао у Једрене, вероватно устручавајући се да директно поведе војску на ратоборног и спретног бољара како би на бојном пољу и у отвореном сукобу решио читаву ствар.[48] Само се тако, дакле страхом од евентуалног неуспеха, може тумачити оклевање Алексија III. Свестан да се са Иванком у том тренутку не може војнички обрачунати, василевс је изабрао другачији начин, не много достојанствен, али начин који је ипак уродио плодом. Преко посланика поручио је Иванку да дође како би склопили споразум, док је истовремено део византијске војске опсео и освојио Стенимах, у који су се пред блиском опасношћу ромејског похода склонили многи саплеменици бугарског бољара.[49] Иванко се није слагао са предлогом да лично дође код василевса, а уз то одбијао је сваки споразум којим му Алексије III не би писмено уступио и признао области и градове освојене претходне године. Захтевао је, такође, да му се уз царске почасти пошаље Теодора која је већ била предвиђена за њега. Византијски цар, најзад, изашао је у сусрет Иванковим захтевима, али је при том сковао план о коме углавном уздржани Никита Хонијат пише са нескривеним прекором. Посредовањем зета Алексија Палеолога који је са собом носио свето јеванђеље као залогу василевсових обећања да се Иванку ништа неће десити, родопски великаш се обрео у ромејском логору. Мимо предвиђеног договора, а по царевом наређењу, он је ухваћен и бачен у окове. Строго узевши, овај је гест био заиста недостојан василевса, али, с друге стране, византијски се цар послужио сличним оружјем као и превртљиви Иванко који је за-

[48] Chon. Historia 518 7—10 сасвим отворено пише да је византијска војска умирала од страха само при помену непријатеља. Чини се да Никита Хонијат није претерао у оцени да се ромејска војска тада морала осећати потпуно инфериорна у односу на Иванкове снаге. Чак и у беседи после угушивања покрета бугарског бољара Никита Хонијат прилично јасно алудира на неспремност западних византијских одреда. Cf. Chon. Orationes 64 19—22.

[49] Стенимах је прилично позната средњовековна тврђава на чијем се месту данас налази Асеновград. Cf. *Asdracha*. Rhodopes 162—166.

борављајући доброчинства и поверење Алексија III узвратио подлом издајом. Но, било како било, главни циљ је био постигнут. Обезглављени покрет уперен против цариградске владе био је лако савладан не надживевши свога вођу. Византијска је војска готово без икаквог већег напора освојила Иванкове области и градове, док је његов брат Мито (Μῖτος) био принуђен да спас потражи у бекству.[50] Може се претпоставити, с разлогом чини нам се, да је Мито имао веома важну улогу у подухвату свог брата срачунатог на независну владавину у областима преотетим од Византијског царства.

О даљој судбини Иванка не зна се ништа одређено, али нам се ипак чини да је највероватније био ликвидиран, пошто Алексије III, поучен претходним горким искуством, сигурно није хтео да понови грешку.[51] Стога нам се не чини много вероватном претпоставка према којој је Иванко доцније био помилован па можда имао и потомство.[52] Очекивати толико милосрђе од Алексија III било би прилично необазриво.

У покушају да објаснимо разлог брзог Иванковог пада, као и пропаст његовог подухвата, за који Никита Хонијат у пригодној беседи сликовито каже да је био као празан мехур који је још ненадуван пукао,[53] неизбежно морамо, између осталог, указати и на једну важну чињеницу. Наиме, околност да су се његови поседи налазили уклештени између два царства, ромејског с једне, а бугарског с друге стране, чинила је немогућим дуже постојање творевине коју је родопски великаш започео да изграђује. У датим историјским условима никако нису могли постојати Византија и тако широки Иванкови поседи који су је пресецали а којима би он владао, неометано и самостално. Још увек су могућности и снага бугарског бољара били далеко од тога да пресудно угрозе државу Ромеја, без обзира на њену немоћ. Стога је, пре или касније, његов подухват морао пропасти и поред огромног почетног успеха за кратко време на широком простору. И да није било преваре, додајмо и то, Иванково отпадништво не би много дуже потрајало будући да као ни остали слични подухвати тада није имало сутрашњицу. Превара је само исхитрила оно што је било неминовно.

Пошто је, дакле, ликвидирао покрет Иванка, василевс је за управника области Смољана поставио амбициозног Јована Спиридонакиса, у нади да ће, пошто се већ претходно споразумео са Добромиром Хрсом, моћи коначно мало да предахне. Праве невоље су, међутим, тек предстојале. Мимо очекивања Алексија III, већ 1201. дошло је до још ширих покрета па су европске провинције просто врвеле од метежа и побуна које је требало хитно умиривати.

---

[50] Иванков брат Мито помиње се само на овом месту у историјском делу Никите Хонијата (Chon. Historia 519 34). *Златарски*, История III 134 сматра да је Мито вероватно отишао у Бугарску.

[51] У говору који је Никита Хонијат одржао у лето 1200, после ликвидирања Иванковог покрета, постоји и једно место где се, бар према нашем мишљењу, директно алудира на смрт бугарског бољара. Cf. Chon. Orationes 63 4—6. Мислимо на израз: *καὶ κατασπῶσα πρὸς θάνατον*.

[52] *Дуйчев*, Проучвания 106 износи ову претпоставку, додуше врло резервисано, наводећи да је извесни Константин Иванко, који је живео за владе Манојла II Палеолога (1391—1425), можда био неки потомак Иванку.

[53] Chon. Orationes 62 2—3.

2. ДОБРОМИР ХРС

Привремени застој у успону другог бугарског царства до кога је дошло после убиства Асена I и Петра, 1196. односно 1197. године, и већ хронична немоћ Византијског царства у последњим деценијама XII столећа, с једне, а њихово велико супарништво и гложење, с друге стране, били су окриље у коме је властољубиви великаш Добромир Хрс покушао да оствари своје амбициозне планове.[1] Он је, као и Иванко, желео да буде независан господар подручја на коме се осамосталио, а то су биле области у југоисточној Македонији, тачније околина Струмице и Просека. Жеља му је била, наравно, да та независност буде постигнута како у односу на Византију тако и према бугарској држави, стремећи при том да досегне и званично признавање и једне и друге.

Дуго је у науци живела заблуда по којој се сматрало да су Добромир Хрс и Стрез, доцнији обласни господар у истим областима, у ствари, једна личност.[2] Ово погрешно поистовећивање, тачније речено посматрање појаве великаша Стреза као други део политичке каријере Добромира Хрса, донекле је разумљиво када се има у виду ондашње познавање извора, а реч је о другој половини XIX столећа. Забуна постаје схватљивија, такође, ако се узме у обзир да се ради о двојици господара приближно истих области у релативно блиском временском периоду, а уз то и врло сличних карактера. Поменута заблуда коначно је отклоњена тек почетком XX века.[3]

У историји Никите Хонијата, која је главни извор за повест о овом обласном господару, он се наводи искључиво и само као Хрс (Χρύσος).[4]

---

[1] Међу многобројном литературом која се на овај или онај начин дотицала личности и политичке каријере Добромира Хрса, сагледавајући његову историјску улогу из сопственог угла а у складу са својим циљевима, постоји и рад који се бави појавом овога обласног господара у целини. Реч је о књизи: *Вера Весковиќ-Ванѓели*, Самостојните феудални владетели во Македонија, Скопје 1963. У поменутој књизи, поред одељка који је посвећен Добромиру Хрсу, постоји и поглавље које говори о Стрезу, каснијем обласном господару у готово истим областима. Међутим, објављена у оквиру историјско-популарне библиотеке и писана без већих научних претензија, ова књига садржи доста нетачних података и историјских симплификација, на што је већ указао *Ацievски*, Слав 79.

[2] Заблуда је настала тако што је преко руских летописа, које је познавао К. Хопф, прешла Теодосијева вест о Стрезу у западну литературу, па је само настављена на већ познате вести Никите Хонијата о Добромиру Хрсу, стопивши се у једну целину. Тако је, иначе ваљана књига (Cf. *K. Hopf*, Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit I—II, Leipzig 1867—1868) одиграла негативну улогу у преношењу заблуде будући да је била веома коришћена од стране многобројних истраживача који су углавном преузимали податке њеног аутора о Хрсу односно Стрезу, сматрајући их једном личношћу. О поменутој заблуди веома опширно расправља *Радојчић*, О неким господарима 13—16 где су наведени и аутори у чијим је делима присутно погрешно поистовећивање Добромира Хрса и Стреза. У наведеној заблуди најдаље је, ипак, отишао један аутор, направивши још већу збрку тако што је Добромира Хрса погрешно поистоветио али не са Стрезом већ са другим бугарским бољаром Алексијем Славом (sic!).

[3] Заблуду је 1909. године разрешио *Радојчић*, О неким господарима. Недоумица је заправо постала мања када се 1891. године појавило издање списа охридског архиепископа Димитрија Хоматијана, у којима се први пут појављује Стрезово име на грчком језику (Στρέαζος). Cf. *Pitra*, Chomatiani No. 134 col. 537—540. Cf. *Moravcsik*, Byzantinoturcica II 292.

[4] Chon. Historia 487 sq. Треба, међутим, свакако правити разлику између речи Χρύσος што је презиме обласног господара о коме расправљамо, и речи Χρυσός што је

За његово име Добромир (Δοβρομιρός) дознајемо једино из говора који је Никита Хонијат упутио Алексију III марта или априла 1202. године.[5] И док се за име Добромир без имало сумње може рећи да је зацело словенског порекла,[6] ствар је нешто замршенија када треба објаснити порекло речи Хрс. Нићифор Хрисоверг, учени византијски беседник и савременик Хрса, у говору који је посветио Алексију III Анђелу, одржаном 10. јануара 1202, истиче да је Хрс добио име од назива за злато (χρυσός —Χρύσος) премештањем нагласка.[7] У данашњој науци, међутим, мишљења о томе да ли је поменута реч Хрс словенског или грчког порекла у знатној су мери подељена.[7a]

презиме једне византијске породице, можда словенског порекла, која се судећи по неким печатима појавила у XI столећу и имала своје представнике до границе између XII и XIII века. Ортографија је сасвим иста али је акценат различит, тако да у првом случају имамо пароксптону а у другом окситону. О породици Хрис (Χρυσός) опширније в. *Каждан*, Состав 95 сл.

[5] Chon. Orationes 106 14. У наслову похвалног слова се каже: παρὰ τοῦ Δοβρομιροῦ Χρύσου. Опширније о сâмом похвалном слову cf. *Dieten*, Erläuterungen 129—136.

[6] *Мутафчиев*, Владетелите 7—8 сасвим оправдано сматра да је име Добромир словенског порекла. *Златарски*, История III 120—121 истиче без икаквог опреза али веома одлучно да је Добромир Хрс био Бугарин из северне Бугарске како доказује само његово име (sic!). Овакав, крајње произвољан и натегнут, закључак, наравно, никако се не може прихватити. За име Добромир може се узети у обзир једино оцена да је словенског порекла, као што уосталом исправно сматра и Мутафчијев, али је немогуће даље сузити његово припадање искључиво Бугарској будући да за такво нешто нема никаквог чвршћег основа.

[7] Niceph. Chrysobergae 19 26—28. Уп. ВИИНЈ IV 240—241 н. 12 (*Б. Ферјанчић*).

[7a] Ранији истраживачи су са доста пажње и труда покушавали да објасне порекло имена Хрс и при том долазили до различитих, па често и сасвим супротних, претпоставки. *Радојчић*, О неким господарима 16 претпоставља да је презиме Хрс словенског, односно српског, порекла будући да се среће у документима који потичу са тог терена. *Мутафчиев*, Владетелите 7—8 се не слаже са претпоставком о словенском пореклу имена Хрс и истиче да се то грчко име у буквалној словенској транскрипцији среће у неким румунским документима XVII столећа што иде у прилог претпоставке за румунско порекло Хрса. *Златарски*, История III 121—122 н. 4 се не слаже са претпоставком о словенском пореклу имена Хрс указујући да би у том случају била другачија његова грчка транскрипција, сматрајући да уз постојање имена Добромир тешко би било допустиво да је Хрс његово лично име већ само надимак који су додали Ромеји из овог или оног разлога. При том се позива на неколико сличних случајева из дела Јована Скилице где су поједини Бугари називани надимцима које садрже грчку реч χρύσος (ниједан речник грчког језика, међутим, не познаје такву реч!). *Ph. Malingudis*, Die Nachrichten des Nicetas Choniates über die Entstehung des Zweiten Bulgarischen Staates, Βυζαντινὰ 10 (1980) 139 сматра, насупрот Златарском, да име Хрс не може да се изведе из поменутог грчког придева додајући како је та реч ипак негрчког порекла, у ствари словенког пошто се среће у документима XII—XIV столећа. *М. Грковић*, Речник личних имена код Срба, Београд 1977, 205 истиче да се корен имена Хрс налази у имену неког словенског божанства које се као Хорс помиње код Нестора. И, наравно, давнашња претпоставка да је Хрс грчка транскрипција имена Стрез није тачна. У изворима XIV века сачувани су подаци о Хрсу, логотету Стефана Душана (1331—1355). Реч је о два српска акта, првом из 1343, а другом од 1. јануара 1345. године. В. *С. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 412—413, 487—489. Логотет Хрс помиње се и у општој хрисовуљи краља Стефана Душана свим светогорским манастирима, писаној грчким језиком. В. *А. Соловјев — В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, 30. Подробније о логотету Хрсу в. Историја српског народа I 527—528, 534—535 (*М. Благојевић*).

Према сведочанствима сачуваних извора, Добромир Хрс био је Влах (Ἦν δ' ὁ Χρύσος οὗτος Βλάχος τὸ γένος)[8] и човек здепастог раста. О томе да је био у сродству са Асенима расположиви извори ћуте, па је стога та занимљива претпоставка веома сумњива и несигурна.[9] Да је такво сродство заиста постојало не верујемо да би промакло иначе врло обавештеном Никити Хонијату. Постоји велики број разноликих, па могло би се рећи и опречних, претпоставки о почецима политичке каријере Добромира Хрса. Као што то често бива када се ради о питањима из средњовековне историје, разлог за такво стање у литератури о овим питањима лежи у оскудности и недовољној прецизности изворних података. Захваљујући уопштености и фрагментарности, вести Никите Хонијата дају прилично замагљену слику о почецима делатности Добромира Хрса. Тако су неки истраживачи склони да те почетке везују за прве кораке у образовању другог бугарског царства, односно почетне године устанка Петра и Асена.[10] Нама се, међутим, чини да расположиви

---

[8] Chon. Historia 487 61.

[9] *Успенский*, Образование 105 сматра да је Добромир Хрс био у сродству са Асенима, али упозорава при том да то није доказано, па је у византијску службу прешао када је изгубио изгледе на власт у извесном делу Бугарске. Ова претпоставка, колико нам је бар познато, никада доцније није наишла на подршку у историографији.

[10] *Успенский*, Образование 179 сматра да почетак делатности Добромира Хрса пада већ у време првог покрета бугарских устаника, 1186. године, и при том се позива на један врло познати податак Ансберта, историчара трећег крсташког рата, о коме ће нешто ниже бити опширније расправљано, а који се погрешно повезује са Добромиром Хрсом. *Мутафчиев*, Владетелите 16—17 такође се залаже за прилично рану хронологију почетака Хрсове политичке каријере. Он, наиме, сматра да је Добромир Хрс био саборац браће Петра и Асена, па је као такав послат са једним одредом да ровари у Македонији где је било мало византијске војске будући да је тежиште сукоба између Византије и Бугарске било у областима које су смештене нешто источније. Датирајући овај прелазак Добромира Хрса на југ, Мутафчијев каже да је то било 1186. године. И он је, као и Успенски, веровао да је жупан или сатрап Бугарске кога помиње Ансберт био, у ствари, Добромир Хрс. Cf. Ansbert, Historia 56. Према овој претпоставци био је резервисан већ *Васильевский*, Критические заметки 204. Убедљиво ју је оповргао *В. Златарски*, Ансбертовият „жупан или сатрап на България" не е бил Добромир Хриз, Год. на Соф. Унив. ист.-фил. фак. XXIX 6 (1933) 1—20, истичући да је посреди реч о неком византијском функционеру, можда чак и стратегу теме Бугарске. Унеколико изненађује чињеница да су се упркос убедљивом, па чак и мало претерано полемичком и жустром, тумачењу Златарског у новије време поново јавили покушаји рехабилитације претпоставке Успенског да се Ансбертов жупан или сатрап Бугарске ипак поистовети са Добромиром Хрсом. В. Историја на македонскиот народ I 180 (*Т. Томоски*); *Т. Томоски*, Средовековни градови во Македонија меѓу реките Вардар, Брегалница и Лакавица, Годишен зборник 4 (30), Скопје 1978, 272—274.

С друге стране Златарски, који је убедљиво обеснажио главни аргумент на коме је почивало рано датирање почетака Хрсове делатности Успенског и Мутафчијева, покушава да на другим основама покаже суделовање Добромира Хрса у покрету бугарских устаника. *Златарски*, История III 122—123 покушао је да исправи текст историје Никите Хонијата у бонском издању упућујући на варијанту у Минхенском кодексу бр. 450 из кога произилази да је Добромир Хрс активно учествовао у устанку Петра и Асена и био један од њихових важних сарадника, па су браћа ценећи његове услуге за узврат као награду дали му да буде управник у Струмици 1195. године и гарнизон од пет стотина људи. Б. Ферјанчић (ВИИНЈ IV 233) с пуним правом је резервисан према овим покушајима да се почеци Хрсове политичке каријере припишу првим годинама устанка браће Петра и Асена. Рана хронологија за коју су се залагали Успенски и Мутафчијев умногоме је почивала на погрешној идентификацији Добромира Хрса, а аргументација Златарског за рану хронологију се темељи на прилично натегнутој претпоставци која подразумева допуњавање бонског издања историје Никите Хонијата. Уосталом ново издање дела славног византијског историчара, које је у међувремену изван-

изворни подаци, ма колико фрагментарни и непотпуни, ипак не допуштају стављање почетака делатности Добромира Хрса у 1185. годину. Сматрамо да је то сувише рано и да прве знаке Хрсове политичке активности треба сместити у нешто каснији период.[11]

Добромир Хрс је био великаш који је желео да самостално влада па се стога није могао сложити са Петром и Асеном, што је сасвим разумљиво будући да су им се интереси укрштали и сукобљавали. Зато је против њих чак дигао и оружје, имајући као потпору одред од око пет стотина својих сународника.[12] За остварење намераваног циља, међутим, то му вероватно није било довољно, па је морао да прибегне политици тактичког лавирања између двеју супарничких страна, што је било карактеристично за целокупну његову каријеру. Вешто се приклањајући, зависно од околности, час једној час другој страни, али увек оној која је у датом тренутку била надмоћнија, постигао је низ значајних успеха. Вештину спретног прилагођавања свакој ситуацији, која је, поред склоности за вероломство, претпостављала и завидну проницљивост, Добромир Хрс је довео до савршенства.[13] На крају је страдао тек онда када су Византија и Бугарска постигле споразум уперен против њега, пошто против таквог савеза није имао снаге да се са̂м одупре. Хотећи, дакле, да оствари амбициозне планове, а будући да је био у неслози са Петром и Асеном, ослонац је потражио у приближавању Византијском царству,

---

редно приредио Ван Дитен, даје за право, на посредан начин, резервама које је изразио Ферјанчић за рану хронологију почетака Хрсове каријере. Инкриминисани одељак на чију се непотпуност позивао Златарски потпуно је истоветан и у новом издању.

[11] Историја народа Југославије I 342 (*Б. Графенауер — Т. Томоски*) истичу да је свакако око 1185. Хрс имао у рукама област, вероватно око Струмице. Ова далекосежна и одлучна претпоставка се тешко може бранити на основу изворних података. *Hoffmann*, Rudimente 47, 90 такође се залаже за рану хронологију почетка Хрсове делатности, истичући да се он 1186. није придружио Петру и Асену. Још је Васиљевски (Критическиe заметки 204) упозорио да је питање Хрсове каријере пре 1195. веома тамно. Нама се чини да је исувише рано датирати почетке Хрсове делатности у 1185. па и 1186. годину. Истини за вољу, на основу расположивих изворних података немогуће је тачно одредити када је то заправо тачно било. Сматрамо, унапред свесни да то не може бити сигуран доказ, да би се у случају тако важне улоге Добромира Хрса у почецима другог бугарског царства он ипак много раније појавио на страницама историје Никите Хонијата, а не тек у вези са догађајима који су се одиграли после више од једне деценије. Према Никити Хонијату Добромир Хрс није био у сагласности са Петром и Асеном, али се не помиње неко одређено време. То је, дакле, могло бити и неку годину касније, пошто за званичног византијског историчара вође устанка нису били одметници од Византије само прве године побуне већ и касније. Сигурно је 1185. исувише рана, јер је добро познато да се тек у новембру 1185. збио у византијском логору инцидент са Петром и Асеном.

[12] Сматрамо да израз *καὶ δυναστείαν ἑαυτῷ μνηστευόμενος* у делу Никите Хонијата (Chon. Historia 487 66) треба превести: трудећи се да себи власт приграби, како је урађено у ВИИНЈ IV 158 (*Н. Радошевић*). Стога нам се чини да превод у Изв. за бълг. истор. 25 (1983) 54 није баш најкоректнији јер се каже да је Добромир Хрс хтео да се домогне царске власти (sic!). Амбиције частољубивог великаша, чини нам се, нису ипак могле да сежу толико далеко. Није баш најбоље и најпрецизније протумачен овај податак ни у Историји народа Југославије I 342 где се каже да је Хрс припремао своју личну кнежевску власт, јер грчки извор изричито употребљава реч *δυναστεία*.

[13] *Hoffmann*, Rudimente 47, 90 истиче ове способности Добромира Хрса, указујући да није имао велике успехе али су му позиције биле врло чврсте. Затим такође додаје да господар Просека није био велики војсковођа али је више пута изабрао праву страну и приклонио се њој.

постајући за неко време његовим савезником. Тај савез, међутим, није био искрен пошто је Добромир Хрс, угрожавајући области око Сера, почео да предузима извесне кораке срачунате на осамостаљивање, кујући планове са својим сународницима. То није промакло будном оку цариградског двора, па је био ухваћен и бачен у тамницу. Потом је упућен да чува Струмицу, изгледа 1196. године, при чему је византијска влада вероватно рачунала да га је боравак у затвору отрезнио.[14] Чини се, ипак, да га Ромеји нису добро познавали, пошто превртљиви и превејани Добромир Хрс није мировао ни на овако одговорној дужности којом су га Византинци почаствовали. По старом је наставио да истрајава у жељи да буде самосталан, тако да се показало, мимо очекивања цариградског двора, да тамница није охладила његове властољубиве планове. Неочекивани догађаји на трновском двору око убиства Асена I ишли су му на руку, јер се могло очекивати да ће у бугарској држави доћи до унутрашњих трвења и метежа. С друге стране, био је свестан византијске немоћи, пошто је доживела низ горких тренутака на том подручју 1195. и 1196. године. Проценивши да би требало искористити повољну прилику, која му се изненада указала, почео је да напада суседне византијске области.

То су били разлози који су приморали Алексија III да поведе поход против Добромира Хрса, у пролеће 1197. године.[15] Царска се војска,

---

[14] *Мутафчиев*, Владетелите 25 сматра да је Добромир Хрс ослобођен и послат у Струмицу после заробљавања севастократора Исака Комнина 1196, када је равнотежа на фронту била опасно нарушена на штету Византијског царства, па је у крајњој нужди Алексије III прибегао овој мери да већ донекле компромитованог а свакако не много поузданог великаша пошаље у критично подручје средњег тока Струме. Нама се чини да је ова претпоставка Мутафчијева прилично убедљива. *Златарски*, История III 123 сасвим другачије тумачи ове податке. Уп. напомену 10 овога одељка.

[15] Овај поход који није био ни спроведен до краја, пошто се василевс изненада вратио у престоницу, различито је датиран у литератури. Показала се, по ко зна који пут, збрка у делу Никите Хонијата када су у питању редослед и датирање догађаја. *Златарски*, История III 125 датира овај недовршени поход Алексија III у 1198, сматрајући при том да је узрок брзом повратку цара у престоницу била вест о Иванковом одметништву. Премда се овом објашњењу не може порећи разложност, таква комбинација отпада пошто се зна да је вест о Иванковом отпадништву стигла за време свадбе василевсових ћерки а у то време Алексије III није избивао из престонице два месеца. Хронологију коју предлаже Златарски преузимају: Историја народа Југославије I 343; ВИИНЈ IV 158, 234; История на България III 132.

С друге стране, *Brand*, Byzantium 126—127 овај догађај датира веома рано, у лето 1196. године. *Hoffmann*, Rudimente 48 преузима такву датацију. Нама се, међутим, чини да је ово неприхватљиво пошто 1196. веома успешно ратују Бугари против севастократора Исака Комнина а доцније је дошло до познатих догађаја око Асеновог убиства. Стога сматрамо да је ипак најприхватљивија 1197. година за датирање започетог али недовршеног похода, из више разлога. Година 1196. не долази у обзир због већ наведених разлога, а 1198. зато што би се онда ратовања и против Иванка и Добромира Хрса ставили у исту 1199. годину, а то нам се чини неприхватљиво. О томе да би поход против господара Просека требало ставити, према нашем мишљењу, у 1198, а не у 1199. годину, као што се то обично чини, биће више речи у даљем тексту. За 1197. годину иде у прилог и то што и сам Никита Хонијат за неостварени поход против Добромира Хрса каже да се десио после неких догађаја који су се одиграли у Малој Азији, а тичу се узурпације Псеудо-Алексија II, овога пута самозванца из Киликије, а то се збило 1196, као и у вези са једном дворском интригом када је убијен љубавник царице Еуфросине, извесни Ватац. Стога и издавач Ван Дитен, уз извесну недоумицу додуше, сматра да је поход против Хрса, први поход до кога у ствари није ни дошло био 1197. године. Cf. Chon. Historia 487. *Мутафчиев*, Владетелите 27 ставља тај неостварени поход у јесен 1197, одмах после смрти Хенриха VI (септембар 1197) а разлоге за василевсово одустајање види, сем у његовим карактерним особинама, у приближавању зиме и потреби да се разреши и поменута дворска интрига.

према већ устаљеном обичају, окупила у логору код Кипселе, али је василевс напречац одлучио да одустане од планираног подухвата и вратио се журно у Цариград после непуна два месеца пошто га је био напустио. Ова неочекивана и нагла одлука, која се можда у први мах може протумачити као хир размаженог и лењог цара, или евентуалио довести у везу са његовом хроничном костобољом, била је изгледа руковођена веома озбиљним приватним тешкоћама Алексија III.[16] Тако је планирани поход био одложен за следећу ратну сезону, за 1198. годину.

У међувремену је Добромир Хрс, осокољен изненадним одустајањем византијског цара, предузео један поход према западу крунисавши га освајањем Просека, неприступачног и тврдог града у долини Вардара, па га је изабрао за своје средиште.[17] То се одиграло вероватно у другој половини 1197. године. Смештен попут орловског гнезда, на врлетним стенама и суровом камењару, Просек је изгледао готово неосвојив. Византинци су занемарили ову важну тврђаву и оставили је без посаде, тако да је била сасвим запустела.[18] Претила је опасност да се Просек претвори у руину, али је промућурни Добромир Хрс, правилно оценивши његов особит стратегијски значај, обновио ову тврђаву и претворио је у тешко освојиви бастион своје власти.

Следеће, дакле 1198. године, после прикупљања војске у Кипсели, василевс је пошао у Солун а онда се запутио према поседима Добромира Хрса. У византијском табору постојало је неслагање када је било речи о избору тактике у рату против препреденог и спретног обласног господара. Група искуснијих ратника сматрала је да би у почетку требало једноставно заобићи Просек и прибећи тактици изнуривања противника,

---

[16] Чини нам се да је у праву *Радојчић*, О неким господарима 8 који сматра да је нерашчишћена ствар са царицом Еуфросином била разлогом повратка Алексија III. Василевс се вратио у престоницу чврсто решен да супругу пошаље у манастир због прељубе, остајући неосетљив на усрдне молбе његове околине да то не учини. Доцније су, ипак, несугласице међу супружницима биле изглађене. *Мутафчиев*, Владетелите 27 уз известан опрез, а наводећи и наступајућу зиму, понавља претпоставку Радојчића. Мишљење Златарског (История III 125) да је разлог за прекид припреманог похода било Иванково одметање морамо да одбацимо пошто сматрамо да се одиграло тек 1199. године.

[17] Chon. Historia 502 10—503 34 даје веома сликовит и подробан опис овога утврђења. У изворима се Просек први пут помиње у знаменитој повељи Василија II (976—1025) о оснивању охридске архиепископије. Cf. *H. Gelzer*, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümverzeichnisse orientalischen Kirche, BZ 2 (1893) 42. Доцније га спомиње и Јован Скилица. Cf. Ioannis Scylitzae, Synopsis Historiarum, ed. I. Thurn, Berolini 1973, 358 88. Изузетан положај и неприступачност Просека истиче и митрополит Навпакта, чувени Јован Апокавк, а поводом освајања овог утврђења од стране епирског владара Теодора I Анђела. Cf. *В. Васильевский*, Epirotica saeculi XIII, Виз. врем. 3 (1896) 244. Старију литературу о Просеку даје *Радојчић*, О неким господарима 17. Томе се списку, између осталих, могу још придодати следећи наслови: *А. Дероко*, Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд 1950, 195—198; *B. Aleksova*, Prosek—Demir Kapija. Slovenska nekropola i slovenske nekropole u Makedoniji, Skopje—Beograd 1966. *Томоски*, н. д. (в. напомену 10) 270—277. За име Просек в. *Мутафчиев*, Владетелите 28.

[18] Историја на македонскиот народ I 180 (*Т. Томоски*) саопштава да је Византија оставила Просек без посаде, наводно, због уверености у поданичку оданост тамошњег македонског живља. Вероватнијим нам се чини да је до тога напуштања дошло због многобројних и честих ратовања против Бугара у пределима источно од Просека, па је Византија била принуђена да већину својих војничких потенцијала ангажује у тим областима.

тако што би се пустошила околина и угрожавале остале мање и лакше освојиве утврде. Тек после би наступио повољан час да се свим силама удари на Просек и његовим освајањем победоносно заврши предузети поход. Када се радило о ратовању на оваквом терену и против такмаца какав је био Добромир Хрс, та је тактика вероватно била далеко исправнија и пробитачнија. Друга струја међу онима који су предводили овај поход, а коју су сачињавали евнуси, од којих је најистакнутији био Георгије Инеот, као и голобради младићи без већег ратничког искуства и неналоњени тактици стрпљивог исцрпљивања противника и причекних маневара, залагала се за директан јуриш на Просек, без икаквог околишавања.[19] Будући да Алексије III није волео логорски живот и дуготрајна избивања из Цариграда, приклонио се струји млађих и неискусних, која је предлагала брз и енергичан удар на Просек чиме би поход био окончан. Акција се одвијала у лето 1198. године.[20] Византијска војска, за ту прилику појачана једним одредом Селџука које је послао заповедник Анкаре, одлучно је пошла према Просеку пустошећи летину и порушивши неке тврђаве.[21] У пљачкању су, наравно, предњачили селџучки најамници који су заробили известан број људи међу локалним становништвом, у намери да их одведу у Малу Азију. Овоме су се успротивили неки из василевсове околине, па су предочили Алексију III да не дозволи одвођење заробљеника већ да их замени дарујући најамницима поклоне. Као ар-

---

[19] Премда несугласице између младих а енергичних, с једне стране, и старијих а искусних, с друге стране, могу понекад имати карактер општег места у историјским делима која описују ратовања, сматрамо да у овом случају треба поклонити пуну веру вестима Никите Хонијата. Минуциозност са којом је описао околину Просека, као и све детаље овог неуспешног похода, била је, вероватно, разлогом да се претпостави како је Никита Хонијат био његов учесник. Cf. *Hoffmann*, Rudimente 48.

[20] Да је била реч о лету сведочи сасвим јасно и недвосмислено један екскурс Никите Хонијата, који усред описа похода говори о плодовима воћа које зри у области Пропонтиде у то време, што је био и један од аргумената заговорника плана за директан удар на Просек и брзо окончавање планираног подухвата. *Златарски*, История III 129 је ове податке исправно повезао истичући да се поход одвијао у јулу—августу, али сматра да је то било 1199. године. За ову хронологију залагао се још и Васиљевски (Критические заметки 208). Та је година потом широко прихваћена. В. Историја народа Југославије I 343 (*Б. Графенауер — Т. Томоски*); Историја на македонскиот народ I 181 (*Т. Томоски*); История на България III 132 (*Б. Примов*).

Brand, Byzantium 128 предлаже другачију хронологију овог похода, сматрајући да се одиграо у лето 1197. године. *Hoffmann*, Rudimente 48 преузима такво датирање.

Нама се чини да је, ипак, најисправнија датација коју су предлагали представници старије историографије К. Јиречек и П. Мутафчијев, а то је лето 1198. године. Уп. *Јиречек*, Историја I 162; *Мутафчиев*, Владетелите 27. Одлучујући се за 1198, а не за 1197. или 1199. годину, сматрамо да хронологија коју предлажемо највише одговара згуснутим догађајима који су се одвијали у тих неколико година. Први поход Ромеја на Хрса, до кога није ни дошло јер се василевс вратио у престоницу, био је 1197. Следеће 1198. године уследио је други поход на Хрса који се завршио неуспехом. Наредне 1199. године изненадно одметање Иванка потиснуло је Добромира Хрса у други план јер Византинци нису могли да војују против господара Просека све док није био ликвидиран покрет Асеновог убице. Тако је, дакле, најпре 1199. дошло до неуспешног похода против Иванка, када је заробљен Манојло Камица, а онда су 1200. Ромеји угушили његов покрет па потом ратовали у Малој Азији, о чему казује говор из лета 1200 (Chon. Orationes 53—68). Наредне 1201. године уследио је велики покрет Камице и Хрса. Чини нам се да је редослед догађаја био управо такав.

[21] J. Калић (ВИИНЈ IV 161) с правом сматра да је овде реч о неким мањим утврђењима подсећајући да Никита Хонијат помиње само два града Добромира Хрса, а то су, као што је већ добро познато, Струмица и Просек.

гумент служила им је чињеница да је реч о православном становништву и уколико би били преведени у другу веру, навукли би гнев на оне који су их издали. Василевс се, међутим, оглушио о њихове савете.

Убрзо су Ромеји жестоко напали Просек и у почетку постигли известан успех, срчано се борећи. Пошло им је за руком да потисну браниоце са спољног бедема који је недавно био подигнут са циљем да заштити улазну капију. За одлучујући успех, међутим, нападачима су недостајале опсадне справе, што је остварење читавог подухвата чинило практички немогућим. Стога су се Византинци повукли како би већ следећег дана наставили започету опсаду. Ратна срећа била је на страни бранилаца који су се веома организовано борили. При том је значајну, па можда и одлучујућу, улогу одиграо човек који је донедавно био у ромејској служби.[22] Он је изузетно вешто командовао одељењем које је користило бацачке справе, тако да је камење које су браниоци бацали зауставило нападаче.

Убрзо је Ромеје снашла још већа невоља. Користећи се окриљем ноћи, Хрсови су људи извршили врло успешан препад, заробили ноћну стражу и натерали у бекство протовестијара Јована.[23] Поколебан неуспешном опсадом која је претила да се одужи и распрши му све планове о брзом окончавању предузетог похода, Алексије III је ступио у преговоре са Добромиром Хрсом. На тај начин је посредно признао свој неуспех у ратовању против властољубивог обласног господара.[24] Преговори су вођени истоветно као да се ради о владарима двеју зараћених држава, што указује да је у међувремену господар Просека израстао у скоро равноправног такмаца Византијском царству. Он је, додуше, признао врховну власт василевса, али то признање, у ствари, није имало некакве практичне последице. За узврат цар му је оставио Струмицу и Просек са околином, то јест оне области које је поседовао и пре ромејског похода, што значи да овом приликом није добио никакво територијално проширење. Важније од тога, међутим, било је званично признање његове власти од стране Византије. Значај овог признања не би требало ни потцењивати, али ни прецењивати, пошто се са разлогом може претпоставити да се држава Ромеја сигурно није намеравала помирити са новонасталим стањем и да ће једва чекати прилику да уништи

---

[22] Chon. Historia 506 29—34. И овај податак о човеку који је донедавно био у служби Ромеја а онда прешао код Добромира Хрса будући да га је господар Просека ако не више а оно бар редовно плаћао, говори да је Хрс према Византији иступао као врло озбиљан и вешт такмац. Наведени податак је, додуше, ипак недовољан да са̂м за себе послужи за процену имовног стања Добромира Хрса. Међутим, када се повеже са податком да је нешто касније господар Просека исплатио трновском цару позамашну своту на име откупнине протостратора Манојла Камице, може се стећи утисак да је Хрс био прилично имућан. О томе в. напомену 33 у даљем тексту.

[23] Chon. Historia 507 42—52. Хрсови људи су пуштајући празне винске каце изазвали праву пометњу у византијском логору. Потом су се изругивали над појединим ромејским предметима које су запленили у протовестијаровом шатору, међу којима су биле и његове зелене ципеле. Уп. *Златарски*, История III 130—131; ВИИНЈ IV 162—163. О титули протовестијара cf. *R. Guilland*, Fonctions et dignités des eunuques, Etudes byzantines II, Bucarest 1944, 185—220 (= Recherches I 198—236). Cf. Pseudo-Kodinos 137 sq.

[24] Извори не говоре чијом је иницијативом дошло до почетка преговора. Извор. за бълг. ист. XXV (1983) 60 (*В. Тъпкова-Заимова*) доносе додатак, из једног рукописа Никите Хонијата, у коме се доста одређено каже да је Добромир Хрс био тај који је заправо предложио преговоре.

покрет Добромира Хрса, како би тако на најједноставнији начин поништила дато признање. Читав сплет ових догађаја показује у којој је мери био пољуљан ауторитет Царства у јужним деловима Балканског полуострва.[25]

Сходно средњовековним обичајима потврђивања политичких споразума, договор између василевса и обласног господара требало је да буде оснажен браком. Предвиђено је да се Добромир Хрс, мада је већ имао закониту жену, ожени једном василевсовом рођаком. Тако је по повратку у Цариград византијски цар одвојио ћерку Манојла Камице од њеног мужа и послао је препреденоме обласном господару у пратњи севаста Константина Радина.[26] Свадба је највероватније обављена у Просеку крајем 1198. или почетком 1199. године.[27] Током саме светковине дошло је до малог инцидента који наводимо као илустрацију напрасите и сирове, па могло би се рећи и дивље, природе господара Просека. За време свадбеног весеља, док је распојасани Хрс обилато јео комаде меса заливајући их вином, млада, вероватно још збуњена неочекиваним доласком из „царице свих градова" у ову провинцијску забит а и из срамежљивости која приличи обичајима младенаца, није ништа окусила са богате трпезе. Када јој је Хрс наредио да му се придружи у јелу и пићу, она је оклевала, остајући доследна у својој стидљивости, што је бахатог младожењу дубоко повредило па јој је изговорио много ружних речи на свом језику, а онда и на грчком љутито рекао да не треба ни да пије ни да једе.[28] Тако се господар Просека оженио невестом са византијског двора.[29]

Сачувани изворни подаци нам ништа не говоре о томе како је Добромир Хрс организовао власт на својим земљама.[30] Чини се да је врло вероватна претпоставка према којој је преузео наслеђени порески систем, наравно преуредивши га и прилагодивши својим потребама. При том

---

[25] *Каждан*, Освобождение 133 пише да Византија више није имала снаге да шаље војску у рејон Трнова или Софије већ је могла само да се бори са полунезависним управницима као што су били Иванко и Добромир Хрс.

[26] Овај податак би можда могао да нам посредно помогне око датирања похода Алексија III на Просек. Ако га датирамо у 1199. како чине многобројни истраживачи, то би значило да је брак између Добромира Хрса и протостраторове ћерке склопљен када је Манојло Камица већ био у бугарском ропству, што нам се не чини много вероватним. Притом наравно искључујемо могућност да је покрет Иванка и започео и био угушен исте 1200. године. У случају да је поход Просека био 1198, што је хронологија за коју се ми залажемо, значило би да је брак склопљен у време док је Манојло Камица још увек био у Цариграду, што нам се ипак чини вероватнијом могућношћу.

Јованка Калић (ВИИНЈ IV 163) истиче да је ово једини помен севаста Константина Радина у делу Никите Хонијата. О титули севаста cf. *L. Stiernon*, Notes de titulature et de prosopographie. Sebaste et Gambros. REB 23 (1965) 222—243.

[27] *Златарски*, История III 131 на овај начин датира свадбу али је ставља у крај 1199. или почетак 1200. године, дакле једну годину касније, као уосталом и све догађаје око Добромира Хрса у последњим годинама XII столећа.

[28] Chon. Historia 507 60—508 66. Уп. *Златарски*, История III 131; ВИИНЈ IV 163.

[29] *Златарски*, История III 131 н. 2 с правом исправља Успенског (Образование 195) који пише да је тада у Просек одведена Теодора, кћи севастократора Исака Комнина, претходно обећана Иванку. Истина, доцније се Теодора заиста и обрела у Просеку као нова Хрсова супруга, што је вероватно и био разлог који је изазвао збрку код руског византолога.

[30] *Hoffmann*, Rudimente 122 указује на недостатак изворних података о финансијском положају Добромира Хрса, а такође и о пореском систему.

би се могло очекивати да је, као и Иванко, у службу примао своје сународнике што је у крајњој линији било и сасвим природно. Не треба, међутим, исувише строго схватити последњу претпоставку, јер је Хрс, уколико му је то било од користи, у своју службу примао и Ромеје.[31] И, на крају, свакако треба рачунати и са приличним уделом његове самовоље у поменутим областима јер би погрешно било очекивати превелико поштовање закона од овог суровог и моћног господара. Његова је сила највише и почивала на јачини тврђава и неприступачности брдског терена где су били смештени поседи којима је владао.

После великог успеха у 1198, за Добромира Хрса наступила је релативно мирна 1199. година, јер је плима нових и по Византијско царство веома непријатних догађаја скренула пажњу владајућих цариградских кругова са господара Просека на родопског великаша Иванка. Убица Асена I се одметнуо у првим месецима 1199. године. Није искључено да су га у тој одлуци учврстили Хрсови успеси. Тако је и можда планирани поход Ромеја на господара Просека морао да сачека нека срећнија времена пошто је Иванко био ипак далеко опаснији противник по Царство него Добромир Хрс. Чак ни следећа 1200. година није донела ништа ново у односима Добромира Хрса и Византије пошто су Ромеји најпре угушили покрет Иванка а оида морали да се позабаве питањима на малоазијском ратишту.[32]

Следеће помињање господара Просека у делу Никите Хонијата у вези је са протостратором Манојлом Камицом, његовим тастом, кога је 1199. заробио Иванко, а који се потом обрео на двору трновског цара Калојана. Када је Алексије III одбио све протостраторове молбе да га откупи из ропства, то је учинио Добромир Хрс. Мотиви господара Просека да се одлучи на овакав корак засигурно нису били само побуђени новом рођачком везом, проистеклом из поштовања зета према тасту. Таква врста болећивости бесумње није била својствена Добромиру Хрсу. Још мање су поменути мотиви проистицали из алтруистичких побуда господара Просека. Рачуница је, наравно, била искључиво политичка, срачуната да се искористи новонастала ситуација и уз помоћ једног од најважнијих византијских војсковођа прошири и још више учврсти власт обласног господара. Добромир Хрс је на име откупа за Манојла Камицу дао трновском цару вредност у износу од два континарија злата.[33] Из Просека је протостратор поново упутио молбу василевсу да надокнади Хрсу откупнину, али ни овога пута није наишао на разумевање свог блис-

---

[31] Нама се чини, мада се то не каже одређено у делу Никите Хонијата, да је човек који је командовао одељењем са бацачким справама у служби Добромира Хрса (о њему в. напомену 22) приликом опсаде Просека, а претходно службовао код Византинаца, био у ствари Ромеј.

[32] О томе извештава говор Никите Хонијата који је одржао у лето 1200. године. Cf. Chon. Orationes 53—68.

[33] Реч је о прилично великој вредности која указује да је Добромир Хрс био врло имућан. С обзиром да је један византијски кентинариј износио тридесет два килограма (*Schilbach*, Metrologie 171—172) то значи да је за откуп Манојла Камице Добромир Хрс платио шездесет четири килограма злата. Као згодно поређење може да послужи податак да је Византија само неку годину раније плаћала огроман годишњи данак Хенрику VI у износу од шеснаест кентинарија злата. В. *Осшроіорски*, Историја 386. Значи да је Добромир Хрс за откуп Манојла Камице из бугарског ропства платио једну осмину годишњег византијског данка.

ког рођака. Не можемо да се отмемо утиску како је Добромир Хрс, будући врло трезвен а и сâм аморалан, вероватно био уверен да Алексије III неће послати откупнину, па је стога без поговора и дозволио протостратору да поново моли цара, уверен у безнадежност тога покушаја. Тешко ћемо поверовати да је откупио таста само зато да би га мало касније вратио у Цариград за исту своту. Препредени великаш, добро свестан беспризорности василевса, знао је да о помирењу Алексија III и Манојла Камице неће доћи. Чак, усуђујемо се рећи, на неки начим имао је и разумевања за аморални став византијског цара који је заробљавање протостратора искористио да му без икаквог разлога конфискује целокупну имовину, јер му грамзивост те врсте није била страна. Користећи озлојеђеност Манојла Камице, коме су сви путеви за повратак у Цариград били затворени, са њим је сковао план о нападу на неке византијске поседе у близини својих територија. Иницијатор је вероватно био Добромир Хрс, мада то у крајњој линији и није од посебне важности, а протостратор се сагласио увидевши да су све његове везе са престоницом прекинуте.

Новопечени савезници су 1201. године кренули на запад ударивши на ромејске области које су биле у суседству земаља Добромира Хрса. Прва на удару била је Пелагонија коју су заузели доста лако.[34] Такође су веома лако, тако рећи без икаквог отпора, потчинили Прилеп, а потом и остале крајеве идући према југозападу. Лакоћа са којом су прошавши кроз долину Темпи, путем који повезује Солун и Атину преко Ларисе, дошли у заравњену и пространу Тесалију, а потом узбуркали Средњу Грчку и Пелопонез, убедљиво говори о пољуљаном ауторитету централне власти у тамошњим провинцијама. Само се тако може објаснити чињеница да је поменута акција за веома кратко време подигла на ноге већи део поседа Византијског царства. Стиче се утисак да су Средња Грчка и Пелопонез једва чекали овакав догађај који би им послужио као подстицај да здушно иступе против централне власти. Упутно је подсетити да је истовремено са замашним покретом Хрса и Камице букнула и побуна трећег великаша, Јована Спиридонакиса, који се прогласио независним у области Смољана.[35] Тако су европске провинције у лето 1201, налазећи се у стању метежа и пометњи, врвеле од побуна. Новонастало стање, које се приближавало критичној тачки, одлучно и у први план је истакло захтев за веома хитном противакцијом, изискујући од василевса завидну енергичност у делању. Стога је Алексије III, сходно захтевима које су саме прилике јасно наметале, поделио сакупљену војску на два дела. Први је поверио Алексију Палеологу пославши га на Јована Спиридонакиса, а други на челу са Јованом Јонополнтом упутио против Манојла Камице који се показао као далеко жилавији противник.

После успешне акције са тастом, Добромир Хрс се вратио на своје поседе у Македонији, остављајући Манојла Камицу да се учврсти у Тесалији. Упоредо са слањем војске против протостратора, Алексије III је, будући да се веома добро уверио у снагу савеза Хрса и Камице, приступио једној препреденој дипломатској акцији, смишљеној да некако

---

[34] Ј. Калић (ВИИНЈ IV 128) с правом сматра да у делу Никите Хонијата Пелагонија не значи само град Битољ већ је посреди и цела равница око овога града.

[35] О Јовану Спиридонакису биће више речи у четвртом одељку овога поглавља, где ће бити и прецизније одређена област Смољана.

раздвоји господара Просека од његовог византијског таста. Јасно је да би се у случају успеха замишљеног маневра далеко лакше обрачунао појединачно са сваким. Велике наде је полагао на превртљивост вероломног Хрса, који је лако мењао страну уколико би из тога извукао неку корист. Василевсу су на руку ишле и неке помало неочекиване околности, које су му донеле повољан обрт о коме донедавно није могао ни да сања. У овом особито важном тренутку за ромејску државу дошло је до, на први поглед, прилично изненадног приближавања Византијског и бугарског царства, готово незамисливог у претходним годинама беспоштедног ратовања. Ствари постају далеко јасније и схватљивије ако се пажљиво осмотри новонастало стање после спектакуларне акције Хрса и Камице.

Силни трновски цар Калојан, који је из сасвим разумљивих разлога стално подржавао и против Византије спремно хушкао све отпаднике у пограничним областима, сада се окренуо против Добромира Хрса. Није тешко претпоставити који су заправо били разлози за промену његовог држања према господару Просека. Велики успеси које је овај обласни господар постигао у лето 1201, уздигли су га преко границе до које је трновски цар могао бити равнодушан и безбрижан. Проширење Хрсових територија као и чињеница да је уз себе имао Манојла Камицу, а на неки начин и узавреле византијске провинције континенталне Грчке, претила је да непосредно угрози Калојана. Мала област којом је Хрс у почетку владао, и која је била ипак релативно безначајна, постепеним ширењем запретила је да се у будућности можда претвори и у јаку државну творевину, чиме би довела у питање тековине и напоре оснивача другог бугарског царства. Другим речима, Калојану је Добромир Хрс на неки начин и одговарао док је био ситан господар, као нека врста противоружја Византији, али су догађаји из лета 1201. из корена променили значај властољубивог великаша. Стога је дошло до приближавања цариградског и трновског двора, потребног обема странама у том тренутку, чији је резултат био мир склопљен крајем 1201. године.[36] Према одредбама споразума, који је предвиђао поделу Хрсових поседа, Византија је требало да добије Струмицу а Бугарска Просек.[37]

У међувремену текла је дипломатска акција Алексија III који је ступио у преговоре са Хрсом како би га одвојио од Манојла Камице. При том је, изгледа, опрезни господар Просека упорно одбијао све позиве да се појави у византијском логору, поучен несрећном судбином

---

[36] Више светлости у услове тада склопљеног мировног уговора, који Никита Хонијат у својој историји само региструје (Chon. Historia 535 1—2) уноси говор Нићифора Хрисоверга одржан у петак 10. јануара 1202. године (Niceph. Chrysobergae 13—23). *Мушафчиев*, Владетелите 39—41 иако није располагао говором Нићифора Хрисоверга, исправно је наслутио неке одредбе тог договора, мада су му се поткрале и неке непрецизности што је сасвим и разумљиво. Он сматра да је уговор склопљен у лето 1201. а уперен против Добромира Хрса, који је био опасан за обе стране. Према одредбама уговора Византијско царство је требало да узме Струмицу а Бугарска Просек. Из говора Нићифора Хрисоверга сазнајемо да је Калојан заратио против Добромира Хрса, што је чињеница која одмах чини јаснијим циљ споразума двојице царева који Никита Хонијат само наводи без икаквих објашњења. Cf. Niceph. Chrysobergae 19.26. Б. Фељанчић (ВИИНЈ IV 241 н.13) сматра да је Калојанова политичка рачуница била погрешна пошто се окренуо против великаша који му је могао бити природни савезник у борби против Византијског царства.

[37] *Дуйчев*, Проучвания 104.

Иванка. Василевс му је обећао руку своје унуке Теодоре, ћерке покојног севастократора Исака Комнина, некадашње Иванкове веренице, која је и у ово време била дете и није могла имати више од осам година. За узврат ромејска страна би добила недавно изгубљену Пелагонију и Прилеп. Договор је био постигнут пошто је Добромир Хрс пренебрегао претходно пријатељство са сада већ бившим тастом Камицом који је остао сâм да се бори против војске коју је на њега послала цариградска влада. А, с друге стране, у Просеку се обрела још једна невеста из Цариграда, која је Добромиру Хрсу била већ трећа жена.[38]

Пошто нису били окончани сукоби са Манојлом Камицом, василевс је лично кренуо против протостратора крајем 1201. године.[39] На повратку из овог успешног похода Алексију III пошло је за руком да освоји Струмицу, други по важности град у областима које је држао Хрс.[40] Значи да је византијски цар, пошто је ликвидирао покрет Манојла Камице, једноставно заборавио на недавни договор са Хрсом, па је у знатно повољнијој ситуацији решио да се обрачуна са њим. После овог похода Добромиру Хрсу остали су само Просек са околином, па је у таквим приликама ушао у 1202. годину. Уједно је то и последњи директан податак о овом обласном господару у сачуваним изворима. Шта се даље догодило с њим можемо само посредно да реконструишемо из податка да се нешто доцније у Просеку налазио управник кога је поставио бугарски цар.[41] По свој прилици, Хрс, будући лишен помоћи осталих обласних господара чији су подухвати већ били пропали, није имао снаге да одоли Калојану коме је Византија сагласно споразуму препустила Просек. Тако је пропао и последњи од обласних господара у овим подручјима пре 1204, који је успео да се најдуже одржи на власти.[42]

Упоређујући, на крају овог одељка, Иванка и Добромира Хрса, будући да су имали извесне сличности, почев од неромејског порекла, можемо истаћи да је господар Просека, додуше, у приличној мери заостајао у војничким и организаторским способностима за убицом Асена I, али је исказао већу лукавост и моћ прилагођавања, што су чињенице које се тешко могу оспорити. Али и за подухват Хрса може се рећи да, као и Иванков, није имао сутрашњицу. Припала му је једино тужна слава покрета који се најдуже одржао насупрот Византијском и бугарском царству.

---

[38] Пре женидбе ћерком протостратора Манојла Камице, Добромир Хрс је већ био ожењен, што значи да би му брак са Теодором био трећи. Не треба, међутим, искључити могућност да је господар Просека могао имати раније још неку жену.

[39] Говор Никифора Хрисоверга одржан на самом почетку 1202. године сасвим прецизно ставља овај поход цара Алексија III против Манојла Камице и ликвидацију његовог покрета у сам крај 1201. године.

[40] Chon. Historia 535 95.

[41] Реч је о Калојановом намеснику у Просеку кога на једном месту у својој историји помиње Никита Хонијат. Cf. Chon. Historia 619 50. Његово име које се на грчком пише Ἐτζυϊσμένος различито је навођено у литератури. Опширније о самом имену в. *Мутафчиев*, Владетелите 42. Ми ћемо га означити као Шишман мада смо свесни да то истовремено и није најпогоднији начин на шта уосталом и указује Мутафчијев.

[42] Читава епизода из византијске историје која се односи на Иванка, Добромира Хрса и Манојла Камицу доспела је и у књигу Мавра Орбина — Краљевство Словена. Уп. *М. Орбин*, Краљевство Словена, прев. са италиј. З. Шундрица, Београд 1968, 266—272. У вези са тим инструктиван је чланак: *Ф. Баришић*, Византијски извори у далматинској историографији XVI и XVII века, ЗРВИ 7 (1961) 227—257.

3. МАНОЈЛО КАМИЦА

Камице су били један од осамдесет родова неромејског порекла између три стотине четрдесет византијских породица које су сачињавале владајућу класу у Царству XI и XII столећа, а о којима су сачувани трагови у изворима.[1] Чињеница да је скоро сваки четврти аристократски род у држави Ромеја био страног порекла речито казује о отворености византијског друштва, као и да је Византијско царство било права космополитска држава, у много чему јединствена у средњовековној хришћанској васељени, па уопште и у целокупном средњовековном свету. Камице су припадали редовима војне аристократије. На позорницу византијске историје ступили су за царевања Алексија I, односно на граници између XI и XII века, по свој прилици управо као војсковође.[2] Били су, изгледа, турског или арапско-турског порекла.[3] Са обе царске династије, Комнинима и Анђелима, склопили су родбинске везе, а достигли су и велико богатство и имали крупне земљишне поседе.[4] Етимологија њиховог презимена није баш поуздано разјашњена, тако да постоје две претпоставке. Према једној, грчког је порекла и долази од глагола χαμμύω што значи трептати, жмиркати, намигивати, те стога има и помало пејоративан призвук, а према другој етимологија је турска.[5] Није на одмет истаћи да је породица Камице била једна од најистакнутијих и уживала велики углед у Никејском царству, образованом на рушевинама византијске државе, у западним деловима малоазијског полуострва.[6]

Манојло Камица,[7] вероватно најистакнутији представник ове породице, био је син Константина Камице и Марије Анђео.[7a] По мајчиној линији био је праунук великог цара Алексија I Комнина.[8] Реч је о истакнутом византијском великашу, рођеном око 1150,[9] истакнутом како по пореклу тако и по богатству.[9a] Нарочито је Манојло Камица био чувен по свом богатству које му је на крају крајева донело несрећу. Његово је богатство, изгледа, ишло чак дотле да је можда био најбогатији човек

[1] *Каждан*, Состав 88—101 даје листу од три стотине четрдесет византијских породица, на којој се Камице налазе на 74. месту са девет чланова. Листа је, иначе, направљена према броју припадника појединих породица о којима су сачувани подаци у шароликом изворном материјалу.

[2] Ibid. 117, 139, 215.

[3] Ibid. 200, 217.

[4] Ibid. 171, 197, 251. У знаменитом уговору између крсташа и Млечана из 1204. године помињу се поседи породице Камица. Реч је о велепоседима који су се налазили у западним областима Мале Азије, у близини Лаодикеје и долине Меандра. Cf. Partitio Ramaniae 218 24, 246. Oikonomidès, Décomposition 20—21; *Ферлуга*, Племство 116; *Angold*, Government 172.

[5] *Каждан*, Состав 186 н. 167.

[6] *Angold*, Government 69.

[7] Недавно је о протостратору Манојлу Камици веома подробно расправљао *Варзос*, Γενεαλογία II 690—713 бр. 175.

[7a] Cf. *Cognasso*, Un imperatore bizantino 280; *Варзос*, Γενεαλογία II 690.

[8] Марија Анђео, мајка Манојла Камице, била је кћи Константина Анђела, оснивача династије Анђела, и Теодоре Комнине, најмлађе ћерке Алексија I. *Острогорский*, Возвышение 129 (= СД III 342) дао је генеалогију рода Анђела у XII столећу, где се лепо могу видети све поменуте родбинске везе.

[9] Уп. *Варзос*, Γενεαλογία II 690 н. 4.

[9a] *Острогорский*, Возвышение 127 (= СД III 340); *Brand*, Byzantium 119.

у Цариграду, па чак и у Византији.[10] Текао је каријеру војсковође, што је иначе и била традиција његове породице, ако се подсетимо да су управо тако Камице и ушле у византијске врхове, а носио је титулу протостратора.[11]

Колико се може закључити на основу расположивих извора, протостратор Манојло Камица почео је да игра важнију улогу у збивањима битним за Византијско царство бурне 1185. године. Тада се, наиме, налазио међу неколицином војсковођа старог Андроника I Комнина, које је овај желео да ангажује против победоносне најезде норманских трупа.[12] Иначе, на страницама историјског дела Никите Хонијата, главног извора и за овог обласног господара, Манојло Камица се појављује у вези са узбудљивим и по Царство критичним догађајима око узурпације Алексија Бране, несумњиво најбољег византијског војсковође средином осамдесетих година XII века, који је покушао да се домогне круне византијског цара. Послат да се бори против устаника другог бугарског царства, овај сјајни војсковођа, победник над Норманима код Мосинопоља и Димитрице, и спасилац Царства, прогласио се за цара у близини Једрена, одакле је изгледа и потицала његова породица и у тим пределима имала своје поседе.[13] Ова узурпација, чије је датирање поделило многобројне истраживаче, пошто је хронологија догађаја у делу Никите Хонијата врло замршена а ово је само један од примера који то лепо илуструје, одиграла се у првој половини 1187. године.[14] На челу велике

---

[10] *Златарски*, История III 138 можда и не претерује када каже да је Манојло Камица био најбогатији човек на свету (sic!).

[11] Ова се титула налазила на 25. месту листе титула световних достојанственика Византијског царства коју садржи Псеудо-Кодинов спис из средине XIV столећа. Cf. Pseudo-Kodinos 137 sq. О титули протостратора специјално cf. *Guilland*, Protostrator 156—169 (= Recherches I 478—497); *A. Hohlweg*, Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des oströmischen Reiches unter den Komnenen, Miscellanea Byzantina Monacensia 1, München 1965, 111—117. Првобитно је протостратор био први међу страторима, односно први међу онима који су водили рачуна о василевсовом коњу. Доцније је, наравно, као и многе друге, титуле, изгубила некадашњи смисао. Сачуван је и један печат Манојла Камице на коме се наводи његова титула протостратора. Cf. *V. Laurent*, Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine, Athènes 1932, No. 319. Текст је следећи: [Πρ]ωτοστράτορος [τοῦ Κα]μίτζη [πατρ]όθεν σφραγὶς Μανουὴλ [ἐξ]αδ[έλφου] μητρόθεν Κομνηνοδούκα τοῦ κρατοῦντος [δεσπότου].

[12] Eustazio di Tessalonica 72 18. *Brand*, Byzantium 58 комбинујући вести Никите Хонијата и Евстатија Солунског сматра да је Андроник I имао на располагању у то време седморицу угледних војсковођа. То су били: василевсов син Јован Комнин, Андроник Палеолог, Алексије Врана, Андроник Дука, Константин Макродука, Андроник Лапардас и Манојло Камица. Нема сумње да је међу њима најбољи био Алексије Врана.

[13] *Каждан*, Состав 200, 202 указује да су Вране биле породица словенског порекла.

[14] Многобројни истраживачи су били склони да узурпацију Алексија Вране датирају у 1186. годину Уп. *Васильевский*, Критические заметки 191; *Златарски*, История III 445—448; *Дуйчев*, Въстанието 356; История на България III 123 (*Д. Ангелов*).

За разлику од ове известан број научника је још одавно предлагао нешто другачију хронологију, померајући је за једну годину касније, дакле у 1187. Cf. *Cognasso*, Un imperatore bizantino 52; *Dölger*, Regesten II 1574, 1575; *Сюзюмов*, Внутренняя политика 69; *Каждан*, Освобождение 127 веома убедљиво показује, на основу података о кретању Конрада од Монферата, победника над Алексијем Враном, да је угушивање покрета морало бити у априлу 1187. или нешто касније али никако 1186. године. Чини се да је читаво питање убедљиво разрешио и Бранд (Byzantium 273—274) који је у посебном додатку расправљао о хронологији раних година владе Исака II Анђела и дошао до закључка да је покрет Алексија Вране ликвидиран у периоду април—јун 1187. године.

војске, Алексије Врана се запутио према Цариграду решен да на најнепосреднији начин, отвореним ударом и без икаквог околишења, преотме престо Исаку II Анђелу. У ужурбаним припремама које је василевс предузео за одбрану, праћеним приличним страхом и смушеном пометњом, видну улогу одиграо је и протостратор Манојло Камица. Не само да је учествовао у одлучујућој бици већ је и византијском цару, који се узрујано спремао за одлучујући обрачун, ставио на располагање огромне суме новца.[15] Код протостратора је, изгледа, постојала војничка суревњивост, помешана са личном мржњом, према успешном и славном војсковођи какав је био Алексије Врана.[16] У уништавању ове узурпације видео је Манојло Камица велику прилику да припреми властито уздизање, будући да му је Врана био опасан такмац и знатно га надмашивао у војничким способностима. У жестокој бици која се одиграла надомак Цариграда победиле су снаге Исака II, али су одлучујућу превагу донели најамници са Запада, предвођени италијанским маркизом Конрадом од Монферата. Овај, ратовању вични ритер, у директном двобоју убио је опасног узурпатора. Манојло Камица је командовао левим крилом царске војске. На тај начин, са падом Алексија Бране започело је истинско уздизање протостратора, који је у годинама које су следиле предводио најодговорније војне походе. На тај начин је Манојло Камица, уместо Алексија Бране, постао водећи византијски војсковођа. Акције које је он водио, међутим, биле су променљиве среће, пошто је далеко заостајао за својим претходником.

Већ у касно лето исте, дакле 1187. године, суделовао је у походу који је Исак II предузео против устаника у Бугарској, командујући једним делом војске, док су остале војсковође предводиле други део, што највероватније указује да је Манојло Камица био главни војсковођа. Овај се поход, међутим, завршио тешким поразом Византинаца код Лардеје, октобра 1187, што значи да се протостратор није особито прославио.[17]

Више умешности и успеха Манојло Камица није исказао ни две године касније, у лето 1189, када су учесници трећег крсташког рата, предвођени Фридрихом I Барбаросом, дошли на Балканско полуострво. Будући да односи између византијског и немачког цара нису били најбољи, Исак II је, знајући са долазак крсташа, послао војску на челу са Манојлом Камицом и доместиком Запада Алексијем Гидом у пограничне области према Бугарској, дакле у сусрет ритерима који су се кретали према

---

15 *Guilland*, Protostrator 162 (=Recherches I 482). О побуни Алексија Бране говори се, између осталог, и у опширном похвалном слову које је Михаило Хонијат посветио Исаку II Анђелу. Cf. Mich. Choniates I 208—258.

16 *Дуйчев*, Въстанието 352 упозорава, чини нам се са пуним правом, да је протостратор Манојло Камица био у личној мржњи према Алексију Врани па је и стога дао велике суме новца василевсу.

17 Поједини историчари који су узурпацију Алексија Бране датирали у 1186. овај поход Ромеја и пораз код Лардеје стављају, што је сасвим природно и одговара следу збивања, у касно лето и рану јесен 1186. Уп. *Васильевский*, Критические заметки 194; *Златарски*, История II 461; История на България III 124 (*Д. Ангелов*). Главни извор за бој код Лардеје је похвално слово Никите Хонијата из октобра 1187 (Chon. Orationes 6—12. За датацију и уопште нешто више о сâмоме слову Cf. *Dieten*, Erläuterungen 65—79). Наведени пораз Ромеја регистрован је, наравно, и у историјском делу Никите Хонијата (Chon. Historia 396 63—397 90) али се протостратор не помиње.

византијској престоници. У складу са василевсовим замислима требало је да ромејске војсковође заподевају чарке мањих размера и отежавају крсташима снабдевање храном. Веће сукобе требало је избегавати и усредсредити се само на тактику досадног узнемиравања, док су у међувремену текли преговори. Манојло Камица је посредовао у размени писама у којима је изречено низ тешких речи и увреда. Војска коју је предводио протостратор, међутим, претрпела је тежак пораз у једном сукобу, па се Манојло Камица једва спасао бекством, избегавајући тако заробљавање.[18]

Ни следеће помињање Манојла Камице на страницама историјског дела Никите Хонијата не уноси нимало више ведрине у протостраторову биографију. Реч је, наиме, о великом походу Исака II против Бугара 1190, четвртом од укупно пет које је овај византијски цар водио према трновској држави. Хотећи да овога пута коначно ликвидира покрет бугарских устаника, Исак II је припремио амбициозан подухват, користећи се тактиком коју су примењивали ранији цареви Ромеја у ратовањима против првог бугарског царства. Део војске је пребачен до ушћа Дунава, како би напали Бугаре с леђа, а део је кренуо уобичајеним путем преко Тракије, што значи да је трновска војска била притиснута и са севера и са југа. У походу су, поред сâмог Исака II, учествовали најистакнутији византијски великодостојници, будући цар Алексије Анђео, василевсов стриц севастократор Јован Дука, Манојло Камица и Исак Комнин, потоњи севастократор који је живот завршио у бугарском ропству.[19] Не само да је и овога пута одлучујући успех изостао него је Ромеје задесила права катастрофа, пошто су у планинским теснацима Бугари изненада напали средишњи део византијске војске и потпуно га десетковали. Међутим, претходница на чијем челу су били Манојло Камица и Исак Комнин, као и заштитница коју је предводио искусни севастократор Јован Дука, прошли су много боље. Ипак, Никита Хонијат који је у својој историји подробно описао овај пораз Византинаца, морао је да се прихвати незахвалне дужности писања похвалног слова у коме је величао победу ромејског оружја.[20] И, то треба посебно истаћи, Никита Хонијат сјајно је одговорио захтеву тренутка величајући василевсове успехе мада је права истина била сасвим другачија.

Промена на престолу до које је дошло у априлу 1195, изгледа, није битније утицала на даљу каријеру протостратора Манојла Камице. И један и други василевс су били, заправо, његова браћа од ујака.[21] У изворима је забележено да је Манојло Камица учествовао у обреду свеча-

---

[18] Chon. Historia 402 56—404 93, 408 91—410 48. Ansbert, Historia 38—39. О овим догађајима врло исцрпно пишу: *Златарски*, История III 21—29; *Brand*, Byzantium 179—181. Поменута збивања из лета 1189. региструју и *Guilland*, Protostrator 162 (= Recherches I 482); *Јиречек*, Историја I 156.

[19] О севастократору Исаку Комнину већ је било речи у одељку који се односи на Иванка.

[20] Chon. Orationes 26—34. (Опширније о овом говору cf. *Dieten*, Erläuterungen 81—87). О поменутом догађају такође cf. Chon. Historia 429 75—431 47. У литератури су о овом неуспеху Ромеја писали, између осталих; *Златарски*, История III 62—70; *Wolff*, Empire 185—186; *Brand*, Byzantium 92—93; История на България III 128 (*Б. Примов*).

[21] У неколико махова Никита Хонијат подвукао је сродство Манојла Камице са царевима Исаком II и Алексијем III Анђелима увек користећи термин ἐξάδελφος. Cf. Chon. Historia 403 61; Chon. Orationes 10 34; Chon. Orationes 106 11.

ног крунисања новог василевса Алексија III, које је обављено у Светој Софији, тако што је новом цару довео арапског коња.[22] Овај детаљ можда говори да ни у овим временима када је титула протостратора већ одавно променила свој смисао, ипак није била заборављена њена давнашња садржина, а то значи први међу онима који су се старали о василевсовом коњу.

Већ следеће, 1196. године, после бурних догађаја који су на трновском двору уследили након убиства Асена I, Манојлу Камици био је поверен изузетно важан и одговоран задатак. После извесног оклевања Алексије III се ипак одлучио да пошаље помоћ Иванку, Асеновом убици и тренутном господару Трнова.[23] На челу војске која се запутила према Бугарској стајао је протостратор. Поверавање овог задатка, чији је исход за Византију у том тренутку био од необичне важности, Манојлу Камици речито говори да је свакако био један од најповерљивијих људи византијског цара, па можда и главни ромејски војсковођа. Изазов, боље рећи прилика да се прослави, били су веома велики. Ни овај подухват, међутим, није донео славу протостратору већ горак укус неуспеха, пошто је после отказивања послушности деморалисане војске морао да се недостојно врати у престоницу. Убрзо му је, ипак, стигла некаква утеха, јер се све поновило и када је сâм василевс на челу још многољудније војске кренуо са намером да притекне у помоћ Иванку чији је положај у Трнову бивао све несигурнији.[24]

Следеће помињање Манојла Камице на страницама Хонијатове историје односи се на супарништво између севастократора Јована Дуке и протостратора, и од особите је важности за питања која нас занимају. У неколико махова је, наиме, Алексије III боловао од подмукле костобоље која му је нападала ноге. Да је болест била веома озбиљна сведоче и подаци како је василевс бивао скоро сасвим непокретан, тако рећи прикован за постељу, што је код њега изазивало потпуну потиштеност, тако да је време проводио у својој соби одбијајући посете. Царева опака болест потакла је чак и бриге за наследника престола, поготово када се зна да није имао мушког наследника него три ћерке. Неуморно славољубиви севастократор Јован Дука, стриц Алексија III, чије амбиције нису спласле ни под теретом година, истакао је своју кандидатуру, мада је већ био у поодмаклој старости.[25] Њему се, међутим, одлучно супротставио протостратор Манојло Камица сматрајући да као василевсов брат од ујака

[22] Chon. Historia 457 14—458 40. Овај податак није у литератури чешће коришћен. *Guilland*, Protostrator 162 (= Recherches I 482) није, наравно, пропустио прилику да га региструје.

[23] О овоме је већ било опширније расправљано у одељку који се односи на Иванка. Уп. такође *Варзос*, Γενεαλογία II 697—698.

[24] Ове две неуспеле епизоде о којима нас извештава Никита Хонијат (Chon. Historia 471) региструју готово сви истраживачи који су се бавили поменутим питањима. В. *Златарски*, История III 103; *Brand*, Byzantium, 126; *Guilland*, Protostrator 162 (= Recherches I 482)

[25] Јован Дука је желео да се попне на византијски престо још у време драматичних догађаја из септембра 1185. *Острогорский*, Возвышение 123 (= СД III 336—337) позивајући се на податке Никите Хонијата пише да је сам понудио да му на ћелаву главу ставе дијадему, пошто је Исак Анђео оклевао, па закључује да севастократору околности нису ишле на руку с обзиром на чињеницу да је био већ стар а народ је због Андроника I био неповерљив према старцима. С правом Острогорски истиче да је Јован Дука према способностима далеко надмашивао братанце Исака II и Алексија III Анђеле. Cf. *Polemis*, Doukai No. 40.

има право на царску круну.[26] С обзиром да је Јован Дука далеко надмашивао Манојла Камицу, бар када су у питању биле способности, наш је утисак да су аргументи протостратора могли да буду једино садржани у чињеници да је био знатно млађи од севастократора. Овај податак свакако треба имати у виду када се разматра случај Манојла Камице као обласног господара јер баца сасвим нову и другачију светлост на догађаје који су довели до његовог одметања.[27] Алексије III, будући и са̂м похлепан на власт, изгледа никада није заборавио држање свога блиског рођака за време док је био тешко болестан. Василевсова освета, ако можемо употребити ту реч за удео Алексија III у потоњим страдањима Манојла Камице, била је врло окрутна.

Догађаји око Иванковог одметања у првим месецима 1199, који су Византијском царству донели низ невоља и стрепњи, били су на неки начин кобни и за политичку каријеру и живот протостратора Манојла Камице. Алексије III је против родопског великаша послао многољудну војску коју су предводили истакнути великодостојници. Тако су између осталих били и василевсови нови зетови, Теодор Ласкарис и Алексије Палеолог, а уз њих био је и протостратор, који је, изгледа, био главнокомандујући. После почетних успеха, који истини за вољу нису били од пресудног значаја, ромејска је војска упала у замку лукавог Иванка и претрпела осетне губитке.[28] Бољар је заробио приличан број византијских војника, међу којима је био и Манојло Камица. Без жеље да се умањи сјајан тактички маневар даровитог родопског великаша, треба истаћи чињеницу да је великом Иванковом успеху у знатној мери допринела и недовољна обазривост Манојла Камице. Успешан почетак похода, као и крајње резервисано и повучено држање препреденог бољара, потхрањивали су охоло самољубље Манојла Камице, истовремено успављујући његово осећање за опасност, тако да је заборавио да има посла са изузетно даровитим и спретним војсковођом. Та му се неопрезност, што је само благи израз за олако потцењивање, грубо осветила и по њега постала злокобна што је показао и необичан колоплет догађаја који су потом уследили. Овај неуспех протостратора као и читава претходна каријера војсковође никако му не могу обезбедити место међу великим византијским војсковођама чији број у дугој повести државе Ромеја свакако није био мали. Штавише, чини нам се да је у случају Манојла Камице реч о војсковођи скромних домета и ограничених способности. Изнесену оцену, за коју мислимо да никако није претерана, не може да ублажи ни податак да је живео и деловао у једном од најнеславнијих периода хиљадугодишње византијске историје.

Заробљавање протостратора Манојла Камице означило је истовремено и крај његове каријере као ромејског војсковође. И тако, док се остатак византијске војске, видно деморалисан изненадним поразом, повукао потраживши прибежиште у ближој околини Филипопоља, без намере да настави предузети поход, за Камицу су започели дуги месеци

---

[26] Chon. Historia 498 16—19. Ова вест није измакла пажњи истраживача. Cf. *Guilland*, Protostrator 162—163 (= Recherches I 482), *Ферјанчић*, Севастократори 165—166.

[27] Стога помало изненађује да ову вест Никите Хонијата J. Хофман уопште не региструје у својој књизи.

[28] О читавој акцији већ је било речи у одељку посвећеном родопском великашу Иванку. Уп. *Варзос*, Γενεαλογία II 704—705.

тегобног сужањства. Иванко га је убрзо предао Калојану, тако да је овај угледни достојанственик Византијског царства постао заточеник на трновском двору, послуживши бугарском цару као погодна прилика за прављење различитих планова. Калојан је, наиме, за овако угледног заробљеника затражио од Алексија III позамашну откупнину у износу од два кентинарија злата.[29] Међутим, на велико изненађење трновског цара, а вероватно још веће Манојла Камице, ова понуда није оставила никакав утисак на василевса. Богатство Манојла Камице било је толико да је могао сâм себе да откупи релативно лако. Као да је једва дочекао ову прилику, Алексије III конфисковао је целокупну имовину свог блиског рођака, која је бесумње била огромна будући да је протостратор био можда и најбогатији Ромеј. Овај гест неутољиве похлепе који се никако није могао правдати чак ни тешким стањем државних финансија, само је један у низу сличних које је учинио василевс, тако да даје за право историографији да га представља у врло неповољној светлости. Алексије III је, чини се, више ценио велико богатство Манојла Камице, које је било несумњиво, него његову ратничку обдареност, која је била несигурна и варљива, а у сваком случају не толико несумњива. Да је у питању био ваљанији војсковођа можда би василевсова дилема била далеко већа. Може се претпоставити, такође, да је Алексије III у овом догађају гледао згодну прилику да се реши човека који је својевремено, док је василевс био тешко болестан, истакао своју кандидатуру на трон византијског цара. У сваком случају усрдне молбе Манојла Камице, који се жалио како је у Бугарској држан као некакав злочинац, што га је страшно мучило, наишле су на хладни зид незаинтересованог ћутања. Да би несрећа Манојла Камице постала потпуна, да би досегла свој врхунац, византијски је цар протостраторову жену и сина из непознатих разлога осудио на казну затвора, док је његова ћерка већ боравила у забаченом Просеку као жена Добромира Хрса.

Оно што је одбио да учини Алексије III, урадио је таст Манојла Камице, властољубиви и превејани господар Просека, коме се у крајњем очајању обратио протостратор и који је Калојану дао предвиђену откупнину од два кентинарија злата.[30] Одлука Добромира Хрса, чини се, више је била мотивисана одређеним политичким циљевима него племенитим осећањем човекољубља и новоуспостављеном родбинском везом. Тако се, вероватно у првим месецима 1201, Манојло Камица ненадано обрео у тврдом Просеку, што је био само први корак другог дела његове политичке каријере, толико различите од каријере византијског војсковође коју је претходно текао деценију и по.[31] Међутим, упоран у својој жељи

---

[29] С обзиром да један кентинариј садржи тридесет и два килограма (Cf. *Schilbach*, Metrologie 171—172) значи да је вредност откупа била 64 килограма злата.

[30] *Златарски*, История III 138 претпоставља да је Калојан саветовао Манојла Камицу да се обрати тасту Добромиру Хрсу за помоћ, што је сасвим могуће јер је увидевши да протостратор нема за Алексија III никакав значај, трновски цар покушао да бар уновчи угледног Ромеја будући да са њим више није могао ковати никакве политичке планове.

[31] Није могуће поуздано утврдити хронологију доласка Камице у Просек, али пошто нам се чини да је одметање у лето 1201. уследило не много времена после појаве протостратора на поседима Добромира Хрса, то значи да је у Просек могао стићи првих месеци 1201. године. Уосталом и сам Никита Хонијат истиче како је протостратор дуго боравио у бугарском ропству (Chon. Historia 533 43). Ако су наше рачунице тачне, Манојло Камица је у заробљеништву, Ивановом и Калојановом, провео безмало две године.

да се врати у Цариград, Манојло Камица је и из Просека поновио своје молбе Алексију III, и то на такав начин да су готово личиле на очајнички вапај. Не можемо, ипак, да верујемо у претпоставку да се већ по доласку у Просек протостратор одлучио на одметање, а да је нове молбе слао у уверењу да ће бити одбијене, како би за себе унапред прибавио оправдање за оно што је убрзо потом предузео. Византијски цар се поново оглушио о запомагање свог блиског рођака, остајући доследан у решености да не пошаље исти откуп господару Просека. Своју одлуку о конфискацији целокупне протостраторове имовине сматрао је коначном, а на тај начин укинуо је сваку могућност Камициног повратка у престоницу и, како се показало, заувек прекинуо све везе са њим.

Манојло Камица је очигледно све до свог одласка у Просек и поновног одбијања византијског цара да га откупи био лојалан према Византији, без намере да се одметне. Овакав закључак произилази из његових поступака, бар оних који су записани у изворима, изузев једног тренутка када је за василевсове болести истакао своје царске претензије. Сматрамо, ипак, да протостратор не би устао против цариградске владе да није допао бугарског ропства и да га је евентуално Алексије III откупио. Зато и податак о његовим некадашњим царским претензијама у овим догађајима око одметања нема неку особито важну вредиост. На такав корак протостратор се одлучио тек када су биле исцрпљене све могућности за његов повратак у престоницу, па се може рећи да је њега у великој мери необичан сплет околности натерао да се окрене против цариградске владе. Дакле, упркос својевремено израженим царским амбицијама, које по нашем мишљењу ипак нису биле пресудне за његово одметање, Манојло Камица се отпадио тек онда када је схватио да су сви мостови повратка у Цариград за њега били спаљени, захваљујући, наравно, у првом реду Алексију III.[32]

Озлојеђен нечасним понашањем василевса, које је са пуним правом могао сматрати издајничким, а сигурно и хушкан од стране Добромира Хрса, Манојло Камица се одважио на велики и оштар заокрет у својој каријери а и у животу уопште.[33] Пристао је уз властољубивог и дрског великаша, са жељом да се због нанесене неправде, не само према њему већ и према члановима његове породице, освети Алексију III.[34] Наравно, није само једнострана жеља за осветом била једини покретач његових

---

[32] *Hoffmann*, Rudimente 92 сматра, чини нам се оправдано, да је Манојло Камица био натеран да буде узурпатор.

[33] *Златарски*, История III 139 истиче да се целокупан покрет Добромира Хрса и Манојла Камице одигравао под спретном диригентском палицом Калојана који је желео да ослаби ромејску моћ у југозападним бугарским земљама. Чини нам се да је у овом случају прецењена улога и моћ трновског цара. Покрет који су започели таст и зет садржао је далеко виши степен самосталности у одлучивању и цела је акција била плод њиховог међусобног договора.

[34] Такав след догађаја произилази из историје Никите Хонијата (Chon. Historia 533.42—58). Нешто је другачије тумачење истих збивања у похвалном слову које је Никита Хонијат држао у част Алексија III у марту или априлу 1202. године. Кривица за раздор се ту приписује недовољној стрпљивости Манојла Камице (Chon. Orationes 107 16—19). Требало би, ипак, поклонити више поверења подацима из историје Никите Хонијата која је писана доцније када није морао бити пристрасан као приликом похвалног слова, сасвим подложног захтеву тренутка односно жељи да се василевсу китњасто и милозвучно напише беседа у којој је каткад потребно и замаскирати понеки царев недостојан поступак или заобићи истину. Уп. *Варзос*, Γενεαλογία II 710.

подухвата. Уз напомену да је протостратор био веома амбициозан треба истаћи да, у ствари, и није имао широк избор могућности. Будући да је као један од василевсових најважнијих сарадника био веома добро упознат са општим приликама у провинцијама Византијског царства, приликама које су биле врло погодне за роварење против централне власти и подизање метежа, у договору са тастом одлучио је да узбуни области северозападне Македоније, Тесалије, Средње Грчке и Пелопонеза. Поучен искуством из претходних година, које је говорило да су узурпатори као по правилу имали ослонац у локалном живљу, могао је рачунати да ће наићи на подршку становништва у тим подручјима, пошто су на самом почетку XIII столећа провинције спремно и здушно поздрављале скоро сваки покрет уперен против цариградске владе. Околност да је био близак рођак царске куће и једна од најугледнијих личности у круговима византијске аристократије, повећавала је његовом подухвату степен легитимности и на тај начин могла је да охрабри његове присталице а и њега сâмога одлучно учврсти у намераваном стремљењу.[35] Најближе је истини, чини нам се, претпоставка да је протостратор Манојло Камица, у ствари, имао царске амбиције, односно да је крајњи циљ његовог далекосежно предвиђеног плана ипак био цариградски престо, мада се то у сачуваним изворима нн на једном месту експлицитно не саопштава.[36]

Кренувши према западу Добромир Хрс и Манојло Камица освојили су Пелагонију и Прилеп, а потом су се кроз долину Темпи пребацили у Тесалију, да би на крају узбунили чак и Средњу Грчку и Пелопонез.[37] Добромир Хрс се потом вратио у своје области, док се Манојло Камица задржао у Тесалији коју је изабрао за своју базу. Његов је план почео да се одвија веома успешно, можда чак и преко очекивања, пошто су готово све европске провинције листом стале на његову страну, изражавајући тако своје неприкривено незадовољство према цариградској влади. Времена за консолидацију снага није било пошто је Алексије III организивао поход са циљем да ликвидира покрет Хрса и Камице, као и отпадништво Јована Спиридонакиса, управника области Смољана, који се побунио у исто време. Према Тесалији се запутила ромејска војска предвођена евнухом Јованом Јонополитом.[38] Истовремено са овом војном акцијом василевс је повео и једну дипломатску, која је можда била и

---

[35] *Asdracha*, Rhodopes 235 истиче да је помоћ коју је Манојло Камица пружио своме зету Добромиру Хрсу остала само маргинални део спора између Византијског царства и господара Просека. Сматрамо да је ова оцена свакако претерана и да удео протостратора у бурним догађајима у лето 1201. ни у ком случају не би требало потцењивати.

[36] Cf. *Miller*, Essays 55.

[37] О овој акцији опширно је расправљано у претходном одељку о Добромиру Хрсу. Између осталих, ову акцију која је поред средње Грчке узбунила и Пелопонез региструје наравно и *Bon*, Péloponnèse 172. Уп. такође *Варзос*, Γενεαλογία II 710.

[38] У делу Никите Хонијата у два маха се помиње Јован Јонополит који је носио титулу паракимомена. Реч је о две експедиције које је предводио, прву у околину Анкаре 1195, а другу против Манојла Камице 1201. године. Cf. Chon. Historia 461 26—28, 534 81. Михаило Хонијат га је поредио са знаменитим евнухом Нарзесом, војсководом Јустинијана I (Mich. Choniates II 125— 127). Cf. *Brand*, Byzantium 143. За титулу паракимомена специјално cf. *Guilland*, o. c. 191—201 (за пун наслов овог рада в. напомену 23 у одељку о Добромиру Хрсу). *Brand*, Byzantium 134 сматра да је Алексије III послао напред Јована Јонополита са предлогом помирења који је подразумевао враћање Манојла Камице на ранији положај, што је, међутим, овај одбио. Наш став према овој претпоставци прилично је уздржан.

опаснија од протостратора, јер је њен исход био приближавање Добромира Хрса цариградској влади.[39] Тако је господар Просека, који је својевремено спасао таста из бугарског сужањства, вођен сопственом политичком рачуницом сада оставио истог на цедилу. Била је то важна победа за византијску дипломатију, пошто је раздвајањем Манојла Камице и Добромира Хрса био знатно олакшан посао Ромејима. Препуштен са̂м себи и лишен главног савезника, Манојло Камица н није више био тако опасан противник, што се ускоро и показало. Будући да је сјајном дипломатском победом припремио терен и за успешну војну акцију, Алексије III је кренуо према Тесалији и у одлучујућој бици победно протостратора који је том приликом био чак и рањен. Манојло Камица је затим морао да напусти своје последње уточиште, град Стан.[40] То је уједно и последњи помен протостратора у историјском делу Никите Хонијата. Недостатак поузданих сведочанстава о крају политичке каријере овог великаша створио је обиље могућности за разнолике претпоставке, које се крећу од помирења са Алексијем III, с једне стране, па до тога да је побегао на трновски двор као и Јован Спиридонакис.[41] Према нашем мишљењу није дошло до помирења василевса и протостратора, него је вероватнија претпоставка да је Манојло Камица убрзо после ових догађаја изгубио живот. Познато је, с друге стране, да је његова породица после 1204. отишла у Никеју.[41a]

И у случају протостратора Манојла Камице, наравно, као и у случајевима осталих обласних господара тога времена, понављају се исте потешкоће када се ради о одговору на питања која се тичу организације и устројства творевине коју је почео да изграђује. Овога пута, међутим, ствар је знатно једноставнија пошто је покрет византијског аристократе трајао једва неколико месеци, тако да није било времена да протостратор учини нешто више на плану организације власти.

---

[39] О овоме је подробније расправљано у претходном одељку о Добромиру Хрсу.

[40] У литератури постоје неслагања око идентификације и убикације овога града у који се Манојло Камица био склонио. *Златарски*, История III 144 сматра да је то данашњи град Каламбака у Тесалији који се налази северозападно од Трикале, истичући да је уместо Στανός требало да стоји Σταγῶν што је заиста данашњи град Каламбака. *Brand*, Byzantium 134 сматра да је после протеривања из Тесалије Манојло Камица хитао према Бугарској па настављајући каже да је можда град Стан, у ствари, Стенимах, иначе веома позната средњовековна тврђава у родопској области. Према нашем мишљењу обе претпоставке нису довољно убедљиве, па би град Стан требало тражити на другом месту. Треба правити разлику између Стана, на једној, и градова Стаги и Стенимах на другој страни. Занимљиво је да у литератури нико није последње уточиште Манојла Камице покушао да поистовети са, ипак, познатим градом Стан који се налазио негде између Прилепа и Битоља. Тако се, на пример, град Стан среће у знаменитом уговору између Млечана и крсташа 1204. године. Cf. Partitio Romaniae 221 105 (у индексу издавач прави разлику између града Стан и Стаги. Ibid. 295, 301). Најновији издавач Хонијатове историје, Ван Дитен, каже за Стан да је град у Македонији и прави разлику између Стенимаха и Стана. Cf. Chon. Historia II 80.

[41] *Успенский*, Образование 206 допушта могућност каснијег помирења василевса и протостратора, до којег је дошло посредовањен Јована Јонополита, позивајући се при том на једно писмо Михаила Хонијата упућено поменутом евнуху. (Mich. Choniates II 125—127. Cf. *Stadtmüller*, Michael Choniates 252—253). *Златарски*, История III 144 с правом истиче да писмо није баш јасно и не изјашњава по питању даље судбине протостратора. *Brand*, Byzantium 134 дозвољава могућност да је Камица нашао уточиште у Бугарској.

[41a] В. *Варзос*, Γενεαλογία II 712—713. Протостратор Манојло Камица се оженио око 1170, и имао је, као што је познато, двоје деце, ћерку и сина (Ibid. 691—692).

Вишеструки су разлози који су условили брзи крах подухвата ромејског великаша. Један од врло важних разлога био је и тај што га је у пресудном тренутку напустио зет и савезник Добромир Хрс, који је по ко зна који пут нагло променио страну, руковођен одређеном политичком рачуницом. Разлог више за пропаст протостраторовог покрета може се делимично приписати и чињеници да је, за разлику од господара Просека који се учврстио у брдовитом и негостољубивом подручју долине Вардара, Манојло Камица за базу изабрао пространу и питому Тесалију.[42] И, наравно, за протостратора важи оцена коју смо изнели за све обласне господаре тога времена пре 1204. године. Они, заправо, нису имали довољно снаге да направе нешто чвршће и трајније, односно да обезбеде дужи живот својим подухватима, иако су насупрот имали једну оронулу Византију која се полако али неумитно приближавала пропасти.

4. ЈОВАН СПИРИДОНАКИС

Написати или рећи да званична византијска историографија није била много наклоњена према Јовану Спиридонакису значило би не само бити претерано обазрив у оцени већ и бити склон ка еуфемизирању. Права је истина да га је она сачувала у најгорој могућој успомени. Задивљује, на неки начин, чињеница да је о овом обласном господару сачувано изузетно мало података у изворима, али у то мало података садржано је толико много нескривене мржње и презриве злобе. Веома неблагонаклон став који је византијска историографија уопште имала према свим обласним господарима овога времена, и то наравно без изузетка, а о којима је већ било речи, досегао је у опису личности и политичке каријере Јована Спиридонакиса своју највишу тачку.[1] Околност да се у овом случају ипак радило о човеку грчког порекла а не о отпаднику варварске провинијенције нимало није умањила злурадост са којом га описују његови савременици. Оштрина и заједљивост њихових примедби, напротив, размахале су се до неслућених граница. То је било зато што се у случају Јована Спиридонакиса уобичајеној мржњи према одметнику од Византијског царства придружио и презир аристократа према скоројевићу који се нагло уздизао. Скоро да збуњује малициозност са којом о овом византијском великашу пише учени Никита Хонијат, а у нимало лепшој светлости није га представио ни знаменити беседник Нићифор Хрисоверг.

Јован Спиридонакис био је човек незнатног порекла и потицао је са острва Кипра.[2] Колико је нама познато у византијским изворима XII

---

[42] *Hoffmann*, Rudimente 138 истиче да се у равници Тесалије Манојло Камица није могао дуже одржати пред јачом војском.

[1] У том погледу са Јованом Спиридонакисом можда би се могао поредити једино Лав Сгур кога је такође званична византијска историографија приказала у најтамнијим бојама.

[2] Никита Хонијат то сасвим одређено каже како у својој историји (Chon. Historia 534 64) тако и у једном говору посвећеном Алексију III (Chon. Orationes 112 14). Кратку вест о отпадништву Јована Спиридонакиса, али у нешто сажетијем облику, доноси и Теодор Скутариот, византијски хроничар друге половине XIII столећа, понављајући сасвим негативну оцену о њему, што само потврђује већ познату чињеницу да му је као предложак служило историјско дело Никите Хонијата. Cf. Theod. Scut. 430 21—29.

столећа нема никаквих података о породици која је носила његово презиме, што је податак који казује да је Јован Спиридонакис одиста био homo novus међу престоничком аристократијом.[3] Када се тај податак има у виду, донекле постаје и разумљивији презрив став византијских писаца према славољубивом придошлици са Кипра. Презиме Спиридонакис настало је од деминутива речи σπυρίς, што означава кош, корпу, то јест кошарицу, а то је пружило згодну прилику Нићифору Хрисовергу и Никити Хонијату да се на подругљив начин, користећи игру речи, у беседама посвећеним Алексију III, подсмехну Јовану Спиридонакису, маниром који је био веома омиљено средство у арсеналу византијских беседника.[4]

О политичкој каријери Јована Спиридонакиса пре 1200. године не може се ништа подробније рећи осим неколико врло оскудиих података, који указују да се уздигао од положаја обичног занатлије до високих и угледних звања.[5] Он је узоран пример частољубивог дошљака који се додворивањем и улагивањем пробио у аристократске врхове.[6] Са великом злобом и цинизмом пише Никита Хонијат о физичком изгледу Јована Спиридонакиса, на начин који готово да прекорачује границе лепог укуса и претвара се у најувредљивије ниподаштавање. У неколико наврата малициозно истиче његов патуљаст раст и неугледну спољашњост, упоређујући га са пигмејским човечуљком.[7] На томе се, међутим, не исцрпљује излив његовог непријатељства и горчине према Јовану Спиридонакису, већ настављајући подвлачи како је уз то овај био још и зрикав. Скоро се може рећи да се Никита Хонијат помало и заборавио напустивши смирено казивање трезвеног и ученог историчара који са пуно достојанства сведочи о прохујалим временима, па то може чак и да наведе на помисао да је био у лошим односима са Јованом Спиридонакисом. Још већи цинизам исказао је Никита Хонијат у похвалном слову које је у част Алексија III одржао у марту или априлу 1202, а које је прослављало победу василевса над Манојлом Камицом, Добромиром Хрсом и Јованом Спиридонакисом.[8] Беседа као жанр који пружа далеко веће могућности за размахивање маште него помало сувопарно ређање догађаја у историјском делу, омогућили су му да Јовану Спиридонакису нанесе низ тешких увреда, пресвучених јефтином позлатом провидних и прилично недвосмислених метафора. Тако је у пригодној басни несрећ-

---

[3] Тако и А. Каждан у својој веома корисној књизи о социјалном саставу владајуће класе у Византијском царству XI и XII столећа, међу преко три стотине и четрдесет породица уопште не наводи породицу Спиридонакис. В. *Каждан*, Состав 116—122.

[4] Niceph. Chrysobergae 17 7—8; Chon. Orationes 112 4. Податке о Јовану Спиридонакису из говора посвећеног Алексију III, који је саставио Нићифор Хрисоверг, одржаног у петак 10. јануара 1202, коментарисао је *Дуйчев*, Проучвания 95—96.

[5] *Brand*, Byzantium 135, 143 истиче да је Јован Спиридонакис био постављен за управника василевсове приватне благајне.

[6] *Каждан*, Состав 44 је са правом указао на ту чињеницу. И, заиста, о томе говори и Нићифор Хрисоверг у поменутој беседи (Niceph. Chrysobergae 16 17—27 9) где Јована Спиридонакиса упоређује са змијом коју је из хладноће и сиромаштва извукао а потом грејао и хранио Алексије III а ова му је узвратила незахвалношћу, покушавајући да га уједе.

[7] Chon. Historia 534 64—67, 535 84.

[8] Chon. Orationes 106—112. О датирању овог говора као и о анализи података које он доноси подробније cf. Dieten, Erläuterungen 129—136.

ном Кипранину додељена неславна улога комарца и миша, што, наравно, сигурно није било случајно.[9]

После ликвидације Иванковог покрета 1200. године, што је без сумње био значајан успех иако постигнут на ие много горд начин, Алексије III је за управника области Смољана наименовао Јована Спиридонакиса.[10] Када је реч о овој области одмах треба предочити да се заправо ради о тешко приступачном планинском подручју, што је податак од велике важности за догађаје који су касније уследили. Није потребно, свакако, посебно истицати од коликог је значаја била ова област за Византијско царство у том тренутку. Стога поверавање ове изузетно деликатне дужности Јовану Спиридонакису, који је ипак међу цариградском аристократијом био homo novus, унеколико изненађује. Што је можда још занимљивије, досадашња историографија није покушала да одгонетне разлоге који су руководили Алексија III да управо Јовану Спиридонакису додели положај управника области Смољана. Тачно је, додуше, да изузетно оскудни и фрагментарни изворни подаци не дају много ослонца, у ствари не дају никакав ослонац, за некакав чвршћи закључак. Ми ћемо ипак покушати да објаснимо мотиве византијског цара за овако направљен избор, унапред свесни да ће изнесена претпоставка бити лишена непосредне потврде у изворима. Приликом честих узурпација претходних година показало се доста јасно да су узурпатори наилазили на снажну подршку локалног становништва из подручја одакле су потицали они или њихове породице. Довољно је подсетити се на случајеве Алексија Вране, који је имао јак ослонац у Тракији јер је, између осталог, и његова породица потицала из околине Једрена, као и Теодора Манкафе, који је за веома кратко време лако привукао на своју страну целокупно становништво подручја око малоазијског града Филаделфије.[11] И, не треба ићи много даље, сâм Иванко је имао велике успехе у пограничним областима према Бугарској и у време док је био на византијској страни, а и доцније када се отпадио, имајући подршку многобројног словенског живља.[12] Поучен лошим примером Иванка као и искуством претходних узурпација византијски цар одлучио је да у тако осетљивој области постави човека који није потицао из тих крајева, па чак и можда у њима није никада ни боравио. Стога је, бар се нама тако чини, изабрао Јована Спиридонакиса који је потицао са далеког Кипра. Наравно, то свакако није био једини разлог за овакву помало неочекивану одлуку, јер је ва-

---

[9] Chon. Orationes 111 34—112 18. Завршавајући део беседе који се односи на Јована Спиридонакиса, Никита Хонијат каже да ни име не жели да му помене слично старим Хеленима који нису изговарали име онога који је запалио храм Артемиде у Ефесу. Претходно, наравно, није заборавио да укаже да личност о којој се ради води порекло са Кипра и да је деловала у Родопима.

[10] *Brand*, Byzantium 131, 132 за област Смољана каже доста уопштено да се налазила у средњем току Струме. *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945, 163 далеко прецизније лоцира област Смољана, истичући да је смештена у планинском подручју које се простире северно од велике долине Филипа, између горњег тока Ангита према западу и средњег тока Месте на истоку. Опширније о области Смољана в. *Иванов*, Старини 6—7. Смољани су, као што је познато, једно словенско племе.

[11] О побуни Алексија Вране већ је подробније говорено у оквиру одељка посвећеног Манојлу Камици, док ће о Теодору Манкафи бити више речи у III поглављу.

[12] О томе је већ такође било речи у првом одељку овога поглавља.

силевс сигурно имао и поверење у способности свог изабраника. Алексије III је, вероватно, рачунао да ће се славољубиви и амбициозни Јован Спиридонакис својски заложити и прионути из све снаге да на најбољи могући начин оправда поверену дужност и испуни царева очекивања, како би наставио свој брзи успон према највишим врховима византијске аристократије. Колоплет догађаја који су доцније уследили показао је да је Алексије III ипак на својеврстан начин потценио ступањ славољубивости и политичке амбиције свог изабраника. Смели Кипранин се, наиме, није задовољио положајем управника области Смољана, него је одлучно стремио много вишем положају. Било како било 1200. године се частољубиви Кипранин обрео на положају управника области Смољана. У то време, изгледа, није ипак био раширен обичај да се на поверљиве дужности постављају људи незнатног порекла.[13]

Под прилично непознатим околностима Јован Спиридонакис се већ следеће године, у лето 1201, изненада одметнуо од византијског цара.[14] Изворни подаци о том неочекиваном одметништву врло су оскудни. Тако Никита Хонијат у својој историји саопштава да се Јован Спиридонакис на овакав смео подухват одлучио рачунајући, с једне стране, на умну ограниченост и простодушност василевса, а с друге стране, на неприступачност планинског терена.[15] У овој злурадој опасци, приписаној побуњеном Кипранину, ми не можемо а да не видимо, између осталог, и део личног става истакнутог византијског интелектуалца, којим се наслућује далеки наговештај пребацивања Алексију III због његове брзоплетости и погрешног избора управника области Смољана. С разлогом се може претпоставити да поједини људи из цареве околине нису били задовољни избором који је учинио. На тај начин је побуна Јована Спиридонакиса била извесна потврда да су били у праву они који се нису слагали са василевсовим избором.

Околност да је нешто доцније, притешњен походом ромејске војске и доведен у опасност да буде ухваћен, Јован Спиридонакис потражио и добио уточиште у Бугарској, побудила је многе истраживаче, што је сасвим и природно, да претпоставе како је у позадини овог одметања, као spiritus movens, стајао моћни Калојан.[16] Врло је тешко, па можда

---

[13] *Brand*, Byzantium 148 упозорава да је Јован Спиридонакис био једини од Алексијевих управника који није потицао из виших друштвених слојева.

[14] Многобројни аутори региструју ово одметање и укратко описују његову краткотрајну појаву у византијској историји. Cf. *Wolff*, Empire 189; Юзбашян, Классовая борьба 45; *Hoffmann*, Rudimente 49; *Brand*, Byzantium 132—133, 135. *Nicol*, Refugees 8—9 региструје покрете Манојла Камице, Добромира Хрса и Јована Спиридонакиса истичући да је до њих дошло у подручјима помешаног и шароликог живља. Нисмо били у могућности да користимо чланак В. Златарског специјално посвећен личности Јована Спиридонакиса (*В. Златарски*, Родопски управител Јован Спиридонакис, Родопа и родопска област. Въ чест на Ст. Н. Шишковъ за 70 години от рождението му, София—Пловдив 1935) али *Дуйчев*, Проучвания 95 истиче да су главни резултати тога рада садржани у *Златарски*, История III 140—141.

[15] Chon. Historia 534 68—72.

[16] Старија историографија углавном је била склона да у личности трновског цара види идејног вођу свих покрета уперених против Византијског царства у другој половини 1201, односно акција Манојла Камице, Добромира Хрса и Јована Спиридонакиса. *Успенский*, Образование 203 каже да је кретањима у јужној Бугарској управљала иста рука која је ослободила северни, а затим истиче (Ibid. 206) да су Иванко, Хрс, Камица и Спиридонакис несумњиво били у више или мање директним везама

чак и немогуће, порећи разложност овој прилично логичној претпоставци, али нам се чини да је управо једнострана искључивост њена најрањивија тачка.[17] Та се искључивост у највећој мери односи на извесно потцењивање самосталности Јована Спиридонакиса у подухвату који је предузео. Сачувани изворни подаци остају неми када су у питању праве намере амбициозног Кипранина, што наравно пружа обиље могућности за разне претпоставке.[18] Нама се чини да су планови Јована Спиридонакиса били веома далекосежни и свеобухватни и да су у својим најсмелијим и најскривенијим надањима сезали чак до круне византијског цара.[19] Не би се болесно амбициозни ромејски скоројевић упустио у тако опаспу авантуру само стога да би постао слепо оружје бугарског цара а да при том не оствари неки свој давнашњи сан. На то га није могла присилити ни чињеница да је уклештен између Визаитије и Бугарске, пошто је у то време после ликвидације Иванковог покрета ромејски ауторитет у овим областима био поново васпостављен, а самим тим стање по Царство прилично боље него претходних година. С друге стране, ни Калојан још увек није показивао особиту агресивност према византијским поседима, већ је између два царства владало извесно затишје. Није, дакле, било разлога да се Јован Спиридонакис упусти у некакав подухват у коме би био у подређеном положају према трновском цару. Међутим, да је веза између Калојана и амбициозног Кипранина била успостављена врло је вероватно. Њих двојица су на неки начин били и природно упућени један на другога. Калојанове разлоге за упуштање у везу са Јованом Спиридонакисом не би требало посебно истицати пошто су били јасни и разумљиви, а сводили су се на роварење и подстицање смутњи у држави Ромеја. У тој је вези, бар је такав наш утисак, управник области Смољана иступао као равноправан саговорник а никако као продужена рука трновског цара, будући да, у ствари, није био угрожен ни са једне стране. Хтео је, једноставно, да искористи повољан тренутак а Калојан му је могао бити потребан као подршка и савезник. Прилике су Јовану Спиридонакису ишле на руку јер је василевс запао у невоље како у провиницијама на југу Балканског полуострва где је управо започео покрет Манојла Камице и Добромира Хрса, тако и у сâмом Цариграду

са Калојаном, а у очима сâмих Грка били су само извршиоци његових наређења. При том се стари руски византолог позива на врло јаке аргументе из већ поменутог говора Никите Хонијата одржаног марта или априла 1202 (Chon. Orationes 106—112). *Златарски*, История III 140 сматра да су кретања у Македонији била само ехо политике бугарског цара.

[17] История на България III 133 (*Б. Примов*) са много више опреза процењује улогу бугарског цара у одметању Јована Спиридонакиса, ограничавајући се на знатно умеренију оцену према којој бекство управника области Смољана у Бугарску даје неке могућности за претпоставку да је био у сагласности са Калојаном.

[18] *Радојчић*, О неким господарима 13 сматра да се Јован Спиридонакис одметнуо у намери да од области Смољана, чији је управник био, створи себи државу. *Asdracha*, Rhodopes 235 такође сматра да су намере Јована Спиридонакиса биле да оснује нову кнежевину (principauté) у том неприступачном подручју, додајући да такав подухват није имао сутрашњицу.

[19] *Hoffmann*, Рудименте 92 поставља питање да ли су се жеље Јована Спиридонакиса ограничавале само на област Смољана или је амбициозни дошљак са Кипра желео и цариградски престо, али на то питање не даје одговор. Ibid. 122 истиче недоумицу по питању мотива који су навели славољубивог Кипранина на отпадништво.

где је дошло до новог покушаја да се Алексије III уклони са престола.[20] Стога је властољубиви Кипранин у лето 1201. решио да учини први али велики корак у испуњавању давнашње жеље. Као такав његов подухват се сасвим добро уклапа у постојећу и већ раширену појаву обласних господара.

Истовременост акције Добромира Хрса и Манојла Камице, с једне, и Јована Спиридонакиса, с друге стране, сугеришу нам још неке претпоставке. Тако, не би требало искључити могућност да је управник области Смољана био у дослуху и са моћним господаром Просека, на чију је помоћ и рачунао, пошто су се њихови поседи готово додиривали код реке Месте.[21] Али ни та веза није нимало могла да умањи самосталност са којом је Јован Спиридонакис иступао у свом покрету који је био само део једног врло замашног плана. Другим речима, његова је самосталност била далеко већа него што се то обично мисли.

Покрети који су започели у лето 1201. у стално несигурним пограничним областима између Византије и Бугарске, довели су Алексија III у веома деликатну ситуацију. Да несрећа буде већа, василевсово здравствено стање поново се погоршало будући да се подмукла костобоља ногу вратила и приковала га за болесничку постељу. Мучна болест која га је готово оиемогућавала да корача, овога пута била је праћена и депресивним расположењем које је појачавало сазнање да је учинио велику грешку изабирањем Јована Спиридонакиса за управника области Смољана. Истини за вољу Алексије III се никада није посебно истицао истрајном упорношћу већ је чешће нагињао малодушности. Спречен здравственим разлозима василевс је послао своје војсковође, зета Алексија Палеолога у област Смољана против Јована Спиридонакиса, а Јована Јонополита против Манојла Камице.

Смели и ратовању вични Алексије Палеолог енергичном је акцијом брзо и релативно лако принудно Јована Спиридонакиса да у бекству потражи спас.[22] Поражени отпадник неславно је побегао у Бугарску.[23] Није могуће баш најпрецизније одредити почетак војног похода против Јована Спиродонакиса, али се засигурно зна да је окончан пре јануара 1202, пошто је већ у петак 10. јануара 1202. Нићифор Хрисоверг одржао свечани говор у коме је славодобитно известио да су покрети Манојла Камице и Јована Спиридонакиса угушени, и при том бираним речима и хвалоспевно поздравио Алексија III.[24] По свој прилици поход против побуњеног управника области Смољана одвијао се у јесен 1201, што би значило да је отпадништво Јована Спиридонакиса трајало једва неколико

---

[20] О покретима Добромира Хрса и протостратора Манојла Камице већ је било речи. У Цариграду је у лето 1201. избила побуна Јована Комнина Дебелог, праунука Јована II Комнина, који је покушао да свргне Алексија III, али без успеха. Cf. *Brand*, Byzantium 122—124. *Дуйчев*, Проучвания 99 са правом истиче упозорење да не би требало прецењивати значај ове узурпације пошто је трајала веома кратко. Ипак, може послужити као илустрација да положај Алексија III није ни у Цариграду био баш увек сигуран.

[21] *Дуйчев*, Проучвания 95 је, колико је бар нама познато, први изнео ову проницљиву претпоставку.

[22] Chon. Historia 535 85.

[23] *Brand*, Byzantium 133 претпоставља да је Јован Спиридонакис отишао на трновски двор, Калојану.

[24] Датирање овога говора не подлеже никаквој сумњи. В. *Дуйчев* Проучвания 107—108; ВИИНЈ IV 240 (*Б. Ферјанчић*).

месеци. Из тог разлога се, наравно, ништа не може рећи о организацији власти на побуњеном подручју.

Овако брз крах подухвата Јована Спиридонакиса, уз готово симболичан отпор, ако вести Никите Хонијата схватимо дословно и не претпоставимо да је из птичје перспективе доцнијег времена, а прожет непомирљивом мржњом према придошлици са Кипра, помало упростио слику догађаја, за што додуше нема неког чвршћег разлога, ипак изазива извесну недоумицу. То посредно говори да Јован Спиридонакис или није био добро припремио терен за своје осамостаљивање, или му није стигла нека помоћ коју је очекивао, или је можда погрешно проценивши потценио снаге ромејске државе и после недовољне и аљкаве припреме неспреман дочекао војску Алексија Палеолога. Оскудни изворни подаци готово увек пружају више могућности за многобројне претпоставке него у случајевима када тих података има више. Чини се да трновски цар није ништа покушао како би помогао Јовану Спиридонакису. У сачуваним изворним подацима о томе бар нема никаквих наговештаја. Узрок Калојановом резервисаном ставу лежао је вероватно и у изненадном приближавању Ромејима које је довело до споразума са василевсом последњих месеци 1201. године. Тражење уточишта у Бугарској било је за Јована Спиридонакиса, ако се ствари сагледају свеобухватно, у ствари једино решење пошто бољег избора није ни имао.

Извори ништа не саопштавају о даљој судбини овог обласног господара. Чини се да је одласком у Бугарску вероватно и завршена његова политичка каријера, краткотрајна и не особито блистава, тако да је доживео жалосну славу брзог заборава.

6. ОБЛАСНИ ГОСПОДАРИ ПОСЛЕ 1204. ГОДИНЕ

После бурних догађаја из 1201. и угушивања покрета неколицине обласних господара, а захваљујући склопљеном миру између цариградског и трновског двора, у пограничним подручјима је завладало примирје готово незамисливо за претходну деценију испуњену непрестаним ратовањима. Византија је коначно одахнула. Области у којима су покушали да се осамостале Манојло Камица и Јован Спиридонакис припале су, наравно, држави Ромеја, док су земље Добромира Хрса подељене тако да је Византија добила Струмицу са околином, а Бугарској је припао тврди град Просек у који се убрзо сместио намесник трновског цара.

Међутим, ослобођена опасности на овој страни, опасности које су је и те како угрожавале, Византија је ускоро морала да се суочи са смртном опасношћу која је сасвим неочекивано дошла са Запада. Радило се, наравно, о изненадном скретању учесника четвртог крсташког рата које је завршено рушењем ромејског царства. Тај судбоносни догађај потпуно је изменио прилике у овим подручјима, с обзиром на околност да је ишчезло византијско било замењено новообразованим латинским царством.

Крсташке међусобице, које су у првим годинама после 1204. биле врло честе, искористио је на најбољи начин Калојан. Сјајна победа над крсташима, надомак Једрена 14. априла 1205, када је бугарска војска потпуно сатрла одреде западних ритера, претходно навикнуте искључиво

на успехе, донела је апсолутну превагу трновском цару који је постао најмоћнији такмац у јужним деловима Балканског полуострва.

У време своје највеће моћи, међутим, када се већ налазио под зидинама Солуна и пошто му је претходио у окршају са Бугарима страдао велики супарник и један од најугледнијих крсташких вођа италијански маркиз Бонифације од Монферата (4. септембра 1207), Калојан је пао као жртва незадовољних бољара 8. октобра 1207. године. На престо је ступио његов блиски рођак Борил, али, као што то често бива после насилних промена владара који су иза себе оставили врло запажен траг, земља је постала поприште унутрашњих размирица које су због своје озбиљности попримиле готово обележја правог грађанског рата. Два Калојанова блиска сродника, који су такође полагали право на трновски престо, убрзо су се осамосталили имајући под својом влашћу прилично простране и важне области. Реч је, наравно, о Стрезу и Алексију Славу чији су се поседи налазили управо у подручјима осамостаљивања ранијих обласних господара. Стога се већ може говорити о континуитету ове појаве, али сада у знатно измењеном историјском декору и мизансцену. Истини за вољу, збивања око Стреза и Слава више су део бугарске него византијске историје, будући да је држава Ромеја практично престала да постоји. Ипак, чињеница је да су ова двојица обласних господара били важан чинилац како за историју латинског царства и српске државе тако и за повест епирске па чак и никејске државе, дакле за непосредне наследнице државе Ромеја које су ничућн на њеном згаришту повеле дугу и тегобну борбу за обнову Византије. У тој светлости посматрани, и Стрез и Слав припадају повести византијског света.

1. СТРЕЗ

Дуго је у историографији владало погрешно мишљење да су Добромир Хрс и Стрез, између којих збиља постоји доста сличности, у ствари једна личност. Да се почињене грешке веома тешко превазилазе на најбољи начин показује и овај пример. Иако је давнашња заблуда коначно исправљена још почетком овог столећа, њени остаци сачували су се и до наших дана, дакле после толико протеклих деценија.[1] У литератури се, наиме, као reliquiae reliquiarum некадашње омашке, све до данас уз личност Стреза везује име Добромир, што нема никакве потврде у сачуваним изворима о овом обласном господару.

Бугарски великаш Стрез (у латинским изворима Stracius или Straces, у грчким Στρεάζος, а у словенским Стрѣзъ) као сестрић трновског цара Калојана припадао је владарској кући.[2] То практично значи да је истовремено био и близак рођак Борила који је, као и Алексије Слав уосталом,

---

[1] Заблуду по којој су били изједначавани као једно лице Добромир Хрс и Стрез, разрешио је дефинитивно 1909. године *Радојчић*, О неким господарима. Опширније о томе в. напомене 2 и 3 у одељку посвећеном Добромиру Хрсу.

[2] *Prinzing*, Brief 411—412 19—20. Не би требало да превише изненађује то што у чувеном циркуларном писму које је Хенрик I потписао у Пергаму 13. јануара 1212, и послао на Запад, латински цар помиње Стреза не као блиског рођака тада актуелног трновског цара Борила већ као сестрића Калојана, премда је последњи био убијен пре готово пет година. На Западу је Калојан, нарочито после преговора са Иноћентијом III и бриљантне победе код Једрена, био далеко познатији. Специјално о Калојану в. *Божилов*, Асеневци бр. 3 43—68.

такође био Калојанов сестрић.[3] Захваљујући поменутим родбинским везама, Стрез се могао укључити као претендент у борбу за трновски престо, на који се после насилне Калојанове смрти попео Борил.

У изворима који су сачували успомену на овог бугарског великаша, разноврсним како по пореклу тако и по жанру, Стрез се први пут помиње тек у бурним збивањима која су уследила после драматичног догађаја у бугарском логору недалеко од Солуна октобра 1207. То, наравно, не значи да је управо тада започела његова политичка каријера. Напротив, има разлога да се верује како је већ последњих година Калојанове влада Стрез имао веома важну улогу и да су му поверавани одговорни задаци, које је изгледа врло успешно извршавао, што му је донело приличан углед у трновској држави.[4] У тој светлости посматрано

---

[3] *Теодосије*, Живот светога Саве 103 саопштава да је Стрез био Калојанов рођак. *Стеван Првовенчани*, Житије Симеона Немање 60 каже да је Стрез био Борилов брат. У литератури постоје различита мишљења о родбинским односима Стреза и Борила односно Алексија Слава. Никаквој сумњи не подлеже чињеница да су сва тројица били сестрићи Калојана, али су помало загонетни њихови međусобни родбински односи. Већина истраживача сматра, са мање или више одлучности, да је Стрез у ствари био млађи Борилов брат. Уп. *Мутафчиев*, Владетелите 47; *Златарски*, История III 271; *Nicol*, Despotate 33; Историја народа Југославије I 344 (*Б. Графенауер — Т. Томоски*); *Prinzing*, Bedeutung 100; *Prinzing*, Brief 423; *Цанкова-Петкова*, България при Асеневци 24—25, 57; *Баришић—Ферјанчић*, Вести 51; *Божилов*, Асеневци 98; *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 88. За разлику од поменутих аутора Е. Савчева (Стрез 69—74) која најопширније расправља о овим питањима прилично је резервисана према претпоставци да су Борил и Стрез били браћа. У том случају би, наставља, Стрезове претензије на бугарски престо биле знатно мање, с обзиром на околност да је млађи брат. Она такође сматра да би се у синодику цара Борила поменуло то да је Стрез заиста био Борилов брат. Да подсетимо, у синодику се каже да је севастократор Александар брат великог цара Јована II Асена (Уп. *Попруженко*, Синодик 87). Шта више, Савчева износи једну веома занимљиву претпоставку да су Стрез и Алексије Слав били браћа (sic!), пре него Борил и Стрез, што на посредан начин потврђује и њихово, дакле Стрезово и Борилово, једнако право на бугарски престо који је насилно заузео овај други. При том као да заборавља да би и у случају да су Стрез и Слав браћа, један од њих морао бити млађи, па би тај морао имати мања права на престо, што је управо аргумент којим је покушала да оповргне претпоставку да су Борил и Стрез браћа. Иначе, о условима наслеђивања трновског престола говоре текстови мрачке хрисовуље Јована Александра (1331—1371) издате 1. децембра 1347 (*Иванов*, Старини 593) и рилске хрисовуље Јована Шишмана (1371—1393) издате 21. септембра 1378 (*Иванов*, Старини 599). На крају ове напомене можемо истаћи да се не може са потпуном сигурношћу утврдити да ли су, и у којој комбинацији, Борил, Стрез и Алексије Слав, били браћа. То су вероватно били и разлози да се и опрезни Б. Примов (История на България III 148) заустави на несумњивој чињеници да су поменута тројица великаша били сестрићи Калојана, и одустане од даљих и свакако мање несумњивих претпоставки.

[4] *Теодосије*, Живот светога Саве 104 каже прилично одређено да је Стрез био веома славан због своје храбрости што је изазивало завист његових супарника. *Мутафчиев*, Владетелите 48 први је, бар колико је нама познато, изнео ову разложну претпоставку о деловању Стреза још пре 1207, али је употребио погрешне аргументе за њено доказивање. Истиче да је као севастократор Стрез био сарадник Калојана јер у исто време у држави је по правилу могао бити само један севастократор. Врло је спорно питање ко је доделио ову високу титулу Стрезу, Калојан или Борил, а о томе ће нешто касније бити више речи. *Nicol*, Despotate 33 износи веома смелу претпоставку која нема потврде у изворима а према којој је Калојан наименовао Стреза за свог заповедника тврђава Просека и Струмице а доцније га повукао са те дужности бојећи се завере. *Савчева*, Стрез 71 се такође залаже за датирање почетака Стрезове политичке каријере у време пре 1207, додајући да се његово учешће у животу другог бугарског царства вероватно сводило на учешће у војним походима Калојана, што је резултирало великој популарности с једне, а стремљењу ка бугарском престолу с друге стране.

лакше се може схватити релативно брзо уздизање овог великаша, нешто касније, када су му спремно пришли многи наместници трновског цара. Уживао је, изгледа, и приличну наклоност тамошњег становништва. Стрез се, међутим, никако не може изједначити са Сергијем, једним од Калојанових посланика код папе Инођентија III 1203. године.[5] Једино се може претпоставити да је за Калојановог царевања вршио извесне одговорне дужности али које се тичу световних а не духовних ствари.

Име Стрез је, као уосталом и од њега изведени деривати Стрезо, Добрострез, Стрезимир, Стрезоје и слично, словенског порекла. Судећи према српским средњовековним документима, у којима се среће врло често, имало је широку употребу у јужнословенској ономастици.[6]

Долазак Борила (1207—1218) на трновски престо, после убиства Калојана 8. октобра 1207, и чињеница да је Стрез као сестрић погинулог цара полагао извесна, не тако мала, права на бугарски трон, веома су угрозили положај, па чак и голи живот, овог великаша.[7] Нема сумње, наиме, да је Борил као један од првих својих циљева по устоличавању сматрао ликвидацију блиског сродника који је у погодном тренутку, као и те како опасан такмац, могао чак да га и збаци са престола.[8] Проницљиви великаш је, међутим, предосетио блиску опасност па је спас морао да потражи у бекству. Уточиште је, највероватније крајем 1207. или почетком 1208, нашао у суседној српској држави, на двору великог жупана Стефана Немањића, који га је примио изузетно благонаклоно.[9] Сви су се истраживачи, без изузетка, већ одавно сложили да благонаклони став великог жупана није проистицао из хришћанског алтруизма него је, наравно, имао сасвим одређену политичку позадину. Имати уз себе тако угледног великаша, уз то и могућег претендента на круну суседне бугарске државе, значило је располагати са веома опасним оружјем које се могло употребити на разне начине.[10] Благонаклон став Стефана Немањића према Стрезу међу српском властелом изазвао је подозрење помешано са завишћу. С друге стране, тешко се мирећи са чињеницом да му је опасни супарник измакао, Борил је у више наврата тражио Стре-

---

[5] *Мутафчиев*, Владетелите 49—50 износи, али уз приличну резерву, претпоставку према којој су севастократор Стрез и comestabularius Sergius, у ствари, исто лице. *Златарски*, История III 175—176 оповргао је ову смелу претпоставку, у коју додуше ни њен аутор није много веровао. Доцнији истраживачи нису прихватили претпоставку Мутафчијева. Уп. *Савчева*, Стрез 92.

[6] О томе опширније в. *М. Грковић*, Речник личних имена код Срба, Београд 1977, 190; *Савчева*, Стрез 69.

[7] *Теодосије*, Живот светога Саве 104.

[8] Досадашња историографија створила је прилично неповољну слику о цару Борилу. У релативно скорије време Г. Цанкова-Петкова покушала је да донекле рехабилитује овог бугарског владара. Уп. *Цанкова-Петкова*, Отношения 170—171. Она истиче да нема аргумената да се у завери против Калојана окриве Борил и Калојанова жена која је била куманског порекла. У наставку упозорава да је Борил независно од слабих страна његове владе савезништвом са латинским царством утврдио међународни положај другог бугарског царства и припремио услове за уздизање Бугарске под Јованом II Асеном. Посебно о Борилу в. *Божилов*, Асеневци бр. 6 69—77.

[9] Благонаклоност Стефана Немањића према Стрезу наглашавају сва тројица биографа. Уп. *Стеван Првовенчани*, Житије Симеона Немање 60; *Доментијан*, Живот светога Саве 206; *Теодосије*, Живот светога Саве 104.

[10] Велики жупан Стефан Немањић је намеравао да подржава унутрашње сукобе у Бугарској и да се преко Стреза прошири према југу. В. *Златарски*, История III 281; Историја српског народа I 298 (*Б. Ферјанчић*).

зово изручење. При том је обећавао богату награду а када таква понуда није произвела жељени утисак, латио се другог, потпуно другачијег аргумента, тиме што је наводно запретио ратом.[11]

У препреденом бугарском великашу, који је и те како био свестан несигурности свог положаја, јавила се сумња да би га у неком тренутку његов доброчинитељ ипак могао предати љутом непријатељу. Како би разобличио ову сумњу, велики жупан је клетвама уверавао Стреза у своју оданост, а потом му је дао и известан број људи и коња. И на крају, као најубедљивији доказ којим је требало да у потпуности распрши стрепње бугарског великаша, Стефан је наводно изабрао свечани чин братимљења, обављен у цркви и над јеванђељем као сакралним сведоком нове духовне везе.[12]

Користећи се недаћама цара Борила, који је током 1208. неуспешно ратовао против латинског царства, Стефан и Стрез су приступили остварењу плана у коме су се на веома погодан начин поклопили интереси и једног и другог. Они су, наиме, заједничком акцијом почели да одузимају од бугарске државе поједине делове Македоније. Лакоћа са којом је текао овај подухват упућује на претпоставку да су претходно били ступили у везу са заповедницима неких тврђава и придобили их за себе, будући да Борил ипак није уживао неподељено поверење у Бугарској, поготово после неуспешног рата против Латина.[13] Не треба, дакако, пренебрегнути неоспорни углед и популарност коју је Стрез уживао у другом бугарском царству. И, на крају, никако се не би смео потценити ни удео Стефанове помоћи у целокупном подухвату, пошто је Стрез на српски двор дошао само са извесним бројем присталица и можда понеким чланом своје породице, а то би било недовољно да самостално изведе прилично сложену акцију. Значај српске помоћи, међутим, не треба пи прецењивати.[14] Исход ове акције било је учвршћивање Стреза у областима средњег тока Вардара.[15] Пошто је овладао знатним делом Македоније, он је изабрао за своје средиште тврди и неприступачни Просек, у коме је до пре неколико година обитавао Добромир Хрс.[16] На тај начин је почео да се остварује план у коме су се доста срећно укрстили интереси и једног и другог. Стефан Немањић је рачунао да је овим подухватом коначно кренуо према југу, што му је за Калојанова живота било сасвим немогуће, а Стрез је учинио велики корак у борби против Борила. У другом делу остварења предвиђеног плана, међутим, морало је неминовно да дође до размимоилажења и коначног раздора.

---

[11] *Теодосије*, Живот светога Саве 104.

[12] О чину братимљења који се у средњем веку вршио доста често у Византији, а нарочито у Србији и Бугарској, опширније в. *Савчева*, Стрез 77. О том питању са црквено-правног становишта расправља *П. Симић*, Побратимство у литургици и црквеном праву, Православна мисао год. XI, св. 1—2 (Београд 1968) 85—101.

[13] *Савчева*, Стрез 76.

[14] Врло опрезно треба читати и тумачити податке које доноси Стефан Немањић, непосредни учесник тих догађаја, када пише да је Стрезу предао половину бугарског царства, а то је ипак помало претерано. В. *Стефан Првовенчани*, Житије Симеона Немање 61.

[15] *Мутафчиев*, Владетелите 59 сматра да је поход Стреза у Македонију извршен најкасније у јесен 1208. године, што је по нашем мишљењу исправно датирање.

[16] О Просеку је већ било говора у одељку који се односи на Добромира Хрса. За литературу о овој важној тврђави в. напомену 17.

Веома је важно питање о томе какви су били односи између великог жупана и бугарског великаша, то јест докле је сезала Стрезова зависност према Стефану Немањићу. Већ хронични недостатак правих изворних података упућује на различите, па и опречне претпоставке. Свакако је претерано мишљење према коме је Стрез био вазал српског великог жупана.[17] Пре би се могло говорити о томе да је тај однос био савезнички, а извесна Стрезова зависност, проистекла из захвалности због учињене помоћи, није била одређена некаквим политичким задужењима.[18] Може се, ипак, претпоставити да је Стефан Немањић желео да има известан увид у деловање свог новог савезника јер би у противном испало да је пружио помоћ Стрезу не очекујући ништа за узврат. Наравно, никако се не може прихватити мишљење да су у Просеку и другим тврђавама били остављени српски гарнизони и да су Стрезу дати као помоћници и савезници српске велможе.[19] Евентуално би се могла допустити могућност да су неке српске велможе биле уз бугарског великаша, чиме би на неки начин и била изражена његова зависност од великог жупана.[20] Са своје стране Стрез је у почетку признавао своју зависност од Стефана Немањића али схватајући је само као привремену нужност.[21]

Да је политичка рачуница великог жупана била ипак погрешна и да је план са ослањањем на Стреза имао пукотине показало се врло брзо, већ следеће 1209. године. Са разлогом се може претпоставити да Стрез ни у једном тренутку није озбиљно помишљао да буде у некаквој трајнијој зависности од Стефана. Његове су амбиције сезале много даље, можда до трновског престола,[21a] а на пријатељство са великим жупаном гледао је као на нешто потребно да пребродн критичне догађаје у касну јесен 1207. У ствари он је стремио искључиво независној власти, па се стога отворено одметнуо од Стефана Немањића.[22] У то време је, вероватно, још увек рачунао са могућношћу да се попне на бугарски престо.

Пошто је у првој половини 1209. Хенрик I био заузет обрачунавањем са странком ломбардијских барона, Борил је улучио прилику да се обрачуна са Стрезом.[23] Одлучујући сукоб је неочекивано изостао па је,

---

17 *Мутафчиев*, Владетелите 60 истиче да је велики жупан сматрао Стреза себи потчињеним али је та вазалност имала привремени карактер. *Златарски*, История III 283 одбацује ову претпоставку као неосновану. *Цанкова-Петкова*, България при Асеневци 90 поново се враћа претпоставци Мутафчијева. Сматрамо да у овом случају не може бити речи о вазалној зависности великаша према великом жупану.

18 *Златарски*, История III 283.

19 *Мутафчиев*, Владетелите 62 се залаже за ову погрешну претпоставку о боравку српских одреда у Просеку и осталим Стрезовим тврђавама. *Златарски*, История III 289 одбацује са разлогом претпоставку Мутафчијева, јер би се тада Стрез тешко ослободио туторства.

20 *Савчева*, Стрез 81 заговара овакву претпоставку. Занимљиво је да она на више места у своме раду за великог жупана Стефана каже краљ што је наравно погрешно јер је он постао краљ тек 1217, значи неколико година после Стрезове смрти. За Стрезова живота Стефан Немањић је био велики жупан.

21 *Prinzing*, Bedeutung 101 истиче да је посреди била лабава зависност.

21a Уп. *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 88.

22 Српски биографи, који су Стреза приказали у изразито неповољном светлу. са пуно жучи, наравно, говоре о његовом одметању пребацујући му због незахвалности. В. *Стефан Првовенчани*, Житије Симеона Немање 62; *Доментијан*, Живот светога Саве 206; *Теодосије*, Живот светога Саве 105—106.

23 *Савчева*, Стрез 79.

под прилично замагљеним околностима дошло до склапања споразума између двојице жестоких противника. У томе је, изгледа, пресудну улогу одиграла чињеница да су и један и други имали бројне недаће, па им се међусобно савезништво учинило као једини modus vivendi.[24] Борилу је био потребан савезник против Латина, будући да је већ у ово време и Алексије Слав пристао уз Хенрика I, а Стрез се морао ослонити на некога како би се ослободио непожељног српског туторства. Велико је питање, уопште, да ли је Борил и био тада у стању да се успешно обрачуна на бојном пољу са опасним супарником. Услове помирења Борила и Стреза диктирала је тренутна ситуација, тако да нам се највероватнијом чини претпоставка, пошто извори о томе ћуте, по којој се Стрез одрекао царских амбиција док га је за узврат Борил признао за независног господара у областима где је већ утврдио своју власт. Можда је том приликом Борил доделио титулу севастократора бугарском великашу.[25] У историји другог бугарског царства Стрез је био први носилац ове високе дворске титуле.

Стрезово одметање а потом и неочекивано приближавање трновском цару, претворили су властољубивог господара Просека у непријатеља великог жупана Стефана Немањића. Упркос настојањима српског владара, који је у више наврата поручивао Стрезу да се предомисли, они се више никада нису помирили.[26] Стога су српске биографије у веома неповољној светлости приказивале личност господара Просека, можда чак и превише наглашавајући његову суровост и крвожедност. Као илустрација Стрезове суровости могу да послуже примери његових наводних разрачунавања са кривцима и својим непријатељима које је после пијаних гозби за најмањи преступ осуђивао на смрт. За ту прилику дао је да се изгради посебно губилиште са кога су осуђени били бацани низ стење дубоко у провалију.[27] При том је господар Просека, са бруталним

---

[24] *Златарски*, История III 285.

[25] У изворима се Стрезова титула севастократора помиње једино у синодику цара Борила. В. *Попруженко*, Синодик 87. Не треба много да изненађује то што је не помиње Хенрик I у своме писму, као ни сва тројица српских биографа с обзиром на чињеницу да аутори средњовековних житија, загњурени у хагиографску реторику, немају много смисла за такве техничке термине. Наравно, одмах се намеће питање од кога је Стрез добио ову високу титулу, коју је могао додељивати искључиво цар. Отпада претпоставка С. Новаковића /Византиски чинови и титуле у Србији, Глас СКА 78 (1908) 229/ да је Стрез од Византије добио титулу, јер га је мешао са Добромиром Хрсом. Пошто не долази у обзир ни латински цар, у праву су били бугарски историчари који су, почев од Мутафчијева, сматрали да је Стрез титулу севастократора могао добити једино са трновског двора. Они се, међутим, нису сложили по питању ко му је, Калојан или Борил, доделио ову титулу. Да је Калојан доделио севастократорску титулу Стрезу сматрају: *Мутафчиев*, Владетелите 48—49; *Савчева*, Стрез 91. За разлику од њих, већина осталих бугарских научника, почев од В. Златарског па до најновијих истраживача, сматра да је Борил доделио Стрезу високу титулу. Уп. *Златарски*, История III 286; *Цанкова-Петкова*, Отношения 163; *Цанкова-Петкова*, България при Асеневци 91; *Божилов*, Асеневци 99. *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 97 такође сматра да је Борил доделио титулу севастократора Стрезу, али допушта, ипак, и могућност да је то учинио још раније Калојан. Нама се прихватљивијом чини претпоставка да је заправо Борил доделио ову високу титулу великашу Стрезу.

[26] *Теодосије*, Живот светога Саве 107 саопштава да је Стефан много пута писао Стрезу саветујући га да се окане започетог подухвата и подсећајући га на доброчинства којима га је био обасуо.

[27] Ibid. 106. Као добар виц звучи податак да су поједини историчари позоришта схватили реч *позориште* у њеном буквалном значењу па су претпоставили да је у Просеку постојао театар. В. *М. Ќиһовић*, Старо позориште код Срба, Зборник радова

цинизмом, упозоравао несрећнике да пазе како не би уквасили кожух, пошто је дубоко испод тврдог града протицала река. Ипак, ови примери Стрезове свирепости и најгоре самовоље никако се не могу правдати изразом стремљења ка самосталној власти, то јест реакцијом на покровитељске тежње српског владара.[28]

Пошто је захваљујући споразуму са Борилом у знатној мери учврстио свој положај, Стрез је могао да приступи војним акцијама, које је усмерио према југу нападајући поседе солунске краљевине. За савезника у овом подухвату нашао је епирског владара Михаила I Анђела који је по превртљивости и непоузданости био врло сличан господару Просека. Током 1210. они су водили вишемесечне борбе против Солуна.[29] Њихове су се акције одвијале у оквиру широке антилатинске коалиције на чијем су челу стајали Теодор I Ласкарис и Борил. Међутим, циљ Стрезових напада на солунску краљевину није био срачунат на одвлачење пажње Хенрика I од дејстава трновског цара већ је свакако садржао и његове територијалне аспирације.[30] Према нашем мишљењу на односе Борила и Стреза треба гледати као на савез два равноправна учесника у коме властољубиви севастократор није био у потчињеној улози. У својим подухватима, без обзира кога имао за савезника, Стрез је иступао врло самостално, готово као поглавар независне државе, па га и Хенрих I у свом знаменитом писму третира на исти начин као и Теодора I Ласкариса, Михаила I и Борила, учвршћујући га сасвим равноправно са овом тројицом владара међу четири највећа непријатеља латинског царства.[31] После дугих и заморних борби крсташки ритери су ипак успели да поразе Михаила I и Стреза који су били присиљени да полажу заклетве верности латинском цару. Догађаји на Истоку, међутим, приморали су Хенрика I да се врати у Цариград, тако да није био у могућности да на прави начин искористи пораз Стреза и Михаила I. Тако је акција Теодора I Ласкариса и Борила спасила Стреза тежих последица.[32]

Неуспешно ратовање против крсташа, међутим, није поколебало одважног Стреза па је већ у пролеће 1211. обновио акције против солунске краљевине.[33] Овога пута се Михаило I налазио на супротној страни, приклонивши се Латинима. Стрезову нешто проређену војску освежио је трновски цар пославши му као помоћ педесет и две бојне јединице. На

књ. X, Институт за проучавање књижевности САН књ. 1, Београд 1951, 16. Да је овде позориште употребљено у смислу губилишта исправно је приметио *С. Шумаревић*, Позориште код Срба, Београд 1939, 66.

[28] *Савчева*, Стрез 81 покушава да на овај начин оправда Стрезове сурове поступке што је неубедљиво.

[29] *Мушафчиев*, Владетелите 64 датира почетке њихових акција већ у јесен 1209. *Nicol*, Despotate 34 истиче да су се борбе између Михаила I и Стреза против крсташких одреда солунске краљевине водиле током 1210. Опширније о тим догађајима cf. *Gerland*, Geschichte 190—192.

[30] *Златарски*, История III 290—291 сматра да не подлеже никаквој сумњи да су напади Стреза и Михаила имали за циљ да одвуку пажњу латинског цара од деловања Борила. *Савчева*, Стрез 82 понавља ову оцену Златарског.

[31] *Prinzing*, Brief 411—412 8—22.

[32] *Prinzing*, Bedeutung 104 не искључује могућност да су Стрез и Слав ратовали против солунске краљевине независно један од другога. У изворима збиља нема непосредне потврде њиховог савеза.

[33] *Prinzing*, Brief 414 68—82. Све се то догађало после Ускрса који је 1211. био 3. априла. Cf. *Grumel*, Chronologie 258.

челу те војске Стрез је пустошио латинске поседе али су га крсташи предвођени царевим братом Евстатијем, иначе зетом епирског владара, и немачким грофом Бертхолдом од Каценеленбогена, а уз помоћ Михаила I, страховито поразили у пелагонијској равници.[34] Битка се одиграла између априла и јула 1211.[35] Нема сумње да је ово био веома тежак ударац за Стреза, чиме су биле потпуно осујећене његове жеље за продор према југу.[36] Током исте 1211. године и војска трновског цара је била поражена па су после тога престале озбиљније акције Борила и Стреза против латинског царства.[37] Приближавање Борила латинском царству окончано мировним споразумом и женидбом Хенрика I бугарском принцезом 1213. из основа је променило спољну политику како трновског цара тако и господара Просека.[38] Сасвим је природно да њихови погледи сада бивају уперени према српској држави.

Међу истраживачима постоје извесне недоумице по питању граница Стрезових поседа. Чини се, ипак, да су оне обухватале области које су се на југу простирале до града Верије[39] а на северу до Скопља са околином при чему је и овај град припадао господару Просека.[40] У правцу запада Стрезова власт је сезала до Пелагоније, при чему изгледа град Охрид уопште није био потчињен севастократору, а у правцу истока по свој прилици до Струме.[41] Пред сам крај своје владе бугарски вели-

---

[34] *Prinzing*, Brief 414 73—82. Cf. *Longnon*, Empire 125—126; *Nicol*, Despotate 34; *Савчева*, Стрез 83; *Божилов*, Асеневци 99; *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 102.

[35] *Prinzing*, Bedeutung 105.

[36] *Nicol*, Despotate 34 истиче да се после пораза у пелагонијској равници Стрез није више никад опоравио.

[37] *Мутафчиев*, Владетелите 66—67 додуше сматра да је господар Просека наставио непријатељства према крсташима. Уколико је и било неких акција оне, ипак, нису биле већег значаја.

[38] *Мутафчиев*, Владетелите 67 врло сликовито примећује да је женидба латинског цара и трновске принцезе сасвим поткресала крила Стрезу.

[39] Најпрецизнији опсег територије којим је владао Стрез доносе *Баришић—Ферјанчић*, Вести 55. У поменутој расправи пошло им је за руком, бар према нашем мишљењу, да минуциозном анализом једног акта охридске архиепископије (*Pitra*, Chomatiani No. 81 col. 351—364) покажу како је Верија припадала Стрезу, правилно тумачећи израз „тиранија Другувита" (τῆς Δρουγουβιτῶν τυραννίδος) као власт обласног господара Стреза (Вести 44—46). Пре њих истраживачи су, почев од П. Никова /Материяли за средневековната история на България, Год. на Соф. Унив., Истор. -филол. фак. XVIII 7 (1922) 1—22/ сматрали да се ради о Бугарима односно цару Калојану. У поменутом акту, иначе, разрешавају се имовински спорови на основу жалбе грађанина Верије Манојла, сина покојног ђакона и канстрисија Лава званог Свинила.

[40] Још је Јиречек (Историја 167) изнео претпоставку према којој је Стрез држао Скопље, што су доцнији истраживачи углавном усвојили. *Баришић—Ферјанчић*, Вести 50—51 су ову исправну претпоставку оснажили једним новим аргументом, тако да је ван сваке сумње податак о Стрезовој власти у Скопљу. Позивајући се на једну одлуку охридског суда донесену пре 1217, дакле за архиепископа Јована Каматира док је Димитрије Хоматијан био хартофилакс (*Pitra*, Chomatiani No. 23 col. 99—100) где се помиње Григорије Гавра, један од Стрезовних архоната, како управља у селу Водну код Скопља, они закључују да је бугарски севастократор држао овај град. Иначе, у поменутом акту реч је о једној бракоразводној парници.

[41] *Баришић—Ферјанчић*, Вести 52 н. 37 прилично убедљиво оповргавају већ устаљено мишљење да је Стрез држао у својој власти и Охрид. *Злашарски*, История III 282 позивајући се на једну вест Теодосија (Живот светога Саве 105) претпоставља да је Стрез придобио не само неке градове од Солуна према Охриду, како саопштава биограф изразом „благочастиви Стефан придоби неку загорску господу, што тада држаше оне градове", него све закључно са Охридом. Овакво мишљење су доцније

каш је заузео и област Полог у горњем току Вардара.[42]

У подручју које је било под њим севастократор Срез је фактички имао владарску власт. Сматрамо да не може бити речи о томе да је област чији је он био господар улазила у састав бугарске државе али задржавајући своју аутономију.[43] Такође нам се чини неприкладном претпоставка према којој се на поседе Стреза може гледати као на апанажу.[44] Посреди је потпуно самостална и ни од кога зависна творевина чији се господар сасвим равноправно сврстава међу владаре признатих држава као што то чини Хенрик I у већ неколико пута цитираном писму из 1212. године.[45] Чак петнаестак година после Стрезове смрти, у једном латинском документу, каже се за Стрезове поседе: „terra que fuit de Straces".[46] Штавише, у овом случају може се говорити о готово неограниченој власти коју је бугарски севастократор имао у својим земљама. Појава самовоље, о којој смо говорећи о претходним обласним господарима само напомињали да се с њом може рачунати, у случају Стреза има директну потврду у изворима. Довољно је само сетити се разрачунавања са преступницима у Просеку, о чему пише Теодосије. Још је сликовитији пример Стрезове моћи, боље рећи злоупотребе те моћи, забележен у једном акту охридске архиепископије, из кога се види да је господар Просека присилио пансеваста севаста Лава Мосхопула да се

многи усвојили. Cf. *Prinzing*, Bedeutung 101; *Савчева*, Срез 76. Полазећи од једног акта охридске архиепископије (*Pitra*, Chomatiani No. 134 col. 537—540) који се односи на бракоразводну парницу Лава Мосхопула, Баришић и Ферјанчић су веома убедљиво показали да Охрид није био под влашћу Стреза. Недавно се појавила расправа Б. Панова (Охрид и охридската област во XIII—XIV век, Годишен зборник Фил. фак. 11 (37), Скопје 1984, 19—49) у којој аутор сматра да је Охрид потпао под Стрезову власт али при томе не само да не наводи неки нови аргумент већ не наводи ни поменути рад Баришића и Ферјанчића.

[42] *Баришић—Ферјанчић*, Вести 47—49 подробно анализирајући један акт охридске архиепископије (*Pitra*, Chomatiani No. 94 col. 409—412) у коме се помиње власт Другувита (ἡ Δρουγουβιτική ἐξουσία) и вешто их уклапајући у вести српских биографа о последњим годинама Стрезове владе (Вести 53—55) сасвим исправно закључују да је Срез упао у Полог који је био у оквиру српске државе. Ипак је његова власт у Пологу морала потрајати извесно време како би се могли десити догађаји наведени у имовинском спору где се монах манастира Богородице у Тетову Герасим спори, заступајући свога таста Дражу, са попом Добром из села Ванисте у Горњем Пологу.

[43] *Савчева*, Срез 93 истичући да је Срез самостално управљао облашћу над којом је имао владарску власт сматра, ипак, да је област господара Просека била укључена у бугарску државу али сачувавши своју аутономију.

[44] *И. Божилов*, България при Асеневци (критика на истоимену књигу Г. Цанкове-Петкове), Исторически преглед 2 (1980) 91 износи ову веома занимљиву претпоставку према којој би се посед Стреза могао означити као апанажа. Он на сличан начин гледа и на владање Петра у преславској области, деспота Алексија Слава у Родопима, Добромира Хрса и Шишмана (Ἐτζυΐσμένος) у Просеку, севастократора Александра и севастократора Калојана у софијској области. Не можемо се сложити са овом идејом бугарског научника јер сматрамо да је велика разлика између, на једној страни Шишмана, који је био само Калојанов намесник у Просеку, и Хрса, Стреза или Слава, на другој страни, који су били потпуно независни господари. Систем апанажа се, уосталом, и у Византији развио тек у епоси Палеолога, будући да је за епоху Комнина забележено тек неколико сигурних или вероватних случајева. Уп. Љ. *Максимовић*, Генеза и карактер апанажа у Византији, ЗРВИ 14—15 (1973) 116.

[45] В. напомену 31 у овоме поглављу.

[46] *Ljubić*, Listine III 402. Реч је о уговору између латинског царства и јерусалимског краља Јована од Бријенија из децембра 1228. године.

ожени ћерком покојног пансеваста севаста Стефана Гавре.[47] Без претеривања се може рећи да је севастократор Стрез доминирао животима грчких локалних магната у области која се налазила под његовом влашћу.[48]

У случају севастократора Стреза, за разлику од осталих обласних господара о којима смо већ расправљали, може се ипак нешто више рећи о организацији власти над земљама које су му биле потчињене. Ово стога што су сачувана извесна сведочанства о људима који су били у његовој служби. Уопштено говорећи може се претпоставити да је своје саветнике и помоћнике бугарски великаш бирао из редова месних бугарских првенаца који су му спремно пришли када се уз помоћ српског жупана учвршћивао у долини Вардара, као и оне аристократе који су заједно са њим пристигли на двор Стефана Немањића.[49] Потпуно би било погрешно, међутим, сувише буквално схватити изнесену оцену пошто у сачуваном изворном материјалу, похрањеном углавном у актима охридске архиепископије, постоји доста података о грчким архонтима који су били у Стрезовој служби. Реч је о византијским архонтима који су после 1205. доспели под Калојанову власт, а 1208. и нешто касније под власт севастократора Стреза.[50] Бугарски се великаш, наравно, морао ослањати и на византијске архонте поготово у подручјима где је било доста ромејског живља. Неразумно би било, а вероватно и практично неизводљиво, да је настојао да све византијске архонте замени својим саплеменицима. Стрез је, изгледа, био заинтересован да подржава родбинске везе између локалних архоната, не либећи се при том да користи и насилне мере.[51] Писана заоставштина охридског архиепископа Димитрија Хоматијана, као што смо већ напоменули, сачувала нам је имена неколицине људи који су били у Стрезовој служби. То су пансеваст севаст Лав Мосхопул, пансеваст севаст Стефан Гавра, затим неки који нису имали никакву титулу као, на пример, Василије Вуруг, Манојло Десков, Григорије Гавра који је био архонт у близини Скопља, и Верота.[52] Ово је, наравно, само део лица која су се налазила у служби госпо-

---

[47] *Pitra*, Chomatiani No. 134 col. 537—540. Ова парница која је завршена разводом брака који је био насилно склопљен често је навођена и коришћена у литератури. В. *Ников*, н. д. 8, 18; *Златарски*, История III 289; *Петров*, О титулах 59; *Савчева*, Стрез 94; *Баришић—Ферјанчић*, Вести 49—51.

[48] *Nicol*, Refugees 26 износи овакав смео али у ствари сасвим исправан закључак, позивајући се при том на поменути акт охридске архиепископије везан за бракоразводну парницу Лава Мосхопула вођену негде између 1215. и 1217. године.

[49] *Савчева*, Стрез 81.

[50] *Баришић—Ферјанчић*, Вести 56

[51] Већ смо помињали случај Лава Мосхопула кога је Стрез принудио да се ожени ћерком пансеваста севаста Стефана Гавре. В. напомену 47 овога поглавља. *Савчева*, Стрез 95 је истакла настојање Стреза да успоставља родбинске везе између локалних архоната.

[52] Ако се изузму двојица чланова породице Гавра, Стефан и Григорије, чије је презиме било веома познато у византијској историји, али чије присуство у овим крајевима унеколико изненађује с обзиром да потичу из најудаљенијих источних делова малоазијског полуострва (о томе је већ било речи у уводном поглављу) остало су чланови породица које нису биле одвећ познате у повести Византијског царства XI и XII столећа. Бар их у својој одличној књизи не наводи А. Каждан говорећи о саставу владајуће класе у Византији поменутог периода. Једино се за презиме Мосхопул може претпоставити да је било дериват презимена византијске породице Мосха (Μόσχος) о којима пише *Каждан*, Состав 96 сл. Они, наравно, нису сви били Грци већ су неки, можда Верота и Манојло Десков, били словенског порекла.

дара Просека, па се њима могу придодати још неке особе.[53] Набрајајући људе који су били у Стрезовој служби може се приметити да се срећу неки који су носили титулу севаста.[54] Околност да су нам познати појединци укључени у управљање областима које је држао амбициозни бугарски великаш, од којих неки имају и титуле, ипак је недовољна да би сасвим поуздано могли реконструисати управни апарат севастократора Стреза. Стога се морамо задовољити несигурним претпоставкама.[55]

После приближавања трновског владара латинском царству 1213, о чему је већ било речи, Стрез је био увучен у једну моћну антисрпску коалицију чији је иницијатор био, по свој прилици, Борил.[56] Читава акција била је замишљена врло темељно и претенциозно. Требало је да Борил и Хенрик I заједнички нападну с истока, а Стрез са југа. Спорно је било учешће Михаила I Анђела који је некако истовремено, дакле 1214, освојио Скадар.[57] Изгледа, ипак, да је акција епирског владара текла

[53] *Петров*, О титулах 59 сврстава и извесног севаста Јована Плита, који је неко време био управник области Верије, у оне који су били у служби севастократора Стреза. Севаст Јован Плит је, иначе, био близак пријатељ Димитрија Хоматијана, а касније је достигао високе положаје за епирског владара Теодора I Анђела. *М. Дриновъ*, О некоторых трудах Димитрия Хоматиана, как историческом материале, Виз. врем. 1 (1894) 319—340 први је опширније говорио о севасту Јовану Плиту на основу три акта охридске архиепископије. *Савчева*, Стрез 95 такође региструје севаста Јована Плита као једног од Стрезових управника.

[54] При томе се код Лава Мосхопула и Стефана Гавре испред титуле севаст наводи и пансеваст што треба схватити као епитет а не нову титулу. Код Псеудо-Кодина, који се додуше односи на много каснији период, титула севаста се налази при дну листе титула световних достојанственика (Cf. Pseudo-Kodinos 139 30) док титула пансеваста, наравно, није забележена. *Савчева*, Стрез 95 сматра да је у случају ове двојице посреди просто умножавање титула а не нова титула, при чему префикс „пан" има свечани карактер, а потом упозорава да се слични случајеви срећу једино у службеним актима док хронике познају само титулу севаста. О титули севаста подробније cf. *L. Stiernon*, Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Sébaste et Gambros, REB 23 (1965) 222—243.

[55] Не можемо сасвим да се сложимо са решењем које предлаже *Савчева*, Стрез 95—96. При том се позива на расправу П. Петрова (О титулах 64) који сматра да је титула севаста, пренесена из Византије у Бугарску почетком XIII столећа, додељивана управницима области који су у својим рукама имали целокупну власт и којима су били потчињени сви остали административни, војни, фискални и судски чиновници почињући с дуком и катепаном а завршавајући са обичним скупљачима пореза. Савчева мисли да су Стрезу као лицу које је имало целокупну власт били подређени севасти, управници појединих, наравно мањих области него што је то била Стрезова територија. Веома је натегнуто и објашњење према коме се та зависност очитује и у титули севастократора као комбинацији речи севаст и автократор (као да је реч о личности која влада севастима). Познато је међутим да је титула севастократор настала спајањем царских епитета севаст и автократор (*Ферјанчић*, Севастократори 142). Организација власти на Стрезовим земљама, коју предлаже Савчева, прилично је упрошћена и шематизована, тако да подсећа на неку идеалну конструкцију. У пракси је, бар се нама тако чини, та организација власти морала бити нешто шаролikија. *Prinzing*, Studien II 87 сумња, сасвим оправдано чини нам се, да је титула севаста била везана за било какву функцију.

[56] *Савчева*, Стрез 84 истиче да је Борил на тај начин хтео да учврсти пољуљани престо и оправда приближавање латинском цару.

[57] *Златарски*, История III 311 сматрао је Михаила I Анђела четвртим учесником антисрпске коалиције, што је доцније махом било прихваћено. *Цанкова-Петкова*, България при Асеневци 91 је изразила приличну резерву према наведеној претпоставци. *Баришић—Ферјанчић*, Вести 55—56 су недавно показали, користећи прецизно податке из биографије Стефана Немање коју је написао његов син Стефан Немањић, да је акција Михаила I Анђела текла одвојено и самоиницијативно, тако да у ствари епирски владар није припадао поменутој коалицији.

невезано са коалицијом, односно да је самоиницијативно напао поседе српске државе. Акција антисрпске коалиције, међутим, доживела је потпуни крах, јер савезничка војска Латина и Бугара није отишла даље од Ниша.[58] Стрез је прошао још горе пошто је неуспех платио сопственим животом. Како би предупредио напад моћне коалиције, који је веома лако могао српску државу да доведе у изузетно незавидан положај, Стефан Немањић је у Стрезов логор послао брата Саву са циљем да одврати опасног господара Просека од напада на територије великог жупана.[59] Стрез га је примио благонаклоно и са великим уважавањем, али није желео да одустане од предвиђеног подухвата, рачунајући, вероватно, да ће му та акција донети велику добит пошто је учествовање Хенрика I и Борила готово јемчило сигуран успех.[60] Отварала му се прилика да новим освајањем прошири своје поседе а у ово време једино је овде могао да потражи прилику, с обзиром на склопљени мир између латинског и бугарског царства. Међутим, чини се да је и у табору господара Просека било незадовољних његовом политиком, јер је још у току исте ноћи када је Сава напустио логор Стрез био убијен. Ово се одиграло свакако уз извесно суделовање брата великог жупана јер је група која је журно напустила логор после Стрезове смрти, а међу којима је највероватније био и убица, сустигла Саву и обавестила га о догађајима око убиства господара Просека.[61] Упркос извесним недоумицама око хронологије ових догађаја верујемо да се Стрезова смрт може ставити у 1214. годину.[62]

Као и у случајевима осталих обласних господара подухват севастократора Стреза није много надживео свог творца будући да су поседи бугарског великаша врло брзо постали лак плен делом латинских а делом епирских одреда. Ипак, моћни обласни господар није био тако лако заборављен пошто је његова делатност оставила дубоке трагове и прерасла у легенду којој је свако време додало нека своја обележја.[63]

---

[58] *Јиречек*, Историја I 167; *Златарски*, История III 311; *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 108—109.

[59] Ту вест доносе сва тројица српских биографа. Уп. *Стеван Првовенчани*, Житије Симеона Немање 62; *Доментијан*, Живот светога Саве 207; *Теодосије*, Живот светога Саве 109

[60] *Савчева*, Стрез 84 подвлачи с правом да су само сјајне перспективе које је пружао предстојећи поход руководиле Стреза да не услиши савете и молбе Саве Немањића.

[61] *Златарски*, История III 317 упозорава да је Сава свакако био умешан у ликвидацију Стреза.

[62] *Мутафчиев*, Владетелите 70—71 датира смрт севастократора Стреза у 1214, а не у 1215. на коју указује Житије кнеза Стрегана. Као извор оно нема вредности и то је указао још *Мутафчиев*, Владетелите 77. *Prinzing*, Bedeutung 105—106 се залагао за нешто ранију хронологију Стрезове смрти, померајући је чак у 1211, али за такво датирање нема разлога. Тако је у новије време ипак прихваћена стара хронологија према којој је до убиства дошло 1214. Уп. *Савчева*, Стрез 86. *Баришић—Ферјанчић*, Вести 54 опрезно кажу да се то одиграло око 1214. године. Наведена хронологија прихваћена је и у најновијим радовима бугарских истраживача. Уп. *Божилов*, Асеневци 99; *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 108—109.

[63] Успомена на Стреза сачувана је чак и у горњем повардарју. В. *Мутафчиев*, Владетелите 78—79.

2. АЛЕКСИЈЕ СЛАВ

Последњем од великих обласних господара из таласа који је крајем XII столећа запљуснуо Византију, деспоту Алексију Славу, пошло је за руком оно што није успело ниједном пре њега. Он се одржао више од двадесет година одолевајући многобројним искушењима и наџивео је супарнике а такође и заштитнике на које се ослањао у жестокој борби за очување тековина сопственог подухвата, срачунатог на то да самостално влада подручјем које му је припадало. Успети у томе при веома сложеним приликама првих деценија XIII века када се на овом делу Балканског полуострва констелација снага мењала готово преко ноћи био је прави подвиг, па из тих разлога му припада изузетно место међу обласним господарима.

Алексије Слав (у грчким изворима 'Αλέξιος ὁ Σθλάβος у латинским Sclavus, у старофранцуским Esclas, а у словенским Славъ) припадао је царској династији која је владала бугарском државом.[1] И он је, као и Борил и Стрез уосталом, био сестрић Калојана, што значи да је поменутој двојици био заправо брат од тетке.[2] То практично значи да је могао, као и Борил и Стрез, претендовати на трновски престо.[2a] Када је после судбоносног догађаја из октобра 1207, Борил уз помоћ бољара био устоличен као владар другог бугарског царства, Слав се отворено отцепио и прогласио независним господарем.[3] Може се претпоставити да је имао одређену подршку локалног становништва у тим подручјима родопских планина. Уопште, извесно је да нису сви у бугарској држави листом били на страни новог цара Борила, па се и тако може објаснити релативно лако учвршћивање најпре Слава а потом и Стреза.

Мада се Слав, као и Стрез уосталом, не помиње у изворима пре 1207, са разлогом се може претпоставити да је и пре Калојанове погибије родопски великаш обављао неке одговорне дужности па је вероватно стекао и известан углед. У противном се не би могао тако лако осамосталити. Прилично логична претпоставка према којој је Алексије Слав био намесник трновског цара у тврђави Цепени, смештеној у родопској области Ахридос, нема додуше стварну потврду у сачуваним

---

[1] *Златарски*, История III 272 н. 3 истиче да му је крсно име било Алексије а народно Слав.

[2] Acrop. 39 1 саопштава да је Слав био сродник (προσγενής) цара Асена. H. de Valenciennes 30 505 пише да је Слав био братучед (cousin germain) Борилу. То значи да су њих тројица, Борил, Стрез и Слав, били сестрићи оснивача другог бугарског царства. *Јиречек*, Историја I 166 погрешно мисли да је Слав био Борилов брат од стрица пошто у том случају не би био рођак цара Калојана и не би имао слична права на бугарски престо као Стрез и Борил. *Longnon*, Empire 101 исправно каже да је Слав био нећак Калојана. *Савчева*, Стрез 73 истиче да је близу памети да су Стрез и Слав били браћа. Опширније о томе в. у напомени 3 претходног поглавља посвећеног Стрезу. Нама се, међутим, чини да је вероватније да су Борил и Стрез били евентуално браћа, како сматрају неки истраживачи, мада и та претпоставка није баш сасвим сигурна.

[2a] Уп. *Божилов*, Асеневци 70, 74 н. 10.

[3] H. de Valenciennes 29—30 505. Овај податак крсташког историчара региструју многи истраживачи. Уп. *Златарски*, История III 273; *Цанкова-Петкова*, Отношения 162; *Dujčev*, Melnik 31; *Ациевски*, Слав 80; *Божилов*, Асеневци 70, 75 н. 11.

изворима.[4] Ова је утврда имала изузетно важан стратегијски положај.[5]

Покушај Борила, предузет после отцепљивања родопског великаша, да силом оружја присили Слава на одустајање од намераваног циља, завршио се, међутим, неуспешно.[6] Пошто је пребродио прво велико искушење Алексије Слав је следећих неколико месеци са будном пажњом пратио збивања у сукобу између бугарског и латинског царства, обазриво ишчекујући исход од кога је зависило којој ће се страни приклонити. Јер, то би требало посебно истаћи, у спретном политичком маневрисању са моћним суседима он је надмашивао, изгледа, све остале обласне господаре, што и објашњава његову дуговечност на историјској позорници. Једноставно речено, Славов савезник и заштитник увек је био најмоћнији владар у овим деловима Балканског полуострва.

Супарништво између бугарског и латинског царства, затегнуто до крајњих граница још за царевања Калојана, није попустило ни за владе његовог наследника Борила који је веома доследно наставио ујакову политику. Ни посредовање великог папе Иноћентија III (1198—1216) није успело да ублажи овај сукоб, чије је распламсавање, као што смо већ напоменули, представљало погодан терен за мудрог Алексија Слава. Тако је маја 1208. уз помоћ куманских одреда Борил напао латинске поседе у Тракији.[7] Хенрик I је узвратио походом који је за нас посебно занимљив и стога што се тада међу крсташима повео важан разговор о Славу. Десило се то у Једрену на саветовању латинских вођа и било је речи о изналажењу начина да се у савез привуче Слав, будући да крсташима нису биле непознате његове међусобице са Борилом.[8] Изузетно је важан овај податак крсташког историчара и настављача Жофруа Виллардуена, Анрија од Валенсијена, из кога можемо посредно закључити да је већ у то време Алексије Слав представљао реалну снагу са којом се морало рачунати јер у противном не би крсташи прижељкивали савез са њим. Настављајући започети поход, Латини су надомак Филипопоља 1. августа 1208. до ногу потукли Бугаре, и на тај начин им се делимично реванширали за тежак пораз код Једрена три године раније.[9] За време

---

[4] *Мутафчиев*, Владетелите 46 претпоставља да је и Слав, као и Шишман у Просеку, био намесник у Цепени, али, наравно, никако као независан јер то Калојан не би трпео. *Златарски*, История III 273 сматра да је Алексије Слав управљао тамошњом облашћу Ахридос. *Dujčev*, Melnik 30 истиче, за разлику од претходне двојице бугарских историчара, да је Калојан наименовао свог сестрића Алексија Слава за управника али у Мелнику. *Ацевски*, Слав 80 с правом, чини нам се, исправља Дујчева, па се враћа старијој претпоставци према којој је Слав био ипак намесник у Цепени као заштита од латинског царства. *Божилов*, Асеневци 95 исправно упозорава да све поменуте претпоставке ипак немају непосредну потврду у сачуваном изворном материјалу.

[5] Опширније о значају и положају тврђаве Цепена cf. *D. Končev*, La forteresse Τζέπαινα—Cepina, BSl 20 (1959) 285—304; *Asdracha*, Rhodopes 170—173.

[6] H. de Valenciennes 47—48 545. Уп. *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 89.

[7] H. de Valenciennes 28—31 504—507. Cf. *Gerland*, Geschichte 155—156; *Златарски*, История III 274—275; *Prinzing*, Bedeutung 101; *Цанкова-Петкова*, България при Асеневци 88; *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 80—83.

[8] H. de Valenciennes 29—30 505. Овај важан податак региструју, између осталих *Златарски*, История III 274—275; *Ацевски*, Слав 81.

[9] H. de Valenciennes 44—47 539—544. Cf. *Gerland*, Geschichte 156—158; *Златарским*, История III 275—277; *Longnon*, Empire 102—104; *К. Жуїлев*, Принос към историята на средновековна България въз основа на хрониката на Хенрих дьо Валансиен, Годишник на Софийския Университет Историко-филологически факултет 46—2 (1949—1950) 62—72; *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 84—87.

овог похода Слав се држао резервисано ишчекујући коначан исход. Користећи се пометњом међу Бугарима, латински ритери су доста лако продрли према западу и приближавајући се поседима Алексија Слава заузели тврђаву Кричим, смештену између Филипопоља и Цепене.[10] Ова је акција пре требало да послужи као импресивна демонстрација снаге и моћи латинског цара, којом је желео да на своју страну приволи Слава, него што је Хенрик I стварно хтео себи да потчини овог бугарског великаша.[11] Свестан да је дошао тренутак одлуке, пошто су крсташки ритери већ били на његовим границама и могли да га опасно угрозе, будући да му њихове праве намере нису биле сасвим познате, Алексије Слав се решио на приближавање латинском цару. Увидевши да су бугарске позиције доспеле у врло незавидан положај, без већих изгледа да се преокрену у ближој будућности, родопски великаш је похитао у крсташки логор смештен у Кричиму. Детаље ове посете врло исцрпно саопштава Анри од Валенсијена доносећи низ занимљивих подробности.[12] Алексије Слав је ушао у шатор где је окружен баронима био латински цар, па је целивао ноге и руке Хенрику I, што је јасно означавало његову одлуку. Овај гест родопски великаш пропратио је давањем заклетве верности, постајући на тај начин неком врстом вазала латинског цара.[13] У ствари, пре би се могло рећи да се ту радило о савезништву, пошто је мало касније уприличена свадба између родопског великаша и латинске принцезе, ванбрачне ћерке Хенрика I. Према изворним подацима иницијатива је потекла од искусног дипломате Жофруа Вилардуена, који је саветовао Слава да потражи руку цареве ћерке.[14] Родопски великаш је поново клекнуо, што је био гест изражавања покорности, и запросио кћи Хенрика I. Пошто се овај тобоже нећкао, правдајући своју неодлучност чи-

---

[10] За тврђаву Кричим в. напомену 30 у одељку посвећеном Иванку.

[11] *Златарски*, История III 277 сматра да је циљ Хенрика I вероватно био да силом оружја потчини себи Алексија Слава. *Аџиевски*, Слав 81—82 другачије, по нама исправније, тумачи марш крсташа према границама Славових поседа схватајући га као начин да се убрза пристанак родопског великаша на савез са Латинима. О томе је уосталом већ било речи на недавном саветовању у Једрену. Хенрику I је заправо био потребан савезник на овако осетљивом подручју, савезник који, наравно, није био у пријатељским односима са трновским царем.

[12] H. de Valenciennes 48 546. Вести крсташког историчара подробно преносе: *Златарски*, История III 278; *Аџиевски*, Слав 82.

[13] Не би се могло рећи да се у овом случају ради о вазалству које би било истоветно са оним на Западу. Све се дешава на тлу византијског света а посреди је један словенски великаш. И сâм сусрет Слава и Хенрика I, па и цео чин изражавања покорности, обављен је на начин унеколико различит од оног који је на Западу постао класичним. Тамо је, наиме, будући вазал био обавезан да клекне и своје склопљене шаке положи у шаке сениора. Потом би, уз присуство јеванђеља као сакралног сведока нове везе, уследио, сходно древном германском обичају, пољубац у уста. И на Западу је, додуше, овај церемонијал полагања вазалне заклетве понешто варирао. Најближе истини је можда оцена да се ту радило о споразуму који је био специфичан пример мешавине западних и византијских феудалних обичаја, о чему сведочи и околност да је нешто доцније, као царев зет, Алексије Слав добио чин деспота.

[14] H. de Valenciennes 48—49 547. Занимљиво је да настављач Жофруа Вилардуена елегантно прећуткује чињеницу да је принцеза у ствари била ванбрачна ћерка Хенрика I. Оваква „заборавност" се, међутим, није поткрала историчару Никејског царства, Георгију Акрополиту, који са цепидлачком пријљежношћу упозорава да се ради о девојчици рођеној у вези латинског цара са једном наложницом. Cf. Acrop. 39 3. При том остајемо ускраћени за принцезино име јер га ниједан од ове двојице не наводи.

ницом да му је ћерка тако рећи још била дете, морао је да консултује присутне бароне и тек онда је прихватио молбу Алексија Слава. Као мираз родопски великаш је требало да добије, по свој прилици, земље западно од Филипопоља до Кричима које су баш у то време освојили крсташки ритери.[15] Уз то, Хенрик I обећао је Славу да ће га учинити господарем Бугарске.[16] Ова се вест крсташког историчара уклапа у већ поменуту претпоставку о правима родопског великаша на круну трновског цара.

Убрзо је уследио и други састанак латинског цара и родопског великаша, овога пута у Стенимаху. Требало је, наиме, утаначити све појединости око предстојећег венчања Алексија Слава и латинске принцезе. После постигнутог договора, Хенрик I је у име пријатељства и савезништва поклонио будућем зету коња којег је обично јахао. Сагласно споразуму латински је цар оставио два мања одреда под командом брата Евстатија, један сачињен од Грка а други од крсташа.[17] Циљ овог маневра највероватније је био срачунат на помоћ родопском великашу у очувању позиција према другом бугарском царству.[18]

У првој половини новембра 1208. Алексије Слав се, сходно договору постигнутом у Стенимаху, запутио према Цариграду. На путу је срео Жофруа Вилардуена који је, враћајући се из Памфилона, такође хитао у престоницу. Дознавши од њега да се принцеза налази у Селимврији, Слав је пошао тамо, а онда наставио према Цариграду. У сусрет младенцима лично је пошао и сâм Хенрик I, тако да су у царицу свих градова ушли заједно, и крајем новембра свечано прославили свадбу.[19] Том приликом латински цар је доделио титулу деспота Алексију Славу.[20]

---

[15] *Аџиевски*, Слав 82 исправно тумачи податак Анрија од Валенсиена (49 548) истичући да се не ради о свим областима које су крсташки ритери освојили током овог похода већ само о ономе што су заузели после битке код Филипопоља, а то је било подручје између Филипопоља и Кричима.

[16] H. de Valenciennes 49 548. Ова вест крсташког историчара у којој се каже да ће Хенрик I учинити Алексија Слава господарем Велике Влахије (Blakie la Grant) изазива приличну недоумицу будући да код многих средњовековних писаца тај термин означава заправо Тесалију. Уп. *Ферјанчић*, Тесалија 1—10. У овом случају, међутим, тај термин може да се односи ипак само на Бугарску, па је већина истраживача управо тако и протумачила овај податак Анрија од Валенсијена. Cf. *Gerland*, Geschichte 158; *Мутафчиев*, Владетелите 46; H. de Valenciennes 49 n. 2 (*J. Longnon*); *Nicol*, Refugees 28; *Аџиевски*, Слав 82; *Божилов*, Асеневци 96; *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 90. Једино је В. Златарски (История III 278 н. 2) сматрао да под Великом Влахијом треба подразумевати северну Тесалију.

[17] H. de Valenciennes 49—50 549.

[18] *Златарски*, История III 279 сматра да је ово учињено са циљем да се осигура потчињеност родопске области и да се у покорности држи нови зет. *Аџиевски*, Слав 83 не слаже се са претпоставком Златарског, истичући да је тешко одредити намере овог маневра. Упозорава да је било исувише мало латинских војника да би могли у покорности да држе Слава, а и они су се убрзо, већ у децембру 1208, придружили одредима Хенрика I који су ишли према Солуну. Чињеница је, додуше, да су крсташи упркос малобројности успевали да постижу праве подвиге и побеђују далеко бројније снаге Ромеја, али овде је ипак реч о малом одреду који би тешко могао да у потчињености држи родопског великаша. Стога се слажемо са претпоставком Аџиевског да је циљ латинског цара био да помогне зету у очувању позиција према бугарској држави.

[19] H. de Valenciennes 52—54 555—557. За датирање венчања cf. Ibid. 53 n. (*J. Longnon*).

[20] Acrop. 39 2—3. Са овом високом титулом Алексија Слава срећемо се и у још неким изворима. Cf. *Papadopoulos*, Un acte officiel 6; *Попруженко*, Синодик 87. О деспотској титули родопског великаша расправљали су многобројни истраживачи. *Мутаф-*

После завршетка светковине родопски великаш је са супругом кренуо према својим земљама. Хенрик I му је, пратећи младенце извесно време са својим људима, указао велику почаст. На растанку је, латински цар, како бележи Анри од Валенсијена, саветовао ћерку како би требало да се понаша према супругу, а она је обећала да ће испунити његове жеље.[21] Овај податак крсташког историчара показује са колико је пажње и озбиљности латински цар гледао на савез са родопским великашем, указујући посредно, бар по нашем мишљењу, да Алексије Слав ипак није био вазал Хенрика I у правом смислу.[22]

Да је латинском цару био веома потребан поуздан савезник који би у датом тренутку могао бити нека врста бране према трновској држави, показало се одмах после свадбе ћерке Хенрика I и великаша Алексија Слава. Владар латинског царства имао је приличних потешкоћа и размирица са солунском крсташком државом. После смрти Бонифација од Монферата дошло је до неслагања по питању његовог наследника. Странка ломбардијских барона устала је против удовице Марије која је у име малолетног сина Димитрија владала признавајући врховну власт латинског цара, истичући као свог кандидата Виљема од Монферата, брата погинулог италијанског маркиза. Да би разрешио ове међусобице које су озбиљно потресале солунску државу, Хенрик I је крајем 1208. пошао на Солун.[23] Пошло му је за руком да у град уђе тек јануара 1209, али тиме није био скршен отпор ломбардијских ритера. Једно од њихових важнијих упоришта било је смештено у Серу, па је латински цар кренуо да га освоји. Ломбардијски барони, међутим, не желећи да град предају Хенрику I упутили су посланство у Мелник, са предлогом да тамошњи управник града узме Сер.[24] Радило се заправо о наместнику трновског цара Борила, а не о родопском великашу Алексију Славу како су сматрали неки истраживачи.[24a] Задржали смо се на овој вести Анрија од

чиев, Владетелите 46 погрешно сматра да је Слав титулу деспота добио још од Калојана. *Златарски*, История III 280 исправља Мутафчијева и тачно закључује да је Слав титулу деспота добио од Хенрика I. *Longnon*, Empire 104 погрешно сматра да је родопски великаш добио титулу деспота још приликом првог сусрета са Хенриком I у тврђави Кричим. Податак да је латински цар доделио деспотску титулу Алексију Славу региструје још: *Ферјанчић*, Деспоти 33—34; *Dujčev*, Melnik 33; *Nicol*, Refugees 28; *Ацievски*, Слав 84; *Цанкова-Петкова*, България при Асеневци 88. Недавно је А. Данчева-Василева (България и Латинската империя 90—92) покушала да рехабилитује стару претпоставку Мутафчијева према којој је Калојан доделио титулу деспота Алексију Славу. Њени аргументи, чини нам се, ипак не обеснажују опште прихваћено мишљење да је Хенрик I доделио високу титулу бугарском великашу.

[21] H. de Valenciennes 53—54 557—558.

[22] *Ацievски*, Слав 84 с правом закључује, тумачећи претходни податак Анрија од Валенсијена, да је латински цар придавао велику пажњу савезу са Алексијем Славом.

[23] H. de Valenciennes 55—57 650—562. Cf. *Gerland*, Geschichte 165—172.

[24] H. de Valenciennes 84—85 619.

[24a] *Златарски*, История III 284 сматра да су ломбардијски барони упутили посланство Борилу. *Dujčev*, Melnik 34—35 упозорава да је поменуто место у делу Анрија од Валенсијена веома тешко за тумачење, а онда покушавајући да исправи Златарског истиче како су се ломбардијски ритери обратили у ствари Алексију Славу. *Ацievски*, Слав 86 прихвата претпоставку И. Дујчева, сматрајући да је посланство из Сера ишло Алексију Славу у Мелник. *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 94—95 је изгледа разрешила читаву дилему и уверљиво показала да је посланство ломбардијских барона затражило помоћ од Бориловог намесника у Мелнику. За историју важног средњовековног града Мелника посебно cf. *Th. Vlachos*, Die Geschichte der byzantinischen Stadt Melenikon, Thessaloniki 1969. Аутор доноси, у кратким цртама, а понекад и помало непрецизно, повест о деспоту Алексију Славу.

Валенсијена стога што је веома драгоцена за одређивање хронологије преношења средишта Славових поседа из Цепене у Мелник. Будући да је почетком 1209. у Мелнику боравио Борилов намесник, отпада претпоставка према којој је Алексије Слав завладао овим градом још крајем 1208. године.[25] По свој прилици родопски великаш је посео Мелник знатно касније, вероватно крајем 1211, односно после пораза које су, у сукобима против Латина, претрпели Стрез у пролеће, а Борил у јесен те године.[25a] Иначе, поменути заплет око Сера разрешио се тако што су ромејски житељи тајно у град пустили латински одред.[26] Потом је Хенрик I предузео поход против ломбардијских ритера у Тесалији и приморао их да на састанку у Равеники, маја 1209, признају његов суверенитет и одустану од својих политичких амбиција.[27] Јачање позиција латинског цара посредно је учврстило и положај Алексија Слава.

После нешто више од две године на проби је била лојалност родопског великаша. Наиме, у јесен 1211, док је Хенрик I био заузет ратовањем против Теодора Ласкариса у Малој Азији, Борил је почео да угрожава поседе солунске државе.[28] Одбраном су руководили немачки ритер Бертхолд од Каценеленбогена и Евстатије, брат латинског цара, који су били регенти малолетног Димитрија, сина Бонифација од Монферата. Као савезник, у помоћ им је притекао и деспот Алексије Слав, па су тако удружени кренули против Борила. На вест о њиховом приближавању, трновски цар је, у жељи да избегне отворен сукоб, хитро узмакао потраживши спас у бекству, што, међутим, није пошло главнини његове војске коју су Латини и родопски великаш страховито потукли. У изворима је сачуван податак да су на бојишту страдала, делом уништена а делом заробљена, чак двадесет и четири одреда пешака и два одреда коњаника.[29] Овај најновији пораз дефинитивно је, изгледа, охладио агресивне планове трновског цара према латинској држави и из корена променио његову спољну политику. Тако је у јесен 1213. дошло до мира, највероватније иницијативом Борила, који је учвршћен и женидбом Хенрика I са бугарском принцезом.[30] Ово помирење имало је и изузетно важну последицу по деспота Алексија Слава, који је сада добио и званично признање бугарског двора за своју независност.

Није могуће баш тачно установити границе поседа који су били под влашћу господара Мелника. Његове су се земље граничиле на северу са Бугарском, на истоку и југу са латинским царством односно солунском краљевином, а на западу са поседима обласног господара Стреза. Под влашћу деспота Алексија Слава били су делови Родопа и северо-

---

25 Cf. *Dujčev*, Melnik 34; *Аџиевски*, Слав 85.

25a Cf. *Prinzing*, Bedeutung 107; *Цанкова-Петкова*, България при Асеневци 92. *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 95 сматра да је Алексије Слав пренео средиште у Мелник или после 1211, или после 1214, када је погинуо Стрез.

26 H. de Valenciennes 85 620—621.

27 *Gerland*, Geschichte 185—186; *Longnon*, Empire 110.

28 *Златарски*, История III 307 погрешно датира овај сукоб у јесен 1212. године. Недоумици, међутим, нема места пошто о читавом сукобу пише Хенрик I у циркуларном писму упућеном на Запад а потписаном 13. јануара 1212. За датирање овог знаменитог писма cf. *Prinzing*, Brief 405—406.

29 *Prinzing*, Brief 417—418 159—167.

30 *Златарски*, История III 309; Б. Примов (История на България III 149) истиче да је поменута принцеза била, у ствари, Калојанова кћи.

источне Македоније, смештени источно од средњег тока Струме, односно подручје такозване Пиринске Македоније. На запад су његове земље сезале до Струме а на исток до околине Филипопоља.[31]

У сачуваним изворима, на жалост, нема никаквих података који би нам омогућили да одговоримо на једно веома занимљиво питање. Ради се, заправо, о односима између Стреза и Алексија Слава. Ово питање је занимљиво како због чињенице да су два обласна господара и рођака били на непријатељским странама, Стрез уз Борила а Слав уз Хенрика I, тако и због тога што су и један и други били могући претенденти на круну трновског цара. Околност да су се, вероватно између 1211. и 1214, њихове земље додиривале на Струми само повећава нашу радозналост. Поменута празнина у изворном материјалу, наравно, пружа широке могућности за разне претпоставке. Нама се чини да њихови међусобни односи, ипак, нису били непријатељски без обзира на то што је Стрез у више наврата мењао страну, док је Алексије Слав, напротив, био непрестано уз Хенрика I.[32] Будући да су релативно рано одустали од претензија на бугарски престо, што је могао да буде главни разлог њиховог евентуалног непријатељства, Стрез и Слав су, изгледа, ишли линијом незамерања. Можда управо са тог разлога не срећемо деспота Слава у бици коју су против Стреза водили Латини 1211, у пелагонијској равници, док је само неколико месеци касније родопски великаш помагао истим витезима, Евстатију и грофу Бертхолду од Каценеленбогена, у сукобу са Борилом. Уопште, било би веома занимљиво упоредити Слава и Стреза, с обзиром на готово истовремено одметање од трновског цара у условима за које се слободно може рећи да су били истоветни. Не упуштајући се дубље у ово занимљиво питање, можемо истаћи да је господар Мелника био далеко умеренији, односно мање амбициозан, што је у ствари значило да је имао далеко истанчанији смисао за реално, а уз то и више политичког такта и смирене прорачунатости. Све су то били разлози што је успео толико дуго да се одржи као независан господар.

За разлику од Михаила I Анђела и Стреза чија је оданост Хенрику I била у најмању руку колебљива и несигурна, Алексије Слав је остајао доследан у привржености латинском цару. Плод овакве политичке оријентације, која се показала исправном, био је безбедан и неузнемираван живот на његовим поседима а у сенци тако јаког заштитника. Савезништво између латинског цара и родопског великаша потрајало је скоро осам година, све до смрти Хенрика I, 11. јуна 1216. године.[33] Тада је дошло

---

[31] *Ациевски*, Слав 85 даје најпрецизније границе поседа деспота Алексија Слава. Он сматра да западна граница Славових поседа није могла бити на Струми већ нешто западније, па је ситуира у планинске масиве Малешевских планина, Огражден и Беласицу. Своју претпоставку објашњава чињеницом да је Мелник, средиште поседа деспота Слава, смештен веома близу Струме, па стога истиче да би се граница морала померати више на запад. Тачно је да се Мелник налази врло близу Струме, неких десетак километара, али по нашем мишљењу то није сметња да граница буде на Струми.

[32] *Златарски*, История III 282 закључује да једновременост у дејству Стреза и Слава, која припада другој половини 1208, даје основу за претпоставку да су се њих двојица, за време сукоба Борила и Хенрика I, споразумели и деловали у сагласности, одредивши Струму за границу. *Ациевски*, Слав 85 сматра да је ова претпоставка Златарског сасвим произвољна и нема потврде у изворима, па потом дозвољава могућност да се Слав држао по страни и није ратовао против Стреза.

[33] *Gerland*, Geschichte 249—250; *Longnon*, Empire 150.

до неких догађаја који су утицали да мудри господар Мелника промени своју политику. Латинско царство остало је без најспособнијег владара у својој историји, а његовог наследника Петра Куртенеа који је из Француске преко Рима и Драча хитао према Цариграду заробио је негде у албанским кланцима Теодор I Анђео (1215—1230).[34] Овај спектакуларан успех, који је нови епирски владар постигао већ у првим годинама владе, наговестио је муњевит успон његове државе. На другој страни, међутим, латинско царство је почело да стагнира. Предосећајући да ће у јужним деловима Балканског полуострва доћи до суштинске измене у констелацији снага, деспот Слав, кога је Хенрикова смрт ослободила заклетвених обавеза према латинској држави, пристао је уз Теодора I Анђела, убрзо најмоћнијег владара на овом делу Балканског полуострва. Недостатак изворних података не дозвољава да се прецизније одреди када је и чијом иницијативом дошло до приближавања између родопског великаша и епирског владара. То се збило, свакако, после 1217, а резултат тога приближавања био је брак деспота Алексија Слава, коме је претходно умрла жена, латинска принцеза, са ћерком Јована Петралифе, иначе шурака Теодора I Анђела.[35] Разборитост оваквог политичког избора, који је учинио господар Мелника, показала се веома брзо. У силовитом налету Теодор I Анђео преотео је Латинима широке области, и непрестано надирући према истоку, запретио да угрози и сâм Цариград. Пошло му је за руком да 1224. заузме Солун, и тако сруши солунску краљевину, док је у Тракији, између осталих успеха, преотео 1225. Једрене од Никејаца.[36] Победоносни епирски владар је, у овим освајањима, заобишао и поштедео земље свог савезника Алексија Слава, тако да је господар Мелника наставио да живи као независан обласни господар. Чак је, приликом победоносних акција епирског владара, родопски великаш пружио помоћ Теодору I Анђелу.[37] И у овом случају, као и са Хенриком I, деспот Алексије Слав се показао врло оданим савезником.

Из времена пријатељских односа са епирским владаром сачуван је још један помен родопског великаша у изворима. Ради се, наиме, о јединој сачуваној повељи деспота Алексија Слава, истовремено и јединој сачуваној повељи неког од обласних господара из подручја о којима

---

[34] *Nicol*, Despotate 51.

[35] Acrop. 39 12—15. *Gerland*, Geschichte 249 погрешно сматра да је тај брак био реакција деспота Алексија Слава на савезништво Хенрика I са Борилом. *Златарски*, История III 321 са правом одбацује ову хипотезу истичући да је савез склопљен још 1213, а брак Слава и Петралифине ћерке не раније од 1215—1218. Cf. *Nicol*, Despotate 59; *Prinzing*, Bedeutung 116; *Dujčev*, Melnik 36; *Nicol*, Refugees 28; *Аџиевски*, Слав 89; *Божилов*, Асеневци 97. Неки аутори сматрају да је латинска принцеза била прва жена Алексија Слава. Можда не би требало одбацити ни могућност да је родопски великаш био ожењен и пре 1208. године. За извесна неслагања око имена оца Славове жене из породице Петралифа, Јован или Теодор, в. напомену 14 у одељку о Петралифама.

[36] *Nicol*, Despotate 63, 104.

[37] Acrop. 39 8—10 сасвим одређено каже да је Алексије Слав помагао Теодору I Анђелу. Уп. *Златарски*, История III 334. *Аџиевски*, Слав 90 поред овог јасног податка Георгија Акрополита о помоћи деспота Слава епирском владару, износи и један посредан али стога не мање убедљив. Ради се, наиме, о једном латинском документу из децембра 1228 (*Ljubić*, Listine III 402) склопљеном између латинског царства и јерусалимског краља Јована од Бријенија, у коме се овај последњи обавезује да ће освојити земље Слава (et totam terram de Sclave) као и друге области од којих је већина некада припадала латинском царству. Јасно је да се овде деспот Алексије Слав сврстава међу непријатеље латинске државе.

расправљамо у овом поглављу. Издата је манастиру Спелеотисе код Мелника, а потписана црним мастилом јануара 1220. године.[38] Повељом, писаном грчким језиком и у традицијама византијске дипломатике, Слав поклања манастиру село Катуницу које се налази у близини града, када се пође према југу.[39] Издавање наведене повеље веома је драгоцен и уверљив доказ о самосталности деспота Алексија Слава. Да је на својим територијама родопски великаш био заиста независан и самосталан господар, без обзира на савезништво најпре са Хенриком I а потом и са Теодором I Анђелом, чињеница је која у ствари не подлеже било каквој сумњи, јер је такође потврђују убедљиво сведочанства неколико извора.[40] Ствар је, међутим, другачија када се ради о организацији власти коју је на својим областима спроводио родопски великаш, пошто нема сачуваних изворних података који би пружили чвршћу основу за неке сигурније закључке. Нешто више светлости у ова питања може унети познати ктиторски натпис севаста Владимира у једној од највећих цркава у Мелнику, која је посвећена светом Николи. Натпис је на грчком језику и гласи: Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ σεβαστοῦ τοῦ Βλαδιμήρου, αὐταδελφοῦ σεβαστοῦ τῶν Φράγγων, или у преводу: „Молитва божијег раба севаста Владнмира, брата севаста Франака."[41] Кључно питање је у вези са идентификацијом загонетног севаста Франака. Уколико је то био Алексије Слав, како мисле неки истраживачи, значило би да је севаст Владимир обављао високе и одговорне дужности у областима родопског великаша.[42] Природно је очекивати да би Алексије Слав на осетљива места постављао људе у које је имао велико поверење. Али

---

38 *Papadopoulos*, Un acte officiel 4—6. Уз неке измене у тексту повељу је поново издао Дујчев, доносећи и њен превод и коментар. Уп. *И. Дуйчев*, Изъ старата българска книжнина II, Книжовни и исторически паметници от второто българско царство, София 1943—1944, XV, 30—35, 311—314. У новије време поново је текст повеље донео и *Vlachos*, о. с. 69—72.

39 Неки истраживачи су покушали да објасне зашто је повеља писана грчким језиком. *Vlachos*, о. с. 39 истиче да је то било стога што је тада Мелник био насељен грчким живљем. Са овом претпоставком не можемо да се сложимо. *Ациевски*, Слав 90 то тумачи појачаним грчким утицајем који је долазио из епирске државе, будући да је била у веома јакој експанзији, а наводи да је и Србија претрпела такав утицај. Ова претпоставка је, чини се, ближа истини. За Мелник се, иначе, може рећи да се налазио на месту где су се укрштале територијалне аспирације Грка, Бугара и Латина. Cf. *Nicol*, Refugees 27.

40 Acrop. 39 4—12 сасвим одређено саопштава да се Слав није покоравао ниједном од суседних владара, већ је само понекад помагао некима од њих. Као доказ његове независности може свакако послужити и помињање у наведеном латинском документу (*Ljubić*, Listine III 402) на који смо се осврнули у напомени 37 овог поглавља. По нашем мишљењу као доказ може послужити и повеља родопског великаша у којој каже да „наша власт има годишњи помен" (καὶ τὸ ἡμέτερον κράτος ἐτήσιον ἀναφορὰν ἕξῃ). Cf. *Papadopoulos*, Un acte officiel 5. Чини нам се да овај израз одражава стварно стање пре него да је нека преузета устаљена формула без икаквог практичног значаја.

41 *Иванов*, Старини 212—213.

42 Недоумица око разрешавања ове тајанствене личности која се означава као „севаст Франака" прилично је велика. *Иванов*, Старини 213 се бојажљиво пита да ли се ради о деспоту Славу. *Петров*, О титулах 58 далеко одлучније претпоставља да је посреди родопски великаш Алексије Слав. *Dujčev*, Melnik 36 читаво питање и даље оставља отвореним. *Nicol*, Refugees 28 углавном прихвата претпоставку Петрова да је посреди Слав.

овај усамљени податак, који још увек није сасвим сигуран,[43] није довољан да се реконструише, па макар и у најгрубљим цртама, устројство власти на поседима деспота Алексија Слава.[44]

Најмање познатим раздобљем у политичкој каријери деспота Алексија Слава може се сматрати, ма колико то изгледало необично, сâм крај његове делатности. Последњи пут се у изворима помиње децембра 1228. године у већ навођеном латинском документу.[45] Истраживачи су углавном склони да верују како је све до битке код Клокотнице 1230. године, Алексије Слав био лојалан савезник епирском владару Теодору I Анђелу. Поједини од њих претпостављају да је после 1230, када је поново промењена констелација снага у јужним деловима Балканског полуострва, родопски великаш, захваљујући својој више пута доказаној дипломатској проницљивости, успео да се приближи Јовану II Асену признајући његову врховну власт али при том сачувавши своје поседе.[46] Вероватнијом нам се, ипак, чини претпоставка да су после битке код Клокотнице области Алексија Слава присаједињене бугарској држави.[46а] Обе ове претпоставке, додуше, немају поуздану потврду у изворним подацима.

Све ово никако не значи да је деспот Алексије Слав потпуно ишчезао са историјске сцене и да је био заборављен. Напротив, помиње се у једној грчкој повељи Константина Драгаша манастиру Ватопеду из октобра 1393. године.[47] И, што је сигурно још далеко значајније, изгледа да је дугогодишње присуство родопског великаша оставило трага и у неким топонима из тих области.[48]

---

[43] *Божилов*, Асеневци 96—97 н. 17 упозорава да садашње стање натписа отежава његово сигурно читање.

[44] *Петров*, О титулах 59 истиче да је административно устројство у фактички независним подручјима Стреза и Слава било организовано као и у бугарској држави. Чини нам се да је решење које предлаже овај аутор прилично шематизовано и засновано ипак на недовољним броју примера. Он, наиме, сматра да су севасти управници области и у својим рукама имају сву власт а њима су потчињени остали административни, војни, финансијски и судски чиновници, почињући са дуком и катепаном, а завршавајући са обичним скупљачима пореза. У наставку Петров истиче да су протосевасти у својим рукама обједињавали управљање над неколико области. Уп. *Петров*, О титулах, 62, 64.

[45] *Ljubić*, Listine III 402.

[46] *Злашарски*, История III 351; *Ацевски*, Слав 91. *Nicol*, Despotate 113, 125 n. 2 иде још даље у закључцима о завршетку каријере господара Мелника, сматрајући да је своје дане окончао у бугарској престоници, на двору Јована II Асена. При том се позива на један натпис на златном прстену пронађеном у Трнову где пише: Слав столник царев. *Божилов*, Асеневци 97—98 н. 25 указује, с правом, на недостатке изречене претпоставке.

[46а] Уп. *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 132; *Божилов*, Асеневци 97. *Цанкова-Пейкова*, България при Асеневци 112 погрешно сматра да су поседи деспота Алексија Слава присаједињени бугарској држави већ у времену између 1224. и 1229. године.

[47] *V. Laurent*, Un acte grec inédit du despote Serbe Constantin Dragas, REB 5 (1947) 184.

[48] *Asdracha*, Rhodopes 4 n. 10 саопштава да се у неким словенским изворима XV и XVI века један ланац Родопа назива „Славијевим горама" што је можда од деспота Слава, а можда и од бугарске речи која означава славуја. Ibid. 5 n. 2 наводи име реке Доспат која је можда добила назив од титуле деспота коју је имао Алексије Слав.

Као што смо већ истакли, Алексије Слав био је последњи велики обласни господар међу онима који су почев од завршних година XII столећа покушали да се осамостале и буду сасвим независни. Може се рећи, без икаквог преувеличавања, да је он најдаље отишао у своме подухвату, те му стога припада збиља јединствено место међу њима.

II. ОБЛАСНИ ГОСПОДАРИ У КОНТИНЕНТАЛНИМ ДЕЛОВИМА ГРЧКЕ

За разлику од обласних господара из пограничних подручја према другом бугарском царству, који су се могли ослањати на подршку трновског цара, или пак оних који су се осамостаљивали у малоазијским деловима Византијског царства, а помоћ су тражили и најчешће добијали из Иконијског султаната, обласни господари у континенталним деловима Грчке нису имали такву врсту залеђине и нису могли да рачунају на сличну потпору. Управо је то, можда, био један од главних разлога који су условили да се обласни господари у овим крајевима појаве отворено тек релативно касно, углавном уочи четвртог крсташког рата и рушења Византије 1204. године. Постојали су они, додуше, и пре поменуте временске границе, али се нису отворено одметали од Царства као што су то чинили обласни господари на другим странама, вероватно и стога што им није била неопходна и формална потврда власти када су већ готово имали фактичку управу у својим рукама. У овим областима своје простране поседе имале су познате византијске породице. Тако је у Лаконији био Лав Хамарет, Вране и Кантакузини у Месенији, док је у Тесалији поседе имала царица Еуфросина, жена Алексија III Анђела.[1] У нешто каснијем периоду у Монемвасији су деловале три породице чији се архонти (ἄρχοντες) помињу у знаменитој Морејској хроници. То су били родови Мамона, Демонојанија или тачније Еудемонојанија и Софијана.[2] Њима можемо придружити и породице Петралифа и Малиасина које су имале широке области у Тесалији.[3]

Када већ нису могли имати за савезника неког моћног владара, који би у исто време био опасан такмац василевсу, као што је то било на другим странама Византијског царства где су отпадници уз себе могли имати трновског цара или иконијског султана, обласни господари у континенталним деловима Грчке морали су потражити неки други ослонац. И, збиља, могли су га наћи у околности да су територије о којима је реч веома удаљене од Цариграда. Та физичка удаљеност, дакако са-

---

[1] Лава Хамарета помиње Никита Хонијат (Chon. Historia 638 42) и уз његово име ставља реч τύραννος. Породице Врана и Кантакузини, као и царица Еуфросина регистровани су у документу који су 1204. склопили крсташи и Млечани. Cf. Partitio Romaniae 219 58, 221 111, 261. У литератури ове су податке користили, између осталих, следећи аутори: *Miller*, Latins 9; Bon, Péloponnèse 101, 123—124; *Jacoby*, Archontes 424, 466; *Brand*, Byzantium 152.

[2] Chronicle of Morea 197 2944—2947. Cf. *Miller*, Latins 10; *Bon*, Péloponnèse 124; *Brand*, Byzantium 152.

[3] О породици Малиасина у више наврата расправљао је Б. Ферјанчић. уп. *Б. Ферјанчић*, Породица Малиасина у Тесалији, Зборник Филозофског факултета VII-1 (Београд 1963) 241—249; *Б. Ферјанчић*, Поседи породице Малиасина у Тесалији, ЗРВИ 9 (1966) 33—48; *Ферјанчић*, Племство 146 сл.

свим неоспорна, све је више била праћена и једном другом удаљеношћу, често далеко битнијом од ове прве. Реч је, заправо, о све већем јазу који је постојао између провинција и престонице у критичним годинама уочи првог пада Византије, а који је у случају провинција континенталне Грчке достигао највеће размере. Управо је та врста удаљености, која је у ствари само учтивији облик потпуне незаинтересованости Цариграда за невоље тамошњих провинција, била погодно тле за бујање анархије и самовоље. Сачувана су сведочанства, врло поуздана и веродостојна, која сасвим одређено и јасно говоре о хаотичном стању провинција континенталне Грчке. То је чувени акт, такозвани Ὑπομνηστικόν, меморандум који је атински митрополит Михаило Хонијат 1198. упутио Алексију III.[4] Из овога документа се виде честе злоупотребе локалних власти које су извесне порезе наплаћивале више пута не обазирући се на хрисовуље према чијим одредбама им је био потпуно забрањен приступ на поједине поседе. Захваљујући таквим злоупотребама, саопштава Михаило Хонијат, запретила је опасност да се област око Атине претвори у „скитску пустињу."[5] Мада се наведене злоупотребе односе само на атинско подручје, може се са пуно разлога претпоставити да је и у осталим деловима континенталне Грчке било слично стање. Централна је власт очигледно испустила контролу над локалном управом у удаљеним провинцијама.

Велике невоље обалским подручјима задавале су пљачкашке акције пирата, с обзиром да је ово време било период цветања морског разбојништва. Стога је атински митрополит Михаило Хонијат у више наврата истакао, не без горчине, да је близина мора једна од највећих недаћа Атињанима.[6] Поменута пустошења гусара морала су, наравно, само да повећају ионако несигурни положај локалног становништва, у овом случају превасходно оног које је живело у уском приобалском појасу непрестано угроженом од дрских пљачкашких препада морских разбојника.

Као што се види, постојали су погодни предуслови за размахивање сепаратистичких тежњи локалних магната који су ободрени крајњом небригом престонице за далеке провинције могли да на својим поседима владају готово сасвим самостално. Тако су, на пример, управљали, боље рећи владали, на својим поседима Лав Хамарет у Лаконији, што Никита Хонијат сасвим одређено и каже, а и отац Лава Сгура у Навплиону се слично понашао.[7] Они се, међутим, нису отворено одметали од Византијског царства и проглашавали независним господарима, мада су њихове надлежности у областима где су живели и деловали биле веома ши-

---

[4] Mich. Choniates I 307—311. Овај документ је поново публикован у *Stadtmüller*, Michael Choniates 282—305 где је дат и опширан коментар.

[5] Веома често код византијских писаца срећемо израз „скитска пустиња" увек везан за некаква пустошења и пљачку. Поред Михаила Хонијата, срећемо је, на пример, и у делима Георгија Акрополита и Нићифора Григоре. Изгледа да је то позајмица из античке књижевности, од Аристофана. Cf. *Stadtmüller*, Michael Choniates 283.

[6] Опширније о појави гусарења у то време као и о оцени коју је изрекао Михаило Хонијат cf. *Miller*, Latins 8, 9 n. 2. Такође о опадању византијске флоте за династије Анђела и полету пиратства cf. *M. Sesan*, La flotte byzantine à l'époque des Comnènes et des Anges (1081—1204), BSl 21 (1960) 48—53; *Ahrweiler*, Byzance et la mer 288—292.

[7] Chon. Historia 605 65—70, 638 41—43. Ове податке из историјског дела Никите Хонијата наводе: *Stadtmüller*, Michael Choniates 145; *Bon*, Péloponnèse 172—173; *Jacoby*, Archontes 466.

роке а моћ прилично велика. Снажан, па могло би се без претеривања рећи и пресудан, подстицај овако срамежљивом и мирном уздизању локалних магната дала је већ више пута помињана акција протостратора Манојла Камице и Добромира Хрса из лета 1201. године. Чињеница да су северна и средња Грчка, па чак и Пелопонез спремно пристали уз ову двојицу отпадника од Византијског царства речито упозорава колико је било нерасположење према цариградској влади у овим областима. Убрзо после тих догађаја започела су и освајања Лава Сгура, најистакнутијег обласног господара у подручјима континенталне Грчке. То значи да је, условно речено, клица осамостаљивања пренесена из другог жаришта, оног у пограничним областима између Византијског и другог бугарског царства.

Пад Цариграда априла 1204, када су сенке латинских копаља пале и преко запада и преко истока државе Ромеја, како у тренутку горког надахнућа бележи Никита Хонијат,[8] само је ојачао анархију која је већ постојала у провинцијама. Такав развој догађаја, наравно, погодовао је и ерупцији сепаратистичких тежњи на свим странама срушеног Византијског царства. Свуда присутну пометњу тих смутних времена као и стремљења појединих локалних магната можда на најбољи начин изражавају речи које је наводно Лав Сгур рекао Михаилу Хонијату, истичући да после пада Цариграда, круне свих градова, време позива сваког човека да бринући се за себе ради оно што му његова снага дозвољава. При томе се господар Навплиона позивао на право јачег.[9]

У овом поглављу посебно ћемо се осврнути на Лава Сгура и Сенахерима као типичне примере локалних магната, који донекле подсећају и на античке тиране, а затим и на породицу Петралифа као узоран пример рода који је на својим поседима управљао готово самостално а спретним политичким браковима веома ојачао своје позиције. Не треба заборавити да је на овом подручју каријеру започео и владар новооснoване епирске државе Михаило I Анђео (1205—1214), али из разумљивих разлога нећемо посебно пратити његову каријеру мада је и он у почетку иступао и деловао само као један од неколицине обласних господара.

1. ЛАВ СГУР

Породица Сгур припадала је владајућој класи византијског друштва XI и XII столећа, али није сачињавала дворску већ локалну грађанску аристократију.[1] Према сачуваним изворним подацима овај род, који је дао и неколико евнуха, појавио се, изгледа, у византијској историји средином XI века.[2] Занимљиво је напоменути необичну етимологију презимена ове породице која има помало подругљив призвук, с обзиром да долази од придева σγουρός који значи коврџав, кудрав, гргурав.[3]

---

[8] Chon. Historia 609 85—610 88.

[9] Chon. Historia 606 10—13. Овај податак региструје *Hoffmann*, Rudimente 96.

[1] *Каждан*, Состав 136, 169, 178. *Angold*, Government 123 подвлачи чињеницу да су два највећа противника централне власти, крајем XII века, Лав Сгур у Арголиди и Теодор Манкафа у Филаделфији представљали локалне породице и ниједан од њих двојице није припадао дворској аристократији.

[2] *Каждан*, Состав 154, 178.

[3] Ibid. 187. Cf. *Polemis*, Doukai 176.

Највише трагова у изворима, како византијским тако и крсташким, оставио је Лав Сгур, па је захваљујући, између осталог, и тој чињеници постао вероватно најпознатији члан овога рода у историји државе Ромеја. Сачувана сведочанства, првенствено она писана грчким језиком, приказала су његову личност у најтамнијим бојама. Оцена политичке каријере Лава Сгура, иначе веома противречне личности, често се сводила на некакав амалгам борца за слободу и патриоте, с једне стране, и суровог разбојника, с друге стране. Превага је, бар се тако нама чини, ипак била на овој другој крајности. По многим својим особеностима Лав Сгур био је у правом смислу речи наследник античких тирана.[4] И према њему је званична византијска историографија била изузетно неблагонаклона. То се у првом реду односи на браћу Хонијат, Михаила и Никиту, који су га приказивали у најлошијој светлости. Њихов негативан став према овом обласном господару потпуно је схватљив и очекиван, поготово када се има у виду лично непријатељство атинског митрополита и господара Навплиона.[5] Уосталом био је то већ добро познати став званичне византијске историографије према противницима централне власти и отпадницима од ромејског царства.

Лав Сгур потицао је из обалског града Навплиона на Пелопонезу, где је владао својим суграђанима више силом него по њиховој вољи, како саопштава Никита Хонијат.[6] Власт је наследио од свог оца, иначе имућне и утицајне локалне личности, тако да се већ може говорити о извесном континуитету господарења породице Сгур у Навплиону, господарења упрљаног крвљу како је забележено у извору.[7] Мало је података о делатности Лава Сгура пре 1202. када је започео са освајањима. Занимљиво је да је он заправо почео као порески чиновник, тако да је 1198. долазио са претором у Атину како би добили порез за флоту, о чему пише Михаило Хонијат у већ помињаном акту који је упутио Алексије III.[8] Користећи се хаотичним стањем и слабошћу централне власти у Царству, он је постепено увећавао своју власт, чију снагу Никита Хонијат упоређује са бујицом после провале облака.[9] Ипак прави почетак експанзије Лава Сгура био је у вези са познатом акцијом Манојла Камице из лета 1201, када је на ноге била подигнута цела средња Грчка и

---

[4] Такву су оцену донели многи истраживачи почев од Успенског па све до Хофмана. Уп. *Ф. Успенский*, История византийской империи III, Москва 1948, 439; *Hoffmann*, Rudimente 138.

[5] Стога је писана заоставштина Михаила Хонијата препуна помињања Лава Сгура о чему ће у даљем тексту бити више речи. Непријатељство између атинског митрополита и господара Навплиона региструју, наравно, сви аутори који су се занимали за политичку каријеру овог обласног господара, а који посвећују пажњу Сгуровом нападу на Атину чијом је одбраном руководио Михаило Хонијат. Cf. *Stadtmüller*, Michael Choniates 192; *Nicol*, Despotate 10; *Brand*, Byzantium 244—245; *Hoffmann*, Rudimente 56—57; *Bon*, La Morée franque 55.

[6] Chon. Historia 605 65—66.

[7] Још је Милер (Latins 10; Essays 62) за Лава Сгура написао да је био „hereditary lord of Nauplia", а и остали су истраживачи подвлачили чињеницу да је овај потоњи обласни господар, у ствари, од оца задобио власт у Навплиону. Cf. *Bon*, Péloponnèse 173; *Jacoby*, Archontes 466; *Hoffmann*, Rudimente 56; *Гунаридис*, Ἀντίσταση 155.

[8] Mich. Choniates I 308 8. Cf. *Stadtmüller*, Michael Choniates 180; *Hoffmann*, Rudimente 56.

[9] Chon. Historia 605 67—70 истиче да је Лав Сгур у тим несигурним временима испуњеним побунама повећавао своју власт.

Пелопонез. Охрабрен тим збивањима, без обзира на скори крах подухвата протостратора, господар Навплиона се устремио на суседни Аргос, који је био чувен по узгајању коња, и заузео га 1202, или нешто раније али вероватно не пре јесени 1201. године.[10] Његов следећи корак био је управљен према Коринту, који је жестоко опљачкао, избивши тако на Истмос, особито важну стратегијску тачку где су се додиривали Пелопонез и копно средње Грчке.[11] Овим дрским препадима Лав Сгур је скренуо позорност цариградске владе на себе. Тако је већ у зиму 1202—1203. Алексије III послао адмирала флоте Михаила Стрифна, иначе ожењеног сестром царице Еуфросине, како би умирио смелог Лава Сгура. У Атини га је са пуно устрепталих надања дочекао митрополит Михаило Хонијат, који је изгледа био веома свестан опасности од господара Навплиона.[12] Лав Сгур је, међутим, успео да одоли опсади коју је предузео Михаило Стрифн против Навплиона, тако да је власт пелопонеског великаша преживела ову тешку пробу. Требало је да дође до измирења коринтског митрополита Николе, главног носиоца отпора на овој страни, и Лава Сгура. У то име пелопонески великаш позвао је на ручак митрополита Николу, а онда је заповедио да га ослепе и баце низ зидине тврђаве.[12a] Пошто је на тај начин престао сав отпор у Коринту, Лав Сгур га је релативно лако заузео вероватно 1203. године.

Освајањем Коринта читав североисточни део пелопонеског полуострва пао је под власт Лава Сгура, коме су се тако широм отворила врата према средњој Грчкој. Прва на удару била је Атина. Амбициозном великашу на руку је ишао неочекивани расплет догађаја око Цариграда који је подлегао силним налетима крсташких одреда априла 1204. године. Лав Сгур је схватио да је за њега куцнуо прави час, пошто су били сазрели услови за остварење планираног подухвата. Користећи се потпуном пометњом која је захватила све делове срушеног Царства, пелопонески великаш је направио продор у средњу Грчку.[13] Почетак те смеле кампање, међутим, није наговештавао ништа добро пошто је Атина, чијом је одбраном управљао Михаило Хонијат, пружила неочекивано жилав отпор. За опсаду славног града, до које је дошло по свој прилици

---

[10] У постојећој литератури се углавном поход Лава Сгура на Аргос датира у 1202. годину. Cf. *Bon*, Péloponnèse 173; *F. Grabler*, Byzantinische Geschichtsschreiber, Band IX, Graz—Wien—Köln 1958, 184; *Hoffmann*, Rudimente 57. *Oikonomidès*, Décomposition 17 упозорава да је хронологија догађаја око Сгура између 1202. и 1204. прилично неизвесна, а освајање Аргоса ставља у време пре 1202. године. То не мења много след и логику догађаја, пошто је ипак извесно да је пресудни подстицај Сгуру дала акција Манојла Камице. Зато нам се чини да Аргос није био освојен од стране господара Навплиона пре јесени 1201. године.

[11] Постоје извесне недоумице око датирања овога похода, али се по свој прилици одиграо у току исте 1202. када је највероватније Лав Сгур посео и Аргос. Такву хронологију предлажу: *Bon*, Péloponnèse 173; *Jacoby*, Archontes 466—467; *Hoffmann*, Rudimente 57. За нешто каснију датацију, према којој је Сгур опљачкао околину Коринта 1203, залаже се *Grabler*, о. с. 184.

[12] Том приликом настало је и поздравно слово великом дуки Михаилу Стрифну, у коме је Михаило Хонијат веома надахнуто и хвалоспевно говорио о своме госту који је управо кретао на обесног господара Навплиона. Cf. Mich. Choniates I 324—342. Занимљиво је да Бранд (Byzantium 142, 153) помера опсаду Сгуровог родног града у нешто раније време, истичући да је до ње дошло већ у зиму 1201—1202. године.

[12a] Chon. Historia 638 52—61. Cf. *Bon*, Péloponnèse 173; *Brand*, Byzantium 153.

[13] Acrop. 13 19—22 подвлачи да се Сгур, као и неки други, користио метежом који је завладао после пада Цариграда како би ширио своју власт.

у лето 1204, Сгур је посебно ангажовао ратне бродове.[14] Претходно је атински митрополит, предвидевши велику и блиску опасност у личности амбициозног грчког великаша, без много успеха тражио помоћ за свој град.[15] Нападачима никако није полазило за руком да освоје Акропољ, па су после вишедневне опсаде одустали од даљих покушаја. Озлојеђен због неочекиваног неуспеха, Лав Сгур је страховито опустошио сâм град и његову околину и запутио се према северозападу. Уследила је једна веома успешна акција којом је знатно проширио своје територије и стекао велики углед. Провалио је најпре у Беотију и лако освојио Тебу, а потом је прошао кроз Термопиле и упао у Тесалију. Све се то одигравало у касно лето и јесен 1204. године. Одреди амбициозног пелопонеског великаша продрли су чак до Ларисе, освојивши на тај начин приличан део Тесалије.[16] Убрзо је дошло до сусрета Лава Сгура и бившег византијског цара Алексија III који се пред крсташком опасношћу склонио у Тесалију, где је његова жена имала поседе, побегавши претходно из Мосинопоља. Његове су амбиције још увек биле веома велике. У овом сусрету и један и други су гледали неку своју рачуницу будући да је сваки од њих двојице имао оно што је недостајало другом. Лав Сгур је желео да своме подухвату додели што већу легитимност пошто му моћ није недостајала, а Алексије III, лишен војне снаге али са репутацијом некадашњег василевса, процењивао је да ће ослањањем на неоспорну силу пелопонеског феудалца успети да оствари неке своје планове.[17] Споразум је постигнут врло лако а као залога његове трајности и поузданости требало је да буде склапање брака Лава Сгура са Евдокијом, ћерком Алексија III, којој је ово био већ трећи политички брак.[18] Свадба је свечано прослављена у Лариси почетком 1205. године.[19]

---

[14] Chon. Historia 605 70—607 37 доста простора посвећује односу између Сгура и Михаила Хонијата, али доноси и неке детаље око опсаде Атине. *Brand*, Byzantium 244 износи прилично логичну претпоставку да је за ову прилику пелопонески великаш потражио савезништво са пиратима Егине и Саламине. Податак да је са флотом Лав Сгур нападао Атину региструје и *Ahrweiler*, Byzance et la mer 291.

[15] Тако је Михаило Хонијат писао Теодору Иринику и Константину Торнику, истакнутим великодостојницима Византијског царства, тражећи помоћ. Cf. Mich. Choniates II 121—122, 124—125. Cf. *Brand*, Byzantium 153.

[16] Chon. Historia 608 47—48. Занимљиво је да ову акцију Лава Сгура не помиње Жофруа Вилардуен, већ само констатује да је овај великаш био господар Коринта и Навплиона, што је уједно и први сусрет са пелопонеским феудалцем на страницама његове хронике. Cf. Villehardouin II 108 301. Многи истраживачи, иначе, наводе овај сјајан успех Лава Сгура када је продро дубоко у Тесалију. Cf. *Nicol*, Despotate 10; *Loenertz*, Origines 371; *Ферјанчић*, Тесалија 13; *Hoffmann*, Rudimente 58.

[17] *Ласкарис*, Принцезе 34, 35 истиче да је Лав Сгур имао веза са породицом царице Еуфросине, али је то ипак било недовољно за неке озбиљније претензије.

[18] У првом браку Евдокија је била удата за Стефана Немањића, а у другом за већ бившег византијског цара Алексија V Мурзуфла кога су крајем 1204, свакако пре 11. новембра, свирепо погубили Латини у Цариграду, тако што су га бацили са Теодосијевог стуба. Подробније о овом василевсу cf. *B. Hendrickx—C. Matzukis*, Alexios V Doukas Mourtzouphlos: His Life, Reign and Death (?—1204), Ἑλληνικά 31 (1979) 108—132. Алиса Гарднер (Lascarids 63 n. 1) погрешно сматра да је Лав Сгур био четврти Евдокијин муж, пошто мисли да је византијска принцеза била удата за два владара Србије, оца и сина (sic!). О овоме браку Сгура и Евдокије најопширније пише *Ласкарис*, Принцезе 34—35, а помињу га још неки аутори. Cf. *Милиаракис*, Ἱστορία 47; *Gerland*, Geschichte 105; *Nicol*, Despotate 10; *Hoffmann*, Rudimente 58.

[19] Постоји неслагање између Никите Хонијата и Георгија Акрополита када је у питању место где је прослављена свадбена светковина. Chon. Historia 608 47—51 саопштава да се то десило у Лариси. Acrop. 13 15—22 истиче да је свадба била у Коринту. Више поверења, наравно, треба поклонити вестима Никите Хонијата.

Био је то тренутак највеће моћи и врхунац политичке каријере Лава Сгура. Нема сумње да су амбиције грчког великаша сезале веома далеко. Његова је намера била да створи јаку грчку државу, нешто слично ономе што су урадили Теодор Ласкарис у Малој Азији и Михаило Анђео у Епиру. У науци је постојао покушај да се докаже како је Лав Сгур носио и високу византијску титулу деспота коју му је доделио Алексије III приликом склапања брака са Евдокијом, али за такву претпоставку нема оправдања.[20] Сачувана изворна сведочанства уз име Лава Сгура наводе само титуле панипертима и севастоипертата. Прва од њих, дакле титула панипертима, помиње се у писму Михаила Хонијата логотету дрома Константину Торнику.[21] Друга, која нас у овом случају далеко више занима, титула севастоипертата, наводи се на једном печату пелопонеског великаша који се ставио под заштиту светог Теодора Ратника.[22] Титула севастоипертата је једна из готово бесконачне листе титула које су додељиване високим византијским достојанственицима, а настале разноврсним спајањима царских епитета у доба велике кризе византијског државног апарата током XI столећа.[23] Није могуће, изгледа, сасвим поуздано утврдити када је Лав Сгур добио ову титулу.[24]

Убрзо је снага Лава Сгура била стављена на велику пробу, коју, међутим, грчки великаш није издржао, па се показало да његови планови ипак нису били сувише реални и да оно што брзо настаје то брзо и нестаје. Италијански маркиз Бонифације од Монферата предузео је, наиме, у пролеће 1205. једну широку офанзиву према северној и средњој Грчкој. Као врстан познавалац прилика у Византији, пошто је породица Монферата имала веома запажену улогу у историји државе Ромеја друге

---

[20] *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin: Le despote, δεσπότης, REB 17 (1959) 55—56 (= Recherches sur les institutions byzantines, Berliner byzantinische Arbeiten, Band 35, II, Berlin—Amsterdam 1967, 3) сматра да је Лав Сгур био носилац деспотске титуле. При том се позива на вест Теодора Скутариота (Theod. Scut. 453 25—28) који пише да је Алексије III грчком великашу доделио ово високо достојанство. *Ферјанчић*, Деспоти 32 н. 1 с правом није уверен у претпоставку француског византолога, пошто Георгије Акрополит уопште не помиње његову деспотску титулу. Према вестима Теодора Скутариота треба бити веома обазрив када се односе на ову епоху толико удаљену од њега. Уосталом ниједан од сачуваних извора не помиње титулу деспота уз име Лава Сгура, па стога нам се чини да не треба поклонити поверење овој вести Теодора Скутариота.

[21] Mich. Choniates II 124 22. Ово писмо смо већ поменули када смо говорили о покушајима атинског митрополита да добије помоћ против Лава Сгура чији је напад очекивао. В. напомену 15.

[22] Поменути печат наводи и С. Ламброс, издавач огромне писане заоставштине атинског митрополита Михаила Хонијата, доносећи како натпис тако и цртеж Сгуровог печата. Cf. Mich. Choniates II 595. Затим га је објавио и *G. Schlumberger*, Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris 1884, 698—699. Ново издање приредио је, сада већ давне 1932. године *V. Laurent*, Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine, Athènes 1932, No. 328. На аверсу је стојећа фигура светог Теодора ратника који у десној руци држи дугачко копље а у левој штит, а на реверсу пише: Σεβαστοϋπέρτατον, Μάρτυς, με σκέποις Λέοντα Σγούρ(ω)ν ἐκ γένου; κατηγμένον. За титулу Лава Сгура cf. *Bon*, Péloponnèse 204—205.

[23] *Осшроіорски*, Историја 346.

[24] Не верујемо да је пелопонески великаш титулу севастоипертата добио од Алексија III приликом склапања споразума у Тесалији крајем 1204, као што мисли издавач печата *Laurent*, o. c. 117. Ако се има у виду необуздана природа Лава Сгура, као и његове големе претензије, вероватнијом нам се чини претпоставка Милера (Latins 10; Essays 62) који сматра да је грчки магнат себе обдарио високозвучном титулом. Псеудо-Кодинов спис, иначе, не наводи ни титулу панипертима ни титулу севастоипертата.

половине XII века, најистакнутија личност четвртог крсташког рата направила је сјајан политички потез. Бонифације је водио са собом младог пасторка Манојла, сина Исака II и његове удовице Марије којом се маркиз недавно оженио. Рачунајући на болећиву осетљивост ромејског живља према традицији и уопште према начелу легитимитета, италијански је маркиз претходно Манојла прогласио за цара.[24a] Марширајући од Солуна његова је војска врло лако посела низ градова, а онда је прошавши кроз долину Темпи упала у Тесалију.[25] На том путу италијански маркиз готово да није наишао ни на какав отпор. Једини ко је могао да му се донекле супротстави био је Лав Сгур, у том тренутку свакако најмоћнија личност Средње Грчке и Пелопонеза, чији је углед међу ромејским живљем морао неизмерно порасти после великих успеха у другој половини 1204. године. Показало се, међутим, да овај грчки великаш није био особито омиљен међу својим сународницима као што би се можда могло очекивати. Будући да су заузели Тесалију, не без помоћи ромејских водича (ὑφ' ἡγεμόσι 'Ρωμαίοις), крсташи су желели да кроз Термопилски кланац продру у подручје средње Грчке.[26] Лав Сгур је планирао да им се на том месту супротстави, јер је његов подухват после губитка Тесалије почео већ да се руши.[27] Магловите реминисценције на славну битку из грчко-персијских ратова, готово неизбежне због истог места и у неку руку скоро истоветне ситуације, нису по свој прилици снажније деловале на Лава Сгура. Несигурној могућности херојског подвига пелопонески је великаш, вођен трезвеном рачуницом према којој нису постојали изгледи за било какав успех, претпоставио тактичко повлачење, одлажући пресудни сукоб за неку погоднију прилику.[28] Тако су одреди грчког великаша узмицали према југу зазирући од отвореног боја са крсташима. Бонифације од Монферата је, не наишавши ни на какав отпор, крочио у Беотију, где су га Тебанци дочекали као неког драгог земљака који се после дугог одсуства враћа кући, како уз нескривену малициозност саопштава Никита Хонијат.[29] Заустављајући се на овој вести, која нам се чини изузетно драгоценом за осветљавање прилика и расположења на територијама Лава Сгура, о а чему немамо података у изворима, са пуно разлога можемо претпоставити како грчки великаш ипак није био много омиљен у овим областима. Када се узму у обзир неки његови ранији поступци, нетактични па чак и веома окрутни, може се закључити да је Лав Сгур био заговорник политике чврсте руке, што је ипак само блажи израз за својеврсну тиранију. Таква му политика није никако могла донети неподељену привржетост тамошњег становништва. Освоје-

[24a] Chon. Historia 599 22—28. Уп. *Б. Ферјанчић*, Почеци солунске краљевине (1204—1209), ЗРВИ 8—2 (1964) 110—111.

[25] Chon. Historia 600 58—601 72.

[26] Chon. Historia 604 50. *Ферлуїа*, Племство 118 с пуним правом подвлачи ово место у историји Никите Хонијата из кога се види да су неки Ромеји помогли одредима италијаског маркиза, што посредно може да говори о томе како Лав Сгур није баш уживао неподељене симпатије међу византијским становништвом. Даљи ток акције Бонифација од Монферата поново је на потпуно јасан начин показао ту чињеницу.

[27] За продор Бонифација од Монферата у средњу Грчку, као и за целу његову акцију cf. *Longnon*, Empire 70—72; *Ласкарис*, Принцезе 35; *Nicol*, Despotate 12; *Hoffmann*, Rudimente 58.

[28] Cf. *Miller*, Latins 33; *Miller*, Essays 62.

[29] Chon. Historia 609 81—82. Уп. *Ферлуїа*, Племство 118—119.

ним областима владао је вероватно као својевремено његов отац и он сâм Навплионом, матицом власти овог грчког господара. Уз све опрезности у процењивању ставова византијске историографије о Лаву Сгуру, није без значаја подсећање да је уз име Лава Сгура ставио Никита Хонијат онај страшни придев θηριώνυμος,[30] епитет који су својевремено, неколико векова раније, ромејски историчари доделили цару иконоборцу Лаву V Јерменину (813—820). Треба, ипак, додати још једну чињеницу када се ради о одушевљеном дочеку који су грађани Тебе приредили италијанском маркизу Бонифацију од Монферата. То време, наиме, није познавало готово ниједну херојску одбрану неког ромејског града пред налетом крсташких нападача. Ова чињеница, међутим, ни најмање не ублажује претпоставке које смо изнели о владавини пелопонеског великаша Лава Сгура на њему потчињеним територијама.

Користећи се повлачењем ромејских одреда, крсташи су наставили победоносни поход према југу. Атину коју је својевремено без успеха опседао Лав Сгур, сада је митрополит Михаило Хонијат предао латинским одредима без борбе, свакако сматрајући да је било какво пружање отпора потпуно бесмислено. Пелопонески великаш који је донедавно владао пространим областима био је принуђен да се у нервозној хитњи повуче и затвори у три тврђаве које су му преостале, а то су били Коринт, Навплион и Аргос. Предстојали су дани грчевите борбе за голи живот у којима се Лав Сгур могао поуздати једино у чврстину бедема својих градова или у неку неочекивану измену прилика на тлу латинског царства.[31] Отпочела је, у ствари, агонија која се продужила безмало три године када је, како бележи Никита Хонијат, обесни великаш подсећао на чупаву животињу затворену у својој пећини.[32] Било је више него очигледно да од остварења његовог планираног подухвата неће бити ништа. А на другој страни, у брдовитим пределима Епира, Михаило Анђео је постепено почео да гради нову државу. У вези са том чињеницом неизоставно се намеће једно поређење између ове двојице великаша који су на доста сличан начин и у приближно истим условима покушавали да направе себи државу.[33] Михаило Анђео је у томе успео а Лав Сгур је неславно окончао свој подухват. Вишеструки су разлози који су довели до оваквог исхода. Битан чинилац који је ишао на руку Михаилу Анђелу, и насупрот томе није погодовао Сгуру, била је околност да се први осамостаљивао у ипак помало забаченом, а уз то и брдовитом па и тешко приступачном Епиру, док је пелопонески великаш деловао у далеко питомијим крајевима који су били од изузетне стратегијске важности, и као такви мета крсташких претензија. Радило се, подсетимо се, о об-

---

[30] Chon. Historia 607 22.

[31] О очајничкој борби Лава Сгура у опсађеним градовима сазнајемо из више извора. Cf. Chon. Historia 611 26—36; Villehardouin II 132—134 324, 141—143 331; Chronicle of Morea 101—102 1468—1469, 105 1528—1538. У литератури су о томе писали између осталих *Nicol*, Despotate 13—14; *Bon*, La Morée franque 58—59; *Hoffmann*, Rudimente 58.

[32] Chon. Historia 611 27—28.

[33] *Ласкарис*, Принцезе 34—35 истиче да Лаву Сгуру није недостајала ни храброст ни енергија, а да га је срећа помагала можда би и он успео да створи једну засебну државу као што су то учинили Михаило Анђео у Епиру, Алексије Комнин у Трапезунту и Теодор Ласкарис у Никеји. Са овом оценом не можемо, наравно, да се сложимо, сматрајући да су Сгура у томе покушају омеле веома крупне и непремостиве препреке, о којима ћемо нешто више рећи у главном тексту.

ластима заравњене Тесалије и пределима средње Грчке за које су Латини били и те како заинтересовани. Још је једна околност ишла на руку првом епирском владару, а тицала се његове припадности царској кући Анђела, што је чињеница од изузетне важности када је у питању византијски свет, посебно осетљив према начелима легитимитета. На другој страни Лав Сгур је, мада и сâм аристократа, додуше локални, био знатно скромнијег порекла и политичког педигреа. И, најзад, не би требало заборавити способности и особито политичку умешност једног и другог. Превага је и у овом случају била на страни Михаила Анђела, будући да је био стрпљивији и далеко еластичнији што је у годинама после рушења Византије била особина на великој цени јер је јемчила некакву врсту опстајања у тадашњим смутним временима.

Бонифације од Монферата је настављајући свој поход покушао да потпуно уништи тековине Лава Сгура који је био стешњен у три тврђаве, Коринту, Навплиону и Аргосу. Пелопонески великаш се, међутим, показао као веома жилав супарник, успешно одолевајући моћним латинским нападачима. Док је сâм Бонифације нападао Навплион, пошто је претходно дошао на Пелопонез, Сгура су опседали крсташи предвођени вазалима италијанског маркиза. Били су то бургундски великаш, сада војвода новообразованог атинског војводства, Отон де ла Рош, и господар Еубеје Јаков од Авена. У једном од окршаја овај други био је чак и рањен,[34] што речито казује са колико срчаности, очајничке срчаности додајмо, се борио Лав Сгур. Неочекивано олакшање за грчког великаша дошло је захваљујући бриљантној победи Калојанових одреда који су априла 1205. код Једрена катастрофално поразили Латине и кренули према Солуну. Стога је, не часећи часа, Бонифације од Монферата морао да подигне опсаду Навплиона и да журно хита на ту страну.[35] Ови догађаји, међутим, нису могли да донесу трајније побољшање прилика за Лава Сгура, који је убрзо морао да издржи нападе ахајског кнеза Виљема Шамплита, очајнички се бранећи скоро три године.[36] Пошто није било никаквих изгледа да се његова ситуација поправи, Лав Сгур се одлучио на крајње очајнички корак, извршивши спектакуларно самоубиство тако што је, да би избегао заробљавање, под пуном опремом и на коњу, скочио за зидина Акрокоринта.[37] Постоји извесна недоумица око датирања смрти пелопонеског великаша али највероватније до ње је дошло 1208. године.[38] Тако крсташки хроничар Анри од Валенсијена, настављач Жофруа Виларадуена, наводи у своме делу новог господара Коринта,[39] чија је идентификација, која додуше излази из оквира нашег рада, изазвала приличну недоумицу.[40]

---

[34] Villehardouin II 142 332.

[35] Ibid. 198 389. Cf. *Bon*, La Morée franque 59.

[36] *Nicol*, Despotate 25.

[37] *Ласкарис*, Принцезе 36—37; *Nicol*, Despotate 25.

[38] Већина истраживача се ипак изјашњава за 1208. годину. Уп. *Милиаракис*, Ἱστορία 56; *Ласкарис*, Принцезе 37; *Nicol*, Despotate 25, *Bon*, La Morée franque 68 се двоуми између 1207. и 1208. године. *Hoffmann*, Rudimente 59, 154 n. 125 истиче да је Лав Сгур умро непобеђен у Коринту и при том такође предлаже 1208. као годину његове смрти.

[39] H. de Valenciennes 68—69 584. Cf. *Loenertz*, Origines 375.

[40] *Nicol*, Despotate 25 и *Bon*, La Morée franque 68 n. 3 виде у господару Коринта (Segnour de Chorinthe) полубрата Михаила I, Теодора Анђела, доцнијег владара епирске државе. Са њима се, међутим, не слаже *Loenertz*, Origines 389—391, 394. Он не предлаже неко друго решење за идентификацију ове помало загонетне личности.

Пропасти Сгуровог подухвата допринели су вишеструки разлози, углавном већ поменути приликом поређења пелопонеског великаша са Михаилом Анђелом, а сведени на „неповољан" положај области које су му биле потчињене,[41] неповољан стога што су се налазиле на ветрометини важних комуникација, потом известан недостатак легитимних права, и, најзад, личне особине сâмог обласног господара, исувише плаховитог а недовољно еластичног. Овоме се може додати још један разлог. Подручје које је чинило матицу Сгурових територија било је, иначе, изузетно привлачно за Латине и у исти мах зона веома јаке крсташке власти, у сваком случају далеко јаче него што је то било у Малој Азији или у пределима где су се осамосталили Стрез и Слав. У томе је била предност малоазијских великаша, па може се слободно рећи и Михаила Анђела. Када се све што је поменуто узме у обзир, постаје прилично јасно да је подухват Лава Сгура, ипак, био тешко остварив, у ствари, практично немогућ.

2. СЕНАХЕРИМ

Необично је занимљива историја рода Сенахерим, који је првобитно припадао јерменској владарској кући, а потом се пробио међу веома угледне византијске аристократске породице.[1] Овај се род врло рано појавио у држави Ромеја, будући да је Сенахерим Арцруни негде 1021—1022, дакле последњих година царевања Василија II (976—1025), постао стратег Кападокије.[2] Што је можда још занимљивије, породица Сенахерим имала је необичну еволуцију у Византијском царству. Представници овога рода, кавкаског односно јерменског порекла, током XI столећа налазили су се на дужностима војних заповедника, да би на граници између два века, једанаестог и дванаестог, лагано прерасли у грађанске чиновнике. На тим их дужностима налазимо током XII столећа, а већ на додиру XII и XIII века поново су углавном били на дужностима војних заповедника.[3] Тако на самом почетку XIII столећа деловала су два Сенахерима на врло одговорним војним дужностима, а о њима ћемо у даљем тексту расправљати нешто опширније.

Крајње оскудни и фрагментарни, па и прилично несигурни, изворни подаци о Сенахериму, обласном господару у Епиру, направили су од њега у знатној мери загонетну личност. Одмах треба направити разлику између њега и Сенахерима, војног заповедника у Ксантији, поменутог у историјском делу Никите Хонијата, који је пружио отпор латинском цару Балдуину I када је из Једрена у победоносном походу хитао према Солуну у лето 1204. године.[4] Тај је отпор био безуспешан, тако да је Се-

[41] *Stiernon*, Origines 90 са пуним правом истиче посебан географски положај Епира, отвореног према западу односно Јонском и Јадранском мору, а на истоку одсеченог ланцима Пинда, дакле изолованог од централне власти и врло погодног за политичку независност.

[1] *Каждан*, Армяне 33 истиче да је 1021. или 1022. Васпураканско царство било присаједињено Византији и да је последњи његов владар постао стратег Кападокије добивши Севастеју са околином.

[2] *Каждан*, Состав 150; *Каждан*, Армяне 33.

[3] *Каждан*, Состав 150.

[4] Chon. Historia 598 1—3. Овај податак Никите Хонијата региструју: *Longnon*, Empire 60; *Gerland*, Geschichte 24; *А. Крантонели*, 'Η κατὰ τῶν Λατίνων ἑλληνο-βουλγαρικὴ σύμπραξις ἐν Θρᾴκῃ 1204—1206, Атина 1964, 39; *Loenertz*, Origines 377; *Ферлуга*, Племство 113; *Гунаридис*, 'Αντίσταση 147; *Ферјанчић*, Племство 136.

нахерим, заповедник Ксантије, поменут само једанпут у Хонијатовој историји док га други извори уопште не региструју.[5] У исто време на другој страни, у Никопољу, налазио се један локални господар који се такође звао Сенахерим, а чија политичка каријера заокупља нашу истраживачку пажњу. Стога ћемо оставити по страни Сенахерима из Ксантије пошто излази из оквира нашег рада. Не треба много да изненађује појава два лица са истим јерменским презименом у далеким европским провинцијама.[6] Већ смо у одељку о Стрезу видели да се на овој страни појављују и лица са презименом Гавра, чија породица вуче корене са Кавказа или далеких предела источне Мале Азије. Сенахерима, господара Никопоља, помиње један каснији извор, Житије св. Теодоре, жене Михаила II Анђела (1230—1268).[7] Према овоме Житију, за царевања Алексија III, дакле између 1195. и 1203, Михаило Анђео је послат да буде наместник на Пелопонезу, а у област Никопоља и Етолију неки Сенахерим. Њих двојица су наводно били ожењени сестрама од стрица из породице Мелисена, иначе рођака цара. Против Сенахерима је избила побуна па је позвао у помоћ Михаила Анђела. Када је овај стигао, Сенахерим је био већ убијен. Тада је Михаило казнио заверенике, наследио поседе ликвидираног управника и оженио се његовом удовицом, пошто је у међувремену и сâм постао удовац. То су подаци које доноси Житије св. Теодоре.[8] Да би читаво питање било веома замршено побринули су се остали извори, временски ближи периоду о коме је реч, а који дају другачију слику о политичкој каријери оснивача епирске државе Михаила Анђела. У новије време је доказано, комбиновањем вести које доносе Жофруа Вилардуен и Никита Хонијат, да пре 1204. Михаило уопште није био повезан са Пелопонезом и Епиром, већ да је у Епир дошао тек 1205. године.[9] Ове вести су бациле приличну сенку на поверење у веродостојност података које доноси Житије св. Теодоре јер су се показале неколике нетачности. Као што је већ речено, Михаило Анђео уопште није био на дужности управника Пелопонеза. Следећа непрецизност се тиче женидбе оснивача епирске државе. Вилардуен саопштава да се Михаило оженио ћерком Грка, чије се име не наводи, али се не помиње супруга-удовица што би проистицало из Житија св. Теодоре.[10] Упркос поменутим непре-

---

[5] Сенахерима би евентуално још могао поменути и крсташки историчар Жофруа Вилардуен, који такође описује поход Балдуина I према Солуну. Он, међутим, не наводи Сенахерима. Cf. Villehardouin II 88 280.

[6] Реч је, свакако, о два лица са истим презименом па сматрамо да је непотребна недоумица коју изражава *Каждан*, Армяне 36; *Каждан*, Состав 150.

[7] Patrologia Graeca 127 col. 904—908 (ed. J. Migne). Cf. *Loenertz*, Originee 366—367.

[8] Користећи изворне податке Житија св. Теодоре неколико истраживача регистровало је појаву овог локалног магната. Cf. *Милиаракис*, Ἱστορία 50, 64; *Miller*, Latins 41; *Nicol*, Despotate 11, 13; *Stiernon*, Origines 95—96; *Кранӣонели*, н. д. 44.

[9] Изузетно занимљиво питање које се односи на везе Михаила Анђела са Пелопонезом пре 1204, сасвим је поделило многобројне истраживаче. Једни су, наиме, склони да верују податку да је потоњи епирски владар био управник на палопонеском полуострву, док други одлучно одбацују такву могућност. Уп. *Ферјанчић*, Племство 134 н. 16. Колико нам је познато последњи је о томе писао Б. Ферјанчић (Ibid. 134—135) и прилично убедљиво показао да Михаило Анђео није био наместник на Пелопонезу у времену пре 1204. године.

[10] *J. Романос*, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου. Ἱστορικὴ πραγματεία, Крф 1895, 5 је чак помало био сумњичав према претпоставци о Сенахериму као управнику у Епиру.

цизностима, па можемо рећи и нетачностима, утисак је ипак да је писац Житија, извесни монах Јов, одсликао неке стварне догађаје и да је ван сваке сумње постојање локалног магната Сенахерима.[11]

Када се одбаце сви спорни детаљи из Житија св. Теодоре, а поготово они који се тичу политичке каријере Михаила Анђела, остаје ипак костур приче о Сенахериму кога свакако можемо сврстати међу обласне господаре. Према нашем мишљењу Сенахерим је био локални функционер који је покушао да искористи пометњу после догађаја из априла 1204, па је попут Лава Сгура сасвим загосподарио повереном му облашћу. Међутим, по свој прилици било је оних који су били незадовољни његовом владавином па су организовали заверу и убили га. Можда је њихово незадовољство проистицало из чињенице да је Сенахерим владао веома самовољно и тирански. У сваком случају његова је власт трајала веома кратко будући да га је Михаило Анђео који се у Епиру појавио 1205. већ затекао мртвог.[12] Управо је он успео да оствари планове које је, можда, ковао Сенахерим желећи да створи независну грчку државу, што је била жеља приличног броја тадашњих византијских великаша.

3. ПЕТРАЛИФЕ

Петралифе, као и род Сенахерима уосталом, били су једна од византијских аристократских породица иностраног порекла. Али, за разлику од поменуте јерменске породице, Петралифе су потицале са Запада и биле су норманског порекла.[1] Ова хеленизована латинска породица водила је порекло од норманског војводе Петра од Алифа, који је био у служби Роберта Гвискарда док је овај ратовао против Алексија I Комнина, почетком осамдесетих година XI века, али је после смрти норманског вође (17. јули 1085) прешао на ромејску страну стављајући своје ратничке способности под заставу византијског цара.[2] Током XII столећа у неколико махова срећемо поједине чланове овога рода како играју запажену улогу у византијској историји.[3] Петралифе су били у родбинским везама са обе царске династије, Комнинима и Анђелима.[4] Припадали су редовима војне аристократије и, за разлику од осталих породица латинског порекла, које нису дале неке значајније војсковође, међу Петралифама је било способних ратника, додуше тек из мешовитих бракова када су били хеленизовани.[5] Поједини чланови породице Петралифа

---

[11] *Loenertz*, Origines 377 после веома критичне анализе ових питања око Житија св. Теодоре, закључује да је Сенахерим био управник у Епиру, односно Арти.

[12] *Ферјанчић*, Племство 136 на тај начин датира догађаје око Сенахеримове смрти и доласка Михаила Анђела у Епир.

[1] *Каждан*, Состав 214.

[2] О Петру од Алифа опширније cf. *Marquis de la Force*, Les Conseillers latins d'Alexis Comnène, Byz. 11 (1936) 158—160; *Nicol*, Despotate 215; *Polemis*, Doukai 165. Напуштена је давнашња претпоставка према којој се порекло Петралифа везивало за Петра од Алпа. *Miller*, Latins 10 је веровао у поменуту претпоставку. Cf. *Nicol*, Despotate 216 n. 1.

[3] Опширније о њима пишу: *Nicol*, Despotate 215; *Ферјанчић*, Племство 139 сл. *Варзос*, Γενεαλογία II 139—140 н. 4 поред опширног текста даје и малу генеалошку таблицу ове породице, узимајући у обзир оне чланове који су живели и деловали углавном у XIII столећу.

[4] *Каждан*, Состав 171.

[5] Ibid. 155, 171, 262.

имали су знатне земљишне поседе на различитим странама Византијског царства.[6] И после катастрофе ромејске државе априла 1204, овај род није сишао са историјске позорнице, већ је играо важну улогу како у Никејском царству[7] тако и у епирској држави.[8]

Нашу истраживачку пажњу, јасно одређену насловом овога рада и омеђену већ више пута помињаним временским оквирима, занимају само они чланови породице Петралифа који су се после 1204. појавили као независни обласни господари. То значи да нећемо пратити каријеру оних чланова који су деловали после 1230, а то су, на пример, били Теодора Петралифа, жена Михаила II Анђела, као и њена браћа. Наше ћемо разматрање започети, ипак, са нешто ранијим периодом, тачније са 1195. годином када је дошло до смене на византијском престолу. Међу виђенијим људима који су окруживали узурпатора и новог василевса налазио се и Јован Петралифа.[9] Знатно доцнији извор, већ помињано Житије св. Теодоре, наводи да је њен отац Јован Петралифа био севастократор и управљао Македонијом и Тесалијом.[10] Укрштањем података из ова два извора, раздвојена веома дугим временским периодом, у науци је створено мишљење да је севастократор Јован Петралифа, отац Теодоре, за владе Алексија III, што значи између 1195. и 1203, био управник Тесалије и Македоније.[11] Та је претпоставка у великој мери погрешна, с обзиром на чињеницу да поменути представник рода Петралифа пре 1204. никако није могао постати севастократор.[12] Јована Петралифу наводимо углавном стога што је био брат Марије Петралифе, која се током прве деценије XIII столећа удала за Теодора Анђела, потоњег епирског владара.[13]

[6] Тако је родоначелник породице, Петар од Алифа, добио од Алексија I поседе око Дидимотике у Тракији. Cf. *Nicol*, Despotate 215; *Ферјанчић*, Племство 141. Једна грана овога рода имала је велепоседе у околини Сервије. Cf. *Nicol*, Despotate 215.

[7] Тако, на пример, извесни велики хартуларије Јован Петралифа био је у служби Јована III Ватаца. Cf. *Angold*, Government 183, 190.

[8] У новије време веома детаљно о породици Петралифа, а нарочито о оним њеним члановима који су играли важну улогу у епирској држави, расправљао је *Ферјанчић*, Племство 139 сл.

[9] Chon. Historia 451 70—75. Овде треба указати на чињеницу да се Јован Петралифа наводи без икакве титуле, а да се титула севастократора коју срећемо у даљем тексту односи на Алексија Анђела који још увек није био цар него само севастократор. *Ферјанчић*, Племство 140 са правом инсистира на овој појединости која ће служити као доказ да Јован Петралифа у ствари није био севастократор.

[10] Patrologia Graeca 127 col. 904. Житије св. Теодоре написао је монах Јов Мелис Јасит последњих деценија XIII столећа. Уп. *Л. Вранусис*, Χρονικὰ τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τουρκοκρατουμένης Ἠπείρου, Јањина 1962, 49—54.

[11] *Романос*, н. д. (в. напомену 10 претходног одељка о Сенахериму) 22; *Nicol*, Despotate 47, 129; *Варзос*, Γενεαλογία II 554. н. 20.

[12] *Ферјанчић*, Тесалија 53 н. 61 врло обазриво пише о могућности да је севастократор Јован Петралифа био управник у Македонији и Тесалији. *Ферјанчић*, Племство 139—140 истиче да у временски блиским изворима нема јасних података о томе да је Јован Петралифа пре 1204. био севастократор и управник Тесалије. То поједини аутори сматрају прецењујући, бар према нашим схватањима, вредност података Житија св. Теодоре за овај период последњих година XII века. Севастократорска је титула у то време додељивана ипак веома уском кругу људи, василевсовој браћи и синовима, и тек пред сам крај XII века и зетовима византијског цара. У сваком случају Јован Петралифа није припадао том кругу људи.

[13] Acrop. 39 12—15 то саопштава када говори о браку Алексија Слава, истичући да је отац невесте био шурак (γυναικάδελφος) Теодора Анђела. Да се жена доцнијег епирског владара звала Марија сазнајемо из писама Јована Апокавка. Cf. *Polemis*, Doukai No. 160 165 n. 11.

Нешто касније, ћерка Јована Петралифе, чије нам име није познато, удала се за родопског великаша деспота Алексија Слава.[14] Удаја двеју чланица рода Петралифа за тако истакнуте личности недвосмислено говори о великом угледу који је ова породица уживала у првим деценијама XIII столећа.

Од чланова породице Петралифа које можемо сврстати међу обласне господаре из првих деценија XIII века поменућемо двојицу, Андроника Комнина Дуку Петралифу и Нићифора Комнина Петралифу, о којима знамо једино на основу изворних података сачуваних у повељама. Први од њих, дакле Андроник Петралифа, наводи се у изворима само једанпут. Реч је о српском документу, повељи коју је 11. априла 1227. издао дикеј Мандука.[15] По наређењу „превеликог Комнина кир Андроника Дуке Петралифе, господина светога" а ради душе његових родитеља, поменути је Мандука даровао манастиру Хиландару селиште Мунзени у Куцову. Како би одлука била правоснажна, даровницу су потписали и сељани и добри људи, становници Куцова и суседи поклоњеног поседа, њих неколицина, чиме је озакоњено даривање хиландарском игуману Никодиму. Постојање ове повеље, наравно, није промакло пажњи истраживача, који су се занимали за породице чија је презимена Андроник гордо стављао уз своје име.[16] Околност да је дикеј Мандука, издавач поменутог акта, био у служби Андроника Петралифе веома јасно и недвосмислено говори о угледу који је овај други уживао, а такође и о моћи којом је располагао. На тај начин овај усамљени, али зато врло убедљив податак о Андронику Петралифи, поред тога што још више оснажује донесену оцену о несумњиво великом угледу који је његова породица уживала у првој половини XIII столећа, указује и на чињеницу да је Андроник Петралифа био независан обласни господар у времену око 1227. године.[17] Утисак је, на жалост, да је готово немогуће утврдити сродство Андроника Петралифе са осталим члановима тога рода, а

[14] Acrop. 39 12—15. Да је жена Алексија Слава била ћерка Јована Петралифе сматрају: *Nicol*, Despotate 140 n. 3; *Варзос*, Γενεαλογία II 554 н. 20 даје малу генеалошку таблицу ове гране породице Петралифа из које видимо да је Јован Петралифа у браку са извесном Јеленом имао четворо деце, сина Теодора и три ћерке, Марију удату за Сфранцеса или Франческа, сина Маја Орсинија, потом Теодору удату за Михаила II Анђела о чијем нам је животу сачувано већ више пута цитирано житије, и најзад трећу ћерку, чије име не знамо, удату за родопског великаша Алексија Слава. Наведени редослед ћерки Јована Петралифе, додајмо и то, није прављен према њиховом узрасту. Неки аутори мисле да је отац Славове жене заправо био Теодор Петралифа. Уп. *Златарски*, История III 321; *Dujčev*, Melnik 36; *Prinzing*, Bedeutung 116. Нама се ипак вероватнијом чини претпоставка да је Јован Петралифа био отац жене деспота Слава, уз напомену да крајња оскудност и фрагментарност изворних података о Петралифама чини њихову генеалогију веома замршеном и покаткад несигурном.

[15] Најновије издање ове повеље приредио је сада већ давне 1938. *A. Solovjev*, Un inventaire de documents byzantins de Chilandar, Seminarium Kondakovianum 10 (1938) 46—47.

[16] *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, 91; *Nicol*, Despotate 216; Actes de Xéropotamou, éd. *J. Bompaire*, Paris 1964, 69; *Polemis*, Doukai No. 161; *Ферјанчић*, Тесалија 53 н. 60; *Ферјанчић*, Племство 145.

[17] Колико нам је познато први је претпоставку о Андронику Петралифи као независном обласном господару изнео *Ферјанчић*, Племство 145.

такође није лако одредити подручје где је он владао као независан господар.[18]

Поред Андроника Комнина Дуке Петралифе још је један члан ове угледне породице био извесно време обласни господар. То је Нићифор Комнин Петралифа који је био праунук великог византијског цара Јована II Комнина, а у исто време и праунук родоначелника породице Петралифа, норманског великаша Петра од Алифа.[19] Драгоцени подаци о овоме члану познатог рода похрањени су у неким повељама. Тако се Нићифор Комнин Петралифа помиње у једној повељи светогорском манастиру Ксиропотаму, где се уз његово име чак наводи титула севастократора.[20] Показало се, међутим, да поменути члан породице Петралифа ипак није био носилац ове високе византијске титуле.[21] Није могуће једноставно и прецизно дати хронологију ове иначе недатиране повеље, али би је ипак требало сместити у прве деценије XIII столећа, а свакако после 1204. године.[22] Том повељом Нићифор Комнин Петралифа потврђује монасима Ксиропотама поседе у околини Јерисоса, то јест у Великији и Озолимну, које им је вероватно 1142. даровала његова баба, већ споменута Марија Комнина Чузмена, али су тај документ монаси изгубили. Поред тога на молбу монаха Нићифор Комнин Петралифа им је дао и посед Сикеон који је био сâм присвојио, па га је овом приликом само вратио. Све ово говори у прилог претпоставци да је повеља издата у време када није постојала царска власт, односно у периоду после 1204, пош-

---

18 *Ферјанчић*, Племство 145 претпоставља да је реч о крајевима који свакако нису били далеко од залеђа Свете Горе.

19 Ћерка Јована II Комнина, врло позната Марија Комнина Чузмена, иначе удата за кесара Јована Рогерија, била је баба Нићифора Комнина Петралифе. О Марији Комнини Чузмени која је умрла 1144/5 опширније в. *Варзос*, Γενεαλογία I 348—356. Из брака Марије Чузмене и Јована Рогерија родило се неколико деце а међу њима и Ана Комнина. О њој подробније в. *Варзос*, Γενεαλογία II 138—141. Из брака поменуте Ане Комнине и Алексија Петралифе, унука знаменитог Петра од Алифа, рођен је Нићифор Комнин Петралифа. В. генеалошку таблицу коју даје Варзос у својој књизи о Комнинима (Γενεαλογία II 140 н. 4).

20 Повељу су критички издали: *Dölger*, o. c. No. 33; *Bompaire*, Actes de Xéropotamou No. 8.

21 Тако је испод потписа ситним словима додато ὁ σεβαστοκράτωρ Νικηφόρος Κομνηνὸς ὁ Πετραλίφας, али са приличним оштећењима. Још је *S. Binon*, Les origines légendaries et l'historie de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos, Louvain 1942, 107—108 n. 22 био неуверен у севастократорску титулу Нићифора Комнина Петралифе. Остали научници, међутим, сматрали су да је овај представник рода Петралифа ипак био носилац високе титуле. Cf. *Dölger*, o. c. 91; *Bompaire*, Actes de Xéropotamou 69; *Каждан*, Состав 114 н. 36. Али *Nicol*, Despotate 216 n. 10 у веома краткој забелешци о Нићифору Комнину Петралифи не наводи његову севастократорску титулу. *Ферјанчић*, Севастократори 147 и. 26 убедљиво оповргава мишљење да је Нићифор био севастократор. *Ферјанчић*, Племство 144—145 поново износи веома убедљиве разлоге који иду против претпоставке да је Нићифор Комнин Петралифа био севастократор.

22 *Binon*, o. c. 107 сматра да је поменута повеља Нићифора Комнина Петралифе настала око 1200. године. *Dölger*, o. c. 91 се после исцрпне анализе такође залаже за време око 1200. године. *Bompaire*, o. c. 68—69 излаже сличну претпоставку али допушта и њено смештање у нешто касније време. У литератури је углавном било прихваћено датирање у време око 1200. године. Уп. *Каждан*, Состав 114 н. 36; *Prinzing*, Studien I 81 n. 34. *Ферјанчић*, Племство 143 указујући на формулу санкције у поменутој повељи, неуобичајеној када су у питању византијске повеље, што се може објаснити и латинским утицајем, као и на имунитетну формулу која сугерише да је документ настао у време када у византијским крајевима није постојала врховна власт, то јест власт василевса, што датирање повеље помера у време после 1204. године.

то је очигледно да се Нићифор Комнин Петралифа понашао као самосталан господар.[23] Он се помиње у још два документа издата неколико деценија доцније, али се у њима уопште не наводи ионако спорна титула севастократора што је посредан, али стога не мање убедљив доказ да Нићифор Комнин Петралифа ипак није био носилац ове угледне и високе титуле. Први акт је из децембра 1266, а издао га је севастократор Константин Торник.[24] Решаван је спор између монаха Зографа и Велике Лавре око неких поседа које су од покојног Петралифе одавно добили монаси Зографа, али су монаси Велике Лавре покушавали да их оспоре. Пошто су монаси Зографа показали документ Петралифе, овај спор између два светогорска манастира решен је у њихову корист. За нас је најважнији податак да је децембра 1266. Нићифор Комнин Петралифа био покојник. Друга повеља је из августа 1267, а такође се односи на спор између поменутих манастира.[25] Зографу се, према одлуци василевса, потврђују поседи у Привлаци и Рахонији које су безуспешно, помоћу лажне хрисовуље, хтели да имају монаси Велике Лавре. Претходно је чак и севастократор Константин Торник, заведен поменутом лажном хрисовуљом, спор решио у корист Велике Лавре. Неправда је, међутим, исправљена па су царском хоризмом Зографу потврђена имања у Привлаци и Рахонији, али и посед Лустре пошто су монаси располагали и са актом добијеним од покојног Петралифе. Сви истраживачи су се сложили да је реч о Нићифору Комнину Петралифи у ова два документа, где се он наводи само као Петралифа.[26]

Дакле и Нићифор Комнин Петралифа био је после 1204. обласни господар у неким подручјима европских византијских провинција.[27] Међутим, као и у случају Андроника Комнина Дуке Петралифе не можемо поуздано и прецизно утврдити где су се та његова подручја налазила. И, најзад, усуђујемо се рећи да одсуство ове двојице обласних господара у такозваним наративним изворима казује да су били знатно мање моћни него остали о којима смо већ говорили.

III. ОБЛАСНИ ГОСПОДАРИ У МАЛОЈ АЗИЈИ

Сувишно је, чини нам се, посебно истицати колики је значај Мала Азија имала за Византијско царство у његовој вишестолетној повести. Међутим, у време које тренутно привлачи нашу пажњу, а ради се, као што смо већ у неколико наврата истакли, заправо о крају XII и првим деценијама XIII века, Мала Азија је више од једног столећа престала да буде језгро Византије и место неограничених потенцијала за Царство.[1]

---

[23] Ту веома убедљиву претпоставку износи *Ферјанчић*, Племство 144.

[24] Хоризму о којој је реч критички је издао *Dölger*, o. c. No. 34.

[25] Actes de Zographou, ed. W. Regel etc, Виз. врем. 13 (1906) No. 6 16—18

[26] *Binon*, o. c. 106 n. 17; *Dölger*, o. c. 94; *Bompaire*, o. c. 69.

[27] *Ферјанчић*, Племство 144 износи ову разложну и убедљиву претпоставку.

[1] Најпотпунију слику прилика у малоазијским провинцијама Византијског царства пружа *Vryonis*, Decline 69—287. За историју ових области у последње две деценије XII века, све до судбоносне 1204. године уп. *Юзбашян*, Классовая борьба 11—64; *Brand*, Byzantium 14—188. О збивањима у овим пределима после 1204. најисцрпније нас извештавају: *Милиаракис*, Ἱστορία 5—45; *Gardner*, Lascarids 1—96; *Angold*, Government 9—93.

Постепено премештање политичког и економског тежишта ромејске државе из малоазијских у европске области, због победоносне најезде Селџука вршено више присилно него драговољно, током друге половине XI века добило је свој завршни, па могло би се са пуним правом рећи и фатални, вид са битком код Манцикерта 26. августа 1071. године.[2] После сјајне победе, Селџуци су просто преплавили ове области потиснувши Византинце на помало стешњен простор западних делова малоазијског полуострва.[3] Стога је за византијски свет манцикертска катастрофа неоспорно имала значај судбоносне прекретнице, будући да се од тог губитка ромејска држава, у ствари, никада није истински опоравила. Тачно је, додуше, да је у доба Комнина Византија имала знатне успехе на источним ратиштима али су се они ипак више односили на сукобе са крсташким државама него на борбе против све моћнијег Иконијског султаната. Тачно је чак и то да је велики цар Манојло I имао успеха у ратовањима са Селџуцима, па је тако чувени султан Килиџ Арслан II (1155—1192), пошто је претходно био поражен и принуђен да призна надмоћ ромејског оружја, боравио у Цариграду извесно време 1162, и био веома импресиониран раскошем византијског двора и сјајем „царице свих градова." Ти успеси ипак нису могли да у већој мери ублаже трагичне последице битке код Манцикерта. А онда, у последњим годинама царевања Манојла I, дошло је до нове катастрофе, када је византијска војска коју је предводио сâм василевс потпуно сатрвена у тесним кланцима Фригије, недалеко од тврђаве Мириокефалона 17. септембра 1176. године. Чињеница да је сâм Манојло I овај пораз упоредио са манцикертском катастрофом сведочи јасно о значају поменутог догађаја после кога је на источном ратишту неколико деценија Царство играло подређену улогу у односу на Иконијски султанат.[4] Та се улога сводила углавном на превасходну дефанзиву и грчевито настојање да се одржи некакав status quo па макар и по срамну цену плаћања данка моћном иконијском султану. Овај, крајње сажет и неизбежно упрошћен, приказ односа Византије и Иконијског султаната дали смо из простог разлога што су за осамостаљивање обласних господара у малоазијским областима Царства веома важну улогу имали и султани Рума на које су се отпадници од државе Ромеја углавном могли ослањати. Могуће је, у вези са тим, повући једну заједничку црту између овдашњих обласних господара и оних који су се осамостаљивали у пределима уз друго бугарско царство. То је управо чињеница да су и једни и други у залеђини имали моћног заштитника, европски обласни господари Бугарску, а малоазијски Иконијски султанат, за чијим су услугама неретко посезали. С друге стране, управо је то била разлика и једних и

---

[2] Некада се сматрало, на основу арапских извора, да се битка код Манцикерта одиграла 19. августа 1071. године. Пажљивом анализом неких грчких текстова, међутим, доказано је да се бој између византијске и селџучке војске збио у ствари недељу дана касније, дакле у петак 26. августа 1071. године. Cf. *P. Gautier*, Monodie inèdite de Michel Psellos sur le basileus Andronic Doucas, REB 24 (1966) 157; *P. Schreiner*, Die byzantinischen Kleinchroniken I, Wien 1975, 170. 4.

[3] За историју Иконијског султаната cf. *Cahen*, Pre-Ottoman Turkey 19—138.

[4] О односима између Византијског царства и Иконијског султаната за период који привлачи наше занимање специјално cf. *Savvides*, Byzantium in the Near East 53—90. У поменутој књизи аутор разматра питања која се тичу тих односа за период између 1192, што је година смрти великог султана Килиџ Арслана II, и 1237. године.

других од обласних господара који су деловали у пределима континенталне Грчке.

За боље разумевање догађаја који су се одиграли у вези са осамостаљивањем обласних господара на овој страни, неопходно је истаћи и једну веома занимљиву појаву у историји малоазијских градова. Наиме, у последње две деценије XII столећа, које су се показале као веома критичне за судбину Царства, запажа се да су малоазијски градови на неки начин постали снажна упоришта против централне власти у Цариграду. Тако је, на пример, Никеја одлучно устала против Андроника Комнина приликом његовог тријумфалног марша према узаврелој престоници 1182, док му је Царство одушевљено клицало поздрављајући га као свога спасиоца.[5] Ни у годинама које су уследиле стање се није битније изменило. Малоазијски Лопадион отворено је показао да не дели усхићење за Андроника Комнина, који је стога био присиљен да силом оружја кажњава овај град, а потом и Никеју, што је била својеврсна одмазда за недавно испољен неблагонаклон став према њему.[6] Ни Филаделфија се по овим питањима није много разликовала од два претходно поменута града.[7] На овом се месту можемо подсетити да је Никеја одбила да пусти међу своје бедеме и Теодора Ласкариса који је после априла 1204. бежао из Цариграда, указавши уточиште само његовој породици, жени и ћеркама. Све ово иде у прилог тврдњи да су градови у Малој Азији одлучно испољавали политичку самосталност и тежњу за што већом слободом.[8] Постала је све раширенија појава да се градови са својом околином стављају под заштиту локалних магната, нарочито у несигурним временима после 1204, што је само погодовало појави обласних господара. При том су били руковођени неким својим локалним интересима и неуверени у заштитничку снагу центра, наравно док је тог центра још увек било. Као логична последица испољавања оваквих парцијалних интереса били су, наравно, и жестоки међусобни сукоби између самих малоазијских градова.[9] Уопште, процес непоштовања централне власти, бар је такав наш утисак, достигао је виши ступањ у малоазијским него у европским провинцијама Византијског царства, што је можда била последица нешто бржег развоја феудализма у овим областима. Није на одмет поново истаћи чињеницу да је процес настајања магнатских породица започео управо у Малој Азији, о чему је већ било речи у уводном поглављу.

За малоазијско подручје византијске државе немамо, додуше, сачуван некакав документ који би био сличан познатом меморандуму

---

[5] Chon. Historia 244 70—71. Уп. *Юзбашян*, Классовая борьба 18; *Brand*, Byzantium 39, 45.

[6] Chon. Historia 280 40—281 50. Уп. *Юзбашян*, Классовая борьба 28; *Brand*, Byzantium 52.

[7] О ставу Филаделфије према цариградској влади подробније ће бити писано у следећем одељку који се односи на осамостаљивање и политичку каријеру Теодора Манкафе.

[8] *Hoffmann*, Rudimente 140 говорећи о поменутој самосталности градова у Византији, односно у првом реду у Малој Азији, истиче како поређење са Венецијом и Ђеновом не доноси много плодова, али је тенденција на истоку била за све већу слободу градова.

[9] Chon. Historia 263 22. Уп. *Юзбашян*, Классовая борьба 28.

Михаила Хонијата упућеном Алексију III, где се доста конкретно може видети стање прилика у провинцијама континенталне Грчке.[10] Да стање није било много боље и у овим пределима Мале Азије сведочи нам посредно али стога никако мање уверљиво једна чињеница. Располажемо податком, наиме, да је око 1197. године иконијски султан основао колонију у близини Памфилиона за византијске избеглице, који су Византију напуштали због прилично жестоког пореског угњетавања, дајући им при том широко ослобађање од пореза као и друге погодне услове.[11] Овом податку заиста није уопште потребан неки додатни коментар.

Као и на другој страни тако је и у малоазијским провинцијама, у ствари, пад Цариграда априла 1204. само погодовао разбуктавању ионако већ присутне анархије. Тада је из престонице, у којој су Латини прослављали свој огромни успех, добар део византијског племства пребегао у Малу Азију. Главну улогу имали су, ипак, домаћи феудалци, уз изузетак Теодора Ласкариса, наравно. Неки од њих су започели грчевиту борбу у жељи да оснују државу која би евентуано могла понети тешки терет битке за очување византијског наслеђа и потом чак и обнову ромејског царства. Међу те обласне господаре можемо убројати у првом реду Теодора Манкафу, затим Манојла Маврозома и Саву Асидена, па чак можда и Нићифора Контостефана, о коме на жалост имамо једва некакав сачуван траг у изворном материјалу. Из разумљивих разлога нећемо говорити о Великим Комнинима и Теодору Ласкарису, победнику борбе за византијско наслеђе на малоазијском тлу, који су основали сопствене државе па им је каријера кренула у другом смеру него што је то била каријера неког обласног господара. Поменутим обласним господарима могли бисмо, евентуално, придружити италијанску породицу Алдобрандини која је имала своје поседе у Аталији, али због неколиких битних разлика између ове породице и наведених обласних господара о њима нећемо посебно расправљати већ ћемо се ограничити само на њихово регнстровање овде, у уводном делу III поглавља.[12]

И најзад, на крају овог малог увода који се односи на малоазијске обласне господаре, још једанпут желели бисмо да истакнемо непроцењиви значај који је за Византијско царство имао овај његов део. Управо са овог тла црпена је снага која је после неколико деценија омогућила Никејском царству да добије битку за рестаурацију Византије, показујући по ко зна који пут неизмерни значај Мале Азије за државу Ромеја, територије практично неисцрпних потеицијала. Није случајно, наравно, да је још једном у византијском свету Мала Азија надјачала Европу. Али, треба и то напоменути, никејска епоха у историји Византијског царства представљала је последњи узлет њеног некадашњег језгра — Мале Азије.

---

[10] О овоме смо акту опширније расправљали у поглављу посвећеном обласним господарима континенталне Грчке.

[11] *Brand*, Byzantium 11 саопштава тај податак позивајући се на вест Никите Хонијата. Cf. Chon. Historia 495 32—46.

[12] Нешто више о породици Алдобрандини може се наћи у *Hoffmann*, Rudimente 69—71 100, 125, 131.

1. ТЕОДОР МАНКАФА

Породица Манкафа припадала је локалној феудалној аристократији западних делова Мале Азије. Овај се род релативно касно појавио у византијској историји, тек негде на граници XII и XIII столећа.[1] У изворима су сачувани подаци који сведоче да су Манкафе почетком XIII века имале поседе у близини Милета.[2]

Свакако најистакнутији представник ове породице, односно личност која је оставила најдубљи траг у сачуваним изворима, био је Теодор Манкафа. Скоро две деценије био је присутан, додуше уз повремене, каткад и дуже, прекиде, на сцени политичких збивања Византијског царства. Његова улога у тим смутним временима ипак би понела негативну оцену, поготово ако се узме у обзир гледиште званичне византијске историографије, пошто је у неколико наврата нанео ромејској држави големе невоље и штете, делујући као противник традиционалне византијске идеје о универзалном Царству, идеје која је истину говорећи доживљавала значајну кризу у последњим годинама XII столећа.[3] Теодор Манкафа је потицао из Филаделфије, изузетно важне тврђаве у области Лидији.[4] Није био, чини се, сасвим ромејског порекла.[5]

Филаделфија је, изгледа, некада била веома одана владајућој династији Комнина, што се свакако односило на време пре доласка на престо Андроника I.[6] Тада је дошло до потпуног заокрета у ставу овог малоазијског града према цариградској управи, јер се појављују знаци супротстављања који су имали континуитет и у следећим годинама. У Филаделфији је, наиме, истакнути и стари византијски војсковођа, Јован Комнин Ватац, велики доместик и управник Филаделфије, подигао ус-

---

[1] У групи византијских породица које су постале познате тек пред крај XII века налазе се и тако угледни родови као што су били Ласкариси, Хонијати, Хамарети и други. *Каждан*, Состав 129—130 набраја укупно осамнаест таквих породица.

[2] MM VI 151 30—33, 152 6—7. Уп. *Каждан*, Состав 167; *Ahrweiler*, Smyrne 6 n. 25.

[3] Теодор Манкафа се, уз Лава Сгура, често узима као еклатантан пример сепаратизма у Византијском царству крајем XII и на почетку XIII века. Уз напомену да ниједан од њих двојице није припадао дворском племству, такву оцену истиче *Angold*, Government 123.

[4] *Brand*, Byzantium 11, 85 истиче да је Филаделфија чувала горњу долину Меандра и да је била главна тврђава у византијској Анатолији.

[5] У веома документованој књизи о саставу владајуће класе Византијског царства XI и XII века, коју смо већ више пута цитирали, А. Каждан не наводи порекло породице Манкафа. Наш је утисак да су Манкафе биле неромејског, можда турског односно туркменског порекла. Када истичемо ову претпоставку у виду имамо два детаља забележена у изворима. Тако у једном панегирику у част Исака II Анђела, Михаило Хонијат алудирајући на филаделфијског великаша каже да је био полуромеј (μισορώμαιος ἐξητήσατο γενέσθαι). Cf. Mich. Choniates I 246 7. С друге стране, Никита Хонијат пишући о Теодору Манкафи, који се после бекства Селџуцима, спремао да нападне ромејске области, упозорава καὶ ἐπιὼν τούς τε πατριώτας ἑαυτοῦ ἐς τὸν γεωργικὸν ὄχλον што према нашем мишљењу наговештава неромејско порекло господара Филаделфије. Cf. Chon. Historia 400 85—90.

[6] *Brand*, Byzantium 11 износи овакву оцену. Став оданости Комнинима само се делимично може довести у везу са чињеницом да су Анђели, који су потицали из овога града, били привржени кући Комнина, а тек су са доласком Андроника I показали прве знаке отпора, па чак и отвореног супротстављања. Сматрамо да став Филафелфије према централној влади у Цариграду не би требало сувише доводити у везу са Анђелима. Ово нарочито стога што је већ после три године царевања Исака II избила врло широка побуна против нове династије Анђела, а вођа је био Теодор Манкафа.

танак против Андроника Комнина, устанак који је, како изгледа, наишао на неподељену подршку локалног становништва. Андроник је против побуњеника, негде у лето 1182, послао војску коју је предводио Андроник Лапардас, угледни византијски војсковођа. Уследила је тешка и заморна борба, током које је стари и већ болесни Јован Комнин Ватац умро. Његова смрт је веома олакшала задатак Андронику Лапардасу, пошто су се становници Филаделфије повиновали и признали регента Андроника Комнина.[7]

Упркос томе поразу и признању изгледа да се расположење становника Филаделфије и околних области према цариградској влади није битно променило чак ни са доласком на престо нове династије Анђела, септембра 1185, без обзира на чињеницу да се радило о породици чији је родоначелник Константин Анђео потицао управо из Филаделфије.[8] Далеки и непредвидиви токови историје, каткад чудесни у својој замршености, иронично су довели до тога да једна од најозбиљнијих побуна против Исака II Анђела потекне управо из Филаделфије, постојбине његове породице.

Године 1188. избила је побуна Теодора Манкафе, као једна у низу сличних, манифестујући стање свуда присутних сепаратистичких тежњи. Не треба губити из вида да је само годину раније, дакле 1187, избио жесток метеж Алексија Вране који се прогласио за цара и веома озбиљно угрозио престо Исака II, а који су Ромеји угушили са великим напором.[9] Теодор Манкафа, локални феудални магнат, имао је, према вестима Никите Хонијата, широку подршку месног становништва. При том се византијски писац крајње малициозно изражава о тамошњем живљу.[10] Сличан став широких слојева локалног становништва био је забележен и у побуни која се десила шест година раније, предвођеној Јованом Комнином Ватацом, а и приликом узурпације Алексија Вране.[11] Теодор Манкафа је посегао за власт (τυραννίς) и прогласио се за цара. Убрзо је успео да на своју страну привуче и целокупно становништво Лидије, тако да је покрет прерастао у велику побуну. Чак му је пошло за руком да за себе придобије и становништво области око Лидије. Да је Теодор Манкафа имао сасвим одређене и врло велике претензије сведочи и то да је убрзо

---

[7] О побуни Јована Комнина Ватаца, великог доместика, саопштава Chon. Historia 262—264. Уп. *Юзбашян*, Классовая борьба 28; *Brand*, Byzantium 39, 44—45.

[8] Константин Анђео био је човек незнатног порекла и потицао је из Филаделфије, али је захваљујући лепоти направио политичку каријеру пошто се оженио Теодором, најмлађом ћерком Алексија I Комнина. О породици Анђела в. *Острогорский*, Возвышение 111—129 (=СД III 325—342). *Каждан*, Состав 200 такође истиче да су Анђели потицали из Филаделфије али не искључује могућност да су заправо порекло вукли из далеке амидске области, смештене у горњем току Тигра.

[9] О узурпацији Алексија Вране већ је било речи у одељку посвећеном протостратору Манојлу Камици.

[10] Chon. Historia 399 55—57 озлојеђено казује да је тај народ био дрзак и бестидан. Ово место у његовој историји показује још једанпут огорченост званичне ромејске историографије према појави сепаратистичких тежњи, а на неки начин се ту говори о опадању општег патриотског духа.

[11] *Юзбашян*, Классовая борьба 41 са правом подвлачи чињеницу да је у овим покретима против централне власти побуњенике подржавала широка народна маса. Међутим, исти аутор је понекад склон да прецени значај улоге народа у тим збивањима наступајући са позиција помало упрошћеног марксизма.

почео и да кује сребрни новац.[12] Овај податак наративног извора, историјског дела Никите Хонијата, на најбољи начин је потврђен тако што је пронађен новац филаделфијског великаша.[13] Ковање новца са сопственим ликом бесумње је био знак царских амбиција.[14] У остваривању намераваног подухвата Теодор Манкафа је изабрао другачији пут, далеко мање директан него што је био покушај Алексија Вране претходне године. Господар Филаделфије није ни помишљао да непосредно удари на престоницу, већ је желео да, бар у прво време, учврсти свој положај у Лидији и областима око ње. Другим речима, Теодор Манкафа је изабрао понешто заобилазан начин, корак по корак, у остваривању амбициозног подухвата, можда и из уверења да ће такав пут бити успешнији него онај коме је прибегао Алексије Врана. Извесна, мада само делимична, сличност може се уочити између господара Филаделфије и Исака Комнина који је завладао Кипром и такође ковао новац. Разлика је у томе што је господар Кипра, који је неколико година држао острво, није, чини се, исказао неке покушаје да завлада и другим деловима Византије. Истини за вољу, Теодору Манкафи се није ни пружила права прилика да сасвим одређено покаже какве су му биле праве амбиције пошто није успео да одоли походу који је против њега предузео са̂м василевс.

Утисак је да византијски цар, Исак II Анђео, није, бар у почетку, много озбиљно схватао ова збивања у Лидији, што му, додајмо и то, није било први пут да олако процени извесне догађаје. Даљи развој збивања на побуњеној територији, међутим, приморао га је да предузме поход. Чињеница да је са̂м василевс стао на чело војске која се запутила према Филаделфији и то у једном веома осетљивом међународном тренутку по Царство довољно говори о важности коју је попримила акција Теодора Манкафе. Према Балканском полуострву већ су се, наиме, кретали крсташи које је предводио немачки цар Фридрих I Барбароса, а њихов долазак Византији није могао донети ништа лепо, што је цариградској влади било сасвим извесно. Поход Исака II против Филаделфије по свој прилици требало би датирати у касно пролеће 1189, пошто једно немачко посланство које је у византијску престоницу приспело између

---

12 Chon. Historia 399 59—60.

13 У Барбер институту лепих уметности у Бирмингему чува се један примерак новца који је ковао Теодор Манкафа. Cf. *Grierson*, Coins 236, 375, Plate 67 No. 1126. Недавно је код места Афродизијаса, само педесет километара недалеко од Филаделфије, пронађен још један примерак новца овог малоазијског великаша. Cf. Ibid, 236, 375, Plate 67 No. 1127. Било је и случајева када су поједини новци погрешно приписивани Теодору Манкафи. Тако је, на пример, господару Филаделфије био приписан новац који је у ствари ковао никејски цар Теодор II Ласкарис. Грешка је лакше схватљива када се има у виду исто име обојице истакнутих личности из историје византијског света. Теодору Манкафи су, такође, погрешно били приписивани и новци једног од оснивача другог бугарског царства, старијег брата Петра кога су понекад називали Теодор. И у овом случају радило се о имењацима. Нешто више о филаделфијском великашу и поменутим заблудама cf. Ibid, 212, 214, 235—236, 244—245, 252, 375.

14 *Hoffmann*, Rudimente 99 сматра да су амбиције Теодора Манкафе биле царске али неусмерене према Цариграду. Његов циљ је био образовање локалног царства, наставља Хофман, што показује и то да је ковао сребрни а не златни новац. Не можемо потпуно да се сложимо са овом претпоставком, пошто је и Теодор Манкафа знао да је Царство, у ствари, једно, поготово у то време касних осамдесетих година XII века када је стање било сасвим другачије него после 1204, када је евентуално Манкафа могао и да помишља на образовање локалне државе.

15. и 20. јуна, није затекло василевса у Цариграду.[15] С друге стране, крсташи су из зборног места Регенсбурга свечано кренули 11. маја 1189, путујући преко Угарске, што је бесумње било познато византијском цару. Наводно је са Фридрихом I ишла огромна маса људи која је, ако је веровати крсташким изворима, достизала за средњовековне појмове збиља застрашујућу бројку од сто двадесет хиљада учесника. Тај број се, наравно, током пута видно осуо као што је био случај и у првом крсташком рату јер је пут био далек и тежак. Упркос уговору између два цара, склопљеном у Нирнбергу 1188, постојала је на обе стране оправдана бојазан с обзиром на лоша искуства из ранијих сличних прилика. Са овом мишљу у глави запутио се, вероватно, Исак II према Лидији, са циљем да што је могуће пре среди прилике на овој страни како би имао одрешене руке према крсташима. Стога сматрамо да тај поход не би требало датирати пре маја — јуна 1189. године.[16] Исак II је окружио Филаделфију и започео опсаду али се Теодор Манкафа добро утврдио и спремио за дуготрајну и жилаву одбрану. Опсада се отегла али без одлучујућих резултата што је приморало василевса да се упусти у преговоре са побуњеницима. Теодор Манкафа је схватио да ипак нема довољно снаге за подухват који је наумио а и да му је положај у опкољеној Филаделфији прилично несигуран па је приступио преговорима. Тако је дошло до споразума према коме се Теодор Манкафа одрекао царских амбиција а становништво Филаделфије поново је признало за цара Исака II. Филаделфијски великаш је, изгледа, задржао ипак извесне компетенције у власти али је немогуће сасвим одређено и прецизно рећи у чему су се оне састојале.[17] Приликом борби око Филаделфије погинуло је много људи а после склапања споразума василевс је као залогу верности грађана овога града узео децу неких житеља и журно похитао у престоницу. У Цариград је стигао последњих дана јуна 1189, дакле у време када су крсташи били негде надомак Београда, где су стигли 29. јуна. Покрет Теодора Манкафе наишао је на снажан одјек како у византијским[18] тако чак и у крсташким

---

[15] *Brand*, Byzantium 177.

[16] *Brand*, Byzantium 85 сматра да је до похода дошло у рано лето што је отприлике тачно али такво датирање ипак подразумева да је поход трајао исувише кратко што се помало коси са вестима Никите Хонијата који саопштава да је Исак II опседао Филаделфију довољно дуго (ἱκανὸν χρόνον). Cf. Chon. Historia 399 66—67.

[17] *Brand*, Byzantium 85 сматра да је према уговору са Исаком II Теодор Манкафа задржао управу над Филаделфијом тако тумачећи текст Никите Хонијата καὶ καθ' ἑαυτὸν ὡς πρότερον πολιτεύεσθαι (Chon. Historia 399 69—70). Слажемо се да се ово место не може буквално схватити, у смислу да постане Манкафа као и раније обичан грађанин, јер у том случају господар Филаделфије осим опроштаја живота практично ништа не би добио а, таква претпоставка нам се ипак не чини много вероватна. *Hoffmann*, Rudimente 131 чак сматра да је Теодор Манкафа признао суверенитет василевса али су му за узврат остале освојене области у поседу. Чини нам се да је оваква претпоставка ипак претерана. Некакве компетенције су филаделфијском великашу остале али ни изблиза тако велике.

[18] Поред прилично подробног описа покрета Теодора Манкафе у историјском делу Никите Хонијата, овај неуспели покушај господара Филаделфије поменут је и у панегирику Исаку II који је написао митрополит Атине Михаило Хонијат. Cf. Mich. Choniates I 246 5—19. У овом пенегирику Михаило Хонијат упоређује Теодора Манкафу са неким Телхином. У грчкој митологији Телхини су били демони ковачке вештине и први становници Родоса, али и зли чаробњаци који су уништавали сав живи свет. О побуни Теодора Манкафе сазнајемо и из беседе Никите Хонијата одржане на Богојављење 5. јануара 1190. године, посвећене Исаку II Анђелу. Cf. Chon. Orationes 92 18—93 11. Подробније о самом говору и његовом датирању cf. *Dieten*, Erläuterungen 116—122.

изворима.[19] Никита Хонијат саопштава да је Теодор Манкафа због свог неуспеха доцније био назван Μωροθεόδωρος, што би значило глупи, луцкасти или будаласти Теодор.[20]

Фрагментарност изворних података дозвољава нам само да наслутимо како су се даље одвијала збивања око Теодора Манкафе. Чини се да Исак II није био сасвим задовољан резултатима ионако исхитрене експедиције против овог малоазијског великаша, али у то време су му руке биле делимично свезане бригом о крсташком доласку па није ни био у могућности да учини нешто више. По свој прилици његова је жеља била да се сасвим реши тако опасног такмаца какав је био господар Филаделфије од кога је веома зазирао. Стога је прибегао сплеткама, невојничким подмуклим методама које су често далеко ефикасније него војни походи. То је чинио преко Василија Ватаца, доместика Истока.[21] Пошто му није успело да Теодора Манкафу баци у тамницу, јер није имао ваљане разлоге за то, Василије Ватац је новцем подмитио Манкафине присталице у Филаделфији и издејствовао да овај буде протеран, што је василевс оценио као велику услугу.[22] Ови су се догађаји одиграли по свој прилици 1193. године.[23]

---

[19] Тако Ансберт, историчар трећег крсташког рата, наводи да се неки Теодор бунио у околини Филаделфије. Cf. *Ansbert*, Historia 33 3—4.

[20] Chon. Historia 399 65. Овај надимак Теодора Манкафе погрешно је протумачила *Gardner*, Lascarids 53. Она, наиме, сматра да је то значило бесни или луди (енгл. mad) Теодор. *Savvides*, Byzantium in the Near East 60 n. 2 исправља ову погрешку истичући да је уместо придева mad требало употребити silly, што, наравно, увелико мења смисао поменутог надимка.

[21] Василије Ватац, отац доцнијег великог никејског цара Јована III Дуке Ватаца, био је незнатног порекла али се после женидбе василевсовом рођаком уздигао до високог положаја доместика Истока и дукса Тракесијанаца. Chon. Historia 400 74—77. Cf. *Polemis*, Doukai 107; *Ahrweiler*, Smyrne 130—131.

[22] Chon. Historia 400 77—80. Cf. *Brand*, Byzantium 86—87. *Гунаридис*, Ἀντίσταση 153 истиче да је реч о групи архоната која је имала удела у администрацији, а који су се јављали око таквих моћника какав је био Теодор Манкафа.

[23] И у овом случају се показује већ више пута истицани проблем хронологије у историјском делу Никите Хонијата. Византијски историчар, наиме, одмах после описа угушивања побуне Теодора Манкафе пише о Василију Ватацу који је μετ' οὐ πολὺ успео да подмити Манкафине присталице. То је навело неке истраживаче, додуше углавном оне који су се само узгред дотицали личности и каријере малоазијског великаша, да историју Манкафиног одласка на иконијски двор и догађаје који су потом уследили надовежу in continuo на казивање о угушивању устанка тако да се стицао утисак да се то десило одмах једно иза другог. Cf. *Cahen*, Pre-Ottoman Turkey 113. Догађаји су, међутим, текли другачијим редом. *Brand*, Byzantium 86, 337 n. 31 веома убедљиво, бар према нашем мишљењу, показује да се то десило тек 1193. године. Теодор Манкафа је, наиме, побегао на двор султана Гијаседина Кајхусрефа I (1192—1196 и 1204—1211), сина и наследника Килиџ Арслана II. Пошто је Килиџ Арслан II умро августа 1192, значи да је Теодор Манкафа могао доћи тек тада у Рум. С обзиром да је, према вестима Никите Хонијата, напао византијске области у току жетве произилазило би да се то морало одиграти тек следеће године, јер му је било потребно времена да дође код султана, добије одобрење да окупи најамничку војску за пљачку и са том војском упадне у ромејске области и жестоко их опустоши, а све то никако није могао учинити још 1192. године. Жетва је била свакако раније од августа. С друге стране, пошто је Василије Ватац погинуо у Тракији, борећи се против Бугара 1194, отпада могућност да се то десило те године. Из свега убедљиво произилази да је у питању 1193. година, када је Теодор Манкафа извео низ напада на поседе Византијског царства. Господар Филаделфије је, можда, у Рум доспео најраније у јесен 1192. године. *Hoffmann*, Rudimente 67 прихвата овакву датацију коју је предложио Ч. Бранд.

Тако је Теодор Манкафа побегао на двор иконијског султана Гијаседин Кајхусрефа I[24] који му је пружио уточиште. Као узор му је, можда, послужио један од самозванаца који су носили име Псеудо-Алексије II, а који је претходне 1192. побегао такође на иконијски двор код султана Килиџ-Арслана II. Уопште постала је пракса да поједини истакнути византијски великодостојници одлазе на селџучки двор.[25] Теодор Манкафа је од султана тражио помоћ у војсци како би ратовао против Византије, али се морао задовољити само султановом дозволом да може сакупити оне добровољце који би желели са њим да крену у поход. Пошло му је за руком да прикупи бројну и веома шаролику војску жељну пљачке, коју су изгледа углавном сачињавали Туркмени.[26] Са том војском се филаделфијски великаш запутио према византијским областима у лето 1193, јер, како саопштава Никита Хонијат, било је летње доба.[27] Овај силовит упад праћен жестоким пустошењем нанео је огромне штете нападнутим подручјима.[28] На удару су биле фригијске области којима је нанео велике губитке, нарочито сеоском становништву, спаљујући амбаре са житом, будући да је било време жетве. Особито су страдали фригијски градови Лаодикеја и Хоне, родно место Никите Хонијата.[29] Потом је упао и у Карију настављајући сурову одмазду. Задобили су велики број заробљеника које су одвели а онда су запалили и једну знамениту цркву, арханђела Михаила.[30] Потом се Теодор Манкафа вратио на двор иконијског султана. Упада у очи да је приликом овога похода Теодор Манкафа поштедео свој град Филаделфију, што сигурно није било случајно, и да је своју озлојеђеност искалио на другим, додуше, прилично блиским пределима.

Овога пута Исак II Анђео није седео скрштених руку већ је реаговао прилично брзо, чини се, схвативши да би пријатељство иконијског султана и Теодора Манкафе могло донети Византијском царству читав низ невоља. Стога је на иконијски двор упутио посланство како би новцем откупило веома опасног одметника. Султан је пристао али уз услов

---

24 Cf. *Moravcsik*, Byzantinoturcica II 112—113.

25 *Vryonis*, Decline 230 n. 516 наводи имена неколицине византијских великаша који су у своје време потражили уточиште на двору селџучких султана, у XI, XII и XIII столећу. Он помиње Исака Комнина, брата Јована II, Михаила Палеолога, доцнијег василевса и обновитеља Византије, Андроника Комнина, Андроника Нестонга, Манојла и Алексија Ватаца, Алексија III Анђела, Нићифора Вотанијата, Нићифора Мелисина, Теодора Манкафу, двојицу Псеудо-Алексија II, Манојла Маврозома итд.

26 Да су посреди заиста били углавном Туркмени сматрају *Cahen*, Pre-Ottoman Turkey 116; *Vryonis*, Decline 128. Из овог разлога смо претпоставили да је Теодор Манкафа можда био делимично туркменског порекла (в. напомену 5 у овом поглављу).

27 Chon. Historia 400 89.

28 *Cognasso*, Un imperatore bizantino 250—251 региструје читаву епизоду око побуне Теодора Манкафе и његовог одласка на иконијски двор.

29 Може се претпоставити да је Никита Хонијат помало бољећив према своме родном граду али вероватно не претерује у описима пустошења најамничке војске коју је предводио Теодор Манкафа. Chon. Historia 400 90—91 истиче да је филаделфијски великаш у свом отпадништву ишао чак дотле да је прекоревао најамнике како су милостиви према хришћанском живљу.

30 За ову цркву арханђела Михаила Никита Хонијат истиче како је по лепоти и величини надмашивала знамениту цркву мартира Мокија у Цариграду. Cf. Chon. Historia 400 93—96.

да Теодор Манкафа не буде убијен или осакаћен, што би му се највероватније и десило. Када је добио гарантије да ће се изаћи његовој жељи у сусрет и примио откупнину, Гијаседин Кајхусреф I је предао Манкафу Византинцима. При том се султан, изгледа, замерио својој многобројној браћи, с којима је био поделио очеву државу. Затегнутост је ишла чак дотле да је запретила опасност од грађанског рата, који је последњих година био присутан у Руму.[31] Можда је Гијаседин Кајхусреф I изручењем Теодора Манкафе Ромејима желео да избегне евентуални сукоб са Византијским царством, а и због учвршћивања сопственог положаја и власти и узбурканом Руму где је трон султана бивао све несигурнији.[32] По повратку у Византију, вероватно у последњим месецима 1193, Теодор Манкафа био је осуђен на дугогодишњу тамницу.

Тада је наступила извесна празнина у политичкој каријери овог малоазијског великаша. Та је празнина, наравно, сасвим разумљива пошто је неко време провео у затвору, и стога ишчезао са страница историјског дела Никите Хонијата.[33] Вероватно је пуштен на слободу када је дошло до преврата, априла 1195, пошто се дешавало да у таквим приликама дође до помиловања политичких затвореника.[34] Ова претпоставка, ипак, нема директне потврде у сачуваним изворима. Изгледа да је Теодор Манкафа наставио да живи као и пре у Филаделфији, али се, бар у себи, није био одрекао политичких амбиција које су га умало стајале живота. Једноставно, он их није јавно износио чекајући погодну прилику да их поново истакне на врх сопственог мача. А боље прилике заиста није могло да буде од метежа и хаоса који је Византији донео четврти крсташки рат и пад Цариграда априла 1204, када је фактички престало да постоји Византијско царство. Управо су ти дани показали да се властољубиви филаделфијски великаш није одрекао својих дугогодишњих планова о освајању власти.

---

[31] Тако је 1188. због великих трвења велики султан Килиџ Арслан II био присиљен да земљу подели на чак једанаест делова за својих девет синова, брата и синовца. Један од синова је чак успео да се дочепа власти и свргне оца, тако да се Килиџ Арслан II на иконијски престо вратио тек 1191. или можда почетком 1192. године. Cf. *Cahen*, Pre-Ottoman Turkey 111—115; *Savvides*, Byzantium in the Near East 80—81. Ове међусобице у иконијском султанату Византија није била у стању да искористи, као ни извесну пометњу насталу после смрти Килиџ Арслана II, августа 1192. године. Исак II је, додуше, покушао нешто да учини али без икаквих резултата. Cf. *Brand*, Byzantium 86.

[32] То му ипак није пошло за руком пошто га је 1196. збацио Рукнедин Сулејман II (1196—1204). Cf. *Cahen*, Pre-Ottoman Turkey 115. Никита Хонијат истиче, приликом објашњавања како су браћа Гијаседин Кајхусрефа II опростила враћање Манкафе Ромејима, да се мудри султан послужио једним финим изговором који је наводно оставио снажан утисак, да је само једног прогнаника вратио у његову домовину да не би био више ни прогоњени ни прогонитељ. Cf. Chon. Historia 401 15—17.

[33] Додуше Никита Хонијат га помиње неколико страница после (Chon. Historia 420 11) када говори о узурпацији једног од Псеудо-Алексија II, али узурпацији која се десила 1192, дакле пре бекства Теодора Манкафе у Иконијски султанат. Византијски писац истиче да против василевса нису устали само Алексије Врана и Теодор Манкафа већ и неки други, у овом случају мислећи на Псеудо-Алексија II.

[34] *Brand*, Byzantium 87 сматра да је Теодор Манкафа био у тамници преостали део владе Исака II Анђела. То би практично значило да је филаделфијски великаш у затвору провео непуне две године. Нама се чини да је ова претпоставка сасвим логична и убедљива, мада, мора се признати, нема непосредну потврду у сачуваном изворном материјалу.

Међу неколицином великаша у Малој Азији, који су покушали да оснују некакве грчке државе после рушења Византијског царства, налазио се и Теодор Манкафа.[35] Поново је Филаделфија била његово полазиште, али су сада прилике биле другачије него када је први пут покушао да оствари своје амбициозне планове. Више није било централне власти али је стога било неколико супарника који су, као и Теодор Манкафа, стремили истоме циљу. Не треба, наравно, ни заборавити присуство увек опасних крсташких одреда који су могли да осујете планове господара Филаделфије будући да су претендовали и на неке пределе у Малој Азији. Према знаменитом уговору између Млечана и крсташких ритера о деоби византијских земаља, Балдуин Фландријски, први латински цар, добио је, између осталог, и Малу Азију.[36] Ове је области, међутим, тек требало освајати. Латински цар их је као фиефе поделио неколицини ритера па је његов брат Хенрик Фландријски са вазалним витезовима грофа Луја од Блоа ударио на Малу Азију крајем 1204. године. У тамошњим областима затекли су неспремне Византинце, па су најпре поразили Теодора Ласкариса код Појманенона и поселили већину градова у Битинији.[37] Победоносној најезди крсташа није могао да одоли ни Теодор Манкафа кога је Хенрик Фландријски поразио у марту 1205. године.[38] Изгледало је да су за Ромеје све шансе на овој страни потпуно изгубљене. Спас је неочекивано уследио већ у априлу 1205, а донеле су га последице битке код Једрена, пошто су после тешког пораза Латини морали да усредсреде пажњу на збивања у Европи. Нарочито је победа Бугара над крсташима помогла Теодору Ласкарису, наравно посредно, који се брзо консолидовао и још исте 1205. године обрачунао се са Теодором Манкафом ликвидиравши његов покрет усмерен на стварање једне грчке државе.[39] Тако је завршена политичка каријера господара Филаделфије. Показало се да је он био далеко мање опасан противник за Теодора Ласкариса него што је то можда био Сава Асиден а поготово Манојло Маврозом са којима је будући никејски цар морао да прави извесне компромисе.

---

[35] Acrop. 12 10—11. Cf. *Милиаракис*, Ἱστορία 13; *Gardner*, Lascarids 53; *Ahrweiler*, Byzance et la mer 293 n. 6; *Ostrogorsky*, Aristocracy 21; *Ahrweiler*, Idéologie politique 90—91; *Ферлуга*, Племство 116.

[36] Partitio Romaniae 217 6—218 25. Cf. *Oikonomidès*, Décomposition 20.

[37] *Остроіорски*, Историја 400.

[38] Chon. Historia 603 31—604 48. Постоји претпоставка да је у овој бици уз Теодора Манкафу био и Константин Ласкарис, брат Теодора Ласкариса, што би значило да су пред великом непосредном опасношћу два супарника, Теодор Ласкарис и Теодор Манкафа, пронашли заједнички језик како би спасили своје позиције у Малој Азији. Cf. *Gerland*, Geschichte 38; *Angold*, Government 61. Да је ова претпоставка дискутабилна упозорава *Savvides*, Byzantium in the Near East 63 n. 1. И, заиста, колико је нама познато ова претпоставка нема директну потврду у сачуваном изворном материјалу.

[39] Acrop. 12 18—21. Cf. *Ahrweiler*, Byzance et la mer 306 n. 5; *Hoffmann*, Rudimente 68, 100. Нешто другачије представља други део каријере Теодора Манкафе. *Savvides*, Byzantium in the Near East 63. Овај аутор, наиме, сматра да је филаделфијски великаш са Туркменима нападао византијске поседе тек 1196. а не 1193. као што је по нашем мишљењу показао убедљиво Ч. Бранд. Даље, он мисли да је код иконијског султана Гијаседин Кајхусрефа I Теодор Манкафа отишао тек после пораза од Латина у марту 1205, те га је потом овај изручио Теодору Ласкарису (sic!) у лето 1205. године. Нама се чини да овакве претпоставке немају реалног основа и да су неодрживе.

2. МАНОЈЛО МАВРОЗОМ

Род Маврозом појавио се релативно касно међу најугледнијим византијским породицама, тек негде средином XII столећа. Када то кажемо имамо у виду да су многе византијске породице тада већ имале традицију дугу скоро два века, а неке чак и више, заузимајући висока места у аристократским круговима Византијског царства.[1] Реч је о роду који је припадао редовима војне аристократије.[2] Занимљиво је да су Маврозоми, изгледа, потицали са пелопонеског полуострва, највероватније из Месеније.[3] Крајем XII века Маврозоми су овладали пространим земљишним поседима а пошло им је за руком и да достигну завидне положаје у византијском друштву.[4] Веома је занимљива етимологија њиховог презимена за коју се може рећи да има и помало пејоративне призвуке будући да заправо означава црну супу, односно црну чорбу.[5]

Свакако најистакнутији представник овога рода био је Манојло Маврозом, знаменити малоазијски магнат с почетка XIII столећа. Није лако установити какве је родбинске везе имао овај великаш са неколицином чланова породице Маврозом о којима су сачувани трагови у изворима.[6] Слично Теодору Манкафи и Манојло Маврозом је имао веома велике амбиције које су допирале чак и до круне цара.[7] Више од свих осталих византијских великаша он се ослањао на Иконијски султанат, будући да је имао и тесне родбинске везе са тамошњом владарском кућом. Манојло Маврозом је, у ствари, био таст селџучког султана Гијаседин Кајхусрефа I,[8] сина и наследника Килиџ Арслана II. После неколико година владања, Гијаседин Кајхусрефа I збацио је брат и узурпатор Рукнедин Сулејман II (1196—1204).[9] Свргнути селџучки владар, чија је мајка

---

1 О томе да су се Маврозоми пробили у високе кругове византијске аристократије тек негде средином XII века в. *Каждан*, Состав 129, 175.

2 Ibid. 139.

3 Ову претпоставку, додуше уз приличне резерве, доноси *Каждан*, Состав 201. Он се при том позива на чињеницу да су трагови њиховог презимена сачувани и топономастици Месеније. *Brand*, Byzantium 59 прилично одређено каже да је Теодор Маврозом, један од истакнутијих чланова овога рода, био са Пелопонеза, а нешто касније, на другом месту (Byzantium 165) исто каже и за севаста Јована Маврозома.

4 *Каждан*, Состав 180, 198. Cf. *Ahrweiler*, Smyrne 172.

5 Уп. *Каждан*, Состав 188. *Savvides*, Byzantium in the Near East 59 n. 2.

6 *Каждан*, Состав 95 саопштава да је у шароликом изворном материјалу, који се односи на период XII столећа, сачувано трагова о седморици чланова рода Маврозома.

7 Никита Хонијат то каже сасвим јасно и недвосмислено: εἴ πως αὐτοῦ συναιρομένου τοῦ βασιλείου τύχῃ ὀνόματος (Chon. Historia 626 50). Cf. *Hoffmann*, Rudimente 62.

8 О браку између иконијског султана Гијаседин Кајхусрефа I и ћерке Манојла Маврозома извештавају нас и Никита Хонијат, византијски историчар, и Ибн Биби, историчар селџучког султаната. Cf. Chon. Historia 626 47—49; Ibn Bibi 37. Овај брак региструју, наравно, многобројни истраживачи. Cf. *Gardner*, Lascarids 75; *Vryonis*, Decline 131; *Savvides*, Byzantium in the Near East 59. *Милиаракис*, Ἱστορία 13, 44 погрешно наводи име малоазијског великаша, називајући га Михаило уместо исправног Манојло Маврозом.

9 Cf. *Moravcsik*, Byzantinoturcica II 260. О овим догађајима који су потресали Иконијски султанат опширније пише *Cahen*, Pre-Ottoman Turkey 115.

иначе била хришћанка, морао је да бежи из Рума.[10] Уточиште је нашао у Византијском царству тако да је неколико година провео у Цариграду. Када је ромејској престоници запретила опасност од учесника четвртог крсташког рата, 1203. године, Гијаседин Кајхусреф I је променио место боравка, склонивши се на поседе Манојла Маврозома чијом се ћерком оженио пре 1204. године.[11] Показало се да је ово био сјајан политички потез, пошто се после изненадне смрти Рукнедин Сулејмана II (6. јул 1204) Гијаседин Кајхусреф I поново дочепао иконијског престола.[12] Чињеница да је наступао као таст селџучког султана направила је Манојла Маврозома, уз Давида Комнина, најопаснијим такмацем Теодора Ласкариса, далеко озбиљнијим него што су то били Теодор Манкафа и Сава Асиден.[13]

После познатих догађаја из априла 1204, када је срушено Византијско царство, међу неколицином истакнутих ромејских великаша који су у западним деловима малоазијског полуострва покушали да створе државу која би касније могла да поведе борбу за византијско наслеђе и обнову ромејског царства налазио се и Манојло Маврозом.[14] Он се уз помоћ свога зета осамосталио у долини реке Меандра, око градова Хоне и Лаодикеје, дакле у областима Фригије. Са одредима турских односно селџучких војника које му је као помоћ дао Гијаседин Кајхусреф I Манојло Маврозом је опустошио области које наводњава Меандар. Заузет другим недаћама, Теодор Ласкарис није у први мах почео да се разрачунава са тастом селџучког султана. Ни његов положај у прво време није био баш сасвим сигуран, нарочито после пораза у сукобу са Латинима код Појманенона крајем 1204, а потом је морао да се разрачунава и са осталим супарницима.

Као што смо већ истакли, Манојло Маврозом је оставио трага и у селџучким изворима. Највише података о овоме малоазијском великашу сазнајемо од историчара Ибн Бибија, који истиче да је Манојло Маврозом био „један од великих цезара Византа."[15] Историчар селџучког султаната, наравно, није имао много смисла за високе дворске титуле Византијског царства, па нам се чини да би овај његов исказ требало схватити врло уопштено, да је заправо Манојло Маврозом био један од најугледнијих великодостојника ромејског царства. И на селџучком двору малоазијски великаш је достигао највеће почасти.[16] Постоји могућност да је Манојло Маврозом био, у ствари, исто лице које се у историји Ибн Бибија означава као „емир Комнин" и који је играо веома важну улогу у Руму. Поменути „емир Комнин" није постао ренегат већ је остао до-

[10] *Vryonis*, Decline 227 истиче да је Килиџ Арслан II био ожењен хришћанком, позивајући се на податак Никите Хонијата (Chon. Historia 521 80—89).

[11] *Savvides*, Byzantium in the Near East 59.

[12] *Cahen*, Pre-Ottoman Turkey 115; *Savvides*, Byzantium in the Near East 86.

[13] *Angold*, Government 13 исправно закључује да су Давид Комнин и Манојло Маврозом били главни такмаци Теодору Ласкарису. Теодор Манкафа је већ за собом имао репутацију неуспешног узурпатора док Сава Асиден такође није био толико моћан, а уз то чини се да је био спреман и на компромис.

[14] Многобројни аутори региструју овај покушај Манојла Маврозома. Cf. *Gardner*, Lascarids 75; *Gerland*, Geschichte 34; *Ahrweiler*, Byzance et la mer 293—294; *Ostrogorsky*, Aristocracy 21; *Ферлуга*, Племство 116; *Ahrweiler*, Smyrne 6.

[15] Ibn Bibi 30.

[16] Ibid. 41.

следан хришћанин, тако да у близини Коније постоји црква у којој се налази епитаф неког његовог потомка који је умро 1297. године.[17] С друге стране, међутим, постоји и идентификација „емира Комнина“ са неким од потомака Исака Комнина, брата Манојла I, који је својевремено пребегао у Рум.[18] Но без обзира да ли је Манојло Маврозом био „емир Комнин“ или не, извесно је да је уживао изузетне почасти на двору иконијског султана. Успео је чак да обезбеди и своме сину висок положај на двору Гијаседин Кајхусрефа I.[19]

До сукоба између Теодора Ласкариса и Манојла Маврозома неизбежно је морало доћи пошто су се њихови интереси и стремљења укрштали и судбоносно искључивали, будући да су тежили истом циљу. То се десило негде крајем 1205. или почетком 1206. године.[20] Војска господара Никеје потпуно је поразила одреде Манојла Маврозома са којим су били многобројни Селџуци.[21] Та је битка решила питање победника трке у борби за стварање државе на малоазијском тлу, државе која је требало да наследи Византију и поведе тегобан рат за њену рестаурацију. Одлучујућу битку Манојло Маврозом је изгубио али то није значило да је његова политичка каријера завршена. Поново му је помоћ пружио зет, селџучки султан Гијаседин Кајхусреф I, који је, видно импресиониран победом Теодора Ласкариса, ступио у преговоре са господаром Никеје. До споразума је дошло фебруара — марта 1206. године.[22] Манојло Маврозом је захваљујући посредовању султана задржао своје поседе у Фригији, око градова Хоне и Лаодикеја, као и крајеве око ушћа Меандра, али је далеко важнија била морална победа Теодора Ласкариса. Поменуте области биле су на овај начин заувек изгубљене за византијски свет, тако да се за даље управљање Манојла Маврозома може рећи да је било под понешто лабавом селџучком врховном влашћу. Овај великаш ишчезава са страница историјског дела Никите Хонијата и све више постаје учесник историје Иконијског султаната, што је вероватно и разлог да га историчар Никејског царства, Георгије Акрополит, уопште не помиње у својој историји, мада наводи како Теодора Манкафу тако и Саву Асидена.[23]

И, додајмо на крају овог одељка, ништа се одређеније и поузданије не може рећи о томе како је Манојло Маврозом, а и Теодор Манкафа уосталом, организовао власт на својим поседима.

---

[17] *Cahen*, Pre-Ottoman Turkey 125, 210; *Vryonis*, Decline 232, 234.

[18] *Cahen*, Pre-Ottoman Turkey 125.

[19] Ibn Bibi 37. *Vryonis*, Decline 232 закључује с правом да је син Манојла Маврозома заузимао неодређену позицију на селџучком двору. О улози Маврозома на иконијском двору cf. *P. Wittek*, Von der byzantinischen zur türkischen Toponymie, Byz. 10 (1935) 24—26.

[20] *Savvides*, Byzantium in the Near East 61.

[21] Chon. Historia 626 72—75 веома сумарно саопштава да је Теодор Ласкарис поразио Манојла Маврозома. Од велике помоћи нам је стога беседа Никите Хонијата упућена Теодору Ласкарису, одржана вероватно у лето 1206. године. Cf. Chon. Orationes 136 23—137 29. Из ове беседе сазнајемо о доцнијим преговорима Теодора Ласкариса и селџучког султана, о којима Никита Хонијат не пише у својој историји. Подробнија обавештења о овој беседи Никите Хонијата даје *Dieten*, Erläuterungen 143—155.

[22] *Hoffmann*, Rudimente 62; *Savvides*, Byzantium in the Near East 61—62.

[23] *Hoffmann*, Rudimente 61 износи ову прилично логичну претпоставку.

3. САВА АСИДЕН

У изворима XI и XII столећа не срeће се, бар колико је нама познато, породица са презименом Асиден у Византијском царству. Стога се чини да је малоазијски великаш Сава Асиден прва, а можда и једина, значајнија личност која је носила ово презиме.[1] Радило се, изгледа, о породици незнатног порекла. Изузетно су шкрти и подаци који се односе на Саву Асидена, једног од неколицине ромејских великаша који су се осамосталили у западним пределима Мале Азије после рушења Византијског царства априла 1204. године.

Оно што је за Теодора Манкафу представљала Филаделфија, то је за Саву Асидена био Сампсон, град надомак малоазијске обале у близини Милета.[2] Дуго је у науци владала заблуда према којој је Сампсон на малоазијској обали, некадашња Пријена, био изједначаван са Самсуном, некадашњим Амисосом, градом на црноморској обали, тако да се мислило како се Сава Асиден осамосталио на тој страни, то јест на обали Црног мора.[3] И случај Саве Асидена је илустративан пример за појаву карактеристичну у малоазијским градовима који су тежили одређеној слободи и били спремни да се подвргну локалним династима ако би им то одговарало.[4] Осим овог оскудног податка о осамостаљивању Саве Асидена који нам саопштава историчар Никејског царства, Георгије Акрополит, у осталим наративним изворима се овај обласни господар уопште не помиње.[5] Тако га не наводи Никита Хонијат, можда због тога што је моћ Саве Асидена била далеко скромнија него моћ Манојла Маврозома или чак Теодора Манкафе. Са разлогом се, међутим, може претпоставити да је и Сава Асиден стремио, попут осталих поменутих великаша, стварању нове грчке државе. Показало се да за такав подвиг он једноставно није имао довољно снаге, јер га је поразио Теодор Ласкарис.[6] Господар Никеје се претходно обрачунао са опаснијим такмацима Манојлом Маврозомом и Теодором Манкафом, па је негде у другој половини 1206, највероватније, победио и Саву Асидена.[7] Судећи према вестима Георгија Акрополита, оснивач Никејског царства успео је то да постигне без неких већих потешкоћа и релативно лако.

---

[1] У књизи о саставу владајуће класе у Византији XI и XII века, у којој су регистроване чак три стотине и четрдесет византијских породица, А. Каждан уопште не спомиње род Асидена. Ниједна личност са презименом Асиден не наводи се ни у просопографском лексикону за епоху Палеолога. Cf. *E. Trapp*, Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit I, Wien 1976.

[2] Acrop. 12 11—13 доноси вест да се Сава Асиден осамосталио у Сампсону.

[3] Међу многобројним истраживачима који су били жртве ове погрешне убикације навешћемо само *Gerland*, Geschichte 34, 103; *Gardner*, Lascarids 75. Грешку је први отклонио *G. de Jerphanion*, Σαμψών et Ἄμισος. Une ville à déplacer de neuf cents kilomètres, Orientalia Christiana Periodica 1 (1935) 257—267. Убрзо потом детаљну расправу о овом питању као и о личности Саве Асидена написао је *P. Orgels*, Safas Asidénos, dynaste de Sampson, Byz. 10 (1935) 67—77.

[4] *Hoffmann*, Rudimente 139 указује на настанак нове врсте градске власти, тако да у градовима више не доминирају велике земљопоседничке породице као што су својевремено биле Фоке или Дуке.

[5] Ову вест Георгија Акрополита о осамостаљивању Саве Асидена региструју многобројни истраживачи. Cf. *Милиаракис*, Ἱστορία 13; *Ahrweiler*, Byzance et la mer 294 n. 2; *Ahrweiler*, Smyrne 6—7 n. 27; *Ostrogorsky*, Aristocracy 21; *Vryonis*, Decline 131; *Angold*, Government 61; *Ферлуіа*, Племство 116; *Savvides*, Byzantium in the Near East 60.

[6] Acrop. 12 18—21.

[7] *Savvides*, Byzantium in the Near East 89.

Пораз у борби против Теодора Ласкариса није, међутим, значио и крај политичке каријере Саве Асидена. Схвативши да му неће поћи за руком да оствари првобитне амбициозне планове, господар Сампсона је, прилагодивши се новонасталој ситуацији, склопио неку врсту споразума са Теодором Ласкарисом. Признао је његов суверенитет а за узврат је добио, чини се, удела у локалној управи над околином Милета. О овоме дознајемо из једне простагме коју му је априла 1214. упутио Теодор I Ласкарис, тада већ никејски цар.[8] Поменути акт извештава да су парици Георгија Фоке, иначе шурака Саве Асидена, преотели неке поседе манастиру Ксирохорафија смештеном у долини Меандра. За нас је од садржаја документа далеко занимљивија чињеница да се Сава Асиден наводи са високом титулом севастократора. Вероватно је то био део погодбе за признавање суверенитета никејског цара. Титулу је Сава Асиден једино могао добити у времену између пролећа 1208, када је извршено крунисање никејског цара, и априла 1214, када је повеља издата.[9] Логична претпоставка да је Сава Асиден био ожењен царском рођаком нема, додуше, непосредне потврде у изворима.[10] О даљој судбини овога великаша ништа се више не зна.

Пример Саве Асидена, као и пример Нићифора Контостефана, којима је никејски цар доделио високе титуле севастократора, показује да се Теодор Ласкарис у борби са опасним ривалима није служио само силом оружја већ је био спреман и на другачије методе, наравно, уколико су његови противници пристајали да признају врховну власт господара Никеје.

4. НИЋИФОР КОНТОСТЕФАН

Породица Контостефан припадала је уском кругу најугледнијих византијских аристократских родова. Ова знаменита породица улазила је у редове војне аристократије.[1] Са царском кућом Анђела имала је родбинске везе. Контостефани су у пределима западне Мале Азије имали крупне земљопоседе.[2] Презиме ове породице има помало пејоративан смисао, пошто у буквалном преводу значи кратки Стефан.[3]

О севастократору Нићифору Контостефану сачувано је веома мало података. Он се, колико нам је познато, помиње само у једном документу издатом пре фебруара 1216. године, који је изашао испод пера логотета Стратигопула а у вези са неким поседима манастира св. Павла[4]. У овом акту се наводи царска простагма упућена покојном

[8] MM V 257; Cf. *Dölger—Wirth*, Regesten III No. 1688. Ново издање овога документа: *N. Wilson — J. Darrouzès*, Restes du cartulare de Hiéra-Xérochoraphion, REB 26 (1968) 14—15.

[9] *Ферјанчић*, Севастократори 172 износи ову оправдану претпоставку додајући да простагма показује како је Сава Асиден још увек имао власт у околини Милета, односно у областима где се био осамосталио после 1204. године.

[10] *Angold*, Government 61 сматра да је Сава Асиден био ожењен чланицом царске фамилије. То је била сестра већ поменутог Георгија Фоке.

[1] *Каждан*, Состав 138.

[2] Partitio Romaniae 218 24, 246. Уп. *Каждан*, Состав 250—251; *Oikonomidès*, Décomposition 20—21; *Angold*, Government 61.

[3] *Каждан*, Состав 186.

[4] MM IV 290—295. Издавачи су уз овај акт истакли да је без године али са индиктом V и датумом 24. март, што би, у ствари, одговарало 1217. години. Cf. *Grumel*,

севастократору Нићифору Контостефану. Севастократорску титулу је овај великаш добио од никејског цара Теодора I Ласкариса.[5] Када се има у виду да је почев од његовог увођења међу највиша достојанства византијског двора, дакле од 1081, достојанство севастократора додељивано готово искључиво царевој браћи или синовима, а пред крај XII столећа и василевсовим зетовима, што је и сâм Теодор I Ласкарис поштовао,[6] може се закључити да је у случајевима Саве Асидена и Нићифора Контостефана направљен изузетак. С друге стране, када се зна да су се изузеци у византијској историји чинили ретко и веома нерадо, углавном када су биле исцрпљене неке друге могућности, онда се са разлогом може претпоставити да су прилично крупни разлози морали да натерају никејског цара на оваква одступања која су означавала и извесне знаке деградације севастократорске титуле.[7] Стога сматрамо да је сасвим прихватљива претпоставка према којој је севастократор Нићифор Контостефан био један од оних византијских великаша који су се непосредно после судбоносних догађаја из 1204. учврстили у појединим деловима Мале Азије, имајући сличне политичке планове као и Теодор Ласкарис.[8] Неке је такмаце будући никејски цар савладао силом оружја а неке је за себе придобио споразумом, доделивши им удео у локалној управи а такође и севастократорску титулу, наравно тек онда када је после свечаног крунисања имао право да додељује највише дворске титуле. Тако је, чини се, било и у случају севастократора Нићифора Контостефана.

Из наведеног усамљеног податка о севастократору Нићифору Контостефану не може се, на жалост, ништа одређеније одговорити на нека питања која би за нас била посебно занимљива. Тако не знамо у каквим је родбинским односима био са осталим познатим члановима рода Контостефана. Ништа се одређеније не може рећи ни о његовој моћи, мада се из чињенице да га у својим историјским делима не наводе како Никита Хонијат тако и Георгије Акрополит може претпоставити да је по снази и угледу ипак заостајао иза Манојла Маврозома, Теодора Манкафе и Саве Асидена. Такође се не може прецизније утврдити где су заправо били његови поседи. Можда су се налазили у оним пределима западне Мале Азије где је род Контостефана и иначе имао своја имања.[9] Међутим, добијање високог достојанства севастократора речито казује да је Нићифор Контостефан ипак био личност од политичке моћи и угледа. Потпуно је нејасно како се одвијала политичка каријера Нићифора Контостефана али је извесно да је пре фебруара 1216. овај малоазијски великаш већ био покојник.

Chronologie 258. У новије време извршена је корекција датирања поменутог документа у време пре фебруара 1216. године. Cf. *Dölger—Wirth*, Regesten III No 1694—1695.

[5] *Ферјанчић*, Севастократори 173.

[6] *Ферјанчић*, Севастократори 173—174 наводи да је у даљем току своје владе Теодор I Ласкарис титулу севастократора доделио браћи Георгију, Алексију и Исаку, што показује да је ипак поштовао традиције везане за додељивање овог високог достојанства.

[7] Ibid. 190.

[8] Колико нам је познато, ову претпоставку први је изнео *Ферјанчић*, Севастократори 173. Доцније је ова претпоставка углавном прихваћена. Cf. *Ostrogorsky*, Aristocracy 21 n. 79; *Каждан*, Состав 114 н. 35.

[9] То су они предели наведени у Partitio Romaniae 218, 24.

И, на крају овог поглавља којим завршавамо и наше напоре у осветљавању појаве обласних господара, а у вези са севастократором Нићифором Контостефаном изнећемо једну претпоставку која нам се чини могућом. У изворима су сачувани подаци о неком Нићифору Контостефану који је новембра 1197. био управник на Криту.[10] Он је, по свој прилици, био последњи представник византијске власти на овом острву, које су после 1204. узели Млеци, мада је првобитно било додељено италијанском маркизу Бонифацију од Монферата.[11] Изгледа да је овај Нићифор Контостефан био брат Андроника Контостефана, зета Алексија III Анђела.[12] Није немогуће, чини нам се, да су већ поменути севастократор Нићифор Контостефан и управник Крита у годинама пред рушење Византијског царства, такође Нићифор Контостефан, били у ствари исто лице. Могуће је да се после пропасти Цариграда, када је престала и византијска власт над Критом, Нићифор Контостефан обрео у Малој Азији и отпочео каријеру обласног господара на поседима који су припадали његовој породици.

ЗАКЉУЧАК

Ако се посматра карта Византијског царства, доста лако се може уочити да су заправо постојала три акутна жаришта из којих су потицали обласни господари, а која су се међусобно разликовала по својим особеностима.

Једно је било смештено у пограничним областима према другом бугарском царству, где се осамостаљивање одигравало у тесној вези са образовањем и поготово јачањем нове трновске државе. На тој страни пресудни догађаји одвијали су се крајем XII столећа, односно почев од касних деведесетих година па све до 1202. У тим су се подручјима отпадили Иванко, Добромир Хрс и Јован Спиридонакис, док је протостратор Манојло Камица одатле започео своје акције уперене против цариградске владе. После извесног затишја које је трајало од 1202. до 1207. године, али које није прекинуло започети континуитет појаве обласних господара, у овим подручјима поново су се осамосталила двојица великаша, али сада већ у знатно измењеном историјском декору и мизансцену, будући да је у међувремену срушено Византијско царство. Реч је, наравно, о Стрезу и Алексију Славу, истакнутим члановима владарске куће у новообразованом бугарском царству.

Друго подручје осамостаљивања обласних господара било је у пределима континенталне Грчке, односно Пелопонеза, Средње Грчке и Тесалије, где су први знаци ове појаве постојали и пре 1201, то јест већ пре поменуте акције Манојла Камице и Добромира Хрса која је против цариградске владе подигла готово све тамошње крајеве. Међутим, право

---

[10] Реч је о два акта из новембра 1197, које је велики логариаст Јован Велисариот упутио дуксу Крита Нићифору Контостефану. Cf. MM VI 139—140, 140—141.

[11] *Ahrweiler*, Byzance et la mer 224 n. 2 истиче да је Нићифор Контостефан био без сумње последњи представник византијске власти на Криту. *Brand*, Byzantium 148 помиње Нићифора Контостефана као управника Крита.

[12] *Brand*, Byzantium 148.

разбуктавање уследило је управо после 1201, па се може рећи, са пуно разлога, да је одлучујући подстицај за осамостаљивање локалних магната у овим областима дошао заправо од господара из пограничних подручја уз друго бугарско царство. У областима континенталне Грчке осамосталили су се Лав Сгур, Сенахерим и породица Петралифа. За разлику од остала два жаришта, оног у пределима према другом бугарском царству чији су се обласни господари у остваривању својих подухвата могли ослањати на залеђину и помоћ младе али свакако врло моћне бугарске државе, или оног на малоазијском тлу чији су обласни господари имали потпору у јаком Иконијском султанату, овдашњи обласни господари нису могли да рачунају на једну такву подршку. Стога су они своју прилику тражили и, додајмо то одмах, налазили је, у околности да су били веома удаљени од престонице, као и у својеврсној небризи коју је Цариград исказивао у односу на збивања у овим крајевима. Показало се, међутим, да је и такав ослонац био више него довољан.

И, најзад, треће подручје на коме је долазило до осамостаљивања обласних господара било је у западним пределима малоазијског полуострва, где је, у ствари, први подухват такве врсте уследио још ране 1188. године, дакле пре него што је дошло до покушаја осамостаљивања обласних господара у пограничним крајевима према другом бугарском царству. Био је то покрет Теодора Манкафе, који је жестоко усталасао подручја западне Мале Азије и василевсу и цариградској влади задао приличне главобоље. Тај је подухват, ипак, остао на неки начин усамљен, па је до правог таласа сличних покрета на овоме тлу дошло тек после рушења Византијског царства априла 1204. године. Тада је на овој страни неколицина византијских великаша започела покрете чији је циљ био, у ствари, образовање једне нове грчке државе која би била кадра да поведе тегобну борбу за обнову Византије. То се у првом реду односи на Манојла Маврозома, Теодора Манкафу, Саву Асидена, и, наравно, Теодора Ласкариса, а нешто мање на Нићифора Контостефана чији су углед и моћ ипак, изгледа, заостајали за претходном четворицом великаша.

Заједничко за све обласне господаре о којима је било речи јесте чињеница да су стремили независном владању над територијама које су им биле подвргнуте. То се подједнако односи и на оне који су тежили, у ствари, византијској круни (Манојло Камица, Јован Спиридонакис, Теодор Манкафа), затим и на оне који су претендовали на трновски престо (Иванко, Стрез, Алексије Слав). Слична се оцена, наравно, може изрећи и за оне великаше који су стремили образовању нове грчке државе после рушења Византијског царства (Лав Сгур, Манојло Маврозом, Сава Асиден, Нићифор Контостефан), а чак и за оне који, чини се, нису имали тако смеле државотворне амбиције (породица Петралифа, на пример). У тесној вези са тим треба истаћи и чињеницу да су неки од обласних господара успели да за своје подухвате, бар на извесно време, обезбеде и званично признање. То је пошло за руком Добромиру Хрсу од василевса Алексија III, потом Стрезу од трновског цара Борила, а Алексију Славу најпре од Хенрика I а затим и од епирског владара Теодора I Анђела. Овој тројици би могли придружити и Манојла Маврозома који је, додуше тек посредовањем иконијског султана Гијаседин Кајхусрефа I, обезбедио признање од Теодора Ласкариса, оснивача Никејског царства. Остали обласни господари, Иванко, Манојло Камица, Јован Спиридо-

накис, Теодор Манкафа и Сенахерим, за разлику од поменутих, нису успели да својим подухватима дају и известан степен легитимитета. Сава Асиден и Нићифор Контостефан су, проценивши своје снаге, одустали од првобитних намера и споразумели се са Теодором Ласкарисом. Нешто је замршенији случај пелопонеског великаша Лава Сгура. Он је, додуше, постигао споразум са Алексијем III Анђелом и чак се оженио његовом ћерком Евдокијом, али у тренутку када је овај већ био само бивши византијски цар и када Византијско царство више није ни постојало.

Што се пак тиче организације власти на поседима обласних господара, о којој на жалост нема много сачуваних података у изворима, може се са разлогом претпоставити да је у њој било прилично самовоље и незаконитости. Упркос томе они су углавном имали подршку локалног становништва, делимично захваљујући полету провинцијског а опадању општег патриотизма, подршку која, истини за вољу, није увек била баш најпоузданија. Јер, треба и то свакако истаћи, упадљиво је да у тренуцима када је било извесно да је надмоћ централне владе неоспорна, месни живаљ је релативно лако и спремно признавао своју потчињеност. Приметна је такође и чињеница да је са ликвидацијом појединих обласних господара, истовремено, као по неком неписаном правилу, долазило до краха и њихових подухвата, који нису успевали да надживе своје творце. Све је то указивало да на византијском тлу, по свој прилици сасвим ненавиклом на овакву врсту расцепканости западног типа, поменути подухвати заправо нису имали сутрашњицу.

На овоме месту желели бисмо да укажемо и на једну појаву која је у досадашњој историографији узела приличне размере. Многи истраживачи, како старији тако и новији, врло често су склони да користе сасвим одређене техничке термине како би означили поседе којима су владали обласни господари. Тако се у литератури може срести да се за подручје које је било потчињено неком од обласних господара каже да је војводство или кнежевина. Ова појава додељивања техничких термина за поседе обласних господара чешћа је у старијој литератури,[1] мада од ње није отпорна ни савремена историографија.[2] Сматрамо да је веома неподесно, па и исхитрено, а у крајњој линији и нетачно, за подручја која су била под влашћу обласних господара, и као таква постојала само неколико година, а често и краће, и која нису имала, боље речено нису ни могла да имају, некакав дефинисан систем устројства, користити тако одређене и прилично прецизне техничке термине. У сваком случају, чини нам се, сврставати поседе обласних господара у кнежевине или војводства значило би насилно их гурати у својеврсну Прокрустову постељу.

Тако смутно и немирно време, време опадања и расула, какве су биле последње две деценије XII и почетак XIII столећа, рађало је и такве људе и стварало такве карактере: сурове и препредене, спремне на издају и вероломства. Такви су били и обласни господари, превртљиви и склони подмуклим заокретима, људи који нису презали ни од чега и

---

[1] Уп. *Успенский*, Образование 197; *Мушафчиев*, Владетелите 30; *Злашарски*, История III 136.

[2] Cf. *Brand*, Byzantium 131; *Hoffmann*, Rudimente 54; *Asdracha*, Rhodopes 234, 235; *Савчева*, Стрез 67.

нису бирали средства како би се докопали остварења својих циљева. На њих би се с пуним правом могла применити оцена коју Никита Хонијат даје за Добромира Хрса. У једној беседи, наиме, учени Византинац упоређује лукавог господара Просека са камелеоном, алудирајући на његову непостојаност.[3] Додуше, обласни господари су једино тако и могли да бар на извесно време остваре своје планове, приклањајући се час једној а час другој страни, па стога њихови привремени савезници нису никада могли да буду уверени у искреност и поузданост склопљених савеза. Зато на прави начин треба и схватити презир западног ритера с којим је латински цар Хенрик I Фландријски, поучаван и одгајан у духу племенитог витештва, говорио о томе како су Стрез у три маха а Михаило Анђео, оснивач епирске државе, чак у четири маха, прекршили заклетвене обавезе које су му дали.[4] Ипак, треба истаћи да су обласни господари показивали примерну гипкост у политичком тактизирању и задивљујућу прилагодљивост новим ситуацијама, као и окретну сналажљивост.

Што се тиче етничког порекла обласних господара, може се истаћи да је оно било различито, односно да је међу њима било како Ромеја тако и великаша неромејског порекла. Словенског, тачније бугарског порекла били су Иванко, Стрез и Алексије Слав, док су остали углавном били ромејског порекла. Може се запазити да је међу обласним господарима ромејског порекла знатан број припадао породицама које су, у ствари, били туђинске провенијенције, било са Запада (Петралифе, на пример) било са Истока, углавном јерменских или турских корена (Камице, Сенахерими, па и Манкафе, уз помало магловито порекло Асидена). Но, важно је ипак упозорити да су сви поменути родови били већ увелико хеленизовани, па се из чињенице о њиховом неромејском пореклу не могу извлачити никакви далекосежни закључци.

У покушају да сагледамо социјално порекло обласних господара о којима је била реч у досадашњем излагању, уочавамо да је и оно било заправо прилично шаролико, мада доминирају локални магнати. Тако у редове дворског племства могли бисмо сврстати засигурно једино Манојла Камицу, док је случај Нићифора Контостефана нешто замршенији. Његова је породица неоспорно била најугледнија од свих родова из којих су потицали остали обласни господари, али нам се чини да он ипак није био много везан за престоницу Византијског царства. Типични локални магнати били су Лав Сгур, Теодор Манкафа, Манојло Маврозом, Сава Асиден, па и поједини чланови породице Петралифе. С друге стране, Јован Спиридонакис и Сенахерим били су обласни господари који су као полазиште својих амбициозних планова искористили околност да су се налазили на местима провинцијских управника, будући да скоро да нису имали никакве дубље породичне везе са подручјима где су текли каријеру обласног господара. Показало се да чињеница, која је указивала да ниједан од поменутих обласних господара није заправо припадао неком од родова најплеменитијег порекла, ипак није била нимало безначајна. У

[3] Chon. Orationes 108 14.

[4] *Prinzing*, Brief 412 30. О заклетви у Византији cf. *N. Svoronos*, Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle, REB 9 (1951) 106—142.

трци која је после рушења Византијског царства настала око оснивања држава његових наследница победили су чланови царских родова, Михаило Анђео у Епиру, Велики Комнини у Трапезунту, док је у Никеји тријумфовао Теодор Ласкарис, личност нешто мање племенитог и угледног рода од претходна два, али ипак као царски зет далеко испред наведених обласних господара незнатнијег и порекла и угледа. У византијском свету, веома наклоњеном традицији, то су биле чињенице од особитог значаја. Далеко је јаснија и прегледнија ситуација око обласних господара неромејског порекла. Они су углавном потицали из владарске куће царева другог бугарског царства. Стрез и Алексије Слав су били најблискији сродници Асена I, док је Иванко био један од истакнутих људи на трновском двору. И, наравно, Добромир Хрс, такође угледни магнат, изгледа није уопште имао родбинске везе са Асенима.

Када се узме у обзир и етничко и социјално порекло обласних господара о којима смо расправљали на претходним страницама, може се извући, ипак, закључак да су то углавном били људи прилично угледног порекла и положаја, дакле виђеније аристократе било у Византијском било у бугарском царству. Скоројевићи, или пак људи без неке тешње везе са подручјима где су покушали да се осамостале били су ипак тако ретки да су пре чинили изузетке који су потврђивали правило, него што су сами могли својом појавом и делатношћу да буду правило за себе.

Radivoje Radić

LOCAL RULERS IN BYZANTIUM AT THE END OF THE TWELFTH CENTURY AND IN THE FIRST DECADES OF THE THIRTEENTH

The Byzantine Empire, in the last two decades of the C12th, experienced one of the greatest crises of its thousand-year history. At this time, the Roman state was rocked by violent quarrels and disturbances, relating to events such as often precede fateful historical turning-points and great catastrophes. A great many internal troubles and differences, which had existed in earlier decades for the most part under cover, came out then onto the surface in all their fullness and seriousness, mingling with the misfortunes of Byzantium on the political plane, and the Empire that had once been a pattern of progress and organisation became completely disorganised and chaotic.

Contact between the provinces and the capital became slacker and slacker, until there was an almost unbridgeable chasm between them, which naturally favoured unrest and the manifestation of separatist aspirations. Constantinople lost her former rôle as the focal point around which were gathered,

and towards which gravitated, the many large provinces of the universal Empire, unreservedly convinced that hers was the rôle of leader to the whole Christian world.

The weakness of central authority and the general chaos had, as an inevitable result — one among a whole string of them — the appearance of local rulers who, like mighty waves, pounded on the Byzantine world at the end of the C12th and the first decades of the C13th. In spite of the fact that the phenomenon of local rulers, with its many peculiarities, was something completely new in the centuries-long life of the Roman Empire, it is essential not to lose sight of the circumstance that Byzantium had earlier experienced this phenomenon in some way, if only in certain forms. In other words, this phenomenon had, if not roots, at least indications and distant foreshadowings in earlier centuries. This was, to be precise, the case with semi-independent deputies, generally members of local families, who in some periods administered distant provinces completely independently. As an example of such a phenomenon, the Gabras family in distant Trebizond can be cited, whose most eminent members, at the end of the C11th and the first decades of the C12th showed a fair measure of independence in their administration, not infrequently being in direct conflict with the Byzantine Emperor. The Constantinople government tacitly, if involuntarily, came to terms with such a situation, being powerless to keep a firm hand on all the threads of government in such remote provinces. In fact, not even in the happier times of a strong central administration, in the reigns of Alexius I, John II and Manuel I Comnenus, was the Constantinopolitan government in a state to keep the distant provinces under strict control and subjugation. But, of course, this situation was never acknowledged at official level.

Insofar as we could be consistent in our search for the early indications of the phenomenon which we call the phenomenon of local rulers, we must plunge even more deeply and rigorously into the past history of the Byzantine Empire. We would have, in fact, to devote careful attention to the origins of the powerful families of Asia Minor, a process that began on a fairly small scale, although already noticeable and firmly-based, in the second half of the C8th, burst into flame in the C9th and continued during the C10th and C11th. These were, however, more of the order of omens and foreshadowings than the germs of the phenomenon that showed itself at the end of the C12th and the first decades of the C13th.

It is important also to emphasise the fact that, at that time in the Byzantine Empire, there was a general loss of patriotic spirit, which, not without bitterness and humiliation, is re-iterated by Nicetas Choniates, whose historical works are our chief source for this period of the history of the Roman Empire. Side by side with this falling-off of a general patriotic spirit, and closely linked with the greater and greater discord between the provinces and the capital, there came into being a form of so-called 'provincial patriotism'. These two precisely contrary currents — the decrease of general patriotism and the growth of provincial — were a cloak under which the local rulers sought, and very often found, the opportunity for outlawry. Relying on the local population, which was fairly readily on their side, the local rulers had powerful support for opposition to central government. The absence of such support put them in a fairly unenviable position. The disposition of the provincial population, however, was not stable, but on the contrary,

depending on the momentary balance of power, was subject to rapid change. So it was that, at critical moments, when a local ruler had attained some small measure of authority, the local population, led by fears for their own fate, could well join forces with adversaries. Because of the particular flexibility that provincial patriotism showed, the local rulers were not always able unreservedly to count on it.

If one looks at a map of the Byzantine Empire, one notices fairly quickly that there existed three centres on which the local rulers depended, and which were differentiated by local characteristics.

One was located in the provinces bordering the Second Bulgarian Empire, where independence came about in close relationship with the formation and strengthening of the new state of Trnovo. In this area, decisive events developed around the end of the C12th, roughly from the last twenty years of the century until 1202. In these regions, Ivanko, Dobromir Chrysos and John Spyridonakes were all renegades, while the protostrator, Manuel Kamytzes, thence began his action aimed at opposition to rule from Constantinople. After a certain period of calm, which lasted from 1202 to 1207, but which did halt the phenomenon of local rulers, a couple of nobles in these regions gained independence, though now in a changed historical mise-en-scène, as the Byzantine Empire had meanwhile fallen. We are referring here, of course, to Strez and Alexius Slav, eminent members of the imperial house in the newly-emerged Second Bulgarian Empire.

The second area of independence for the local rulers was mainland Greece, especially the Peloponnese, central Greece and Thessaly, where the first signs of this manifestation were seen before 1201 — that is, before the above-mentioned action of Manuel Kamytzes and Dobromir Chrysos, who roused the whole region in opposition to central government from Constantinople. However, real rebellion spread only after 1201, so one can say with good reason that the decisive stimulus to the gaining of independence by the local magnates in these provinces came directly from the local rulers in the regions bordering the Second Bulgarian Empire. In the provinces of mainland Greece, Leo Sgouros, Senacherim and the Petraliphas-family became independent. In contrast to the other two centres: that in the regions close to the Second Bulgarian Empire, whose local rulers, in the realising of their project, were able to lean on the support and help of the young but very powerful Bulgarian state, and that in Asia Minor, whose local rulers received support from the strong Iconian sultanate, the provinces of mainland Greece were not able to count on any such support. They therefore took the opportunity of seeking, and, let us hasten to add, finding for themselves, circumstances in which they were very far removed from the capital, and shown scant interest by Constantinople. It became clear that such an impetus was more than sufficient.

Finally, the third area in which the local rulers came to independence was in the western part of Asia Minor, where, in fact, the first attemps of this kind were discernable even earlier, in 1188 — before, therefore, the moves towards independence were made by the local rulers in the areas bordering the Second Bulgarian Empire. Theodore Mangaphas was the originator of this movement. He violently aroused the region of Asia Minor, and gave the Constantinople authorities a considerable headache. This

attempt, however, remained largely isolated, and the first waves of such a movement in this area came only after the fail of the Byzantine Empire in April, 1204. Then, on this side, a number of Byzantine nobles began a movement whose aim was, in fact, the founding of a new Greek state which was to be the framework for the difficult struggle to restore Byzantium. This concerned, in first place, Manuel Maurozomes, Theodore Mangaphas, Sabbas Asidenus and, especially, Theodore Lascaris, and, to a lesser extent, Nicephorus Kontostephanos, whose eminence and authority, it seems, lagged behind that of the four afore-mentioned nobles.

Something that all the local rulers that we have mentioned had in common is the fact that they aspired to independent rule in the territories that were subject to them. This applies particularly to those who wanted the Byzantine crown (Manuel Kamytzes, John Spyridonakes and Theodore Mangaphas), and, after them, also to those who pretended to the throne of Trnovo (Ivanko, Strez and Alexius Slav). A similar evaluation could, of course, be made of those nobles who aspired to the founding of the new Greek state after the fall of the Byzantine Empire (Leo Sgouros, Manuel Maurozomes, Sabbas Asidenus and Nicephorus Kontostephanos), and even for those who, it seems, did not have such daring state-building ambitions (the Petraliphas-family, for example). In close relation to these, one must mention the fact that some of the local rulers succeeded in gaining official recognition, even if only temporary, for their attempts. Dobromir Chrysos received this from the hand of Alexius III, then Strez from Emperor Boril of Trnovo. Alexius Slav received his from Henry I of Flanders, and then from Theodore I Angelus, ruler of Epirus. To these three one could add Manuel Maurozomes, who was, in fact, only by the intervention of the Sultan of Iconium, Ghiyath al Din I Kaykhusraw, accorded recognition by Theodore Lascaris, the founder of the Nicaean Empire. The remaining local rulers — Ivanko, Manuel Kamytzes, John Spyridonakes, Theodore Mangaphas and Senacherim, in contrast to those aforementioned, did not succeed in having their attempts recognised by even a certain measure of legitimacy. Sabbas Asidenus and Nicephorus Kontostephanos had, calculating their resources, stepped back from their original ambitious plans and came to an understanding with Theodore Lascaris. The most complex case was that of the Peloponnesian noble, Leo Sgouros. He, in fact, came to an agreement with Alexius III Angelus, and even married his daughter Eudocia, but this was when Alexius was already only the former Emperor, and when the Roman state no longer existed.

It is necessary to point out one phenomenon which, with historians up to the present day, has held a place of fairly large importance, but which, we think, is not correct. That is: many who have examined this period, both in the past and in the present day, have very frequently been disposed to use precise technical terms to define the territories administered by the local rulers. Thus one can, in literature, meet the territory subject to a local ruler called a princedom or a duchy. This phenomenon of the assigning of technical terms to the territories of the local rulers is more often found in early literature, althought contemporary literature is not entirely free of it. We consider that it is very misleading, and, in the last resort, incorrect, for territories that were under the rule of local rulers, being such for only a few years and sometimes for a very short period, and which

did not have — indeed, were unable to have — a defined system of organisation, to make use of such definite and precise technical terms. In connection with this, it is worth mentioning that, at the same time as the liquidation of individual local rulers, as by some unwritten law, their movement also came to disaster, being unable to outlive its creators. All of this shows that in the whole Byzantine world, probably completely unaccustomed to this sort of division of the western type, such a movement had no future.

The founders of the three Greek states which, after 1204, came into being in various parts of the former Byzantine Empire, began their political careers among the local rulers of that time. They had to prove their ascendancy over the other nobles through a difficult struggle, in order to emerge as the rulers of the newly-created states. This is especially true of Theodore Lascaris, the founder of the Nicaean Empire, who, after the catastrophic fall of Byzantium in 1204, began his career as one of several powerful Roman nobles in Asia Minor. There were similarities in the case of the founder of the state of Epirus, Michael I Angelus, who, from the European part of the former Roman Empire, began the struggle for the restoration of Byzantium. The case of the founders of the third Greek state, the Trebizond Empire, created before the Nicaean Empire and the state of Epirus, is only slightly different. Its founders, the brothers Alexius and David, the Great Comnenoi, created the state somewhat earlier, on the very eve of the fall of Constantinople to the armies of the Fourth Crusade, but after that, with the aim of ruling the western parts of Asia Minor, did as the other local rulers and waged a bitter fight against the other Roman nobles. Their political careers, however, very quickly assumed a different emphasis, as they became the rulers of the newlycreated states.

A confused and restless period, a period of disintegration and fragmentation, such as were the last two decades of the C12th and the beginning of the C13th, gave birth to a particular type of person and created a certain character: brutal and crafty, ready to betray and to break faith. Such were the local rulers, unstable and inclined to treacherous shifts of loyalty, men who were afraid of nothing and were not nice in their choice of the means used to bring about their aims. In this connection, it would be as well to cite the estimation of Dobromir Chrysos by Nicetas Choniates. In a speech, this learned Byzantine likens the wicked governor of Prosek to a chameleon, alluding to his unpredictability. In fact, the local rulers were only thus able to realise their ambitions, even for a limited time, by inclining now to one side and now to the other. This meant that their temporary allies were never able to be sure of the sincerity and reliability of any alliance. It is therefore necessary to understand rightly the scorn of a western knight with which the Latin Emperor Henry I of Flanders, brought up in the spirit of noble chivalry, speaks of how Strez on three occasions and Michael I Angelus, the founder of the state of Epirus, on four, violated oaths they had made to him. However, one must mention that the local rulers were a model of flexibility in political tactics and of marvellous adaptability to new situations, as also in nimble resourcefulness.

Taking into consideration that their movement was directly aimed against rule from Constantinople — against central government — the local rulers enjoyed a particularly bad reputation with official Byzantine historians,

being as they were deeply permeated by a traditional spirit. From this, Byzantine historians and lecturers, and, one would be able to say without any exaggeration, intellectuals in general, have taken no kindly view of these renegades. Under pressure from traditional interpretation and, also, preoccupied by the glorious past of Roman weaponry and its refined and superior civilisation, Byzantine historians from the end of the C12th have not found it easy to come to terms with the fact of the Empire's destruction and the day-to-day difficulties experienced: disintegration, defeat, ever-present chaos and innumerable other misfortunes. They have expressed themselves unkindly, being permeated by an open hatred and scorn, a scorn that arose from the discovery of the powerlessness of the Byzantine Empire to halt the progress of the growing phenomenon which presented a harsh blow to the authority of the central power. One must bear this fact in mind when approaching the reading, interpreting and evaluation of information from the texts of official Byzantine historians.

Concerning the ethnic origins of the local rulers, one can say that they were varied, as there were among them members of the Greek and non-Greek nobility. Of Slav, or, more exactly, of Bulgarian birth, were Ivanko, Strez and Alexius Slav, while most of the rest were of Greek birth. It is worth noting that, together with the local rulers of Greek birth, there were a considerable number who were, in fact, of foreign birth, either from the West (Petraliphas, for example) or the East (Kamytzes, Senacherim and also Mangaphas as well as the somewhat obscure background of Asidenus). But it is important to note that all the aforementioned were already fairly fully Hellenised, so that one cannot, from the fact of their non-Greek birth, draw any sort of far-reaching conclusion.

In our attempt to examine the social background of the local rulers mentioned in the text up to now, we must bear in mind that they were very varied, though dominated by local magnates. Thus, in the ranks of court nobles we could only place with certainty Manuel Kamytzes while the case of Nicephorus Kontostephanos is somewhat complex. His family was indisputably the most eminent of those that produced local rulers, but it seems to us that he had no links with the Byzantine throne. Typical local magnates were Leo Sgouros, Theodore Mangaphas, Manuel Mavrozomes and Sabbas Asidenus, and also certain members of the Petraliphas-family. On the other hand, John Spyridonakes and Senacherim were local rulers who, as the starting-point of their ambitious plans, made use of the fact that they found themselves in authority in their province, having no family links with their subjects in the place where they followed their career of local rulers. It appears that the fact that not one of the last-mentioned local rulers belonged to the noblest families was not without significance. In the race for the new states that began after the fall of the Byzantine Empire, members of the imperial family — Michael Angelus in Epirus and the Great Comnenoi in Trebizond, were the winners, while in Nicaea, Theodore Lascaris, a person of rather lesser nobility and eminence than the other two, but brother-in-law to the Emperor, was placed well above the cited local rulers of unknown birth and eminence. In the Byzantine world, greatly favouring tradition as it did, these were facts of particular significance. It is a great deal easier to examine the situation concerning the local rulers of non-Greek birth. They almost all

came from the ruling house of the Second Bulgarian Empire. Strez and Alexius Slav were close kinsmen of Asen I, while Ivanko was one of the most eminent members of the court at Trnovo. Dobromir Chrysos, also an eminent magnate, had apparently no family links whatever with family Asen.

When one takes into account the ethnic and social background of the local rulers of whom we have written in the preceding pages, one can draw the conclusion that they were men of fairly eminent family and position, prominent aristocrats in either the Byzantine or the Bulgarian Empire. Upstarts, or even just men without close links with their subjects in the regions where they attempted to gain independence, were so rare that they were rather the exceptions that proved the rule than men who were able by their presence and activity to be a rule in themselves.

Зборник радова Византолошког института, XXIV — XXV, 1986.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIV — XXV, 1986

UDC 949.5:347.6(093)"12"

DIETER SIMON

ERBVERTRAG UND TESTAMENT

Es ist bekannt, daß das byzantinische Recht in der Nachfolge griechisch-hellenistischer Rechtsvorstellungen und Gewohnheiten den „Erbvertrag" gekannt hat[1]. Gemeint ist damit die Übung, in die Mitgiftverträge, welche zwischen den Ehegatten bzw. deren Eltern geschlossen werden, Klauseln und Vereinbarungen aufzunehmen, welche Dispositionen über das Familienvermögen für den Fall des Todes eines der beiden Eheleute treffen. Die außerordentliche Bedeutung, welche dem γαμικὸν συμβόλαιον sowohl nach der Vorstellung der Brautleute als auch nach der Überzeugung der sie ausstattenden Brauteltern und der gesamten vermögensrechtlich interessierten nahen und ferneren Verwandtschaft zukam, tritt in den Rechtstexten in praller, jeden Zweifel ausschließender Deutlichkeit zutage. Es ist nicht übertrieben, wenn man diese „Ehe- und Erbverträge" als die vermögensrechtliche F a m i l i e n v e r f a s s u n g bezeichnet, welche nicht nur die wirtschaftlichen Geschicke der neugegründeten Familie bestimmte, sondern nicht selten im Hinblick auf Auslegung und Abwicklung auch noch mehrere Generationen der Deszendenz beschäftigte. Das römisch-rechtliche Normenerbe, welches die byzantinischen Juristen verwalteten, war nun allerdings bei Konflikten auf diesem Feld noch weniger als sonst geeignet, Entscheidungshilfe zu liefern. Denn die römische Rechts- und Sittenwelt, in der die t e s t a m e n t a r i s c h e D i s p o s i t i o n, mit welcher der *pater familias* in seinem Haus die Traditionsfolge regelt, die Vorstellungen beherrschte, stand dem Erbvertrag gleichgültig bis feindselig gegenüber. Folglich gab es für den Fall der Ehe- und Erbverträge (C. 5.14.5: *dotali instrumento pactum interpositum vice testamenti*) allenfalls prohibitorische Vorschriften, welche von den Byzantinern — wie in solchen Fällen üblich — pietätvoll überliefert und übersehen oder uminterpretiert wurden[2]. Positive Maximen, nach denen im Konflikt geurteilt werden konnte, mußten von der Praxis, der die Kaisergesetzgebung nur punktuell einmal beisprang[3], eigenständig entwickelt werden.

---

[1] Der Gegenstand ist, anders als in vielen anderen Bereichen des byzantinischen Rechts, relativ gut erforscht, was die folgende Untersuchung erheblich erleichtert. Eine Zusammenstellung der einschlägigen Literatur findet man bei *Kaser*, Das römische Privatrecht, II², 1975, § 282. Die byzantinischen Regelungen betrachten *G. Vismara*, Storia dei patti successori, I 1941, 157 ff. und vor allem die grundlegende und umfassende Untersuchung von *G. Michaélidès—Nouaros*, Contribution à l'étude des pactes successoraux, Paris 1938 (im folgenden Michaélidès—Nouaros), an dessen Forschungen sich der Text orientiert.

[2] Vgl. dazu *Michaélidès—Nouaros*, 133 ff.

[3] Der bekannteste Fall ist die Anerkennung von Gleichbehandlungszusicherungen durch Nov. 19 von Leon VI (gegen C. 2.3.15 = B. 11.1.76). Dazu *Michaélidès—Nouaros*, 141 ff.

Eine besonders interessante Konstellation ergibt sich in diesem Bereich bei der streitigen Konfrontation der beiden Basiskonzepte, der vertraglichen Familiengüterordnung einerseits und der testamentarischen Individualverfügung andererseits. Was war zu tun, wenn einer der Ehepartner in Abkehr von den für ihn oder von ihm getroffenen Vereinbarungen letztwillige Anordnungen traf? Eustathios Rhomaios hatte für diesen Fall ein Präjudiz geschaffen, welches in der Leitsatzfassung des Piraverfassers lautete: Erbverträge gehen den Testamenten vor (τὰ σύμφωνα τῶν διαθηκῶν ἰσχυρότερά εἰσιν, 45.11)[4]—ein Grundsatz, der in etwas weniger kategorischer Fassung auch in der EpanA (27.40) zu lesen ist:

„Die Bindung aus Eheverträgen geht einer späteren, etwa auf Reue beruhenden, testamentarischen Verfügung wegen ihrer Vertragsnatur vor"[5].

Im folgenden geht es um die Prüfung der Frage, ob und in welcher Weise der Erzbischof Chomatian[6] bei entsprechenden Streitfällen von dieser Regel Gebrauch gemacht hat[7].

I

Der erste der hier zu besprechenden Sachverhalte wird in der Akte Nr. 98 berichtet. Es handelt sich um ein von Chomatian zwischen zwei Klerikern, dem Lektor Triakontaphylos und seinem Schwiegervater, dem Priester Theophanes, gefälltes Urteil. Die im Fall zur Sprache kommenden Verwandtschaftsverhältnisse sehen folgendermaßen aus:

Johannes (†) ∞ (Ehefrau)

Michael (Tochter † ?) ∞ Theophanes

(Enkelin) ∞ Triakontaphylos

Der Kläger Triakontaphylos trägt vor, daß er mit Theophanes einen Ehevertrag geschlossen habe. In diesem sei unter anderem vereinbart gewesen, daß er als Mitgift ein Drittel des Vermögens des Theophanes und ein Drittel des Vermögens des Johannes, des Großvaters seiner künftigen Ehefrau, erhalten solle. Den von Theophanes versprochenen Anteil habe er erhalten,

---

[4] Zu dem von Eustathios entschiedenen Fall siehe *Michaélidès—Nouaros*, 152 ff. Von einer mißverstandenen Wiedergabe von NovL. 19, worauf *Zachariae* (Geschichte des griechisch-römischen Rechts, 3. Aufl., 1892, p. 148 Anm. 433) das Fragment reduzieren wollte, kann sichtlich keine Rede sein; vgl. unten VII bei Anm. 38).

[5] ʻΟ τῶν γαμικῶν συμφώνων δεσμὸς ἰσχυρότερός ἐστι τῆς μετὰ ταῦτα τυχὸν ἐκ μεταμέλου ἐπιγινομένης διαθήκης διὰ τὸ σύμφωνον. Ob der Verfasser dieses Satzes tatsächlich NovL. 19 referieren wollte, wie *Michaélidès—Nouaros*, p. 144 meint, kann dahinstehen. Das Ergebnis seiner Bemühungen greift jedenfalls weiter und wurde von den Zeitgenossen zweifellos so grundsätzlich gelesen, wie es formuliert ist. Die römische Haltung ist demgegenüber durch die Stichworte *libertas testamenti faciendi* (C. 2.3.15) und *contra bonos mores de successione futura stipulari* (C. 8.38.4) gekennzeichnet.

[6] Für die Ausgabe und die Hilfsmittel, welche zur Verfügung standen, vgl. FM VI, 325 Anm. 5 und 6.

[7] Zwei der im folgenden erörterten sechs Entscheidungen (Nr. 51, Nr. 100) sind auch bei *Michaélidès—Nouaros* etwas ausführlicher referiert (p. 158—160), wobei das Interesse des Gelehrten entsprechend der Anlage seiner Arbeit in erster Linie dem Nachweis des Fortbestehens von Volks- oder Gewohnheitsrecht gilt.

den des Großvaters aber nicht, da Theophanes sich weigere, ihm den Besitz zu überlassen (οὐ παραχωρεῖται κατέχειν παρὰ τοῦ πενθεροῦ, 417.21 f.). Es handelt sich also um eine Klage auf Mitgiftübergabe.

Das Johannesvermögen wurde Vertragsgegenstand, weil der Großvater selbst beim Vertragsabschluß zugegen war und dem Ehevertrag zwischen seinem Schwiegersohn und dessen Schwiegersohn mit eigenen Stipulationen beigetreten ist[8]. Johannes ist inzwischen gestorben und Theophanes befindet sich im Besitz der von Triakontaphylos erwarteten Mitgiftgüter.

Der Beklagte räumte den Sachverhalt ein. Er legte aber ein Testament des Johannes vor, in welchem dieser abweichende Verfügungen getroffen hatte (ἐνεφάνισε διαθήκην τοῦ αὐτοῦ πάππου ἕτερα βουλομένην παρὰ τὰ ἐν τῷ γαμηλίῳ γεγραμμένα, 417.29 f.). Wie diese Verfügungen im einzelnen aussahen, teilt das Protokoll nicht mit. Es wird lediglich gesagt, Johannes habe sein Vermögen je zur Hälfte auf seinen Sohn (Michael) und seinen Schwiegersohn (Theophanes) verteilt und die seiner Enkelin versprochene Zuwendung übergangen (τῆς γενομένης παρ' αὐτοῦ φιλοτιμίας παντελῶς ἐλανθάνετο 418. 1 f.). Dabei wird betont, daß es sich bei dem fraglichen Vermögen um das elterliche Vermögen des Johannes und um seinen Zuerwerb gehandelt habe (417. 16 f.; 417. 32 f.), um den Gedanken an eine unzulässige Verfügung des Johannes über das Muttergut seiner Tochter[9] auszuschließen. Auf dieses Testament stützt Theophanes seine Ablehnung der Mitgiftübergabe.

Chomatian beginnt mit einer Prüfung der Vermögensverhältnisse des Johannes im Zeitpunkt des Abschlusses des Ehevertrags im Vergleich mit deren Beschaffenheit zum Zeitpunkt des Todes des Großvaters. Dabei leitet ihn der Gedanke, daß ein auf irgendwelche Lebensumstände zurückgehender Vermögensverlust, eine unverschuldete Verarmung, den Großvater zur Rückgängigmachung seiner Zuwendung berechtigt hätte. Gestützt wird dieser Gedanke mit einer Wendung aus N. 22.28 (B. 28.14.3): „Die Menschen treffen Verfügungen bald über mehr, bald über weniger, als sie besitzen; die Schicksalsereignisse aber bewirken häufig die entgegengesetzte Entwicklung"[10]. Da die Befragung der Anwesenden ergibt, daß in den Verhältnissen des Johannes nicht die geringste Änderung eingetreten war, schickt Chomatian sich an, den Beklagten zu verurteilen. Als Theophanes dies erkennt, unterbreitet er einen — hier nicht mehr interessierenden — Vergleichsvorschlag, der von Triakontaphylos akzeptiert und daraufhin von Chomatian verkündet und mit der Exkommunikationsdrohung für den Fall seiner Nichteinhaltung versehen wird.

[8] Deswegen: τὴν ... παρὰ τοῦ πάππου τυποθεῖσαν (scil. τριτομοιρίαν), 417.20 f. und τὴν τοῦ πάππου γραφὴν περὶ τῆς παρ' ἐκείνου προσεπιφιλοτιμηθείσης μερίδος, 417.26

[9] Es könnte sein, daß diese inzwischen (sei es vor, sei es nach der Testamentserrichtung) gestorben ist. In diesem Fall stünde der Enkelin das (Groß-) Muttergut kraft Erbrechts zu.

[10] γράφουσι μὲν γὰρ ἄνθρωποι καὶ ὧν ἔχουσι πλείονα, γράφουσι δὲ καὶ ἐλάττονα αἱ δὲ ἐπισυμβαίνουσαι τύχαι τὰς ἐναντίας ἐκβάσεις ὡς ἐπίπαν ἐργάζονται (NT170.6—8). Der Novellenkontext dieser Lebensweisheit hat mit dem vorliegenden Fall nichts zu tun. Es geht um die Norm, daß ein zweiter Ehegatte keine größeren Zuwendungen erhalten darf als ein Kind erster Ehe. Bei Mehrzuwendungen geht das Plus an jene Kinder. Novelle 22.28 setzt als Zeitpunkt für die Bilanzierung den Tod des Verfügenden an. Als Motiv für diese Entscheidung fungiert der oben zitierte Satz. Die Verselbständigung des Gedankens — eine auch der zeitgenössischen Rechtsargumentation geläufige Erscheinung — läßt sich auch in Pira 14.4 beobachten.

Die Entscheidung läßt vermuten, daß Chomatian die Regel „Erbverträge sind stärker als Testamente" im Prinzip akzeptiert. Die testamentarische Abweichung wäre nur dann berücksichtigt worden, wenn die ökonomische Geschäftsgrundlage der vertraglichen Vereinbarung entfallen wäre. Ein anders begründeter Wille des Erblassers hätte keine Billigung erfahren, eine Feststellung, welche Chomatian in den Grundsatz faßt, das Gesetz gestatte nicht, daß eine solche Angelegenheit nach dem Willen des Erblassers zu beurteilen sei. Es komme auf das zwischenzeitliche Geschehen an[11].

II

Bei dem nächsten Fall (Nr. 55) handelt es sich um ein Synodalresponsum, welches von einem gewissen Demetrios Prokopas im Auftrag seiner Schwester Anna (ἀπ' ἐντολῆς τῆς γνησίας αὐταδελφῆς αὐτοῦ Ἄννης, 249.14 f.) eingeholt wurde. Anna war mit dem inzwischen verstorbenen Nikolaos verheiratet. Es bestand ein Ehevertrat, welcher, wie Chomatian sagt, auch des Todes gedachte und das hierfür Übliche festsetzte. Was das ist, wird nicht ausgeführt, aber es besteht kein Zweifel, daß es sich hierbei um Bestimmungen für den Fall des kinderlosen Vorversterbens eines Ehegatten gehandelt hat. Man sieht dies noch an der Fassung, die der wörtlich zitierte Schlußsatz jener Bestimmungen hat: εἰ δὲ ἐπὶ παιδίῳ τις ἐξ αὐτῶν τοῦ ἑτέρου προαπέλθῃ, κληρονόμος ὁ ἀπολειφθεὶς ἔσται τοῦ τελευτήσαντος (250.22—25). Die Ehegatten haben sich also für den Fall des Vorhandenseins von Kindern wechselseitig zu Erben eingesetzt. Es handelt sich demnach um ein mit dem Ehevertrag verbundenes *pactum mutuae successionis* (ἀλληλοκληρονομία), welches nach römisch-justinianischem Recht unzulässig war (C.2.3.19= B.11.1.80)[12] — ein Faktum, welches jedoch im folgenden von keiner Seite zur Sprache gebracht wird.

Das Ehepaar bekam einen Sohn namens Konstantin, so daß die Voraussetzungen des Erbvertrags erfüllt gewesen wären. Der verstorbene Ehemann hatte jedoch ein Testament gemacht, in welchem er seinen dreijährigen Sohn zum Erben einsetzte[13]. Seiner Ehefrau „hinterließ" er ihre Mitgift, ohne der Mannesgabe (ὑπόβολον), der Morgengabe (θεώρετρον) oder eines sonstigen Ehegewinns zu gedenken.

Der Petent stellt zu diesem Sachverhalt vier Fragen:

a) Ist die Frau durch das Testament gehindert, sich in den Besitz von Mannesgabe und Morgengabe zu setzen?

---

11 ὁ γὰρ νόμος οὐ πρὸς τὴν τοῦ τελευτήσαντος βούλησιν ἐθέλει τὸ πρᾶγμα κρίνεσθαι, ἀλλὰ πρὸς τὸ καλούμενον ἀποτέλεσμα (418.33—36). Der Satz ist ebenfalls ein Zitat aus Novelle 22.28 (ἐπὶ πᾶσι τοῖς τοιούτοις κτλ.), wobei ἀποτέλεσμα (aus BT 1421/25) eine nicht sehr glückliche Exhellenisierung von *eventus* (NT 170/15) darstellt.

12 Das Gegenteil würde sich aus diesem Responsum ergeben, wenn mit der fehlerhaften Interpunktion von Pitra, welche auch *Michaëlidès—Nouaros* (p. 196) übernimmt, zu lesen wäre: ... τοῦ τελευτήσαντος κατὰ τὴν τῶν νόμων διατύπωσιν, διατιθέμενοι τὰ ἑαυτῶν κτλ. Richtig heißt es aber: τοῦ τελευτήσαντος, κατὰ τὴν τῶν νόμων διατύπωσιν διατιθέμενοι τὰ ἑαυτῶν κτλ. (250.25 f.). Zur ἀλληλοκληρονομία vgl. *Michaëlidès—Nouaros*, 171 ff. und für Chomatian vgl. *A. d'Emilia*, Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici, N. S. 1 (1964) 103—120 (Nr. 55 ist nicht behandelt).

13 κληρονόμον ἡ τούτου διαθήκη τὸν υἱὸν αὐτοῦ Κωνσταντῖνον ἔνστατον ἐξεφώνησε (252.38 f.). So also jedenfalls die Deutung des Testaments durch Chomatian. Der Petent ist weniger prägnant: τῷ μὲν υἱῷ καταλιμπάνει μέρος τῆς οὐσίας αὐτοῦ (249.31 f.).

b) Welchen Umfang hätte gegebenenfalls die Morgengabe?

c) Was geschieht mit Vermögensgegenständen, welche im Testament nicht erwähnt wurden?

d) Kann die Frau die Früchte der Mitgiftimmobilien für das letzte Jahr fordern?

1. Die erste Frage wird von der Synode dahin beantwortet, daß der Mann verpflichtet gewesen wäre, bei der Errichtung seines Testaments der Vertragsvereinbarungen zu gedenken und seine testamentarischen Verfügungen an diesen auszurichten (καὶ ἀκολούθως πρὸς ταῦτα ἰθύναι τὸν λόγον τῶν οἰκείων διαθηκῶν, 251.20 f.). Interessanterweise wird aus dieser Prämisse nun aber nicht der Schluß gezogen, daß die Frau entsprechend dem Erbvertrag als Erbin in das Vermögen des Mannes einzuweisen sei. Es handelt sich zwar um ein verfehltes Testament (παρεγκεκλιμένως διέθετο), aber dieses wird nur insoweit annulliert als es die gesetzlichen Rechte der Frau beschränkt, im übrigen bleibt es aufrechterhalten.

Zu den gesetzlichen Rechten zählt Chomatian den Mitgiftanspruch, der hier allerdings nicht weiter problematisch war, da ihn der Mann in seinem Testament berücksichtigt hatte (251.28).

Weiterhin gehört dazu die der Frau vom Mann bestellte Mannesgabe (τὸ συμπεφωνημένον ὑπόβολον, 251.30). Da die Hypobolonbestellung eine gesetzliche Pflicht ist[14], welche nur im Hinblick auf den Umfang gewissen Freiheiten unterliegt, wirft auch diese Entscheidung keine Probleme auf. Entsprechend den bekannten Regeln erhält die Frau einen Kindse-Kopfteil (d. h. also hier: die Hälfte) zu Eigentum und an der ganzen Mannesgabe die Nutzung[15].

Schließlich werden als gesetzliche Rechte die Arrha und die Morgengabe genannt. Beide gehören zum Eigengut der Frau (μηδὲν ἀμφοτέρων διαφερόντων τῆς οἰκείας περιουσίας αὐτῆς, 251.44 f.), wobei die Arrha mit der Verlobung, das theoretron mit der Einsegnung anfällt (251.38 — 42)[16].

Nach Abzug dieser Vermögensmassen (τούτων οὕτως ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ ἀνδρὸς ὑπεξαιρεθέντων, 252.4 f.) bleibt das Testament im übrigen bestehen, d. h. Chomatian behandelt die letztwillige Verfügung in Analogie zum pflichtwidrigen Testament (N. 115).

2. Was die in unmittelbarem Zusammenhang mit dem Vorangehenden stehende Frage nach dem Umfang der Morgengabe angeht, so entscheidet die Synode, daß sie in versprochener Höhe zu zahlen sei. Sei eine bestimmte Summe nicht versprochen — im Hinblick auf die Frage des Petenten wohl die einzig realistische Alternative — dann richte sie sich nach Meinung der Nomotribumenoi nach dem Umfang der Mannesgabe. Das ist eine Anspie-

---

[14] Vgl. dazu *Simon*, Das Ehegüterrecht der Pira, in: FM VII, 1986, § 11.4.

[15] Unter dem Vorbehalt, daß sie nicht wieder heiratet: 251.32—36, vgl. *Simon* (Anm. 14) § 11.5b.

[16] Für die Morgengabe kann von einer diesbezüglichen gesetzlichen Regelung (οἱ νόμοι διακελεύονται, 251.40) keine Rede sein. Es handelt sich um eine auf Eustathios zurückgehende Entwicklung, vgl. Simon (Anm. 14) § 9.2. Die (unbelegte?) Gleichstellung mit dem „Reugeld" erstaunt, da durch dessen Verlust der Bräutigam so gestellt wird, als hätte er sein Eheversprechen gebrochen. Als gesetzlichen Beleg zitiert Chomatian für den ganzen Abschnitt nur B. 29.4.1 (= N. 119.1), wo die juristische Äquivalenz zwischen Mitgift und Mannesgabe festgestellt wird.

lung auf das von Eustathios berichtete Gewohnheitrechtsmodell, wonach das theoretron als ein Sechstel des hypobolon anzusetzen ist (Pira 25.62)[17].

3. Um die im Testament nicht erwähnten Vermögensgegenstände habe sich Konstantin als eingesetzter Erbe zu bemühen, denn diese Gegenstände würden unter den Begriff der Erbschaft fallen[18].

4. Nach Auflösung der Ehe gebühren die Mitgiftfrüchte der Frau[19].

Für die uns hier interessierende Frage ergibt sich, daß Chomatian den Erbvertrag zunächst als Einschränkung der Verfügungsbefugnis kraft Testaments interpretiert, wobei er in ganz modern anmutender Weise[20] den Vertragsschluß als teilweisen Verzicht auf die Testierfreiheit deutet. Bei einem Verstoß gegen die Vertragsbindung setzt sich aber nicht der Vertrag durch, sondern es werden, ähnlich wie beim pflichtwidrigen Testament, die dem Testator größeren Spielraum lassenden g e s e t z l i c h e n Grenzen der Testierfreiheit herangezogen, so daß letzten Endes das Testamentsrecht den Sieg davonträgt.

III

Bei unserer dritten Akte (Nr. 100) handelt es sich ebenfalls um ein Synodalresponsum. Es wird von einem Georg Aliates eingeholt und betrifft, wie dieser selbst sagt, verschiedene Probleme (περί τινων καθισταμένων αὐτῷ εἰς ἄπορον, 423.28 f.). Die Probleme betreffen teilweise Handlungen seines verstorbenen Schwiegervaters, eines Mannes namens Gionis, teilweise solche seiner Schwiegermutter, der Kabasilina. Das Ehepaar Gionis und Kabasilina hatte sieben Kinder, vier Mädchen[21] und drei Jungen. Die Mädchen wurden verheiratet und mittels Mitgift angemessen abgefunden (ἐκ τῆς ἑαυτοῦ περιουσίας κλήροις προσήκουσιν ἐδωρήσατο, 424.28 f.). Eines dieser vier Mädchen hat der Petent geheiratet, ein Umstand, auf den es im folgenden aber nicht entscheidend ankommt, wie überhaupt die Anonymität dieser vier zeigt, daß das Problem bei den Söhnen zu suchen ist.

Auch die drei Söhne — Tanusis (der älteste), Thomas und Kabasilas (der jüngste) — werden von ihrem Vater verheiratet. Zunächst die beiden älteren, Tanusis und Thomas. Der Vater stellt Eheverträge aus und verspricht jedem von ihnen ein Geschwisterteil (γαμήλια γράφει συμβόλαια καὶ συμφωνεῖ δοῦναι ἑκατέρῳ τούτων μοίραν ἀδελφικήν, 424.32—425.2). Acht Jahre später kommt auch Kabasilas an die Reihe. Auch er bekommt ein Drittel des damaligen Vatervermögens zugesichert (συμβολαιογραφεῖ καὶ τούτῳ τρίτην μοίραν ἀπὸ τῆς εὑρισκομένης ἐκείνῳ τηνικαῦτα περιουσίας, 425.6—8) — eine Wendung, welche zeigt, daß der Vater beabsichtigte, sein Vermögen unter den drei Söhnen zu je einem Drittel aufzuteilen[22] und die

[17] Der Protokolltext (252.30—35) deutet ein wörtliches Zitat an, welches aber so in der Pira nicht nachweisbar ist. Zur Sache auch das „opusculum über das hypobolon" von Eustathios, ed. *D. R. Reinsch*, FM VII, 1986, 239—252.

[18] τῶν ἀμνημονεύτων αὐτὸς οὗτος ἀντεποιήσεται, καθὰ δὴ κληρονόμος, τῷ γὰρ ἀσωμάτῳ τῆς κληρονομίας ταῦτα σαφῶς ἐνεπάγησαν (252.40—43). Ein eindeutiges Zitat aus Pira 14.1.

[19] Als Beleg dient ein Umkehrschluß aus SBM II 29.2 (= B.29.1.3.1 + 3).

[20] Vgl. die entsprechenden Bestimmungen des deutschen Bürgerlichen Gesetzbuches, § 2289 ff.

[21] Ganz deutlich wird dies in der Sachverhaltsschilderung nicht gesagt. Es ergibt sich aber aus dem Gutachten, vgl. 426.37 f., 426.42 f.

[22] Siehe auch die Ausführungen von Chomatian: ἐπὶ τῷ παρόντι πάκτῳ ταὐτόν ἐστιν ἀδελφικήν τε εἰπεῖν μοίραν καὶ τρίτην μερίδα (426.34 f.).

Mädchen als endgültig abgefunden zu betrachten. Die Eheverträge fungieren also zugleich als Erbverträge. Während Tanusis und Thomas alsbald einen Teil des versprochenen Anteils erhalten haben, hat Kabasilas nichts bekommen.

Als Vater Gionis stirbt, macht er ein Testament, in welchem er seinen ältesten Sohn Tanusis und seine Ehefrau Kabasilina zu Testamentsvollstreckern einsetzte. Weitere Verfügungen werden nicht aufgezählt, was vermutlich damit zusammenhängt, daß das Testament unauffindbar ist und nicht vorgelegt werden kann.

Kurz darauf ereilen den Tanusis eine Reihe von nicht näher beschriebenen Mißgeschicken (συμφοραί τινὲς καὶ ἀνωμαλίαι 425.15), welche dazu führen, daß er als besitzloser Fremdarbeiter (πάροικος καὶ παρεπίδημος) in Debrai Aufenthalt nehmen muß. Deshalb ist das von Vater hinterlassene Vermögen ungeteilt geblieben. Während Thomas noch auf die Rückkehr des Tanusis wartet, bringt Kabasilas das elterliche Vermögen an sich und zwar in dem Umfang, den es zur Zeit der Errichtung seines (des Kabasilas) Ehevertrags besaß. Diese Präzisierung wird vorgenommen, weil sich aus dem folgenden (425.42 ff.) ergibt, daß die Mutter Kabasilina bei ihrem Tod noch über weiteres erhebliches Vermögen verfügen kann.

Kabasilas hat die in Besitz genommenen Immobilien zum Teil verkauft, zum Teil bei seinem Tod seiner Frau und seinen Kindern hinterlassen. Tanusis ist inzwischen zurückgekehrt. Der Petent möchte nun wissen, ob Thomas und Tanusis ihre Geschwisterteile „gemäß der väterlichen Urkunde" einfordern können (τὰς ἁρμοζούσας αὐτοῖς ἀδελφικὰς μοίρας κατὰ τὴν πατρῴαν αὐτῶν ἀνακαλεῖσθαι γραφήν) — d. h. wohl: nach dem jeweiligen Ehe — und Erbvertrag, der ihnen je ein Drittel zusicherte. Soweit das Sachverhaltsreferat zu der uns beschäftigenden Frage[23].

Die Synode gibt folgendes Gutachten ab:

Sollte das verschwundene Testament wieder auftauchen, dann sind dessen Verfügungen maßgeblich (ἐκεῖνα πάντῃ καὶ πάντως γενήσονται, 426.23 f.). Bleibt es verschwunden, muß man sich an den ehevertraglichen Vereinbarungen orientieren, denn diese scheinen eine gesetzmäßige Aufteilung des Vermögens vorzunehmen[24]. Weil es sich nämlich um drei Brüder handelt, steht jedem ein Drittel zu (ἐπεὶ γὰρ τρεῖς εἰσὶν ἀδελφοὶ ἁρμόζει ἑκάστῳ τούτων ἐπίσης κατὰ ἀδελφικὸν μερισμὸν τρίτη μερίς, 426.36 — 38).

Die Erbverträge gelten also nur subsidiär. Sie werden herangezogen, weil das Testament nicht auffindbar ist. Ihre Regelung wird gebilligt, da sie dem Modell des gesetzlichen Intestaterbrechts folgt, nach dem jeder der drei (nicht abgefundenen) Erben ein Drittel erhalten hätte[25].

[23] Die übrigen Probleme, auf die hier nicht einzugehen ist, betreffen die Frage nach der Anfechtbarkeit des Testaments der Kabasilina, die Haftung eines von ihr eingesetzten Testamentsvollstreckers und die Zulässigkeit der Streitüberlegenheit einer Partei im Hinblick auf Menge und Qualität (τῷ πλήθει τε καὶ τῇ τέχνῃ, 426.12) der Anwälte. Die interessante letzte Frage läßt vermuten, daß (in Dyrrachion, 425.39) ein Prozeß anhängig ist, für den das Gutachten eingeholt wird. Ein persönliches interesse des Petenten an der im Text behandelten Frage ist nicht ersichtlich.

[24] φαίνονται γὰρ τὰ τοιαῦτα συμβόλαια ἐννόμως τοῖς τοιούτοις παισὶ τὸν μερισμὸν τῆς οὐσίας ἐκείνου ποιούμενα (426.30—33).

[25] *Michaélidès—Nouaros*, 158 f., hebt die Nichterwähnung der anderen vier Kinder, die er ebenfalls für Söhne hält, hervor und betont den Unterschied zum römischen Recht,

Das Gutachten fährt fort, daß das weitere Verfahren nun von einer sorgfältigen Prüfung der Anteile abhänge, die gegenwärtig jeder der drei Söhne (bzw. sein Rechtsnachfolger) in Besitz habe. Ergebe sich, daß die Anteile nicht gleich seien, dann müsse eine *collatio bonorum* mit dem Ziel der Ausgleichung stattfinden. Daß dies nicht der Normalfall der *collatio bonorum* ist, da von einer Anrechnung eines Voremfangs auf den gesetzlichen oder den testamentarischen Erbteil schwerlich die Rede sein konnte[26], entgeht Chomatian nicht (καθ' ἕτερον τρόπον τὸ τῆς συνεισφορᾶς ἰδίωμα τὸν μερισμὸν ποιεῖν εἴωθεν, 427.3 f.). Um zu begründen, daß auch bei Eheverträgen eine Kollation stattfinden könne, stützt er sich auf B. 35.20.1 (=N. 18.7). In diesem Novellentext hat Justinian für Teilungsanordnungen eine bestimmte Form vorgeschrieben. Chomatian schließt aus dem Text korrekt, daß Teilungen nicht nur mittels Testament vorgenommen werden könnten (οὐκ ἐν διαθήκῃ μόνον ἀνάγκην ἔχειν ταῦτα (scil. τὰ πράγματα) διαιρεῖν ... θεσπίζει, 427.18 f.). Sie könnten auch in anderer Weise (καθ' ἕτερον σχῆμα) erfolgen. Die zitierten Verträge aber seien gerade eine solche Weise (ᾧ ἄντικρυς καὶ τὰ ἀναγεγραμμένα ἐοίκασι σύμφωνα, 427.22), denn mit ihnen habe der Vater bezweckt, jedem der Kinder einen gleichen Erbteil zuzuteilen (δι' ὧν φαίνεται ὁ πατὴρ ἑκάστῳ τῶν παίδων ῥητὴν καὶ ἴσην ποσότητα ... εἰς κλῆρον ἁρμόζων, 427.8 — 10)[27]. Es geht also Chomatian nicht darum, die Teilungsanordnung als Befugnis zur Änderung der Intestaterbteile mißzuverstehen, sondern weil die Verträge sich an die Intestaterbfolge gehalten haben, sind sie so zulässig wie eine Teilungsanordnung. Mit dieser Analogie zur Legalität der Teilungsanordnung, die eine Alternative zur testamentarischen Aufteilung darstelt, glaubt Chomatian auch das Fundament für seine *collatio bonorum* gefunden zu haben. Die Verträge können wie ein Testament behandelt werden[28]. Wird dies angefochten, dann erhält der mit der Kollation belastete Erbe einen durch entsprechende Abzüge geminderten Erbteil. Hier richtete man sich nach dem Inhalt der Verträge, so daß die Folge eine Aufstockung des Zuwenigempfangenen ist.

Die Abwicklung bereitet dann keine Probleme mehr. Soweit die Grundstücke verkauft wurden, fallen die Veräußerungen auf den Erbteil des Verkäufers, denn es ist dem Angehörigen einer Erbengemeinschaft gestattet, Veräußerungen aus seinem Anteil vorzunehmen (ἔξεστι ... πιπράσκειν τινὰ τὸ διάφερον αὐτῷ ἐκ τῶν ἐπικοίνων, 427.31). Der Verkauf ist wirksam, so daß,

---

welches hier die *collatio* gestattet habe. Geht man von Mädchen aus, was m. E. schon wegen der Verheiratung von einem der vier Kinder mit dem Petenten anzunehmen ist, dann liegt hier ein normaler Ausschluß der dotierten Tochter im Sinne von Coll IV Nov. 50 vor (zu ihr *Michaélidès—Nouaros,* 149 f.).

[26] Zur justinianischen *collatio* siehe *Kaser II* § 294 III 2; für die spätere Zeit *Zachariae,* Geschichte[3], § 51.

[27] Daß der Vater ein Gleichstellungsversprechen tatsächlich angegeben habe (so *Michaélidès—Nouaros,* 159), scheint mir dies gerade nicht zu bedeuten. Auch die Feststellung, „ces derniers contrats nuptiaux ont rendu inutile et ont remplacé le testament du père" (aaO.), ist mit dem Text schwerlich in Einklang zu bringen. Dasselbe gilt für die Anmerkungen zur Teilung, deren Dogmatik von Michaélidès—Nouaros allerdings nicht beachtet wurde, wodurch seine ganze Interpretation an dem eigentlichen Witz der Entscheidung vorbeigeht.

[28] Wegen dieser Analogie spricht Chomatian nur von der Testamentsanfechtung (ἐπειδὴ οὐκ ἐξ ἐναντιώσεως κατὰ διαθήκης γεγονυίας ἐνταῦθα τὰ τῆς συνεισφορᾶς ἀρχὴν λαμβάνουσιν, ἀλλ' ἀπὸ τῶν συμφώνων ... 427.5—8), so daß es für den flüchtigen Blick so aussieht, als kenne er die Kollation bei Intestaterbfolge nicht.

wenn es später zur Teilung kommt, der Verkäufer keinen anderen Anteil bekommt als eben jenen, den er veräußerte (427.35—37). Hat er freilich Grundstücke der anderen Mitglieder der Erbengemeinschaft verkauft, dann können diese vindiziert werden (arg. SBM K 22.9).

Wir sehen hier, daß Chomatian dem Erbvertrag reserviert gegenübersteht. Er hätte das Testament vorgezogen. Die Erbverträge werden einerseits am Intestatmodell gemessen und andererseits, um die Kollation zu begründen, in die Nähe des Testaments gerückt. Es kommt aber nicht zu einer Deutung „als" Testament.

IV

Im Fall Nr. 25 ist eine prominente Gesellschaft beteiligt. Chomatian weilt in Berroia und fällt im Auftrag des dortigen Dux, der ihm seine Jurisdiktionskompetenz für diesen Fall überträgt, ein Urteil[29]. Auf der Klägerseite treten drei Funktionäre auf: der pansebastos sebastos Georg Pediadites und die Archonten Johannes Plytos und Basilios Euripiotes; auf der Beklagtenseite steht der Archont Andronikos Skutariotes. Die von Chomatian routinemäßig gestellte Frage nach der Klaglegitimation gibt den Parteien Anlaß, die für den Erbstreit relevanten Verwandtschaftsverhältnisse darzustellen. Aus dieser Schilderung ergibt sich, daß der Konflikt unter den sieben Kindern des Ehepaares Euripiotes ausgebrochen ist. Es geht um die Geschwistererbfolge nach einem dieser Kinder, dem verstorbenen Georg Euripiotes, welcher in erster Ehe mit einer gewissen Helena verheiratet war. Diese Helena ist die eigentliche Beklagte, da sie beschuldigt wird, den Nachlaß ihres verstorbenen Mannes Georg rechtswidrig dessen Geschwistern vorzuenthalten. Sie ist allerdings nicht selbst erschienen, sondern hat ihren zweiten Mann A. Skutariotes geschickt, welcher eine Vollmacht vorlegt (ἐνταλτήριον γράμμα) und als ihr Prozeßvertreter akzeptiert wird (106.16—23). Im einzelnen ergibt sich nun folgendes:

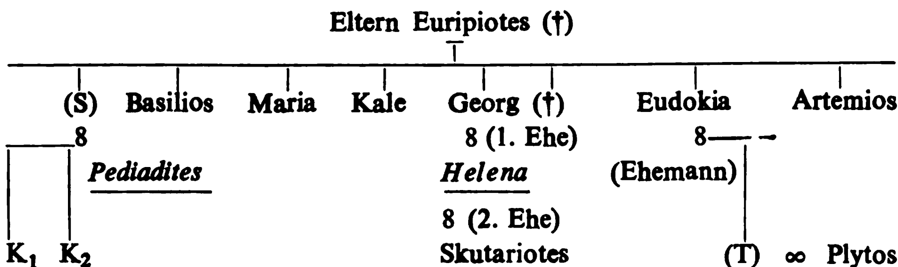

Der Kläger Pediadites hat eine namentlich nicht bekannte Schwester (S) der Geschwister Euripiotes geheiratet. Mit dieser hat er (wenigstens zwei) Kinder (K_1, K_2). Er tritt in deren Namen auf, d. h. er streitet kraft väterlicher Gewalt für das Muttergut seiner Abkömmlinge. Plytos hat eine Tochter (T) der Eudokia, welche ihrerseits zu den Euripiotes—Geschwistern gehört, geheiratet. Er tritt aber nicht für seine Ehefrau (T), sondern für seine Schwiegermutter,

[29] Zu den hier anschließenden Fragen vgl. *Simon*, Byzantinische Provinzialjustiz, IV 4a (im Druck).

welche ihren Anteil also noch selbst beansprucht, auf. Basilios gehört selbst zu den Geschwistern. Er gibt zu verstehen, daß er gleichzeitig die Rechte seiner beiden Schwestern Maria und Kale mitvertritt. Artemios scheint an dem Streit nicht beteiligt zu sein. Da er von Georg testamentarisch einen Metzgereibetrieb (μακελλικὸν ἐργαστήριον, 107.26), der schon den Eltern Euripiotes gehörte, erhalten hat, sah er vielleicht keinen Anlaß, sich in die Auseinandersetzungen einzuschalten.

Die anderen Geschwister könnten ihre behaupteten Rechte auf Intestaterbfolge stützen. Nach byzantinischem Recht waren in diesem Fall zwar zunächst die Abkömmlinge des Erblassers berufen, aber Georg war kinderlos verstorben. In der nächsten Klasse kam dann die Aszendenz des Verstorbenen zusammen mit seinen Geschwistern zum Zuge[30]. Daß die Kläger, deren Eltern bzw. Schwiegereltern offenbar längst gestorben waren, so argumentiert haben, zeigt die Einlassung des Beklagtenvertreters, zwar (!) sei Georg kinderlos gestorben (εἰ καὶ ἐπὶ ἀπαιδίᾳ τὴν ζωὴν ἐξεμέτρησεν, 106.27), aber er habe ein Testament hinterlassen.

Da dies nicht bestritten werden konnte, weil Skutariotes das Testament vorlegte und dieses formal einwandfrei war — es trug unter anderem einen Beglaubigungsvermerk (ἐπισήμανσις εἰς βεβαίωσιν, 107.37) des seinerzeitigen Chartophylax von Berroia —, war der Prozeß gegen Helena eigentlich schon verloren. Es sei denn, es war möglich, das Testament in irgendeiner Weise anzugreifen.

Die Kläger versuchen dies zunächst mit der Behauptung, das Testament sei unwirksam, weil Georg es schon zu Lebzeiten seines Vaters ausgestellt habe. Sollte dieser merkwürdige Vorwurf, der von Chomatian natürlich auf der Stelle zurückgewiesen wird, nicht ad hoc aus der Luft gegriffen worden sein, sondern tatsächlich eine Laienmeinung widerspiegeln (μὴ ἐξεῖναι γὰρ ἔφασκον ζῶντος τοῦ γονέως παῖδα διατίθεσθαι, 108.11 f.), dan würde er einen eindrucksvollen Beleg für ein fortbestehendes römischrechtliches *patria potestas* — Denken liefern, was man im 13. Jahrhundert und in einem Ambiente, in dem allerorten hellenistische Traditionen greifbar sind, eigentlich nicht erwarten möchte. Chomatian repliziert jedenfalls auch in diesen Kategorien, wenn er auf die Gewaltfreiheit (αὐτεξούσιος ἦν) des Georg hinweist.

Da nun mit Anfechtung offenbar nichts zu erreichen war (ὅτι γοῦν ἄλλο τι προθεῖναι εἰς μέμψιν τῆς διαθήκης οὐκ εἶχον, 108.24 f.), setzten die Kläger bei der Auslegung des Testaments an. Dieses Testament, welches auszugsweise in der Akte überliefert ist, enthielt eine Erbeinsetzung der Ehefrau Helena auf das ganze Vermögen des Erblassers: βούλομαι ἔχειν τὴν τοιαύτην μου σύζυγον κυρὰν 'Ελένην ... πᾶσαν καὶ παντοίαν περιουσίαν μου, τὴν ὁποιοισδήποτε εἴδεσι θεωρουμένην, ἐπὶ κινητοῖς δηλαδή, ἀκινήτοις καὶ αὐτοκινήτοις πράγμασι (107.15—23). Ausgenommen waren lediglich einige Legate wie die oben erwähnte Metzgerei für Artemios und zwei Tiere (Pferd und Muli) für Basilios. Diese Erbeinsetzung hatte der Erblasser mit einer Begründung versehen und an dieser Begründung setzen die Kläger an. Georg hatte nämlich berichtet, seine Frau habe, abgesehen von verschiedenen Mitgiftgegenständen (μετὰ πάντων τῶν ὧν αὐτὴ εἰς προῖκα προσέφερε διαφόρων πραγμάτων, 106.33 f.), auch mehrere Geldsummen (aufgezählt werden 313 Nomismata, 107.1—8) eingebracht, welche er für verschiedene Zwecke der

[30] Diese Grundprinzipien sind hier nicht im einzelnen nachzuweisen, vgl. B. 45.3.

familiären Vermögensverwaltung ausgegeben habe. Die Erbeinsetzung erfolge nun wegen dieser ihrer Gelder (ἕνεκα τῶν τοιούτων αὐτῆς ὑπερπύρων, 107.16 f.), zum Ersatz verschwundener Mitgiftgegenstände und für Morgen- und Mannesgabe, sowie weiteren Ehegewinn (ἕνεκα παντὸς θεωρετροϋποβόλου καὶ ἑτέρου γαμικοῦ κέρδους, 107.19 f.). Die Kläger greifen diese Motivierung auf und sagen, der Erblasser habe Helena lediglich zur Kompensation dieser Verpflichtungen als Alleinerbin eingesetzt. Das Erbe sei aber wesentlich höher gewesen als diese Verpflichtungen insgesamt. Sie seien daher ohne weiteres bereit, für diese Verpflichtungen mittels des Vermögens des Georg aufzukommen. Der verbleibende Rest solle dann aber als Erbteil der Geschwister gelten. Der Vorschlag läuft also darauf hinaus, Helena als nur mit einer bestimmten Summe bedacht darzustellen und entweder *pro parte testatus, pro parte intestatus* zu verfahren oder sogar die Geschwister als Intestaterben zu berufen und mit der Auszahlung der Helena zu belasten.

Beides war zweifellos mit dem Erblasserwillen nicht in Einklang zu bringen, und Skutariotes weigert sich wütend, mit seinen Kontrahenten überhaupt noch zu verhandeln. Chomatian, der sich die Entscheidung mit dem Grundsatz, daß Erbfolge aus dem Testament die Intestaterbfolge prinzipiell ausschließt [B. 2.3.7 (=D. 50.17.7)], hätte leicht machen können, findet jenen Vorschlag überraschenderweise gut begründet (εὐλόγου τούτου τοῦ κεφαλαίου δόξαντος, 109.1 f.).

Die Kläger fordern nun die Vorlage des zwischen Georg und Helena geschlossenen Ehevertrags, um aus ihm die genauen Mitgiftwerte, die Zusagen über Morgen- und Mannesgabe und die sonstigen Ehegewinnabreden ermitteln zu können, da das Testament insofern zu vage redet (108.30—33; 109.9—14). Da Skutariotes sich vernünftigerweise auf den Standpunkt stellt, solche Verträge seien nicht vorhanden, bitten die Kläger um eine Frist für die Beischaffung der erforderlichen Beweise. Chomatian gewährt eine als Ausschlußfrist ausgestaltete Dreimonatsfrist und entläßt die Parteien.

Trotz der wenig pointierten Erwähnung der Eheverträge ist der Fall für unser Thema lehrreich. Es gibt keinen Grund, an den Einlassungen der Euripiotes-Geschwister zu zweifeln, wonach sie bereit waren, der Helena ihre Mitgift in vollem Umfang zurückzugewähren und theoretron, hypobolon und alle weiteren „Gewinn"-Abreden zu erfüllen. Damit soll es dann aber auch gut sein. Die Familie hat sich gegenüber der angeheirateten Frau in gewissem Umfang auf Einbußen eingestellt, die nach den selbstverständlich allgemein bekannten Ehevertragsabsprachen kalkuliert werden. Eine davon abweichende Disposition des Ehemannes enttäuscht diese Erwartungen, welche bezeichnenderweise erst, aber dann wohl mit einer gewissen Regelmäßigkeit, in dem Augenblick artikuliert werden, in welchem die Frau den Verband, in welchen sie eingeheiratet hat, mittels einer neuen Ehe wieder verläßt. Jetzt wird versucht, die vereinbarten Vermögensbedingungen gegen den Willen des Verstorbenen und — das ist das Besondere — auch gegen den Willen des noch lebenden Vertragspartners kollektiv durchzusetzen. Gerade an dem Fall, daß nicht der Ehevertragspartner es ist, der sich durch vertragswidrige Dispositionen des Vorverstorbenen beeinträchtigt sieht, erkennt man die Bedeutung des Ehe- und Erbvertragskonzepts für die byzantinische Familienverfassung.

Chomatian, wenn auch vielleicht etwas befangen durch den Rang der Kläger, akzeptiert hier diese Auffassung und ist bereit, einen Ehevertrag zur Testamentsauslegung zuzulassen, obwohl er sehen muß, daß dies nicht dem Erblasserwillen, sondern dessen Beschneidung dient.

V

In Akte Nr. 21 wird ein Synodalresponsum referiert, welches Niketas Theologites einholte. Es geht um das Testament des Schwiegervaters des Petenten. In diesem Testament hat der Erblasser, ein gewisser Bryenios, seine Konkubine Maria und deren drei Kinder zu Erben eingesetzt. Seine legitime Tochter Eudokia aus erster Ehe[31], welche mit dem Fragesteller verheiratet ist, erhielt ein Legat. Niketas möchte wissen, ob das Testament gültig ist, denn einige verträten die Ansicht, daß Testamente grundsätzlich Vorrang genössen (τινὲς γὰρ λέγουσιν ὡς ἀνάγκη ἐστὶ τὰ παρ' ἐκείνου διατεταγμένα κρατεῖν κατὰ τὸ καθόλον προνόμιον τῶν διαθηκῶν, 85.24—27). Diese generelle Bevorzugung des Testaments müßte folgerichtig auch den Erbvertrag betreffen, den der Theologites nun noch vorlegt. In diesem Ehevertrag, in welchem unter anderem vorgesehen worden war, daß Niketas mit Eudokia im Hause seines Schwiegervaters leben sollte[32], fand sich auch die Klausel, daß Eudokia beim Tode ihres Vaters diesen beerben werde.

Damit ist an sich die Konstellation Testament versus Erbvertrag eindeutiger in Weise gegeben. Sie wird hier bedauerlicherweise insofern nicht entscheidungsrelevant, als für Chomatian das Testament eindeutig bereits wegen der Erbeinsetzung der Konkubine und ihrer Kinder ungültig ist, so daß es auf den Widerspruch zum Erbvertrag und auf die uns hier interessierende Frage, ob denn das angebliche προνόμιον des Testaments anerkannt worden wäre, nicht mehr ankommt. Chomatian zieht denn auch lediglich B. 32.2.4 (=N. 89.12.2) heran, wonach der Konkubine und ihren Kindern bei Vorhandensein legitimer Kinder lediglich ein Zwölftel der Erbschaft hinterlassen werden darf.

Nimmt man die Sache ganz genau, dann hätte bei einer rigiden Befolgung des Erbvertrags allerdings Maria überhaupt nichts erhalten dürfen, denn in diesem Vertrag war offensichtlich von einer Alleinerbschaft der Eudokia die Rede. Wenn Chomatian das Testament auf die gesetzlich zulässige Norm zurückschneidet und sagt, die eheliche Tochter müsse 11 Zwölftel erhalten, wie dies auch der Ehevertrag rechtmäßig vorsehe[33], dann hat er den Ehevertrag letztlich mit Hilfe des Testaments eingeschränkt. Es ist also im Ergebnis zwar nur noch ein sehr mageres προνόμιον des Testaments übrig geblieben, aber von der Maxime, daß die Erbverträge stärker seien als das Testament, kann eigentlich auch nicht gesprochen werden. Damit wird zum ersten Mal zweifelsfrei eine Haltung Chomatians faßbar, welche in den vorausgegangenen Fällen nur mehr (II, III) oder weniger (I, IV) deutlich anklang: Im Konflikt zwischen Ehe-/Erbvertrag und Testament wird möglichst das Regelungsmodell des gesetzlichen Erbrechts angesteuert.

---

[31] Die ausführlich und redundant erzählte Familiengeschichte ist weder für das Responsum noch für unsere Fragestellung relevant.

[32] Esogambrie—Vertrag, vgl. *Simon* (Anm. 14), § 3 mit Nachweisen.

[33] εἰς δὲ τὰς λοιπὰς ια' οὐγγίας εἴτ' οὖν μερίδας τῆς γνησίας ἐκείνου θυγατρὸς κληρονόμου ἀληθοῦς καὶ κυρίας ἀποκαταστάσης ὡς καὶ τοῦ ἀνατεταγμένου γαμικοῦ συμβολαίου τοῦτο αὐτὸ νομίμως τε καὶ δικαίως εἰσάγοντος, 88.4—9.

VI

Der letzte Fall, in dem ein Ehe- und Erbvertrag neben einem Testament in den Akten Chomatians auftaucht, ist der Fall Nr. 51. Es handelt sich um ein Synodalresponsum, welches von Konstantin Gudeles in eigener Sache eingeholt wird. Die nicht sonderlich verwickelten Familienverhältnisse sehen folgendermaßen aus:

```
Burugos (†)  ∞  Theodule (†)
         /\
                       (1)                (2)
  Basilios   Irene (†)  ∞   K. Gudeles  ∞  (F)
                        |                 |
                      Desa   ∞ (M)    (Kinder)
```

Gudeles hat in erster Ehe Irene geheiratet und bei dieser Gelegenheit mit seinem Schwiegervater, dem verstorbenen Burugos, wechselseitig verpflichtende Eheabsprachen getroffen (γεγονότων μέσον ἡμῶν γαμηλίων ἀμοιβαίων ἐγγράφων, 229.15 f.). Diese Absprachen sahen den Einzug von Irene und Konstantin in das Haus des Burugos vor (Esogambrie). In Abgeltung für Arbeit und Pflege sollte das Ehepaar nach dem Tod von Burugos und Theodule Universalerbe an dem noch vorhandenen Vermögen werden (εἰς πάντα τὰ ἐναπομείναντα ἐκείνων πράγματα κληρονόμοι καθολικοί, 229.25.) Dies ist auch geschehen. Burugos und Theodule sind gestorben. Beide haben ein Testament hinterlassen. Von der Verfügung des Burugos wird nur berichtet, daß sie unter anderem ein Legat über einen Weinberg zugunsten einiger Verwandter enthalten habe (230.20 f.); das Testament der Theodule bestätigte, daß die im Ehevertrag erwähnten Weinfelder an Gudeles fallen sollten. Beid-Testamente haben sich offenkundig an die erbvertraglichen Absprachen gehale ten, denn Gudeles sagt, er und seine inzwischen verstorbene Frau hätten das Erbe vertragsgemäß erhalten (ἡ κληρονομία ἐμοί τε καὶ τῇ συμβίῳ μου Εἰρήνῃ προσήρμοσε κατὰ τὴν τοῦ συμφώνου περίληψιν, 230.15 — 17). Seine Tochter Desa hat Gudeles mit der Hälfte jenes ererbten Vermögens ausgestattet und ihr obendrein noch einen selbsterworbenen Weinberg hinzugegeben[34].

Der Ärger beginnt, als Gudeles eine zweite Ehe eingeht und von seiner neuen Frau (F) Kinder erhält. Nun setzt ihm Basilios, der Onkel der Desa, mit der Behauptung zu, er müsse auch die andere Hälfte jenes schwiegerväterlichen Vermögens wegen seiner Deuterogamie an Desa herausgeben. Der Grund für diese Intervention ist klar. Basilios möchte verhindern, daß sein elterliches Vermögen über seinen früheren Schwager in die Familie der zweiten Frau abwandert[35]. Offenbar hatte er mit diesem Verlangen in nicht näher beschriebener Weise bereits Erfolg[36], da Gudeles sagt, er habe nichts

[34] Es handelt sich dabei um das durch Legat des Schwiegervaters weggegebene Grundstück, das Gudeles nach seiner Veräußerung durch die Vermächtnisnehmer zurückerwarb.

[35] Zu diesen Problemen vgl. *Simon*, ΔΩΡΗΜΑ, Festschrift Karayannopulos, 1985, 649—666.

[36] Es könnte sich um freiwillige Herausgabe der Immobilien gehandelt haben. Basilios verlangt jetzt noch Ersatz des Viehs, welches zu jenem Vermögen gehört hat und von dem Gudeles sagt, daß es teils längst gestorben, teils verloren gegangen sei. Ferner

übrig behalten (230.30) und wolle wissen, ob ihm nicht doch ein Teil am Schwiegerelternvermögen zustehe[37].

Als Grundlage für mögliche Ansprüche der Desa, welche von Basilios geltend gemacht werden könnte, kamen nach Lage der Dinge nur die Deuterogamiestrafen in Betracht, deren prinzipielle Maxime der Verlust von Ehegewinnen an die Kinder aus erster Ehe darstellt. Es wäre also zu prüfen gewesen, ob die von den Schwiegereltern an Gudeles gelangten Vermögensstücke auf Grund ihrer ehevertraglichen Zuweisung an den Schwiegersohn als *lucra nuptialia* anzusehen waren.

Chomatian entscheidet diese Frage relativ bündig, indem er vier Feststellungen trifft.

— Der Ehevertrag verstößt weder gegen Gesetz noch gegen gute Sitten, ist also wirksam zustandegekommen,
— Eheverträge bleiben wie andere Geschäfte wirksam, wenn sie nicht durch entgegenstehende Geschäfte aufgehoben werden,
— der Ehevertrag wurde nicht aufgehoben, sondern testamentarisch bestätigt,
— Ehegewinne im Sinne der Deuterogamiebestimmungen liegen nicht vor, wenn der Betroffene die „Gewinne" kraft Erbrecht erhält.

Damit ist die Sache entschieden. Gudeles erhält seinen Anteil, da er über die Wiederverheiratungsstrafen triumphiert (ἐγκρατῶς ἐπιλήψεται τῆς ἐπιβαλούσης μερίδος ... ὡς ὑπέρτερος τῶν τοῖς δευτερογαμοῦσιν ἐπηρμένων ... κολάσεων, 232.4 — 9). Diese werden durch das Erbrecht außer Kraft gesetzt (ἀναιρεῖ ταύτας καθόλον τὸ κληρονομικὸν τούτῳ δίκαιον, 232.9. f.), dessen Schutz sich das Gesetz nicht minder angelegen sein läßt (232.10—14).

Für uns zeigt sich daran, daß Chomatian den Ehevertrag als eine rein erbrechtliche Regelung ansieht. Die fraglichen Klauseln gelten ihm praktisch als letztwillige Verfügungen, deren spätere Aufhebung oder Bestätigung zu überprüfen ist und bei — wie hier — positivem Ausgang wie ein unanfechtbares Testament vollzogen werden müssen: ἐπακολουθεῖ δὲ τούτῳ (scil. τῷ γαμηλίῳ συμβολαίῳ) κατὰ πόδας καὶ τὸ τῆς πενθερᾶς τούτου διάταγμα, πᾶσα ἀνάγκη γενέσαι τὸ ἀποτέλεσμα κατὰ τὴν τούτων περίληψιν, 231.44—232.3).

VII

Die Systematisierung von Kasuistik und die Extraktion von Regeln mit der Behauptung, diesen seien „die Fälle" gefolgt, setzen sich leicht dem Vorwurf der Willkür aus. Die folgenden Bemerkungen über den Umgang Chomatians mit dem eingangs beschriebenen Problem sollten daher nur als quasistatistische Anmerkungen verstande werden.

---

beansprucht Basilios die Teilung von Grundstücken (mit Desa), welche überhaupt nicht zum schwiegerelterlichen Vermögen gehört haben, sondern von Gudeles nach dem Tod der Irene gekauft wurden. Die diesbezüglichen Fragen des Gudeles werden, was die Grundstücke angeht, separat zu seinen Gunsten entschieden (232.39—238.8), was das Vieh betrifft, als Bestandteil der Hauptfrage nach seinem Erbrecht klassifiziert (232.15—25).

[37] Außerdem will er wissen, ob er Desa, wenn diese kinderlos und ohne Testament sterbe, beerben werde. Die Frage wird offenbar im Hinblick auf die Rückgewinnbarkeit der jetzt bereits an die Tochter ausgehändigten Vermögensgegenstände gestellt. Die Antwort fällt richtigerweise positiv aus (232.25—39). *Michaëlidès—Nouaros*, p. 160, hält Desa für die treibende Kraft. Sein Referat hebt in erster Linie das Volksrecht und die „communauté des biens entre les deux époux et les parents de la femme" (aaO.) hervor.

1. Zunächst darf festgestellt werden, daß Chomatian von einer strikten Befolgung des Satzes „Erbverträge sind stärker als Testamente" weit entfernt ist. Eine solche hätte gefordert, vom Vertrag abweichende Testamente im Bereich der Abweichungen zu verwerfen und nur im vom Vertrag nicht betroffenen Umfang aufrechtzuerhalten. Chomatian tendiert zwar dazu, das Testament durch den Ehe- und Erbvertrag zu interpretieren, zu korrigieren, einzuschränken, aber umgekehrt versucht er es auch dann zu halten, wenn dies auf Kosten der vertraglichen Vereinbarungen geht.

2. Die erbvertraglichen Klauseln in den Eheverträgen werden von Chomatian als echte letztwillige Verfügungen angesehen. Modern gesprochen hätte er sie nicht dem Schuldrecht, sondern dem Testamentsrecht zugerechnet. Er zieht daher zur Behandlung der Vertragsklauseln Testamentsrechtsregeln analog heran und betrachtet bei einem Widerspruch zwischen Vertrag und Testament die beiden Verfügungen wie zwei einander widersprechende Testamente.

3. Folgerichtig zu 2) steht für Chomatian das Testament als letzte letztwillige Verfügung im Vordergrund des Interesses. Liegt eine solche Verfügung vor, dann ist zunächst sie und erst subsidiär der Vertrag zur Ermittlung des Verbindlichen heranzuziehen. Besteht ein unheilbarer Widerspruch, dann wird das Testament zwar hinfällig, aber an seine Stelle treten nicht automatisch die Vertragsregeln, sondern die gesetzlichen Erbfolgeregeln und das Pflichtteilsrecht.

4. Aus all dem ergibt sich, daß Chomatian weniger ein Freund der privatvertraglichen Familienverfassung als der gesetzlichen Erbfolgeordnung ist — eine legalistische Grundhaltung, die sich auch sonst bei ihm beobachten läßt.

Dieses Ergebnis läßt es angezeigt erscheinen, Chomatians Haltung mit der von Eustathios Rhomaios zu vergleichen, aus dessen Praxis, wie erwähnt, der Satz τὰ σύμφωνα τῶν διαθηκῶν ἰσχυρότερά εἰσιν hervorgegangen ist[38]. Wir besitzen von diesem nur eine einzige, aber dafür relativ präzise und ausführlich referierte Entscheidung (Pira 45.11), so daß es nicht aussichtslos ist, einen Vergleich zu versuchen.

In dem fraglichen Fall hatte ein Großvater einen Ehe- und Erbvertrag mit seiner Enkelin abgeschlossen. Er hatte dabei verfügt, daß sein Vermögen bei seinem Tode in drei Massen aufgeteilt werden solle. Ein Drittel war seiner zweiten Frau zugedacht; ein zweites Drittel sollte für sein Seelenheil aufgewendet werden; das letzte Drittel war für die Enkelin, deren Mutter, d. h. die Tochter des Erblassers, und die weiteren Abkömmlinge der Mutter, d. h. voll- oder halbbürtige Geschwister der Enkelin bestimmt. Der Großvater hinterließ ein Testament, in welchem er in mehrfacher Weise von dem Vertrag abwich. Er hatte der Enkelin wesentlich mehr hinterlassen, als im Vertrag vorgesehen war. Er hatte das ψυχικά-Drittel erheblich mit Legaten ausgeschöpft, und er hatte einem γαμβρὸς — vielleicht dem Mann der Enkelin — nicht vorgesehene Zuwendungen gemacht.

Die Tochter des Großvaters, die Mutter der hauptsächlich Begünstigten, focht das Testament an und erhielt von Eustathios recht, nachdem vorher ein anderer Richter der Enkelin recht gegeben hatte. Bei der Beratung der Reichsrichter über die Entscheidung wurde Eustathios vorgehalten, daß

[38] Vgl. oben bei Anm. 4.

nicht ersichtlich sei, wie die Mutter aus dem zwischen der Enkelin und dem Großvater geschlossenen Vertrag Rechte herleiten könne. Eustathios verweist darauf, daß die Mutter nicht nur den Vertrag mitunterzeichnet habe, sondern daß auch der Vertragstext über sie und ihre Rechte handele. Sie sei also ebenfalls Vertragspartner. Der Vertragsschließende (Großvater) sei nicht befugt seine Verbindlichkeiten zu Lasten eines Gläubigers (Mutter) durch letztwillige Verfügung zu ändern (οὐ δύναται ὁ συμφωνήσας ἐναλλάσσειν τὴν γνώμην αὐτοῦ εἰς βλάβην τῶν λαβόντων τὴν ὑπόσχεσιν διὰ τελευταίας βουλήσεως). Der Anteil, über den verfügt wurde, sei vertraglich gebunden und nicht mehr veränderbar (τὴν δεσμευθεῖσαν μερίδα ἐν τῷ συμφώνῳ οὐ δύναται ἐναλλάσσειν). Deshalb sei das Testament insoweit unwirksam (μὴ ἰσχύειν τὴν διαθήκην). Es sei ein Drittel den gemeinsam als Erben vorgesehenen Personen, nämlich der Mutter und deren acht Abkömmlingen (einschließlich der Enkelin), zuzuweisen, so daß der Enkelin ein Neuntel (von diesem Drittel) zufalle. Die teilweise Vergabe der ψυχικά-Masse als Legate sei dagegen wirksam, da es sich insoweit um vom Erblasser für sich selbst vorbehaltenes Gut handele, mit dem er machen könne, was er wolle (τὴν δὲ ἑαυτῷ παρακρατηθεῖσαν (scil. μερίδα) ὡς βούλεται διοικεῖ). Das gleiche gelte für die Zuwendungen an den Schwiegersohn, da dieser Vermögen erhalten habe, welches später hinzuerworben wurde. Lediglich, was zur Zeit des Vertragsschlusses vorhanden gewesen sei, werde von den damaligen Verfügungen erfaßt (ὅσα μὲν εἶχεν ἐν τῷ καιρῷ τῆς ὑποσχέσεως ταῦτα συμβάλλεσθαι καὶ μερίζεσθαι).

An dieser Entscheidung ist abzulesen, daß Eustathios offenbar ein entschiedener Anhänger des Vertragsgedankens war. Anders als der erstvotierende Richter Xeros ist er nicht bereit, den Vertrag als ein Ausstattungsvereinbarung für die Enkelin anzusehen und deswegen deren Besserstellung im Testament zu akzeptieren[39]. Er betrachtet die Vereinbarung als eine die ganze Familie betreffende private Güterregelung, welche einen endgültigen Verzicht auf weitere Dispositionen bedeutet. Der Verzicht erstreckt sich auch auf die gesetzlichen Erbfolgeregeln, welche nicht einmal erwähnt werden. Die Entscheidung ist völlig ins „Schuldrecht" verlagert, so daß sie vom Piraverfasser mit vollem Recht unter dem Titel περὶ συμφώνων untergebracht wurde. Die Vereinbarungen werden buchstabengetreu durchgesetzt. Daraus läßt sich ableiten, daß Eusthatios in weit höherem Maße als Chomatian dem Gedanken der Familienverfassung durch Vertrag nahestand. Entscheidungen, in welchen Eustathios diesen Rechtsgeschäftsgedanken dadurch radikalisiert, in dem er ihn auf geschäftlich Nichtbeteiligte, aber Begünstigte ausdehnt, verstärken noch diesen Eindruck[40]. Der Vergleich ergibt also, daß Chomatian, wenn er im Konfliktbereich zwischen privatorganisierter Familienverfassung und individueller erbrechtlicher Regelung tendenziell das gesetzliche Erbfolgemodell ansteuert, zugleich romanistischer und staatlich-legalistischer denkt als der von ihm bewunderte Eustathios Rhomaios, welcher seinerseits einer mehr hellenistisch und privatautonom gefärbten Konzeption folgt.

---

[39] Daß dieser Gedanke entscheidungsleitend gewesen sein dürfte, sieht man an den Einwänden der Kollegen des Eustathios, welche — wie dies im Sinne Chomatians gewesen wäre — darauf hinweisen, daß die Entscheidung gegen das Testament dann akzeptabel sei, wenn das Testament die Enkelin geschädigt hätte: πάντως εἰ μὲν ἐβλάπτετο ἡ ἐγγόνη ἡ λαβοῦσα τὸ σύμφωνον καλῶς λέγεις μὴ ἰσχύειν τὴν διαθήκην· ἐπεὶ δὲ αὕτη ὠφελεῖται, τίνος ἕνεκεν τὴν διαθήκην οὐ δέχῃ;

[40] Vgl. Pira 25.65 und 24.7 and dazu *Simon* (Anm. 14), § 6 2a und c.

Зборник радова Византолошког института, XXIV — XXV, 1986.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIV — XXV, 1986

УДК 949.5:321.17 "12/14"

БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ

САВЛАДАРСТВО У ДОБА ПАЛЕОЛОГА

Установа савладарства у Византији одавно је привлачила пажњу истраживача, јер је њен развитак током дуге историје царства чинио важну компоненту царске идеологије. Као и многе друге установе Византије, тако је и савладарство пролазило кроз различите етапе развитка, обележене специфичним карактеристикама. Те чињенице су уочене у досадашњим истраживањима, али се мора признати да је више пажње посвећивано сацаревању у ранијим столећима византијске историје, док су о његовом развитку у доба Палеолога често исказиване уопштене оцене које су у већини случајева биле тачне. Без претензија на потпуност обавештења, потрудићемо се да дамо само најважније оцене о установи савладарства тога времена. Почећемо од класичне студије А. Хајзенберга који је веровао да је за Палеолога титула василевса мало значила и да је главни цар као прави носилац царске власти имао титулу автократора (самодршца).[1] Е. Штајн је знатно више пажње указао савладарству ранијих столећа византијске историје, али је тачно уочио и неке његове карактеристике познијег времена, нагласивши да су од X века савладари имали право да „signer en second les chrysobulles du souverain", што је остало на снази за Алексија I Комнина а проширено је за владе Михајла VIII Палеолога када су сацареви стекли право „de faire accompagner ou suivre les lettres destinées à l'étranger et les chrysobulles du souverain par des lettres et chrysobulles particuliers du même contenu". Исти аутор наглашава да је главни цар могао да по својој вољи дозволи или забрани сацару да носи титулу автократора.[2] Значајне напомене о савладарству у време Палеолога дао је у неколико махова Г. Острогорски, иако је и његова пажња више била окренута ка ранијим столећима. Нагласио је да су за Палеолога сацареви често били „противцареви подмићени царским достојанством", што објашњава тадашњим растројством византијске државе и распарчавањем њене територије.[3] Доказујући да је под Комнинима (XII век) установа савладарства потпуно забо-

[1] *A. Heisenberg*, Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit, München 1920, 57, n. 1 (= Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte, Variorum Reprints, London 1973, 57, n. 1). Као доказ он наводи вести Јована Кантакузина да је приликом његовог проглашења за цара у Дидимотици (26. октобра 1341) Јован V Палеолог споменут као василевс.

[2] *E. Stein*, Postkonsulat und αὐτοκρατορία, Annuaire de l'Inst. d'histoire et de Philologie Orientales et Slaves 2 (1934) 910—912.

[3] *G. Ostrogorsky*, Das Mitkaisertum im mittelalterlichen Byzanz, in: E. Kornemann, Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum, Leipzig — Berlin 1930, 166, n. 2 (= Сабрана дела III, Београд 1970, 180 н. 2).

рављена, Г. Острогорски сматра да се она поново јавља под Палеолозима, када су чести сукоби у царској породици могли да угрозе редовно наслеђивање престола. Палеолози нису хитали да синове крунишу за сацареве све док нису у правом смислу речи стасали за тај положај.[4] Г. Острогорски наглашава да за разлику од средњовизантијског времена под Палеолозима савладари нису били сувише моћни, јер се јављају разлике у титулатури цара и сацара, пре свега у употреби титуле автократора. Сацар је само уз дозволу главног цара могао да се назива василевсом и автократором.[5] Расправа Ф. Делгера о савладарству такође је више окренута ранијим столећима византијске историје. Он констатује да је од краја XI века титула автократора или великог василевса (μέγας βασιλεύς) искључиво припадала главном цару, али да је у време Палеолога и први савладар могао да под одређеним условима добије од главног цара право да је носи.[6] У документованој студији о византијској царској и државној идеологији О. Трајтингер наглашава да је до владе Михајла VIII Палеолога постојао само један автократор — главни цар, а да је од 1272. године наступила промена: стада је, према подацима Псеудо Кодина, главни цар могао да савладару да право на титулу автократора.[7] У критици ове књиге Г. Острогорски је приметио да у време Палеолога „сацареви активније учествују у влади и у знак тога могу да носе не само титулу василевса него и титулу автократора."[8] У расправи о царском проглашењу Е. Христофилопулу разликује неколико врста царева у доба Палеолога: пре свега наводи главне цареве који су имали власт као прави господари — автократори, затим савладаре автократоре који су уз њих били, а на трећем месту василевсе.[9] Корисне напомене о савладарству доба Палеолога дао је Л. Рајбо, нагласивши да је тада ова установа доживела знатне промене, јер је „fut, sinon incontestе, du moins peu conteste". Главни цар је био велики а савладар мали василевс, што нису само беседничке фигуре, већ се та разлика одражавала и на новцима.[10] У садржајној расправи о апанажама Љ. Максимовић је и из тог аспекта посматрао установу савладарства, закључивши да је тада остварен „највећи успон система породичне владавине над државом и да међу прве знаке те појаве треба убројати и све значајнију улогу

---

[4] Ibid. 168 sq. (= Сабрана дела III, 182 сл.).

[5] Ibid. 173 sq. (= Сабрана дела III, 187). При томе се аутор позива на редове Псеудо Кодина о којима ће ниже бити више речи.

[6] *F. Dölger*, Das byzantinische Mitkaisertum in den Urkunden, BZ 36 (1936) 133 sq. (= Byzantinische Diplomatik, Ettal 1956, 114 sq.). Нешто даље исти аутор (p. 136 = Byz. Diplomatik 114 sq.) констатује да је у време Палеолога први савладар могао да употребљава титулу автократора.

[7] *O. Treitinger*, Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Jena 1938, 188.

[8] BZ 41 (1941) 218, n. 6 (Сабрана дела V, Београд 1970, 289, н. 6). Г. Острогорски сматра да је у тој епоси проглашење сацара најпре значило и одређивање „презумптивног престолонаследника уз додељивање достојанства василевса", а да је тек касније долазило црквено крунисање којим је сацар добијао право на епитет автократора.

[9] *Е. Христофилопулу*, Περὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀναδείξεως τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσ. Σχολῆς Πανεπιστηµίου Ἀθηνῶν 12 (1961—2) 496 сл. Она каже да су потписи автократора и саавтократора (συγαυτοκρατόρων) исти и да имају титуле василевса и автократора, док су потписи василевса друкчији и гласе „верни василевс Ромеја".

[10] *L. Raybaud*, Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire byzantin sous les prémiers Paléologues (1258—1354), Paris 1968, 54, 56 sq. 60.

савладарства, једног од симбола епохе Палеолога."[11] У недавно изашлој књизи о времену Јована VIII Палеолога И. Ђурић је детаљно проучавао и установу савладарства краја XIV и прве половине XV века, а о његовим резултатима биће више речи у каснијем излагању. Овде желимо само да скренемо пажњу на неке његове закључке везане за читаву епоху Палеолога. И. Ђурић исправно каже да је у позној Византији главни или велики цар био и автократор, а да је међу сацаревима „само један уз допуштење главног цара, имао право и на титулу автократора"; то је био први савладар.[12]

Потрудили смо се да у претходном излагању дамо преглед најважнијих општих судова о савладарству времена Палеолога. Многе од тих оцена су тачне и добро уочавају неке основне карактеристике ове институције, али сматрамо да њен развитак у позним столећима живота царства заслужује посебну пажњу. На жељу да то питање обрадимо утицала је и околност да је у последњим деценијама објављено много нових извора који о њему дају драгоцене податке. Пре свега то су повеље, важна врста извора, које многим својим елементима исказују права сацарева. Њихова нова издања донела су текстове дотада непознатих докумената, чији подаци могу да употпуне слику о правима сацарева времена Палеолога.

Пре истраживања конкретних примера сацарева из куће Палеолога, који би потврдили или исправили наведене судове о савладарству њихове епохе, треба обратити пажњу на неке општије податке о тадашњим сацаревима, њиховим крунисању или проглашењу. Описе тих чинова пре свега даје дело Псеудо Кодина о дворском церемонијалу и титулама, настало средином XIV века, које је узорно издато захваљујући труду рано преминулог француског византолога Ж. Верпоа. На другој страни стоји опширан опис крунисања Андроника III Палеолога за сацара (2. фебруара 1325) у делу Јована Кантакузина, по свој прилици преузет из неког општијег списа о царском крунисању, што показују и многа заједничка места са описом Псеудо Кодина. Иако се опис крунисања код Псеудо Кодина односи на главног цара, он садржи и неке значајне податке о крунисању сацара, па ћемо овде на њих и обратити пажњу. Са друге стране, његове податке ћемо упоредити са описом крунисања Андроника III Палеолога за сацара (1325) из историје Јована Кантакузина.

Псеудо Кодин наводи да на дан крунисања око другог сата цар у цркви св. Софије исказује признање вере (ὁμολογίαν τῆς πίστεως) у чијем тексту стоји „ὁ δεῖνα ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ 'Ρωμαίων". Ако има сина, он уз очеву дозволу, такође може да у тај документ унесе титулу автократора, а ако ту дозволу не добије, ставља само „ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς 'Ρωμαίων". После излагања текста признања вере опет се каже „ὁ δεῖνα ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ 'Ρωμαίων ἢ βασιλεὺς ὁ vacat οἰκείᾳ

---

[11] *Љ. Максимовић*, Генеза и карактер апанажа у Византији, ЗРВИ 14—15 (1973) 122.

[12] *И. Ђурић*, Сумрак Византије (Време Јована VIII Палеолога 1392—1448), Београд 1984, 149, 222. Аутор констатује да је „за ромејска правна схватања било, иначе, уобичајено често постојање више легалних сацарева, упоредо са главним". На другом месту (стр. 151, н. 177) он наглашава да у позновизантијској историји крунисање није више имало значај као у ранијим епохама, што је важно и за положај савладара.

χειρὶ ὑποτάξας“.[13] Јован Кантакузин такође описује да том приликом цар издаје признање вере, али не говори о сацару и овај акт ставља на друго место читаве церемоније.[14] У свечансссти крунисања важно место је имало уздизање кандидата на штит. Он се подиже високо да би могли да га виде сви окупљени поданици; штит са предње стране држе αὐτός τε ὁ βασιλεὺς καὶ πατὴρ τοῦ ἀναγορευομένου и патријарх, а ако отац цар није жив, то чини патријарх са најугледнијим од достојанственика и архоната (ὁ ἐντιμότερος τῶν ἀξιωματικῶν ἢ τῶν ἀρχόντων). Са стране и позади штит држе деспоти, севастократори и кесари, а ако њих нема, то чине најугледнији од архоната.[15] Јован Кантакузин такође придаје значај уздизању будућег цара на штит, али само напомиње да га са предње стране држе његов отац и патријарх, не улазећи у објашњење друкчијих случајева. У другим елементима његов опис се поклапа са Псеудо Кодином, иако постоје незнатне разлике у навођењу достојанственика који су са других страна држали штит.[16]

Значајно место у церемонији крунисања имала је дрвена кућица, за ту прилику подигнута у цркви св. Софије, као и дрвени подијум (ἀναβάθρα). У кућици је будући цар облачио сакос и стављао дијадему, предмете благосиљане од патријарха, а на подијуму, пресвученом црвеном свилом, налазили су се златни престоли према броју царева; престоли нису били као обични, већ су имали четири или пет степеника. Цареви су излазили из дрвене кућице и седали на ове престоле, а са њима су се пеле и њихове жене (δέσποιναι), док су изнад њих стајали деспоти са женама — василисама.[17] Јован Кантакузин исто описује ове објекте у цркви св. Софије и њихово место у крунисању цара.[18]

У даљем току церемоније крунисања патријарх је за време службе а пре химне Тројесветих излазио из олтара, пео се на амвон у пратњи најугледнијих црквених архоната и у потпуној тишини позивао цареве да и они овде приступе. Царску стему из олтара доносили су ђакони, па, ако је цар отац жив, он и патријарх су је стављали на главу новом цару, а ако није у животу, то је чинио патријарх.[19] Овде се опис Јована Кантакузина разликује од Псеудо Кодина. Цар писац најпре доста опширно говори о миропсмазању царева, па тек онда описује чин крунисања у коме цар отац заједно са патријархом ставља стему на главу новом цару; значајно је да се не предвиђа непостојање цара оца.[20] Према Псеудо

[13] Pseudo-Kodinos, Traité des offices, ed. *J. Verpeaux*, Paris 1966, 252 sq. 254.

[14] Cant. I, ed. Bonn. 202. *Е. Христофилопулу*, Ἐκλογή, ἀναγόρευσις καὶ στέψις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, Атина 1956, 189 верује да је Јован Кантакузин био очевидац крунисања Андроника III Палеолога (2. фебруара 1325).

[15] Pseudo-Kodinos 255 sq. *Христофилопулу*, Ἐκλογή 193 сматра да је уздизање на штит један од основних елемената церемоније царског крунисања.

[16] Cant. I, 197.

[17] Pseudo-Kodinos 256 sq.

[18] Cant. I, 197.

[19] Pseudo-Kodinos 257—259. У опису крунисања Манојла II Палеолога, сачуваном у codex Laurentianus VIII, 17, такође се каже да цар отац са патријархом ставља круну на главу новом цару, а ако он није жив, то чини патријарх. Cf. Ibid. 355.

[20] Cant. I, 198. *Raybaud*, Gouvernement 73 сматра да је миропомазање врхунац црквене церемоније крунисања у коме су, осим патријарха, учесници били различити. Ако је у питању сацар, круну су му на главу стављали главни цар и патријарх, а ако то није био случај, такву улогу је преузимао патријарх.

Кодину цар после завршетка литургије учествује у дељењу благосиљаног хлеба народу, а после се враћа на дрвени подијум на који се нови цар пење са супругом царицом а μετά τε τοῦ βασιλέως καὶ πατρὸς καὶ τῆς δεσποίνης καὶ μητρὸς у пратњи протопсалта и доместика.[21]

Ови драгоцени подаци о крунисању цара и сацара нису остали незапажени. У већ споменутој књизи О. Трајтингер је резимирао списе царских крунисања позновизантијског времена, историје Јована Кантакузина, Псеудо Кодина и анонимног одломка из времена Манојла II Палеолога.[22] Е. Христофилопулу их је такође детаљно парафразирала, али је више пажње и поверења указала Јовану Кантакузину. Сматрала је да се његов опис односи на крунисање главног цара автократора, а да се крунисање василевса — сацара одвијало под друкчијим условима. Обављао га је главни цар — автократор без присуства патријарха, не у цркви већ на световном месту. Због тога што василевса, односно савладара, не миропомазује нити крунише патријарх, у изворима се прави разлика између василевса ἀστεφοῦς и василевса ἐστεμμένου.[23] Чини се да је Е. Христофилопулу погрешно тумачила споменуте редове, јер Псеудо Кодин и Јован Кантакузин теоријски описују крунисање главног цара, додајући неке специфичности у крунисању сацара. Извесне разлике се запажају код Јована Кантакузина који очигледно преноси један теоријски опис крунисања, прилагођавајући га конкретном случају, крунисању Андроника III Палеолога за сацара (2. фебруара 1325). Крунисање сацара обављало се на црквеној свечаности у храму св. Софије, а као и код крунисања главног цара — автократора значајну улогу у церемонији је имао васељенски патријарх.

Истраживачи који су се занимали за установу савладарства у позновизантијској епоси, тражили су у овим списима податке о томе. Имајући у виду потписивање признања вере, А. Хајзенберг је нагласио да је сацар уз одобрење главног цара могао да носи титулу автократора; веровао је да је Михајло VIII Палеолог то и друга широка права дао сину Андронику због страха од претензија бивше династије Ласкариса.[24] Г. Острогорски је такође сматрао да је у време Палеолога сацар могао да уз дозволу главног цара носи титулу автократора, али није искључивао могућност да је тај обичај настао раније под Комнинима и Анђелима. Из те околности он закључује да је титула автократора имала исту судбину као и остала византијска достојанства познијег времена: доживела је „извесно смањење значења", али се ипак ограђује да то смањење није било знатно, јер је „титула автократора за сва времена остала највише одликовање."[25] Чини се да судбина титуле автократора у доба Палеолога сведочи о уздизању положаја савладара, пре него што показује опадање у духу девалвације византијских титула. Л. Рајбо је такође на

---

21 Pseudo-Kodinos 269. Последњи детаљ показује да супрузи главног цара припада епитет δέσποινα а сацара βασιλίς. Cf. *R. J. Loenertz*, Une page de Jérôme Zurita relative aux duches catalans de Grèce 1386, REB 14 (1956) 161, n. 1 (= Byzantina et Francograeca I, Rome 1970, 374. n. 1.

22 *Treitinger*, o. c. 15 sq.

23 *Христофилопулу*, Πρόβλημα 495 сл.

24 *Heisenberg*, Geschichte und Literatur 51.

25 *Г. Острогорски*, Автократор и самодржац, Глас САН 164 (1935) 118 (= Сабрана дела IV, Београд 1970, 300).

основу Псеудо Кодинових података закључио да је до XIII века само главни цар носио титулу автократора, а да је у време Палеолога то право дато и сацару.[26]

Псеудо Кодин описује још једну свечанссt у којој је видну улогу имао сацар: то је прослава празника Цвети када у свити иза иконе Христа Јеванђелисте најпре иде цар, а иза њега син василевс. Ако је син крунисан, он као и отац носи стему, а ако није, носи само венац и фиалин.[27] Тај опис показује да је сацар имао место одмах иза главног цара — автократора. Уз спис Псеудо Кодина З. Верпо је издао и ранг-листе титула позновизантијског времена, чији су подаци такође занимљиви за нашу тему. Листа монаха Матије Властара која, по оцени Р. Гилана потиче из времена Андроника II Палеолога (1282—1328), наводи на челу достојанственика цара — автократора, после кога долазе деспот, севастократор, а затим се ређају остале титуле.[28] Листа јасно одражава ново стање и однос главног цара и сацара, јер наводи само автократора, титулу коју је имао и савладар, иза кога се ређају ниже титуле почевши од деспотске. Ж. Верпо је издао још једну листу титула која по његовој оцени потиче из времена после Андроника II Палеолога и одражава стање хијерархије установљено за владе Андроника III Палеолога. На челу листе наводи се господар и автократор (αὐθέντης καὶ αὐτοκράτωρ), иза њега василевс, па деспот, севастократор, кесар, паниперсеваст и протовестијар.[29] Ако је исправно датовање издавача, ова листа сведочи да је у време њеног настанка главни цар (автократор) имао виши ранг од сацара, односно василевса.

У приручнику за адресе патријаршијских писама „Ектесис неа", насталом 1386. године, каже се да се патријарх обраћа крунисаном цару са Κράτιστε, θεόστεπτε, θεοτίμητε, θεοδόξαστε, θεοπρόβλητε, θεομεγάλυντε, ἅγιέ μου αὐτοκράτορ καὶ βασιλεῦ; обраћање цару који није крунисан је једноставније и гласи Κράτιστε, θεοδόξαστε, θεοκυβέρνητε, θεομεγάλυντε καὶ ἅγιέ μου βασιλεῦ.[30] То сведочи да се крајем XIV века разликују крунисани и некрунисани цареви, али и да сацареви, ако су крунисани припадају првој групи, што би ишло у прилог мишљењу да су сацареви као и главни цареви носили титулу автократора. Такав обичај се очигледно постепено уводио, почевши од ширских права која је Михајло VIII Палеолог 1272. године дао наследнику Андронику, о чему ће касније бити више речи. О тој постепености сведочи чињеница да се у свести Византинаца дуго одржавало уверење да титула автократора припада само главном цару. У занимљивом опису промена на власти у Србији 1331. године Нићифор Григора каже да су против краља Стефана Дечанског устали великаши, војводе и заповедници војске и да су после мало дана придобили и сина Душана да зарати на оца и њега

---

[26] *Raybaud*, Gouvernement 57. Исти аутор сматра да је главни цар (μέγας βασιλεύς) сачувао предност, а да је сацар добијао право да га у одсуству замењује.

[27] Pseudo-Kodinos 225. Иза њих у поворци иду деспоти, па остали достојанственици.

[28] Ibid. 319. За хронологију cf. *R. Guilland*, Le protovestiarite Georges Phrantzès, REB 6 (1948) 57.

[29] Pseudo-Kodinos 344.

[30] *J. Darrouzès*, Ekthésis néa. Manuel des pittakia du XIVe siècle, REB 27 (1969) 54 sq., par 36 et 37. У адреси писма митрополита крунисаном цару нема титуле автократор, али митрополит себе назива његовим слугом и молитељем (δοῦλος καὶ εὐχέτης); адреса некрунисаном цару је знатно опширнија, али нема тих епитета. Cf. Ibid. 55 sq., par. 39 et 40.

καὶ Κράλην Σερβίας αὐτοκράτορα ἀνηγόρευσαν.[31] У опису збивања у Србији Нићифор Григора очигледно полази од византијских представа о главном цару (автократору) и његовом сацару (василевсу). У суседној Србији је савладар носио титулу младог краља коју је и млади Душан рано од оца добио. После свргавања Стефана Дечанског, Душан је требало да постане главни краљ, па га зато византијски историчар и назива самодршцем (автократором), изједначујући тај положај са местом главног цара у држави Ромеја.

Учени византијски историчар је већ класичним речима списао идеје царице Ирине Монфератске, друге супруге Андроника II Палеолога. Она је од цара захтевала да територију царства раздели синовима који би били проглашени за цареве, односно василевсе, а по праву наследства у држави Ромеја би стајали одмах иза сацара Михајла IX Палеолога; поред тога они треба да остану αὐτονόμους δὲ καὶ αὐτοκράτορας ἑκάστους καὶ μηδένα μηδενὶ ὑπακούοντας.[32] Од бројних коментара овог занимљивог пасуса навешћемо само два новијег датума. Идеје царице Ирине Монфератске Џ. Баркер је повезивао са установом савладарства која је добијала особити значај у позновизантијској историји; сматрао је да њена замисао о царској титули синова није била толико страна Ромејима, колико помисао о подели државне територије и давања њених делова као наследних поседа уживаоцима.[33] Идеје Ирине Монфератске немају директне везе са установом савладарства која је у позновизантијској историји имала свој развитак и пре почетка XIV века. Сацар је живео поред главног цара и није имао власт или управу над неком облашћу царства. Љ. Максимовић исправно сматра да је Ирина Монфератска желела нешто друго, што је заиста било дотада сасвим страно византијским идејама: хтела је да Андроник II Палеолог подели царство синовима који би својим деловима самостално владали, а сам Нићифор Григора каже да је то била латинска идеја, потпуно страна и туђа византијским обичајима.[34]

---

31 Greg. I, ed. Bonn. 457.

32 Ibid. I, 233 sq. Исти писац (I, 186 sq.) говори о неким плановима Михајла VIII Палеолога са млађим сином Константином, због којих је касније дошло до велике нетрпељивости старијег брата и цара Андроника II према њему. Михајло VIII је од раног детињства неупоредиво више волео Константина од старијег брата му Андроника, а због његове благе нарави. То је тешко погађало Андроника, који је био свестан околности да је постао очев савладар само захваљујући околности да је старији од Константина, миљеника очевог. Михајло VIII је намеравао да сину Константину додели крај око Солуна и у Македонији и да га, одвојивши од државе Ромеја, учини владарем (ἰδίαν ἀρχήν τινα περιποιήσασθαι τούτῳ καὶ βασίλειον αὐτοκρατορίαν). *J. W. Barker*, The Problem of Appanages in Byzantium during the Palaiologan period, Byzantina 3 (1971) 107 верује да је ова намера обновитеља царства била нека врста преседана за ниже споменуте идеје царице Ирине Монфератске. Чини се да *Максимовић*, Генеза апанажа 122 није потпуно оценио значај речи Нићифора Григоре: наглашава да је Махајло VIII хтео да Солун и Македонију да као посебну државу сину Константину, али се не задржава на тумачењу термина βασίλειον који је овде употребљен. Недавно је о овим подацима расправљао *Ф. Баришић*. Константин Порфирогенит Палеолог, ЗРВИ 22 (1983) 51 који Григорине речи преводи да је Михајло VIII хтео да Константину створи „одвојену и посебну државу", иако се чини да је употребљени израз много одређенији и јачи.

33 *Barker*, Appanages 106 sq.

34 *Максимовић*, Генеза апанажа 105. Аутор тачно каже да је Ирина Монфератска желела да Византију „претвори у неку врсту конфедерације удеоних кнежевина на челу са посебним царевима. Власт сваког од њих била би наследна и прелазила би са оца на сина".

Анализирани општи подаци о савладарству доба Палеолога показују да је сацар постепено стицао права која није имао у ранијој византијској историји. То се, пре свега, односи на титулу автократора, раније резервисану за главног цара, али се мора признати да конкретни примери из овог времена сведоче да су сацареви стицали још нека нова права. После ових уводних разматрања, која могу да осветле или објасне неке опште карактеристике савладарства у доба Палеолога, пређи ћемо на опис конкретних случајева савладарства да би одредили неке одлике у његовом развитку. У одавно објављеној студији Г. Острогорски је дао списак царева савладара ове епохе, али је у том зналачки обављеном послу учинио и неке омашке, што је разумљиво с обзиром на време када је писао овај рад.[35] Уосталом, да извори нису пружили нова сазнања о савладарству и сацаревима ове епохе, не би ни постојала потреба да се читаво питање поново претресе.

Историја савладарства доба Палеолога почиње од њихових првих корака на путу ка царском престолу, јер је оснивач династије Михајло VIII похитао да најстаријег сина Андроника прогласи за савладара[36]. То се збило после дуго очекиваног срећног догађаја — освајања Цариграда и обнове царства — али ваља напоменути да изворни подаци о овом важном чину нису сасвим јасни; неки од њих упућују на закључак да је Андроник још у раном детињству добио положај савладара, док би се по другим то збило у јесен 1272. године. Од извора важних за ово питање најпре ћемо навести Нићифора Григору који каже да је августа 1261. Михајло VIII Палеолог ушао у од Латина освојени Цариград а са царицом и сином Андроником, младим василевсом, коме је тада било свега две године.[37] О времену проглашења младог Андроника за савладара детаљно је расправљао Ф. Делгер, верујући да се то догодило још крајем августа 1261, када је Михајло VIII Палеолог по други пут крунисан за цара у престоничком храму св. Софије. Угледни немачки византолог се позивао на речи из говора Манојла Холовола да се патријарх Герман обратио цару и његовом вољеном сину, нашем господару (деспоту) и василевсу. Пошто је сматрао да је Герман био патријарх од јуна до септембра 1267. године, Ф. Делгер је закључио да је млади Андроник већ тада био василевс, односно да је за савладара проглашен у раном детињ-

---

[35] *Ostrogorsky*, Mitkaisertum 178 (= Сабрана дела III, 191). Према том списку: Михајло VIII Палеолог је од 8. новембра 1272. као сацара имао сина Андроника; Андроник II Палеолог је од 2.маја 1294. до 12.октобра 1320. као сацара имао сина Михајла IX; Јован V Палеолог је најпре као сацарицу имао мајку Ану Савојску, а од 26. октобра 1341. као противцара и сацара Јована Кантакузина; Јован VI Кантакузин је као сацареве имао Јована V Палеолога и Ану Савојску, а од маја 1353. и сина Матију; током самосталне владе Јован V је имао за сацареве Матију Кантакузина, сина Андроника IV од августа 1369. до септембра 1373. и сина Манојла II од 25. септембра 1373.; Андроник IV Палеолог је као сацара имао сина Јована VII; у времену после 1. јула 1379. Јован V Палеолог је имао за сацара сина Манојла II, а у времену од 14. априла до 17. септембра 1390. имао је сацара Јована VII; Манојло II Палеолог имао је као сацара Јована VII у времену од 4. децембра 1398. до 1402, а и сина Јована VIII од 19. јануара 1405. године.

[36] Пре Андроника Михајло VIII је имао сина Манојла, који је рођен између 1254. и 1257. године, али је свакако умро пре 1259. Cf. *A. Papadopulos*, Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259—1453, Amsterdam 1952, No. 36, 22. Његов други син Андроник рођен је 1259. или 1260. године. Cf. Ibid. No. 58, 35

[37] Greg. I, 87.

ству, а да је крунисан новембра 1272. године.[38] Ови резултати су без резерве прихватани у истраживањима о власти првих Палеолога. Због тога је и у новом ревидираном издању регеста царских повеља пре одељка о савладарским актима Андроника Палеолога наглашено да је он крајем августа 1261. проглашен у Цариграду за сацара, а да је крунисан 8. новембра 1272. године.[39]

Међутим, у књизи о крунисању царева Е. Христофилопулу је остала крајње резервисана према закључцима Ф. Делгера и веровала је да је Андроник Палеолог постао сацар тек новембра 1272. године.[40] Недавно су се појавила два занимљива рада са новим предлозима за хронологију овог чина. Рут Макридис је споменути говор Манојла Холовола датирала у 1265—6. годину, па је и проглашење Андроника за василевса померила у време између децембра 1261. и 1265—6. године; веровала је да је то обављено свакако после ослепљења младог Јована IV Ласкариса (децембар 1261) а вероватно и после детронизације патријарха Арсенија.[41] У посматрању читавог питања А. Фајер такође полази од хронологије говора Манојла Холовола патријарху Герману, који је на чело цркве дошао маја 1265,[41a] па и слово упућено њему датира у 1265. годину. Као terminus post quem за царско проглашење Андроника Палеолога он најпре предлаже Божић 1261, када је ослепљен Јован IV Ласкарис, али нешто касније тај чин ипак помера у време после устоличења патријарха Германа (мај 1265), верујући да је обављен исте 1265. године, када је Манојло Холовол саставио споменути говор.[41b]

Извесно је да се мора напустити рана хронологија царског проглашења Андроника Палеолога коју је предлагао Ф. Делгер. Редови споменутог говора Манојла Холовола из 1265. године јасно показују да је Андроник тада већ био василевс, што је постао, како то веома убедљиво тумачи А. Фајер, после повлачења патријарха Арсенија и доласка Германа на чело цркве (мај 1265).[42]

---

[38] *M. Treu*, Manuelis Holoboli Orationes, Programm des K. Victoria Gymnasiums, Potsdam 1906—7, 19, 24. Ф. Делгер наводи редове из говора Манојла Холовола да је Андроник Палеолог био у очевој пратњи на прослави Божића 1261. године (ed. *Treu* 77 sq.), као и речи Георгија Акрополита (I, ed. *A. Heisenberg*, Lipsiae 1903, 188) да је у говору поводом освајања Цариграда поред цара Михајла VIII спомињао и његовог сина Андроника. Ф. Делгер се позива и на речи Георгија Пахимера да је 1272. године Андроник Палеолог крунисан са супругом Аном, а не да је крунисан и за савладара; наводи и Нићифора Григору који каже да је 1272. Андроник Палеолог уместо раније титуле василевса добио право на титулу автократора. О свему cf. *F. Dölger*, Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael Palaiologos (1258—1282), Festschrift E. Eichmann zum 70. Geburtstag (1940) 187—189 (= Paraspora, Ettal 1961, 185 sq.).

[39] *D. Geanakoplos*, Emperor Michael Palaiologos and the West, Cambridge Mass 1959, 121; *Raybaud*, Gouvernment 55; *Баришић*, Константин Порфирогенит 46, н. 9. *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches III², zweite, erweiterte und verbesserte Auflage bearbeitet von *P. Wirth*, München 1977, p. 145 (даље наведено као *Dölger—Wirth*, Reg.).

[40] *Христофилопулу*, Ἐκλογή 185.

[41] *Ruth Macrides*, The New Constantine and the New Constantinople — 1261?. Byzantine and Modern Greek Studies 6 (1980) 37 sq.

[41a] За хронологију в. *A. Failler*, Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère, REB 39 (1981) 164—169.

[41b] *A. Failler*, La proclamation impériale de Michel VIII et d'Andronic II, REB 44 (1986) 243—247.

[42] *Raybaud*, Gouvernement 58sq. верује сасвим супротно да је Михајло VIII Палеолог баш због опозиције коју је изазвала његова узурпација царских права Јована IV

Ако су се јављале дилеме о томе да ли је Андроник Палеолог још августа 1261. проглашен за очевог савладара, са друге стране је сигурно да је у јесен 1272, када је ожењен угарском принцезом Аном, он крунисан за сацара. Те важне кораке у свом животном путу Андроник је учинио када је навршио 14 година живота, што је по византијским нормама означавало доба пунолетства.[43] Пошто се ради о значајним збивањима у историји установе савладарства епохе Палеолога, потребно је да им се посвети и дужна пажња, па ћемо се зато обратити изворима који их описују. Георгије Пахимер, свакако најпоузданији сведок владе Михајла VIII Палеолога, наглашава да је цар чинио знатне напоре да сину Андронику, који је постао пунолетан, обезбеди достојну невесту, али су они остали без резултата. Најзад се цар одлучио да пошаље изасланике у Угарску (бившег патријарха Германа и великог дукса Михајла Ласкариса)[44] који су у Цариград довели као невесту Ану, ћерку краља Стефана V, па је патријарх Јосиф венчао младенце у престоничкој цркви св. Софије.[45] Исти писац наводи да је следеће године 8. новембра[46] цар са патријархом Јосифом крунисао нове супружнике. Михајло VIII је желео да сину Андронику обезбеди пратњу каква приличи цару, па је одредио да Ливадарије буде његов пинкерн, Врјеније трпезар (ὁ ἐπὶ τῆς τραπέζης)[47] а придодао је Цамплакона који је био ὁ τατᾶς τῆς αὐλῆς. Михајло VIII је дозволио сину да на свечаностима, седећи поред њега, носи златан штап, али је касније од тога одустао, схватајући да је царска власт једна. Осим тога, дозволио је Андронику да издаје простагме и да их царски потписује (προστάσσειν καὶ ὑπογράφειν βασιλικῶς), али не менологемом него црвеним словима и именом Ἀνδρόνικος Χριστοῦ χάριτι βασιλεὺς Ῥωμαίων.[47a] Георгије Пахимер затим каже да је Андроник

Ласкариса, одлучио да најстаријег сина Андроника већ августа 1261. прогласи за савладара. То је било само неколико месеци пре ослепљења Јована IV Ласкариса (25. децембра 1261).

[43] Ако је 1272. навршио 14 година, Андроник Палеолог је рођен још 1258, што би захтевало исправку усвојене хронологије његовог рођења 1259—60, засноване на подацима каснијег Јована Кантакузина. Cf. Cant. I, 473; *Papadopulos*, Genealogie No. 58, 35. Јован Кантакузин каже да је Андроник II Палеолог умро у 72-гој години фебруара 6840 (1332)XV индикта, што би показивало да је рођен после фебруара 1260. године. Међутим, ако је Андроник пре новембра 1272. навршио 14 година, то показује да је рођен пре лета 1259. године.

[44] Герман је био патријарх 1265—6. године; о другом посланику cf. *E. Trapp*, Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, Wien 1976 etc, No. 14554 (даље цитирано као PLP).

[45] *Heisenberg*, Geschichte und Literatur 46, n. 1 је веровао да је право венчање обављено тек 1276, када је Андроник Палеолог навршио 18 година. Ово посланство се датира у време између септембра 1271. и 31. августа 1272. За хронологију се наводе два доказа: Георгије Пахимер каже да је Андроник Палеолог после венчања са Аном Угарском крунисан за сацара (8. новембра 1272), а са друге стране је познато да је угарски краљ Стефан V владао од 1270. до 1272. године. Cf. *Heisenberg*, Geschichte und Literatur 45; *Dölger—Wirth*, Reg. III, No. 1982.

[46] У жељи за архаизирањем Георгије Пахимер употребљава античка имена за месеце, па овде његов Мунихион одговара новембру. Cf. *Heisenberg*, Geschichte und Literatur 46, n. 2.

[47] О овој двојици достојанственика cf. PLP No. 14860, 3248.

[47a] Georges Pachymérès relations historiques II, ed. A. *Failler*, Paris 1984, 415. *Осшроїорски*, Автократор 119, н. 96 (= Сабрана дела IV, 300, н. 96) усваја сумњу Ф. Делгера (*F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches III, München 1932, No. 1995 и BZ 33, 1933) 141 да је Андроник Палеолог тада добио право да издаје простагме и сматра да су у питању хрисовуље. *Heisenberg*, Geschichte und Literatur 50 је веровао да се дозвола Михајла VIII односила на простагме.

морао да положи заклетву да ништа неће предузимати против цара оца. Архијереји су се такође заклели да ће излучити из цркве сваког ко устане против цара.[48] Те последње захтеве Михајла VIII историчар објашњава царевим страхом од браће, а нарочито од деспота Јована.[49] Нићифор Григора сажетије описује споменуте догађаје. Каже да је Михајло VIII довео сину Андронику невесту Ану из Угарске и да је ἅμα τῷ βασιλικῷ καταστέφει συμβόλῳ; затим је од сина Андроника тражио да се закуне на две ствари: најпре да ће поштовати цркву и њена права, а затим и да ће до краја живота свим силама чувати његов живот и царство. Затим је ромејски народ дао заклетву τῷ νέῳ βασιλεῖ Ἀνδρονίκῳ, која се по обичају даје царевима, а патријарх је са свим духовницима дао писмене заклетве да ће верно чувати царство. Михајло VIII је дозволио сину и сацару Андронику да простагме потписује црвеним мастилом, али не са ознаком месеца и индикта, већ са Ἀνδρόνικος Χριστοῦ χάριτι βασιλεὺς Ῥωμαίων.[50] Треба напоменути да се у Кратким хроникама такође региструје овај догађај. Кратка хроника, која бележи збивања до 1352, каже да је Михајло VIII 8. новембра 1272. (6781) крунисао (ἔστεψε) за цара сина Андроника, који је имао δέσποιναν Οὔγκρισαν; Пелопонеска хроника, писана 1459—60. године, наводи да је 1272 (6781) у 14-тој години владе Михајло VIII, односно патријарх Јосиф, крунисао Андроника за цара.[51] То би били изворни подаци о крунисању за сацара Андроника Палеолога, које је несумњиво уследило убрзо после његовог првог брака са угарском принцезом Аном (1272).

Подаци о венчању и крунисању Андроника Палеолога за сацара нису остали незапажени. Иако су изречени тачни судови о појединим правима новог сацара, сматрамо да ипак вести споменутих историчара, значајне за установу савладарства и односе у породици Михајла VIII, нису потпуно објашњене. У питању су два важна догађаја из живота младог Андроника: венчање са угарском принцезом Аном и стицање круне сацара са неким правима која раније савладари у Византији нису имали. Полазећи од вести Георгија Пахимера, А. Пападопулос временски раздваја ова два догађаја: најпре каже да је Андроник био савладар од 1272. до 1282. године, а неколико редова касније да је 8. новембра 1273. ожењен Аном Угарском.[52] У књизи о Андронику II Палеологу

---

48 *Dölger—Wirth*, Reg. III, No. 2070 закључује да је тада (око 8. новембра 1272) млади Андроник Палеолог издао гарантну повељу у којој се обавезао да ништа неће предузимати против цркве и да неће покушавати да је потчини.

49 G. Pachymérès II, ed. *Failler*, 413—415. Пасус детаљно али не и сасвим верно преноси *Heisenberg*, Geschichte und Literatur 45 sq.

50 Greg. I, ed. Bonn. 109. Cf. *Heisenberg*, Geschichte und Literatur 46; *Dölger—Wirth*, Reg. III, No. 1995.

51 *P. Schreiner*, Die byzantinischen Kleinchroniken I, Wien 1975, 75, No. 76, 230, No. 11. Значајан је термин δέσποινα који се у првом тексту придаје Ани, супрузи сацара, али треба имати у виду се ради о специфичном историографском спису, чији непознати аутор није могао имати тачне представе о разлици у називима за супругу главног цара — автократора и сацара.

52 *Papadopulos*, Genealogie No. 58, 35. Ту хронологију брака Андроника Палеолога (1273) прихвата *F. Cognasso*, Una crisobolla di Michele IX Paleologo per Teodoro I di Monferrato, Studi bizantini 2 (1927) 40. Вести двојице историчара показују да је редослед свечаних чинова у животу младог Андроника Палеолога био обрнут: он је најпре ожењен угарском принцезом а онда је крунисан за сацара.

А. Лају је исправила закључке А. Пападопулоса, а упозорила је и на чињеницу да је по опису Пахимера венчање са Аном Угарском обављено у византијској години која је претходила његовом крунисању за сацара; тачно уочава да су и према тексту Нићифора Григоре ова два чина били скоро истовремени. По таквом рачунању, које изгледа убедљиво, венчање младог Андроника обављено је 6780, тј. пре 1. септембра 1272, док је његово крунисање за сацара било 6781, односно 8. новембра 1272. године.[53]

Од та два значајна чина у животу младог Андроника Палеолога знатно више пажње привукло је његово крунисање за сацара и нека нарочита права која је том приликом стекао. Још је А. Хајзенберг констатовао да је Михајло VIII дао сину Андронику право да издаје простагме које неће као оне главног цара бити потписане менологемом, тј. месецом и индиктом, већ именом и титулом василевса.[54] Сличне констатације износе Е. Христофилопулу и Л. Рајбо, наглашавајући да је Андроник тада стекао право да издаје простагме и да их потписује црвеним мастилом Ἀνδρόνικος Χριστῷ χάριτι βασιλεὺς Ῥωμαίων.[55] У књизи о Михајлу VIII Палеологу Д. Геанакоплос кратко напомиње да је новембра 1272. овај цар дао сину Андронику титулу сацара са правима која раније није имао ниједан савладар у византијској историји.[56] Међутим, Ф. Делгер и Г. Острогорски су сумњали у овакво тумачење вести византијских историчара и сматрали су да је Андроник тада стекао право да издаје хрисовуље.[56a]

Верујемо да речи Г. Пахимера и Н. Григоре показују да је 1272. Андроник Палеолог добио право да издаје простагме, потписане именом и царским титулом, али истовремено сматрамо да описи ових историчара садрже још неке незапажене детаље о његовом статусу и положају. Обојица писаца говоре о Андрониковим заклетвама да ће поштовати права цркве и што је још важније да ништа неће предузимати против оца Михајла VIII. Значајно је да Георгије Пахимер износи и разлог за ово: страх Михајла VIII од амбиција браће, пре свега деспота Јована. Пахимер додаје и податак да је цар дозволио сину Андронику да приликом свечаности на којима ће заједно седети носи златан штап, што је и сам неколико пута видео; касније је Михајло VIII укинуо ову повластицу, схвативши да је он први и једини цар. Све то показује да је Михајло VIII одлучио да у врло деликатној ситуацији предузме значајне промене у статусу и положају најстаријег сина Андроника: учинио је то када му је запретила опасност пре свега од амбиција брата деспота Јована Палеолога, који је дуго година уживао неограничено царево поверење.[57]

---

[53] *A. Laiou*, Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282—1328, Cambridge Mass. 1972, 27 sq., n. 56.

[54] *Heisenberg*, Geschichte und Literatur 50.

[55] *Raybaud*, Gouvernement 58 sq. сматра да је отада сацар могао да датира простагме и годином, али не и месецом, како је то чинио главни цар. *Христофилопулу*, Ἐκλογή 185 каже да је Андроник тада добио дозволу да издаје документе као автократор, само што није могао да их потписује менологемом.

[56] *Geanakoplos*, Michael Palaelogus 233.

[56a] *Dölger*, Reg. III, No. 1995; *Острогорски*, Автократор 119, н. 96 (= Сабрана дела IV, 300, н. 96).

[57] Деспот Јован Палеолог је пао у немилост код брата цара Михајла VIII 1272—3. године, непосредно после Андрониковог крунисања за цара (новембра 1272). Тада су, по речима Георгија Пахимера (II, ed. *Failler* 415—417) деспоту Јовану одузета добра

У склопу питања око крунисања Андроника Палеолога за сацара (1272) и права која је он тада стекао, треба посматрати и познату простагму о правима савладара, чији је текст А. Хајзенберг пронашао у једном рукопису историје Георгија Пахимера из XIV века.[58] Иако је почетни део повеље оштећен, њен драгоцени садржај се тачно разабире из узорног издања А. Хајзенберга. У тексту није споменуто име владајућег цара, али се на крају налази ознака новембра месеца I индикта, што би по уверљивом и опште прихваћеном тумачењу А. Хајзенберга одговарало новембру 1272. године, када је млади Андроник Палеолог крунисан за сацара.[59] Важне одлуке ове повеље парафразиране су у бројним истраживањима, а у регестама Ф. Делгера прегледно је резимиран читав њен садржај,[60] па ипак сматрамо да је корисно подсетити на њих, пратећи их по узорном издању А. Хајзенберга.

Први редови повеље, чији је почетак, како смо рекли, оштећен, говоре о учешћу савладара у царским свечаностима (βασιλικαῖς εὐφηί-μαις), када он треба да у присуству или одсуству главног цара седи на престолу украшеном црвеним орловима и да прима посланике а за време свечаних обеда треба да седи са царем за столом (p. 35 sq., l. 1—6).[61] Ако се главни цар не налази у престоници, сацара прати велики доместик или неко од протостратора, паракимомена или других достојанственика који обичавају да држе царев мач. Ако велики доместик прати цара приликом неког од великих празника, он треба да обавља уобичајене дужности око царске трпезе (p. 38, l. 6—13)[62]. Ако се у време одсуствовања главног цара славе Господњи празници (δεσποτικαὶ ἑορταί), приликом којих се одржавају свечане процесије, сацар треба да их приређује по царском обичају а у њима треба да учествују затечени цареви архонти (τῆς βασιλείας μου), носећи знаке својих дужности (ὀφφικίων) а идући испред сацара (p. 38, l. 13—22).[63] Сацар може да има свог трпезара (τὸν ἐπὶ τῆς τραπέζης), а у време ратних похода и штитоношу (σκουτέριον). Први треба да носи штап (ῥάβδον) своје службе, а други копље и штит

на Митилени и Родосу. О том чину уп. *Г. Осӣроіорски*, Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1951, 66 сл. (= Сабрана дела I, 208); *Максимовић*, Генеза апанажа 119 сл., н. 58; *М. Живојиновић*, О Јовану Палеологу, брату цара Михајла VIII, Зборник Филозофског факултета XIV—1, Београд 1974, 115.

[58] По ауторовој оцени текст повеље се није налазио у оквиру Пахимеровог дела (Cod. gr. 442); друга верзија повеље налази се у кодексу манастира св. Саве у Јерусалиму из првих деценија XVI века. Cf. *Heisenberg*, Geschichte und Literatur 33 sq.

[59]. Издавач напомиње да би према I индикту у обзир дошле године: 1272, 1287, 1317, 1332. и 1347; у том периоду именована су тројица сацарева: Андроник II, Михајло IX и Андроник III Палеолози, али последња двојица не долазе у обзир, јер је Михајло IX постао сацар 1294. године која има VII, а Андроник III 1325. године која има VII или VIII индикт А. Хајзенберг закључује да би само могао доћи у обзир Андроник Палеолог и његово крунисање за сацара новембра 1272. године. Cf. *Heisenberg*, Geschichte und Literatur 45 sq.

[60] *Dölger—Wirth*, Reg. III, No. 1994.

[61] Коментар садржаја økзналачки даје *Heisenberg*, Geschichte und Literatur 55—81.

[62] Из ових редова *Heisenberg*, Geschichte und Literatur 57—59 закључује да је правило да у Цариграду влада само један цар, а да је у његовом одсуству сацар добијао неке прерогативе врховне власти.

[63] За Ускрс то је био περίπατος, а за Божић и Богојављење αἱ προκύψεις. О тим процесијама cf. *Heisenberg*, Geschichte und Literatur 82—87.

сацара када иде у поход са главним царем или сам (р. 38, l. 22—29).[64] У свечаној коњичкој поворци (τὸ καβαλίκευμα) сацар може да има пратњу гарде Варјага и Вардариота од којих ови други иду испред њега. Ако у таквој поворци јаши у одсуству главног цара, сацар може да има своје трубе (βύκινα καὶ σάλπιγγες), а ако јаши са главним царем — нема на то право. Уколико су обојица царева (главни цар и савладар) у таквој поворци, довољно је да се поданици обраћају главном цару, а ако је он одсутан могу се пожалити и сацару (р. 39, l. 29—44).[65] У јахалишту царске палате (ἐν τῷ καβαλαρικίῳ) сацар нема право на пратњу гарде Варјага и Вардариота, који су ишли напред. Ако сацар овде јаши сам, нема право на пратњу гарде, већ само на своју уобичајену пратњу (р. 39, l. 45—53).[66] Ако сацар поред оца седи на престолу у царској палати, не треба да устаје ни пред ким од рођака царске породице и великаша (μεγάλων ἀνθρώπων), већ да их као прави господар и цар (ὡς τέλειος αὐθέντης καὶ βασιλεύς) седећи прима према ступњу њиховог угледа. Према духовницима (ἐπὶ δὲ τοῖς πνευματικοῖς ἀνδράσιν) може да поступа како сам одлучи и жели (р. 39, l. 53—59).

Необично су занимљиви редови повеље о судским правима сацара који у одсуству главног цара може да суди (τὰς κρίσεις ὀφείλεις ποιεῖν). Са саветницима може да суди ἐπὶ παντὶ ἀνθρώπῳ στρατιώτῃ τε καὶ κοινῷ, да га награди ако заслужује, као и да га казни по законима а како одлуче саветници (σύμβουλοι), осим ако није згрешио неко из пратње великаша сацара. У том случају пресуда треба да се донесе заједно са пратиоцима великашима, а ако се то не постигне, окривљени се ставља у затвор да би о његовој кривици судио главни цар (р. 40, l. 59—73).[67] Ако сацар води војни поход треба да њиме руководи како му преко саветника нарећује главни цар; то се односи и на све друге ствари које захтева време ратовања (р. 40, l. 73—78).[68]

Затим следи пасус повеље који је више пута коментарисан у стручној литератури. Ако се неко од стратиота, односно пронијара, истакне, сацар може да му повећа пронију (οἰκονομία) до 24, односно 36 номизми,[69] а ако сматра да је достојан и веће награде, о томе треба да одлучи главни цар. Такве награде се не смеју давати од напуштених пронија,

---

64 Ове речи као да показују да је сацар увек имао свог трпезара и штитоношу, а не само у одсуству главног цара из престонице, како то закључује А. Хајзенберг. Исти аутор сматра да је сацар само у војним походима имао штитоношу који је носио његово копље и штит; сацар није имао заставу, што је разумљиво, јер је она била знак заповедника војске, а Андроник Палеолог је тада био још сасвим млад. Cf. *Heisenberg*, Geschichte und Literatur 59 sq.

65 Ibid. 60—62, где се детаљно коментаришу појмови садржани у овом пасусу.

66 У коментару ових редова *Heisenberg*, Geschichte und Literatur 63 закључује да су права сацара у царској палати доста скучена, нарочито што се тиче пратње одреда царске гарде. Он duховито наглашава „für die Garden konnte darnach kein Zweifel entstehen, wer wirklich Kaiser war".

67 *Heisenberg*, Geschichte und Literatur 67—70 не верује да се овде ради о судским правима, већ да је у питању надзор над радом провинцијских чиновника, што је у Византији представљало праксу.

68 *Heisenberg*, Geschichte und Literatur 70 констатује да је у војним походима искључена свака самосталност сацара, што тумачи младошћу Андроника Палеолога. Главни цар је доносио све одлуке, а сацар је требало да се стара о њиховом спровођењу.

69 *Остроіорски*, Пронија 64 (= Сабрана дела I, 205) сматра да се прва сума односи на најамнике у византијској војсци, а друга на пронијаре.

како војска не би претрпела штету, али ни од царских пореза (βασιλικῶν κεφαλαίων) који су намењени потребама државе; то треба да се чини од вишкова (ἀπὸ περισσείας)[70] које установе пописивачи (апографевси) или од имовине неког ко је крао. Ако неки стратиот (пронијар) није добро служио, треба да му одузме имовину (пронију) и да је да другом који ће то боље чинити (p. 40, l. 78—85).[71] Ако сацар дозна да је неки порески чиновник (ἐνεργοῦντος) чинио преступе и да се против њега жале, треба да га смени и да постави другог. При томе не треба да занемари град или област у којој је тај чиновник радио. Ако је такав чиновник и новац проневерио (παρενοσφίσατο), треба захтевати да га после врати (p. 41, l. 92—105). Све горе наведено сацар може да чини у одсуству главног цара, али о свему треба да га обавештава. После уобичајеног позивања на Божју помоћ повеља се завршава речима: Εἶχε καὶ δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων τῆς βασιλικῆς καὶ θείας χειρὸς τὸ μηνὶ Νοεβρίῳ ἰνδικτιῶνος πρώτης** (p. 41, l. 105—112).

О садржају овог значајног документа, који се теоријски односи на савладарска права Андроника Палеолога стечена новембра 1272, расправљао је пре свега његов учени издавач А. Хајзенберг. Он је оценио да се овде дата права у дворском церемонијалу могу односити и на одраслог савладара, али да има ствари у којима он у одсутству главног цара, треба да тражи његов савет, као нпр. о додељивању високих дворских чинова или у финансијским питањима. Главни цар такође задржава право одлуке у питањима војних ствари, а савладар надгледа њено спровођење. На крају А. Хајзенберг преноси завршне речи повеље да савладар треба о свим одлукама да поднесе извештај оцу, односно главном цару.[72] Изузимајући редове Г. Острогорског који је тумачио пасус о пронијарима, податке повеље покушао је да у целини оцени Л. Рајбо. Он сматра да је овим документом сацар стварно изједначен са главним царем; могао је да интервенише у важним унутрашњим пословима, а у етикецији су укинуте разлике између главног цара и сацара. Међутим, исти аутор констатује да је Михајло VIII Палеолог чувао свој суверенитет у престоници и да је његов син Андроник могао да углавном делује у провинцији, а у престоници само у одсуству главног цара. У општој оцени одлука повеље Л. Рајбо не види особито увећање улоге сацара, јер је Михајло VIII и даље суверено владао царством; сматра да се овде ради о повратку архаичним принципима наследства власти, установљеним још од Константина Великог.[73]

Пошто смо исцрпно навели одредбе повеље Михајла VIII Палеолога (новембра 1272) о правима сина и савладара Андроника, покушаћемо да их у целини оценимо. Иако у ранијој а и каснијој византијској историји нема документа сличног садржаја, може се констатовати да је његовим одлукама Андроник Палеолог добио широка права каква раније савладари нису имали. Она су се очигледно тицала многих питања цере-

[70] Ове редове детаљно коментарише *Heisenberg*, Geschichte und Literatur 75—78.

[71] Још је *Heisenberg*, Geschichte und Literatur 70—79 детаљно коментарисао ове редове и бројне термине садржане у њима, али се чини да није увек разумео да је реч о пронијарима. Тек је *Осшроіорски*, Пронија 64 сл. (= Сабрана дела I, 305 сл.) објаснио њихов прави смисао, поготово оне речи које говоре о пронијарима.

[72] *Heisenberg*, Geschichte und Literatur 47.

[73] *Raybaud*, Gouvernement 59.

монијала и царске власти која су се по ранијим правилима налазила у домену главног цара. Са друге стране, сацар је добио и извесна права у војним походима, иако је овде Михајло VIII задржао право одлучивања. А. Хајзенберг је упозорио да нека права сацар Андроник Палеолог није могао да због своје младости оствари, али се чини да је такав закључак проистекао из буквалног схватања садржаја повеље. Очигледно је да њене одредбе о правима сацара прелазе оквире узраста Андрониковог и да одређују његова права и у каснијим годинама, када ће моћи да преузме неке важне послове у управљању царством. Осим тога сматрамо да су одредбе повеље Михајла VIII Палеолога имале и шири значај; требало је да одреде и права будућих сацарева у Византији, који ће доћи после Андроника Палеолога.

Природно је да се поставља питање у каквим приликама и условима је издат овако важан документ. А. Хајзенберг је тумачио да је Михајло VIII то учинио због опасности која му је претила од претензија бивше династије Ласкариса.[74] Г. Острогорски је сумњао у овакво тумачење, али није предложио друго, само нагласивши да су се овим актом Палеолози вратили установи савладарства и да су разлике између цара и сацара постале веома мале.[75] Међутим, наведене речи Георгија Пахимера сликају ситуацију у којој се Михајло VIII Палеолог одлучио да предузме ове важне кораке: да свог тек ожењеног сина Андроника крунише за сацара и да изда званичан акт који би одредио његова права. Према речима савременог историчара Михајло VIII је страховао од политичких амбиција своје браће, а нарочито деспота Јована. Ваља подсетити да је поред Јована цар имао и млађег брата Константина који је рођен после 1226, а од Михајла VIII је добио титуле кесара и севастократора.[76] У изворима нема података о било каквим плановима севастократора Константина Палеолога усмереним према царској власти, али је зато познато да је после крунисања Андроника за сацара (новембра 1272) дошло до излива неповерења Михајла VIII према брату деспоту Јовану. После описа Андрониковог крунисања Георгије Пахимер каже да је деспот Јован уживао велику популарност међу Ромејима који су га понекад више славили од самог цара. Зато је Михајло VIII одлучио да брату смањи проније на Митилени и Родосу.[77] У таквој ситуацији појачаног неповерења према браћи а посебно према деспоту Јовану, Михајло VIII је предузео далекосежан и важан корак који је сасвим променио положај и права сацара у Византији.

Без обзира на бројне одлуке повеље Михајла VIII Палеолога о правима сацара из новембра 1272, поставља се питање шта је тиме Андроник Палеолог стварно добио. Видели смо да Георгије Пахимер и Нићифор Григора наглашавају да је он стекао право да издаје простагме потписане са пуним именом и титулом василевса а црвеним мастилом. У оцени права Андроника Палеолога која су се тицала повеља, Г. Острогорски је сматрао да је он од 1272. године могао да издаје „засебне повеље

[74] *Heisenberg*, Geschichte und Literatur 47.

[75] *Ostrogorsky*, Mitkaisertum 169, n. 7 (= Сабрана дела III, 182 сл., н. 7).

[76] *Papadopulos*, Genealogie No. 5, 6 каже да је севастократор Константин умро око 1272. године, мада по речима Георгија Пахимера изгледа да је био у животу још новембра 1272. године.

[77] *Pachymères* II, ed. *Failler* 413—415; *Осшроīорски*, Пронија 66 сл. (= Сабрана дела I, 208); *Максимовић*, Генеза апанажа 119; *Живојиновић*, Јован Палеолог 115.

које су, истина, само понављале оне врховних царева." Раније су савладари само потписивали повеље главног цара.[78] На жалост, сачуван је тек по неки примерак повеља сацара Андроника Палеолога. Марта 1274. он је издао акт, у ствари писмо папи Гргуру X о питању уније; документ је сачуван у латинској верзији а у тексту се Андроник назива rex et imperator Romaeorum, што одговара грчком βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων.[79] Још је значајнија хрисовуља Андроника Палеолога папи Јовану XXI од априла 1277. године која такође говори о унији, а потписана је са „Андроник у Христу Богу верни василевс и автократор Ромеја Дука, Анђео, Комнин, Палеолог."[80] Полазећи од ових докумената, истраживачи су закључивали да је Андроник Палеолог као сацар добио право на титулу автократора, што је до тада била само привилегија главног цара. Међутим, исказали су сумњу да се то збило новембра 1272. године заједно са повељом Михајла VIII Палеолога која је одређивала његова друга савладарска права. Са друге стране су веровали да је Андроник Палеолог то право стекао можда пре марта 1274, а свакако пре априла 1277, када је писмо папи потписао као василевс и автократор. При томе су се позивали и на споменути податак Георгија Пахимера о праву новог сацара Андроника да издаје царске повеље (новембра 1272) у чијем потпису је наведена само титула василевса.[80a] Чини се да је у праву А. Фајер који сматра да је млади Андроник Палеолог постао автократор истовремено са крунисањем за савладара (8. новембра 1272); он при томе подсећа да су та два чина спојена и у случају Андрониковог сина и савладара Михајла IX (1294). Потврду за ово тумачење А. Фајер налази у двема песмама Манојла Холовола, писаним о Божићу, које говоре о Андронику Палеологу као о автократору. Стихови бираним речима сликају лик цара Михајла VIII Палеолога, па су могли настати само пре октобра

---

[78] *Осӣроīорски*, Автократор 118 сл. (= Сабрана дела IV, 300).

[79] *A. L. Tăutu*, Acta Urbani IV, Clementis IV, Gregorii X (1261—1276), Vatican 1953, No. 44, 130 sq. Cf. *Dölger—Wirth*, Reg. III, No. 2073; *Failler*, Proclamation 248. На основу овог примера *F. Dölger*, Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden, München 1931, col. 34 је претпостављао да је у непотпуно сачуваној простагми (новембар 1272) било одређено да сацар, односно Андроник Палеолог, може да издаје инострана писма и можда хрисовуље, ако су пратиле акта главног цара исте садржине. За повеље каснијег сацара Михајла IX Палеолога он каже да су наставиле праксу уведену под Михајлом VIII Палеологом. Исти аутор наводи још два савладарска акта Андроника Палеолога. Први је споменут у тексту писма папи Јовану XXI (2. априла 1277) и такође говори о унији; латинска верзија нема потписа. Друго писмо је упућено папи Николи III (септембра 1279) и такође нема потписа. Cf. *Dölger—Wirth*, Reg. III, No. 2074, 2075. Још је А. Хајзенберг уочио да се међу списима Нићифора Хумна налазе две хрисовуље, једна о сједињавању манастира Галесија и св. Анастасије и друга која по царској вољи поклања царици бројне и за њу купљене поседе. Он верује да обе хрисовуље потичу од сацара Андроника Палеолога и да су издате 1279—80. године; за другу сматра да се односи на угарску принцезу Ану, прву жену Андроника Палеолога. Cf. *F. Miklosich — J. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi V, Vindononae 1875, 264—270 (даље цитирано као MM); *Heisenberg*, Geschichte und Literatur 50. n. 1.

[80] *A. Theiner — F. Miklosich*, Monumenta spectantia ad unionem ecclesiarum Grecae et Romanae. . ., Vindobonae 1872, 15—21. Латинску верзију са грчким потписом издао је *Сӣ. Ламброс*, Αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου χρυσόβουλλα καὶ χρυσᾶ γράμματα NE 11 (1914) No. 8, 121—127; *Dölger—Wirth*, Reg. III, No. 2074; *Failler*, Proclamation 248.

[80a] *Осӣроīорски*, Автократор 118 (= Сабрана дела IV, 300). *Хрисӣофилоӣулу*, Ἐκλογή 185, н. 6 која сматра да је 1272. године Андроник Палеолог само проглашен за василевса, а да је право на титулу автократора стекао касније између новембра 1272. и априла 1277. године.

1272. године, када је Манојло Холовол пао у немилост због свог антиунионистичког става. А. Фајер исправно верује да су стихови писани на Божић 1272. године и да сведоче да је млади Андроник Палеолог тада већ имао титулу автократора, стечену 8. новембра исте године.[80б]

Даља судбина установе савладарства епохе Палеолога може се пратити захваљујући околности да је сачувано доста података о положају и правима Михајла IX, најстаријег сина и сацара Андроника II Палеолога. О времену Михајловог рођења говори Јован Кантакузин, наводећи да је он умро (октобра 1320) са навршене 43. године, што значи да је рођен 1277,[81] као син из првог брака Андроника Палеолога са угарском принцезом Аном.[82] Животни пут младог Михајла у пуној мери илуструје постепене промене у установи савладарства доба Палеолога. Према Георгију Пахимеру он је као дете проглашен за василевса, још за живота деде Михајла VIII, по свој прилици 1281. године.[83] Постоје индиције да је ово проглашење везано за догађаје и прилике у царској кући, јер Георгије Пахимер каже да је у часу смрти Ане, прве супруге Андроника Палеолога, отац Михајло VIII наредно сину Константину Порфирогениту да у знак жалости скине црвену одећу, али да је после истека жалости више не облачи да не би раздраживао старијег брата Андроника, одавно проглашеног и крунисаног за савладара. Истовремено је Михајло VIII, на тражење самог Андроника, његовог сина четворогодишњег Михајла прогласио за свог другог савладара.[84] Ако је према речима Г. Пахимера новембра 1272. Михајло VIII крунисао сина Андроника за сацара, страхујући од претензија браће, пре свега деспота Јована, он је одлучио да 1281. додели титулу василевса и унуку Михајлу, не би ли тако умирио истог Андроника који очигледно никада није био у добрим односима са млађим братом Константином.[85]

Даљи животни и титуларни пут Михајла IX Палеолога био је уобичајен за сацареве, али су његове етапе такође одређиване приликама у кући Палеолога. Пошто је као дете (1281) проглашен за василевса, Михајло IX је према устаљеним обичајима и крунисан за сацара. Георгије Пахимер даје детаљан опис тог свечаног чина који су на празник цара Константина (21. маја 1294) обавили цар Андроник II и патријарх Јован XII Козма.[86] Свечаности су присуствовали бројни великаши и чиновници,

---

[80б] *Failler*, Proclamation 250.

[81] Cant. I, 13 sq. Панегирик из кодекса Миланске библиотеке бележи да је Михајло IX рођен на Ускрс, што је као знамење одређивало његову судбину. Cf. *P. Lamma.* Oriente e occidente nell'alto medioaevo, Studi storici sulle due civiltà, Padova 1968, 435, Како је Ускрс 1277. био 28. марта, може се прецизније одредити време рођења Михајла IX Палеолога (крај марта 1277). Уп. *Б. Ферјанчић*, Михајло IX Палеолог (1277—1320), Зборник Филозофског факултета XII—1, Београд 1974, 334.

[82] Основне податке о Михајлу IX Палеологу даје *Papadopulos*, Genealogie No. 59, 36. Из брака са Аном Андроник Палеолог је имао и сина Константина, који је добио титулу деспота. Cf. Ibid. No. 60, 37.

[83] Pachymères II, ed. Bonn. 87; *Cognasso*, Una crisobolla 40 sq.; *Papadopulos* Genealogie No. 59, 36; *Dölger*, Familienpolitik 189 (= Paraspora 187); *U. V. Bosch*, Andronikos III. Palaiologos, Amsterdam 1965, 177; *Raybaud*, Gouvernement 55; *Ферјанчић*, Михајло IX, 339 сл.

[84] Pachymères II, ed. *Failler* 629—631. Cf. *Христофилопулу*, Ἐκλογή 185 сл. *Баришић*, Константин Порфирогенит 46 сл.

[85] О том односу в. *Баришић*, Константин Порфирогенит 43—58.

[86] У делу Георгија Пахимера забележен је само дан и месец крунисања, па су се јавиле и разлике у његовом датирању. Дуго се веровало да је то било 1294, али је *P. Schmid*, Zur Chronologie von Pachymeres Andronikos L. II—VII, BZ 51 (1958) 83, n.

како из администрације, тако и из војске, као и они Италијани који су дошли да преговарају о браку младог Михајла са Катарином од Куртенеа. Присуствовали су свештеници и монаси који су претходне вечери певали песме будућем цару. Сам чин крунисања сбављен је у цркви св. Софије, а претходио су младог цара уздигли на штит; цар Андроник II ставио је на главу круну сину Михајлу, а патријарх Јован XII Козма га је помазао светим миром.[87]

Опис крунисања Михајла IX за сацара, први те врсте у византијској историји, привукао је пажњу истраживача, пре свега због неких пратећих церемонија. То је најпре миропомазање које је апострофирао и Георгије Пахимер. Г. Острогорски је сматрао да је тај део у церемонији царског крунисања почео да се примењује тек после 1204. године и да је Михајло IX био први византијски цар који је примио миропомазање.[88] Л. Рајбо такође верује да је миропомазање први пут примењено код крунисања Михајла IX за сацара.[89] Он обраћа пажњу и на чин уздизања на штит који је по опису Г. Пахимера такође био заступљен у Михајловом крунисању. То се у присуству патријарха обављало између два дела крунисања који имају чисто религиозни значај: исказивања веровања кандидата и примања царских знакова; сам чин није имао искључиво војничко значење и у време Палеолога био је важан, али не и неопходан елемент крунисања.[90] Крунисање Михајла IX Палеолога Е. Христофилопулу је оцењивала као целину, наглашавајући да су у њему заступљени сви саставни делови те церемоније: уздизање на штит од стране архоната, крунисање од стране Андроника II и миропомазање које је сбавио патријарх. Зато она сматра да је то крунисање имало особит изначај.[91]

У оценама крунисања Михајла IX Палеолога за сацара уочено је да је оно имало особито место у историји савладарства; тада је најстарији син Андроника II добио и право на титулу автократора. То је запазио још Г. Острогорски, полазећи од конкретних примера потписа Михајла IX у којима се, мора се признати, често јавља титула автократора.[92] Међутим, опис Георгија Пахимера такође сведочи да је Михајло IX 21. маја 1294. године добио и титулу автократора. Непосредно после

---

6 предложила 1295. годину. *J. Verpeaux*, Notes chronologiques sur les livres II et III du de Andronico Palaeologo de Georges Pachymères, REB 17 (1959) 170—173 се вратио на ранију хронологију 1294. годину. У његовој аргументацији најважнији је податак Кратке хронике, која бележи догађаје до 1352. године; ту се каже да је Михајло IX Палеолог крунисан 6802 (1294) у цркви св. Софије, што одговара 21. мају 1294. године. Ж. Верпо је податак користио по старом издању (*Б. Горянов*, Виз. врем. 2, 1949, 281—287; ново издање *Schreiner*, Kleinchroniken I, 78, No. 18). Уп. *Ферјанчић*, Михајло IX, 335, н. 11; *Христофилопулу*, Πρόβλημα 386 сл.

[87] Pachymeres II, ed. Bonn. 195—197. Нићифор Григора краће описује овај чин, само региструјући да је Андроник II Палеолог крунисао Михајла за цара. Cf. Greg. I, 193. Анонимни панегирик Михајлу IX Палеологу такође кратко напомиње да га је отац, када је достигао зрело доба, миропомазао за цара. Cf. *Lamma*, o. c. 433 sq.; *Ферјанчић*, Михајло IX, 335 сл.

[88] *G. Ostrogorsky*, Zur Kaisersalbung und Schilderhebung im spätbyzantinisch Krönungszeremoniell, Historia 4 (1955) 246—252 (= Сабрана дела V, 318—324).

[89] *Raybaud*, Gouvernement 69—71.

[90] Ibid. 50 sq.

[91] *Христофилопулу*, Ἐκλογή 186; *Dölger*, Familienpolitik 106, n. 16, 189, n. 354 (= Paraspora 184, n. 16, 187, n. 35).

[92] *Острогорски*, Автократор 119 (= Сабрана дела IV, 300 сл.); *Ферјанчић*, Михајло IX, 336.

пасуса о Михајловом крунисању описује се додељивање деспотске титуле Јовану, млађем сину цара Андроника II из његовог другог брака са Ирином Монфератском. Свечаност је обављена следећег дана (22. маја), а Андроник II је Јовану дао знаке високе титуле у присуству тек крунисаног василевса и автократора (τοῦ ἀρτιστεφοῦς βασιλέως καὶ αὐτοκράτορος), свакако Михајла IX.[93] У даљем тексту Пахимерове историје, на почетку књиге о догађајима из 1305. године, записано је да је то по влади царева (василевса) и автократора 23-ћа односно 12-та година, при чему се свакако мисли на Андроника II и сина му Михајла IX Палеолога.[94] У Пахимеровом делу има још елемената који поткрепљују тезу о изванредним савладарским правима Михајла IX Палеолога, стеченим 1294. године. Он каже да је Андроник II Палеолог непосредно после синовљевог крунисања тражио од патријарха Јована XII Козме и архијереја да се заклетвом обавежу да ће увек остати лојални према Михајлу IX и да ником неће помагати ако се буде подигао против њега.[95] Већ споменута Кратка хроника о догађајима до 1352. године тачно одређује положај Михајла IX после крунисања (маја 1294). Белешку о томе непознати аутор наставља речима οὗτος ἔσχε δέσποιναν τὴν κυρὰν Μαρίαν, што јасно показује да жени Михајла IX придаје епитет деспина, који носи и супруга главног цара — автократора.[96] Све то сведочи да је маја 1294. Михајло IX Палеолог добио право на титулу автократора.

Дакле, Михајло IX је као најстарији син Андроника II Палеолога, још као дете 1281. године проглашен, а 21. маја 1924. године крунисан за василевса и савладара, добивши том приликом и право на титулу автократора. Поставља се питање зашто се Андроник II Палеолог одлучио на такав корак у години када његов првенац није стицао пунолетство: Михајло IX је рођен марта 1277, тако да је маја 1294. имао нешто више од навршених 17 година. Ако се томе дода и чињеница да је већ 16. јануара 1295. Михајло IX ожењен јерменском принцезом Ритом Маријом, јасно је да су постојали јаки разлози да цар Андроник II предузме овако значајне кораке. Недавно је Ф. Баришић у занимљивом раду осветлио улогу и место које је у тадашњој византијској историји имао Константин Палеолог, назван Порфирогенит, млађи брат цара Андроника II. Савремени извори описују нетрпељивост и завист Андроника II према млађем брату, што је потицало из доба владе њиховог оца Михајла VIII који је више симпатија имао за млађег сина Константина. До коначног раскида међу браћом дошло је 1292. године, када је Андроник II боравио у Нимфеју и када је Константин Порфирогенит са протостратором Михајлом Стратигопулом оптужен за припремање завере. Константин Порфирогенит Палеолог је бачен у тамницу, а његова имовина је заплењена.[97] Верујемо да су несређени односи са братом Константином, који су донели и коначан раскид са њим, утицали на Андроника II да среди

[93] Pachymeres II, ed. Bonn. 197; *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 40 сл.; *Христофилопулу*, Ἐκλογή 186 сл.; *Ферјанчић*, Михајло IX, 336.

[94] Pachymeres II, ed. Bonn. 561; *Острогорски*, Автократор 118, н. 94 (= Сабрана дела IV, 300, н. 94); *Христофилопулу*, Ἐκλογή 187, н. 1.

[95] Pachymeres II, ed. Bonn. 197 sq.; *Ферјанчић*, Михајло IX, 337.

[96] *Schreiner*, Kleinchroniken I, 76, No. 10.

[97] О томе в. детально *Баришић*, Константин Порфирогенит 47—52.

и учврсти савладарски положај најстаријег сина Михајла: он је у кратком временском размаку крунисан за сацара и ожењен је Ритом Маријом.

У процени савладарских права Михајла IX Палеолога налазимо се у повољнијем положају него што је то било са његовим оцем Андроником II, који је постао сацар новембра 1272. године. Јер, Михајло IX је током дуге савладарске каријере, прекинуте изненадном смрћу (октобра 1320), издао знатан број повеља које су важне за сагледавање његових савладарских права. Прва очувана повеља Михајла IX потиче из јула 1300. а издата је Хиландару. То је хрисовуља са свим одликама ове врсте докумената, која монасима дарује село Градац (Кастри) на Струми, а на крају се налази потпис Μιχαὴλ ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων Δούκας Ἄγγελος Κομνηνὸς ὁ Παλαιολόγος.[98] Значајно је да повеља има и лепо очуван златан печат са натписом Μιχαὴλ ἐν Χριστῷ δεσπότης ὁ Παλαιολόγος; колико нам је познато то је једини сачувани печат на повељи једног савладара.[99] Иако ова повеља има све одлике хрисовуље, она не представља самосталан даровни акт, јер се у тексту каже да је Андроник II Палеолог даровао Хиландару споменуто село. Па ипак је она значајна у историји византијске царске канцеларије, јер је то прва сачувана хрисовуља сацара Михајла IX Палеолога који је очигледно стекао право на титулу автократора унету у потпис. Међу актима Михајла IX Ф. Делгер је издао и хрисовуљни сигилион датиран са фебруаром X индикта, што би, по његовом мишљењу, одговарало 1297. или 1312. години.[100] Том повељом се јеромонаху Модину потврђују стас у селу Здравику, посед који је он стекао повељом цара Андроника II Палеолога из 1311. године.[101] За оцену савладарских права Михајла IX од особитог значаја је његова хрисовуља (августа 1310) која манастиру Ивирону потврђује бројне поседе и пореске повластице. Текст је сачуван у препису патријарха Нифона из априла 1311, а спомиње има-

[98] Потписи са презименима ранијих царских породица срећу се на хрисовуљама Андроника II Палеолога до фебруара 1314. или најкасније до 1316. године. Cf. *F. Dölger*, BZ 34 (1934) 126, n. 1.

[99] *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des heiligen Berges, München 1948, No. 6, 38 sq.. Cf. *Dölger*, Reg. IV, No. 2617; *Ферјанчић*, Михајло IX, 348. Треба напоменути да се на почетку повеље налази множински облик ἡ βασιλεία ἡμῶν, али се касније јавља уобичајено ἡ βασιλεία μου. Сличног карактера је и хрисовуља Михајла IX која хиландарском пиргу у Хрусији потврђује поседе у околини Скопља. Повеља понавља одлуке хрисовуље Андроника II Палеолога из маја 1308, сачуване само у српском преводу. Cf. Actes de Chilandar II, ed. *L. Petit* et *B. Koraablev*, Виз. врем. 17 (1911) No. 15, 415—417; *Р. Грујић*, Три хиландарске повеље, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, Скопље 1936, 24—26. Ова потврдна хрисовуља Михајла IX није сачувана у целини, јер јој недостаје завршни део са потписом. Cf. Actes de Chilandar I, ed. *L. Petit* et *B. Korablev*, Виз. врем. 17 (1911) No. 51, 125—127; *Dölger*, Reg. IV, No. 2624; *Ферјанчић*, Михајло IX, 348 сл. У издању Л. Петија повеља је датирана око 1320. године, али је вероватно издата убрзо после маја 1308, датума изгубљене хрисовуље Андроника II Палеолога о истом предмету. Уп. *Осшроїорски*, Пронија 130 сл. (= Сабрана дела I, 286 сл.).

[100] У ранијем раду предложили смо 1321. годину с обзиром на околност да из последњих година XIII века нису сачуване повеље Михајла IX. Уп. *Ферјанчић*, Михајло IX, 349, н. 86.

[101] *Dölger*, Schatzk. No. 15, 56—57; *Dölger*, Reg. IV, No. 2638; *Ферјанчић*, Михајло IX, 349. Повеља Андроника II Палеолога објављена је у Actes de Chil. I, No. 14, 12—16. О метоху Здравик в. *М. Живојиновић*, Хиландарски метох Здравик и његови ранији поседници, ЗРВИ 20 (1981) 85—88.

ња и хрисовуље које су Ивирону даровали деда и отац, односно Михајло VIII и Андроник II; то се чини на начин уобичајен за самосталне царске повеље, али на жалост у препису није сачуван потпис Михајла IX, па је и слика о овом документу непотпуна.[102] У питању је самостална потврдна повеља сацара Михајла IX која се по садржају не разликује од сличних аката главних царева тог времена. Касније ћемо се вратити њеним одликама, пошто погледамо још неке повеље Михајла IX за које верујемо да су значајне у оцени његових савладарских права.

Из фебруара 1316. потиче Михајлова хрисовуља која брату маркизу Теодору I Монфератском дарује куће у Цариграду близу манастира Памакаристе, раније власништво деспота Јована Палеолога. Хрисовуља у ствари потврђује повељу Андроника II, а има потпис Μιχαὴλ ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Παλαιολόγος.[103] Новембра 1318. године Михајло IX је издао хрисовуљу манастиру Вронтохиону у Мистри, документ са доста дугачким аренгом, ретком у актима тог времена и потписом „Михајло у Христу Богу верни василевс и автократор Ромеја Палеолог.“ По карактеристикама ова повеља стоји између савладарског и самосталног акта главног цара. Михајло IX се у тексту више пута позива на хрисовуље оца Андроника II, али то чини доста уопштено, не наводећи одређени документ.[104] Посебан значај међу повељама Михајла IX има простагма (јануар 1320) Василију Модину, који је хрисовуљним сигилионом Андроника II (септембар 1311) добио посед у селу Здравик. Сада је Василије, пошто је остао без потомака, желео да трећину поседа поклони Хиландару, па се обратио Михајлу IX са молбом за дозволу.[105] За оцену савладарских права Михајла IX важна је и простагма из марта 1320. године, која манастиру св. Николе Каме-

---

[102] *Dölger*, Schatzk. No. 37, 105—110; *Dölger*, Reg. IV, No. 2626. Исти научник је раније делимично издао текст ове повеље (cf. *Dölger*, Facsimiles No. 26, col. 34—35), где је репродуковао њен вероватан потпис „Михајло у Христу Богу верни василевс и автократор Ромеја Дука, Анђео, Комнин, Палеолог“; при томе је полазио од примера савремених потписа на хрисовуљама Андроника II и сина му Михајла IX Палеолога. Ф. Делгер сматра да је то прва оригинална хрисовуља једног сацара, а да је раније сацар „auf diesen Urkunden nur als Mitunterzeichner in bestimmten Fällen in Erscheinung tritt“.

[103] *Cognasso*, Crisobolla 46 sq.; *Dölger*, Reg. IV, No. 2630; *Ферјанчић*, Михајло IX, 349.

[104] Повељу је објавио *G. Millet*, Inscriptions de Mistra, BCH 82 (1899) 106—112; *Dölger*, Reg. IV, No. 2633; *Ферјанчић*, Михајло IX, 350. Андроник II је 1315. издао хрисовуљу манастиру Вронтохиону са потврдом поседа и повластица. Cf. *Millet*, o. c. 100—106; *Dölger*, Reg. IV, No. 2341 исправља читање године у 6821, односно 1321—3. годину.

[105] Actes de Chil. I, No. 22, 127 sq. (где је повеља погрешно приписана Андронику II Палеологу); *Dölger*, Reg. IV, No. 2641. На основу овог одобрења Василије Модин је већ фебруара исте године склопио уговор са монасима Хиландара о уступању тог поседа. Cf. Actes de Chil. I, No. 53, 128—131; *Живојиновић*, Метох Здравик 92. *Dölger*, Reg. IV, No. 2638 наводи да је октобра 1319. године Михајло IX издао простагму којом је наредио Теодору Падиату, кефалији Лемноса, да Лаври св. Атанасија дарује неке поседе на острву. Међутим, у издању повеља Лавре та простагма се приписује Андронику II Палеологу. Cf. Actes de Lavra II, ed. *P. Lemerle*, etc. Paris 1977, No. 106, 173—177. *Dölger*, Reg. IV, No. 2636 такође наводи да је између марта 1319. и октобра 1320. године Михајло IX издао хрисовуљу Лаври св. Атанасија која се односи на поседе на Лонгосу (св. Атанасија и св. Бесребреници). У издању аката Лавре св. Атанасија нисмо нашли траг таквом документу.

никија код Сера потврђује поседе. У тексту се каже да је претходно Андроник II Палеолог издао простагму истог садржаја.[106]

Задржали смо пажњу само на оним документима Михајла IX Палеолога за које верујемо да су важни за сагледавање његових савладарских права.[107] Поред тога, у савременим и каснијим документима сачуван је низ података о повељама (хрисовуље и простагме) Михајла IX, али пошто текстови нису сачувани, није могуће судити о њиховим карактеристикама.[108] Анализирани примери повеља Михајла IX упућују на неке важне закључке о његовим савладарским правима. О томе је расправљао још Ф. Делгер, али је, чини се, погрешно закључио да су та Михајлова права постала ужа у односу на раније сацареве. Као доказ наводи повеље Михајла IX Хиландару (јун 1300, март 1319. и октобар 1319), као и повељу Теодору Палеологу (децембар 1316), наглашавајући да су само потврде даровних повеља главног цара Андроника II.[109]

Анализирајући повеље Михајла IX Палеолога, а и његову делатност током дуге савладарске каријере (1294—1320), закључили смо да је он био сацар са широким правима каква савладари раније нису имали у Византији. Нагласили смо да је Михајло IX издавао не само потврдне, већ и самосталне повеље (хрисовуље и простагме), као и да је фактички самостално управљао неким поседима царства на Балканском полуострву.[110] Те резултате је недавно оспорио Ф. Баришић, наглашавајући да је од Михајла IX сачувано далеко више повеља потврдног карактера. Ако и постоје нека његова самостална акта, она решавају питања другостепеног значаја, а њима Михајло IX никада не додељује манастирима или појединцима поседе у трајно власништво.[111] После поновног претресања читавог питања, можемо да кажемо да се у неким констатацијама слажемо са Ф. Баришићем, пре свега у томе да је већи број Михајлових повеља потврдног карактера и да су настале после даровних повеља оца и главног цара Андроника II. Све је то разумљиво, јер је у крајњој линији Михајло IX Палеолог очев савладар, али се чини да су оправдани закључци да је он као сацар имао права раније непозната у византијској историји. Михајло IX Палеолог је још приликом крунисања (21. маја 1294) добио титулу автократора која се редовно среће у његовим пове-

---

106 Повељу је издао *Dölger*, Facsimiles No. 49, col. 54 sq. који је тада веровао да је то и једини примерак простагме сацара Михајла IX. У старијем издању (Actes de Chil. I, No. 22, 49 sq.) простагма је датирана у 1304. годину. Cf. *Dölger*, Reg. IV, No. 2642; *Ферјанчић*, Михајло IX, 350. Сачуван је и текст простагме Андроника II Палеолога од септембра 1319. године. Cf. Actes de Chil. I, No. 20, 45 sq.; *Dölger*, Reg. IV, No. 2420.

107 Сачуване су још неке повеље Михајла IX. Из марта 1319. потиче хрисовуља која дарује Хиландару села на Струми и зимовник св. Тројице на Касандрији. То је потврдна хрисовуља по тексту скоро иста са хрисовуљом Андроника II такође из марта 1319. године Cf. Actes de Chil. I, No. 42, 110 sq, No. 41, 105—109; *Dölger*, Reg. IV, No. 2634, 2416; *Ферјанчић*, Михајло IX, 350. Сличног карактера је и хрисовуља из октобра 1319 (cf. Actes de Chil. I, No. 49, 120—122; *Dölger*, Reg. IV, No. 2639) којом Михајло IX потврђује Хиландару многе поседе, а која је по тексту иста са хрисовуљом Андроника II из октобра 1319. године. Cf. Actes de Chil. I, Ho. 49, 120—122; *Dölger*, Reg. IV, No. 2432; *Ферјанчић*, Михајло IX, 350.

108 Преглед тих спомена *Ферјанчић*, Михајло IX, 351 сл.

109 *Dölger*, Facsimiles col. 34.

110 *Ферјанчић*, Михајло IX, 353 сл.

111 *Баришић*, Константин Порфирогенит 54, н. 25.

љама без обзира да ли су потврдног или даровног карактера.[112] Са друге стране неки документи сведоче о особитим савладарским правима Михајла IX. То је, пре свега, већ апострофирана повеља Ивирону (август 1310) која, по нашем мишљењу, представља самосталну хрисовуљу. Важна је и простагма Хиландару из децембра 1320, први документ те врсте потекао од једног савладара а потписан менологемом, односно месецом и индиктом, како су чинили и главни царевн. Јер, према подацима византијских историчара Андроник Палеолог је новембра 1272. добио од оца цара Михајла VIII право да издаје прсстагме, али је морао да их потписује пуним именом, а не да ставља менологем, како је то чинио главни цар. Очигледно је да су се у међувремену до крунисања Михајла Палеолога (1294) права сацара у односу на простагме прсменила, јер он ту врсту повеља, баш као и главни цар, не потписује, већ само ставља менологем.

Историја савладарства доба Палеолога лепо се огледа и у каријери Андроника III Палеолога, бунтовног унука цара Андроника II. Андроник III је био први син Михајла IX Палеолога и Марије, а према подацима Јована Кантакузина рођен је 1296. године.[113] Почеци његове савладарске каријере нису сасвим јасни, јер о томе постоје само посредни подаци. О проглашењу Андроника III за василевса расправљао је Ф. Делгер, наводећи податак Нићифора Григоре да је он 6840 (1332) имао 36 година, па је из тога закључио да је 1316. са 20 година добио титулу василевса, али не и автократора.[114] Полазећи од ових претпоставски угледног немачког византолога, који је касније изнео и друго мишљење,[115] неки истраживачи су прецизније одређивали да је Андрониково проглашење за василевса обављено фебруара 1316. године.[116] Напредак у одређивању тачне хронологије тог чина учинила је Е. Христофилопулу, исправивши тиме своје раније датовање. Обратила је пажњу на повељу манастира Кутлумуша (фебруар 1313) у којој се спомињу Андроник II са супругом Ирином и Михајло IX са супругом Маријом као василевси и автократори, а Андроник III само као василевс. Полазећи од тога, она је закључила да је фебруар 1313. сигуран terminus ante quem Андрониковог проглашења за василевса.[117] Љ. Максимовић је такође обратио пажњу на податке

---

[112] Да је Михајло IX Палеолог имао право на титулу автократора веровао је *Остроїорски*, Автократор 118 (= Сабрана дела IV, 300). Анализом потписа повеља то је поткрепила и *Христофилоїулу*, 'Εκλογή 187, н. 2.

[113] Cant. I, 17; *Papadopulos*, Genealogie No. 68, 43.

[114] Greg. I, 474. Јован Кантакузин говори о заклетвама датим априла 1321. царевима Андронику II, Михајлу IX и Андронику III Палеолозима, што се свакако односи на време пре 1318. године, јер је Андроник III споменут без жене Ирине од Брауншвајга. Cf. Cant. I, 16; *Љ. Максимовић*, О времену проглашења Андроника III Палеолога за цара, ЗРВИ 16 (1975) 120. Ту хронологију прихватају: *Dölger*, Facsimiles col. 34; *idem*, Die Urkunden des Johannes-Prodromos Klosters, bei Serrai, Sitzungsberichte d. Bayer. Akad. d. Wiss, Philos-hist. Abt. 9 (1935) 19, n. 1; *idem*, Mitkaisertum 138, n. 27 (= Byz. Diplomatik 120, n. 27); *Laiou*, Andronicus II 285.

[115] *Dölger*, Schatzk. No. 7, 39—42 каже да је Андроник III проглашен за василевса фебруара 1314. године. То усваја *Христофилоїулу*, 'Εκλογή 236.

[116] *Papadopulos*, Genealogie No. 68, 43; *Bosch*, Andronikos III, 9, n. 2.

[117]. Actes de Kutlumus, ed. *P. Lemerle*, Paris 1945, No. 8, 51—53; *Христофилоїулу*, Πρόβλημα 387 сл. Исти аутор (*Христофилоїулу*, 'Εκλογή 188, н. 3) верује да се натпис из цркве Успења Богородице код Драча односи на Андроника III као василевса (Андроник у Христу Богу верни василевс Ромеја Комнин, Дука, Анђео Палеолог,

ове повеље као доње временске границе Андрониковог проглашења за василевса, али је настојао да одреди и terminus post quem тог значајног чина. Упозорио је на околност да Георгије Пахимер, који описује збивања до 1308. године, и који је добро обавештен о приликама у царској породици, не спомиње Андроника III као василевса, нити говори о његовом проглашењу. Из тога Љ. Максимовић закључује да је Андроник III проглашен за василевса између 1308. и фебруара 1313. године.[118]

Ако је извесно да је млади Андроник III још за живота оца Михајла IX проглашен за василевса и тако постао други савладар деде Андроника II, временски се тачно може одредити време његовог крунисања за василевса, чиме је добио сва права која су припадала сацаревима XIV века. Познато је да је млади и немирни Андроник III, окружен младим великашима једномишљеницима, у пролеће 1321. почео грађански рат против деде Андроника II Палеолога. Та борба је са прекидима вођена до маја 1328, када је Андроник III успео да преузме престо. Не улазећи у описивање овог дугог и за царство погубног унутрашњег рата, само ћемо напоменути да је у једном од његових предаха Андроник III Палеолог стекао круну василевса.

Та свечаност, обављена у цркви св. Софије 2. фебруара 1325. године,[119] детаљно је описана у делу Јована Кантакузина, али је одавно уочено да је у питању општији опис церемоније који се у многим детаљима подудара са оним из дела Псеудо Кодина. Старији истраживачи су претпостављали да је Псеудо Кодин преузео овај опис из дела цара писца.[120] Недавно је Г. Фатурос поновио констатацију да Јован Кантакузин овде не описује специјално крунисање Андроника III, већ уопште царско крунисање свог времена, али је сматрао да су описи Псеудо Кодина и цара писца настали независно и да почивају на једном званичном опису царског крунисања.[121] Други савремени историчар Нићифор Григора краће описује ово крунисање, посветивши му само неколико редова.[122] Дакле, асно је да је 2. фебруара 1325. године Андроник III Палеолог крунисан за василевса и сацара, али сматрамо да се из уопштеног описа Јована

син Михајла, новог Константина Комнина, Дуке, Анђела, Палеолога). Чини се да презимена ранијих царских породица, као и епитет новог Константина за Андрониковог оца пре говоре да се овде ради о Михајлу VIII Палеологу и његовом сину и савладару Андронику.

118 *Максимовић*, О проглашењу 120 сл.

119 Поред Јована Кантакузина и Нићифора Григоре (2. фебруар VIII индикта) Кратка хроника о догађајима до 1352. региструје да је 2. фебруара IX индикта 6833. године василевс Андроник Палеолог крунисан у цркви св. Софије. Cf. *Schreiner*, Kleinchroniken I, 77, No. 15, II, 231. Анонимни аутор је очигледно погрешио у индикту.

120 В. нпр. *V. Parisot*, Cantacuzène, homme d'etat et historien, Paris 1845, 20; *Heisenberg*, Geschichte und Literatur 89.

121 Johannes Kantakuzenos, Geschichte, übersetzt und erlautert von *G. Fatouros* und *G. Krischer*, Stuttgart 1982, 270—2, n. 263. При томе се аутор позива на речи самог Јована Кантакузина који на крају опширног описа (II, 204) наглашава да је на сличан начин да се обављено и крунисање василевса Андроника III Палеолога. Такође напомиње у уопштеном опису Јована Кантакузина спомињу жена и отац будућег цара, што се не слаже са породичном ситуацијом Андроника III почетком 1325. године.

122 Greg. I, 373. Он описује да је, када су Андроник II и Андроник III јахали према цркви св. Софије стари цар пао с коња који је посрнуо у једној великој бари, што су присутни протумачили као рђаво знамење.

Кантакузина и неколико редова Нићифора Григоре, не могу стварати конкретни закључци о току ове церемоније.[123]

Као и у претходним случајевима сацарева из куће Палеолога, настојаћемо да и на примеру Андроника III одредимо његова права пре свега на основу повеља, сачуваних у приличном броју. Неке њихове оцене дао је још Ф. Делгер, напоменувши да је Андроник III у првим годинама савладарства издавао само потврдне повеље које су понављале одлуке даровних аката Андроника II и Михајла IX Палеолога. До 1320. године Андроник III је потписивао повеље само као василевс, а после очеве смрти је почео да употребљава и титулу автократора.[124] Покушаћемо да исправност тих закључака проверимо на повељама сацара Андроника III.

Прва његова савладарска повеља потиче из јула 1317. године; то је хрисовуља Хиландару која потврђује право на бројне поседе, а на почетку се каже да су на молбу српског краља Милутина издате хрисовуље Андроника II и Михајла IX, па су монаси сада желели да имају и хрисовуљу Андроника III. Документ има све одлике хрисовуље, а на крају текста је потпис „Андроник у Христу Богу верни василевс Ромеја Палеолог."[125] Марта 1319. издата је нова хрисовуља Андроника III Хиландару која на почетку каже да је Андроник II Палеолог на молбу краља Милутина даровао манастиру нека села на Струми; после тога је настала повеља Михајла IX Палеолога, а затим и ова хрисовуља Андроника III на којој је он потписан са титулом василевса.[126] Јуна 1321. Андроник III је издао хрисовуљу Хиландару, коме се потврђују разни поседи. Иако Ф. Делгер наглашава да је то потврда раније хрисовуље Андроника II

---

[123] То чини *Христофилопулу*, 'Εκλογή 189 и Πρόβλημα 496, сматрајући да се опис Јована Кантакузина ипак разликује од Псеудо Кодиновог. Она обраћа пажњу на то да обојица историчара кажу да је Андроник тада крунисан, а из њиховог описа закључује да су у церемонији заступљени проглашење и миропомазање.

[124] *Dölger*, Facsimiles col. 34. Исти аутор наглашава да је титула автократора припадала „nur dem zum Mitkaiser ernannten nächsten präsumptiven Thronfolger". Те констатације је поновио и *Осшроіорски*, Автократор 120 сл. (= Сабрана дела IV, 301).

[125] Новије издање *Dölger*, Schatzk. No. 7, 39—42 са напоменом да је Андроник III Палеолог потписан као василевс јер је био други савладар после оца Михајла IX који је као први савладар имао право на титулу автократора. Cf. *Dölger*, Reg. IV, No. 2649, где је омашком наведено да је то повеља бр. 6 у споменутом издању. У историји Псеудо Сфанцеса сачуван је текст хрисовуље становницима Монемвасије са датумом новембар XV индикта 6825 (1316) и потписом „Андроник у Христу Богу верни василевс и автократор Ромеја Дука, Анђео, Комнин, Палеолог. Cf. G. Sphrantzes, ed. *V. Grecu*, Bucarest 1966, 538—542; Dölger, Facsimiles No. 26, col. 34 (cf. BZ 34, 1934, 126 sq.) је најпре посумњао у веродостојност текста и датума повеље; претпоставио је да је настала 1336. године за време самосталне владе Андроника III Палеолога (то прихвата и *Христофилопулу*, Πρόβλημα 390). Чини се да је *Dölger*. Reg. IV, No. 2383 умесно исправио раније мишљење: поверовао да је Макарије, митрополит Монемвасије, аутор овог историјског списа, располагао са веродостојним текстом хрисовуље, чији је датум тачно пренео. Зато је Ф. Делгер под знаком сумње хрисовуљу приписао Андронику II Палеологу.

[126] Actes de Chil. I, 43, 112 sq.; *Dölger*, Reg. IV, No. 2650. По карактеристикама слична је и хрисовуља Андроника III (октобра 1319), потврдна повеља која је, као и претходне Андроника II и Михајла IX Палеолога, настала на молбу краља Милутина; на крају је потпис „Андроник у Христу Богу верни василевс Ромеја Палеолог". Cf. Actes de Chil. I, No. 50, 123—125; *Dölger*, Reg. IV, No. 2651. *Христофилопулу*, Πρόβλημα 388—390 сматра да ове потврдне повеље, потписане само са титулом василевса, потичу из првог периода савладарства Андроника III, када је још био жив и његов отац Михајло IX који је као први савладар имао право на титулу автократора.

Палеолога, у тексту нисмо нашли позивање на тај ранији акт; хрисовуља је значајна јер има потпис „Андроник у Христу Богу верни василевс и автократор Ромеја Палеолог."[127] За нас је занимљива и хрисовуља Андроника III од јуна 1321. манастиру св. Јована Продрома код Сера. У тексту се каже да су монаси молбом краља и краљице Србије (Милутина и Симониде) добили хрисовуљу Андроника II са потврдом поседа, а да је сада о томе издао хрисовуљу и Андроник III; на крају документа је његов потпис са титулама василевса и автократора.[128]

Из јуна 1321. потиче и простагма сацара Андроника III манастиру св. Николе у Каменикији код Сера, задужбини јеромонаха Теодора Мелисина; њоме се потврђују одлуке простагми Андроника II и Михајла IX Палеолога, а ради се о метосима и кућама који треба да остану слободни од права митрополита у Серу.[129] Међу повељама које се приписују Андронику III треба навести и хоризму (август 1321) синовима покојног Александра Еврипиота који је раније заменио поседе са покојним деспотом Јованом Палеологом. О томе су издате простагме τοῦ τε αὐθέντου καὶ πάππου τῆς βασιλείας μου τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ ἁγίου μου αὐθέντου καὶ βασιλέως τοῦ πατρὸς αὐτῆς, а ова хоризма је требало да те поседе потврди синовима покојног Александра Еврипиота. На крају се налази менологем са ознаком месеца августа IV индикта.[130] Из септембра 1321. потичу још три значајна акта сацара Андроника III Палеолога Хиландару. Први од њих — хрисовуља потврђује манастиру бројне поседе, а на почетку се наглашава да је српски краљ тражио потврдну повељу Андроника II, па онда и сличну хрисовуљу и од самог Андроника III Палеолога.[131] Ф. Делгер је тачно уочио да је ова хрисовуља истог садржаја као и она из октобра 1319. године, али није регистровао значајну разлику у потписима: на хрисовуљи из 1319. Андроник III је потписан само као василевс, док је на овој из септембра 1321. потписан као василевс и автократор. Друга хрисовуља Андроника III из тог времена односи се на хиландарски пирг коме се дарују поседи у околини Јерисоса. То даро-

---

[127] Actes de Chil. I. No. 61, 143—145; *Dölger*, Reg. IV, No. 2654.

[128] *A. Guillou*, Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée, Paris 1955, No. 10, 56—59; *Dölger*, Reg. IV, No. 2659. *Христофилопулу*, Ἐκλογή 188, н. 3 је најпре посумњала да је титула автократора стајала у потпису Андроника III, већ да је њу унео каснији преписивач монах Нићифор. Користећи нове податке о повељама овог манастира (cf. *I. Dujčev*, Le cartualaire A du monastère de Saint Jean-Prodrome sur le Mont Ménécée, REB 16, 1958, 169—171), она закључује да је титула автократора била и у старом препису повеље из друге половине XIV века. Cf. *Христофилопулу*, Πρόβλημα 390.

[129] Actes de Chil. I, No. 64, 150 sq.; *Dölger*, Reg. IV, No. 2656. Јуна 1321. Андроник III је издао простагму Хиландару а на молбу игумана Гервасија којом се манастиру даје право да напаса стада у селима око Вардара. На почетку повеље Андроник III се позива на несачувану простагму истог садржаја цара Андроника II. Cf. Actes de Chil. I, No. 65, 151 sq.; *Dölger*, Reg. IV, No. 2657. Из јуна 1321. потиче простагма Андроника III јеромонаху Симону коме се дарује земља од 400 модија са 15 парика; текст документа се позива на простагму истог садржаја Андроника II. Cf. Actes de Chil. I, No. 66, 152 sq.; *Dölger*, Reg. IV, 2658.

[130] Actes de Chil. I, No. 68, 154 sq.; *Dölger*, Reg. IV, No. 2662 је посветио доста пажње хронологији повеље: сматра да је издата септембра 1321. и да према томе потиче од сацара Андроника III Палеолога. Запажа чудну околност да је изостао епитет покојни за Андрониковог оца Михајла IX, који је умро још октобра 1320. године, али то тумачи чињеницом да је у питању препис документа.

[131] Actes de Chil. I, No. 71, 160—162; *Dölger*, Reg. IV, No. 2663.

вање је учинио Андроник II, чија се хрисовуља спомиње у тексту, али су монаси желели да о томе добију и хрисовуљу сацара Андроника III. У питању је кратка хрисовуља, истог садржаја као и она главног цара из септембра 1321, а на крају је потпис Андроника III са титулама василевса и автократора.[132] Чини се да је из ове групе значајна трећа хрисовуља (септембар 1321) издата јеромонаху Калинику. Он је поседовао манастирић св. Николе у Каменикији код Сера о чему је имао хрисовуљу Андроника II Палеолога (септембар 1321), али је сада желео да посед дарује Хиландару, па је тражио да добије хрисовуљу Андроника III која би потврдила да је манастирић ослобођен од било каквог потраживања државе и серске митрополије. Хрисовуља Андроника III, потписана са титулама василевса и автократора, одаје утисак самосталног документа који доноси конкретне одлуке о статусу поседа јеромонаха Калиника.[133]

До сада смо посматрали документе Андроника III Палеолога из времена пре почетка 1325. године, када је од деде Андроника II крунисан за сацара, при чему је добио и право на титулу автократора. Зато са друге стране ваља погледати и повеље које је Андроник III издавао као крунисани сацар између фебруара 1325. и маја 1328. године. Из јуна 1326. потиче простагма Алексију Цамплакону, великом чаушу и кефалији Сера. Ту се потврђују пореске повластице поседа манастира св. Јована Продрома на Меникејској гори код Сера, а издавач се доста уопштено позива на хрисовуље и простагме ранијих царева, као и конкретно на простагму Андроника II Палеолога.[134] Међу савладарским актима Андроника III свакако треба навести простагму (хоризму) од августа 1327, упућену протовестијару Андронику Кантакузину. Ради се о поседу Моноспитон вредности 24 перпере који је некада био својина манастира св. Јована Продрома на Менихејској гори, али је у току грађанског рата припао Нићифору Мартину. Сада се имање враћа манастиру а повеља о томе, потписана само менологемом (август X индикта) такође одаје утисак самосталног акта.[135] Од сацара Андроника III потекла је и хрисовуља манастиру Зографу (март 1328) са потврдом поседа на Струми

---

132 Actes de Chil. I, No. 73, 164 sq.; *Dölger*, Reg. IV, No. 2664.

133 Actes de Chil. I, No. 75, 166 sq.; *Dölger*, Reg. IV, No. 2665, који не уочава да се хрисовуља Андроника III донекле разликује од претходне повеље Андроника II, издате такође септембра 1321. године. Међу савладарским актима Андроника III налази се и хрисовуља од децембра 1324. која на молбу игумана Герасија потврђује Хиландару метох у Лушцу заједно са париком Пријом, као и воденицу код Хандака. Cf. Actes de Chil. I, No. 102, 212 sq.; *Dölger*, Reg. IV, No. 2676 сматра да је повеља фалсификат, па је зато нисмо узели у обзир. Cf. *M. Živojinović*, Chantax et ses moulins, ZRVI 23 (1984) 120.

134 *Guillou*, Jean Prodrome No. 20, 77 sq.; *Dölger*, Reg. IV, No. 2682. Текст простагме о истој ствари Андроника II је знатно шири и објашњава читав предмет. Cf. *Guillou*, Jean Prodrome No. 19, 74—76; *Dölger*, Reg. IV, No. 2551.

135 *Guillou*, Jean Prodrome No. 22, 81—84; *Dölger*, Reg. IV, No. 2678. Постоје разлике у датирању документа: Ф. Делгер сматра да је издат августа 1325, а А. Гију августа 1327. године. За посматрање савладарских права Андроника III то нема већег значаја, јер повеља свакако потиче из времена после његовог крунисања за сацара (фебруара 1325), а пре преузимања престола маја 1328. године. *Dölger*, Facsimiles No. 43, col. 49 sq. је делимично издао хрисовуљни сигилион Андроника III (април 1328) којим се Теодору Калотету дарује посед ослобођен пореза и потраживања, а он може да га остави законитим наследницима. Значајно је да у овој повељи, потписаној менологемом, нема позивања на неки акт главног цара. Cf. *Dölger*, Reg. IV, No. 2707; *Острогорски*, Пронија 91—93 (= Сабрана дела I, 238—240).

и у околини Мелника, који се истовремено ослобађају од пореза и дажбина. На почетку документа се каже да је манастир имао хрисовуље Андроника II Палеолога о селу Превисти на Струми, а на крају се још једном спомиње његова повеља о имунитету манастирских поседа. Повеља има све одлике хрисовуље и потпис Андроника са титулама василевса и автократора.[136]

Све што је изнето о правима Андроника III Палеолога као сацара, нарочито примери његових повеља, заслужује посебну пажњу, јер пружа нова сазнања о савладарству. Пут младог цара Андроника III, оцртан подацима повеља, делимично је оцењен у неким ранијим истраживањима. Г. Острогорски је веровао да је он као други савладар за живота оца Михајла IX потписивао повеље само као василевс, а да је после очеве смрти (октобра 1320), поставши први савладар стекао право на титулу автократора, коју је и уносио у потписе повеља.[137] Међутим, верујемо да се промене у положају и титулатури сацара Андроника III, које су очигледно нашле одраза у потписима повеља, могу објаснити и другим разлозима. Окружен младим аристократима Андроник III је почео отворену борбу против конзервативног деде цара Андроника II, која је са прекидима трајала до маја 1328, када је окончана његовом победом; остарели Андроник II Палеолог оставио је престо и замонашио се под именом Антонија. Овде не можемо улазити у опис етапа овог дугог сукоба између две генерације са различитим концепцијама о државној политици, али сматрамо да су оне на неки начин одређивале савладарска права Андроника III Палеолога. О томе делимично сведоче типови његових повеља, као и титуле у њиховим потписима. Из анализе докумената канцеларије сацара Андроника III Палеолога могли смо да закључимо да је он до пролећа 1321. године потписивао хрисовуље са титулом василевса, што му је и приличило као другом савладару деде Андроника II. Од јуна 1321. у његовим хрисовуљама се јавља и титула автократора, која је од времена Михајла IX Палеолога (1294—1320) припадала првом сацару. Е. Христофилопулу је посматрала повеље Андроника III Палеолога и дошла до закључка да се појава титуле автократора у његовим потписима може довести у везу са Андрониковом борбом против деде. Млади Андроник III је титулом автократора желео да искаже права на царски престо.[138] Ми такође сматрамо да појачане титуларне амбиције Андроника III, исказане у потписима повеља, стоје у вези са збивањима у грађанском рату. Подсетили бисмо само на важну околност да је прва етапа те борбе окончана споразумсм у Региону (6. јуна 1321), када је на неки начин подељена територија царства између деде и унука. Стари Андроник II дсбио је Цариград са залеђем до Селимврије на обали Мра-

---

[136] Actes de Zographou, ed. *W. Regel*, Виз. врем. 13 (1906) No. 27, 61—64; *Dölger*, Reg. IV, No. 2704. У повељи се налазе спомени раније хрисовуље и простагме Андроника III Палеолога. Cf. *Dölger*, Reg. IV, No. 2703.

[137] *Остроіорски*, Автократор 120 сл. (= Сабрана дела IV, 301); *Dölger*, Facsimiles col. 34 наглашава да је за живота оца Михајла IX (до октобра 1320) Андроник III као василевс издавао потврдне хрисовуље истог садржаја са истовременим повељама Андроника II и Михајла IX Палеолога; сматра да је Андроник III издавао самосталне повеље и пре свог царевања (од маја 1328), али само када је био противцар деде Андроника II. До октобра 1320. он је повеље потписивао као василевс, а после очеве смрти је почео да употребљава и титулу автократора.

[138] *Христофилопулу*, Πρόβλημα 388—390.

морног мора, као и крајеве од Христопоља према западу; унук Андроник III добио је територије у Тракији, док је вођење спољне политике остало у рукама главног цара.[139] Полазећи од околности да се у потписима Андроника III титула автократора јавља од јуна 1321. године, верујемо да је то последица споразума у Региону који му је дао сасвим конкретна владарска права у делу дотада неподељене територије царства. Савремени историчари описују услове споразума између деде и унука, али углавном говоре о подели преосталих области царства. У знатно краћем опису Нићифор Григора се каже да је по том споразуму млади Андроник III требало да κατέχειν αὐτοκρατορικῶς τῆς Θρᾴκης ὅσον τὸ ἀπὸ Χριστουπόλεως ἄχρι τῶν περὶ τὸ Ῥήγιον προαυλίων καὶ προαστείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἅμα τὰ παρ' αὐτοῦ τοῖς περὶ αὐτόν διανεμηθέντα τῆς Μακεδονίας χωρίων.[140] Верујемо да је проширење права сацара Андроника III уследило после промена политичких прилика у царству, односно после споразума између њега и деде Андроника II у Региону 6. јуна 1321. године. Андроник III је већ тада стекао право на титулу автократора, а не тек после 2. фебруара 1325, када је крунисан за сацара деде Андроника II Палеолога. Одступања од уобичајених норми везаних за права сацара опет су била последица конкретних прилика у царству, а Е. Христофилопулу сматра да је 1325. године Андроник III Палеолог постао василевс автократор, тако да 24. маја 1328, када је после абдикације Андроника II Палеолога преузео престо у Цариграду нису ни предузимане нове церемоније око његове царске титуле.[141]

Даља историја савладарства у епоси Палеолога искомпликована је и прекидана дугим грађанским ратом, започетим после смрти цара Андроника III Палеолога (15. јуна 1341). У њеном проучавању треба оставити године борбе Јована Кантакузина за власт и престо (1341—1347) када је он званично признавао царска права младог Јована V Палеолога, чувајући маску легитимности. Такав став био је само последица добро смишљене политике узурпатора који није желео да изазива легитимистички расположене поданике царства. Међутим, његови политички планови били су сасвим јасни, јер је желео да од своје породице створи нову царску династију која би заменила Палеологе. За оцену ситуације у царству после 1347. године необично је значајан уговор који је 9. септембра 1349. године Византија закључила са Млечанима. Тај документ су потписали „Јован у Христу Богу верни василевс и автократор Ромеја Кантакузин" и „Јован у Христу Богу верни василевс и автократор Ромеја Палеолог," што показује да су тада у Цариграду практично постојала два цара.[142]

У остварењу плана Јована Кантакузина да од своје породице створи нову династију важно место имао је по тадашњим државноправним нормама његов најстарији син Матија, који је требало да добије титулу цара и положај савладара. Не улазећи у објашњење сложених односа

139 Преговоре и споразум описује Јован Кантакузин, а знатно сажетије и Нићифор Григора. Cf. Cant. I, 116 sq.; Greg. I, 321. О самом споразуму cf. *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1963, 413; *Bosch*, Andronikos III, 24 sq.; *Максимовић*, Генеза апанажа 106 сл.

140 Greg. I, 321.

141 *Христофилопулу*, Ἐκλογή 189.

142 *Dölger*, Facsimiles No. 13, col. 18—19; *Dölger*, Reg. V, No. 2952.

Јована Кантакузина са синовима Матијом и Манојлсм, ксји су се пре свега компликовали због питања положаја Јована V Палеолсга, подсетићемо да је он исказивао забринутост због положаја најстаријег сина. У опису свог царског крунисања у Адријанопољу (26. маја 1346), које је обавио јерусалимски патријарх Лазар, цар писац каже да су људи из његове околине захтевали да сина Матију постави за василевса. Тај захтев су правдали потребом да им неко царује, ако би Јован Кантакузин умро, или ако би му се нешто десило. Цар писац каже да је исказао захвалност за такво понашање према њему, али да ипак није тада одлучио да им изађе у сусрет, правдајући то оклевање обзирима према младом цару Јовану V Палеологу.[143] Положај Матије Кантакузина није се знатније променио ни фебруара 1347, када је његов отац успео да уђе у Цариград и да постане господар царства. Вероватно под притисксм јавног мнења, наклоњеног Матији, Јован Кантакузин је чинио разне кораке не би ли некако регулисао његов статус. Године 1347. доделио му је област између Дидимотике и предграђа Христопоља која се у унутрашњост Тракије простирала до тврђаве Ксанти.[144] Из тих дана потиче познати податак самог Јована Кантакузина да је Матија добио неодређени ранг између титуле цара и деспота, какав је за владе Михајла VIII Палеолога имао његов син Константин.[145] Да односи у породици Кантакузина нису били добри сведочи и похвално слово Николе Кавасила Матији Кантакузину, писано по свој прилици непосредно после његовог крунисања за автократора. Аутор је пун дивљења према особитим Матијиним квалитетима, али каже да је он, упркос осведоченим врлинама, имао стрпљења да чека царску круну, јер је од непријатеља био потиснут у други план. Све је то Матија Кантакузин трпео, не гледајући у томе личну несрећу и чекајући да му те врлине осигурају круну.[146]

Став Јована Кантакузина према сину Матији променио се тек после његовог коначног разилажења са зетом Јованом V Палеологом, који је из Солуна, подстицан од Кантакузинових непријатеља, желео да оствари своја царска права. Цар писац каже да су 1353. године после покушаја Јована V да уз помоћ ђеновљанских галија уђе у Цариград, одани великаши поново тражили да сина Матију најзад прогласи за цара: Јован Кантакузин им је признао да траже праведну ствар, али је напсменуо да се у уговору са царицом Аном Савојском обавезао да ће владати у име младог Јована V, коме ће после његове смрти и припасти сва власт над Ромејима. Сада је све остало неостварено због деловања противничке стране, па се Јован Кантакузин пита да ли има смисла да се он држи закљученог уговора. Због тога је отишао патријарху Калисту у манастир Богородице Одигитрије да му изложи ствари око односа са Јованом V Палеологом и сином Матијом, а и да од њега чује суд о читавој ствари. Патријарх је одложио одлуку за три дана и обећао је да ће

---

143 Cant. II, 565—568; *Raybaud*, Gouvernement 75; *D. Nicol*, The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), Washington 1968, 109, No. 24.

144 Cant. III, 33; Greg. II, 806; *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1946, 200 sq.; *Nicol*, Kantakouzenos 110; *Barker*, Appanages 111; *Максимовић*, Генеза апанажа 133 сл.

145 Cant. III, 33; *Ферјанчић*, Деспоти 13; *Nicol*, Kantakouzenos 109 sq., No. 24; *Максимовић*, Генеза апанажа 133 сл.

146 *M. Jugie*, L'éloge de Mathieu Cantacuzène par Nicolas Cabasilas, EO 13 (1910) 338—343.

дођи у царску палату да је саопшти. Калист није одржао обећање, већ је седмог дана отишао у манастир св. Маманта и цару јавио да се неће враћати у царске и патријаршијске одаје, ако му не положи заклетву да Матију никада неће прогласити за цара.[147] Јован Кантакузин тврди да је био веома жалостан због поступка патријарха и да је безуспешно покушавао да се са њим споразуме, а затим описује да су му поново дошли угледни људи (τῶν συγκλητικῶν καὶ τῶν εὐγενεστέρων καὶ ὅσοι τοῦ στρατιωτικοῦ καταλόγου) и једнодушно тражили да Матију прогласи за цара. У дугачком слову Јован Кантакузин им је изнео историју односа са царицом мајком Аном Савојском и Јованом V Палеологом све до његовог одласка на Тенедос и покушаја да уђе у Цариград. Јован Кантакузин каже да је тада одлучио да у присуству свих достојанственика прогласи у царској палати сина Матију за цара, да му с буче црвене ципеле и на главу стави шешир украшен драгим камењем и бисерима, како доликује царевима. Наредио је да се Матијино име спомиње у акламацијама и приликом празника, а забранио је да се то чини са именом Јована V Палеолога. Овде се Јован Кантакузин још једном правда да је намеравао да престо остави зету Јовану V, али да га је он својим поступцима приморао да ту одлуку промени и да за цара прогласи сина Матију. Занимљиво је да цар писац одмах напомиње да је Ана Савојска и даље спомињана као царица, а млади Јован V као цар.[148] Други савременик Нићифор Григора краће описује ове догађаје, али се његова верзија у суштини поклапа са опширнијим описом цара писца. После сукоба са патријархом Калистом, наклоњеним младом цару Јовану V Палеологу, који је одлучио да напусти свој трон, Јован Кантакузин је уздизањем на штит у царској палати прогласио сина Матију за цара.[149]

Опис перипетија око савладарске титуле Матије Кантакузина налази се и у недавно објављеном спису о детронизацији патријарха Калиста (1353). Ту се такође каже да је Јован Кантакузин желео да Матију прогласи за цара, али да се томе успротивио Калист који је после разговора са царем одлучио да се повуче у манастир св. Атанасија, одакле је и даље обављао своје пастирске дужности. Уз њега су били сви архијереји које је Јован Кантакузин позивао да би их испитао шта мисле о његовом плану да Матију прогласи за цара. Аутор списа каже да је цар позвао и њега и да му је он рекао да је цар и наследник престола Јован V Палеолог још жив, као и да га је подсетио на заклетве међусобно положене на споразум са зетом и царем. Затим се наглашава да је Јован Кантакузин уз подршку сената и војске прогласио Матију за цара и да је истовремено забранио да се спомиње име Јована V Палеолога. Особнто је занимљив пасус описа који говори да је Јован Кантакузин то урадио без сагласности синода, а да је затим сазвао његове чланове и објаснио им разлоге за овакав поступак, рекавши да је избор цара ствар сената и војске, а не синода, патријарха или цркве који само треба да потврде жеље ових фактора.[150]

---

[147] О томе детаљно говори сам Јован Кантакузин. Cf. Cant. III, 257—259.

[148] Cant. III, 260—270. Cf. *Nicol*, Kantakouzenos 113, No. 24; *A. Failler*, La déposition du patriarche Calliste Ier (1353), REB 31 (1973) 87 sq.

[149] Greg. III, 188 каже да се тада управо завршавало пролеће.

[150] *Failler*, Déposition 27—35.

Извесно је да је овим чином Јован Кантакузин учинио први корак у уздизању сина Матије за савладара и цара; он је најпре проглашен за василевса о чему постоје извесни хронолошки подаци. Сам Нићифор Григора каже да се све то збило крајем пролећа 1353, а једна Кратка хроника као хронологију даје пролеће VI индикта 6855 (1353).[151] На основу тога је констатовано да је Матија Кантакузин априла 1353. проглашен за василевса.[152] Међутим, Јован Кантакузин је знао да му у уздизању Матије за цара и савладара предстоји још један важан корак — крунисање који је привремено морао да одложи док се не реши питање сукоба са патријархом Калистом. Овде не можемо детаљно описивати његове покушаје измирења са патријархом који су потрајали до средине августа 1353. године, када је Калист, одбивши све цареве предлоге, одлучио да се повуче. Нови патријарх Филотеј Кокинос, који је пре тога био митрополит Хераклеје, пристао је да изађе у сусрет жељи Јована Кантакузина.[153] Крунисање Матије Кантакузина доста кратко описује сам цар писац који каже да је церемонија обављена у цркви Богородице Влахерне: том приликом су Јован Кантакузин и патријарх Филотеј крунисали Матију и његову жену.[154] Опис Нићифора Григоре је нешто потпунији и садржајнији: он наглашава да је том приликом Матија Кантакузин добио τὸ διάδημα αὐτοκρατορικὸν коју му је на главу ставио сам Јован Кантакузин, а да је патријарх Филотеј по обичају обавио миропомазање.[155] Излагање двојице савремених историчара не даје прецизну хронологију овог значајног чина; само се показује да је он обављен убрзо после промене на патријаршијском престолу, јер је нови патрнјарх Филотеј пристао да крунише Матију Кантакузина. Време Матијиног крунисања може се разабрати захваљујући његовом потпису на хоризми придодатој уз томос синода из августа 1351. године који је прогласио ваљаност исихастичког учења. Хоризму датирану са фебруаром 1354. године Матија је потписао као Ματθαῖος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων Ἀσάνης ὁ Καντακουζηνός.[156] Одавно је уочено да овај документ има двоструко значење: с једне стране показује да је фебруара 1354. Матија већ био крунисан за сацара оца Јована Кантакузина, а са друге потврђује већ изречену констатацију да су у доба Палеолога крунисани сацареви носили и титулу автократора.[157] Недавно је А. Фајер желео

---

[151] *Schreiner*, Kleinchroniken I, 181, No. 10.

[152] *Христофилопулу*, Ἐκλογή 196; *Schreiner*, Kleinchroniken II, 282 sq.; *Nicol*, Kantakouzenos 113, No. 24. *Failler*, Déposition 90 сматра да је проглашење Матије обављено око 15. априла 1353. године.

[153] За преглед тих догађаја cf. *Failler*, Déposition 87—103.

[154] Cant. III, 275 sq.; *P. Lemerle*, Le tomos du concile de 1351 et l'horismos de Matthieu Cantacuzène, REB 9 (1951) 62.

[155] Greg. III, 204. Чин миропомазања спомиње и Јован Кантакузин (Cant. III, 269 sq.), описујући настојања да наговори патријарха Калиста да крунише његовог сина Матију. На основу тих елемената *Raybaud*, Gouvernement 72 сматра да је миропомазање имало особити значај у церемонији крунисања за владе Јована Кантакузина.

[156] *Lemerle*, Tomos du concile 58 sq.; *Dölger*, Reg. IV, No. 3014. Сачуван је и златан печат са сличним натписом „Μανθαῖος ἐν Χριστῷ αὐτοκράτορ Ἀσάνις ὁ Καντακουζηνός". Печат је погрешно прикачен уз повељу Јована V Палеолога из 1342. године. Cf. *Dölger*, Schatzk. No. 119, 327; *Nicol*, Kantakouzenos 120.

[157] *Lemerle*, Tomos du concile 62 sq. који сматра да је Матија Кантакузин потписао томос у цркви Богородице Влахерне. Cf. *Христофилопулу*, Ἐκλογή 196; *Raybaud*, Gouvernement 76; *Nicol*, Kantakouzenos 144, No. 24.

да придода још неки доказ овој јасној и прихваћеној хронологији крунисања Матије Кантакузина, па региструје да су Јован Кантакузин и син му Матија први пут наведени као цареви у патријаршијском акту из априла 1354. године.[158] Ту се говори о послушности пастве према митрополиту Перитеориона, који је рођен у Цариграду, где је стекао наклоност παρὰ τῶν κρατίστων καὶ ἁγίων μου αὐτοκρατόρων. Чини се да је ово навођење сасвим уопштено и да се из њега не могу извлачити одређени закључци, а уосталом споменути потпис на томосу сабора из 1351, стављен 1354. године, јасно одређује време крунисања Матије Кантакузина за сацара.

Све што је речено о каријери Матије Кантакузина показује да је његово царско крунисање проистекло из специфичних прилика ривалства и борбе за власт две породице, Палеолога и Кантакузина. Узурпатор Јован Кантакузин се дуго чувао да се ромејским поданицима не огласи као противник законите династије и њеног настављача Јована V Палеолога. Маску легитимности он је чувао до последњих могућих граница, а оставио је тек у тренутку када је његов зет Јован V показао своје политичке амбиције усмерене ка елиминацији породице Кантакузина из Цариграда. Најважнији корак у учвршћењу властите породице на престолу било је проглашење и крунисање Матије Кантакузина за василевса и сацара.

После адбикације Јована Кантакузина (новембра 1354) сву власт у царству су поново преузели Палеолози у личности Јована V. Поучен рђавим успоменама из младости, он је одлучио да одреди савладара, гледајући у томе један од начина учвршћења своје породице на престолу. Ваља нагласити да за владе оца Андроника III Палеолога (умро 15. јуна 1341) Јован V, који је рођен 1332, није био проглашен нити крунисан за сацара. Из брака са Јеленом Кантакузин Јован V је имао више деце

---

[158] MM I, 331 sq.; *Failler*, Déposition 100. n. 21. За нашу тему занимљива је и простагма из 4. јануара VII индикта која Лаври св. Атанасија потврђује разне поседе, а о којој су изречена различита мишљења. Полазећи од чињенице да се у тексту говори о изгубљеним простагмама „τῶν ἁγίων μου αὐθέντων καὶ βασιλέων τοῦ τε πάππου καὶ θείου τῆς βασιλείας μου τῶν ἀοιδίμων καὶ μακαριτῶν". Г. Острогорски је сматрао да је простагма потекла од Јована VIII Палеолога, који је једини међу царевима XIV—XV века имао стрица покојног цара, односно Андроника IV, преминулог 1385. године, он повељу датира у децембар 1428. године. Cf. *G. Ostrogorsky*, Autour d'un prostagma de Jean VIII Paléologue, ЗРВИ 10 (1967) 63—85, где је сажета и ранија дискусија. Недавно је N. Oikonomidès, Ἕνα πρόσταγμα τοῦ Ματθαίου Καντακουζηνοῦ (4. Δεκεμβρίου 1353), Σύμμεικτα 3 (1979) 53—62 поново расправљао о овом документу. Остао је у уверењу да он потиче од Матије Кантакузина и да је издат 4. децембра 1353, дакле после његовог крунисања за сацара. У тражењу доказа за ово датирање аутор полази од менологема који се по њему сасвим разликује од познатих примера на простагмама Јована VIII Палеолога (април 1432. и октобар 1445). Под царем дедом Матија Кантакузин је подразумевао Михајла IX Палеолога, а под царем стрицем Андроника IV, кога и Јован Кантакузин назива братом. У новом издању повеља Лавре св. Атанасија изнета су раније мишљења о овом акту, укључујући и најновије Н. Икономидиса, али су издавачи ставили акт под знаком питања ипак као простагму Јована VIII Палеолога, издату 4. децембра 1428, нагласивши да „cette attribution ne nous semble pas encore exclue, ni qu'on puisse déjà tenir l'attribution à Matthieu Cantacuzène pour définitive". Cf. Actes de Lavra III, No. 166, 175—179.

од којих је најстарији био син Андроник, рођен 11. априла 1348. године.[159] Његова савладарска каријера од самог почетка намеће извесне проблеме, јер се из савремених извора не може разабрати када је он проглашен за сацара оца Јована V Палеолога.

Нићифор Григора каже да на прослави Недеље Православља (6. марта 1351) у цркви св. Софије омашком није споменуто име младог цара Андроника (τοῦ νέου βασιλέως 'Ανδρονίκου) и патријарха Исидора. Зато је царица Ана Савојска протестовала код Јована Контакузина, па је током следеће недеље грешка исправљена.[160] На овај податак који би сведочио о ранијој хронологији проглашења Андроника Палеолога за василевса, обратио је пажњу П. Шрајнер, закључивши да је он проглашен за цара између јуна и септембра 1350. године, јер су тада Јован Кантакузин и Јован V Палеолог отишли у Солун.[161] У опису збивања из следећих година постоје још неки подаци који би посведочили да је Андроник Палеолог рано стекао положај савладара и титулу василевса. Сам Јован Кантакузин у опису својих поступака у време нових сукоба између сина Матије и зета Јована V (1352) каже да је зету дозволио да оде у градове који су му припали у Тракији; младог цара је пратила супруга Јелена са најмлађим сином Манојлом, док су василевс Андроник и ћерка Ирина остали код бабе Ирине Кантакузин.[162] Јован Кантакузин описује како је упркос противљењу патријарха Калиста сина Матију одлучио да прогласи за цара (априла 1353); тада је он забранио да се у акламацијама спомиње име Јована V Палеолога, али је дозволио да се то чини са именом царице Ане Савојске и њеног сина Андроника.[163] На самом крају свог списа Јован Кантакузин каже да је 1364. године Јован V Палеолог упутио у цркву св. Софије василевса Андроника са братом деспотом Манојлом и сенаторима да присуствују другом рукоположењу Филотеја Кокиноса за патријарха.[164]

Мора се признати да се ови подаци о василевсу Андронику Палеологу могу разумети као извесна антиципација његовог каснијег проглашења за савладара. Први његов јасан спомен као савладара са титулом василевса потиче из синодског акта (17. августа 1355) који говори о Андрониковом браку са Кирацом, ћерком бугарског цара Јована Александра. Ту је младожења назван василевсом, на основу чега се и претпостављало да је пре издавања овог акта проглашен за очевог савладара и василевса.[165] О овом важном чину из живота младог Андроника Палеолога

---

[159] Тачан датум Андрониковог рођења даје Кратка хроника о збивањима до 1352. Cf. *Schreiner*, Kleinchroniken I, 85, No. 45; *P. Wirth*, Wann wurde Kaiser Andronikos IV. Palaiologos geboren, BZ 55 (1962) 38 користио је њено старо издање. На основу тада познатих података *Papadopulos*, Genealogie 85, No. 49 датирао је рођење Андроника IV Палеолога између фебруара и септембра 1348. године.

[160] Greg. III, 879 sq. У једној Краткој хроници се такође каже да је 1350. године Јован V Палеолог имао четири сина, од којих је Андроника прогласио за василевса, а Манојла одликовао чином деспота. Cf. *Schreiner*, Kleinchroniken I, 181, No. 13.

[161] *Schreiner*, Kleinchroniken II, 273, 276 sq.

[162] Cant. III. 238; *Христофилопулу*, 'Εκλογή 197.

[163] Cant. III, 269; *Христофилопулу*, 'Εκλογή 197 сл.

[164] Cant. III, 363; *G. Dennis*, The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica 1382—1387, Rome 1960, 12.

[165] MM I, 432 sq.; *Христофилопулу*, 'Εκλογή 197 сл.; *Dennis*, Reign of Manuel 12, 26, n. 1; *J. Barker*, Manuel II Palaeologus (1391—1425). A Study in Late Byzantine Statesmanship, New Brunswick, New Jersey 1969, 55 sq.; *Oikonomidès*, Πρόσταγμα 55.

расправљао је Ф. Делгер који је упркос доста јасним изворним подацима сумњао да је он пре августа 1376. године добио титулу василевса и савладара. Ту сумњу истакнути немачки византолог је поткрепио писмом папе Урбана VI из новембра 1367. године у коме је Јован V Палеолог наведен као „imperator Graecorum," а његов син Андроник само као „primogenitus magnifici viri Johannis Palaeologi."[166]

Упркос недоумицама исказаним у литератури, чини се да су ствари око савладарске титуле Андроника Палеолога доста јасне. Ако његове спомене као василевса у раним годинама, можемо протумачити као извесну антиципацију Јована Кантакузина, који је своје мемоаре писао знатно касније, спомен Андроника са титулом василевса у синодском акту од 17. августа 1355. сведочи да је он пре тога проглашен за очевог савладара. Е. Христофилопулу је веровала да је тај значајан корак Јован V Палеолог учинио после проглашења Матије Кантакузина за савладара (1353).[167] Та претпоставка делује убедљиво, иако верујемо да је Андроник постао василевс и очев савладар после новембра 1354, када је Јован V коначно самостално завладао царством после абдикације таста Јована Кантакузина.[168] Е. Христофилопулу је настојала да отклони и сумње Ф. Делгера, па је покушала да објасни и титуле које Јовану V Палеологу и његовом сину Андронику даје писмо папе Урбана VI из новембра 1367. године. Очигледно је да папска канцеларија није имала тачне представе о њиховим титулама: Јован V је назван само василевсом (imperator), иако му је као главном цару припадала титула автократора (moderator); тако је могла бити изостављена и титула василевса за младог Андроника Палеолога.[169]

Против сумње Ф. Делгера да је Андроник IV Палеолог пре августа 1376. носио титулу василевса говори белешка из грчког рукописа XIV века, чуваног у Универзитетској библиотеци у Базелу. Ту се каже да је маја XI индикта (1373) други цар Андроник (ὁ βασιλεὺς ὁ δεύτερος) кренуо из Деркоса, да је из Цариграда протерао оца Јована V Палеолога и да га је заробио у кули Аета.[170] Податак показује да је Андроник IV Палеолог пре маја 1373. године имао титулу василевса и био сацар Јована V, што је, како смо горе навели, постао априла 1353. или новембра 1354. године. У кодексу бр. 2062 Атинске националне библиотеке забележене су акламације у литургијама са споменом имена царева Јована V Палеолога са супругом Јеленом и Андроника IV са супругом Маријом.[171] Е. Велеш је ове акламације датирао у време између 1379. и 1383.

---

166 *F. Dölger*, Johannes VII. Kaiser der Rhomäer (1390—1408), BZ 31 (1931) 21, n. 2. Писмо папе Урбана VI цитирано према *O. Halecki*, Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des églises et pour la défense de l'Empire de l'Orient 1355—1375, Varsovie 1930, 367.

167 *Христофилопулу*, Ἐκλογή 197 сл.

168 Ту хронологију као да усваја *Dennis*, Reign of Manuel 12.

169 *Христофилопулу*, Ἐκλογή 198, н. 1.

170 *F. Dölger*, Zum Aufstand des Andronikos IV. gegen seinen Vater Johannes V im Mai 1373, REB 19 (1961) 328—332. Истакнути византолог је исправно уочио заблуду издавача каталога рукописа Базелске библиотеке да се овде говори о догађајима из 1328. године, односно о рату између Андроника II и Андроника III Палеолога. Ф. Делгер је недвосмислено показао да се овде описује први покушај Андроника IV да преотме престо оцу Јовану V Палеологу.

171 *O. Strunk*, The Byzantine Office at Hagia Sophia, DOP 9—10 (1956) 199; *E. Wellesz*, A History of Byzantine Music and Hymnography, Oxford 1961, 117 sq.

године, сматрајући да је само у том периоду владао мир између Јована V и Андроника IV Палеолога. Међутим, у светлу новијих истраживања о савладарској каријери Андроника Палеолога те акламације се могу датирати и раније између августа 1355 — када се василевс Андроник оженио Кирацом, ћерком трновског цара Јована Александра—и маја 1373, када је први пут устао против оца Јована V.[172]

Овом приликом не можемо описивати бурне односе између Јована V Палеолога и његовог најстаријег сина Андроника, који га је очигледно замењивао у Цариграду за време његових путовања у Угарску (1365—6) и Италију (1370—1). Иако се у тим приликама Андроник Палеолог није увек исправно држао, његов савладарски статус није промењен после повратка Јована V у Цариград.[173] У изворима друге половине XIV века има важних података који показују да је Андроник IV Палеолог сматран василевсом за читаво време до првог покушаја узурпације престола (1373). Тако Кратка хроника, настала око 1377, бележи да је маја 1373. цар односно василевс Андроник Палеолог подигао побуну против оца Јована V.[174] Изгледа да су промене у Андрониковом статусу наступиле тек после овог неуспелог покушаја да се домогне престола (пролеће 1373), јер је тада Јован V одлучио да млађем сину Манојлу, који се налазио у Солуну, додели титулу василевса и положај сапара.

Историја савладарства епохе Палеолога испуњена је бурним променама које су изазване сукобима или несређеним приликама у царској породици. Такве примере смо нашли за владе Михајла VIII, Андроника II, а и Јована Кантакузина, а овде желимо да обратимо пажњу на један пример који у пуној мери оправдава овакву констатацију. Покушај узурпације престола који је Андроник IV Палеолог у пролеће 1373. смислио заједно са турским претендентом Сауџи Челебијом, сасвим је пореметио његов однос према оцу Јовану V, чија се пажња сада окренула млађем сину Манојлу који је пре тога имао титулу деспота.[175] Манојло, други син Јована V и Јелене Кантакузин, рођен је 27. јуна 1350. године.[176] О Манојловом крунисању за василевса и очевог савладара говори каснији историчар Дука, наводећи да је после ослепљења најстаријег сина Андроника Јован V крунисао (στέφει) Манојла за василевса Ромеја.[177] Ова вест је потврђена и подацима неких временски ближих извора. Кратка хроника, настала око 1377, бележи да је Јован V Палеолог 25. септембра 1373 (6882) πρόβλησεν βασιλέαν τὸν Μανουὴλ ἐν τῷ παλατίῳ τῶν 'Αετῶν.[178] Тај датум се разабире и из савременог хороскопа Јована Аврамија, који каже да је Манојло Палеолог постао василевс 25. септембра 1373.

---

172 На то је већ обазриво помишљао *Barker*, Manuel II, 455.

173 *P. Charanis*, The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370—1402, Byz. 16 (1942—3) 292; *Dennis*, Reign of Manuel 27, n. 7.

174 *Schreiner*, Kleinchroniken I, 95, No. 24—26. Детаљан коментар вести cf. *Schreiner*, Kleinchroniken II, 304 sq.

175 О томе в. *Ферјанчић*, Деспоти 95—97.

176 *Barker*, Manuel II, 3. *Papadopulos*, Genealogie 55, No. 84 је сматрао да је Манојло рођен око 29. јуна 1349. године.

177 Ducae historia turcobyzantina (1341—1462), ed. *V. Grecu*, Bucuresti 1958, 71.

178 *Schreiner*, Kleinchroniken I, 96, No. 29. Исти аутор се у коментару позива и на хронику из прве половине XV века (cf. Kleinchroniken I, 185, No. 31), али њена белешка говори о крунисању Јована VIII Палеолога (19. јануара 1421). Cf. *Schreiner*, Kleinchroniken II, 309 sq.

године.[179] Збивања у царској породици која су пореметила односе међу њеним члановима, лепо се рефлектују у познатом податку из млетачког архива да су 9. марта 1374. византијски посланици изјавили да треба да се врате у Цариград због венчања господина деспота, који је недавно постао цар (matrimonii domini despoti, coronati de novo imperatoris), што се очигледно односи на Манојла Палеолога.[180]

Наведени подаци показују да је 25. септембра 1373. дошло до нове промене у систему савладарства куће Палеолога, што је опет изазвано помућеним односима у најужој царској породици. Покушај узурпације царског престола Андроника IV (маја 1373) сасвим је променио став нерасположеног оца према њему, а последица тога било је проглашење млађег сина Манојла за василевса, који је дотада носио високи чин деспота; Манојло је тиме са 23 године одређен за наследника престола.[181] Неки аутори су били заведени и подацима споменутог млетачког документа (9. марта 1374), где се говори о Манојлу Палеологу као о недавно крунисаном цару, па су претпостављали да је он у јесен 1373. или можда мало касније крунисан за василевса, а свакако пре 9. марта 1374. године.[182] Чини се да су неприхватљиве и комбинације Џ. Баркера о начину на који је Манојло Палеолог постао василевс и савладар оца Јована V (септембра 1373). Он анализира вести знатно каснијег Псеудо Сфранцеса да је Андроник IV Палеолог са сином Јованом 1376. отишао султану Мурату и пожалио му се да су их отац и деда лишили законитих права на наследство престола које им је припадало као прворођеним царским синовима.[183] Сматрамо да је Џ. Баркер погрешно схватио ове речи, видећи у личности деде Андроника IV бившег цара Јована Кантакузина. Без обзира на његову истакнуту улогу у догађајима после напуштања престола (новембра 1354)[184] овде се не ради о њему. Пошто се говори о правима Андроника IV и његовог сина Јована, јасно је да се изрази односе на Јована V Палеолога, који је првом био отац а другом деда.[185]

Проглашењем млађег сина Манојла за василевса септембра 1373. Јован V Палеолог је унео нову пометњу у устаљени систем наслеђивања престола. Џ. Баркер сматра да је такво запостављање принципа примогенитуре било јединствено у епоси Палеолога, иако је имало преседане у ранијој историји царства: Јован II Комнин је за наследника одредио

---

[179] *D. Pingree*, The Astrological School of John Abramius, DOP 25 (1975) 193 sq. Cf. *Schreiner*, Kleinchroniken II, 309 sq. Исти аутор и раније користи податке овог хороскопа, али то чини само према белешци уз коментар издања Дуке у Бонском корпусу. Cf. *P. Schreiner*, Hochzeit und Krönung Kaiser Manuels II. im Jahre 1392, BZ 60 (1967) 73, n. 16. Податке хороскопа је по старом издању користила и *Христофилопулу*, Ἐκλογή 20 сл.

[180] *Halecki*, Empereur 302, n. 1; *Dölger*, Reg. IV, No. 3139; *Schreiner*, Hochzeit 72 sq.; *Dennis*, Reign of Manuel 27, n. 7; *Barker*, Manuel II, 23, n. 53 et 54; *Ђурић*, Јован VIII, 57, н. 3.

[181] Тако овај чин схватају *Dölger*, Johannes VII, 22, n. 2; *Schreiner*, Hochzeit 73, n. 1. Исти аутор (Kleinchroniken II, 309 sq.) упозорава да се овде не говори о учешћу патријарха, јер је приликом проглашења за цара главни цар — автократор стављао савладару на главу царску капу (πῖλος). Cf. *Христофилопулу*, Ἐκλογή 200 сл.

[182] Cf. *Charanis*, Strife among Palaeologi 293; *Dennis*, Reign of Manuel 27, n. 7 и у новије време *Ђурић*, Јован VIII, 57, н. 3.

[183] G. Sphrantzes, ed. *V. Grecu*, Bucuresti 1966, 194—196.

[184] О томе в. детаљно *Љ. Максимовић*, Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације (1354—1383), ЗРВИ 9 (1966) 119—194.

[185] *Barker*, Manuel II, 38, n. 103.

најмлађег сина Манојла (1143).[186] На такав корак Јован V Палеолог био је приморан држањем најстаријег сина Андроника које је пореметило односе чланова најужег круга царског дома, а врхунац његових испада значио је покушај узурпације царске власти (маја 1373) у савезу са турским престолонаследником Сауџи Челебијом. Џ. Денис наглашава да је после проглашења Манојла Палеолога за василевса (1373—4) византијска држава за следећих 30. година подељена на две гране династије које су се бориле за власт и тражиле помоћ Ђенове, Млетака па чак и Турака.[187] Из тог периода сачуван је и акт од августа 1375. о имовинском спору између манастира Алопа и неког Коресиса, а у тексту се спомињу цареви који су одлучили да не важе промене настале у поседништву за време српске власти.[188]

Чини се да је неосновано претпоставити да су већ тада постојале две супарничке гране царске породице које су се са истим претензијама бориле за престо. Такво стање је настало тек после краха друге узурпације Андроника IV Палеолога (1379), о чему ће ниже бити више речи. Сада се поставља питање да ли је после проглашења Манојла Палеолога за василевса и савладара (септембра 1373) његов старији брат Андроник изгубио титулу василевса, стечену у раној младости.[189] Неки изворни подаци као да показују да Андроник IV Палеолог није сачувао титулу василевса после септембра 1373. године.[190] Кратка хроника, настала око 1377, чије смо податке већ наводили, говорећи о побуни Андроника Палеолога у пролеће 1373, назива га василевсом. Међутим, иста Кратка хроника региструје и другу узурпацију Андроника IV, описујући почетак акције када је он са женом и сином из затвора у манастиру Калија побегао у ђеновљанску Галату, али му не придаје никакву титулу.[191] Други податак који поткрепљује нашу тезу потиче из знатно каснијег списа Псеудо Сфранцеса који наглашава да је после бекства из Цариграда Андроник IV са сином Јованом отишао султану Мурату. Пожалио му се да их је отац и деда, односно Јован V, лишио царства које им је, као прворођеним царским синовима, по законима Ромеја припадало; право на царство дато је другорођеном (τῷ ὑστερογένει) сину Манојлу Палеологу.[192] Занимљиви подаци о уласку Андроника IV Палеолога у Цариград (средином јула 1376) и његовог одласка на султанов двор (почетком септембра 1376) налазе се у писму Димитрија Кидона које каже да су Турци закључили споразум са младим царем Андроником IV а против његовог оца Јована V. Сматрамо да овај податак о титули[193] василевса Андроника

---

186 Ibid. 23, n. 53 et 54.

187 *Dennis*, Reign of Manuel 28.

188 Actes de Kutlumus No. 34, 130—132; *Dennis*, Reign of Manuel 65 sq.

189 *Ђурић*, Јован VIII, 222 сматра да је све до смрти старијег брата Манојло II био трећи цар, јер је од 1376. Андроник IV био автократор „што му Јован V, колико се зна, касније није оспоравао".

190 То је веровао још *Dölger*, Johannes VII, 22, n. 2, нагласивши да је после проглашења Манојла за василевса Јован V Палеолог искључио из наследства престола Андроника IV и његовог сина Јована.

191 *Schreiner*, Kleinchroniken I, 96, No. 31.

192 Sphrantzes 194, 196.

193 Démétrius Cydonès, Correspondance II, ed. *R. J. Loenertz*, Città del Vaticano 1960, No. 167, 37—39; *Dennis*, Reign of Manuel 37 sq. Андроник Палеолог се назива царем у истом писму, када се говори о његовом плану да Тенедос преда Ђеновљанима.

IV не треба дословно схватити, јер се ипак ради о изразито беседничком тексту.

Познато је да је Андроник IV Палеолог успео да уђе у Цариград (јула 1376), да одатле протера оца Јована V и да за три године влада у престоници. Овде не можемо описивати занимљива збивања из времена његове самосталне власти, јер то излази из оквира теме овог рада. Обратићемо пажњу само на оне поступке, чији је циљ био да учврсте положај његове гране царске породице. Андроник IV се свакако најпре побринуо да себи осигура царску круну. Каснији историчар Дука доста кратко описује збивања из Андрониковог живота: каже да је он ушао у Цариград, да се прогласио (ἀναγορεύεται) за василевса Ромеја и да је оца и браћу Манојла и Теодора затворио у кулу. Пасус се завршава констатацијом да је Андроник IV узурпирао царство (τῆς βασιλείας ἀντεποιεῖτο).[194] И овде је потребно истаћи значај Кратких хроника за одређивање многих важних догађаја византијске историје друге половине XIV века. Једна од њих, настала између 1392. и 1407. године, бележи да је Андроник IV Палеолог крунисан за цара 18. октобра 1377. године.[195]

Поставља се питање да ли је приликом царског крунисања Андроник IV одлучио да сину Јовану додели титулу василевса и положај савладара. Јован је рођен 1370. из Андрониковог брака са бугарском принцезом Маријом, па је у данима очевог уласка у Цариград (лето 1376) имао једва нешто више од 6 година.[196] Неке вести о овом за нас занимљивом питању дају каснији византијски историчари. Пре свега Лаоник Халкокондил који кратко описује догађаје у грађанском рату 70-тих година XIV века: каже да је Андроник IV ушао у Цариград и преузео царство (βασιλείαν κατέσχε), као и да је царујући (βασιλεύσας), поставио (ἀπέδειξε) сина Јована за василевса Грка (βασιλέα τοῖς Ἕλλησι).[197] Занимљиве податке о овом питању даје Псеудо Сфранцес, каснији и не увек поуздани прерађивач дела историчара последњих Палеолога. Он каже да је Андроник IV намеравао да и сина Јована прогласи за цара (василевса), али да је од тога одустао, јер је његов отац Јован V био још жив.[198]

Ове важне а у суштини противуречне вести о царској титули Јована VII Палеолога одавно су запажене, али су их историчари различито тумачили. Ф. Делгер је без икаквог објашњења сматрао да предност треба дати вестима Псеудо Сфранцеса по коме Андроник IV није током само-

---

[194] Ducas 73.

[195] *Schreiner*, Kleinchroniken I, 67, No. 18. За коментар вести cf. *Schreiner*, Kleinchroniken II, 319.

[196] О рођењу и узрасту Јована Палеолога cf. *Dölger*, Johannes VII, 21, n. 2; *Papadopulos*, Genealogie 53, No. 82. Дука прича (ed. *Grecu* 73) да је после неуспелог покушаја прве узурпације престола (1373) Андроник IV са сином Јованом требало да буде ослепљен, али да је том приликом изгубио само једно око, док је Јован остао разрок. Cf. *Dölger*, Johannes VII, 24, n. 5; *St. Binon*, Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint Paul de l'Athos, Louvain 1942, 19 sq. Каснији историчар Лаоник Халкокондил (I, ed. *Darkó* 34) каже да је из брака са бугарском принцезом Маријом Андроник IV имао синове Андроника (?), Димитрија, Манојла и Теодора. Историчари су одбацивали ове вести као нетачне и веровали да је Андроник имао само једног сина Јована. Cf. *Papadopulos*, Genealogie 52, No. 81; *E. Zachariadou*, John VII (alias Andronicus) Palaeologus, DOP 31 (1977) 340 sq.

[197] L. Chalcocandylae historiarum demonstrationes I, ed. *E. Darkó*, Budapestini 1922, 57.

[198] Sphrantzes 196.

сталне владе (1376—9) прогласио сина Јована за василевса.[199] Неки новији историчари, који су расправљали о овом питању, наводили су вести Л. Халкокондила и Псеудо Сфранцеса, али се нису одлучили коме од њих да поклоне поверење.[200] Дилеме око овог важног питања делимично је решио J. Пападопулос у одличном прилогу о личности Јована VII Палеолога. Иако је остао недовољно критичан према редовима Псеудо Сфранцеса, чије је дело сматрао за веродостојнију верзију историчара последњих Палеолога, он је обратио пажњу на вест каснијег синодског акта (мај 1381) којим је патријарх Нил са синодом потврдио споразум о миру између Јована V и сина Андроника IV, после пропасти његове узурпације и повлачења из Цариграда (1379). У каснијем излагању вратићемо се садржају овог важног документа, а овде желимо да нагласимо да се у његовом тексту као наследници (κληρονόμους καὶ διαδόχους) власти Јована V Палеолога помињу Андроник IV и његов син Јован VII, обојица са титулом василевса.[201] Иако је навео податке синодског акта, J. Пападопулос их није потпуно искористио за сбјашњење статуса и положаја Јована VII као василевса и очевог савладара. Јер, ако је овде још млади Јован VII споменут као василевс, он је могао да ту титулу стекне само током очеве самосталне владе у Цариграду (1376—1379). Дакле, вест Лаоника Халкокондила је ипак тачна: Андроник IV је прогласио сина Јована за василевса, желећи да тиме својој грани царске породице осигура наследство престола.

Проглашењем сина Јована VII за василевса и савладара (1377) Андроник IV Палеолог је унео нову пометњу у установу савладарства и систем наслеђивања царске круне. Он је очигледно сматрао да као најстарији син Јована V Палеолога има и најпреча права на царску круну, коју би по истом принципу пренео на сина Јована, а тиме би био осигуран престо његовом изданку царске куће. Такве замисли и планове реметила је специфична ситуација у породици Јована V Палеолога, изазвана његовим сукобима са најстаријим сином Андроником. Јер, од септембра 1373. године титулу василевса и положај савладара добио је Јованов млађи син Манојло, чиме је наследство престола усмерено према млађој грани царске куће. Крунисањем Андроника IV Палеолога за цара (18. октобра 1377), а и проглашењем његовог сина Јована VII за василевса и савладара, обављеним убрзо после тога, сасвим су пољуљани темељи савладарства. Сада су постојале две гране царске породице које су полагале право на престо, при чему је она Андроника IV полазила од принципа примогенитуре; он је као најстарији син Јована V Палеолога полагао право на престо, а истовремено га је преносио и на прворођеног потомка Јована VII. Са друге стране, стајала је грана Манојла, млађег сина Јована V Палеолога, коме је он септембра 1373. пренео право наследства престола, прогласивши га за василевса.

---

[199] *Dölger*, Johannes VII, 24, n. 5. То као да прихвата и *Binon*, Origines 19, наглашавајући да је Јован VII „tout enfant, en 1377, il fut associé à l'empire par Andronic IV son père".

[200] В. н пр. *Христофилопулу*, 'Εκλογή 199; *Barker*, Manuel II, 29, n. 70.

[201] MM II, 25—27; *J. Papadopulos*, 'Ιωάννης Ζ' ὁ Παλαιολόγος καὶ τὸ χρονικὸν τοῦ Φραντζῆ, BZ 32 (1932) 257—259. Cf. *Darrouzès*, Reg. VI, No. 2716. *E. Lappa-Zizicas*, Le voyage de Jean VII Paléologue en Italie, REB 34 (1976) 139—142 напомиње о путу Јована VII и једна Кратка хроника. Cf. *Schreiner*, Kleinchroniken I, 68, No. 21.

Описаним збивањима око судбине Андроника IV Палеолога и његовог сина Јована VII само је означен почетак нове етапе бурних однсса између две гране царске породице, нарочито око принципа наслеђивања престола. Криза је настављена и после смрти Андроника IV (јуна 1385) оличена пре свега у царским амбицијама Јована VII, па ћемо се више пута њима враћати, утолико пре што су они утицали на положај Манојла, другог сина Јована V Палеолога, који је од септембра 1373. имао титулу василевса.

Нова етапа у односима Јована V Палеолога са сином Андрониксм IV настала је 1. јула 1379, када је он успео да поново преузме престо. Та промена је за нашу тему важна по својим последицама на положај Андроника IV као савладара, а тиме и његовог сина Јована VII: њихов статус је регулисан споразумом са Јованом V Палеологом. Тај документ није сачуван, али се његов садржај може разабрати из синодског писма патријарха Нила (мај 1381), чије смо одредбе већ делимично навели. Ту се каже да су Јован V Палеолог и син Андроник закључили споразум, потврђен обостраним заклетвама, али да су затражили да он буде потврђен и од стране цркве. Суштина споразума односила се на питање положаја Андроника IV и сина му Јована VII, који су, што је необично значајно, означени као наследници (κληρονόμους καὶ διαδόχους) цара Јована V Палеолога, док у тексту документа нема говора о Манојлу, млађем царевом сину. Акт даје и карактеристичне титуле потписницима споразума: Јован V се назива автократором и василевсом, а Андроник IV и његов син Јован VII само василевсима.[202] О споразуму између оца и сина говори и Дука по коме је Андроник IV пао пред очеве ноге и молио га за опроштај, а Јован V га је са дететом и женом послао да борави (οἰκεῖν) у Селимврији, доделивши му као посед градове Данион, Хераклеју, Родосто и Панидос.[203]

Занимљиве податке о положају Андроника IV и сина му Јована VII, као и о њиховом односу према Јовану V Палеологу, даје уговор ђеновљанског подеста Пера Лоренца Ђентилеа, закључен 2. новембра 1382. године са Јованом V Палеологом. Цар се обавезао да неће водити рат са сином и унуком, а гарантовао је младим царевима (Андронику IV и Јовану VII) посед додељених области, као и помоћ у борби против евентуалних непријатеља, осим султана Мурата. Јован V Палеолог се обавезао да ће сину Андронику, уколико се буде добро држао према њему, помоћи у борби против непријатеља, а Андроник треба исто тако да му свим расположивим снагама помаже. Ђеновљани су се обавезали да ће Јовану V, као и другој двојици царева, пружити помоћ у борби против нападача, осим султана Мурата. Ако Јован VII покрене рат про-

---

202 MM II, 25—27; *Darrouzès*, Reg. VI, No. 2717. *Charanis*, Strife 303 наглашава да Јован V Палеолог није желео да ово решење прими као коначно, намеравајући ипак да престо остави сину Манојлу. Као доказ наводи писмо Димитрија Кидона који Манојлу каже да ће му, упркос тешкоћама са оцем, припасти престо. *Dennis*, Reign of Manuel 108 sq. сматра да Андроник Палеолог није био задовољан ни овим споразумом, јер је очекивао „nothing less than the immediate possession of the Empire".

203 Ducas 73. Дука (ed. *Grecu* 71, 73) два пута говори о крунисању Манојла Палеолога за василевса 1373. и 1381. године. Полазећи од тих података, *Христофилопулу*, Ἐκλογή 200 верује да је Манојло 1373. проглашен, а 1381. године крунисан за василевса. *Schreiner*, Hochzeit 73 sq. одбацује такву могућност. О садржају споразума cf. *Dölger*, Johannes VII, 25; *Христофилопулу*, Ἐκλογή 198; *Dennis*, Reign of Manuel 44 sq.

тив деде, Андроник IV треба да помогне Јовану V, али и сам Јован VII треба да тако поступи уколико његов отац Андроник почне рат против Јована V Палеолога.[204]

Наведени подаци показују да је упркос успеху и поновном освајању власти (јула 1379) Јован V Палеолог морао да се нагоди са немирним и незадовољним првенцем Андроником. Једна од одлука тог споразума, особито важна за нашу тему, односила се на положај Андроника IV и његовог недораслог сина Јована VII; њих двојица су признати и одређени за наследнике престола Јована V Палеолога, а носили су титуле василевса које су и припадале сацаревима. То се види из споменутог синодског акта, али се наслућује и из уговора који је 2. новембра 1382. Јован V Палеолог закључио са Ђеновљанима.[205] Полазећи од текста овог уговора, Г. Колиас је тачно уочио да је Јован VII Палеолог добио царску титулу пре 1381. године, али се не бисмо могли сложити са његовом претпоставком да је то било тек после 1379. године.[206]

Сада је заиста дошло до стварања две гране царске породице које су чинила четворица царева: автократор Јован V, василевси Андроник IV, Манојло II и Јован VII, што је несумњиво представљало нову појаву у дугој историји савладарства, изазвану ванредним приликама у грађанским ратовима 70-тих година XIV века. Друга значајна чињеница је да је овим споразумом установа савладарства повезана са системом апанажа, карактеристичном појавом позновизантијске историје. Јер, тада су савладари Андроник IV и његов син Јован VII добили поседе на трачкој обали са центром у Селимврији и градовима Данион, Хераклеја, Родосто и Панидос.[207]

Ново уређење односа у царској кући, остварено кроз промену установе савладарства, поставља и питање положаја и права Манојла, млађег сина Јована V Палеолога, који је још септембра 1373. добио титулу василевса и положај савладара. Чињеница је да Манојло није споменут у синодском акту из маја 1381. који понавља одлуке споразума Јована V и Андроника IV, а ни у уговору Јована V са Ђеновљанима од 2. новембра

---

[204] Текст латинске верзије уговора објављен је у *L. T. Belgrano*, Prima serie di documenti riguardanti la colonia di Pera, Atti della Società Ligure di Storia Patria 13, 4 (1880) No. 26, 133—139 (издање нам није било приступачно). Cf. *Dölger*, Reg. V. No. 3177; *Dennis*, Reign of Manuel 50 sq. Један млетачки документ каже да је после овог уговора дошло до неких неспоразума „inter dictum dominum imperatorem Johannem ex una parte et dominum imperatorem Andronicum eius filium ex altera parte" (cf. *Dennis*, Reign of Manuel 47, n. 88), што јасно показује да су и Јован V и Андроник IV имали титулу цара.

[205] За питање наслеђивања престола које следи из синодског акта а и из уговора са Ђеновљанима cf. *Dölger*, Johannes VII, 25 sq. *Charanis*, Strife 299 сматра да је тај споразум закључен на инсистирање Ђеновљана и султана Мурата. Cf. *R. J. Loenertz*, Fragment d'une lettre de Jean V Paléologue à la Commune de Gènes, 1387—1391, BZ 51 (1958) 39 sq. (= Byzantina et Francograeca 396 sq.); *Христофилопулу*, 'Εκλογή 198 сл.; *Barker*, Manuel II, 41 који наглашава да је тиме Јован VII учинио велики уступак у односу на ранију одлуку од пре скоро 10 година која је дала предност млађем сину Манојлу.

[206] *Г. Колиас*, 'Η ἀνταρσία 'Ιωάννου Ζ' Παλαιολόγου ἐναντίον 'Ιωάννου Ε' Παλαιλόγου, 'Ελληνικά 12 (1952) 48, н. 2.

[207] Иако су и други истраживачи обратили пажњу на ову важну околност (cf. *Charanis*, Strife 299 sq.; *Barker*, Manuel II, 41 sq.), њену потпуну оцену дао је *Максимовић*, Генеза апанажа 138, 148, наглашавајући да је Андроник IV Палеолог „више био подложан Турцима него свом законитом суверену на Босфору".

1382. године.[208] Те околности постављају и питање даље судбине Манојла Палеолога који се под не баш јасним околностима поново нашао у Солуну, где је остао до пада града под Турке (1387). Још је Ф. Делгер сматрао да је после склапања споразума Јована V са Андроником IV Манојло практично удаљен из политичког живота.[209] П. Харанис је претпостављао да је Манојло тада против очеве воље отишао у Солун, чиме је исказао своје незадовољство.[210] Полазећи од околности да Манојло Палеолог није споменут у синодском акту из маја 1381, Џ. Денис сматра да је он изгубио права на престо стечена 1373. године, али да је добио управу над Солуном, што је имао и раније.[211] Д. Балфур је закључио да је по наведеном уговору Манојло Палеолог остао по страни и да се повукао у Солун, где је владао као независан владар.[212] Најзад, Џ. Баркер само констатује да у изворима нема података о држању Манојла Палеолога после тог споразума који је знатно променио његов положај.[213]

Овде не можемо детаљније описивати владу Манојла Палеолога у Солуну до првог турског освајања града (1387), што је уосталом учинио Џ. Денис у темељно писаној студији.[214] Усмерићемо пажњу на његов државноправни статус, покушавајући да одговоримо на питање да ли је он после очевог споразума са старијим братом Андроником IV и његовим признањем за наследника престола изгубио право на титулу василевса, стечену септембра 1373. године. Из времена после закључења споразума између Андроника IV и оца Јована V Палеолога потичу два писма Димитрија Кидона на која је већ обратио пажњу Џ. Денис. Упућена су Манојлу Палеологу (мај—јун 1381) који је тада боравио међу Турцима: у писмима је Манојло назван царем, а из другог се види да су постојала још двојица царева, свакако Јован V и његов најстарији син Андроник IV.[215] Поред ових писама пажњу заслужује и говор солунског архиепископа Исидора (1383) који спомиње једног василевса, по свој прилици Манојла Палеолога.[216] Постоје чврсти докази да је током другог периода власти над Солуном (1382—1387) Манојло Палеолог имао права цара, односно василевса, па ћемо их овде и навести. Према Јањинској хроници господар Јањине Тома Прељубовић послао је септембра 1382 (6891) у Солун Гаврила, игумана јањинског манастира Архи-

---

208 *Христофилопулу*, 'Ἐκλογή 208 сл. је запазила да се Манојло Палеолог не спомиње у уговору са Ђеновом. Исто констатује и Колиас, 'Ανταρσία 48, н. 2.

209 *Dölger*, Johannes VII, 25, n. 4.

210 *Charanis*, Strife 300 sq.

211 *Dennis*, Reign of Manuel 45 sq.

212 *D. Balfour*, Politico-Historical Works of Symeon Archbishop of Thessalonica (1416/7 to 1428), Wien 1979, 109.

213 *Barker*, Manuel II, 41 sq., 59 sq. верује да је Манојло Палеолог отишао у Солун мало пре или после 2. новембра 1382. године, када је Јован V закључио уговор са Ђеновом.

214 *Dennis*, Reign of Manuel 1 et passim.

215 Писма су објављена у D. Cydonès, Correspondance II, ed, *Loenertz*, No. 218, p. 97—99, u No. 220, p. 101 sq. Детаљну анализу садржаја даје *Dennis*, Reign of Manuel 48 који закључује да је Манојло Палеолог отишао Турцима, не потписавши уговор са братом Андроником.

216 *В. Лаурдас*, 'Ισιδώρου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης. 'Ομιλίαι εἰς τὰς ἑορτὰς τοῦ ἁγίου Δημητρίου, Солун 1954 (није нам приступачно); исти, 'Ο „συμβουλευτικὸς πρὸς τοὺς Θεσσαλονίκεις" τοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγου, Μακεδονικά 3 (1956) 291; *Христофилопулу*, 'Ἐκλογή 202.

мандриона који му је донео знаке деспотског достојанства.[217] Према византијским државноправним нормама само је цар имао право да додељује највише дворске титуле деспота, севастократора и кесара, што је припадало и савладару, односно василевсу, о чему сведоче примери из позновизантијске историје.[218]

Историчари су тражили и друге податке који би потврдили или бар поткрепили тезу о царској титули и правима Манојла Палеолога за време његовог другог боравка у Солуну. У повељи манастира Богородице Великих Врата у Тесалији (новембра 1381) наглашава се да је кесар Алексије Анђео Филантропин са супругом Маријом власт над Тесалијом добио милошћу Господа, а и светих царева, при чему се мисли на Јована V Палеолога са синовима Андроником и Манојлом, као и унуком Јованом VII.[219] На основу тог податка са правом се претпостављало да је кесар Алексије Анђео Филантропин признавао и власт василевса Манојла Палеолога.[220] Постоје још неки докази да је током власти над Солуном и околином (1382—1387) Манојло Палеолог користио права која је поседовао као василевс, односно савладар оца Јована V. Јануара 1384. кесар Алексије Анђео Филантропин издао је повељу којом Новом Манастиру у Солуну дарује тврђаву Колиндрион, стечену хрисовуљом цара Манојла Палеолога и простагмом деспота Теодора I Палеолога.[221] Дакле, овај документ даје податке о хрисовуљи Манојла Палеолога, издатој по свој прилици између 1382. и јануара 1384. године,[222] а Џ. Денис је сматрао да је он ову хрисовуљу издао самостално, позивајући се на повељу главног цара Јована V Палеолога.[223] Друга хрисовуља солунског василевса Манојла Палеолога споменута је такође у акту кесара Алексија Анђела Филантропина, издатом између 1382. и априла 1387. године, када је Манојло Палеолог бежећи пред Турцима напустио Солун.[224] Ту се каже да је кесар милошћу царевом и простагмом деспота Теодора I Палеолога добио као посед манастирић св. Фотиде у Солуну, што му

---

217 *S. C. Estopañan*, Bizancio y España. El legado de la basilissa María y de los déspotas Thomas y Esaú de Joannina II, Barcelona 1943, 48; *Ферјанчић*, Деспоти 60. На ове занимљиве вести обратио је пажњу и *Dennis*, Reign of Manuel 104 sq. који је покушао да открије и разлоге за Томино обраћање Манојлу Палеологу у Солуну а не Јовану V у Цариграду; Тома је желео да са Манојлом поведе борбу против Турака, пошто је сазнао о његовој победи у сукобу са неверницима (1382).

218 *Ферјанчић*, Деспоти 15.

219 *L. Heuzey*, Jugement synodal en faveur du couvent de la Panaghia des Grandes-Portes, Revue des études grecques 32 (1914) 306; *Б. Ферјанчић*, Тесалија у XIII и XIV веку, Београд 1974, 268; *Dennis*, Reign of Manuel 104.

220 *R. J. Loenertz*, Notes sur le règne de Manuel II Paléologue à Thessalonique, BZ 50 (1957) 392; *Dennis*, Reign of Manuel 104 sq.; *Barker*, Manuel II, 46, n. 127; *Ферјанчић*, Тесалија 268.

221 Повеља је објављена у Actes de Lavra III, No. 150, 116—119. О њеном садржају, cf. *Г. Теохаридис*, Δύο νέα ἔγγραφα ἀφορῶντα εἰς τὴν Νέαν Μονὴν Θεσσαλονίκης, Μακεδονικά 4 (1957) 320—322; *V. Laurent*, La Néa Moni de Thessalonique, REB 13 (1955) 116; *Dennis*, Reign of Manuel 99; *Ферјанчић*, Тесалија 269; *исти*, Повеље севастократора и кесара, ЗРВИ 23 (1984) 115.

222 *Dölger*, Reg. V, No. 3175a датира хрисовуљу Манојла Палеолога између лета 1382. и јануара 1384. године. Са друге стране *Dennis*, Reign of Manuel 100 померa terminus post quem издавања повеље на новембар 1382, када је Манојло Палеолог пристигао у Солун.

223 *Dennis*, Reign of Manuel 99.

224 О хронологији cf. *Dölger*, Reg. V, No. 3175 b.

је касније потврђено и хрисовуљом Манојла Палеолога.[225] Податак о још једној хрисовуљи Манојла Палеолога налази се у његовој простагми из марта 1415, где се спомиње хрисовуља издата 31 годину раније, што би указивало на март 1384. године.[226]

Из времена друге владе Манојла Палеолога у Солуну и околини (1382—1387) посветили смо пажњу само његовој титули василевса. Тада је он додељивао дворске титуле, а издавао је и хрисовуље, па се може закључити да се понашао као цар, сходио титули василевса коју је носио од септембра 1373. године. Међутим, сматрамо да друга влада Манојла Палеолога у Солуну по својим карактеристикама превазилази оквире установе савладарства. Као и у неким ранијим случајевима савладарства и овде је Манојлов положај комбинован са системом апанажа, познатом појавом познијих столећа живота царством.[227] Мора се признати да је и овде установа сацаревања сасвим поремећена односима међу члановима најужег круга царског дома. Јер, Манојло Палеолог се као василевс у Солуну не може сматрати обичним сацарем са титулом василевса; био је он више од тога, практично самосталан владар који је до априла 1387. владао Солуном и околином не водећи много рачуна о оцу, главном цару Јовану V Палеологу.

Нове потресе у савладарству донео је Византији, а пре свега Јовану V и Манојлу II Палеолозима, већ више пута спомињани Јован VII, син бунтовног Андроника IV Палеолога, који је у пуној мери наследио очеве царске амбиције. Овде се нећемо задржавати на опису његове бурне каријере која је у више наврата описивана. Покушаћемо да из ње осветлимо само оне моменте који су важни за нашу тему, проучавање савладарства епохе Палеолога. А мора се признати да је он својим понашањем овде унео велику пометњу. Смрт Андроника IV Палеолога (28. јуна 1385) пореметила је положај и царска права Јована VII,[228] који је остао у Селимврији и, како Ф. Делгер духовито напомиње, овде више владао као султанов васал „als Lehensträger der Kaiser von Konstantinopel."[229] Још од споразума свог оца Андроника са Јованом V Палеологом млади Јован VII је наследио извесна права на престо, јер је, како смо видели, за време Андроникове самосталне владе у Цариграду (1376—1379) добио титулу василевса и положај савладара. Зато није случајно да се у писму Ђеновљанима (између 1387. и 1391) Јован V Палеолог жали да су њихови пода-

---

[225] Actes de Lavra III, No. 151, 220 sq. О садржају повеље в. литературу за нап. 217.

[226] *P. Lemerle*, Autour d'un prostagma inédit de Manuel II: l'aule de sire Guy à Thessalonique, Sylloge Bizantina in onore di S. G. Mercati, Studi bizantini e neoellenici 9 (1957) 274—276; *Dennis*, Reign of Manuel 101 sq.. Међу савладарским актима Манојла Палеолога *Dölger*, Reg. V, No. 3181c наводи иј хоризму (почетак 1386) светогорском манастиру Пантократора.

[227] Уп. *Максимовић*, Генеза апанажа 137 сл.

[228] Шпански путописац Клавихо каже да је Андроник IV Палеолог, кога једноставно зове emperador, сахрањен у цркви Богородице Образа. Одмах иза тога он жели да објасни и како су покојника прогнали из Цариграда, иако је имао право на престо. Пре њега је владао брат chir Manoli, који је имао сина, а овај се побунио против оца заједно са сином султана. Cf. Р. Гонзалес де Клавихо, Дневвник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403—1406, изд. *И. И. Срезневский*, Петроград 1881 (= R. Gonzales de Clavijo the Spanish Embassy to Samarkand 1403—1406, Foreword by *I. Dujčev*, Variorum Reprints, London 1971, 81).

[229] *Dölger*, Johannes VII, 26 sq.

ници у Галати поздрављали Јована VII као цара, а да су њему ускратили такву почаст када се 1385. године враћао из рата са Андроником IV.[230] Ти значајни подаци су сасвим сагласни са добрим везама Андроника IV и Ђеновљана, који су помагали у данима борбе за престо, па је природно да су користили прилику да као цара поздраве и његовог сина Јована VII. Тиме су исказивали подршку не само споразуму Јована V са сином Андроником IV, потврђеном маја 1381. од патријарха Нила, већ и уговору који су 2. новембра 1382. закључили са Јованом V; у оба документа исказана су права Андроника IV на титулу василевса и положај савладара, а тиме и наследна права његовог сина Јована VII. Сам Јован VII био је свестан својих права на царски престо, наслеђених од оца Андроника, па је покушавао да их оствари, макар и уз помоћ султана Бајазита. Дука описује како је Јован VII отишао султану да би од њега пре свега тражио да му као посед додели Селимврију.[231] Да би оправдао захтев он је саопштио Бајазиту да је са оцем претрпео велику неправду од деде Јована V Палеолога. Он им је одузео царство (τὸ βασίλειον) и дао га другом сину Манојлу, а оцу и њему је уступио градић (πολίχνιον) Селимврију. На основу такве изјаве султан је тражио од Манојла II Палеолога да напусти Константинопољ како би у њега ушао Јован VII као природни наследник царства (ὡς φύσει κληρόνομος τῆς βασιλείας).[232]

Оваквим корацима Јован VII Палеолог је настојао да оствари права на престо која је стекао као сацар преминулог оца Андроника IV. То је све била последица споразума Јована V са најстаријим сином Андроником IV, споразума који је марта 1381. године потврдио патријаршијски синод, а по коме је право на наследство престола пренето на Андроника IV и сина му Јована VII. Стварна прилика да то оствари указала се Јовану VII априла 1390. године, када је искористио погодан тренутак и ушао у Цариград потиснувши са власти остарелог деду Јована V. Овде се нећемо задржавати на опису кратке власти Јована VII у престоници о чему највише података дају страни извори, дела аутора који су успут бележили ова збивања.[233] Узурпација Јована VII Палеолога није дошла случајно, јер се из већ наведеног пасуса Дуке види да је он имао доста присталица у Цариграду.[234] Покрет Јована VII нас и овде занима само из перспективе његово-

---

[230] *Loenertz*, Fragment d'une lettre 37 sq. (= Byzantina et Francograeca 393 sq.); *Barker*, Manuel II, 68 sq.

[231] *J. W. Barker*, John VII in Genoa. A Problem in Late Byzantine Source Confusion, OCP 28 (1962) 216 констатује да Дука о томе говори у опису споразума Манојла II Палеолога са Јованом VII из 1399. године, али се чини да се те вести односе на нешто раније време.

[232] Ducas 83. Те вести су одавно регистроване. Cf. *Dölger*, Johannes VII, 26 sq. који наглашава да је у остварењу законитих права Јована VII Палеолога на престо Бајазит видео погодну прилику да се умеша у унутрашње сукобе у царству. *Barker*, John VII in Genoa 215 sq., 220, 224 је најпре посумњао у веродостојност Дукиних података, да би им на крају ипак поклонио поверење. Cf. *Barker*, Manuel II, 71. *Balfour*, Symeon of Thessalonica 110 сматра да се према уговорима из 1381. године права Јована нису угасила, због чега га је Бајазит и сматрао законитим наследником престола.

[233] Осим лапидарних вести Кратких хроника, податке о овој узурпацији углавном даје руски путописац Игњатије из Смоленска. Cf. *G. Majeska*, Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries, Washington 1984, 8, 408; *Barker*, Manuel II, 70, n. 189.

[234] Ducas 83. Cf. *Barker*, Manuel II, 71 који претпоставља да су присталице Јована VII Палеолога у Цариграду били незадовољни са политиком цара Јована V Палеолога.

вих царских права, која је могао остваривати до септембра 1390, када је власт поново препустио деди Јовану V.

Знатан број присталица Јована VII Палеолога у престоници утицао је на став јавног мнења о његовим правима на престо. Она су исказана у наводима Кратких хроника: једна од њих, чији је први део настао између 1392. и 1407. године, бележи да је 14. априла 1390. Јован VII ушао кроз Харисијску капију у Цариград; при томе се он назива младим царем (ὁ νέος βασιλεύς) и сином василевса Андроника.[235] Иако је Јован VII кратко владао у Цариграду, из тог времена потиче један документ који је необично важан за оцену његових царских права. То је уговор са Млечанима (3. јуна 1390) у чијем грчком тексту је он титулисан као василевс и автократор Ромеја, а потпис гласи „Јован у Христу Богу верни василевс и автократор Ромеја Палеолог."[236] Чудно је да Ф. Делгер у одавно писаном раду није обратио пажњу на важну околност да Јован VII овде поред василевса носи и титулу автократора. То исправно уочава Г. Колиас, верујући да је право на титулу автократора потицало из времена између 1379. и 1381. године, када је Јован VII добио царску круну од оца Андроника, али није крунисан после уласка у Цариград (априла 1390).[237] Џ. Баркер такође сматра да је 1390. Јован VII само остварио права на престо још из 1377, када је заједно са оцем Андроником крунисан за цара.[238]

О царским правима и положају Јована VII између априла и септембра 1390. године говоре подаци Игњатија из Смоленска, чији је спис, како је наглашено, главни извор за Јованову узурпацију престола, (април — септембар 1390). Он већ на први поглед може унети пометњу у наше закључке о породичној ситуацији Јована VII Палеолога, а и о даљој судбини савладарства. Руски путописац описује како су за време те кратке владе Јована VII у престоници њени житељи извикивали многољетсвија Андронику. Томе додаје да су увече сви дошли да се поклоне новом автократору, односно сину Андронику, после чега је у граду настао мир.[239] Вести Игњатија из Смоленска детаљно је парафразирао Г. Колиас и у њима је видео жељу Јована VII да се позива на оца Андроника IV, који је као прворођени син Јована V имао права на престо; на њих се сада позивао и Јован VII када је завладао Цариградом (1390).[240] Слично тумачење ових података даје и Е. Захариаду која сматра да је Јован VII узео очево име после његове смрти (1383), али да га је оставио убрзо после

[235] *Schreiner*, Kleinchroniken I, 67 sq., No. 17—21. Још једна белешка у истој хроници која каже да је Јован VII дошао из Ђенове и са помоћном војском Бајазита придаје му исту титулу (ὁ νέος βασιλεύς). Cf. Ibid. I, 67, No. 21; *Колиас*, Ἀνταρσία 35 сл.; *Barker*, John VII in Genoa 228.

[236] MM III, 135—144; *Dölger*, Reg. V, No. 3192.

[237] *Dölger*, Johannes VII, 27; *Колиас*, Ἀνταρσία 48, н. 2.

[238] *Barker*, Manuel II, 75.

[239] *Majeska*, Russian Travelers 103, 412. Кратка хроника, чији је први део настао пре 1415. године, наводи да је после повратка из Француске Манојло II Палеолог τὸν δὲ κῦρ Ἀνδρόνικον ἔστειλεν ἐν Θεσσαλονίκῃ δεσπόζειν αὐτήν, κἀκεῖ τέθνηκεν ἄπαις, што се свакако односи на Јована VII Палеолога. Cf. *Schreiner*, Kleinchroniken I, 185, No. 30.

[240] *Колиас*, Ἀνταρσία 57—60. *Христофилопулу*, Πρόβλημα 391—3 сматра да је тада у Цариграду Јован VII крунисан за цара, али да је извикивано име његовог оца Андроника, што тумачи жељом Јована VII да се избегне свако мешање његовог имена са Јованом V, дедом и владајућим царем. Ту идеју прихвата и *Schreiner*, Kleinchroniken II, 380 sq.

уласка у Цариград (априла 1390), јер је у већ наведеном уговору са Млечанима (3. јуна 1390) опет споменут као Јован.[241]

У тумачењу ових занимљивих вести Игњатија из Смоленска, важних за нашу тему, значајна су новија разматрања Н. Икономидиса. Он сматра да су речи руског путника сигуран доказ да је Јован VII већ 1390. године имао сина Андроника, кога је после уласка у Цариград прогласио за цара, желећи да тако осигура престо својој грани царске породице.[242] Н. Икономидис је желео да такво тумачење поткрепи неким доказима. Пре свега, навео је књигу издатака Ђеновљанина Макарија из Пере за 1390. годину, где су забележени (28 септембра. 1390) трошкови за брод којим је путовао Јован V са неким Ђеновљанима, али исто и за брод (barcha) „que portavit dominus Potestates ad dominum Imperatorem Chirandronicum". За тог цара Андроника Н. Икономидис је веровао да је Андроник V, мало познати син Јована VII Палеолога.[243] За њега сматра да је проглашен за цара у Цариграду ноћу између 13. и 14. априла 1390, а да је био у престоници још и 28. септембра, како сведочи споменута рачунска књига Ђеновљанина из Пере.[244]

Ваља напоменути да су и пре занимљивих запажања Н. Икономидиса уочени неки подаци о постојању Андроника, сина Јована VII Палеолога, који није дуго поживео. То је пре свега монодија из грчког кодекса (Phil. gr. 241, fol. 133—134) Бечке националне библиотеке из 1445—6. године, писана поводом смрти василевса кир Андроника Палеолога, сина кир Јована, а нећака кир Манојла, који је поживео седам година. Овде се наглашава да су у часу његове смрти Андроникови родитељи још живи, да су цареви и да су гајили наду да ће он наследити престо.[245] Џ. Денис сматра да је овде у питању Јован VII који је имао сина Андроника, названог тако по деди; упозорава и на околност да је тај Јованов син такође носио титулу цара, односно василевса.[246] Други текст који би помогао у потрази за мало познатим сином Јована VII је писмо неког прелата из париског грчког рукописа (gr. 968, fol. 1—5v). Џ. Денис је уверен да је

---

241 *Zachariadou*, John VII, 341 sq. Тумачење прихвата *Majeska*, Russian Travelers 412. *Zachariadou*, John VII, 339 sq. наводи и вест ђеновљанског историчара Ђорђа Стеле да је за време путовања по западу (1399—1403) Манојло II Палеолог оставио послове синовцу Јовану „alias vocatum Andronicum" (Muratori RIS XVII, col. 1196).

242 *N. Oikonomidès*, Σημείωμα γιὰ τὸν 'Ανδρόνικο Ε' Παλαιολόγο, Θησαυρίσματα 5 (1968) 24 sq.

243 *L. Belgrano*, Prima serie di documenti riguardanti la colonia di Pera, Atti della societa ligure di Storia parita 13 (1877—1884) 154 (публикација нам није приступачна, па је наводимо по *Oikonomidès*, Σημείωμα 26 sq.) Те вести наводи и *Zachariadou*, John VII, 340 sq., али у духу својих претпоставки сматра да је и овде у питању Јован VII који је по оцу променио име у Андроник.

244 *Oikonomidès*, Σημείωμα 27 sq. Аутор наводи и спис Манојла II Палеолога мајци Јелени Кантакузин, настао пре њене смрти 1396 (делимично издање даје *R. J. Loenertz*, Une erreur singulière de Laonic Chalcocandyle: Le prétendu second mariage de Jean V Paléologue, REB 15, 1957 (= Byzantina et Francograeca I, 391 sq.). Овде Манојло II Палеолог наглашава да је због већег броја потомака у предности над Јованом VII са којим је 1393. закључио споразум. На основу тога Н. Икономидис сматра да је тада Јован VII Палеолог имао једно дете кога 1396. године више нема.

245 *G. Dennis*, An unknown Byzantine Emperor Andronicus V Palaeologus (1400—1407?), JÖB 16 (1967) 175—178 (текст монодије 181 sq.); *Oikonomidès*, Σημείωμα 23.

246 *Dennis*, An unknown Emperor 176 sq. Исти аутор (p. 178 sq.) наводи и податке шпанског путника Клавиха да је по споразуму са Манојлом II (1401) Јован VII Палеолог требало да буде први наследник престола; после њега би дошао син Манојла II, а затим син Јована VII. Cf. *Dennis*, Un unknown Emperor 178 sq.

у питању солунски митрополит, вероватно Гаврило (1397—1416/19), а да је писмо између 1350. и 1430. године упућено неком цару који је боравио у Солуну. Писац саветује цару да не оплакује смрт младог сина, који је требало да га наследи, јер је отишао Господу и светом Димитрију. Џ. Денис верује да је писмо упућено Јовану VII Палеологу, који је између 1403. и 1408. године владао Солуном. Сам признаје да је такво тумачење хипотетично, јер је било доста царева који су рано губили синове, али верује да се овде ради о Јовану VII и његовом мало познатом сину Андронику[247]

У расправљању о загонетном сину Јована VII Палеолога треба обратити пажњу и на кутију од слоноваче из збирке у Dumbarton Oaks. На њој су приказане две царске породице, најпре цар са круном и лоросом, као и словима Ιω, што значи Јован; уз њега се налази син такође са круном и лоросом, поред чијег лика су слова ANDR — Андроник. Представљена је и царица са круном и вероватно лоросом, а поред њеног лика стоје слова EIR, што значи Ирина. На кутији је представљена још једна царска породица, али су знатно скромнији елементи за њену идентификацију. Цар са круном и лоросом има нешто дужу браду него онај први, а поред његове главе је слово M; уз њега је представљено и дете растом нешто више па према томе и старије од детета прве царске породице, вероватно Андроника. Поред царичиног лика нису сачувана слова, а поред цара се налази клечећа фигура младића који носи модел тврђаве или града. Према недавном тумачењу Н. Икономидиса овде су приказане две царске породице: цар Јован VII Палеолог са царицом Ирином и сином Андроником, док би у случају друге царске породице слово M могло да значи имена Манојло, Матија или Михајло, па би се радило о Манојлу II Палеологу са супругом Јеленом Драгаш и сином Јованом VIII. За град насликан на минијатури Н. Икономидис верује да је Солун, па због тога и датира овај комад у време почетка власти Јована VII Палеолога у Солуну (1403).[248]

Дакле, Јован VII Палеолог је имао сина који се по својој прилици звао Андроник[249] и који је необично важан за испитивање савладарства епохе Палеолога. Само што су се јавила различита тумачења о рођењу и животу овог Јовановог сина који је очигледно умро у детињству. Хроно-

[247] Ibid. 178.

[248] *N. Oikonomidès*, John VII. Palaeologus and the Ivory Pyxis at Dumbarton Oaks DOP 31 (1977) 239. Постојала су и друкчија тумачења царских породица са ове кутије *A. Grabar*, Une pyxide en ivoire à Dumbarton Oaks. Quelques notes sur l'art profane pendant les derniers siècles de l'empire byzantin, DOP 14 (1960) 121—146 сматрао је да је овде представљен цар Јован Кантакузин, супруга Ирина, као и унук Андроник IV, а да другу групу чине Јован V Палеолог и супруга Јелена Кантакузин. Зато он кутију датира између 1348. и 1352. године. Нешто касније *K. Weitzmann*, Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks, Collection III, Ivoires and Steatites, Washington 1972, 79 је исправно мишљење. А. Грабара у погледу друге царске породице, тачно уочивши да се поред лика другог цара чита слово M, што искључује могућност да се ради о Јовану V Палеологу; сматрао је да је овде представљен Матија Кантакузин са супругом Ирином Палеолог и сином Јованом. Ту представу К. Вајцман везује за Матијино крунисање, а за приказани град верује да је Цариград или палата Влахерна.

[249] *S. Runciman*, Lucas Notaras γαμβρὸς τοῦ βασιλέως Polychronion, Festschrift F. Dölger, Heidelberg 1966, 447—449 сматра да је Јован VII имао и ћерку удату за Луку Нотараса.

логија његовог живота зависи од времена склапања брака Јована VII Палеолога са Ирином, ћерком господара Лесбоса Франческа II Гатилузија. Џ. Денис је напоменуо да је брак остварен између 1390. и 1397. године, а да је Јованов син Андроник рођен 1400—1; његов живот је окончан 1407—8. године, јер се у једној монодији каже да је умро са седам година.[250] Чини се да је Н. Икономидис ишао исправнијим путем у одређивању времена кратког живота Андроника V Палеолога. Пре свега је повео рачуна о вестима Игњатија из Смоленска које сведоче да је Јован VII приликом уласка у Цариград (априла 1390) већ имао сина Андроника, кога је хтео да прогласи за сацара и тако осигура престо својој грани царске породице. Н. Икономидис је желео да са овим усклади и податке о времену брака Јована VII са Иринсм Гатилузио. Пошто Игњатије из Смоленска каже да је Гатилузио рођак Јована VII, он верује да се овај оженио Ирином пре 1390. године, али истовремено упозорава да је по неким прорачунима она рођена после 1384. године, што значи да са шест година није могла родити сина Андроника. За разрешење те дилеме Н. Икономидис види две могућности: да је Јован VII пре 1390. имао именом непознату жену, која му је родила сина Андроника, или да је Ирина Гатилузио рођена пре 1384, па да се раније удала за Јована VII Палеолога, родивши му пре 1390. године сина Андроника.[251]

Према свему изнетом, чини се да је најубедљивије мишљење Н. Икономидиса да је Андроник, једини син Јована VII, који није дуго поживео, рођен пре априла 1390. и да је био уз оца када је он улазио у Цариград да преузме престо. Пошто монодија коју је објавио Џ. Денис показује да је Андроник умро у седмој години, Н. Иконсмидис везује његов живот за Селимврију (1390—1397), где је Јован VII Палеолог добио пседе од султана Бајазита.[252] За наше питање савладарства резултати Н. Икономидиса имају особити значај, јер показују да је Јован VII желео да свог јединог сина, који је још био дете, прогласи за василевса и да тако осигура престо својој грани царске породице, потискујући цара Јована V и његовог сина Манојла. Овим смелим плановима Јован VII Палеолог је показао две ствари: да себе сматра наследником престола, линијом која је ишла од његовог оца Андроника IV, најстаријег сина Јована V Палеолога; са друге стране он је желео да та права очува својој породици,

---

[250] *Dennis*, Un unknown Emperor 179 sq. Он сматра да Андроник није био рођен 1397, јер је тада Јован VII био спреман да остави права на престо, што показује да није имао наследника. Позива се и на вести извора о доласку Јована VII из Селимврије у Цариград (1399), када се спомињу само његова мајка и жена, без података о деци. Џ. Денис сматра да би било невероватно да је Манојло II Палеолог оставио Јована VII као заменика у Цариграду, ако је овај тада имао наследника, односно сина Андроника. Сви ти разлози су га навели да рођење Јовановог сина Андроника помери на 1400—1. годину. *Balfour*, Symeon of Thessalonica 121, n. 79 прихвата резултате Џ. Дениса о времену кратког живота Андроника, док поред предложене раније хронологије Н. Икономидиса (1390—1397) ставља знак чуђења.

[251] *Oikonomidès*, Σημείωμα 29 sq. Исти аутор наглашава да се после смрти Јована VII (1408) Ирина замонашила под именом Евгеније и да је умрла 1. јануара 1440. године. Cf. *Oikonomidès*, John VII Palaeologus 331; *Ђурић*, Јован VIII, 76, н. 57 сматра да је брак Јована VII са Ирином Гатилузио био знак опадања критеријума у одабирању принцеза за византијске цареве; верује да су невесте Манојла II и Јована VII, Јелена Драгаш и Ирина Гатилузио, стајале отприлике на истој линији.

[252] Ове закључке о времену живота и смрти младог Андроника Палеолога недавно је усвојио и *Ђурић*, Јован VIII, 82, н. 70.

па и да јединог сина Андроника прогласи за цара. Може се слободно рећи да је у овим за царство тешким годинама установа савладарства поново поремећена сукобима између две гране породице Палеолога.

Септембра 1390. године Јован VII Палеолог морао је да напусти Цариград и да се привремено примири у поседима које је наследио од оца Андроника IV. Замршени односи цара Манојла II Палеолога (1391—1425) са братом од стрица Јованом VII и овде нас занимају само уколико дају нова сазнања о савладарству. Ту пре свега треба навести редове дијалога о женидби цара Манојла II Палеолога са мајком Јеленом Кантакузин, вођеног вероватно између лета 1394. и новембра 1396. године. Овде Манојло II Палеолог говори о споразуму и миру који је вероватно у Селимврији закључио са Јованом VII, чиме су макар и привремено сређени односи у царској породици. Тада је Манојло II усвојио синовца Јована VII, а овај је са своје стране исто учинио са тек рођеним царевим сином Јованом VIII. Тиме је Јован VII добио статус василевса и првог савладара стрица Манојла II, чији би син Јован VIII требало да буде други савладар, што због његовог узраста није ни формално могло да се оствари.[253] Чини се да таква комбинација сацаревања подсећа на прилике под Андроником II Палеологом, када су његов син Михајло IX а и унук Андроник III имали положаје првог и другог савладара.

У посмртном говору брату деспоту Теодору I цар Манојло II Палеолог спомиње и познати састанак у Серу (зима 1393—4)[254] који је султан Бајазит имао са хришћанским васалима. Каже да је овде, поред господара (цар Манојло II, деспот Теодор I Палеолог, Константин Драгаш и можда Стефан Лазаревић) стигао и његов синовац Јован VII, василевс из Селимврије, коме је очигледно сам Манојло II признао права василевса и савладара.[255] То сведочи да је нешто раније а током лета 1393. године Јован VII осигурао статус василевса и савладара стрица Манојла II Палеолога. О погледима Јована VII на сопствени положај савладара и његовим даљим плановима лепо говоре одавно запажене вести Дуке о стању Цариграда у време дуге турске опсаде (1394—1398). Он каже да је Јован VII тражио од султана Бајазита град Селимврију, али и да га је подсећао на околност да је заједно са оцем Андроником IV од деде, односно Јована V Палеолога, лишен права на престо, која је овај пренео на другорођеног сина, односно Манојла II Палеолога. Зато је Бајазит затражио од Манојла II да напусти Цариград и да га препусти Јовану VII као природном наследнику царства. Дука напомиње да је Јован VII имао доста присталица у Цариграду, незадовољних стањем под Манојлом II Палеологом.[256] За питање царских права Јована VII Палеолога значајни су и неки одавно

---

[253] Текст списа сачуваног у грчком кодексу Париске националне библиотеке (No. 3041, f. 102v) објавио је *Loenertz*, Une erreur singulière 183 sq. (= Byzantina et Francograeca I, 391 sq.). О садржају в. *Ђурић*, Јован VIII, 82, н. 70 који подсећа на околност да је до краја живота Јован VII називан сином Манојла II, што тумачи као резултат споразума из 1399, а можда и оног из 1393. године. Исти аутор (стр. 93) напомиње да је мати Манојла II сматрала да је он у предности над синовцем Јованом VII, јер има већи број законите деце.

[254] За хронологију в. *Ђурић*, Јован VIII, 69.

[255] *Сп. Ламброс*, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά II, Атина 1929, 52—55; *Barker*, Manuel II, 115 sq.

[256] Ducas 81—83; *Dölger*, Johannes VII, 29, n. 4; *Barker*, John VII in Genoa 217—219; *idem*, Manuel II, 145, 164.

уочени млетачки документи који говоре о тешксм стању у Цариграду с пролећа 1397. године. Тако је 7. септембра 1397. године млетачки сенат расправљао о разним могућностима судбине Цариграда: најпре се предвиђало да ће га освојити Турци који су Манојлу II нудили услове да им уступи град; предвиђало се да ће можда цар и Ђеновљани предати престсницу Турцима, али и то да би Бајазит могао да Цариград преда Јовану VII Палеологу, кога би млетачки поданици требало да поздраве са одговарајућим почастима и да са њим преговарају о обнављању уговора.[257] Ове занимљиве вести као да показују да је за Млечане Јован VII такође био цар који би могао да легално, додуше под турском заштитом, завлада Цариградом.

У науци је одавно познат документ који говори о понуди Јована VII Палеолога да царска права уступи францускoм краљу Шарлу VI; цена за то била би годишња рента од 25.000 флорина и један замак у Француској. Текст понуде од 15. августа 1397. године, сачуван је само у латинској верзији, а у њему се Јован VII назива „in Christo Deo fidelis imperator et moderator Romeorum"[258]. Без обзира на извесне новије дилеме у тумачењу овог занимљивог текста, за нас је то драгоцен извор о царским правима Јована VII Палеолога августа 1397. године. Он је овде титулисан као василевс и автократор (латински imperator et moderator), што показује да је 1397. полагао право и на титулу автократора; њу је могао да носи као савладар и први сацар Манојла II Палеолога, што је, како смо већ нагласили, постао одлукама споразума из 1393. године.

Нови моменти у животу и каријери Јована VII Палеолога, који се тичу и његових царских права, настали су на самом измаку XIV столећа, када је по наговору француског маршала Бусикоа Манојло II Палеолог оставио престоницу и царство, упутивши се на запад да тамо потражи помоћ за борбу против Турака. Пре поласка на овај далек и неизвестан пут, који је потрајао више од две и по године, Манојло II је морао да се побрине о достојном заменику у Цариграду, па је одлучио да тамо остави синовца и супарника Јована VII. Нас и та епизода овде занима из специјалног угла, па ћемо сбратити пажњу само на титулу и права која је Јован VII за то време имао.

У настојању да се осветли ово питање, најпре се треба сбратити изворима који описују услове доласка Јована VII Палеолога у Цариград. Дука је у извесној мери помешао ствари, спајајући све перипетије у односима Манојла II са синовцем Јованом VII у последњој деценији XIV века. Каже да је Манојло II Палеолог дсбро ссетио да располсжење житеља престонице није по њега повољно, па се одлучио да се споразуме са Јова-

---

[257] Документ је делимично објављен у *S. Ljubić*, Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike, Zagreb 1874, No. 533, 402—404; *F. Thiriet*, Régestes des déliberations du Sénat de Venice concernant la Romanie I, Paris 1958, No. 932, p. 218 који погрешно сматра да се овде ради о Јовану VIII Палеологу. Cf. *Barker*, Manuel II, 146, n. 38.

[258] *Сū. Ламброс*, 'Ιωάννου Ζ' Παλαιολόγου ἐγχώρησις τῶν ἐπὶ τῆς βυζαντιακῆς αὐτοκρατορίας δικαιωμάτων εἰς τὸν βασιλέα τῆς Γαλλίας Κάρολον Σ', ΝΕ 10 (1913) 248 sq. Смисао понуде пренели су између осталих: *Dölger*, Johannes VII, 30; *Г. Осūроіорски*, Историја Византије, Београд 1983, 514; *Barker*, Manuel II, 164; *Ђурић*, Јован VIII, 90, н. 91. Међутим, *P. Wirth*, Zum Geschichtsbild Kaiser Johannes, VII. Palaiologos, Byz. 35 (1965) 592—594 је посумњао у досадашња тумачења овог акта, наглашавајући да су пренагљене претпсставке о правима Јована VII на царски престо.

ном VII, коме је дозволио да уђе у Цариград, а онда му је оставио царство Ромеја (τὴν βασιλείαν τῶν Ῥωμαίων), давши му али и узевши од њега заклетве. Затим је Манојло II Палеолог са женом и децом отпловио у Мореју.[259] Знатно каснији Псеудо Сфранцес описује како је Јован VII Палеолог боравио код султана Бајазита од кога је добијао многа доброчинства и дарове, осећајући се овде као домаћи. Када су неки људи почели да подривају султаново поверење према њему, он је осетивши опасност побегао и дошао стрицу у Цариград. Манојло II га је благонаклоно примио, а онда је после извесног времена одлучио да крене у Италију и да тражи помоћ, оставивши у Цариграду синовца Јована VII да управља и влада градом, као и да га брани од непријатеља.[260] О неким одредбама тадашњег споразума Манојла II са синовцем Јованом VII драгоцене податке даје писмо цариградског патријарха Матије кијевском митрополиту из марта 1400. године. Ту се каже да је Јован VII Палеолог са мајком царицом (деспина) и свим архонтима из Селимврије приспео у Цариград, где је примио царство из руку моћног и светог му автократора, стрица његовог, поставши тако господар и василевс (αὐθέντης καὶ βασιλεύς) хришћана.[261] Значајно је да се у тексту овог писма наглашава да су се Манојло II и Јован VII измирили као отац и син, као и да се само Манојлу II придаје титула автократора, док Јован VII има само титулу василевса.

О споразуму и уговору између Манојла II и Јована VII Палеолога говори и солунски митрополит Симеон који у беседнички искићеном тексту даје и неке важне податке за нашу тему. Наводи да је Јован VII уживао поверење и наклоност Бајазита, али да га је изгубио; из Селимврије је дошао у Цариград, где га је Манојло II прихватио као сина и оставио га да овде влада за време путовања по западу; у тексту се Јовану VII даје титула василевса.[262] Кратка хроника из средине XV века каже да је 4. децембра 1399. у Цариград дошао василевс блажени кир Јован, син василевса кир Андроника и да је претходно дао заклетве на споразум са Манојлом II; наглашава да га је цар очински примио и да га је оставио у Цариграду, пошавши на Пелопонез и у Италију.[263]

Уговор Манојла II Палеолога са Јованом VII регистровао је још Ф. Делгер у садржајној расправи о Јовану VII,[264] али је на њега обраћено више пажње у неким новијим радовима. Е. Христофилопулу је сматрала да су децембра 1399. обојица владара, Манојло II и Јован VII, носили титуле автократора и василевса Ромеја, а да је Јован VII сачувао то право и после повратка Манојла II са дугог пута по западу.[265] Важну посредничку улогу у остварењу споразума Џ. Баркер приписује француском маршалу Бусикоу, који је и наговорио Манојла II Палеолога да крене на запад у потрагу за војном помоћи хришћанског света. Према споразуму између двојице владара, Јован VII је током Манојловог пута требало да влада у

---

259 Ducas 83.

260 Sphrantzes 202.

261 MM II, 359—361; *Darrouzès*, Reg. VI, No. 3101 где се документ датира у јануар—март 1400. године. Превод писма доноси *Barker*, Manuel II, 202—204.

262. *Balfour*, Symeon of Thessalonica 45, 48.

263 *Schreiner*, Kleinchroniken I, 285, No. 4.

264 *Dölger*, Johannes VII, 31.

265 *Христофилопулу*, Ἐκλογή 202 сл.

Цариграду, а када се он буде вратио да као посед и апанажу добије Солун, који се тада још налазио под турском влашћу.[266] Недавно је И. Ђурић детаљном анализом података објаснио суштину овог споразума бивших супарника. Из писма патријарха Матије он закључује да је децембра 1399. године Манојло II поново усинио Јована VII, али сматра да је тај чин имао мањи значај од оног из 1393, када је склопљен први споразум између њих двојице, јер 1399. године Јован VII више није имао синова. И. Ђурић подсећа да о том усиновљењу говори и шпански путописац Клавихо, а затим исправно закључује да је овај уговор био пропраћен и узајамним заклетвама, што је у Византији дотада било непознато. У овом чину, као и у усиновљењу, И. Ђурић види утицај западних феудалних обичаја, које је можда донео француски маршал Бусико.[267] Што се тиче обећања да ће Јован VII после Манојловог повратка са запада добити као апанажу Солун, И. Ђурић сматра да се тај Манојлов поступак тешко може разумети, јер се Солун тада налазио у турским рукама.[268]

Чињеница је да је Јован VII Палеолог децембра 1399. године остао у Цариграду да влада као византијски цар уместо одсутног стрица Манојла II. Тај период његовог боравка у престоници овде нас првенствено занима из перспективе његових царских права. После одласка Манојла II Палеолога на дуго путовање по западу (1399—1403) Јован VII је остао у престоници као први савладар, што му је давало одређена царска права и титулу автократора. Та царска права и претензије он је исказао пред крај власти у престоници. Наиме, када се после битке код Ангоре и пораза Бајазита (28. јула 1402. године) српски владар Стефан Лазаревић преко Цариграда враћао у своју земљу, он је од цара Јована VII Палеолога добио знаке титуле деспота. Међутим, Стефанов биограф наглашава да је он 1410. године поново био у Цариграду и да му је том приликом цар Манојло II Палеолог поново доделио ово високо достојанство, јер Јован VII Палеолог није био у пуној владарској власти када је то 1402. учинио.[269] Перипетије око деспотске титуле Стефана Лазаревића врло су важне за оцену царских права и положаја Јована VII у Цариграду у годинама када је замењивао или заступао одсутног стрица цара Манојла II. Јован VII је овде остао као први савладар с правом на титулу автократора, што је санкционисано споразумом и чином усиновљења од стране Манојла II, најпре 1393, а затим и децембра 1399. године, непосредно пред његов полазак на дуго путовање по хришћанском западу. Иако је додељивање највише титуле деспота било искључиво право главног цара, познати су неки примери из византијске историје да су је додељивали и савладари.[270] У релативно блиској прошлости Јован VII је имао баш пример стрица Манојла који је као василевс и очев савладар у Солуну послао знаке деспотске титуле јањинском господару Томи

---

266 *Barker*, Manuel II, 165.

267 *Ђурић*, Јован VIII, 92 сл.; 115—117. Исти аутор (стр. 93) наглашава да је усиновљењем Јован VII „пребачен из формално равноправног у подређен статус". Посредничка улога маршала Бусикоа види се из његове биографије, као и из описа шпанског путописца Клавиха. Cf. *Barker*, Manuel II, 491—493.

268 *Ђурић*, Јован VIII, 93.

269 Вести о томе даје само Константин Филозоф (уп. издање *В. Јаuћа*, Гласник СУД 42, 1875, 296; превод *Л. Мирковића*, Београд 1935, 94); уп. *Ферјанчић*, Деспоти 182—184; *Ђурић*, Јован VIII, 128, н. 103.

270 За познате примере в. *Ферјанчић*, Деспоти 15.

Прељубовићу (1382—3)[271]. Зато је и сматрао да као први сацар има право да једном страном владару дарује највишу дворску титулу у царству. Значајно је и објашњење Константина Филозофа за онај други чин, када је 1410. године цар Манојло II Палеолог Стефану Лазаревићу потврдио титулу деспота, јер Јован VII, који му је раније исту доделио, није имао праву царску власт. Раније смо претпостављали да је Манојло II тако поступио због рђавих односа са синовцем Јованом VII, а сада верујемо да се његов поступак може друкчије објаснити. Јован VII је остао у престоници као први сацар стрица Манојла II, па је овај касније зато и сматрао да треба Стефану Лазаревићу да потврди достојанство деспота.[272]

За поимање представа Јована VII о положају и правима која су му припадала током обављања царске власти у престоници (1399—1403) важно је и његово писмо енглеском краљу Хенрику IV (1. јун 1402) са молбом да упути позив хришћанским владарима да помогну Византији у борби са неверницима. После адресе налази се интитулација „Johannes, in Christo Deo fidelis Imperator et Moderator Romeorum Palaeologus" која, како тачно примећује Џ. Баркер, одговара грчкој формулацији „(Јован) у Христу Богу верни василевс и автократор Ромеја Палеолог."[273] Од доказа о царским правима Јована VII Палеолога на прелазу из XIV у XV столеће треба навести и одавно познате примере бакарног новца које су старији истраживачи приписивали Манојлу II Палеологу; његов лик је представљен на аверсу, док би на реверсу био лик Јована VIII и царице Јелене Драгаш. Међутим, Н. Герасимов је у новије време друкчије тумачио овај новац: прочитао је на њему слова ΙΟΑ, па је закључио да припада неком цару са именом Јован из друге половине XIV и првог дела XV века. Сматрао је да је на аверсу представљен Јован VII Палеолог, а на реверсу царица Јелена Драгаш са сином Јованом VIII, па је новац и датирао између 1399. и 1403. године, када је Јован VII замењивао у Цариграду одсутног Манојла II Палеолога.[274] Према овом новијем тумачењу новац би сведочио о царским правима Јована VII у Цариграду, а за време боравка стрица Манојла II у Француској и Енглеској.

За оцену положаја Јована VII Палеолога у Цариграду значајни су и подаци неких страних докумената. Арагонски краљ Мартин V је 16. октобра 1400. писао Јовану VII кога ословљава са „serenissime princeps", а говори о посланству које је већ стигло „per serenissimum principem dominum Manuelem imperatorem et moderatorem Romeorum Palaeologum

---

271 О томе в. нап. 217.

272 За раније тумачење уп. *Ферјанчић*, Деспоти 15, 184. Не изгледа убедљиво тумачење да је Манојло II тако поступио не зато што је Јован VII био млађи цар, већ што га је сматрао узурпатором. Уп. *Ђурић*, Јован VIII, 128, н. 103.

273 Текст писма је објавио *Barker*, Manuel II, Appen. XVII, 500 sq. Превод је донео исти аутор (р. 213 sq.).

274 Новац је објављен у *W. Wroth*, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum II, London 1908, 639, pl. LXXVII. За ново тумачење cf. *T. Gerasimov*, Les monnaies de Jean Paléologue (1400—1408), Bsl. 17 (1956) 114—116. У белешци о раду Т. Герасимова В. Лоран није веровао у његово тумачење, претпостављајући да новци потичу од Јована VIII Палеолога. Cf. BZ 49 (1956) 539. Сачуван је и сребрни новац Јована VII Палеолога са ликом св. Димитрија (cf. *H. Goodacre*, Notes on some Rare Byzantine Coins, Numismatic Chronicle V, 11, 1933, 156) за који је издавач сматрао да потиче из 1399—1402. године. Лик св. Димитрија пре упућује на закључак да је новац кован у време власти Јована VII у Солуну (1403—1408). *Gerasimov*, o. c. 117 sq. је обратио пажњу на још неке новце који су настали за време Јованове власти у Солуну.

semper augustum". На крају писма које говори о помоћи хришћанског света у борби против Турака налази се адреса „excellentissimo principi domino Johanni Dei Gratia imperatori et moderatori Romeorum Palaeologo semper Augusto."[275] Арагонски двор је имао тачна обавештења о положају и правима Јована VII Палеолога у Цариграду, јер га ословљава са латинским титулама император и модератор, које одговарају грчким титулама василевса и автократора.

Већ више пута спомињани шпански путописац Клавихо описује да је уочи битке код Ангоре Јован VII преговарао са Бајазитом о евентуалној предаји Цариграда после његовог обрачуна са Тамерланом. Ту се Манојло II назива старим, а Јован VII млађим царем, што се слаже са његовим тадашњим статусом првог сацара.[276] За наше питање је значајна и италијанска верзија Тамерлановог писма Јовану VII (мај 1402) у коме се он назива „il Procuratore dell' Imperatore Chirmanoli". И. Ђурић је склон да у овом занимљивом титулисању види „несумњиво умањење достојанства Јована VII", али нам вероватније изгледа да је Тамерлан тачно оценио положај Јована VII у Цариграду тих година. Њему није била јасна улога сацара, али је разумео да је Јован VII у ствари владао као заступник цара Манојла II Палеолога.[277]

Ако се саберу подаци о статусу Јована VII Палеолога у Цариграду у годинама путовања Манојла II Палеолога по западу (1399—1403), могу се извести корисни закључци за нашу тему. Статус Јована VII почивао је на ранијим споразумима са стрицем Манојлом II из 1393. и 1399. године, када га је овај усинио, чиме је признат његов положај првог сацара. Извесно је да је то право Јован VII стекао од оца Андроника IV а за време његове краткотрајне власти у Цариграду (1376—1379). Тада је, како смо у ранијем излагању закључили, Јован VII проглашен за василевса и савладара, што му је Манојло II признао споразумом из 1393. а потврдио и оним из децембра 1399. године. Као први савладар Јован VII је имао право на титулу автократора, а и на додељивање високих дворских титула. Упркос таквим закључцима, чини се претераном оцена Џ. Баркера да је Јован VII Палеолог владао Цариградом као прави василевс „by virtue of both a fully legal hereditary claim and a coronation at one time or another", да додуше није у том својству издавао хрисовуље, али да је ковао новац.[278]

Положај Јована VII Палеолога у Цариграду постаје јаснији захваљујући необично значајном документу из времена непосредно после Бајазитовог пораза код Ангоре (28. јула 1402). Ради се о уговору који је Сулејман, један од турских претендената у борби за Бајазитов престо, закључио са неким хришћанским владарима и државама: Јованом VII, деспотом Стефаном Лазаревићем, војводом Наксоса, Млечанима и Ђеновљанима са Хиоса (фебруара 1403).[279] Тај документ нас овде не

[275] *A. Rubio* i Lluch, Diplomatari de l'Orient Catala (1301—1409), Barcelona 1947, No. 609, 685 sq; *Barker*, Manuel II, 205.

[276] Claviho, ed. *Sreznewsky*, 40; *Barker*, Manuel II, 215.

[277] *M. Alexandrescu — Dersca*, La campagne de Timur en Anatolie (1402), Bucarest 1942, 123; *Ђурић*, Јован VIII, 122, н. 80.

[278] *Barker*, Manuel II, 238.

[279] Уговор је сачуван у италијанској верзији и око његове хронологије су постојале извесне недоумице. Још је *Dölger*, Johannes VII, 33, n. 4 сматрао да је уговор 3. јуна 1403. закључио Манојло II Палеолог који се вратио са запада, а да Јован VII

занима због значајних територијалних уступака Сулејмана Византији, већ само због података о положају и статусу Јована VII Палеолога у данима када се његов стриц Манојло II још није вратио у престоницу. У сачуваном италијанском тексту међу хришћанским владарима са којима се Сулејман споразумео најпре се спомиње „lo gran imperador Caloioani, imperador di Griesi, mio pare Palaeologo imperador delo imperio di Constantinopoli“, а затим и други хришћански господари. У каснијим редовима се каже шта Сулејман треба да врати византијском цару који се назива „mio pare, lo imperador.“[280] Чини се да су овде две ствари важне за нашу тему, односно за статус и права Јована VII Палеолога. То је, најпре, чињеница да ли се у тексту спомиње само он, или уз њега и стриц Манојло II, који још није пристигао у престоницу. Већина новијих истраживача верује, по нашем уверењу исправно, да је овде споменут само Јован VII Палеолог и да је према томе он као византијски цар закључио уговор са Сулејманом.[281] Друга важна ствар је чињеница да се овде Јовану VII придаје титула „lo gran imperador de Griesi“. У новије време је на обе ствари обратио пажњу И. Ђурић који је, супротно изнетим мишљењима, веровао да је поред Јована VII овде споменут и Манојло II Палеолог кога Сулејман назива оцем (mio pare). Иако више верујемо да је у уговору споменут само Јован VII Палеолог, тумачење И. Ђурића не мења слику о Јовану VII фебруара 1403. године: он је преговарао и склопио уговор са Сулејманом, а у тексту је можда споменут и Манојло II који свакако није присуствовао овом чину. Друго објашњење И. Ђурића тиче се епитета „lo gran imperador“ за који он исправно верује да одговара византијском термину μέγας βασιλεύς, али погрешно претпоставља да се у овом документу односи на главног цара Манојла II Палеолога.[282] Епитет је придодат уз име Јована VII Палеолога, што показује како су околни господари — у овом случају турски претендент Сулејман — ценили његов положај и статус у данима када је у Цариграду још увек замењивао стрица Манојла II Палеолога. За њих је Јован VII био цар, односно автократор или велики цар (μέγας βασιλεύς), иако је тада у престоници имао положај првог сацара. О значају Јована VII у Цариграду сведочи и мисија млетачког посланика Јакова Суриана који је 9. априла 1403. добио упутства сената, јер је требало да иде на исток и да преговара

овде није споменут, јер је већ отишао из Цариграда. Та хронологија је касније прихваћена, само што се на основу текста веровало да је уговор у име Византије закључио Јован VII Палеолог. Cf. *Wirth*, Geschichtsbild 544—546. При томе датуму је касније остао и *Dölger*, Reg. V, No. 3201, иако је овде уговор приписан Јовану VII. У најновијим истраживањима предложена је и усвојена ранија хронологија уговора — фебруар 1403. године, дакле време када се Манојло II Палеолог налазио на путу према Цариграду, где је приспео 9. јуна 1403. године (за датум в. *Ђурић*, Јован VIII, 129). О новој хронологији уговора cf. *G. Dennis*, The Byzantine-Turkish Treaty of 1403, OCP 33 (1967) 77; *Barker*, Manuel II, 225; *Ђурић*, Jovan VIII, 126.

[280] Уговор је објављен у *C. M. Thomas*, Diplomatarium Veneto-Levantinum II, Venezia 1899 (reprint New York 1966) No. 159, 290—293. О садржају в. пре свега *Dölger*, Reg. V, No. 3201; *Wirth*, Geschichtsbild 594—596; *Dennis*, Byzantine-Turkish Treaty 81; *Barker*, Manuel II, 225; *Ђурић*, Јован VIII, 126 сл.

[281] *Dennis*, Reign of Manuel 156; *Wirth*, Geschichtsbild 594—596; *Dennis*, Byzantine-Turkish Treaty 77 sq.; *Barker*, Manuel II, 225.

[282] *Ђурић*, Јован VIII, 126 сл., 130. Између јануара и марта 1403. Петар Зено, господар Андроса, упутио је у Млетке извештај о уговору Сулејмана са хришћанским владарима, па се овде спомиње само један византијски цар, по својој прилици Јован VII Палеолог. Cf. *Dennis*, Byzantine-Turkish Treaty 82—85.

са тамошњим владарима, пре свега са турским претендентима Мехмедом и Сулејманом, али и са византијским господарима: царем Манојлом II са којим је млетачки посланик заједно и путовао на исток, као и са Јованом VII, уколико не буде хтео да напусти Цариград.[283]

Повратак Манојла II Палеолога у Цариград са далеког и непријатног пута по западним земљама (9. јуна 1403) донео је нове компликације у његовим односима према синовцу Јовану VII. После њихове краткотрајне кризе у чије детаље овде не можемо улазити, новембра 1403. године дошло је до новог помирења које је средило статус Јована VII до краја његовог бурног живота (1408). Тада је он као посед добио Солун, град који му је и обећан по споразуму из почетка децембра 1399, а што је сада могло бити и остварено, јер је Сулејман по уговору из фебруара 1403. године вратио Византији овај важан град.

О новом споразуму Манојла II Палеолога са синовцем Јованом VII кратко говори Дука, који после описа садржаја уговора Сулејмана са хришћанским владарима (1403) каже да је Манојло II послао Димитрија Леонтариса да преузме Солун; он је то учинио, а онда је цар, увео у Солун Јована VII Палеолога и поставио га за цара читаве Тесалије (δεικνύει τοῦτον βασιλέα πάσης Θετταλίας).[284] Кратка хроника наводи да је 9. јуна 1403. Манојло II Палеолог дао Јовану VII Солун да у њему царује.[285] Важне податке о суштини споразума Манојла II са синовцем даје и шпански путописац Клавихо који наглашава да су се они споразумели да обојица владају као цареви, а да ће, ако Манојло II умре цар бити Јован VII, а затим син првог цара, односно Јован VIII; шпански путник је једино погрешно навео да се син Андроника IV звао Димитрије. Јован VII је тада добио Солун, као што му је било обећано пре поласка Манојла II Палеолога на дуго путовање по западу (децембра 1399).[286]

Дакле, у јесен 1403. године дошло је до поновног измирења Манојла II Палеолога са бунтовним и немирним синовцем Јованом VII, што је потрајало до краја Јовановог живота и власти над Солуном (1408). За нашу тему је важно да осветлимо статус и положај Јована VII Палеолога у Солуну (1403—1408). Драгоцене податке о томе дају повеље које је он издавао у овом граду, а значајно је напоменути да су то и једини познати документи из дуге и бурне савладарске каријере Јована VII Палеолога. Прва његова хрисовуља из августа 1404. издата је Лаври св. Атанасија којој се дарује читаво село Дримосирта у Каламарији са приходом од 200 перпера, јер је пре тога манастир поседовао само његову половину. Овај документ са дугачком и свечаном аренгом има све одлике хрисовуље, без позивања на претходну одлуку Манојла II Палеолога, а са

[283] *Thiriet*, Régestes II, 38, No. 1107; *Barker*, Manuel II, 230.

[284] Ducas 113.

[285] *Schreiner*, Kleinchroniken I, 70, No. 27. У коментару се наглашава да је тај споразум закључен почетком новембра 1403. године. Cf. *Schreiner*, Kleinchroniken II, 379 sq. У другој Краткој хроници стоји да је јуна 1403. Манојло II Палеолог послао у Солун кир Андроника да њиме господари (δεσπόζειν αὐτήν), где је овај умро без деце. Cf. Ibid. I, 185, No. 30. Реч δεσπόζειν *Schreiner*, Kleinchroniken II, 380 sq. објашњава да проистиче „von der Tatsache, dass Johannes Mitkaiser war".

[286] Clavijo, *ed. Sreznewsky*, 86. Омашка Клавиха је различито тумачена. *Barker*, Manuel II, 244 sq. је веровао да се под Димитријем крије Јован VII, док *Ђурић*, Јован VIII, 132, н. 113 сматра да Клавихо овде говори о измирењу двојице супарника из 1393. године.

потписом „Јован у Христу Богу верни василевс и автократор Ромеја Палеолог."[287] Хрисовуља Јована VII из јуна 1405. односи се на пореске повластице села Аврамите и Несхориона, чију је половину Радослав Шампија даровао Антонију Багашу, односио манастиру св. Павла, а другу половину монаси је требало да добију после његове смрти. Сада се Антоније Багаш обратио Јовану VII у Солуну са молбом да поседе у овим селима ослободи пореза, што је он и учинио. Повеља има све одлике хрисовуље и потпис црвеним мастилом „Јован у Христу Богу верни василевс и автократор Ромеја Палеолог", значајно је да је сачуван и печат са натписом „'Ιωάννης ἐν θεῷ αὐτοκράτωρ ὁ Παλαιολόγος".[288] Из фебруара 1407. потиче занимљив документ Јована VII, повеља о обнови зида дуж полуострва Касандрије коју је предузео Јован VII. Повеља је истовремено дарована манастирима Пантократора у Цариграду, Лаври св. Атанасија, Ватопеду, Јовану Продрому у Солуну, Ксиропотаму и св. Павлу, који су добили дозволу да поделе десетину прихода од поседа на овој територији уз обавезу да се моле за спас душе Јована VII и његове породице. После смрти Јована VII монаси треба да уживају све приходе са ових поседа. Сасвим је разумљиво да је хрисовуља сачувана у више примерака од којих је за нас најважнији онај из Лавре св. Атанасија, по свој прилици оригинал, са царевим потписом „Јован у Христу Богу верни василевс и автократор Ромеја Палеолог."[289] Јуна 1408. Јован VII је издао хрисовуљу манастиру св. Павла коме дарује 15 породица елефтера на Касандрији са земљом од 10 зевгара и тамошњим рибиловом. То даровање је манастир већ стекао простагмом истог цара, а сада је требало да се потврди и његовом хрисовуљом која је потписана „Јован у Христу Богу верни василевс и автократор Ромеја Палеолог", а у тексту нема позивања на неку повељу цара Манојла II, осим на споменуту простагму самог Јована VII.[290] Најзад, из августа 1408. године потиче хрисовуља Јована VII манастиру Дионисија са даровањем напуштеног села Марискин на Касандрији са два зевгара који ће овде бити саграђени за три године, а за то време монаси треба да добијају 16 модија жита годи-

---

[287] Actes de Lavra III, No. 155, 131—135; *Dölger*, Reg. V, No. 3202. Делимичан списак повеља Јована VII Палеолога даје *Dölger*, Johannes VII, 34 sq.

[288] *Binon*, Origines 282—286. Повеља је делимично објављена у *Dölger*, Facsimilies No. 34, col. 41 sq. Cf. *Dölger*, Reg. V, No. 3205.

[289] Actes de Lavra III, No. 159, 144—149. Сачуване су још неке верзије овог документа. Једна се чува у манастиру св. Павла: потписана је менологемом, али има сачуван печат са натписом „Јован у Христу Богу деспот Палеолог". Cf. *Binon*, Origines 287—289, No. 22 који је, чини се, буквално схватио епитет деспот на печату, па је Јовану VII придодао титулу деспота. Међутим, ако се тај епитет исправно тумачи, печат има велики значај за поимање царских права Јована VII у Солуну. Познато је да до краја византијске историје цареви на печатима носе стари епитет δεσπότης, па је према томе и овај комад Јована VII типичан пример царских печата. Један примерак повеље сачуван је у манастиру Ксиропотаму, али је и он потписан само менологемом. Cf. Actes de Xéropotamou, ed. *J. Bompaire*, Paris 1964, No. 201—208. Према обавештању издавача у манастиру Ватопеду сачуван је још један примерак ове повеље. Cf. Ibid. 204. О садржају повеље cf. *Dölger*, Reg. V, No. 3209. *Ђурић*, Јован VIII, 145, н. 158 наводи њене податке као пример бриге коју је Јован VII Палеолог посвећивао подизању утврђења.

[290] Повеља је сачувана само у препису заједно са још неким документима истог манастира. Cf. *Dölger*, Schatzk. No. 45—6, I, p. 126 sq.; *Dölger*, Reg. V, No. 3210. Binon, Origines 290 sq., No. 24 каже да је повеља имала и златан печат са натписом „Јован у Христу Богу верни василевс и автократор Ромеја Палеолог".

шње. И ово је прави пример самосталне царске повеље без позивања на неки ранији акт главног цара и са потписом црвеним мастилом „Јован у Христу Богу верни василевс и автократор Ромеја Палеолог."[291]

Од врсти царских повеља простагме такође могу бити важне за поимање савладарских права и статуса Јована VII Палеолога током његове власти у Солуну (1403—1408). Шеснаестог септембра 1404. он је издао простагму Ватопеду која наглашава да је његовом хоризмом а по наредби цара и оца, односно Андроника IV или Манојла II Палеолога, извршено, премеравање метоха Ватопеда. Монасима је додељено да поседују половину села Ермилије у Каламарији, Ела Диава и Просфорин код Јерисоса, као и Ланцон код Рендине. Простагма има на крају менологем са индиктом и месецом.[292] Октобра 1406. Јован VII је издао прострагму монасима св. Павла а поводом поседа који су добили од Радослава Шампије у старим селима Аврамите и Неохорион. Пошто су Радослав Шампија и Антоније Багаш већ били покојни, монаси су желели да добију потврду ових поседа. Простагма је сачувана само у савременом препису митрополита Гаврила, али је овде забележено да је имала менологем, писан царском божанском руком и црвеним мастилом.[293] Најзад, од Јована VII је сачувана и простагма манастиру св. Павла од јануара 1407. са даровањем 15 породица елефтера и земљом од 10 зевгара и риболовом; монаси треба да плаћају само тридесети део од прихода а за одржавање тамошњих утврђења. Документ не садржи позивања на повеље ранијих царева, али има чудан додатак, јер се на два места каже да треба да има снагу хрисовуље, иако је као и свака простагма потписан менологемом.[294]

О статусу и положају Јована VII Палеолога у Солуну (1403—1408) изречено је доста тачних судова, али је у неким случајевима ово важно питање једнострано расматрано. Ф. Делгер је превасходно полазио од података повеља, па је констатовао да је Јован VII потписивао хрисовуље са титулама василевса и автократора Ромеја, баш као и Манојло II Палеолог, али да је издавао и простагме, што је по његовом уверењу било право само главног цара — автократора. У ранијој византијској историји то су чинили Михајло IX и Андроник III Палеолози за време владе слабог главног цара Андроника II, али су и то биле само потврде одлука главног цара. За Јована VII Ф. Делгер верује да је таква права добио споразумом са Манојлом II Палеологом (1403), а његову владу у Солуну наводи као пример двоструког царевања (Doppelkaisertum).[295] У каснијим истраживањима власт Јована VII у Солуну повезивана је са системом апанажа

291 Actes de Dionysiou, ed. *N. Oikonomidès*, Paris 1968, No. 10, 81—84 (старије издање *Dölger*, Schatzk. No. 13, 52—54). Cf. *Dölger*, Reg. V. No. 3211. Међу савладарским повељама Јована VII Ф. Делгер наводи и хрисовуљу манастиру св. Павла, непознатог садржаја, коју је ставио под сумњу, јер је потпис сличан повељи истог цара од јуна 1408. године. Cf. *Binon*, Origines 268—270; *Dölger*, Reg. V, No. 3193.

292 *Dölger*, Facsimiles No. 25, col. 59 sq.; *Dölger*, Reg. V, No. 3204. *Dölger*, Reg. V, No. 3203 наводи и простагму Јована VII Ватопеду о 26 парика и две удовице у селу св. Маманта у Каламарији. Повеља није издата.

293 *Binon*, Origines No. 21, 286 sq.; *Dölger*, Reg. V, No. 3206. У тексту се каже да је Радослав Шампија ова села добио од цара Андроника IV Палеолога.

294 *Dölger*, Schatzk. No, 45—6 II, 128; *Dölger*, Reg. V, No. 3208.

295 *Dölger*, Johannes VII, 35, n. 4. Касније је *Dölger*, Schatzk 22 такође наглашавао да је Јован VII Палеолог издавао самосталне хрисовуље.

који је у позновизантијској историји добио особити значај. У расправи о апанажама Љ. Максимовић констатује да су Манојло II (1382—1387) и Јован VII Палеолози (1403—1408) били држаоци апанажа са царском титулом и да су сматрани господарима, као и врховни цар у престоници.[296] П. Шрајнер је власт Јована VII у Солуну такође повезивао са системом апанажа, констатујући да се он потписивао као василевс и автократор.[297] У недавно изашлој књизи о Јовану VIII Палеологу И. Ђурић кратко напомиње да је измирење између Манојла II Палеолога и синовца Јована VII (1403) обављено под „некадашњим условима, утврђеним пре његовог пута на Запад."[298]

Иако су тачне наведене оцене неких страна власти Јована VII у Солуну (1403—1408), чини се да се права слика о томе може стећи комбиновањем датих закључака. Очигледно је да је Јован VII владао Солуном и околином под сасвим специфичним околностима и да се тај период његовог живота разликује од претходних година. Највредније податке о његовим правима дају повеље из периода између 1403. и 1408. године. То су самостални акти (хрисовуље и простагме) који се по спољњим и унутрашњим одликама не разликују од сличних повеља главних царева. Шта више, у њима се дародавац Јован VII не позива на раније акте главног цара Манојла II Палеолога. Ако се посматрају повеље ранијих савладара са титулом автократора (Михајла IX и Андроника III Палеолога), мора се констатовати да су они само у изузетним случајевима издавали самосталне хрисовуље и простагме. Међутим, из солунске канцеларије Јована VII Палеолога сачувани су и самостални документи, који се разликују од савладарских повеља ранијег времена. Зато сматрамо да Јован VII Палеолог у Солуну није био само сацар Манојла II, већ да је овде владао као пуноправни василевс и автократор, чиме су се његов положај а и права знатно променили у односу на раније савладаре. Разлику у његовом статусу добро је осетио Ф. Делгер, нагласивши узгред да је он у Солуну био „der Nebenkaiser", што је П. Шрајнер оценио да „scheint mir etwas zu gewagt".[299] Друга ствар која се преплиће са положајем Јована VII Палеолога у Солуну је систем апанажа, добро познат у историји позновизантијског феудализираног царства. Треба подсетити да он није први цар који је фактички самостално владао Солуном; пре њега био је то сам Манојло II Палеолог (1382—1387).

Смрт Јована VII Палеолога (22. септембра 1408) донела је извесно олакшање Манојлу II, јер га је ослободила старог супарника који је често био спреман да му приређује невоље и са којим је морао да дели царску власт[300]. Ипак се чини да је у праву И. Ђурић који наглашава да је Јован VII „за собом оставио многе недоумице, поневши у смрт све контра-

[296] *Максимовић*, Генеза апанажа 145. Како је добро напоменуо *Schreiner*, Kleinchroniken II, 380, n. 32 Џ. Баркер није објаснио пример апанаже Јована VII Палеолога у Солуну (cf. *Barker*, Appanages 115).

[297] *Schreiner*, Kleinchroniken II, 380, n. 32.

[298] *Ђурић*, Јован VIII 132. Нешто раније (стр. 130) исти аутор каже да је Јован VII Палеолог до своје смрти (22. октобра 1408) владао у Солуну као цар и автократор, остајући за све то време први наследник Манојла II Палеолога.

[299] *Dölger*, Reg. V, p. 72; *Schreiner*, Kleinchroniken II, 381, n. 32; *Barker*, Manuel II, 245 је кратко нагласио да је Јован VII Палеолог самостално владао у Солуну.

[300] Датум смрти доноси Кратка хроника где је забележено да је он умро у Солуну 22. септембра 1408 (6917). Cf. *Schreiner*, Kleinchroniken I, 98, No. 46.

дикције које је његова личност за живота носила, укључујући и питање наслеђа престола."[301]

Последњи сацар у породици Палеолога и византијској историји је Јован VIII, најстарији син Манојла II Палеолога и Јелене Драгаш. После детаљних истраживања И. Ђурића отклоњене су све дилеме око времена његовог рођења: Јован VIII је рођен 17—18. децембра 1392. године као први син из брака Манојла II Палеолога и Јелене, ћерке Константина Драгаша.[302] Међутим, поставља се питање када је најстарији царев син Јован VIII добио титулу василевса и положај сацара, поготово ако се има у виду чињеница да је Јован VII Палеолог до своје смрти (22. септембра 1408) владао као цар у Солуну. Ствари око савладарског статуса Јована VIII Палеолога дуго су се у науци компликовале, јер је погрешно повезивано његово проглашење за василевса са крунисањем за сацара. Захваљујући новијим резултатима, данас је јасно да ова два чина раздваја период од преко десет година. Сигуран terminus ante quem за Јованово проглашење за василевса и сацара даје већ класична представа породице Манојла II Палеолога на минијатури рукописа који је он даровао париском манастиру сен Денија. Од царске породице овде је представљен сам Манојло II изнад чије слике стоји натпис „Манојло у Христу Богу верни василевс и автократор Ромеја Палеолог и вечити август"; изнад лика Јелене Драгаш је натпис „Јелена у Христу Богу верна августа и автократориса Ромеја Палеологина". Десно од цара је представљен његов најстарији син Јован са натписом „Јован у Христу Богу верни василевс син његов". Између царског пара су фигуре двојице синова Теодора II, који има титулу деспота, и Андроника, уз чије име је само епитет автентопулос.[303]

Већ је Е. Христофилопулу запазила ове натписе важне за личност и царску каријеру Јована VIII Палеолога, па је на основу њих претпоставила да је он знатно раније постао василевс и очев савладар, а не тек 19. јануара 1421. године, како је то веровао Ф. Делгер.[304] На податке минијатуре обратио је пажњу и Н. Икономидис, расправљајући о представама царских породица на већ споменутој кутији од слоноваче из збирке Dumbarton Oaks. Сматра да су као царска породица овде приказани Манојло II Палеолог са супругом Јеленом Драгаш и сином Јованом, који је представљен као цар. Као главни доказ да је Јован VIII постао василевс и пре јануара 1421. Н. Икономидис наводи представу царске породице са сенденијског рукописа где он има титулу василевса.[305] Те

---

301 *Ђурић*, Јован VIII, 146.

302 Исто 72 са старијом литературом.

303 За слику минијатуре и читање натписа в. *Ђурић*, Јован VIII, 133 сл. (фотографија је после стр. 144). На жалост није нам била доступна студија *K.Wessel*, Manuel II. Palaiologos und seine Familie, Beiträge zur Kunst des Mittelalters, Festschrift für Hans Wenzel zum 60. Geburtstag, Berlin 1975, 219 é 229. Слика минијатуре у боји cf. *Sp. Lambros*, Λεύκωμα τῶν Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων Athens, 1930, pl. 84.

304 *Христофилопулу*, Ἐκλογή 203 сл. У дугачкој напомени *Barker*, Manuel II, 350, n. 97 се позива на ове резултате према којима је Јован VIII Палеолог био василевс пре 1408. године, али се чини да погрешно каже „but this is perhaps a mere acknowledgment of the obvious fact that he was the heir apparent".

305 *Oikonomidès*, John VII, 332—334. Аутор расправља и о хронологији ове минијатуре: упозорава да овде није представљен деспот Константин Палеолог који је рођен 8. фебруара 1405. године, па сматра да је минијатура настала пре тог датума.

податке, важне за хронологију царске титуле Јована VIII Палеолога, потпуно је искористио и објаснио И. Ђурић. Византијски дипломата Манојло Хрисолор кренуо је у јесен 1407. на далек пут у Париз, носећи и овај рукопис, дар свог господара угледној монашкој обитељи. Стигао је у Париз средином пролећа 1408. године и предао поклон. Сви ти елементи су за И. Ђурића јасан доказ да је Јован VIII проглашен за очевог сацара пре јесени 1407. године, када је Манојло Хрисолор пошао на пут.[306]

Обојица споменутих истраживача су се трудили да пронађу доказе за тезу да је Јован VIII Палеолог пре 1408. проглашен за василевса и очевог савладара. Н. Икономидис се позивао на вест Кратке хронике, настале око 1470—1. године, која бележи да је Манојло II Палеолог за живота Андроника — како се погрешно зове Јован VII — крунисао сина Јована за василевса; било је то 21. маја, X индикта, 1416 (6924) године.[307] Чини се да овај податак није од велике користи, јер се десети индикт не слаже са 1416. годином; то је запазио и издавач Кратких хроника П. Шрајнер, који је остао крајње резервисан према вредности података, поготово што постоје друге вести Кратких хроника о хронологији царске титуле Јована VIII Палеолога. Они су сасвим јасни и о њима ће бити ниже више речи.[308]

У детаљном разматрању података о хронологији царског проглашења Јована VIII Палеолога И. Ђурић најпре користи пасус из списа Силвестра Сиропула о унији у Фиренци. Писац описује како је Димитрија Хрисолор 1407. године дошао у Цариград цару Манојлу II Палеологу а као изасланик Јована VII. На царево тражење да му предскаже неки догађај пре него што ће се збити, Димитрије Хрисолор је рекао да ће седми по реду Палеолог закључити унију са Латинима и да ће то донети велику несрећу хришћанима. Манојло II је помислио да се то предсказање односи на Јована VII Палеолога, али је Димитрије Хрисолор рекао да је у питању „мој цар и твој син“, односно Јован VIII.[309] Као помоћ у одређивању времена проглашења Јована VIII за василевса И. Ђурић узима и редове Списа о царском васпитању, где се каже да је Манојло II Палеолог свог сина младог цара послао на дуго путовање морем, због чега је он био и дуго одвојен од родитеља. У тексту је употребљен израз μειράκιον, што буквално значи да је Јован VIII тада навршио 14 година; из тога И. Ђурић закључује да је 18. децембра 1406. Манојло II послао најстаријег сина василевса на дуго путовање, баш када је напунио 14 година.[310] Трећи доказ за ранију хронологију царског проглашења Јована

[306] *Ђурић*, Јован VIII, 152—154.

[307] *Schreiner*, Kleinchroniken I, 185, No. 31.

[308] *Schreiner*, Kleinchroniken II, 410 sq. У коментару издања списа Силвестра Сиропула В. Лоран дословно прихвата овај податак, јер каже да је Јован VIII Палеолог крунисан за василевса 21. маја 1416. године. Cf. Les „Mémoires“ du Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438—1439), ed. par. *V. Laurent*, Paris 1971, 174, n. 3.

[309] S. Syropoulos, *ed. Laurent* 174. Издавач текста (p. 174, n. 3) веровао је да је Силвестар Сиропул овде антиципирао догађаје, јер је Јован VIII Палеолог крунисан за василевса 21. маја 1416. године. Међутим, чини се да И. Ђурић исправно остаје уверен да је ово место сигуран доказ да је Јован VIII проглашен за василевса пре 1407. године.

[310] Migne PG 156, col. 313; *Ђурић*, Јован VIII, 156.

VIII И. Ђурић налази у монодији Јована Хортазмена, писаној поводом смрти пријатеља Теодора Антиоха (4. јануара 1407. у Коринту). Ту се наводи да је покојник био васпитач младог цара Јована VIII за време његовог боравка у Мореји (1400—1403). И. Ђурић сматра да је монодија састављена 1407. непосредно после смрти Теодора Антиоха и да показује да је Јован VIII Палеолог већ тада имао титулу василевса.[311]

Ако се следе подаци које је анализирао И. Ђурић, пре свега представа царске породице из рукописа манастира сен Денија, види се да је Јован VIII проглашен за савладара и василевса пре 1408, можда већ у току 1407, а свакако после навршених 14 година, тј. после 18. децембра 1406. године.[312] Треба нагласити да постоје подаци који сведоче да је Јован VIII носио титулу василевса и пре свог крунисања (19. јануара 1421). Прва Јованова супруга била је руска принцеза Ана, удата за њега 1414. године. За нашу тему је важан сакос, који је Ана донела у Цариград, а на коме су поред ликова младенаца грчки натписи „Ἄννα ἡ εὐσεβεστάτη αὐγούστα ἡ Παλεολογίνα" и „Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς ὁ Παλεολόγος".[313] Свакако да је у праву И. Ђурић који натписе схвата као потврду да је Јован VIII још 1407. године постао василевс, али без права „да се подичи епитетом савладара и автократора".[314] Године 1416. Мустафа, најстарији Бајазитов син, склонио се после бурних авантура у Солун, а међу изворима који то региструју је и анонимни панегирик, вероватно дело Исидора Кијевског, који у опису догађаја спомиње само једног цара у Солуну — Јована VIII Палеолога.[315] Георгије Сфранцес, дворски историчар последњих Палеолога, наводи да је у јесен 1416. године василевс Јован VIII кренуо у Мореју и да је на путу прошао кроз Солун, где је затекао Мустафу, брата Мехмеда I. Мало иза тога региструје и смрт руске принцезе Ане, прве жене Јована VIII Палеолога (лето 1418) коју назива деспином, односно царицом[316]. Млетачки сенат је 11. јуна 1418. давао инструкције посланицима упућеним младом цару (imperador iuvens) Јовану VIII Палеологу који је тада боравио на Пелопонезу.[317] И. Ђурић обраћа пажњу и на повељу деспота Андроника Палеолога манастиру св. Дионисија (септембар 1420), где се наводи да монаси поседују имање „доброчинством блажених и покојних царева мојих предака, као и владајућих и светих ми господара и царева", при чему се мисли на Манојла II и Јована VIII Палеолога.[318] Наведени спомени Јована VIII у изворима друге деценије XV века показују да је он тада носио титулу василевса, стечену према убедљивим доказима И.

[311] Johannes Chortasmenos (ca. 1370—1436/7). Briefe, Gedichte und kleine Schriften, ed. *H. Hunger*, Wien 1969, 141; *Ђурић*, Јован VIII, 157.

[312] Маја (22) 1406. године Манојло II Палеолог је обновио уговор са Млечанима и у тексту се говори само о њему као цару, што показује да тада Јован VIII још није постао василевс. Cf. MM. III, 144—153; *Dölger*, Reg. V, No. 3311.

[313] *А. Банк*, Византийское искусство в собраниях Советского Союза, Ленинград 1966, 328; *E. Piltz*, Trois sakkoi byzantins. Analyse iconographique, Acta Universitatis Upsaliensis, Figura, Nova Series 17, Uppsala 1976, 35.

[314] *Ђурић*, Јован VIII, 171 сл. Занимљиво је да *Barker*, Manuel II, 345, n. 87 такође региструје први брак Јована VIII, али ништа не говори о његовој тадашњој титули.

[315] *Ламброс*, ПП III, 173 сл.; *Barker*, Manuel II, 343.

[316] Sphrantzes 6, 8.

[317] *Thiriet*, Regestes II, 164 sq., No. 1697; *Barker*, Manuel II, 346 sq. n. 91.

[318] Actes de Dionysiou No. 18, 109.

Ђурића пре јесени 1407, а можда чак и крајем 1406. године, када је навршио 14 година.

После ових расматрања морамо се вратити другом важном датуму у савладарској каријери Јована VIII Палеолога, када је он 19. јануара 1421. године крунисан за очевог савладара и василевса. Вести о томе даје Георгије Сфранцес који наглашава да је 27. новембра 1418. у Цариград приспела Софија од Монферата коју је василевс Јован VIII крунисао 19. јануара 1419. у цркви св. Софије.[319] Тачне податке о времену крунисања Јована VIII за василевса дају Кратке хронике. Прва од њих, настала по свој прилици средином XV века, бележи да је 6929 (1420—1) XIV индикта ἐστέφθην ὁ βασιλεὺς κῦρ Ἰωάννης μετὰ τῆς Φράγκας κυρᾶς Σοφίας. Кратка хроника настала после 1471. године региструје да је 19. јануара 1421. XIV индикта Манојло II Палеолог крунисао (στέφει) сина Јована за василевса. Најзад, Кратка хроника из Скупштинске библиотеке у Атини каже да је Јован VIII Палеолог крунисан (ἐστέφθη) у цркви св. Софије од стране патријарха Јосифа 6929 (1420—1) XIV индикта ἡμέρᾳ κυριακῇ τοῦ Ἀσώτου.[320]

На основу тих података констатовано је да је Јован VIII 19. јануара 1421. године крунисан за василевса и сацара оца Манојла II Палеолога, као и да је по други пут венчан, сада са Софијом Монфератском. Ф. Делгер је само напоменуо да је Јован VIII добио савладарску титулу пуних 12 година после смрти Јована VII Палеолога, али није улазио у објашњење ове чињенице.[321] Недавно је И. Ђурић учинио много напора да објасни велику временску разлику између проглашења и крунисања Јована VIII за василевса, која је износила више од 13 година. Сматра да у позновизантијској историји чин крунисања није више имао онај значај као у ранијим столећима, па каже да „крунисање на завршетку историје Источноримског царства није било чак ни услов за легалност власти главног цара".[322] На путу Јована VIII према царској круни И. Ђурић види сличности са збивањима око његовог оца Манојла II Палеолога: обојица су истовремено крунисани и венчани, први 1392. а други 1421. године. Међутим, он се исправно пита зашто Јован VIII није крунисан 1414. године, када је венчан са руском принцезом Аном; по његовом тумачењу тада није постојала потреба за крунисањем, а она се указала када се 1421. године Јован VIII венчавао са западном принцезом Софијом,

[319] Sphrantzes 8. Чини се да је *F. Dölger*, Die Krönung Johannes VIII. zum Mitkaiser, BZ 36 (1936) 318 погрешно схватио да Георгије Сфранцес само каже да је Софија крунисана 19. јануара, али без ознаке године. Историчар јасно наглашава да је то било τῇ ιθ-ῃ Ἰαννουαρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους, што се односи на исту 6927 годину.

[320] *Schreiner*, Kleinchroniken I, 98, No. 48, 185, No. 31, 652, No. 6. Вести су потврђене и усамљеном белешком из Ватиканског грчког кодекса бр. 369 да је у недељу 21. јануара 6929 (1421) XIV индикта патријарх Јосиф крунисао Јована VIII Палеолога са супругом Софијом. Слична белешка се налази и на рукопису Московског Историјског музеја. Cf. *Schreiner*, Kleinchroniken II, 617, No. 65 et 66.

[321] *Dölger*, Mitkaisertum 138, n. 27 (= Byz. Diplomatik 120, n. 27).

[322] *Ђурић*, Јован VIII, 150 сл., 220 сл. Аутор се позива на закључке које даје *Ostrogorsky*, Mitkaisertum 169 (= Сабрана дела III, 183) да је за Палеолога престолонаследник крунисан за сацара „тек када би он већ стасао и постао тако рећи способан да репрезентује". У закључку књиге I Ђурић понавља погледе о установи савладарства, наглашавајући „да је постепено умањивана улога крунисања као претпоставке за законитост положаја главног василевса". Сматра да за савладара XIV века та церемонија није била „предвиђена, осим ако се није радило о првом међу њима". Уп. *Ђурић*, Јован VIII, 433.

чија је удаја требало да симболизује почетак помирења два хришћанска света, а можда је за крунисање било разлога и у недовољно „дефинисаним односима сада поодраслих Манојлових синова“.[323]

Без обзира на објашњења за велику временску разлику између проглашења и крунисања Јована VIII Палеолога за василевса, остаје околност да је други чин обављен 19. јануара 1421, чиме је најстарији син Манојла II постао очев савладар. Крунисањем за василевса Јован VIII је стекао право и на титулу аутократора, баш како је то било у духу обичаја везаних за положај сацара у позновизантијској историји. За оцену тих права необично је важан уговор са Млечанима (30. септембра 1423), који је по тексту сличан ранијим уговорима између две државе. Међутим, значајно је да се овде као владајући цар спомиње само Јован VIII, а да нема имена његовог оца Манојла II Палеолога. У интитулацији уговора Јован VIII је споменут као „у Христу Богу верни василевс и аутократор Ромеја Палеолог и вечити август“, што се понавља у тексту, али без епитета август. Потпис је сасвим у духу таквих интитулација „Јован у Христу Богу верни василевс и аутократор Ромеја Палеолог“.[324] Разлоге за ово самостално иступање Јована VII као василевса и аутократора Ромеја у преговорима са старим супарницима Млечанима, као и за његово крунисање (19. јануара 1421), треба тражити у тешком здравственом стању његовог оца Манојла II који више није био кадар да води државне послове.[325] Један значајан податак показује да је Јован VIII Палеолог непосредно користио царска права стечена крунисањем за василевса (19. јануара 1421). У јесен 1423. он је кренуо на прво путовање у Угарску и Италију, па је одлучио да 18. новембра додели титулу деспота млађем брату Константину, будућем последњем византијском цару, а истовремено га је оставио да га замењује у престоници.[326] Досада није обраћена дужна пажња овом важном чину, којим је Јован VIII јасно исказао царска, односно савладарска права, која су у неким случајевима позновизантијске историје обухватала и давање највиших дворских титула, што је било право цара. Иако је после крунисања за василевса и очевог савладара (19. јануара 1421), захваљујући болести Манојла II, Јован VIII одмах обављао царска права, из неких извора се види да се његов положај разликовао од очевог. Георгије Сфранцес описује како је Манојло II Палеолог са сином Јованом VIII 1420. отишао на састанак са султаном Мехмедом I, а када говори о њиховом повратку у Цариград, обојицу назива василевсима. Мало касније он каже да је 1421. Манојло II послао

---

323 *Ђурић*, Јован VIII, 222 сл.

324 MM III, 163—173; *Dölger*, Reg. V, No. 3408. Значајно је упоредити наведене елементе са одликама претходног уговора са Млечанима из 30. октобра 1418. где нема имена Јована VIII, већ се само говори о његовом оцу Манојлу II Палеологу као василевсу и аутократору. Cf. MM III, 153—163; *Dölger*, Reg. V, No. 3373. Упоређење ова два временски блиска документа сведочи да пре крунисања за василевса (19. јануара 1421) Јован VIII Палеолог није имао право да се појављује у уговорима са страним државама, иако је још пре јесени 1407. проглашен за василевса.

325 На овај уговор су већ обратили пажњу *Христофилопулу*, 'Εχλογή 203 сл. и *Barker*, Manuel II, 381, тумачећи улогу Јована VIII у његовом закључењу болешћу цара Манојла II Палеолога и његовом неспособношћу да се бави државним пословима.

326 *Sphrantzes* 16; *Ферјанчић*, Деспоти 116. Према подацима истог Георгија Сфранцеса Константин Палеолог је рођен 8. фебруара 1404. године, тако да је титулу деспота стекао са нешто више од навршених 19. година Cf. Sphrantzes 3; *Papadopulos*, Genealogie 62, No. 95; *Ферјанчић*, Деспоти 115.

у Адријанопољ свог човека Димитрија Леонтариса, а за цара употребљава израз свети василевс. У опису последњих дана султана Мехмеда I Георгије Сфранцес спомиње Манојла II Палеолога као светог василевса, док о његовом сину Јовану VIII говори само као о василевсу.[327] Јасно је да Георгије Сфранцес, који је добро познавао тадашње државноправне норме, прави разлику између Манојла II као главног цара и његовог сина Јована VIII који је тада био крунисан очев савладар, односно василевс.

Стицај породичних околности условио је да је Јован VIII Палеолог био последњи сацар у византијској историји, јер, како је познато, он из два брака није имао потомака. Из тог времена, по свој прилици, потиче и листа титула сачувана у Париском грчком кодексу бр. 1783, која на челу наводи цара — василевса, затим царицу — деспину, па највише достојанственике: деспота, севастократора, кесара итд.[328] На основу неких елемената издавач сматра да је листа настала у време Јована VIII Палеолога, што се слаже и са изостављањем положаја сацара, кога он званично никада није имао.

Међутим, такве околности су уносиле нове недоумице у већ устаљени систем наслеђивања престола по коме је то било осигурано најстаријем сину владајућег цара. То је довело до сукоба међу браћом Јована VIII Палеолога, који су сматрали да им у таквој констелацији прилика припада право на наследство престола. Овде се нећемо задржавати на детаљима сукоба међу царевом браћом, деспотима Теодором II, Константином, Димитријем и Томом, који испуњавају последње деценије живота оронулог царства, јер је то већ учињено у неким радовима, а и излази из тематике овог истраживања.[329] Обратићемо пажњу само на оне њихове сукобе који су се непосредно односили на питање наследства престола. Иако је у Византији већ после првих деценија VII века у наслеђивању престола преовладао принцип примогенитуре, специфичне прилике за владе Јована VIII Палеолога (1425—1448) условиле су да је оживео и принцип сениората, јер цар није имао потомака. Враћање на ове заборављене обичаје наслеђивања престола донело је предност деспоту Теодору II, млађем брату цара Јована VIII Палеолога, који је рођен после 1395. године, а који је после смрти стрица деспота Теодора I (1407) добио апанажне поседе у Мореји.[330]

Иако је питање наследника престола постало актуелно тек после смрти Манојла II Палеолога (21. јула 1425), нека збивања из претходних година показивала су да шансе деспота Теодора II Палеолога не стоје добро, бар када су у питању његова права на тај положај. У јесен 1423 (1. новембра) василевс и сацар Јован VIII Палеолог кренуо је бродом на путовање у Угарску и Италију, а непосредно пре тога је, како је већ напо-

---

[327] Sphrantzes 10, 12.

[328] Pseudo Kodinos 305.

[329] *Б. Ферјанчић*, Међусобни сукоби последњих Палеолога (1425—1449), ЗРВИ 16 (1975) 131—160; *Ђурић*, Јован VIII, 267—272.

[330] О времену рођења деспота Теодора II Палеолога cf. *Papadopulos*, Genealogie 60, No. 91. Он је постао деспот пре јесени 1407. године, када је византијски поклисар Манојло Хрисолор кретао у Париз и понео већ спомињани рукопис за манастир сен Денија са минијатуром на којој је представљена царска породица Манојла II Палеолога. Овде је насликан и млади Теодор II, изнад чијег лика је наведена титула деспота. Уп. *Ферјанчић*, Деспоти 112; *Ђурић*, Јован VIII, 154.

менуто, дао титулу деспота брату Константину и оставио га као заменика у престоници.[331] Извесно је да се овде још није радило о наследству престола, јер је Јован VIII, који се припремао на далек и неизвестан пут, био само крунисани василевс и сацар оца Манојла II Палеолога, па је њега као савладара требало да замењује новопостављени деспот Константин.[332] Тиме је Јован VIII још и пре самосталног преузимања престола (1425) јасно одредио став према млађој браћи као евентуалним наследницима. Међутим, овај чин има још једну димензију важну за развитак савладарства у последњим деценијама византијске историје. Карактеристично је да је Константин Палеолог пре него што је у Цариграду остављен као заменик старијег брата крунисаног сацара — василевса Јована добио титулу деспота. Он је тада по свом положају фактички био трећи сацар, као некада Андроник III Палеолог, а за живота оца Михајла IX (1313—1320). Као царев брат Константин Палеолог није могао добити титулу василевса, већ само деспота која му је припадала као млађем сину цара Манојла II Палеолога.

Иако је Јован VIII Палеолог и пре преузимања престола исказао своје расположење према браћи, занимљиво је да су се већ у првим месецима нове ситуације после смрти старог цара Манојла II (21. јула 1425) јавиле идеје о деспоту Теодору II Палеологу као наследнику престола, односно савладару новог цара. У лето 1425. папа Мартин V писао је „ad Theodorum imperatorem Constantinopolitanum".[333] И. Ђурић је недавно обратио пажњу на овај занимљив податак и протумачио га као знак особите папине подршке Теодоровим савладарским амбицијама.[334] Изгледа једноставније тумачење да је папска курија после смрти цара Манојла II Палеолога схватила да је у насталој ситуацији, када нови автократор није имао потомака, први наследник престола и његов савладар по праву сениората могао бити најстарији брат деспот Теодор II Палеолог.

Деспот Теодор II Палеолог, који је дакле по неким нормама могао да претендује на положај савладара новог цара Јована VIII, свакако да није био задовољан одстрањењем од наследства престола. И. Ђурић исправно види израз тог незадовољства у Теодоровој повељи (септембар 1433) синовима Георгија Гемист Плитона, а поводом поседа Фанарија и Врисиса. Деспот се не позива на документ Јована VIII, већ само на даровање оца Манојла II.[335] Без обзира на низ сукоба који су избијали међу браћом Јована VIII Палеолога, извесно је да су се они разбуктали када се сазнало да се цар Јован VIII Палеолог припрема на пут у Италију, што је постављало и питање његовог заменика у престоници. Добро обавештени Георгије Сфранцес бележи да је 23. септембра 1435. године деспот Константин Палеолог из Мореје приспео у Цариград, као и да

---

331 Sphrantzes 16; *Ферјанчић*, Деспоти 116; *Ђурић*, Јован VIII, 278.

332 *Ђурић*, Јован VIII 278 каже да је и сацара у одсуству представљао наследник „или личност за коју се, с обзиром на савладарски чин, реално помишљало као на наследника".

333 Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes I, ed. *G. Hofmann*, Romae 1940, No. 2015; *D. Zakythinos*, Le despotat grec de Morée I, Paris 1932, 299—301.

334 *Ђурић*, Јован VIII, 254, н. 256.

335 Повеља је објављена у *Ламброс*, ПП IV, 106; *Ђурић*, Јован VIII 344 сл. Исти аутор подсећа да је другчије било коју годину раније (1427—8), када им је деспот Теодор II Палеолог дао те поседе повељом, а цар Јован VIII је то потврдио.

је овде почетком пролећа 1436. приспео и деспот Теодор II, који је, по речима историчара, тражио да буде наследник престола (διάδοχος), али је Јован VIII био наклоњен Сфранцесовом господару, односно деспоту Константину Палеологу.[336] О правим царевим намерама сведоче и вести Лаоника Халкокондила да је он после склапања мира са султаном Муратом II позвао деспота Константина Палеолога из Мореје, јер је намеравао да га одреди за наследника престола.[337] Иако историчар уклапа ове податке у збивања из 1442. године, они се свакако односе на раније догађаје из 1435. године.[338] Међутим, ако се крајем 1435. године јавила нада о решавању питања савладара и наследника престола, следеће пролеће донело је нове невоље, јер је у престоницу стигао и деспот Теодор II Палеолог по сопственом уверењу прави кандидат за тај положај.[339] Тада је овде приспео и деспот Димитрије Палеолог, па је очигледно почело нагађање око будућег наследника престола и заменика Јована VIII који се спремао да крене на пут у Италију. Крајњи исход тих разговора показује да деспот Константин Палеолог није био сасвим постојан у жељи да остане у престоници као евентуални наследник престола и заменик одсутног брата Јована VIII, а да због тога остави поседе у Мореји. У пролеће 1436. склопљен је споразум да Теодор II заједно са млађим братом Димитријем остане у престоници као могући наследник престола, а да браћа Константин и Тома поделе поседе у Мореји.[340] Из тих месеци боравка деспота Теодора II Палеолога у Цариграду потиче и беседа Јована Докијана који верује да су деспотово присуство и понуђено наследство царства могли да врате род Ромеја ранијем благостању.[341] Из тих месеци потиче и писмо Јована Дубровчанина које Теодора II Палеолога спомиње као савладара Јована VIII[342].

---

[336] Sphrantzes 54; *Ферјанчић*, Сукоби 144; *Ђурић*, Јован VIII, 344 сл. За положај деспота Константина Палеолога у Цариграду последњих месеци 1435. године драгоцено је сазнање да су учесници Базелског сабора (септембра 1435) упутили посланике у престоницу који су носили писма цару Јовану VIII Палеологу, његовој мајци Јелени Драгаш и деспоту Константину Палеологу. Додуше, за ово последње писмо сазнајемо само из деспотовог одговора (26. новембра 1435) у коме се он на њему захваљује и исказује спремност да ради на склапању уније. Cf. Orientalium documenta minora, Concilium Florentinum, Documenta et scriptores, ser. A. vol. III, edd. *G. Hofmann*, *Th. O'Shanglinessy*, *J. Simon*, Romae 1953, 22 sq., No. 17 (нажалост није нам било приступачно); *Zakythinos*, Despotat I, 221 sq.; *Ђурић*, Јован VIII, 344 посебно обраћа пажњу на ове податке и верује да они сведоче да је у јесен 1435. године Константин Палеолог био одређен за наследника престола.

[337] Chalcocandyles II, 80.

[338] *Ферјанчић*, Сукоби 143; *Ђурић*, Јован VIII, 343.

[339] Sphrantzes 34; *Ферјанчић*, Сукоби 144; *Ђурић*, Јован VIII, 345 сл. Исти аутор (стр. 342 сл.) наводи податке Бертрандона де ла Брокијера да је почетком 1433. године у Цариграду поред Јована VIII Палеолога и мајке, био и његов брат деспот Мореје (Бертрандон де ла Брокијер, Путовања преко мора, превод *М. Рајичића*, Београд 1950, 96, 98), а мало даље француски путник бележи да је деспот имао пратњу од 20—30 коњаника. И. Ђурић претпоставља да би тај деспот могао бити и Теодор II Палеолог, који је, дакле, већ почетком 1433. године боравио у Цариграду, свакако у жељи да оствари права на положај савладара и наследника престола. *Ђурић*, Јован VIII, 344 сл. верује да је Теодор II Палеолог поново дошао у престоницу и пре пролећа 1436. године и да је презимио у манастиру Пантократора.

[340] *Sphrantzes* 54; *Ферјанчић*, Сукоби 144; *Ђурић*, Јован VIII, 345 сл.

[341] *Ламброс*, ПП I, 288; *Ђурић*, Јован VIII, 346.

[342] *J. Haller* etc., Concilium Basiliense. Studien und Dokumente I, Basel 1896, 376; *Ђурић*, Јован VIII, 347, н. 290.

Међутим, и после склапања споразума питање савладара још није било коначно решено, јер је сам Теодор II Палеолог оценио да је боље да поново крене у Мореју и да тамо брани преостале поседе. То је учинио крајем 1436. године, чиме је отворена нова етапа сукоба међу царевом браћом на далеком Пелопонезу. Мир је успостављен 1437. када је цар Јован VIII Палеолог тамо отишао да посредује у измирењу завађене браће. Главни резултат споразума било је то да је деспот Константин Палеолог бродом приспео у Цариград (24. септембра 1437) да замењује брата цара Јована VIII који се спремао да крене на пут у Италију.[343] Тако је за време доста дугог боравка Јована VIII у Италији (1437—1440) њега у Цариграду замењивао брат деспот Константин Палеолог, кога као наследника престола и спомиње шпански путник Перо Тафур.[344] На тадашњи положај и статус деспота Константина Палеолога у Цариграду обратио је пажњу И. Ђурић, тражећи у том потврду за тезу да је у позновизантијској историји лагано изумирала идеја о одређивању наследника престола. Наглашава да Јован VIII Палеолог никада није крунисао за цара брата деспота Константина „упркос околности да је овај у више наврата обављао дужност регента у Цариграду."[345] Чини се да је положај деспота Константина Палеолога срећен баш у духу важећих државноправних норми о положају и карактеру титуле сацара у Византији. Као царев брат он није могао постати василевс, иако је по положају био савладар Јована VIII, јер га је и замењивао током његовог дугог боравка у Италији. Положај правог савладара са титулом василевса био је, бар према тим обичајима, резервисан за царевог најстаријег сина, кога Јован VIII Палеолог није имао.

Деспот Константин Палеолог је обављао дужност регента у Цариграду све до повратка цара Јована VIII из Италије, који је у престоницу приспео 31. јануара 1440. године.[346] И. Ђурић оправдано сматра да је због болести цара Јована VIII регенство деспота Константина Палеолога потрајало и после његовог повратка из Италије, све до јула или септембра 1441. године.[347] Ипак је после царевог оздрављења деспот Константин Палеолог напустио престоницу, али је октобра 1441. почео нагађања око замене поседа са млађим братом деспотом Димитријем: уступио би му територије у Мореји, а он би преузео Димитријеве поседе у близини Цариграда (Селимврију, Месемврију и остале тврђаве до Деркоса). То је, каже Георгије Сфранцес, Константин Палеолог желео да би био што ближе Цариграду и у погодном часу остварио царске амбиције, утолико пре што је у томе имао и подршку брата цара Јована VIII.[348] Иако је султан Мурат II одобрио споразум о размени поседа, деспот Константин

---

[343] Sphrantzes 56 каже да је заједно са својим господарем Константином бродом приспео у Цариград. Уп. *Ферјанчић*, Сукоби 145; *Ђурић*, Јован VIII, 354, н. 2.

[344] *A. A. Vasiliev*, Pero Tafur, a spanish traveller of the fifteenth century and his visit to Constantinople, Trebizond and Italy, Byz. 7 (1932) 81; *Ђурић*, Јован VIII, 347.

[345] *Ђурић*, Јован VIII, 223.

[346] За датум в. *Ђурић*, Јован VIII, 360 сл.

[347] Исто 369.

[348] Sphrantzes 64; *Zakythinos*, Despotat I, 216; *Ферјанчић*, Сукоби 150; *Ђурић*, Јован VIII, 372 сл. *E. Trapp*, Τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Θεοδώρου Β' Παλαιολόγου Byzantina XIII, 2 (1985) 959 датира ове жеље Константина Палеолога у крај 1441. године. Важно је да Георгије Сфранцес каже да је за ову размену поседа тражена и добијена сагласност султана Мурата II.

Палеолог није успео да га одмах оствари, услед противљења млађег брата Димитрија. То му је пошло за руком тек почетком марта 1443. године, а после неуспелог покушаја опсаде Цариграда од стране деспота Димитрија Палеолога и помоћних турских одреда; тада је у име Константина Палеолога власт у Селимврији преузео његов поверљиви човек Георгије Сфранцес.[349]

Нове невоље у царској породици око питања савладарства и наследника престола поново је изазвао амбициозни и незадовољни деспот Теодор II. Јуна 1443. његов изасланик Лав Франгопул је приспео у Цариград да за свог господара тражи Селимврију, посед који се налазио близу престонице. Десетог октобра 1443. деспот Константин Палеолог је поново отишао на Пелопонез а његов старији брат Теодор II је марта 1444. године преузео Селимврију.[350] Иако историчар последњих Палеолога не говори о правим разлозима због којих је деспот Теодор II Палеолог желео ову замену, они се разабиру из података неких Кратких хроника, а делимично и из редова Лаоника Халкокондила.

Пелопонеска Кратка хроника из средине XV века бележи да је децембра 6952 (1443) деспот Константин Палеолог отишао на Пелопонез, док је његов брат Теодор Порфирогенит, деспот Мореје, дошао у Цариград да постане цар, али у томе није успео (ἵνα γένῃ βασιλεὺς καὶ ἀπότυχε τοῦ σκοποῦ); тада је царевао Јован VIII Палеолог.[351] Важне податке о тим збивањима даје, чини се, Лаоник Халкокондил који каже да је деспот Теодор II Палеолог желео да постане цар и да је зато хтео да буде у Цариграду (ὡς γὰρ Θεόδωρος ὁ μετ' αὐτὸν βασιλέα Ἑλλήνων γενόμενος, ὡς οἰχόμενος παρῆν ἐς Βυζάντιον ἐπὶ τὴν βασιλείαν), док је Константин Драгаш отишао на Пелопонез и преузео његове поседе.[352] П. Шрајнер је уочио податке Кратких хроника о царским амбицијама деспота Теодора II Палеолога, нагласивши да нешто слично каже и Лаоник Халкокондил. Он подсећа да је Јован VIII Палеолог био болестан у последњим годинама живота „und möglicherweise war Theodoros ein falsches Gerücht zu Ohren gekommen, so dass er sich Hoffnungen auf den

---

349 Sphrantzes 66; *Zakythinos*, Despotat I, 216; *Ферјанчић*, Сукоби 152. *Trapp*, Τελευταῖα χρόνια 959 прецизно каже да је Георгије Сфранцес преузео Селимврију 1. марта 1443. године.

350 Sphrantzes 66. Cf. *Trapp*, Τελευταῖα χρόνια 959 sq.

351 *Schreiner*, Kleinchroniken I, 236. No. 45. Исту белешку налазимо и у другој Краткој хроници са Пелопонеза. Cf. Ibid. I, 251, No. 48. Пелопонеска хроника, редигована после 1453. године, каже да је децембра 6952 (1443) покојни деспот Константин отишао у Мистру, а да је у Цариград приспео његов брат покојни деспот Теодор II Палеолог. Cf. Ibid. I, 286, No. 8. Cf. *Trapp*, Τελευταῖα χρόνια 959.

352 Chalcocandyles II, 91. У коментару ових редова *Schreiner*, Kleinchroniken II, 464, n. 22 запажа фразу ὁ μετ' αὐτὸν βασιλέα γενόμενος, двоумећи се да ли се заменица αὐτόν односи на цара Јована VIII Палеолога, па да је можда стајало ὡς μετὰ (Ἰωάννην) βασιλεὺς Ἑλλήνων γενησόμενος. *Trapp*, Τελευταῖα χρόνια 960 такође сматра да се реч βασιλέα односи на Јована VIII Палеолога, па да стога може да стоји без члана. Први део реченице он преводи на савремени грчки језик са Ἀφοῦ Θεόδωρος, πού γενήθηκε ὕστερα ἀπὸ τὸν βασιλέα τῶν Ἑλλήνων . . . , што не мења њен смисао у целини. Нешто даље исти позновизантијски историчар (Chalcocandyles II, 111) наглашава да је Теодор II Палеолог желео да наследи власт од брата Јована VIII и да је чак против њега и заратио у Цариграду, али да је онда завладао Селимвријом и околином. Ипак, деспот Теодор II Палеолог није успео ништа да уради: умро је од куге у Селимврији. Колико нам је познато на ове занимљиве редове обратили су пажњу *Ђурић*, Јован VIII, 398, н. 164 и *Trapp*, Τελευταῖα χρόνια 961.

Thron machen konnte"; па ипак је П. Шрајнер веровао да ти подаци почивају на некој погрешној вести.[353] Нема разлога за сумњу у речи Кратких хроника и Лаоника Халкокондила, јер су оне, како то уочава и сам П. Шрајнер, сагласне са познатим амбицијама деспота Теодора II да постане савладар брата Јована VIII Палеолога. Само што у духу ранијих деспотових амбиција не бисмо ове вести тумачили као жељу да непосредно наследи болесног цара, већ само да се као његов најстарији брат огласи за савладара и наследника престола. Рачунао је да на то има право у сасвим специфичној ситуацији најуже царске породице, јер је Јован VIII Палеолог био без потомака, а он је као најстарији царев брат могао постати његов савладар.

Неколико преосталих година живота деспот Теодор II Палеолог је провео у Селимврији, настојећи да оствари амбиције о положају наследника престола. Изгледа, да је у тим плановима извесну улогу добио и млађи брат деспот Димитрије који је према подацима похвалног слова Георгија Схоларија требало да дође у Селимврију код деспота Теодора II, али је те планове спречила Теодорова смрт.[354] Смрт Теодора II Палеолога пре свега бележи Георгије Сфранцес: деспот је умро од куге јуна 1448. године, а његово тело је пренето у Цариград и сахрањено у манастиру Пантократора.[355] У већ навођеним редовима Лаоника Халкокондила после описа царских амбиција Теодора II Палеолога само се кратко бележи да је он умро од куге у Селимврији.[356]

О смрти амбициозног деспота Теодора II Палеолога занимљиве вести дају и неке Кратке хронике. То је пре свега Кратка хроника настала непосредно после пада Цариграда (1453), где је забележено да је он умро јуна 1448 (6956), да су тада многи тајно ковали заверу, а јавно: Теофило Палеолог, Вријеније Леонтарис Палеолог, Сенкрула, Стратигопул Скантилерис, судија (κριτής), секретар (γραμματεύς) и многи други.[357] Друге Кратке хронике доносе сажетије вести о крају животног пута деспота Теодора II Палеолога. Тако једна од њих каже да је 24. јуна 1448 (6956) у Селимврији умро деспот Теодор Порфирогенит који је пре тога хтео да дође у Цариград (ἀναβαίνοντας εἰς τὴν Πόλην, καὶ ἐτελεύτησεν εἰς τὴν Σηλυμβρίαν).[358] Кратка хроника настала после 1471. године каже без ознака датума да је ὁ δὲ Θεόδωρος ἐλθὼν λαβεῖν τὴν βασιλείαν φαρμακεθεὶς ἐν Σηλυβρίᾳ τέθνηκεν.[359] Кратка хроника, чија је коначна редакција извршена у време султана Сулејмана I, само кратко напомиње да је деспот Теодор II Палеолог умро у Селимврији 1448 (6956) и да је сахрањен у цариградском манастиру Пантократора.[360] Најзад, Кратка хроника редигована непосредно после 1453. године бележи да је јуна 1448 (6956) у Селимврији умро деспот кир Теодор.[361]

---

353 *Schreiner*, Kleinchroniken II, 464 sq.

354 *L. Petit*, *H. A. Sideridès*, *M. Jugie*, Oeuvres complètes de Georges Scholarios III, Paris 1932, 121; *Ламброс*, ПП II, 57; *Ђурић*, Јован VIII, 399 сл., н. 171; *Trapp*, Τελευταῖα χρόνια 961.

355 Sphrantzes 72.

356 Chalcocandyles II, 111 sq.

357 *Schreiner*, Kleinchroniken I, 99, No. 51.

358 Ibid. I, 246, No. 22.

359 Ibid. I, 186, No. 41.

360 Ibid. I, 268, No. 13.

361 Ibid. I, 287, No. 10.

Од наведених вести Кратких хроника о смрти деспота Теодора II Палеолога највише пажње привукла је она прва која региструје да је тада дошло и до завере у престоници. Иако смо у ранијем раду сматрали да се то збило после смрти амбициозног Теодора II Палеолога,[362] сада верујемо у тумачење И. Ђурића да је завера организована пре краја деспотовог животног пута, а да би помогла његова праведна права на положај савладара старијег брата Јована VIII Палеолога.[363] Недавно је на ове занимљиве вести обратио пажњу и Е. Трап, желећи да потпуније објасни намере немирног Теодора II. Он верује да је деспот, имајући уз себе и млађег брата деспота Димитрија, рачунао да ће у остварењу смелих планова имати и помоћ Турака. Потврду за такву претпоставку Е. Трап налази у белешци споменуте Кратке хронике која претходи значајној вести о смрти деспота Теодора II Палеолога и о завери његових присталица. Ту се каже да је јуна 1448. године пред Цариград стигла турска флота од 65 бродова, али да је због добро организоване одбране морала да се повуче.[364]

Те вести сведоче о царским амбицијама деспота Теодора II Палеолога које су трајале до последњег дана његовог живота. Само се чини да оне нису биле усмерене на обарање са престола старијег брата и цара Јована VIII Палеолога. Верујемо да је деспот потпомогнут присталицама, желео да добије положај савладара и титулу василевса, на шта је, по његовом уверењу, имао право: био је најстарији брат Јована VIII Палеолога који није имао потомака. У томе нас учвршћује и околност да се у неким Кратким хроникама Теодору II Палеологу придаје епитет порфирогенит, што говори о његовим амбицијама према савладарском положају које никада није успео да оствари.

Настојали смо да у овом раду пратимо установу савладарства у време Палеолога (1261—1453), које је обележено неким сасвим новим карактеристикама у унутрашњем животу царства. Том послу смо добрим делом приступили и због околности да је током неколико последњих деценија објављено доста нових извора који дају важне податке о овом питању. Већ први савладар из куће Палеолога Андроник, најстарији син обновитеља царства Михајла VIII (1259—1282), стекао је приликом крунисања за василевса и сацара (1272) нека права која савладари нису раније имали. Могао је да издаје простагме потписане пуним именом, а ускоро је добио право и на титулу автократора, што је раније била привилегија главног цара. Те значајне кораке Михајло VIII је предузео у месецима када је страховао од политичких амбиција брата деспота Јована који је стекао велику популарност међу Ромејима. Нова проширена савла-

---

362 *Ферјанчић*, Сукоби 155.

363 *Ђурић*, Јован VIII, 398 сл. Мора се признати да је *Schreiner*, Kleinchroniken II, 471 sq. регистровао вести о овој завери, коју је повезао са амбицијама деспота Теодора II Палеолога према царској круни. Напоменуо је да се од наведених личности може идентификовати само Теофило Палеолог. У откривању споменутих личности *Ђурић*, Јован VIII, 398 сл. кренуо је корак даље. Напоменуо је да би Теофило Палеолог „свакако требало да буде онај исти архонт који је, прешавши у католичанство, био међу најистакнутијим браниоцима Цариграда 1453. године“. За Вријенија Леонтариса Палеолога верује да се звао Андроник и да је касније као дипломата био у служби Константина XI Драгаша и деспота Димитрија Палеолога. О тој личности cf. *Trapp*, PLP No. 14668.

364 *Schreiner*, Kleinchroniken I, 99, No. 50; *Trapp*, Τελευταῖα χρόνια 962.

дарска права лепо се очитују на примеру Михајла IX, најстаријег сина и сацара Андроника II Палеолога (1282—1328). Проглашен за василевса у раном детињству (1281), Михајло IX је чином крунисања за сацара (1294) стекао право на титулу автократора коју је употребљавао у потписима хрисовуља. Значајно је да је крунисање Михајла IX обављено непосредно после разбуктавања сукоба Андроника II Палеолога са братом Константином Порфирогенитом, који је оптужен да је ковао заверу против брата цара. Током дуге савладарске каријере (1294—1320) Михајло IX Палеолог је обилно користио проширена савладарска права о чему сведочи знатан број његових повеља; то су, мора се признати, претежно потврдни акти који су следили даровне документе главног цара, али је од Михајла IX сачувано и неколико самосталних повеља. Установа савладарства обогаћена је новим елементима у личности Андроника III Палеолога, који је рано проглашен за василевса и савладара деде Андроника II. Иако је крунисан тек фебруара 1325. године, Андроник III је знатно раније присвојио право на титулу автократора, које му је очигледно признато у ванредним условима споразума у Региону (јуна 1321) са старим царем Андроником II, закљученог после прве етапе грађанског рата. У установу савладарства друге половине XIV столећа пометњу је унео бунтовни и немирни Андроник IV Палеолог, кога је отац Јован V рано прогласио за савладара, али је септембра 1373. незадовољан Андрониковим држањем одлучио да за василевса и наследника одреди млађег сина Манојла. Узурпација престола Андроника IV Палеолога и његова влада у Цариграду (1376—1379) донели су нове моменте у савладарству: тада је он у престоници крунисан за автократора (1377) а сина Јована је прогласио за василевса и сацара. Тиме су створене две гране царске породице које су са једнаким правима претендовале на престо.

Иако је Јован V Палеолог 1379. повратио престо, он је споразумом из 1381. године морао да сину Андронику IV и унуку Јовану VII призна право на наследство престола, чиме је из тога искључен млађи син и василевс Манојло, који је завладао Солуном и околином. Савладарски статус Јована VII Палеолога решен је после смрти његовог оца Андроника IV (1385) споразумима са царем Манојлом II Палеологом (1393. и 1399) којим је он признат за сацара и василевса, да би крајем 1399. године остао у престоници да замењује стрица Манојла II који је кренуо на дуго путовање по хришћанском западу (1399—1403). У тим годинама је Јован VII Палеолог као први сацар и автократор у престоници у пуној мери обављао своја царска права. Када се Манојло II Палеолог јуна 1403. вратио у Цариград, Јован VII је после краће кризе у њиховим међусобним односима добио Солун и околину, где је владао као автократор и василевс до своје смрти (1408). Последњи савладар у византијској историји био је Јован VIII, најстарији син Манојла II Палеолога, који је проглашен за василевса пре јесени 1407, а крунисан за сацара јануара 1421. године, свакако због слабог очевог здравља, што га је удаљило од државних послова. Специфична породична ситуација цара Јована VIII Палеолога (1425—1448), који из два брака није имао потомака, условила је да се за његове владе у установи савладарства појаве неки заборављени принципи наслеђивања престола. Било је то начело сениората које је давало предност деспоту Теодору II Палеологу, најстаријем брату царевом. Та права је он настојао да оствари упркос чињеници да су симпатије

Јована VIII биле на страни млађег брата деспота Константина који га је и замењивао као савладара (1423) а и као главног цара (1437—1440). Праћење судбине савладарства епохе Палеолога показује да сва стара византијска установа није тада изгубила ранији значај, што би условило и околност да крунисање савладара више није било предуслов за стицање положаја наследника престола. Напротив, сматрамо да је у овој епоси савладарство сбогаћено новим садржајима, који су пре свега оличени у проширеним титуларним и другим правима сацарева. Поред тога се запажа и значајан феномен да се савладарство повезује са системсм апанажа, добро познатом појавом у животу феудализираног позновизантијског царства. Иако је крунисање сацара и василевса било неопходан предуслов за стицање одређених права, пре свега титуле автократора, конкретни примери показују да су их сацареви у специфичним приликама понекад стицали и пре те церемоније.

Božidar Ferjančić

LA CO-SOUVERAINETE SOUS LES PALEOLOGUES

Se basant sur de nombreuses sources inconnues jusqu'alors, publiées au cours de ces dernières décennies, et apportant de nouvelles données sur l'institution de co-souveraineté dans les derniers siècles de l'Empire byzantin, l'auteur aborde l'étude de cette institution pour la période de la dynastie des Paléologues. En effet, les recherches portant sur la co-souveraineté dans l'Empire byzantin n'attachent qu'une attention partielle à l'évolution de cette institution durant les derniers siècles de l'empire. Dans cette étude sont analysée les donées qu'apportent sur l'acte de couronnement et les droits des coempereurs, les descriptions théoriques de couronnements que l'on trouve dans du Traité du Pseudo-Codinos et dans des ouvrages d'histoire de Jean Cantacuzène. Sur la base de ces informations, on peut s'apercevoir que les co-souverains de cette époque ont acquis des droits qui n'étaient pas associés à leurs titres durant les périodes précédentes. Dans la maison des Paléologues, le premier co-souverain fut Andronic, le fils ainé du rénovateur de l'empire, Michel VIII (1259—1282). Encore enfant Andronic fut proclamé co-souverain et basileus, pour recevoir en novembre 1272, après son mariage avec la princesse hongroise Anne, la couronne de basileus et de co-souverain associé à son père. A cette occasion Michel VIII Paléologue promulga une charte solennelle par laquelle il attribuait des droits apecifiques à son fils ainsi qu'aux futurs autres coempereurs. Andronic reçut ainsi le droit d'éditer des ordonnances (prostagmata) qu'il signait de son nom et de son titre et non plus seulement du simple ménologe; quelques années

plus tard, certainement avant 1277, il reçut aussi le droite au titre d'autocrator lequel était jusqu'alors exclusivement reservé à l'empereur. Ces étapes décisives dans l'établissement du statut de co-souverain de son fils ainé furent prises par Michel VIII Paléologue à l'époque de la rupture définitive de ses bonnes relations avec son frère, le despote Jean dont la popularité ne cessant de croître provoquait sa méfiance. Le second co-souverain dans la famille des Paléologues fut Michel IX, fils ainé qu'Andronic II avait eu de son premier mariage avec Anne de Hongrie. Tout jeune, encore du vivant de Michel VIII, cet enfant fut proclamé basileus (1281) et son couronnement en tant que coempereur eut lieu en mai 1294 date à laquelle il reçut le droit au titre d'autocrator qui apparaît dans les signatures de ses chrysobulles. Le couronnement de Michel IX eut lieu lors de la rupture des relations entre Andronic II et son jeune frère Constantin Porphyrogénète, qui, au dire des historiens contemporains, était depuis son enfance même le préféré de Michel VIII ce qui entrainait à son égard la haine d'Andronic II. De la chancellerie du coempereur Michel IX Paléologue (1294—1320) ont été conservés un grand nombre de documents (chrysobulles, prostagmata) qui, on doit reconnaître ont pour la plupart un caractère confirmatif et font suite à des actes de donations edités par l'empereur Andronic II Paléologue. Cependant on doit remarquer que le coempereur Michel IX a également signé ses propres décrets, indépendants de ceux de l'empereur. Alors que Michel IX Paléologue était encore coempereur, son fils ainé Andronic, a lui-même été proclamé basileus et coempereur (1308—1313/4), et conserva formellement ce statut jusqu'en février 1325 date à laquelle il fut couronné premier coempereur associé au trône d'Andronic II Paléologue. Les chartes de la chancellerie du coempereur Andronic III Paléologue montrent qu'il a signé du titre de basileus jusqu'en juin 1321, c'est-à-dire jusqu'à l'accord avec son grand-père Andronic II, conclu à Rhègion, par lequel était mis un terme à une première période de guerre civile dans l'empire. A partir de cette époque le jeune Andronic ajouta à sa signature sur les chrysobulles le titre d'autocrator ce qui prouve qu'il avait obtenu ce titre avant même son couronnement, déjà mentionné, du début de l'année 1325. La lutte pour le trône que mena Jean Cantacuzène fut masquée par ses déclarations affirmant son respect des droits impériaux du jeune Jean V Paléologue qu'il prétendait protéger; en raison de cela, Mathieu, son fils ainé, est longtemps resté sans le titre de basileus auquel il avait droit en tant que premier né de l'empereur. Ce n'est que lorsque Jean V Paléologue entama une lutte ouverte contre Jean VI Cantacuzène, alors empereur, que celui-ci décida, malgrè l'opposition du patriarche Calliste, de proclamer puis de couronnes son fils Mathieu basileus et coempereur (1353—1354). Mais la carrière de co-souverain de celui-ci fut de courte durée; en effet, lorsque Jean V Paléologue repris le trône de Constantinople en novembre 1354, il se dépêcha de proclamer son fils ainé, Andronic, basileus et co-souverain et de le marier avec la fille de l'empereur de Tirnovo Ivan Alexandre. Le statut de co-souverain d'Andronic IV Paléologue fut mis en question en raison de son attitude rebelle envers son père Jean V Paléologue, en particulier sa tentative d'usurpation du trône (1373). A la suite de celle-ci Jean V Paléologue décida de donner le titre de co-souverain et de basileus à son jeune fils, le despote Manuel, qui gouvernait alors Thessalonique et ses environs, éloignant ainsi de la succession son fils rebelle Andronic. Cette modification dans l'institution de la co-souveraineté en faveur de son frère provoqua une nouvelle révolte d'Andronic IV Paléologue qui réussit même

à chasser son père de Constantinople et à gouverner en tant qu'empereur en titre de 1376 à 1379. Il fut alors couronné empereur autocrator et proclama son fils, Jean, basileus et co-souverain (1377) créant ainsi, dans la famille imperiale, une nouvelle branche pouvant prétendre au trône au côté de celle de Manuel. Bien qu'il eût réussit à reprendre son trône en 1379, Jean V Paléologue fut obligé de traiter avec Andronic et, par un accord confirmé par le patriarche, de lui reconnaître, ainsi qu'à son fils Jean, leurs droits à la succession ainsi que leurs possessions dans les villes situées sur la côte thrace aux environs de Constantinople. Ainsi Manuel Paléologue fut, du moins temporairement, ecarté de la succession au trône et se retira à Thessalonique qu'il gouverna jusqu'à la prise de la ville par les Turcs en 1387. Le système de co-souveraineté connut une période de troubles et d'instabilité après la mort d'Andronic IV (1385); son fils, le turbulent Jean VII Paléologue, essayant avec l'aide même des Turcs, de faire reconnaître ses droits au trône. Il réussit même, en avril 1390, à se rendre maître de Constantinople et à s'y maintenir jusqu'en septembre, essayant entre temps de proclamer son fils Andronic, encore mineur, co-souverain. Le nouvel empereur Manuel II Paléologue (1391—1425) a conclu, par deux reprises (1393 et 1399) des accords avec le rebelle Jean VII qu'il adopta et reconnu comme coempereur. C'est d'ailleurs en cette qualité que Jean VII assuma la direction de l'empire durant le long voyage en Occident qu'effectua Manuel II Paléologue de 1399 à 1403, jouissant de tous les droits que lui donnait son titre de coempereur, faisant même frapper des pièces à son effigie. Le retour à Constantinople de Manuel II Paléologue (juin 1403) provoqua une nouvelle crise dans ses rapports avec son fils adoptif Jean VII mais elle fut rapidement résolue par le départ de Jean VII pour Thessalonique où il régna jusqu'à sa mort avec tous les droits attachés à un empereur, éditant notamment ses propres décrets (chrysobulles, prostagmata). Ainsi l'instituton de la co-souveraineté fut-elle liée à celle des apanages, phénomène bien connu de la dernière période de l'Empire byzantin. Le dernier coempereur fut Jean, le fils ainé de Manuel II Paléologue et d'Hélène Dragach. Il fut proclamé basileus avant l'automne 1407, comme le montre clairement une représentation de la famille impériale sur une miniature d'un manuscrit se trouvant au monastère St Denis à Paris. Cependant le couronnement du jeune Jean VIII Paléologue en tant que basileurs et coempereur tarda et n'eut lieu qu'en janvier 1421, en raison, semble-t-il, du mauvais état de santé de l'empereur Manuel II Paléologue qui éloigna celui-ci des affaires de l'état. La situation de famille particulière de l'empereus Jean VIII Paléologue (1425—1448) qui après deux mariages était sans descendance, amena une résurgence du principe, déjà oublié, de succession suivant l'ancienneté. Dans ces conditions le despote Théodore II Paléologue, frère cadet de l'empereur, se présenta comme candidat au titre de co-souverain alors que les sympathies de l'empereur allaient vers son plus jeune frère, le despote Constantin. C'est d'ailleurs ce dernier qui remplaça Jean VIII Paléologue en tant que co-souverain en 1423 puis en tant qu'empereur dans la capitale de 1437 à 1440. Théodore II Paléologue maintint de son côté ses prétentions au titre de co-souverain jusqu'à sa mort (1448). On doit signaler que Constantin, le frère de l'empereur a toujours, même durant son intérim de 1437 à 1440, conservé son titre de despote qui lui revenait en tant que fils de l'empereur. Il n'a cependant jamais pu obtenir le titre de basileus, celui-ci ayant toujours était exclusivement réservé au fils ainé de l'empereur ayant le titre de co-souverain associé à son père.

Зборник радова Византолошког института, XXIV—XXV, 1986.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIV—XXV, 1986

УДК 271.000.333 (495) (093) "12/13"

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

ДОКУМЕНТИ О АДЕЛФАТИМА ЗА КАРЕЈСКУ КЕЛИЈУ СВЕТОГ САВЕ

Оснивањем Светосавске келије у Кареји, највероватније 1199. године, као испоснице манастира Хиландара, а на земљишту светогорског протата, свети Сава је створио нови тип самосталне установе на Светој Гори[1]. Њен правни положај како према Хиландару, тако и према протату, Сава је одредио у тзв. Карејском типику, којим је такође прописао и правила за живот становника испоснице[2]. На поштовање одредаба Карејског типика позивали су се српски владари — Милутин (1317/18) и Душан (1348), као и црквени поглавари — архиепископ Никодим (1322) и патријарх Никодим (1450) у својим исправама за Карејску келију[3]. Предмет наше пажње биће првенствено Милутинова повеља која носи датум 6826, индикт 1, што одговара поменутој 1317/18. години и одлука хиландарског братског сабора од 16. јуна 1332. године[4]. Милутинова повеља, поред осталог, на шта ћемо се такође осврнути, доноси и одлуку хиландарског братског сабора о продаји два аделфата Светосавској испосници[5]. Одлука братског сабора од 16. јуна 1332, спомињући ову, говори о продаји још једног аделфата Савиној келији. Оба ова документа су од изузетне важности како за историју Хиландара и Карејске келије, тако и за сагледавање њиховог међусобног односа, те је стога јасан значај питања њихове аутентичности. Међутим, управо је оно, због неких елемената садржине ових аката, са једне стране, као и очигледне везе између Милутинове повеље и одлуке хиландарског братског сабора о аделфатима за Хрусијски пирг (1318—21) и Никодимове

---

[1] О њој в. *Р. Грујић*, Царица Јелена и ћелија св. Саве у Кареји, Гласник СНД 14 (1934) 43—57 и *М. Живојиновић*, Светогорске келије и пиргови у средњем веку, Београд, 1972, 91—102.

[2] Објавио га је *Вл. Ћоровић*, Списи св. Саве, Београд—Ср. Карловци, 1928, 5—13.

[3] Милутинова повеља је објављена у Actes de Chilandar II. Actes slaves, publiés par *B. Korablev*, Виз. Врем., 19 (1915) n° 17 и *Вл. Мошин*, Акти братског сабора из Хиландара, Годишњак Скоп. Фил. Фак. IV/4 (1939—40) n° I. Остали акти издани су: Chil. II n°s 20, 39 и 84 и *Ст. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњег века, Београд 1912, стр. 468—475.

[4] Chil. II 25 = *Мошин*, Акти брат. сабора, III.

[5] О надлежности братског сабора за одлучивање о аделфатима в. *Вл. Мошин*, Акти братских сабора о аделфатима из XIV—XV века, Богословље 14/3 4 (1939) 215 238 и *М. Живојиновић*, Аделфати у Византији и средњовековној Србији, ЗРВИ 11 (1968) 247—51.

посланице Карејској келији (1322)[6], са друге, већ више пута било предмет научних дискусија. Уз то, потпис краља Милутина, а нарочито причвршћен на повељу печат који припада добу цара Душана, такође су довели у сумњу оригиналност ове исправе[7]. Узимајући у обзир раније изнесена мишљења која су била подељена и сасвим супротна у погледу аутентичности и оригиналности повеље краља Милутина, и полазећи од већ постигнутих резултата, још једанпут ћемо се осврнути на обе исправе — повељу из 1317/18. и акт из 1332. године са покушајем да утврдимо шта је у њима веродостојно, а шта потоња прерада.

Много пре спољних обележја повеље, тј. њених дипломатичких и палеографских карактеристика, пажњу је привукло помињање Никодима као игумана Хиландара и Саве III као архиепископа 1317/18, дакле у време када се поуздано зна да је Никодим већ био на положају поглавара српске цркве. У вези са тим је још крајем прошлог века Св. Вуловић, указујући на немогућност да се 1317/18. повеже са поменутим личностима и сматрајући да постоје неслагања између садржине повеље са једне стране, и Карејског типика и акта архиепископа Никодима из 1322, са друге, сврстао акт краља Милутина међу „лажне споменике у којима се спомиње Никодим". Поред тога изнео је мишљење да је „овај споменик начињен по свој прилици после пропасти српске државе"[8]. Мишљење Вуловића прихватили су Ст. Новаковић и Ст. Станојевић, док је Р. Грујић, пишући о Келији Св. Саве у Кареји, користио податке повеље, а да није ушао у питање аутентичности читавог документа[9]. Затим је Вл. Ћоровић, у жељи да испита оправданост Вуловићевог закључка, указао на постојање идентичних места у Милутиновој повељи и поменутим актима о аделфатима (1318—21. и 1332), те упоредио спискове хиландарских братственика у повељи и документу из 1332. године, на шта ћемо такође обратити пажњу. На основу тих разматрања Ћоровић је утврдио да је овај последњи (из 1332) сумњив једино због тога „што се наслања на други ранији акт који је сумњив, и то врло сумњив", тј. повељу из 1317/18, те стога није одбацио могућност „да овај други, нови, акт буде савремен и потпуно веродостојан"[10].

[6] Милутин је од Хиландараца купио три аделфата за Хрусију, распоређујући их тако да се два дају за монахе пирга, а трећи за онога који борави у келији Св. Тројице, на врху пирга Преображења Спасова: Зак. спом., 485 II = *Мошин*, Акти брат. сабора, II 47—49; Chil. II 20.

[7] Различита тумачења којима су *А. Соловјев* (Два прилога проучавању Душанове државе, Гласник СНД 2 /1927/ 42—4) и *Вл. Мошин*, Повеља краља Милутина Карејској ћелији 1318. године, Гласник СНД 19 /1938/ 70 сл. и Повеље краља Милутина — дипломатичка анализа (Историјски часопис 18 /1971/ 64—65) покушали да оправдају појаву царских печата на краљевским повељама остају неприхватљива. Вид. *Д. Кораћ*, Повеља краља Стефана Душана манастиру Свете Богородице у Тетову. Прилог српској дипломатици и сфрагистици, ЗРВИ 23 (1984) 145—47.

[8] *Св. Вуловић*, Белешке о архиепископу Никодиму, Глас СКА 43 (1894) 13. Аутор је користио издање повеље *Љ. Стојановића*, Стари српски хрисовуљи, акти, биографије и др., Споменик СКА 3 (1890) 15—17.

[9] Ст. Новаковић, сматрајући повељу краља Милутина лажним документом, није је унео у збирку Законских споменика; *Ст. Станојевић*, Студије о српској дипломатици, Глас СКА 169 (1935) 42—43; *Р. Грујић*, Царица Јелена и ћелија Св. Саве у Кареји, 50.

[10] *Вл. Ћоровић*, Хиландарски аделфати за Кареју, Прилози за КЈИФ 18/1 2 (1938) 334—41.

Вл. Мошин је повељи краља Милутина посветио већу пажњу од поменутих научника, настојећи да истакне све оно што би ишло у прилог не само њене аутентичности, него и оригиналности. Ван сваке сумње је да је најважније Мошиново запажање у томе да повеља садржи одлуку хиландарског братског сабора из времена када је Никодим доиста био игуман. Да би то доказао, Мошин се позива на причање повеље како су Милутину дошли са Свете Горе старац Светосавске келије, јеромонах кир Теодул и игуман манастира тъгда прѣдрьжєи јеромонах кир Никодим и објашњава да се прилог тъгда са значењем *у то време* односи на прошли догађај[11]. Међутим, у одлукама хиландарског братског сабора из XIV века, прилози тъгда бѣхоу, тогда ѡбрѣтаахоу, се ѡбрѣтошє вь то врѣме, тогда соуща братиꙗ, означавају савременост у односу на моменат доношења одлуке[12]. Наиме, њима се казује да је одлуку донела братија која се *тада, у то време*, тј. време доношења одлуке, налазила у манастиру. Тако се и тъгда прѣдрьжєи везује за Никодима — игумана у моменту када је са јеромонахом Теодулом посетио краља Милутина, а не прецизира време те посете. Ипак, исправност Мошиновог закључка да Милутинова повеља из 1317/18. доноси одлуку хиландарског братског сабора из времена Никодимовог игуманства, показује поређење листе братственика коју она доноси са списком братског сабора у акту о аделфатима за Хрусију (1318—21)[13]:

Милутинова повеља	Акт за Хрусију
игоумьнь иєромонахь курь Никодимь,	игоумьнь ѥромонахь Гѥр'васиѥ
старць Арсєниє баща хиландарьскы,	старьць Арсєниѥ баща хилан'дарскы,
старць курь Иасафь бывши баща доуховни ωтьць кралѥвства ми,	старць курь Иꙗсафь, бивщиі баща доуховни ωтьць кралѥвства ми,
старць курь Оєωдоуль ωть кєлиѥ Свєтаго Сави,	старьць курь Оєодоуль ωть кєлиѥ Свєтаго Сави,
старць курь Сумєонь ωть Пирьга ижє на мори кєлиꙗ кралѥвства ми,	старьць попь Мадєи,
старць попь Маоєи,	старьць попь Оєωдосиѥ,
икономь вєли попь Гєрвасиє,	икономь вєли Оєофиль,
старць попь Оєωдосиѥ,	єклисиꙗрхь Ѥустадиѥ,
єклиснархь попь Никола,	старьць попь Ѥпифаниѥ,
старць попь Григориє,	Дамиꙗнь ѥромонахь,
старць попь Єпифаниѥ,	Илиꙗ монахь,
дохиꙗрь Иωань монахь,	Амфилохиѥ ѥромонахь,
Дамиꙗнь иєромонахь,	Мєдодиѥ монахь,
и дроуги Дамиꙗнь иѥромонахь,	Нєофить монахь,
	Киприꙗнь монахь,
	Андониѥ монахь,

---

11 *Мошин*, Повеља краља Милутина, 61.

12 *Мошин*, Акти брат. сабора, II 38; III 43; IV 29; V 42 итд.

13 Вл. Ћоровић (Хиландарски аделфати за Кареју, 339) није располагао списком хиландарског братског сабора који садржи акт о аделфатима за Хрусију, јер га је Новаковић издајући овај документ изоставио.

старць монахь Илиѩ и
дроуги Илиѩ,
Мєθодиѥ монахь,
Нєωфить монахь,
Киприѩнь монахь,
Андониѥ монахь,
Оєωфиль монахь,
параиконом Єфрємь,
параѥклисиархь иѥродиѩконь
Амьфилохи,
трапєзарь Аркадиѥ,
Михаиль вагєнарь и ини мнози и
вса братиѩ[15].

параиконом Григориѥ,
параѥклисиархь Андониѥ,
трапєзарь Андрєѩ,
паратрапєзарь Григориѥ,
Оєωдосиѥ вагєнарь и
ини мнози и вса братиѩ[14].

Посматрањем ових листа као главне промене запажају се да је Гервасије са положаја великог економа дошао за игумана, уместо Никодима, док је монах Теофил преузео дужност великог економа, пењући се високо у хијерархијској лествици братственика[16]. Такође су промењени вршиоци дужности еклезијарха, параиконома, параеклезијарха, трапезара и вагенара[17]. Ови прецизни подаци обавештавају о променама које су у братском сабору могле настати током мањег временског периода, па би према томе листа у Милутиновој повељи из 1317/18. бележила хијерархијски поредак од пре две до три године. По својој прилици да се о аделфатима за Карејску келију разговарало приликом доласка у Србију игумана Никодима и старца Светосавске испоснице, јеромонаха кир Теодула. О тој њиховој посети Милутину и архиепископу Сави III, чији благослов су примили, повеља за Карејску келију говори доста детаљно. У исто време спомињање Саве III даје поуздан terminus

[14] *Мошин*, н. д., II 39—46.

[15] Chil. II 17, 127—39 = *Мошин*, н. д., I 112—121; о истакнутим Хиландарцима које наводе ове листе види: *Вл. Мошин — М. Пурковић*, Хиландарски игумани средњег века, Скопље, 1940, 27—65. Према *Мошину*, н. д., 67—71, старац Светосавске келије, кир Теодул је потоњи игуман Хиландара: 18. јануар 1347 (Зак. спом., 432—33 = *А. Соловјев*, Одабрани споменици српског права од XII до краја XV века, Београд, 1926, 143—44); *М. Васић* (Жича и Лазарица, Београд, 1928, 182) сматра да је у питању други Теодул; *Вл. Мошин*, Старац поп Теодосије и хиландарска „братија начелна", Јужнословенски филолог 17 (1938—39) 189—200; *М. Живојиновић*, Симеон старац Хрусијског пирга, зборник Вл. Машина, Београд, 1977, 181—87; *Eadem*, Spiritual Father of the Monastery of Chilandar, XVI Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/2 (1982) 247—50; *Иста*, Јеромонах Матеја и хиландарски метох у Лушцу, Хиландарски зборник 5 (1983) 51—67.

[16] Никодим је пре избора за архиепископа, 17. маја 1317. извесно време провео у Карејској испосници: Chil. II 20, 185—87. Нема података о томе да ли је Гервасије већ тада постављен за игумана, те се његов долазак на тај положај може датовати само приближно у 1316/17. Вид. *Мошин—Пурковић*, Хил. игумани, 29 и 39—40. Монах Теофил није био дуго времена носилац дужности великог економа. Већ 1322. године, 1. августа, 9. и 26. новембра, спомиње се само као најчаснији монах кир Теофил уз Гервасија, Калиника, Симона и Матеју (Actes de Chilandar I. Actes grecs, publiés par *L. Petit*, Виз. Врем., 17 (1911) 82, 17—18; 84. у уводу и ред 19; 85, 13).

[17] Параиконом Ефрем спомиње се као велики економ јан. 1323, 19. јан. 1326. и 22. јан. 1327 (Chil. I 88, 48; 106, 13 и 112, 27). Могуће да је он идентичан са старцем Јефремом који је у списку хиландарског братства из 1347/48. наведен после игумана, двојице проигумана, економа и еклезијарха (*Мошин*, Акти брат. сабора, IV 31).

ante quem за ову посету — 26. јули, 1316, датум архиепископове смрти. Краљ износи да је тада материјално помогао келију: и толико трѣбова чьстьни старць курь Оєωдоуль дахь моу, на вьздвижєниѥ и на ωбновлениѥ кєлиѥ господиновє родитєлѣ кралѥвства ми Свєтаго Сави[18]. Очигледно да је Карејској келији требало помоћи јер је пострадала од напада каталанске компаније[19]. Да је старац Теодул заиста примио 1316. године помоћ од краља Милутина сведочи запис на четвороеванђељу које се и данас чува у келији Св. Саве. Он говори о књигама које су писане по Милутиновој наредби, за време архиепископа Саве III, 6824, тј. 1316. године и које је краљ приложио келији. Посебно је споменуто да је четвороеванђеље предато монаху Теодулу: И прѣдах га вь роуцѣ господиноу ми и ωтьцоу попоу Оєωдоулоу, живоущоу соущоу вь кєлии сєи, ıако и вь роуцѣ самомоу свєтомоу Савѣ.[20]

Највероватније је да је после Никодимовог и Теодуловог повратка у Хиландар братски сабор донео одлуку о продаји аделфата Карејској келији. Дакле, податак о њеном доношењу је веродостојан, као и списак братственика који су је донели. Чини нам се, међутим, да је садржина ове одлуке, познате једино из Милутинове повеље, прерађена, а у вези са тим измењен је и део текста који јој претходи. На ову претпоставку нас наводи пре свега неслагање о броју аделфата за Карејску келију између Милутиновог причања о куповини три аделфата (И коупихь три адрьфата, живоущимь вь кєлии тои) и одлуке братског сабора о продаји два мертика (И вси зговоривьшє сє продашє кралѥвства ми кєлии Свєтаго Сави, да давают два мєртика, хотєщимь прѣбивати вь кєлии ωноизи)[21]. Да би утврдили узрок овој веома значајној разлици неопходно је указати на величину новчаних прилога које је Хиландар добио најпре од Милутина, па затим од Душана, као надокнаду за аделфате намењене монасима Карејске келије. Милутин је платио Хиландарцима хиљаду перпера за два, а Душан исту суму за само један аделфат[22]. С обзиром да је вредност једног братског дела била сто перпера[23], јасно је колику корист је имао манастир у случајевима када је за један аделфат давана надокнада пет до десет пута већа од уобичајене. Стога нам се чини да је и излагање о краљевој намери да купи аделфате од грчких манастира, да не би Хиландар оптеретио њиховим давањем, које следи после реченице „И коупихь три адрьфата", такође прерада или интерполација доцнијег времена. На готово идентичан начин то се понавља у акту од 16. јуна 1332. године, где је реч о куповини једног аделфата, за који се каже да је трећи комад уз два раније купљена:

---

18 *Мошин*, н. д., I 100—102.

19 Вид. *М. Живојиновић*, Светогорске келије и пиргови, 98.

20 *Д. Богдановић*, Католог ћирилских рукописа манастира Хиландара, Београд, 1978, бр. 1, стр. 54.

21 *Мошин*, н. д., I 103 и 122—23.

22 *Мошин*, н. д., I 128 и III 18—19 и 28—29. Споменимо да је Милутин дао Хиландарцима хиљаду осам стотина перпера за три аделфата намењених монасима Хрусије и Св. Тројице: н. д., II 53—54 = Зак. спом., 485 III.

23 О томе в. *Живојиновић*, Аделфати у Византији и средњовековној Србији, 253.

Милутинова повеља	Акт из 1332.
и хотѣхь ѡть грьчькихь манастирь коупити, да не боуде тежко нашемоу манастироу, и имоуть по нась боудоуци рьптати на живоущихь вь келии тои, и имоуть сьмоущати ихь[24].	и ꙗко да не боудеть что тежко монастыюр нашемоу, и рьптати имоуть на вьземлющихь, понеже и ѡть прѣжде дваа мѣртика братскаа вышеречена кѥлиꙗ светаго ѡтьца нашего Савы, коуплѥн'на имать ѡть нашего монастырꙗ трети комать коупити[25].

И док се у акту из 1332. јасно каже да је Душан, испуњавајући молбу игумана Гервасија, дао хиљаду перпера за један аделфат, упадљиво је да се не спомиње купац поменутих, већ купљених, двају братских мертика. Ако се прихвати да је аделфат за који је Душан дао новац у ствари трећи Милутинов, онде се вьсхоте ѡть грьчскааго монастырꙗ треты комать коупити односи на краља Милутина. Међутим, ако се има у виду да је у тој реченици игуман Гервасије носилац радње (игоумень' же вьдан'ноѥ ѥмоу злато принес) жеља да купи један, односно трећи комад, од грчког манастира могла би се и њему приписати. Овај проблем не решава ни следећа реченица која обавештава да је то братски сабор спречио (и вьзбранѥнь бысть намы, всѣмь намь к' нѥмоу рек'шемь . . .)[26]. Аналогни текст Милутинове повеље наводи да су се поменутој краљевој намери успротивили Сава III, игуман Никодим и старац Теодул. Образложење које су навели, истичући да је келија од почетка манастирска и да је са манастиром чинила целину, те да је због тога манастир обавезан да је храни, одговара ономе шта се о томе каже у акту из 1332. године:

Милутинова повеља	Акт из 1332.
ѡнази келиꙗ ѥсть манастирьска прьва, и бе скоупа манастирь хоте и не хоте хранити ю хоkеть. да боле коупи ѡдь нашего манастира[27].	кѥлиꙗ ѥсть монастырскаа, коуплѥнием и некоуплѥниѥмь, хотеще и нехотеще, ѥгда не имать хранити ю имамы. и почто вь тоужде манастырѥ злато да ѡтьдаѥмь[28].

О јединству Светосавске испоснице са манастиром, о коме повеља говори, нема помена у Карејском типику. Шта више, према њему келија је била потпуно самостална: ни проть да не имать ѡбласти надь товь келиѡвь, ни игоумень светаго нашего манастыра; а изабрани у хиландарском братству старац келије вьсакоу свободоу и ѡбласть да имать надь келиею товь[29]. Свакако да је ова самосталност била резултат економске независности Карејске келије. Свети Сава је уз то забранио да манастир било шта од ње узима, а обавезао га је да даје шездесет литара масла годишње за помен светом Сави Освећеном. За све остало

[24] Chil. II 17, 118—20 = *Мошин*, н. д., I 103—106.
[25] Chil II, 25, 22—26 = *Мошин*, н. д., III 20—24.
[26] Chil. II 25, 27 = *Мошин*, н. д., III 20 и 24—25.
[27] Chil. II 17, 122—24 = *Мошин*, н. д., I 107—109.
[28] Chil. II 25, 27—30 = *Мошин*, н. д., III 25—27.
[29] *Вл. Ћоровић*, Списи Св. Саве, 7, 2—3 и 8, 8—9.

оставио је на вољу братственицима Хиландара да помогну „брата" у келији[30]. Сматрамо да је за прављење текста о јединству Карејске калије и манастира као узор послужила одредба краља Милутина о јединству Хиландара и Хрусије, из кога је проистицала обавеза Хиландараца да дају издржавање монасима пирга[31]. О томе шта се од Хиландара давало Карејској келији и Хрусији за издржавање њихових монаха готово идентично се набраја у одлукама братских сабора из 1316. и 1318—21:

Милутинова повеља	Акт за Хрусију
хлѣба и масла и сочива, ωдєждє и обоущє и ωть всєга що боудє и всєи брати соущє оу манастири, то и тѣмь да дають, доклѣ стоить Свєта Гора и нашь манастирь[32].	хлѣба вина масла и сочива, ωдєждє и обоущє, и ωдь всєго и ч'то боудє и всєи братии соущєи въ манастири то и тѣмь да давають, догдє стои Свєтаа Гора и нашъ манастирь Хилан'дарь[33]

За разлику од ова два текста између којих постоји очигледна веза, у одлуци братског сабора од 16. јуна 1332, иста обавеза је изражена нешто другачије: хлѣбь масло и сочиво, свита жє и папоуци и благословєнию що и всωи братіи, ꙗкожє и прѣждє коуплюн'на дваа мѣртика, доклѣ и Богомь хранимь и оутврьждаюмь нашь чьстныи и светыи монастырь стоить[34]. Наведене намирнице, укључујући и вино, помињу се и у другим актима о давању аделфата[35]. То што се у Милутиновој повељи изричито каже развѣ юднога вина да нє давають, било је потпуно у складу са одредбама Карејског типика, јер је келија имала своје винограде[36].

Повеља даље обавештава "и да имь кралювство ми пєрпєрь тисоущоу за два комата, а трєти комать да коупєть ωдь грьчькаго манастира. И тако зговоривьшє сє вса братиꙗ продашє два комата келии Свєтаго Сави и кралювства ми"[37]. С обзиром да се ово у потпуности слаже са причањем акта од 16. јуна 1332. о два купљена мертика и намери да се трећи купи од грчког манастира, да повеља не садржи краљеву изјаву о куповини три аделфата, документ из Душановог времена само би говорио у прилог веродостојности Милутинове повеље. Међутим, противуречност у излагању повеље о броју купљених аделфата, као и неспомињање њиховог купца у акту из 1332. године, по нашем мишљењу, указује да су оба ова акта прерађена због трећег аделфата. Изгледа

---

[30] Н. д., 7, 5—13.

[31] Зак. спом., 479 II—III; в. *М. Живојиновић*, Хиландар и Хрусија, Хиландарски зборник 6 (1986) (у штампи).

[32] Chil. II 17, 141—43 = *Мошин*, н. д., I 123—26.

[33] Зак. спом., 485 II = *Мошин*, н. д., II 49—51.

[34] Chil. II 25, 33—38 = *Мошин*, н. д., III 30—33.

[35] Вид. *М. Живојиновић*, Монашки аделфати на Светој Гори, Зборник Фил. фак., 12/1 (1974) 295—96.

[36] Chil. II 17, 143—45 = *Мошин*, н. д., I 126—28; *Ћоровић*, Списи Св. Саве, 7, 5—6: И что ωбрѣтають сє оу тои кєлии, или вино, или ωвошє, да нє имєть оузимати нашь манастырь ничєсарє ωт того. . . показује да је Светосавска келија имала довољно сопственог вина. уп. *Живојиновић*, Светогорске келије и пиргови, 93.

[37] Chil. II 17, 145—49 = *Мошин*, н. д., I 128—30.

нам као највероватније да га је краљ Милутин купио од Хиландара, остављајући братству на вољу да његово давање, уз новчану надокнаду, пребаци на неки грчки манастир.

После више од једне деценије Хиландарци су искористили промену на престолу, посебно околност да је Душан дошао на власт збацивањем оца, и обратили му се са захтевом да доврши обезбеђивање Карејске испоснице око које се Милутин толико трудио. Наша је претпоставка да су они обавестили краља, преко игумана Гервасија, да је Милутин оставио неиспуњено обећање о трећем аделфату. Душан је тада, излазећи у сусрет Гервасијевом потраживању, за само један аделфат платио велику суму од хиљаду перпера (и по прошєнию вышєрєчєнааго чьстнааго и прѣподобнааго ѡтьца нашєго игоумєна кур' Гюр'васи'а ієромонаха, дасть тысоущоу пєрпєръ)[38]. У вези са овим захтевом по свој прилици је извршена прерада Милутинове повеље, дакле, негде током прве половине 1332. године. У томе послу фалсификатор се очигледно послужио актом о куповини аделфата за Хрусију (1318—21), чиме би се објаснило постојање идентичних или сличних места у ова два акта. То је најпре Милутиново причање о томе како је сазнао да монаси келије, односно Хрусијског пирга, обузети бригама за свакодневни живот, тешко могу испуњавати духовне прописе:

Милутинова повеља	Акт за Хруснју
Ыакожє и кралювство ми разоумѣ, до идєжє годь и до нась грѣшниихь, кралювствоу ми милостию Божиюю и молитвами свєтою оугодникоу юго, Сумєона и Савы, ихьжє корєнє свєта азь грѣшнии ѡтьрасль юсмь. и господьствоующоу ми самодрьжавно вь зємли ѡтьчьства моюго, сказано ми бысть ѡ кєлии тои, и ѡ оуставѣ правила доуховнааго како повєлѣно дрьжати, и нѣсть мощи вса тази съврьшати пєкоущимь сє ѡ чєсомь зємльномъ, по рєчєномоу: нє можєтє работати Богоу и мамонѣ, сирѣчь молитвѣ и роукодѣлию, оумь прѣдьставити[39].	Сии вса оуслышавь и кралювство ми разоумѣ, до идєжє годьи до нась грѣшниихь, кралюв'ствоу ми милостию Божнюю, и молитвами оугодникоу Єго Симєона и Сави, ихъ жє корєнє свєта азь грѣшнии ѡтрасль юсмь. и господьствоующи ми въ зємли ѡтчства моюго самодрьжавно, и възьлюблєна бысть кралювства ми кюлиꙗ свєтаго Възнєсєниꙗ, пирьгъ ижє на мори оу Хроусию, въспомєноутиюмь старца моюго Симєона, ижє нѣсть мощи съврьшати вса доуховнаа пєкоущимсє ѡ чєсомь зємльниимь, по рєчєноомоу: нє можєтє работати Богоу и мамонѣ, сирѣчь молитвѣ и роукодѣлию оумь прѣдьставити[40].

Затим, пошто је у повељи споменуто да је краљ прихватио Карејску келију и њеног старца (и възлюблєна бысть кралювство ми кєлию она, имєна ради господина и ѡтьца моюго свєтаагo Сави. и приюхь ю и живоущаагo тьгда оу нєи, чьстьнааго старца иєромонаха кур Оєѡдоула)[41],

[38] Chil. II 25, 19—21 = *Мошин*, н. д., III 17—19.
[39] Chil. II 17 86—94 = *Мошин*, н. д., I 76—83.
[40] Зак. спом., 484—85 I, где недостаје почетак = *Мошин*, н. д., II 22—30.
[41] Chil. II 17, 94—97 = *Мошин*, н. д., I 83—85.

излагање које следи о опскрби келије и материјалном обезбеђењу њених монаха опет је идентично у оба акта:

Милутинова повеља	Акт за Хрусију
И приюхь и азь келию ѡноу и оупокоихь живоущихь оу нєи, да нє пєкоут сє ѡ притєжани крьмлє ли ѡ одєждє, тькмо мльчаливо да прѣбивают, вь пощєни и вь молитвахь дьнь и нощь, и да испльнають оуставь црьковни, прѣдани свєтимь исгосподиномь и ѡтьцємъ кралювства ми Савомъ, да молитвам ихь Богъ намь боудєть милостивъ[42].	Того ради и кралювство ми оупокои стар'ца и съ братиими живоущиими въ келиі светаго Въз'несениꙗ, да нє пєкоут' се о прітєжании крьмє или ѡдєждє, тькмо мльчаливо и бєзьмльвно да прѣбивають въ пощении и въ молитвахь дьнь нощь, да испльниют оуставь црьковныи по прѣданию Господню, да молитвами ихь мнѣ Богь боудєть милостивь[43].

Поред наведеног подударања текстова о садржини аделфата за Карејску келију и Хрусијски пирг, такође је упадљива и сличност у набрајању предмета којима је Милутин снабдео ове установе:

Милутинова повеља	Акт за Хрусију
и книгами направихь и чьстьними иконами, и всѣми потрѣбами[44].	направи жє кралювство ми всакими книгами, и чьстными иконами оукрасихь, и всѣми (и)нѣми потрѣбами[45].

После излагања о куповини аделфата у повељи се прича како су се краљу и архиепископу обраћали многи тражећи дозволу за пребивање у Светосавској испосници. Због тога Милутин подсећа на одредбу светога Саве да игуман са братијом бира старца келије и у исто време забрањује да ико други, он лично, архиепископ, или сам игуман, дају неком келију на уживање[46]. Чини нам се да би ово био аутентичан део повеље коју је Милутин доиста издао 1317/18. године, забележене на прерађеном акту. Наиме, краљу и архиепископу су се појединци, угледни монаси из Србије, неупућени у одредбе Карејског типика, могли обраћати, тражећи дозволу за пребивање у испосници, пошто је краљ, према њиховом схватању, стекао право да њом располаже. То је по свој прилици могло бити после обнављања келије и куповине аделфата за њене житеље. Вероватно да је због неприлика кроз које је прошла Света Гора током XIII века, у доба Латинског царства и унионистичке политике Михаила VIII Палеолога, а нарочито за време напада каталанске компаније, дошло до кршења одредаба Карејског типика. Стога је краљ Милутин, пошто је, како смо видели, примио бригу о келији и њеним становницима, материјално је помогао и обезбедио, постарао се да оснажи њен устав. Тако је поновио и одредбу Карејског типика да иза-

42 Chil. II 17, 101—106 = *Мошин*, н. д., I 89—93.
43 Зак. спом., 485 I = *Мошин*, н. д., II 30—34.
44 Chil. II 17, 116—17 = *Мошин*, н. д., I 102.
45 Зак. спом., 485 I = *Мошин*, н. д. II 34—36.
46 Chil. II 17, 149—59 = *Мошин*, н. д., I 131—39.

брани старац Светосавске испоснице буде слободан и неузнемираван од стране монаха Хиландара, за чији се смештај у посебним келијама, када долазе у протат, побринуо још свети Сава[47].

Најзад и веома дугачка аренга повеље биће да је у аутентичном облику преузета из оригиналног Милутиновог акта. Она почиње цитатима из еванђеља, а затим прелази на подвиге светог Саве, напуштање очеве куће и долазак на Свету Гору. У причању о оснивању Хиландара и Карејске келије може се само донекле назрети сличност са аналогним деловима аренге Никодимове посланице из 1322. године, што би указивало да је и аренгу Милутинове повеље можда написао архиепископ Никодим:

Милутинова повеља	Никодимова посланица
потьща сє и створи ѡградоу вєликоу, храмь прѣсвєтиѥ Богородицє Света Светихь, монастирь нарицаѥми Хиландарь, насадивь богоподобниѥ моужє, правилоу доуховномоу наоучивь и наказавь, пристанищє створи спасєнию своѥго ѡтьчьства людимь, и намь грѣшнимь, и всѣмь хотєщимь спасти се, ижє тьгда и до нынꙗ спасаютсе, молитвами свєтыю ωтьцоу, Сумєона и Савы. И нешто ниже: И изидє въ мѣсто наріцаѥмоє Карєа, и тоу створи црьковъ вь имє свєтаго и прѣподобнааго ωтьца нашєго Сави, великааго поустынєжителꙗ[48].	и вскорѣ сьставлꙗєт монастырь, храмь прѣсвєтыѥ Богородицѣ, рєкоущє свєтаꙗ свєтыхь, нарицаємыи Хилан'дарь, сьбираєть моужи Богоу потрѣбные, самь ωбразь собою показаѥ пощєниꙗ, вьздрьжаниꙗ, чистоты и в'сакыих добрых дѣтєлии прибѣжищє створи ωб'щаго спасєниꙗ своѥмоу ωтьчьствоу, Срьп'сцѣи земли и всѣмь хотєщимь спасти се. самъ вьсходить кь вєщ'имь подвигомь вь мѣсто нарєчємоѥ Карєꙗ, и тоу кєлию творить достоиноу мльчанию, вь нѥи же и црьковь оутврьди вь имє свєтаго тьзоимєнитнаго сєбѣ Сави Вєликаго[49].

Нећемо расправљати о заклетви која је идентична у Милутиновој повељи и акту из 1332, што само потврђује везу између ове две исправе[50].

---

[47] Chil II 17, 159—64 = *Мошин*, н. д., I 139 — 44; *Ћоровић*, Списи Св. Саве, 6, 8—9.

[48] Chil. II 17, 62—68 и 77—79 = *Мошин*, н. д., I 54—59 и 67—69.

[49] Према Дипломатару I (у рукопису), у редакцији Вл. Мошина, С. Ћирковића и Д. Синдика, стр. 489, 130—35 и 142—45 Chil. II 20, 130—35. Уп. *Ђ. Трифуновић*, Ко је састављач аренге повеље краља Милутина 1317—1318, Прилози КЛИФ 27 (1961) 243—44.

[50] Chil. II 17, 168—77 и 25, 38—45 = *Мошин*, н. д., I 148—55 и III 36—41: Єда (И ащє) кто Бога не боѥ сє, и прѣωбидє законъ и нашє повєлѣниѥ, єжє оутврьдихь сь всєю братиєю (вси оутврьдихомь), и ꙗко нє родє ω запрѣшени, (нь завистию вражию) дрьзнєть разорити, сиє нашє повєлѣниѥ, и нє даꙗти (дати) имєть повєлѣнаꙗ нами (кєлии свєтаго Савю), да разорить єго Богь, и прѣчистаꙗ ѥго мати Свєтаа Богородица, и да примєть клєтвоу свєтихь ωтьць и свєтаго Сави, ижє сє троуди ω свєтѣмь мѣстѣ томь. клєтвоу и заоузоу да имать, и ωть, кралиства ми и ωть братиѥ с коими сиє оучинихомь да имать клєтвоу (и сєго свєтаго Савы ωтьца и оучителꙗ нашєго. и ωть всѣхь нась да имать клєтвоу). Израз клєтвоу и заоузоу среће се изузетно ретко у писаним изворима. Сава (Живот Светога Симеона Немање, изд. *Ћоровић*, Списи Св. Саве, 152, 12) говорећи о старању Немањином око подизања Студенице

Изгледа нам интересантнији сам крај повеље у коме је њен прерађивач уз завршну реченицу аутентичног краљевог акта — Сєго ради подьписа кралювство ми вь свѣдѣнию вьсѣмь, забележио и: повєлѣ жє кралювство ми и протоу Светию Горы, боудоущоу тьгда господиноу, оучитєлю и наставникоу Аѳонитьскыю поустынє, курь Исакоу иєромонахоу, нижє царьскыю шарє чрьлєнию свою роукописанию поставити и по нимь прѣподобни игоумьнь чьстьнааго нашєго манастыра, курь Никодимь иєромонахъ, и по нихъ баща и вса братиꙗ вышє рєчєна начєлна, ꙗко быти вь оутврьждению[51]. Очигледно је да се овај текст односи на потврђивање одлуке о продаји аделфата Карејској келији коју је хиландарски братски сабор донео за време игумана Никодима. Није нам, међутим, познато да је светогорски прот потврђивао одлуке братских сабора. С обзиром да је Светосавска испосница била у Кареји, остављамо као могућност да је прот Исак изузетно оверио поменуту одлуку[52]. Ипак, остаје неприхватљиво да је то учинио по наредби краља Милутина. Уз то, спомињање „царских црвених шара" указивало би да је повеља, сачувана у овом облику, написана у доба Царства. Верујемо да ће проучавање палеографских особина повеље и посебно Милутиновог потписа омогућити доношење прецизнијег закључка о времену састављања овог прерађеног акта. За сада претпостављамо да је основна прерада Милутинове повеље (1317/18) учињена највероватније у првој половини 1332. године, а да је приликом неког спора и доказивања, у доба цара Душана, направљен препис већ прерађеног документа и тада су могле бити унете измене на крају његовог текста и причвршћен царски печат.

На основу свега што је изнесено може се закључити да је краљ Милутин материјално помогао Карејску испосницу када су га у Србији посетили игуман Никодим и старац келије, јеромонах кир Теодул, у првој половини 1316. године. Тада је највероватније договорено о Милутиновој куповини од Хиландара за монахе Карејске келије три аделфата за које је краљ приближно платио две хиљаде перпера[53]. Све то је потврдио својом повељом из 1317/18. године. Сматрамо да су Хиландарци прерадили овај акт у првој половини 1332. године да би обавестили краља Душана како је Милутин купио два уместо три обећана братска дела. На тај начин успели су добити од новог владара хиљаду перпера за само један аделфат. Будући да је одлука хиландарског братског сабора од 16. јуна 1332. о давању овог аделфата Карејској келији у складу са Милутиновом повељом, биће да је и сама прерађен акт. Тешко би, наиме, било претпоставити да су одлуке братског сабора из 1316. и 1332. у потпуности фалсификати. Не би било никакве користи доказивати добијање новца за аделфате, било од Милутина, или од Душана, а да га манастир доиста није примио.

упозорава да се Немањино дело не повреди: ... и съ клєтвою и съ заоузою, ꙗко да нитко нє потворить єгова прѣданіа. ..; уп. *С. Ћирковић*, Студеничка повеља и студеничко властелинство, Зборник Фил. фак., 12/1 (1974) 311.

[51] Chil. II 17, 177—83 = *Мошин*, н. д., I 156—61.

[52] Исак је дошао на чело светогорског протата пре маја 1316 (Actes du Prôtaton, éd. dipl. par *D. Papachryssanthou*. Archives de l'Athos VII, Paris 1975, p. 135), те је могао оверити одлуку хиландарског братског сабора и још увек његовог игумана Никодима.

[53] По свој прилици да је цена коју је Милутин давао манастиру за један аделфат, било да је био намењен Карејској келији или Хрусији, морала бити приближно иста: в. нап. 22.

Mirjana Živojinović

DOCUMENTS CONCERNING ADELPHATA FOR THE KELLION OF ST. SAVA AT KARIES

The author analyzes two acts issued for the *kellion* of St. Sava at Karies: a charter of king Milutin bearing the date 6826, indiction 1 (1317/8), and a decision of the Hilandar assembly of brothers from 16 June 1332. Among other things, Milutin's act contains a decision of the Hilandar brotherhood about the sale of two *adelphata* for the hermitage of St. Sava. The 1332 decision of the brotherhood mentions this and speaks of the sale of yet another *adelphaton* for the kellion of St. Sava. Since these two documents are of particular importance both for the history of Hilandar and the kellion of St. Sava at Karies and for understanding their interrelations, the question of their authenticity is significant. Consequently, because of certain elements within the contents of these acts, and because there is an obvious connection between Milutin's charter and a decision of the Hilandar brotherhood about adelphata for the pyrgos at Chrouseia (1318—21) and a document of archibshop Nikodemos for the kellion at Karies (1322), their authenticity has already been the subject of some scholarly discussion. Further, king Milutin's signature and, in particular, the seal attached to the document (belonging as it does to the era of emperor Dušan), cast doubt on the authenticity of Milutin's charter. The author surveys earlier opinions concerning the authenticity of this document, and by comparing the document's list of Hilandar brothers with the list found in the decision of the Hilandar brotherhood concerning the adelphata for the pyrgos in Chrouseia, as well as through a comparison of similar and identical passages in all the acts mentioned, the author attempts to determine what is authentic in the documents discussed and what was a later revision.

The author concludes that Milutin provided financial aid to the hermitage of St. Sava at the time the hegoumenos Nikodemos and the *geron* of the kellion, the hieromonachos Theodoulos visited him in Serbia during the first half of 1316. Most likely they discussed Milutin's purchase of three adelphata from Hilandar for the monks of the kellion of St. Sava, for which the king paid approximately 2000 hyperpera. All of this was confirmed through his charter of 1317/8. The author maintains that the monks of Hilandar revised this act in the first half of 1332 in order to convince king Dušan that Milutin had paid for only two of the three adelphata he had promised to purchase. In this way they succeeded in obtaining 1000 hyperpyra from the new ruler for the remaining one adelphaton. Since the decision of the Hilandar brotherhood from 16 June 1332 concerning the giving of this adelphaton to the kellion at Karies is in complete harmony with Milutin's charter, the author regards the decision itself as a revised act. It is unlikely that the 1316 and 1332 decisions of the brotherhood are forgeries in their entirety since there would have been no reason to prove the receipt of money for adelphata, whether from Milutin or from Dušan, if the monastery actually did not receive it. Further, the author suggests that on the occasion of some dispute during the reign of Dušan, the copy of the document which was already revised in 1332 was corrected and at that time changes could have been added at the end of the text and the imperial seal attached.

Зборник радова Византолошког института, XXIV—XXV, 1986.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIV—XXV, 1986

УДК 949.7:321.17 "13/14"

БАРИША КРЕКИЋ

О ПРОБЛЕМУ КОНЦЕНТРАЦИЈЕ ВЛАСТИ У ДУБРОВНИКУ У XIV И XV ВИЈЕКУ

Четрнаести и петнаести вијек, нарочито период послије Црне Смрти, 1348—49, обиљежен је снажним и брзим растом и успоном Дубровника. Овај процес достигао је врхунац у петнаестом стољећу и то не само у облику физичког преображаја града, у експанзији трговине и великом порасту богатства и у процвату културних дјелатности, него и у облику демографске експлозије, посебно властеоске класе, која је држала у својим рукама монопол политичке власти у граду. Дубровачки патрицијат у овом периоду најопширније и најтемељније обрадила је Irmgard Mahnken у свом капиталном дјелу *Дубровачки патрицијат у XIV веку*,[1] а проблема бројности патрицијских фамилија дотицали су се и други аутори.[2]

Не желећи да улазим у детаље ових питања, хоћу само да подвучем општи закључак до којег се може доћи проучавањем богате грађе из XIV и XV вијека у Хисторијском архиву у Дубровнику: број патрицијских фамилија у Дубровнику опада између XIV и XV вијека, али број патриција, појединаца, видно расте. Овај раст нарочито је нагао и осјетан од прве половине XV вијека и о њему ће другдје бити ријечи.[3]

Оно што овдје желим да изнесем, не као коначну ријеч, него као прилог за даљу дискусију, то је питање концентрације власти *унутар* властеоске класе у Дубровнику. Одавна је историчарима Дубровника било јасно да нису сви властеоски родови имали исти углед, исти утицај

[1] I. Mahnken, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Српска академија наука и уметности, Београд 1960, 2 вол...

[2] Још у XV стољећу, Philippus de Diversis de Quartigianis у свом опису Дубровника „Situs aedificiorum, politiae et laudabilium consuetudinum inclytae civitatis Ragusii" наводи да је у његово доба било у Дубровнику 33 властеоске фамилије. В. превод овог на српскохрватски од И. Божића у часопису *Дубровник*, бр. 3, 1973, 31. К. Јиречек, Романи у градовима Далмације током средњега века, *Зборник Константина Јиречека*, вол. II, Српска академија наука и уметности, Београд 1962, 114, тврди да је у вријеме Црне куге, 1348—49, у Дубровнику изумрло 35 властеоских фамилија. A. Solovjev, Le patriciat de Raguse au XVe siècle, *Rešetarov zbornik iz dubrovačke prošlosti*, Dubrovnik 1931, 59—66, сматра да је 1423. у Дубровнику било 37 властеоских породица, а да их је 1442. било свега 33. M. Medini, *Dubrovačke starine*, Dubrovnik 1935, 91—122, уз дугу, али не увијек поуздану, дискусију, доноси листу од 109 фамилија. Најзад, недавно је A. Kaznačić-Hrdalo, Dioba i ubikacija djelova Slanskog Primorja u doba pripajanja Dubrovniku godine 1399, *Anali Zavoda za povjesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, vol. XVII, 1979, 26, донијела списак од 38 властеоских фамилија.

[3] Управо припремам рад „Од Велике куге до Велике трешње: прилог проучавању успона и пада дубровачке властеле од средине XIV до средине XVII стољећа" за *Anale Zavoda za povjesne znanosti Istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku*.

нити исти значај у вођењу врло вjеште и врло деликатне дубровачке политике. Довољно је погледати спискове чланова разних тијела дубровачке администрације да се ова констатација потврди. Нема никакве сумње да је извјестан број великих, моћних властеоских родова играо кључну улогу у политичком животу Дубровника. Треба, ипак, истовремено нагласити да је постојао и одређен број истакнутих појединаца из мањих фамилија који су, захваљујући свом личном угледу и способности, бар привремено уздизали своје породице до врхунца власти у граду.

Полазећи од тога да су четири најважније институције у Дубровнику били кнез, суд, Мало вијеће и Сенат, ја сам сакупио податке о члановима тих тијела посебно за XIV и посебно за XV вијек. Констатовао сам да је током XIV стољећа у тим тијелима постојало укупно 3728 позиција, подијељених међу чланове 71 властеоске фамилије. Ево пописа првих породица са тог списка.

ТАБЕЛА I[4]

Тридесет водећих властеоских фамилија у XIV вијеку

Име	Број позиција	% од укупног броја позиција
1. Менчетић/Menze (+ Gallo)	326	8.74%
2. Соркочевић/Sorgo (+ Pesta)	293	7.85%
3. Ђурђевић/Giorgio	216	5.79%
4. Гундулић/Gondola	215	5.76%
5. Гучетић/Gozze (+ Pecoraro)	199	5.33%
6. Бунић/Bona	194	5.20%
7. Цријевић/Zrieva	154	4.13%
8. Лукаревић/Lucari (+ Fusco)	128	3.43%
9. Бобаљевић/Babalio	124	3.32%
10. Будачић/Bodaça	122	3.27%
11. Влчевић/Volço (+ Çigo, Galoço)	117	3.13%
12. Бинчулић/Binçola	114	3.05%
13. Градић/Gradi (+ Felice, Posestra)	105	2.81%
14. Ранинић/Ragnina (+ Grubessa)	92	2.46%
15 Држић/Dersa	91	2.44%
16. Бенешић/Benessa (+ Baçante)	91	2.44%
17. Кабужић/Caboga	86	2.30%
18 Рестић/Resti	83	2.22%
19. Бучинчић/Bucignolo	76	2.03%
20. Сарачић/Saraca	71	1.90%
21. Тудизић/Tudisio	70	1.87%
22. Петронић/Petragna	64	1.71%
23. Бундић/Bonda	61	1.63%
24. Вукасовић/Volcasso	46	1.23%

[4] Све табеле рађене су на основу обимне грађе сакупљене током више година рада у Хисторијском архиву у Дубровнику, и уз кориштење наведене књиге. I. Mahnken. Желим да напоменем да сам још 1980. године предао чланак „Influence politique et pouvoir économique à Dubrovnik (Raguse) du XIIIe au XVIe siècle" за још увијек необјављене *Atti della XIIa Settimana di studio* Instituta „Francesco Datini" у Прату, Италија. Чланак садржи дјелимично и податке овдје кориштене, али су закључци тог рада сада у знатној мјери превазиђени.

25. Проданчић/Prodanello (+ Bauxella)	46	1.23%
26. Крусић/Croce (+ Spavaldo)	45	1.20%
27. Пуцић/Pozza	41	1.09%
28. Мартинушић/Martinussio	40	1.07%
29. Лучић/Luca (+ Slavçe, Sclavi)	37	0.99%
30. Zavernico	32	0.85%

Из наведене табеле може се извући неколико значајних закључака:

— 5 водећих породица држало је 1249, односно 33.50% позиција;
— 10 водећих породица држало је 1971, односно 52.87% позиција;
— 20 породица држало је 2897, односно 77.70% позиција;
— 30 породица држало је 3379, односно 90.63% позиција.

Према томе, све остале властеоске фамилије, њих 41, чији се чланови помињу у наведене четири институције, а међу којима има и доста познатих породица (нпр. Замањићи, Палмотићи, Гeталдићи, Буће и др.) држали су свега 9,37% позиција. Важније је, међутим, оно што се јасно види на врху табеле: са једном трећином позиција у рукама пет првих фамилија и са преко половине позиција у рукама десет водећих фамилија, очигледно је да је концентрација моћи у уском кругу већ у XIV вијеку сасвим формирана и веома изражена.

Све ове појаве постају још видљивије у XV столећу, када број властеле нагло расте, мада број фамилија опада. У поменута четири тијела било је током XV вијека 5084 позиције, подијељене на 34 породице. Ево пописа тих породица:

ТАБЕЛА II

34 водеће властеоске фамилије у XV вијеку

Име	Број позиција	% од укупног броја позиција
1. Гучетић/Gozze	604	11.88%
2. Гундулић/Gondola	439	8.63%
3. Бунић/Bona	435	8.55%
4. Ђурђевић/Griorgio	357	7.02%
5. Рестић/Resti	331	6.51%
6. Соркочевић/Sorgo	317	6.23%
7. Пуцић/Pozza	275	5.40%
8. Цријевић/Zrieva	265	5.21%
9. Менчетић/Menze	244	4.79%
10. Замањић/Zamagno	234	4.60%
11. Градић/Gradi	197	3.87%
12. Влчевић/Volço	186	3.65%
13. Лукаревић/Lucari	151	2.97%
14. Кабужић/Caboga	119	2.34%
15. Бобаљевић/Babalio	102	2.00%
16. Бинчулић/Binçola	96	1.88%
17. Палмотић/Palmota	94	1.84%
18. Бенешић/Benessa	80	1.57%
19. Прокуловић/Proculo	76	1.49%
20. Проданчић/Prodanello	73	1.43%
21. Бундић/Bonda	70	1.37%
22. Ранинић/Ragnina	61	1.19%
23. Будачић/Bodaça	57	1.12%
24. Бучинчић/Bucignolo	44	0.86%
25. Калић/Calich	44	0.86%

26. Васиљевић/Basilio	34	0.66%
27. Сарачић/Saraca	30	0.59%
28. Крусић/Croce	23	0.45%
29. Мартинушић/Martinussio	21	0.41%
30. Тудизић/Tudisio	11	0.21%
31. Бућа/Buchia	10	0.19%
32. Гeталдић/Getaldo	2	0.03%
33. Бараба	1	0.01%
34. Лучић/Luca	1	0.01%

Ова табела, као и она прва, дозвољава да се извуку одређени важни закључци:

— 5 водећих породица држало је 2166, односно 42,60% позиција;
— 10 водећих породица држало је 3501, односно 68,86% позиција;
— 20 првих породица држало је 4675, односно 91,95% позиција.

Остале фамилије, дакле њих 14 из доњег дијела табеле, држало је свега 8.05% позиција, али је зато пет водећих фамилија располагало са преко двије петине, а десет водећих фамнлија са двије трећине положаја. Ако се ово упореди са стањем у XIV вијеку, добија се слиједећа ситуација:

ТАБЕЛА III

XIV вијек	XV вијек
5 водећих породица 33.50% позиција	42.60% позиција
10 водећих породица 52.87% позиција	68.86% позиција
20 водећих породица 77.70% позиција	91.95% позиција

Очевидно је, дакле, да је процес концентрације власти знатно узнапредовао и да се осјетно већи проценат моћи у XV вијеку налази у рукама најужег круга властеоских породица на врху државне управе.

Није без интереса ни да се погледа у коликој мјери су неке породице напредовале у бројности, а друге опале. Налазимо, тако, породице чији број расте, а проценат учешћа у администрацији града ипак опада због општег пораста броја властеле. Ево неколико примјера:

Соркочевићи са 293 иду на 317, али падају са 7.85% на 6.23%;
Лукаревићи са 128 иду на 151, али падају са 3,43% на 2,97%;
Бундићи са 61 иду на 70, али падају са 1.63% на 1.37%.

Друге породице губе и у бројности у и проценту учешћа у власти:

Менчетићи са 326 падају на 244, са 8.74% на 4.79%;
Бобаљевићи са 124 падају на 102, са 3.32% на 2.00%;
Будачићи са 122 падају на 57, са 3.27% на 1.12%;
Бинчулићи са 114 падају на 96, са 3.05% на 1.88%;
Ранинићи са 92 падају на 61, са 2.46% на 1.19%;
Бенешићи са 91 падају на 80, са 2.44% на 1.57%;
Бучинчићи са 76 падају на 44, са 2.03% на 0.86%;
Сарачићи са 71 падају на 30, са 1.90% на 0.59%;
Тудизићи са 70 падају на 11, са 1.87% на 0.21%;
Крусићи са 45 падају на 23, са 1.20% на 0.45%;
Мартинушићи са 40 падају на 21, са 1.07% на 0.41%;
Лучићи са 37 падају на 1, са 0.99% на 0.01%.

Свакако најспектакуларнији међу овим случајевима су губици породица Менчетић, Будачић, Сарачић, Тудизић и Лучић. Неке фамилије потпуно испадају из круга оних које учествују у четири водећа тијела дубровачке управе која нам служе као база за ово испитивање (нпр. Држићи, Петронићи, Вукасовићи, Зазернико).

На другој страни, извјестан број породица биљежи видан успон. Међу овима су:

Гучетићи са 199 иду на 604, са 5.33% на 11.88%;
Гундулићи са 215 иду на 439, са 5.76 на 8.63%;
Бунићи са 194 иду на 435, са 5.20% на 8,55%;
Ђурђевићи са 216 иду на 357, са 5.79% на 7.02%;
Рестићи са 83 иду на 331, са 2.22% на 6.51%;
Пуцићи са 41 иду на 275, са 1.09% на 5.40%;
Цријевићи са 154 иду на 265, са 4.13% на 5.21%;
Градићи са 105 иду на 197, са 2.81% на 3.87%;
Влчевићи са 117 иду на 186, са 3.15% на 3.65%;
Проданчићи са 46 иду на 73, са 1.23% на 1.43%.

Међу овим фамилијама најубједљивији је свакако успон Гучетића, Гундулића, Бунића, Рестића и Пуцића. Неколико фамилија се сада по први пут јавља међу водећих 30 (на примјер Замањићи, Палмотићи, Прокуловићи, Калићи, Васиљевићи).

Од посебног је интереса погледати како изгледа заједничка листа породица за XIV и XV вијек. Она садржи, наравно, опет 71 породицу, од којих ће овдје бити наведено само првих тридесет.

ТАБЕЛА IV

Име	Број позиција	% од укупног броја позиција
1. Гучетић/Gozze	803	9.11%
2. Гундулић/Gondola	654	7.42%
3. Бунић/Bona	629	7.13%
4. Соркочевић/Sorgo	610	6.92%
5. Ђурђевић/Giorgio	573	6.50%
6. Менчетић/Menze	570	6.46%
7. Цријевић/Zrieva	419	4.75%
8. Рестић/Resti	414	4.69%
9. Пуцић/Pozza	316	3.58%
10. Влчевић/Volço	303	3.43%
11. Градић/Gradi	302	3.42%
12. Лукаревић/Lucari	279	3.16%
13. Замањић/Zamagno	259	2.93%
14. Бобаљевић/Bobalio	226	2.56%
15. Бинчулић/Binçola	210	2.38%
16. Кабужић/Caboga	205	2.32%
17. Будачић/Badaça	179	2.03%
18. Бенешић/Benessa	171	1.94%
19. Ранинић/Ragnina	153	1.73%
20. Бундић/Bonda	131	1.48%
21. Бучинчић/Bucignolo	120	1.36%
22. Проданчић/Prodanello	119	1.35%
23. Палмотић/Palmota	101	1.14%
24. Сарачић/Saraca	101	1.14%

25. Прокуловић/Proculo	92	1.04%
26. Држић/Dersa	91	1.03%
27. Тудизић/Tudisio	81	0.91%
28. Крусић/Croce	68	0.77%
29. Калић/Calich	66	0.74%
30. Петронић/Petragna	64	0.72%

Као што се из ове табеле види, закључци који се могу извући одговарају оним до којих смо дошли анализом табела I и II, што је и разумљиво:

— 5 првих породица држи 3269, односно 37.09% позиција;
— 10 првих породица држи 5291, односно 60.04% позиција;
— 20 првих породица држи 7406, односно 84.04% позиција;
— 30 првих породица држи 8309, односно 94.29% позиција.

Преостала 41 фамилија држи, дакле, свега 5.71% позиција, што потврђује концентрацију власти видљиву из ранијих табела.

Сада треба погледати које породице се налазе међу водећих десет у оба вијека, XIV и XV:

ТАБЕЛА V

Име	Мјесто у XIV вијеку	Мјесто у XV вијеку
1. Гучетић/Gozze	5	1
2. Гундулић/Gondola	4	2
3. Бунић/Bona	6	3
4. Соркочевић/Sorgo	2	6
5. Ђурђевић/Giorgio	3	4
6. Менчетић/Menze	1	9
7. Цријевић/Zrieva	7	8
8. Рестић/Resti		5
9. Пуцић/Pozza		7
10. Замањић/Zamagno		10
11. Лукаревић/Lucari	8	
12. Бобаљевић/Bobalio	9	
13. Будачић/Badaça	10	

Из табеле број V произлази да је група од седам породица играла водећу улогу у врховима власти у Дубровнику и у XIV и у XV стољећу. То су управо оне породице које су и најјаче заступљене у наведена четири тијела на табели број IV, заједничкој за оба вијека:

Гучетићи/Gozze
Гундулићи/Gondola
Бунићи/Bona
Соркочевићи/Sorgo
Ђурђевићи/Giorgio
Менчетићи/Menze
Цријевићи/Zrieva.

Узета у цјелини, ова група је држала током XIV и XV стољећа (заједно) 4258 позиција, односно 48.32%. Мислим да се заиста може рећи да је ових седам породица чинило сâм врхунац моћи унутар властеоске класе у Дубровнику у XIV и XV вијеку и да је, како у политичком тако и у друштвеном погледу, представљало језгро угледа и утицаја у граду.

* * *

Док је овај аспект концентрације власти којим смо се досада бавили јасан и очигледно заснован на бројности и несумњивој економској снази водећих фамилија, постоји и други аспект овог проблема, а то је питање улоге коју је извјестан број изузетно способних и угледних патриција играо у политичком животу Дубровника, дајући на тај начин својим — иначе мањим и безначајнијим — родовима далеко важније мјесто него што би они иначе имали. Ево само неколико података о учешћу дванаестак таквих појединаца у четири водеће институције:

1. Јуније Вукасовић (Junius de Volcasso), 1301—36

Мало вијеће	2 пута
Сенат	14 пута
судија	4 пута

2. Тодор Будачић (Theodorus de Bodaça), 1312—46

Мало вијеће	1 пут
Сенат	14 пута
судија	2 пута

3. Савин Бундић (Savinus de Bonda), 1328—65

Мало вијеће	9 пута
Сенат	15 пута
судија	1 пут
кнез	6 пута

4. Мартол Тудизић (Martholus de Tudisio), 1356—83, врло угледан човјек, који је дуго живио у Венецији и тамо обављао дипломатске мисије за Дубровник. Много пута биран у Мало вијеће и у Сенат. У тешким временима рата око Chioggie, 1378—82, трипут је биран за кнеза у року од двије године, што је представљало кршење закона, али показује колики је био његов углед у Дубровнику.

5. Добре Калић (Dobre de Calich), 1358—1414

Сенат	20 пута
судија	3 пута

6. Андрија Добре Бинчулић (Andreas Dobre de Binçola), 1363—99

Сенат	19 пута
судија	8 пута
кнез	16 пута

7. Марин Бучинчић (Marinus de Bucignolo), 1378—1414

Мало вијеће	7 пута
Сенат	23 пута
кнез	5 пута

8. Климе Будачић (Clemens de Bodaça), 1392—1430

Мало вијеће	5 пута
Сенат	29 пута
судија	4 пута
кнез	8 пута

9. Тодор Проданчић (Theodorus de Prodanello), 1396—1432

Мало вијеће	5	пута
Сенат	28	пута
судија	2	пута
кнез	8	пута

10. Натал Прокуловић (Natalis de Proculo), 1392—1437

Мало вијеће	4	пута
Сенат	35	пута
судија	8	пута
кнез	9	пута

11. Добре Бинчулић (Dobre de Binçola), 1401—37

Мало вијеће	8	пута
Сенат	31	пут
судија	4	пута
кнез	10	пута

12. Ђоре Палмотић (Zore de Palmota), 1407—41

Мало вијеће	11	пута
Сенат	31	пут
кнез	9	пута

Треба рећи и то да су изузетно спссбни и активни појединци играли значајну улогу и у афирмацији великих властеоских родова. Довољна су два примјера за ову констатацију:

1. Паско Рестић (Pasqualis de Resti), 1393—1437

Мало вијеће	2	пута
Сенат	33	пута
судија	6	пута
кнез	16	пута

Рестић је био изузетно угледан, како у Дубровнику, тако и у далеко ширим оквирима. Угарски краљ Сигисмунд био му је додијелио титулу „милес-а“ и у дубровачким документима Паско Рестић се редовно титулише са „доминус“ умјесто уобичајеног „сер“ за властелу. Током 1416—17 био је трипут биран за кнеза кроз шест мјесеци, што је било очевидно кршење закона и што доказује његов велики углед у Дубровнику.

2. Жупан Бунић (Zuppanus de Bona), 1430—64

Мало вијеће	10	пута
Сенат	10	пута
судија	3	пута
кнез	12	пута

Нема сумње да су људи као Рестић и Бунић знатно доприносили угледу својих породица, но оне су и иначе спадале, као што смо видјели, међу водеће у граду. Важније је истаћи улогу раније наведене дванаесторице и других њима сличних. Захваљујући овим људима, њихове породице учествовале су, макар и привремено, у самим врховима власти и

играле истакнуту улогу у дубровачком друштву. Неки од ових угледних патриција били су богати и то је несумњиво помагало њиховој политичкој активности, али други — мислим да се чак може рећи већина — нису били нарочито имућни (што се јасно види из њихових сачуваних тестамената) и у тим случајевима јасно је да је њихова лична способност била основа њиховог успјеха.

Ма колико углед и способност појединаца доприносили уздизању њихових породица, то су ипак биле привремене и изузетне појаве. Када се ствари погледају „у дугом току", види се да ниједан род није успио да стабилизује своје присуство у врховима политичке власти захваљујући само једном или двојици својих чланова.

Оно што је чинило стварну снагу оних властеоских родова који су у својим рукама концентрисали несразмјерно велики дио власти, били су бројност њихових чланова и економска снага фамилије. Да је постојање великог броја пунољетних чланова једног рода давало том роду велику снагу, изгледа само по себи разумљиво и очигледно је из приложених табела. Теже је, међутим, питање односа економске моћи и политичког утицаја појединих властеоских фамилија. Уопште говорећи, нема сумње да и ту једно иде с другим, али требаће још много труда и проучавања да се ухвате нијансе и схвати механизам узајамног утицаја ових фактора.

Као што је речено на почетку, све што је овдје изнесено, изнесено је не као коначна ријеч или суд, него као подстицај за дискусију. Само на тај начин моћи ћемо доћи до нових и темељитијих сазнања о разним аспектима дубровачког друштва и о његовом функционисању и развитку.

Bariša Krekić

ON THE PROBLEM OF THE CONCENTRATION OF POWER IN DUBROVNIK IN THE FOURTEENTH AND FIFTEENTH CENTURIES

The fourteenth and fifteenth centuries were a period of great growth for Dubrovnik (Ragusa), including large increases in numbers of the ruling patricians. There were four institutions in Dubrovnik at the time which can be considered as the most important ones in the political life of the city: the Rectors, the judges, the Minor Council and the Senate.

Taking those four institutions as the basis for his calculations, the author establishes that, during the fourteenth century, there were altogether 3728 positions available in those institutions, divided among 71 patrician families. Table I shows the first thirty of those families, their numbers and the percentage of their participation in the four institutions. From this table

it is evident that five top families held 33.50%, ten leading families held 52.87%, twenty families held 77.70% and thirty families held 90.63% of all positions.

Table II gives the information for the fifteenth century: a total of 5084 positions is divided among 34 patrician families. Five top families held 42.60%, ten leading families held 68.86% and twenty families held 91.95% of all positions. Table III gives the comparative percentages for the fourteenth and the fifteenth centuries. From it one can clearly see the growth of the concentration of power in the hands of the top families. Some among those increased their numbers and their participation in governmental bodies, while others declined and lost positions.

Table IV gives the joint numbers for the thirty leading families in the fourteenth and fifteenth centuries. From this table it again appears that the concentration of power on top was extremely heavy. Table V gives the comparative lists of leading families for both centuries with their respective positions on the two lists. The conclusion that one can make, based on data in this table, is that there appears to be a leading group of seven families whose names are present in both centuries among the top ten. These are: Gučetić/Gozze, Gundulić/Gondola, Bunić/Bona, Sorkočević/Sorgo, Đurđević/Giorgio, Menčetić/Menze, Crijević/Zrieva. Together, they held 48.32% of position during the two centuries under survey and they constitute, in the opinion of the author, the core of political power and influence in Dubrovnik at the time.

However, in addition to these seven families, whose position in Dubrovnik was due to their numbers and wealth (although the relationship between wealth and political influence still needs much more study), there was a number of minor patrician families which occupied prominent positions in the political and social structure of Dubrovnik, thanks to the personal ability and prestige of single members of such families. The author lists some of those individuals who elevated their families to the very top of the political and social hierarchy of Dubrovnik, but points out that such phenomena were of a temporary nature and could not establish such families at the top in a more permanent way.

Finally, the author stresses that this article does not pretend to pass definitive judgements but should be considered as a contribution to the study and to the discussion of the topic.

Зборник радова Византолошког института, XXIV — XXV, 1966.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIV — XXV, 1986

UDC 949.711:911.372 "13/14"

MIRJANA ŽIVOJINOVIĆ

SETTLEMENTS WITH MARKETPLACE STATUS*

In meadieval Serbian sources the meaning of the word *trg* that is "marketplace" has not always been clear. This paper aims to present evidence that the word *trg* often meant a settlement with a marketplace status.

Originally the words *emporion* and trg[1] designated a place where buyers, and sellers gathered to transact business with a guarantee of free entry and exit. Throughout the Middle Ages this basic meaning of the words was maintained.[2] The sources commonly speak of *emporia* located in towns usually outside the town's fortress, in the so-called "lower town" (τὸ ἐμπόριον . . . ὅπερ ἡ κάτω πόλις ἐπονομάζεται) or *suburbium*.[3] Since

* I would like to thank Mark Bartusis for his kindness in translating this text, read on the occasion of the 17th International Byzantine Congress, Washington, D. C., August 1986.

1 *Phoros* (φόρος) with the sense of "marketplace" is encountered relatively rarely in the documents. A chrysobull of Michael IX, from after April 1299, enumerating the privileges which the monastery of St. Nikita near Skopje had been enjoying, mentions a tax on the traffic of goods at three marketplaces (κομμέρκιον τριῶν φόρων): *L. Petit*, *Actes de Chilandar, I: Actes grecs, Vizantijskij Vremennik*, 19 (1911), suppl. 1, no. 51, line 47 (hereafter, Chil. gr.). In a chrysobull which was probably issued by Andronikos III to confirm the donation of the Grand Domestic Hrelja to Hilandar, we encounter the phrase "the marketplace inside the emporion [of Štip]" (τὸν ἐντὸς τοῦ τοιούτου ἐμπορίου φόρον): Chil. gr., no. 131, 1 and 9—10. On Hrelja's donation to Chilandar, see *S. Ćirković*, "Hreljin poklon Hilandaru," *ZRVI*, 21 (1982), 102—16. Among the privileges mentioned in the act of donation of Kalabaris (1350/1?) to Lavra is "a tax on the marketplace, wherever it should be" (κουμέρκι εἰς τον φόρον: ὅπου ἂν τήχι): *P. Lemerle* et al., *Actes de Lavra III* (Paris, 1979), no. 130, 25. And see note 14 below.

2 Over the course of time usage of the word *trg* broadened. *Trg* could designate commerce (ἐμπορεῖα). Further, Serbian sources use the word *trg* for the tax charged at marketplace on the traffic of goods, and also for the goods themselves. *Phoros* could also mean "tax." Thus, Theophanes, *Chronographia*, ed. *de Boor* (Leipzig, 1883 [repr. 1963]), 475, 15—17, notes that in 793 the Empress Irene donated to the Byzantines τοὺς πολιτικοὺς ἐχαρίσατο φόρους: τῆς τε Ἀβύδου καὶ τοῦ Ἱεροῦ τὰ λεγόμενα κωμέρκια ἐκούφισεν. Al o, in the letter of the ruler of Thessaly Michael Gavrielopoulos (1342), among the obligation from which the inhabitants of the town of Phanarion were not freed was the κομμέρκιος φόρος: *F. Miklosich* and *J. Müller*. *Acta et diplomata*, V (Vienna, 1887), 261. Cf. *H. Antoniadis—Bibicou*, *Recherches sur les douanes à Byzance* (Paris, 1964), 108. *Trg* could also denote the festive market day for which Serbian sources, from the beginning of the fourteenth century, frequently employ the word *panegyris* ("fair"). Cf. *Đ. Daničić*, *Rječnik iz književnih starina* (repr. Graz, 1962), s.v.

3 Thus, when speaking of the arrival of the Normans in 1147, Niketas Choniates, *Historia I* (rec. I. A. van Dieten, Berolini 1975, 75) mentions the *emporion* of Corinth. On the *emporia* of Didymoteichon and Adrianople, see *C. Asdracha*, *La région des Rho-*

they became an integral part of the town settlement, most often having an agricultural character, the marketplace increasingly determined the town's character and influenced its economic development. Thus, in many towns, while the fortress, as the central part of the town, gave its name to the entire town settlement (the *kastron*), the marketplace, since it became the main part of the town outside the fortress, provided the town with characteristics of its own, and a name—*emporion* or *trg*. The most important sources concerning the *emporia* of Byzantine towns as well as for the marketplaces of medieval Serbia are found in documents which note the rights and privileges that, individual monasteries enjoyed within them.[4]

In addition to these *emporia* — usually unfortified areas of fortified towns — medieval Serbian sources, far more than Byzantine, mention *trgovi*, that is, town and village settlements with marketplace status. These settlements developed from the markets held regularly and periodically outside of towns and their suburbs, in villages, between villages, at crossroads, river crossings, and of course in the neighborhood of churches and monasteries. Since their chief characteristic was the trade through which they had developed, they were concequently called *trgovi* or "marketplaces." Aside from these *trgovi*, Serbian documents note that there were also villages with a marketplace which had the status of a *trg*. It is possible to identify several medieval Serbian marketplaces which played an important role in the economic life of the monasteries to which they belonged.

According to the information available, the village of Brod, in the vicinity of Poreč, had the status of a marketplace by the time of Romanos III Argyros (1028—34). He donated the village, together with a weekly market and a fair held on September 8, to the monastery of St. George of Skopje which he had founded.[5] From the 1152 *typikon* of the monastery of Kosmosotira we learn that its founder, the sevastokrator Isaac Komnenos donated the emporion of Sagoudaous (τὸ ἐμπόριον ἡ Σαγουδάους) to th, monastery.[6] The villages of Gornja and Donja Hoča with a marketplace and the *trg* of Kninac became possessions of Hilandar through a gift of the grand *župan* Stefan Nemanja (second half of 1198) and of his son and successe or Stefan Nemanjić (29 September 1199).[7]

The information about Kninac clearly shows that we are dealing with a settlement called a *trg* which had a marketplace and that the marketplace determined the status of the settlement. In a chrysobull of King Dragutin

---

dopes aux XIIIe et XIVe siècle (Athens, 1976), 130—47. For the towns of the Peloponnesos and the etymology of the words ἐμπόριον and μποῦρκος, see *D. Zakythinos*, *Le Despotat grec de Morée* (repr. London, 1975), 166—80.

[4] *M. Sjuzjumov*, "Rol gorodov-emporiev v istorii Vizantii," *Viz. Vrem.*, 8 (1956), 26—41.

[5] We learn this from the confirming chrysobulls of Konstantin Asen (1258—77) and kralj Milutin (1300): ed. *V. Mošin*, *Spomenici na srednovekovata i ponovata istorija na Makedonija*, I (Skopje, 1975), pp. 189—90 and p. 227, art. 36. See *R. Grujić*, "Vlastelinstvo Svetoga Đorđa kod Skoplja od XI—XV veka," Glasnik *SND*, 1 (1926).

[6] *L. Petit*, "Typikon du monastère de la Kosmosotira près d'Aenos (1152)," *IRAIK* 13 (1908), 52, lines 32—33. Cf. *Asdracha*, *Rhodopes*, 126 and see index.

[7] *St. Novaković*, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka* (Beograd, 1912), (hereafter, Zak. spom.) 384, art. II and 385, art. I (=B. Korablev, *Actes de Chilandar, II: Actes slaves*, *Vizantijskij Vremennik*, 19 [1912], suppl. 1, no. 3, line 63 and no. 2, line 126 [hereafter, Chil. sl.]). On the date of issuance of these documents, see *F. Barišić*, "Hronološki problemi oko godine Nemanjine smrti," *Hilandarski Zbornik*, 2 (1971), 48—9.

(1276—82) for Hilandar we read, "And the *trg* Kninac shall not go to war; rather, let them work for the church, for which they are ordered to carry goods." Here the inhabitants of the settlement of Kninac were freed of the obligation of military service in return for transporting merchandise, probably agricultural products for the monastery of Hilandar. Following this, another decree concerns the punishment of those disturbing the peace at the marketplace of Kninac. It orders that "if it happens at this *trg* that someone takes by force something small or big, he must return it and, in addition, give ten-fold the value of the thing taken, and he will be punished as an infidel."[8] Both of these settlements with the status of a marketplace — "the *trg* Kninac with village and with boundaries" and both Hoče, that is, "the village Hoča Gornja and Donja with their boundaries" — are mentioned in the confirming crysobulls of King Milutin (1282/3) and emperor Dušan (1348) for Hilandar.[9] These settlements were the main trade centers of Hilandar's *metochia* of Hoča and of Kroučevo, as an act of the synod of Krupišti from May 1355 shows. The *hegoumenos* of Hilandar *kyr* Dorotheos, a monk of the *pyrgos* of Karies Enophrie and other monks, complained to emperor Dušan that, in regard to their "*trg* Kninac which they hold in the metochion of Kroučevo, the landlords and people of the metochion move to another place and do not give them the tariff from wine." The synod decided in favor of Hilandar, that the *trg* Kninac should be placed where the monastery wished and that the monastery should receive the tariff from wine and enjoy other privileges at the marketplace. Further, it was decided that Hilandar should also receive the tariff "paid in the metochion of Hoča for wine which is brought in and carried out."[10]

Compared to this, information about other mercantile settlements is even more meager. Many of these are referred to as possessions of particular monasteries: Brestnica with a marketplace held by the monastery of Žiča (1220), Kroučevo with a marketplace belonging to St. Stefan of Banjska (ca. 1316), Prijepolje of the monastery of Mileševa (first half of the fourteenth century), Lipljan held by the Pyrgos of Chryses (1336), the *trg* Parakinov Brod of the Great Lavra (1375/6), the trg Voula of the monastery of Drenča (1382), and the *trg* Subotica belonging to the monastery of Ravanica (1381).[11] It is worth mentioning that the village of Peć, which was among the hamlets Žiča received (1220) and was where the Serbian archiepiscopate moved after the Mongol invasion and the first destruction of Žiča in 1284, also developed into a marketplace under the jurisdiction of the arhiepiscopate and the later

---

[8] Zak. spom. 388 VII—VIII = Chil. sl., no. 6, 34—38. Those guilty of looting at a marketplace were equivalent to traitors. See. *T. Taranovski, Istorija srpskog prava u Nemanjičkog državi*, II (Beograd, 1931), s. v.

[9] Zak. spom. 393 I and V, 420.3 and 421.27 = Chil. sl., no. 32, 32, 40 and no. 38, 82—83 and 108—09.

[10] Zak. spom. 429—30 IV—V=Chil. sl., no. 46, 20—22 and 44—49.

[11] Zak. spom. 571 I, 624 XVIII; *M. Blagojević, O položaju stanonvištva prijepoljskog kraja u doba Nemanjića* (Prijepolje, 1976), 227, note 11; Zak. spom. 486 II = Chil. sl., no. 24, 60 (on the donation of the tariff from the marketplace in Lipljan); Zak. spom. 495, 497 and 504 = *P. Lemerle* et al., *Actes de Lavra IV* (Paris, 1982), nos. 4, 7, 12 and pp. 131 and 152; Zak. spom. 764 XXI, and cf. *M. Blagojević*, "Manastirski posedi kruševačkog kraja" in *Kruševac u srednjem veku* (Kruševac, 1972), 37; *F. Miklosich, Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii* (Vienna, 1858), 199.

patriarchate. The monastery of Hilandar had a residence "in Peć in the marketplace," a piece of land, a vineyard and an orchard.[12]

All of these settlements with marketplace status are to be identified with the "marketplaces" mentioned in the decrees of Serbian rulers which granted privileges to the merchants of Dubrovnik. It can be seen, however, that decrees from thirteenth-century acts concerning the right of free movement for the merchants of Dubrovnik through Serbian territory only mention "the land of my Kingdom" (*zemlja kraljevstva mi*) or "my land" (*moja zemlja*).[13] Similarly, in an act of Asen II (ca. 1230) by which the free movement of Dubrovnik merchants and the safety of commerce in Bulgarian territory was guaranteed, we read, "let them buy and sell without trouble, as every faithful and beloved guest of my Empire, either at *klisure* or *na foroseh* or wherever according to the law . . . . "[14] *Na foroseh* ("at markets") refers to marketplaces where there was trade and not to settlements with marketplace status.

The first source which mentions the phrase" throughout the marketplaces of my Kingdom" (*i po trgovima kraljevstva mi*) is from 1308.[15] This would indicate that during the thirteenth century settlements with marketplace status were not very numerous. That we are not dealing with marketplaces, but settlements (villages and towns) with marketplace status, is clearly seen from the remaining decrees of this agreement. Milutin freed the Dubrovnik merchants of military obligations, of building and guarding towns (*gradozidanije* and *gradobljudenije*), forbade their punishment without trial, and so on.[16] Further, it is necessary to remember that in acts from the fourteenth century zemlja ("land") and *župa* signify villages, as distinguished from towns and marketplaces. This is clear from a decree of an act of Stefan Dečanski (March 1326) which states that "if someone causes damage in a marketplace or a *župa* to Dubrovnik merchants, let the *župa* compensate all of them."[17] And while a document of emperor Dušan from September 1349 refers to the privilege of free passage for Dubrovnik merchants in the sense of a division of the state into the emperor's and the King's land (*po zemlji carstva mi i kraljevoj*),[18] in decrees of Stefan Uroš (April 1357 and September 1360) the reference to *trgovi* — towns and villages with marketplace status — appear frequently. In the first act (1357), we read, "Let citizens of Dubrovnik come freely and unmolested, without hindrance and restraint, with merchandise through the land of my empire, and through marketplaces (*trgovi*) and through the land of lords, to put it simply, through the entire land of my Empire."[19] The text of this decree is repeated with insignificant modifications in the second act (1360).[20] That "trgovi" are related to towns

[12] Zak. spom. 431 II and 475 II = Chil. sl., no. 84, 41—42. On the marketplace in Peć, see *K. Jiriček*, *Istorija Srba*, I. (repr. Beograd, 1978), 94.

[13] These are the acts of Stefan Nemanjić (ca. 1205 and 1215), of Stefan Uroš I (14 August 1243 and 23 August 1254), of King Milutin (1282, ca. 1283, November 1301) and of Queen Jelena (18 May 1304): Zak. spom. 136 I and 137 II; 147 II: "per meam terram," and 152 XIII; 156 I, 159 VIII: "per totam terram domini regis," and 161.

[14] *J. Ivanov*, *Bulgarski starini iz Makedoniji* (Sofia, 1931), 578.

[15] Zak. spom. 161 I and 162 XI.

[16] *Ibid.*, 162 XIII, XIV, etc.

[17] *Ibid.*, 163 II.

[18] *Ibid.*, 169 I.

[19] *Ibid.*, 177 I—II.

[20] *Ibid.*, 182-83 II.

and villages with marketplace status is seen from passages in acts of emperors Dušan and Uroš (September 1349 and April 1357) which deal with the possibility of Dubrovnik merchants initiating lawsuits. We read, "If there is a lawsuit by the Dubrovnik merchants who are found in the *trgovi* of my empire and kingdom (*carstva mi i kraljevim*), let it be judged by an imperial official (*carinik*) or a duke (*knez*) or a *kefalè* who is of that city, according to the law of the parents and ancestors of my empire."[21] Later the rulers Vuk Branković (January 1387), Despot Stefan (December 1405), Grgur and Đurađ Branković with their mother Mara and brother Lazar (December 1405), and Despot Đurađ Branković (December 1428 and September 1445) confirmed the privilege of the Dubrovnik merchants to go freely "through the marketplaces and through the land of my lordship," or "through our marketplaces and land."[22]

We believe that the references to the freeing of Dubrovnik merchants from the tax called the *namet*, which first appears (for citizens of Dubrovnik) in an act of Prince Lazar from January 1387, is of particular importance. It reads, "Let there be no *namet* for the citizens of Dubrovnik in the marketplaces of my lordship," a privilege which later rulers confermed.[23] It is incontestable that *namet* was not a tax on the traffic of goods, but burdened all inhabitants, and according to this, "po trgovima" does not refer to marketplaces, but to market-towns and market-villages.[24]

Finally, five articles of the law code of Stefan Dušan either mention only *trgovi*, which should be understood as market-towns and market-villages, or speak of both *trgovi* and towns. Their contents clearly show that they are referring to settlements with the marketplace status, or more precisely, settlements whose commercial character overpowered all other obligations. The first of these articles, speaking of the necessity of appointing priests to all the *trgovi*, declares that "the Great Church shall appoint head priests in all markets to reclaim from the Latin heresy those Christians who have returned to the Latin faith, and to give them spiritual instructions, so that each one of them return to Christianity."[25] This clearly shows that the word *trg* is being used to designate settlements with the status of a merketplace.

Dušan's law code calls a mining settlement a *trg*. In one article the subject is the repeal of a privilege which allowed the miners of Sasi to clear land around their mining settlement and to settle miners as they wished on the

---

[21] *Ibid.*, 170 VI and 179—80 VII.

[22] *Ibid.*, 204 VI, 219 VIII, 223 VIII and 233 VIII.

[23] *Ibid.*, 201 XII. Also, in the acts of Vuk Branković (20 January 1387), despot Stefan (2 December 1405), Grgur and Đurađ Branković with their mother Mara and brother Lazar (29 December 1405) and despot Đurađ Branković (27 December 1428 and 17 September 1445): *loc. cit.*, 204 IX, 220 XI, 223 XI and 234 XI.

[24] The *namet* was among the obligations owed to the ruler. In Dušan's charter for the monastery of the Sts. Archangels near Prizren (1348—53) we read, "and let them work no corvées for the emperor, nor plowing, nor *ponos*, nor *namet*, nor *provod*, except when the emperor comes . . ." : Zak. spom. 698 CLXXV. While the *namet* is mentioned here among corvées, article 198 from the Rakovica MS of Dušan's Code indicates that it was a tax: "The emperor's revenue, *soće*, *namet* and *harač*, that everyone gives . . ." On this article, see *I. Božić*, *Dohodak carski*, SANU Monographies CCLIV (Beograd, 1956), 1—6.

[25] Article 7 in the Athos, Hilandar, Hodoš and Bistrica MSS of Dušan's Code; article 3 in the MS of Struga: *Zakonik cara Stefana Dušana*, ed. *M. Begović* (Beograd, 1975—1981). Also, art. 7 in the MS of Prizren: *Zakonik Stefana Dušana cara srpskog 1349 i 1354*, ed. *St. Novaković* (Beograd, 1898).

cleared land. The article nevertheless permitted the miners to cut down forest as needed by the *trg*, that is, the mining settlement. It reads, "Let no one forbid the Sasi from cutting down forest, as much as is necessary for the *trg*, that much let (them) cut."[26]

According to Dušan's Code the receiving of somebody's man was equivalent to treason or disloyalty, for which the most severe punishments were provided.[27] The Code provided for the punishment not only of individuals — the emperor, the empress, clergy, landlords and other — but stated that "if the *trgovi*, and princes, and in the towns, receive a man of another, let them be punished in the same way and give them up."[28]

Very severe punishments, especially in regard to the minting of money, limited the domicile of goldsmiths only to those settlements with marketplace status. One article declares that "goldsmiths may dwell nowhere in the *župe* and in the land of the emperor, except in the *trgovi* where the emperor has determined that money may be minted." Here we must identify *trgovi* with town and village settlements, and this is confirmed by later decrees which concern the punishment of violators. One states that "if a goldsmith who coins money secretly is found in a town, the goldsmith shall be branded, and the town shall pay such a fine as the emperor declares," and in another article, "if a goldsmith is found in a village, the village shall be scattered, and the goldsmith branded."[29]

The last of the articles from Dušan's Code which mentions settlements with marketplace status deals with imprisonment, and reads, "Concerning lords and *kefalai* who hold towns and marketplaces, none of them may imprison a man without a writ of the emperor . . . . "[30] Here, settlements with marketplace status, as well as towns, are mentioned specifically.

All the source information cited leads to the conclusion that *trg* frequently referred to a settlement with marketplace status, which could be either a town or a village. Moreover, we need to remember that in the Middle Ages there was no great difference between towns and villages and that many towns preserved their agricultural character for a long time. It is significant that the residents of a marketplace-village held by a monastery had somewhat different obligations than inhabitants of other monastic villages, though they also enjoyed special privileges. It is necessary to keep all of this in view as we interpret certain passages in the chrysobulls of Serbian rulers and the articles cited from the law code of Stefan Dušan. In these, *trgovi* should be understood as distinct village and town settlements with the status of a marketplace, which indeed they were.

---

[26] This article is found in the MSS of Prizren (on *trgovi:* art. 123) and of Rakovica (on Sasi: art. 124): *Novaković, Zakonik*, pp. 94—95.

[27] Disloyalty was punished through confiscation of property and punishment, which for the most serious offenses was death. Cf. *T. Taranovski, Istorija prava u Nemanjićkoj državi*, II (Beograd, 1931), 114 and s. v.

[28] According to the MSS of Athos, arts. 95, 129 and 130; of Hodoš, arts. 102,121 and 122; of Bistrica, arts. 90, 135 and 136; and of Prizren, arts. 115, 140 and 141.

[29] MS of Athos, art. 158, 160 and 161; of Bistrica, arts. 163. 165 and 166; and of Prizren, arts. 168 and 169.

[30] According to the MSS of Bistrica, art. 180, and of Prizren, art. 184.

Зборник радова Византолошког института, XXIV — XXV, 1986.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIV — XXV, 1986

УДК 949.711:282 "14"

МОМЧИЛО СПРЕМИЋ

СРБИ И ФЛОРЕНТИНСКА УНИЈА ЦРКАВА 1439. ГОДИНЕ

Велика турска освајања хришћанских земаља у XV веку највише су утицала да православни и римокатолици поведу преговоре око склапања уније. И једни и други су, међусобно заваравајући се, рачунали да за себе извуку корист. Запад је после „Авињонског ропства" био у „Великом расцепу". Неколико сабора није успело да успостави јединство цркве, на чијем челу су се истовремено налазиле две па чак и три папе. На Истоку, пак, у очајном положају, византијски цар решио је да прибегне последњем средству не би ли најзад добио толико обећавану помоћ.

Преговори о унији вођени су првих деценија XV века, али су добили на интензитету после османлијског освајања Солуна 1430. године. Отегли су се дуго због сукоба између папе Евгенија IV (1431—1447) и Базелског сабора који је заседао од 1431. до 1447. године и био посвећен реформи цркве. Базелски синодисти истакли су да је сабор врховни представник цркве, коме се мора покоравати и папа. Евгеније IV је одбацио те одлуке и проклео њене творце. Саборници су, међутим, објавили његово збацивање и изабрали новог папу[1].

Како су и папа и базелски прелати желели обнову јединства хришћанске цркве, повели су преговоре о унији са Византинцима и другим источнохришћанским народима. Евгенију IV унија је била потребна првенствено због сопственог престижа. По пореклу Млечанин и бивши папски легат на Леванту, био је добро упућен у источне прилике. Сазвао је сабор у Ферари, желећи да на њега пошто-пото доведе представнике источних цркава. У отимању о Грке, и он и Базелски синодисти послали су бродове у Цариград. После дугог оклевања, тек на тлу Италије, византијски василевс приклонио се папиној страни[2].

Цар Јован VIII Палеолог кренуо је у позну јесен 1437. на Запад, на челу делегације у којој су били његов брат Димитрије, цариградски патријарх Јосиф II, неколико митрополита, више епископа, игумана и учених лаика. Поред њих, на сабору су учествовали представници јеру-

---

[1] О Базелском сабору: *J. Haller*, Concilium Basiliense. Studien und Dokumente, I—VIII, Basel 1896—1936; Monumenta Conciliorum generalium saeculi decimi quinti. Concilium Basiliense, Scriptorum t. I, Vindobonae 1857; *N. Valois*, Le pape et le concile (1418—1450), I—II, Paris 1909.

[2] О понтификату Евгенија IV: *L. v. Pastor*, Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renessance, I, Freiburg im Breisgau 1926, 295—368.

салимског, антиохијског и александријског патријарха, поглавар руске цркве митрополит Грк Исидор, један молдавски епископ и три представника грузијске цркве. Грчка делегација је, преко Венеције, стигла у Ферару, где је априла 1438. почео рад сабора, који је почетком 1439. пренет у Фиренцу. Дуге и мучне расправе о богословским питањима показале су колико су се две стране разликовале. Фамозно „Filioque" и питање папског примата, нарочито су их раздвајали. Међу источњацима најревноснији поборник уније био је талентовани никејски митрополит Висарион.[3] Најљући њен противник био је учени ефески митрополит Марко Евгеник.[4] На крају, после смрти патријарха Јосифа II, Грци су, наводно неки и потплаћени од Папске курије, пристали да се спорна питања реше у складу са схватањима римокатоличке цркве. Задржавајући свој црквени обред, признали су, неодређено формулисан, папски примат и унија је 6. јула 1439. године свечано сбјављена на латинском и грчком језику у флорентинској катедрали.[5]

Мада је цар Јован VIII гледао на унију као на средство које ће га одвести до циља, за њу се дуго и упорно залагао. Његова, пак, још увек жива српска мајка, Јелена Драгаш, била је противник уније. Али, била му је потребна ради придобијања антиунониста. Зато се с њом стално

---

3 О Висариону: *L. Mohler*, Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann, I, Paderborn 1923; *R.—J. Loenertz*, Pour la biographie du cardinal Bessarion, Orientalia Cristiana Periodica, 10 (1944) 116—149. Остала литература: *И. Ђурић*, Сумрак Византије. (Време Јована VIII Палеолога 1392—1448), Београд 1984, 353 нап. 1.

4 О Марку Евгенику: *Н. Василидис*, Μᾶρκος ὁ Εὐγενικὸς καὶ ἡ Ἕνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν, Атина 1972; *C. TsirpLanis*, Mark Eugenicus and the Council of Florence. A historical reevaluation of his personality, Thessaloniki 1974; *G. Hofmann*, Testimonium ineditum Andreae achiepiscopi Rhodi de Marco Eugenico, Acta Academiae Velehrandensis, 13 (1937) 13—20.

5 О флорентинској унији издато је доста изворне грађе и написана је обимна литература: *G. Hofmann*, Epistolae pontificiae ad concilium Florentinum spectantes, I—III, Rome 1940—1946; Исти, Acta Camerae Apostolicae et civitatum Venetiarum, Ferrariae, Florentinae, Juanuae, de concilio Florentino, Rome 1950; Исти, Die Konzilsarbeit in Ferrara, Orientalia Cristiana Periodica, 3 (1937) 110—140, 403—455: Исти, Die Konzilsarbeit in Florenz, Orientalia Cristiana Periodica, 4 (1938) 157—188, 372—422; *J. Gill*, Que supersunt Actorum Graecorum concilii Florentini, Rome 1953; Исти, Le concile de Florence, Paris—Tournai 1963; Исти, Personalities of the Council of Florence and other Essays, Oxford 1964; Исти, Orationes Georgii Scholarii in concilio Florentino habitae, Rome 1964; *E. Cecconi*, Studi storici sul concilio di Firenze, I, Firenze 1869; *A. Mercati*, Il decreto d'unione de 6 luglio 1439, nell' Archivio Segreto Vaticano, Orientalia Cristiana Periodica, 11 (1945) 5—44; *D. Geanakoplos*, The Council of Florence (1438—1439) and the Problem of Union between the Greek and Latin Churches, Church History, 24 (1955) 324—346; *T. Frommann*, Kritische Beiträge zur Geschichte der Florentiner Kircheneinigung, Halle 1872; *E. Candal*, Processus discussionis de Novissimis in concilio Florentino, Orientalia Cristiana Periodica, 19 (1953) 303—349; *V. Laurent*, La profession de foi de Manuel Tarchaniotès Boullotès au concile de Florence, Revue des Études Byzantines, 10 (1952) 60—69; *A. Gottlob*, Aus den Rechnungsbüchern Eugens IV zur Geschichte des Florentinums, Historisches Jahrbuch, 14 (1893) 39—66; *F. Rodriguez*, El horario de trabajo del concilio de Ferrara—Florencia, Estudios Eclesiasticos, 33 (1959) 159—184; Isti, Reuniones de confronte de actas y entrega de textos en el Concilio de Florencia, Estudios Eclesiasticos, 30 (1956) 439—458; *S. Pétridès*, Documents sur la rupture du concile de Florence, Échos d'Orient, 14 (1911) 204—207; *I. Ševčenko*, Intellectual Repercussions of the Council of Florence, Church History, 24 (1955) 291—323; *Ch. Auner*, La Moldavie au concile de Florence, Échos d'Orient, 7 (1904) 321—328; 8 (1905) 5—12, 72—77, 129—137; *И. Ђурић*, н. д., 292—370; *S. Mösl*, Das theologische Problem des 17 Oekumenischen Konzils von Ferrara — Florenz—Rom (1438—1445), Insbruck 1947; *J. Décarreaux*, Les Grecs au concile de l'Union Ferrare — Florence 1438—1439, Paris 1970.

и редовно саветовао о црквеним питањима, увек поштујући и уважавајући њено мишљење. Коначно, зато после акта сједињења у Фиренци није одлучно гонио противнике, које је она штитила. У сваком случају, у дугим цариградским преговорима пред пут грчке делегације у Италији играла је изузетно значајну улогу. То су знали не само Византинци већ и базелски прелати и римски папа[6].

Србе су позвали на унијатски сабор и западњаци и Византинци. Почетком 1433. године код деспота Ђурђа Бранковића боравили су један бискуп и један магистар теологије, који су ишли цару Јовану VIII у име „светог Базелског сабора".[7] У раду тога сабора учествовао је и дубровачки доминиканац Јоваи Стојковић, писац црквених трактата и професор париског теолошког факултета, кога су савременици сматрали најученијим Дубровчанином тога времена[8]. Радећи на склапању уније, он је као базелски посланик 1435. године отпутовао у Цариград. Још 1433. обратио се властима роднога града за обавештења о господарима Босне и Србије, њиховим титулама и могућностима да пошаљу представнике у Базел. Молио је Дубровчане да их подстичу, посебно босанског краља и великаше. Сенат му је 5. октобра те године одговорио да је у Босни рат и да нема услова за слање делегата. Против краља Твртка II устао је претендент Радивоје, кога издашно помажу Турци. Уз то, верници Босне су „патарени", који, тачније речено, живе „без вере, реда и правила". Њихов први човек зове се дјед, други гост, трећи старац, а четврти стројник. Њих четворица су уједно највећи „јеретици и неверници" у тој земљи. Што се тиче, пак, титула, додавали су на крају, краљу Твртку пише се „Serenissimo regi", мада му „други" пишу „Illustri". Војводи Сандаљу, који је најмоћнији међу господарима Босне, треба се обраћати: „Magnifico et potenti domino Sandagl generali voivode Bosne", а војводи Радославу: „Magnifico domino Radossauo Paulouich, magno voivode regni Bosne". Што се тиче, пак, деспота „Рашке", његово име је Ђурађ, а њему се пише: „Illustri et potenti dispotho"[9].

Из дубровачког одговора се, дакле, види да су базелски синодисти намеравали да упуте писмене позиве господарима Босне и Србије. У Босни би, поред краља, позвали и два најмоћнија обласна господара, док би у централизованој Српској Деспотовини позив био упућен само деспоту Ђурђу. Како су позивани представници источнохришћанских народа, може се закључити да су западњаци у њих убрајали краља Твртка II и војводе Сандаља Хранића и Радослава Павловића. Али, Дубровчани су упућивали саборску господу у далеком Базелу да су „патарени" у ствари „верници поменутог краљевства Босне". Међутим, Дубровчани су у одговору водили рачуна првенствено о себи. Нису били много вољни да подстичу господу из балканског залеђа да учествује на Базелском

---

[6] *Д. Анастасијевић*, Једина византиска царица Српкиња, Браство 30 (1939) 12—23; *И. Ђурић*, н. д., 304—306.

[7] *Бертрандон де ла Брокијер*, Путовање преко мора, Београд 1950, 130.

[8] О Јовану Стојковићу: *B. Duda*, Joannis Stojković de Ragusio OP doctrina de coenoscibilitate Ecclesiae, Roma 1958; *J. Kubalík*, Jean de Raguse. Son importance pour l'ecclésiologie du XVe siècle, Revue des Sciences Religieuses, 157 (1967) 150—167; *И. Божић*, Дубровник и Турска, Београд 1952, 59.

[9] *М. Динић*, Из Дубровачког архива, III, Београд 1967, 192—193 (бр. 31); *N. Jorga*, Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle, II, Paris 1899, 318.

сабору. Зато су са толико упорности истицали тешкоће, трудећи се нарочито да покажу бројност „патарена“. Намерно су писали опширније о Босни, у којој су биле замршене политичке прилике и компликована верска ситуација. У Србији није било ни једног ни другог, али то нису помињали. Познајући добро односе Базелског сабора и папе Евгенија IV, са којим су истовремено одржавали везе, налазили су да би било најбоље да се у целу ствар не мешају.

Сам Јован Стојковић истицао је још 1437. године да је деспот Ђурађ Бранковић тобож дао сагласност на остварење уније[10]. Пишући, наравно много касније, о целом догађају дубровачки хроничар Јаков Лукаревић, мада се служио документима, имао је своју верзију. Пошто је посветио лепу пажњу Базелском концилу и улози Јована Стојковића на њему, истакао је да су Дубровчани наводно подстицали господу у залеђу, али се она опирала, нарочито „прелати Босне“ дјед, гост, старац и стројник, који су утицали на краља да не шаље делегате. То је опет подстакло Дубровчане да одустану од даљих напора, јер, како каже, краљ Твртко II, војводе Сандаљ Хранић и Радослав Павловић и деспот Ђурађ Бранковић нису желели да се „потчине“ Базелском сабору, „пошто су радије следили грешке Несторија“[11].

Деспота Ђурђа је позвао на унијатски сабор и једноверни византијски цар. О томе је оставио вредне податке Силвестар Сиропул, који је написао „Мемоаре“ о флорентинском концилу. Све до недавног, изванредног, издања које је приредио В. Лоран, овај историјски извор био је неоправдано запостављен. Сиропул, иначе, неколико пута помиње Србе, између осталог, као народ који је сусед Византије.[12] У оквиру припрема за разговоре с римокатолицима, цар Јован VIII позвао је на сабор многе стране владаре и црквене поглаваре. Упутио је посланике источним патријарсима, обавестио је митрополите Молдовлахије и Русије, послао је амбесадора у Трапезунт и Грузију, тражена је подршка Свете Горе, обавештени су пољски и угарски краљ. Посланик се, како наводи Сиропул, од краља Жигмунда враћао баш преко Србије[13].

Док су вођени разговори око места одржавања сабора, његови противници у Византији износили су разне резерве. Цариградски патријарх Јосиф II негодовао је што је цар пристао да се скуп одржи у Италији и да трошкове сносе Латини, истакавши да ће Ромеји бити обични плаћеници који извршавају вољу послодаваца. Предлагао је, како прича Сиропул, да се сабор одржи у Цариграду, а василевс би покрио трошкове од прилога које би донели поглавари три најбогатије православне цркве: руске, грузијске и српске. „Доћи ће и пећки (архиепископ) па и од њега може добити двадесет хиљада“[14]. Дакле, рачунало се да би у том случају Срби учествовали на сабору, да би га новчано помогли и да би њихову делегацију

---

[10] *J. Haller*, n. d, I, 331—333, 340, 364, 367, 378.

[11] *G. Luccari*, Copioso ristretto degli annali di Ragusa, Ragusa 1790, 152.

[12] Les „Memoires“ du Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438—1439), éd. *V. Laurent*, Paris 1971, 150 (даље: S. Syropoulos).

[13] S. Syropoulos, 180, 182.

[14] „'Ελεύσεται ὁ Πεκίου, καὶ λήψεται ἐξ ἐκείνου χιλιάδος εἴκοσι“. S. Syropoulos, 122. Уп. *Ф. Баришић*, О измирењу српске и византијске цркве 1375, Зборник радова Византолошког института 21, Београд 1982, 172.

предводио сам поглавар цркве. Није наодмет ни податак да је српска црква још у време деспота Ђурђа Бранковића, дакле двадесетак година пред пропаст, спадала међу богатије источне хришћанске заједнице.

Позивајући православне народе на унијатски сабор, цар Јован VIII је 1436. упутио специјалног амбасадора деспоту Ђурђу. Био је то велики доместик Андроник Палеолог Кантакузин, по Сиропулу, брат деспотице Јерине и Ђурђев шурак. Сам присталица уније, дуго је убеђивао деспота да пошаље представнике. Али, наишао је само на одбијање: Ђурађ није хтео ни да пошаље легате ни да потпише сагласност на склапање уније.[15] У такозваној редакцији „Б" Сиропуловог дела, насталој крајем XV века и чији он није аутор, пише да је Андроник Палеолог Кантакузин ишао деспоту Ђурђу „својим послом" и да је, по налогу цара, искористио прилику да разговара о учешћу Срба на сабору. У њој даље пише како му је деспот наводно рекао да је сусед „Латина", са којима има сталне везе, да добро познаје њихове обичаје, навике и намере, и да, баш зато што је у току ствари, неће послати представнике на унијатски сабор.[16]

Како било да било, деспот Ђурађ Бранковић је тада одлучно одбио учешће у разговорима о сједињењу с римокатолицима. Тако је Српска православна црква била једна од ретких источнохришћанских заједница која није учествовала у раду унијатског сабора. Иначе, његове последице донекле су се осетиле у неким деловима Српске Деспотовине. Одмах после концила у Фиренци, у православни манастир „Пречиста Крајинска", на обали Скадарског језера, дакле у Зети, у којој су се, због млетачког ширења, владарска права деспота Ђурђа полако гасила, стигао је, по налогу Рима, један надбискуп, познати присталица уније. Имао је задатак да окупи православни свет у Зети и северној Албанији под папску власт. Био је потчињен непосредно Римској курији, али је, из тактичких разлога, показивао разумевање према православном живљу. Овај је, међутим, био неповерљив према њему, а сами римокатолици сматрали су да је у своме раду сувише попустљив. Оптуживан и с једне и с друге стране, није успео ништа да учини, поготово што је турски притисак био све јачи и у ствари пресудан да пропадне тај папски подухват у непосредној близини јадранске обале, која је, иако у саставу државе деспота Ђурђа, била насељена, највећим делом, римокатолицима.[17]

Као што је био добро упознат с припремама за концил, деспот Ђурађ је исто тако био добро обавештен о његовом исходу. Пре свега, стално и редовно одржавао је везе с цариградским двором. Осим тога, срео се с неким учесницима сабора. Како су му током 1439. године Турци заузели државу, с породицом је прешао у Угарску, у којој су избиле жестоке борбе за престо. Повлачећи се на Запад, и на крају у Зету, стигао

---

15 „Εἰς δὲ τὸν δεσπότην Σερβίας ἀνέθηκαν τῷ γυναικαδέλφῳ αὐτοῦ τῷ μεγάλῳ δομεστίκῳ τῷ Καντακουζηνῷ πρὸς αὐτὸν ἀπερχομένῳ καὶ εἶπε πολλὰ περὶ τούτου τῷ δεσπότῃ ὁ δὲ οὔτε πρέσβιν στεῖλαι, οὔτε γράψαι ἠθέλησεν" — S. Syropoulos, 164.

16 „Εγὼ γείτων εἰμὶ τῶν λατίνων κατ πολλάκις συνανεστράφην καὶ ὡμίλησα μετ' αὐτῶν καὶ οἶδα ἀκριβῶς καὶ τοὺς λόγους καὶ τὰς διαθέσεις καὶ τοὺς τρόπους αὐτῶν ὡς γοῦν εἰδὼς καλῶς τὰ ἐκείνων, οὐδὲ πρέσβιν στελῶ εἰς τὴν σύνοδον" — S. Syropoulos, 598. Уп. *И. Ђурић*, н. д, 317—319.

17 *И. Божић*, Албанија и Арбанаси у XIII, XIV и XV веку, Глас Српске академије наука и уметности, CCCXXXVIII, Одељење историјских наука, књ. 3, Београд 1983, 88.

је у Загреб код кћерке Катарине, која је била удата за грофа Улриха II Цељског. Одатле је пратио угарске династичке борбе, у које се и те како мешао. Ту су га срели чланови руске делегације, који су се из Фиренце, преко Венеције и Истре, враћали у родни крај. Један од њих је записао: „И у самоме граду видесмо српског цесара деспота са његовом царицом и децом, будући да је његово српско царство од Амурата заплењено".[18] Није искључено да је деспот с њима и разговарао. Покојни професор Ђорђе Сп. Радојичић узимао је да је у саставу бројне руске делегације на сабору у Фиренци био и учени Србин Пахомије Логофет, који је, као што се зна, са Свете Горе отишао у Русију и у њој проживео као плодан писац скоро четрдесет година.[19] Коначно, на сабору је у саставу грчке делегације био и Ђорђе Филантропен, сродник српске деспотске куће. Он је у име цара Јована VIII пре сабора долазио у Србију и крунисао Ђурђа деспотским венцем. После сабора крунисао је у Смедереву и Ђурђевог сина Лазара.[20] Тако је деспот Ђурађ имао прилике после 1439. године да разговара са више угледних учесника унијатског сабора.

Међутим, као што је добро познато, флорентинска унија није спроведена у живот. Православни народи нису добили очекивану помоћ, а у драматичним временима борбе за опстанак још чвршће су се везали за веру својих отаца. Зато су се одлучно успротивили одлукама у Фиренци. Проповеди противника уније наилазиле су на опште одобравање. Нарочито Марка Евгеника, који је истицао да спас Византинаца не лежи у златницима и помоћи Латина већ у страху од Бога. Православље је, по њему, једино и право оружје против свих непријатеља. Отпор је био тако велики да су главни поборници уније напустили Исток и прешли на Запад. На првом месту митрополит Висарион, који је саветовао Византинцима да усвоје западну технологију, систем привређивања и начин живота. Његова вредна библиотека, још увек несхватана од Латина, у Венецији је дуго била прекривена прашином. Када је он сам прешао у Италију, постао је кардинал римокатоличке цркве. Због потчињавања папи, Византијско царство изгубило је и оно мало угледа што је још имало у православним словенским земљама. Далека Московска Русија, коју су Грци вековима васпитавали у мржњи према Риму, оценила је приклањање цара римокатолицизму као издају. Чим се митрополит Изидор вратио из Фиренце, збацио га је велики кнез Василије II (1425—

---

18 *И. Ђурић*, н. д, 326 нап. 203; *Г. Орлов*, Пахомије Србин и његова књижевна делатност у Великом Новгороду, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 36, св. 3—4, Београд 1970, 215.

19 *Ђ. Сп. Радојичић*, Југословенско-руске културне везе до почетка XVIII века, Крушевац 1967, 69—70.

20 О Ђорђу Филантропену: *V. Laurent*, Un agent efficace de l'union des Églises à Florence, Georges Philanthropène, Revue des Études Byzantines, 17, Paris 1959, 190—195. На сабору је учествовао и учени Георгије, у монаштву Генадије Схоларије, у почетку присталица а касније велики противник уније. Пошто је постао цариградски патријарх, с њиме се дописивао деспот Ђурађ, тражећи одговоре на разна богословска питања. *E. v. Dobschütz*, Ein Schrieben des Patriarchen Genadios Scholarios an dem Fürsten Georg von Serbien, Archiv für slavische Philologie, Band, 27, Heft 2 (1905) 246—257; Д. Анастасијевић, Питање најпобожнијег Деспота српског, Господина Ђурђа, Његовој Светости Васељенском Патријарху, Господину Генадију Схоларију — Одговори Патријархови, Гласник Српске православне цркве, год. XXVII, бр. 10, 11 и 12 (1946) 219—223. О учешћу Генадија на Флорентинском сабору: *C. J. Turner*, George—Gennadius Scholarius and the Union of Florence, Journal of Theological Studies, 18 (1967) 83—103.

1462). Изидор је отишао папи, који му је такође доделио кардиналски шешир. Отада је Русија сама бирала своје митрополите, сматрајући да је Цариград изгубио право вођства у православном свету.[21] Антиримокатолицизам православних словенских народа био је јачи него самих Грка.

Како је после склапања уније време одмицало, борба против све моћнијих Османлија постајала је све више прека потреба и западних народа. Нарочито је пад Цариграда изазвао у Италији запрепашћење, тугу и страх. Наследник Евгенија IV, папа Никола V (1447—1455) сматрао је припремање крсташког рата својом првом бригом.[22] У склопу своје источне политике, узео је у заштиту и деспота Ђурђа Бранковића, истичући његову борбу против Турака. Означивши га као деспота „Рашког краљевства и господара Албаније, Раме и целе Усоре" и „нашег драгог сина", посветио му је цео проглас од 24. октобра 1453. године. Истакао је, међутим, како је сазнао да су „неки" уништавали свете слике у црквама деспота и света места његових поданика. Да би се њему омогућила даља борба против неверника и „да би се избегао још гори скандал", под претњом екскомуникације и анатеме, забрањено је да се то више чини.[23] На крају писма је истакао да деспот припада „грчкој" вери, али да га због тога не треба узнемиравати, јер је „са својима" прихватио флорентинску унију цркава.[24]

Проглас папе Николе V је ретко и неоспорно сведочанство да су нападане српске цркве и да су у њима посебно уништаване свете слике. Међутим, његова изјава о приклањању српског деспота унији била је нетачна.[25] Нови поглавар римокатоличке цркве, четрнаест година после сабора у Фиренци, којим уосталом није руководио, није био тачно обавештен о односу Срба према унији. Ту његову необавештеност запазили су и савременици. Њу је радо истицао фанатични фрањевачки фратар Јован Капистран, који је безуспешно убеђивао деспота Ђурђа да „са свим својим народом" пређе у римокатолицизам. Он је у лето 1455. године из Угарске писао новом папи Каликсту III (1455—1458), Шпанцу по поре-

---

[21] *Г. ОсШроїорски*, Историја Византије, Београд 1959, 521—522.

[22] О понтификату Николе V: *L. v. Pastor*, н. д., I, 369—652. О његовој источној политици: *C. Marinescu*, Le pape Nicolas V et son attitude envers l'Empire byzantin, Bulletin de l'Institut Archéol. Bulgare, 9 (1935) 331—342.

[23] „Nonnulos fuisse et esse invasores, vastatores, violatores et offensores ymaginum ac picturarum ecclesiarum et piorum locorum eorundem deturpatores, ad evitationem deterioris scandali, quod inde posset obvenire, et ut predictos despotus ac sui contra prenominatos christiani nominis inimicos ferventius animentur... ne picturas ipsas ac ymagines de cetero invadere, vastare, violare ac deturpare audeant". *G. Hofmann*, Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes, Pars III. Epistolae pontificiae de ultimis actis Concilii Florentini annis 1440—1445 et de rebus post Concilium gestis annis 1446—1453, Rome 1946, 142—144.

[24] „Ceterum cum dispotus ipse cum suis amplectatur et teneat formam fidei, que in sacro ycumenico concilio Florentino ab Occidentali et Orientali ecclesia, que ibi convenit, diffinita est... ut alios ritus seu ceremonias sequatur aut teneat quam huc usque tenuerit, ritum Grecum sequendo, sicut etiam prefatum concilium ordinavit ac statuit". *G. Hofmann*, Epistolae pontificiae, 144.

[25] *V. Laurent*, Les „Memoires" du Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos, 164, нап. 2, одлучно је одбацио податак из папског писма да се деспот Ђурађ приклонио флорентинској унији цркава. Када је могао папа, није чудо што је понеки западни писац навео да је деспот Ђурађ пришао унији. *И. Ђурић*, н. д., 319 нап. 178.

клу, да је претходни папа дао деспоту Ђурђу „не довољно достојну" булу, чију копију је слао у Рим, на основу које је Ђурађ намеравао да у Угарској подигне девет православних манастира.[26] Никола V је, писао је даље, неоправдано хвалио веру српског деспота, јер је био лоше обавештен.[27]

При одлучивању о слању представника на унијатски сабор за деспота Ђурђа Бранковића политичке прилике и међународни положај тадашње Србије били су од другостепеног значаја. Никакве навале Турака не би га омеле да упути посланике. То лепо показују касније године. Он се једноставно клонио обраћања папи, све док није пао у безнађе. Тек после пада Цариграда, када су војске султана Мехмеда II харале по Србији, дакле у много тежим приликама него пред сабор у Фиренци, два пута је слао амбасадора у Рим. Али, и тада је желео да сарађује с Куријом само на политичком плану, искључиво у заједничкој борби против Османлија. Ни тада није хтео да се упушта у дијалог с Римском црквом. То је добро запазио проницљиви Јован Капистран, који је писао папи да је српски деспот „сасвим са нама" што се тиче осећања према Турцима, али „што се тиче вере са нама се не слаже".[28] Па и папа Никола V желео је да олакша деспоту, пре свега, борбу против Турака. Залажући се да се не уништавају свете слике у српским црквама, истицао је да ће то омогућити деспоту да се још више преда борби против неверника.

На однос деспота Ђурђа према унијатском сабору није утицао ни став угарског краља Жигмунда.[29] Он је баш у првом делу Ђурђеве владавине на дунавској граници, према Србији, систематски насељавао римокатолике, нарочито немачке Тевтонце.[30] Краљ и деспот не само да нису садејствовали у верској политици већ су се Ђурђеви неспоразуми и сукоби с њим, па и с Угарима уопште, темељили, добрим делом, на верској подвојености. Уосталом, краљ Жигмунд је умро 1437. Без обзира на његов став према сабору, деспот је, после те године, могао, да је хтео, упутити посланике у Италију.

Ток припреме флорентинског концила показује још једну занимљивост. Упућујући позиве, и западни и источни организатори у Србији су се обраћали владару, тј. деспоту Ђурђу. Српски патријарх се нигде не помиње. Данас се тачно не зна ни ко је тада био на челу српске цркве.[31] Предвиђала се једино могућност да он оде на сабор у Цариград, ако се тамо буде одржавао. Али, и о томе је одлуку доносио деспот. Лично

---

[26] О понтификату Каликста III: *L. v. Pastor*, н. д., I, 653—794.

[27] „Praeterea non ex bona informatione a felicis recordationis Nicolao papa, praedecessore vestre sanctitatis, impetravit bullam non satis dignam". *E. Fermendžin*, Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum incertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752, Zagrabiae 1892, 225 (даље: Acta Bosnae).

[28] *Ч. Мијатовић*, Деспот Ђурађ Бранковић, II, Београд 1882, 283—285.

[29] Уп. *И. Ђурић*, н. д., 319—320.

[30] *J. Калић-Мијушковић*, Београд у средњем веку, Београд 1967, 106—107. Настојећи да заседања сабора премести из Базела у Будим, краљ Жигмунд је истицао да би то подигло његов углед код балканских православних народа, без чије се помоћи не може ратовати против Турака. *P. Rokai*, Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda (1435—1437), Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, XII/1, Нови Сад 1969, 106.

[31] Последњи помен патријарха Никона је из 1435. године. Никодим је, пак, дошао на патријаршијски престо после 15. јуна 1445. *М. Пурковић*, Српски патријарси средњега века, Диселдорф 1976, 145, 150.

њему је намеравао да се обрати Базелски сабор, од њега је византијски василевс тражио одобрење за учешће српских представника. Главну реч у црквеним питањима Србије тога времена имао је владар. У њој је, као и у Византији, духовна власт ипак била потчињена световној.

Иначе, став деспота Ђурђа према унијатском сабору потпуно се уклапа у целокупно његово верско опредељење и духовну делатност. Током целог свог дугог живота, и као човек и као владар, био је прожет свим својим бићем источнохришћанском вером и културом. Велики заштитник исихаста, који су били познати противници Запада, он је за Капистрана био „непријатељ римске цркве".[32] Од својих верских начела није одступао, па ни у питању уније. Нити је био за онакву каква је склопљена у Фиренци, нити је тада био уопште за њу. То произлази из извора, по којима није хтео ни да пошаље представнике ни да потпише сагласност на склапање унијатског споразума. Уосталом, цео труд око сабора у Фиренци није дао резултата. Обистинила се изрека да унионистичка решења само појачавају расцеп. Тако је флорентинска унија остала мртво слово на хартији.

Momčilo Spremić

LES SERBES ET L'UNION DES EGLISES AU CONCILE DE FLORENCE EN 1439

Les Byzantins tout comme les états occidentaux ont invité les Serbes au concile oecuménique de Ferrare — Florence. Au début de l'année 1433 un évêque et un maître de théologie qui se rendaient auprès de l'empereur byzantin de la part du concile de Bâle séjournèrent à la cour de Đurađ (Georges) Branković. La même année, toujours de Bâle, le dominicain Jovan (Jean) Stojković, originaire de Dubrovnik, demanda aux autorités de sa ville natale des renseignements sur les souverains de Bosnie et de Serbie, sur leurs titres et sur les possibilités pour eux d'envoyer des représentants au concile. En réponse, outre les informations concernant les nobles de Bosnie, le Sénat de Dubrovnik lui indiquait que Đurađ était le despote de «Raška», précisant également les titres qui devaient être mentionnés lorsqu'on s'adressait à ce souverain par ecrit. Désirant aussi de son côté convier les nations orthodoxes au concile, l'empereur byzantin Jean VIII Paléologue envoya un ambassadeur extraordinaire auprès du despote Đurađ en 1436. Il s'agis-

---

[32] „romanae ecclesiae inimicus". Acta Bosnae, 224.

sait du grand domestique Andronic Paléologue Cantacuzène, frère de Jerina, la femme de Đurađ. Cet ambassadeur s'efforça à plusieurs reprises de convaincre le despote d'envoyer des représentant au concile mains il ne rencontra que son refus. Đurađ n'accepta ni d'envoyer des délégues ni de donner son accord pour l'établissement d'une union entre les Eglises. Et même si le pape Nicolas V, insuffisamment informé, pretendit par la suite que le despote de Serbie avait accepté l'union, le fait est que Đurađ a toujours fermement refusé de participer aux négociations portant sur une éventuelle réunion avec l'Eglise catholique. Ainsi l'Eglise orthodoxe serbe est une des rares églises de la communauté chrétienne orientale à n'avoir pas participer aux travaux du concile de Ferrare — Florence.

Зборник радова Византолошког института, XXIV — XXV, 1986.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIV — XXV, 1986

УДК 912.43:949.711:943.9:949:61 "1-/15"

ЈОВАНКА КАЛИЋ

НАЈСТАРИЈА КАРТА УГАРСКЕ

TABULA HUNGARIAE

Најстарија карта Угарске је први пут запажена у XIX веку, али је у видике европске научне јавности ушла нешто касније. Почетком овога века (1906. године) славило је Географско друштво у Бечу 50-годишњицу свог постојања. Тим поводом је приређена посебна публикација у којој су објављени подаци о карти. Dr Eugen Oberhummer, дугогодишњи професор универзитета у Бечу, написао је и један посебан рад који је представљао слику развоја аустро-угарске картографије од времена Ренесансе до XIX века. Отада до наших дана карта о којој ће бити речи овом приликом позната је у стручној литератури као „Лазарева карта".[1] Једини примерак ове штампане карте налазио се тада у приватном поседу, у иначе познатој и веома богатој збирци грофа Шандора Апоњија (Apponyi), који је и одобрио да се она представи научној јавности поводом јубилеја бечких географа.

Данас се та карта налази у Сечењи библиотеци у Будимпешти под сигнатуром App. M. 136 и представља једну од драгоцености Картографског одељења те библиотеке. Доспела је у Сечењи библиотеку тек 1925. године, заједно са поменутом збирком Hungarica Шандора Апоњија.[2]

Већ прве оцене вредности ове карте (Marcel de Serres у XIX веку, Albrecht Penck 1907, Eugen Oberhummer 1906) биле су ласкаве. Сви су је оценили као изванредно значајно дело које је по много чему превазилазило слична савремена остварења.[3] Па ипак, озбиљније анализе ове карте појавиле су се знатно касније. У измењеним политичким приликама после првог светског рата — распадом Аустро-угарске монархије — интерес за ову карту показују, разумљиво, пре свега мађарски научници. Тако је настала читава мала литература, посвећена добрим делом личности аутора. Уз извесно супарништво бечких и мађарских научника,

---

[1] *E. Oberhummer — F. v. Wieser*, Wolfgang Lazius' Karten der österreichischen Lande und des Königreichs Ungarn, Innsbruck 1906; *E. Oberhummer*, Österreich-Ungarn im Kartenbild der Rennaissance, Mitteilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien 50 (1907), 94 — 95; *L. Irmédi — Molnár*, The earliest known Map of Hungary, Imago Mundi 18 (1964), 53.

[2] Az Országos Széchényi könyvtár, Budapest 1975, 7; Die Széchényi Nationalbibliothek, Budapest 1985, 11; Kódexek a középkori Magyarországon, Budapest 1985, 170.

[3] *L. Irmédi — Molnár* The earliest known Map of Hungary, 5.3.

та мала полемика о условима настанка карте протезала се кроз стручне часописе и друге публикације до недавно.[4]

Карта је досад објављена више пута. У новије време, поред репродукција у црно-белој техници, приређују се и издања у боји.[5]

У нашој средини ова карта није била предмет научне расправе. Она то вишеструко заслужује због обиља података које садржи и питања која неоспорно намеће. У овом часу више је питања но одговора који се могу дати. Извесно је да је карта настала почетком XVI века, када је турска опасност непосредно захватила Средњу Европу. Пред нама је територија од Беча на западу до Трајановог моста на Дунаву на истоку, од Словачке на северу до Босне и једног дела Србије на југу. Интерес састављача, избор података, затим појам „Угарске" (карта носи назив „Tabula Hungariae") у предвечерје Мохачке битке — податак о самој тој борби је унет касније — све су то историјске теме које ова карта нуди. Простор јужно од Саве и Дунава је сведен на мањи број података. Томе се не треба чудити почетком XVI века. Интерес хабсбуршког двора је сужен на најбитније са стратешког становишта, на оно што се може бранити пред Турцима и на пограничну зону према њима. То је истовремено и доба када су сеобе српског живља у пределе јужне Угарске већ знатно измениле тамошње стање. Пред нама су, дакле, подаци које је забележио један *савременик* и *очевидац* почетком XVI века. Пажљиви посматрач ту може да открије читав низ појединости којих другде нема.

Карта је дрворез, израђена је на 4 листа, димензије су 780 × 550 mm. Штампана је у Инголштату 1528. године и досада је откривен само један примерак. Размера је 1 : 1 000 000 или тачније 1 : 1 093 000. Карта је у боји, рукопис је готички курзив.[6]

Већ на први поглед се запажа чудна оријентација карте. На горњој ивици је означен север, а на левој односно десној ивици — запад и исток. Толико карактеристичан ток Дунава на овој карти је приказан нетачно. Због тога су неки писци раније ову карту сматрали непоуздансм. Ознаке на раму не одговарају самој карти. Та погрешна оријентација — по некима — потиче од прерађивача првобитне Лазареве карте. Ако се постојећа карта помери за 45—50° према истоку, добија се тачно стање тока Дунава и Тисе.[7]

Наведени подаци већ јасно указују на важно питање аутора ове карте. Основне податке о њему и потоњим прерађивачима садржи текст који је постављен у десном углу карте. Исписан је латински и гласи:

---

[4] *E. Okolicsanyiné — Harmos*, Magyarország térképe 1528-ból, Térképeszeti Közlöny 1, Budapest 1931, 165 — 171; *F. Banfi*, Sole Surviving Specimens of Early Hungarian Cartography, Imago Mundi 13 (1956), 89; *L. Bendefy*, Lazar deák személye, Geodézia és Kartográfia, 23, 5, Budapest 1971, 338—340;*L.Bendefy*, Wer war der Autor der ältesten Ungarnkarte? Mitteilungen der Osterreichischen Geographischen Gesellschaft, Bd. 117, Wien 1975, 424 — 6; *L. Bagrow*, Die Geschichte der Kartographie, Berlin 1951, 339, 352, 367.

[5] Карта је у новије време објављена: *K. Kuchar*, Lazarova mapa, nejstarši mapovy obraz Slovenska, Sbornik československe společnosti zemepisne 62 (1957); *L. Irmédi — Molnár*, The earliest known Map of Hungary, Imago Mundi 18 (1964); *L. Stegena*, Maps of Hungary by Lazarus secretarius Hungarian mapmaker, Budapest 1971; Cartographia Hungariae I, Magyar Helikon/Cartographia, Budapest 1984; репродукција у боји: Die Széchényi Nationalbibliothek, Budapest 1985 и др. Зидна карта је изд. Kartografiai Vallalat, Budapest 1982.

[6]. *L. Irmédi — Molnár*, o. c. 54; Kódexek a középkori Magyarországon, 170.

[7] *K. Kuchar*, o. c. 103 — 104; *L. Irmédi — Molnár*, o. c. 55—56

„Tabula Hungarie ad quatuor latera per Lazarum quondam Thome Strigoniensis Cardin(alis) Secretarium virum expertum congesta, a Georgio Tanstetter Collimitio revisa auctiorque reddita, atque iamprimum a Jo. Cuspiniane edita Serenissimo Hungarie et Bohemie Regi Ferdinando principi et infanti Hispaniarum Archiduci Austrie etc. sacra auspicio maiestatis suae ob reip(ublicae) Christianae usum, opera Petri Apiani de Leyssingk Mathematici Ingolstadiani invulgata anno Dni 1528".

Запис показује да је на изради карте суделовало неколико људи. Најпре је Лазар, секретар острогонског надбискупа Томе, израдио карту, коју је касније допунио Georg Tanstetter Collimitius, да би је потом за штампу приредио чувени хуманиста Johannes Cuspinianus (Spieshaymer). Штампана је у Инголштату 1528. године у штампарији Петра Апијана (Peter Apianus), познатог професора математике и картографа.[8]

Карта је, дакле, настала вишегодишњим трудом и сарадњом неколицине људи. То, наравно, повлачи за собом питање стварног доприноса сваког од њих, што у конкретном случају значи и одређено датовање појединих података. Очигледно је да су неки подаци уцртани пре, а неки после Мохачке битке 1526. године. То нас води најпре до личности именованог првог аутора карте, Лазара.

Једини поуздани подаци о њему су исписани на самој карти. Био је секретар острогонског надбискупа Томе Бакача. Зна се да је Тома Бакач од 1497. године до своје смрти 11. јуна 1521. године био надбискуп и кардинал, а почетком XVI века и веома утицајна личност угарске краљевине. Положај острогонског надбискупа је по много чему био изузетан у земљи. Поред осталог, после смрти краља Матије Корвина 1490. године било је установљено да он управља земљом до избора новог владара. Звање секретара острогонског надбискупа могао је добити само човек високог поверења и одан. Није био редак случај да су такви људи касније и сами стицали важне положаје у земљи, одабране посланичке мисије, или су доспевали до положаја бискупа.

Лазар је несумњиво био Мађар, како то изричито стоји забележено на једној карти Угарске, коју је израдио Wolfgang Lazius 1556. године користећи при том дело свога претходника.[9] Ти основни подаци о Лазару ушли су у Мађарски биографски лексикон. Изражена је тада и претпоставка да је он могао студирати на Универзитету у Пожуну, који је својевремено основао Матија Корвин.[10] У сваком случају, Лазар се сматра оснивачем угарске картографије, иако изгледа да праве почетке те делатности треба тражити и нешто раније, у другој половини XV века. Наиме, на двору краља Матије Корвина (1458—1490) боравио је Флорентинац Франческо Росели (Francesco Rosselli, 1445—1520) и то између 1478. и 1484. године. Он је израдио и једну карту Угарске, која је касније изгубљена.[11] Према томе, Лазарева карта је прва до данас *очувана* карта, не и прва састављена карта Угарске.

---

[8] *L. Bagrow*, Die Geschichte der Kartographie, 114; *G. R. Crone*, Maps and their Makers, London 1968, 97.

[9] *L. Bendefy*, Wer war der Autor der ältesten Ungarnkarte? o. c. 424.

[10] Magyar Eletrajzi Lexicon II, Budapest 1969, 46.

[11] *F. Banfi*, Sole Surviving Specimens of Early Hungarian Cartography, 89; Monumenta Cartographica Jugoslaviae II, Belgradi 1979, 83 — 85 (М. Николић).

О времену Лазаревог рада на прикупљању података за карту говори једно писмо које је упутио његов пријатељ Јаков Циглер (Jacobus Ziegler) из Венеције 1529. године заједничком познанику Георгу Танштетеру. У томе писму Циглер наводи да је заједио са Лазарем учествовао у изради карте у време устанка угарских сељака („sub ea aestate qua coloni et pastores Ungarici tumultuabantur"). Том приликом он Лазара назива главним аутором дела. Пошто му је у Венецији карта Угарске дошла до руку, Циглер у писму изражава радост што није у међувремену изгубљена, како је слутио, већ трудом Георга Танштетера објављена.[12] Наведено писмо потврђује податке из записа на самој карти: неспорно је Лазарево ауторство, али и велики допринос Танштетера. Циглер у писму Танштетеру изричито тврди: „Hungariam tuam his diebus Venetias allatam vidi. . ." Могућно је да је Танштетер после Лазареве смрти дорадио карту, или из било којих других разлога довршио дело. Његов удео у томе откривају многе појединости на карти. Имена места су дата на немачком језику, угарска топонимија садржи доста ортографских и других грешака, које тешко да би промакле мађарском аутору.

Баварац Јаков Циглер (1470—1549) се такође огледао у картографији. Он је, поред осталог, 1532. године у Штрасбуру објавио књигу „Terrae sanctae descriptio" са осам карата. Зна се да је у више наврата боравио у Угарској и Италији између 1512. и 1518. године. Усталио се затим у Бечу, где је радио као професор Универзитета, једно време је био декан Теолошког факултета.[13] У сваком случају могао је бити добар сарадник Лазару у време конципирања карте.

Даље трагање за подацима који би могли да разјасне околности настанка карте и личност Лазареву упућивали су на бечки круг научника и професора. Већ сам запис на карти сведочи о сарадњи Лазара, Георга Танштетера и Куспинијана. Тако се могло утврдити да се међу студентима Бечког универзитета 14. априла 1512. године помиње и име „Lazarus de Stuelwissenburg" уз ознаку „nacio Hungariae".[14] Реч је о Стоном Београду (Székésfehervár). У то време је Георг Танштетер (1482—1535) био професор математике и астрономије на томе Универзитету. Развио је широку и разноврсну делатност у време цара Максимилијана I. Израдио је више карата аустријских наследних земаља.

Према досад расположивим подацима остаје неутврдиво да ли је тај Лазар, родом из Стоног Београда, пре 1512. године студирао и на неком другом универзитету, како је то бивало у оно време. Неспорна је веза између аутора наше карте и бечког круга картографа. Међутим, то не мора да значи да је поменути Лазар из Стоног Београда једина личност која долази у обзир овом приликом.

Постоји још један податак који би могао да допуни биографију нашег аутора. Недавно је у једном рукопису, откривеном у Националној библиотеци у Бечу (рукопис No. 10 348, fol. 6) запажена белешка која сведочи да је 1514. године Georg Tanstetter (Collimitius), за потребе Петог Латеранског концила (1512—1527), *заједно са својим најбољим учеником Лазаром* и другим сарадником по имену Andreas Stiborius (Stöberl), при-

---

12 *L. Irmédi — Molnár*, o. c. 54.

13 *L. Bagrow*, Die Geschichte der Kartographie, 371.

14 *E. Bernleithner*, Der Autor der ältesten Ungarnkarte und seine Mitarbeiter, Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft, Bd. 116, Wien 1974, 181.

премао мишљење о реформи календара.[15] То је тражио тадашњи папа Лав X (1513—1521). Наведена белешка потврђује да је Георг Танштетер имао једног ученика, сматрао га је најбољим, по имену Лазара. Да ли је то онај родом из Стоног Београда, или који други истога имена, остаје за сада без коначног одговора.

Извесну опрезност намеђу неке друге чињенице. Наиме, у списку свештеника острогонске цркве већ 1510. године помиње се, поред осталих, и „Lazarus Rosetus canonicus, capellanus Thome Bakocs primatis". Да ли је он, можда, аутор наше карте? Л. Бендефи, који се бавио тим питањем, сматра да је од значаја и један други податак. Међу студентима Универзитета у Бечу помиње се већ 14. априла 1508. године и „nobilis dominus Michael Rozen de Mytha ex Ungria". Немачки облик Rozen би одговарао мађарском Rózsas, што би могло да се повеже са именом Rosetus. По тој претпоставци Michael Rosetus је касније, као свештеник, могао узети име Лазар. Л. Бендефи је склон да у томе властеоском сину, студенту Бечког универзитета већ 1508. године, препозна човека по имену Lazarus Rosetus, капелана острогонског надбискупа Томе Бакача из 1510. године.[16] Наравно, то још не мора да значи да је управо он касније постао *секретар* острогонског надбискупа како то стоји забележено на нашој карти.

Најзад, поред Лазара и Георга Танштетера, видну улогу у читавом послу је имао прослављени хуманиста Куспинијан (1473—1529). За ову прилику може бити од значаја чињеница да је тај професор и ректор Универзитета у Бечу, био и врстан дипломата. Он је често одлазио у Угарску, у време интензивних преговора између хабсбуршког и угарског двора чак на десетине пута. Познато је, на пример, да је у таквим околностима, за пет година боравио у Угарској чак 24 пута.[17] Он је учествовао у преговорима који су довели до склапања познатог Бечког уговора о наслеђу 1515. године. Тада су уговорене двоструке династичке везе између породица угарског краља Владислава II и цара Максимилијана I. Син угарског краља, потоњи Лудовик II оженио се Маријом, а затим је склопљен и брак између Фердинанда Хабсбуршког и Ане, кћери краља Владислава II. Тим уговором је потврђено право хабсбуршке куће да у случају изумирања угарске династије наследи угарску круну. На основу тог споразума, и оних старијег датума, Фердинанд I Хабсбуршки ће после битке на Мохачу 1526. године истицати своја права на угарски престо, па је он најзад, после извесних тешкоћа, и крунисан за угарског краља. Томе Фердинанду I је ова карта и посвећена, како стоји у насловном тексту.

На доњем делу карте налази се кратак опис Угарске (Chorographia Hungarie) на латинском и немачком језику, уз неопходна објашњења о начину коришћења карте. Наведени су народи који су се током историје смењивали на приказаном простору (Дачани, Хуни, Авари, Словени, Баварци, Турци), као и неке појединости њихове прошлости.

Остављајући по страни овом приликом већ поменуту деформацију у оријентацији карте, види се да је хидрографија пажљиво приказана. Ток Дунава представља окосницу тога система. Реке су представљене

[15] *E. Bernleithner*, o. c. 179, 182.
[16] *L. Bendefy*, Wer war der Autor der ältesten Ungarnkarte? o. c. 424.
[17] *H. Hantsch*, Die Geschichte Österreichs I, Graz—Wien—Köln 1969, 223.

двема линијама тако да се исказује величина тока. Наглашено су приказана острва, аде, на Дунаву и другим рекама. Речни прелази нису означени. Уцртан је само Трајанов мост на Дунаву. Тај податак, као и неки други елементи античке топографије, приписују се Куспинијану.[18] Реке у Србији нису приказане (Морава, Колубара и друге), иако су оне налазиле своје место на европским картама XIV и XV века. На карти се виде токови река Босне, Врбаса, Уне, Купе, да поменемо само значајније притоке Саве. Судећи по броју унетих података, слив реке Саве је привукао велику пажњу састављача карте. Мноштво података у Босни и Хрватској открива интерес за стара и нова попришта борбе са Турцима. Јадранска обала са залеђем приказана је између Сења и Трогира. Од језера приказана су само највећа — Блатно и Нежидерско, занимљиво је оно код Бечкерека.

Орографски елементи су дати на традиционалан начин — системом тзв. „кртичњака" у непрекидном низу или као мање групе. Иако је видљиво настојање да се прикажу и неке одлике рељефа (висина, вегетација и слично), несумњиво је да то спада у слабије стране ове карте. Ретки су и називи планина. Уписани су само значајнији (Бескиди и сл.) и то неуједначено на читавом простору. У Србији и Босни брда су безимена, али су зато тврђаве у брдским пределима приказане вињетама уз ознаку имена. На Фрушкој гори су уцртани Dombo (Раковац) и Erdnek (Врдник), на пример.

Основну вредност карте чини слика средњовековних насеља. То је најстарија топографска карта Угарске.[19] На читавој територији уцртано је око 900 насеља. Имена места су, по правилу, савремена и прилагођена немачком језику (Peterwardein, Zemlin, Krichisch Weissenburgk и слично). Карта одражава шаренило топонимије мађарског, немачког, словенског и другог порекла и пружа богат материјал за разноврсна истраживања. Нису ретка латинска имена. Јављају се код значајнијих места упоредо са другим називима, или самостално. Као пример, може у нашим крајевима да послужи Београд. Поред крупно исписаног имена Krichisch Weissenburgk стоји мањим словима означено Alba Graeca, Nonderalba, Taurunum, ово последње погрешно преузето из старијих извора. Поређења ради, Sirmium је обележен као S. Demeter.

Словенска топонимија је разнолико заступљена. Има тачно забележених имена (Пожега, Брод, Бистрица, Оточец, Зеленград, Новиград, Вишеград, Језеро и слично), али и таквих које су пописивачи упознали са извесним грешкама. Као и код мађарске топонимије, има ортографских и других грешака, лошег превођења, нетачних појединости.[20] Па ипак, то је ризница података, која тек појединачним истраживањима може да покаже своју стварну вредност.

У структури насеља јасно се може уочити да је преднсст дата утврђењима у најширем смислу речи. Пажљиво су уцртани утврђени градови, мања утврђења, куле и сви типови средњовековне фортификације. Насеља без утврђења су обележена празним кружићима и именсм места или особеним вињетама. У укупном броју насеља њих је знатно мање.

---

[18] *K. Kuchar*, о. с. 94—95.

[19] *P. Hrenkó — L. Stegena*, A török háborúk eseményei Magyarország korabeli térképein, Studia Cartologica 4, Budapest 1973, 6.

[20] *L. Irmédi — Molnár*, о. с. 54.

Утврђени градови су представљени вињетама. При прецизнијем посматрању карте постаје јасно да су вињете међусобно различите, иако је очигледно да су прављене по одређеном критеријуму. Анализа вињета уз веће градове упућује на закључак да је аутор познавао терен. По правилу су значајнији градови изразитије приказани од осталих, и то не само својом величином. Стиче се утисак да се тежило представљању неког карактеристичног дела града. На пример, у Београду се може запазити једна велика тврђава на којој је истакнута застава — очигледно Горњи град. Путници су управо тако доживљавали топографију Београда, како то сведоче многобројни извори и путописне белешке током векова.[21] Испод те доминантне тврђаве види се опет утврђени град, дакле Доњи град који је такође био опасан бедемима.[22] Вредн истаћи и једно поређење: Београд је представљен као једна од највећих тврђава у Угарској, већи од Будима или Острогона. Вреднован војним мерилима епохе, Београд је на Лазаревој карти стекао изузетно место. Савременици су тачно оцењивали његову важност у одбрамбеном систему Средње Европе.

Ако би се Београд, на другој страни, поредио са осталим српским градовима XV века, онда је Смедерево готово безначајна тврђава, чак мања од Голупца, знаком сведена на улогу других утврђења дуж Дунава (Ковин, Харам и друга).

Земун је приказан једном истакнутом грађевином без бедема. Без бедема, једном кулом, на пример, приказано је Купиново, средњовековни град Купиник. Земун је у средњем веку имао утврђење на истакнутом и видљивом месту (данашњи Гардош), па је тако и обележаван на познијим угарским картама с краја XVI века.[23] Знак који је употребљен за Земун разликује се од онога који стоји уз Купиново или Сланкамен. Стиче се утисак да су вињете, бар у једном делу случајева, прилагођаване стварном стању на терену, а не произвољном поступку цртача. Такав закључак оснажује анализа појединости датих уз друга места, на пример, Бач, Печуј, Сибињ или које друго. У сваком случају, величина и облик вињете нису случајно дате. То је уосталом појава која налази своје паралеле и на другим картама оног времена.

Ако је наш закључак макар и делимично тачан — да употребљене вињете садрже неке карактеристике утврђења — онда карта пружа обиље материјала за проучавање средњовековне фортификације. Могу се уочити врло различити типови утврђења (куле, торњеви, бедеми са и без круништа, утврђене капије и друго). То свакако треба даљим радом проверавати, наравно у оним случајевима када постоји довољно поуздана историјска и археолошка грађа, која може да створи ма и приближну слику ондашње фортификације сваког појединог града. Не треба при том изгубити из вида да многе чињенице указују на то да је Лазар добро познавао Угарску. Вероватно уз помоћ сарадника, мисли се из различитих крајева земље, сабирани су теренски подаци. Може се само нагађати шта су састављачи карте, поред тога, могли имати при руци током рада.

---

[21] *Ј. Калић*, Опис Београда у XV веку, ЗФФ 12 (1974), 443 — 453; *исти*, Кула Небојша у Београду, ЗФФ 15 (1985), 115 — 125.

[22] *Ј. Калић-Мијушковић*, Београд у средњем веку, Београд 1967, 95 — 101; *М. Поповић*, Београдска тврђава, Београд 1982.

[23] Карта Угарске из XVI века (Музеј града Београда), део об. у Историји српског народа II, Београд 1982, 489.

Претпоставља се да су најпре настале регионалне карте које су потом искоришћене приликом израде овог дела.[24]

На карти се налазе разне белешке историјске садржине. Оне указују на завичај угледних људи, на важна попришта борби или друге појединости. Међу њима је занимљива она која стоји уз град Голубац (Galomboz, Tauwenburg). Кратак текст саопштава да је на томе месту цар Жигмунд без успеха ратовао против турског султана Мехмеда 1409. године. На карти се иначе углавном тачно бележе догађаји из ратне историје угарско-турских сукоба. Тако је уз Смедерево записано да су га Турци освојили 1439. године. Битка на Мохачу је најупадљивије и тачно означена. Па ипак, податак о поразу цара Жигмунда код Голупца изазива извесне недоумице.

Најједноставније тумачење би било да је само година погрешно наведена и да уместо 1409. треба да стоји 1428, када је, како се зна, Жигмунд заиста претрпео пораз од турске војске у настојањима да освоји Голубац.[25] Међутим, у тим борбама није учествовао турски султан, а свакако то није могао бити Мехмед I (1413—1421), како је забележено на карти. Ако је грешка у имену турског владара могућна, па чак и разумљива код састављача угарске карте, мало је вероватно да се он могао значајније преварити када је у питању краљ Жигмунд.

Да ли је 1409. године могло бити сукоба код Голупца? Извесно је да су тада у Србији беснеле борбе. Крајем 1408. године дошло је до даљег зближавања деспота Стефана Лазаревића и краља Жигмунда. Угарски владар је уврстио српског деспота у круг најодабраније властеле, окупљене око тек успостављеног витешког Змајевог реда. Стефан Лазаревић је био први међу одликованим великашима.[26] Истовремено је деспотов брат Вук, заједио са Бранковићима, потражио савезнике у Турској. Турска војска под заповедништвом прослављеног Евреноса, по неким подацима чак 30 000 војника, провалила је у Србију почетком 1409. године. У Дубровник су стизале вести о борбама. Угарска је упутила војну помоћ Стефану Лазаревићу. Најпре је похитао у борбу тамишки жупан Пипо Спано, а затим је кренуо и сам краљ Жигмунд. Турска војска је прегазила земљу. Један савременик је готово узвиком посведочио да непријатељи „прођоше сву српску земљу, као дивље звери пленећи, секући, уништавајући".[27] Под притиском противника деспот Стефан се повукао у Београд.

Чињеница је, дакле, да је турска војска ратовала у Србији током више месеци 1409. године. Исто је тако неспорно да се деспот морао повући у Београд. Подаци говоре да је краљ Жигмунд те године био у Србији. У расположивим изворима нема вести о сукобу код Голупца. Према томе, остаје могућност да су борбе 1409. године захватиле и голубачки крај, или — што је вероватније — белешка на нашој карти подсећа на пораз краља Жигмунда 1428. године.

---

[24] *K. Kuchar*, о. с. 97 и д.

[25] *С. Ћирковић*, Голубац у средњем веку, Пожаревац 1968, 14—16; *J. Калић-Мијушковић*, Београд у средњем веку, 106.

[26] *J. Калић*, Србија и Београд почетком XV века, Годишњак града Београда 25 (1978), 103; *E. Mályusz*, Zsigmond király uralma Magyarországon, Budapest 1984, 60.

[27] Историја српског народа II, 81 — 82 (*J. Калић*).

Walachia Magna
Transalpina
Pons Traiani
Campus Maxons
Temesuar
Tyssa flu
Danubius flu
Pista
Bulgaria olim Misia Inferior
Rascia Rätzen
Servia olim Misia Superior
Syrffen
Cenadiu
Erdel
Bachia
Rätzen
Peters wardein
Krichisch weyssenburg
Zenderin
Kauanschen
Lugas
Rossy
Ersomlo
Mesesomlo
See
Salan kemen
Zemlin
Sabatz
Erdnek
Segedin
Titel
Vilak
Raya
Siabo
Marosch
Tolpak
Barka
Nandorfeiewar
Posa
Bisere
Arad
Egres
Sarad
Feitat
Tolpas
Marton
Zerme
Rapot
Sena
Mihald
Perte
Orsova
Zeuerinl
Liberas
S. Lasto
Dursogin
Dombo Zulich
Haran

У сваком случају, традиција о угарско-турском сукобу код Голупца није забележена само на Лазаревој карти. Она је преношена и касније. J. Жамбоки (J. Zsámboky) је у своју карту унео погрешну годину 1496. уместо 1409, док се на картама XVII века поново јавља година 1409. година.[28]

Занимљив је случај Београда на овој карти. У време састављања карте, у другој деценији XVI века, Београд је био под угарском влашћу. Мало шта је остало од територије Београдске бановине јужно од Београда. Турско освајање средњовековног града Жрнова (Авала) и устаљивање њихове војне посаде у том граду пресудно су утицали на даљи ток догађаја. Угарска није успела да измени то стање. У тексту уговора о миру што га је склопила са султаном повучена је јасна граница: међу угарским градовима набројани су, поред осталих, Београд и Шабац, а међу турским поседима — Смедерево и Авала.[29] Једини покушај да се од Турака преотме Жрнов извршен је управо у време настанка Лазареве карте. Угарска војска под вођством ердељског војводе Јована Запоље предузела је 1515. године изненадни напад на утврђени град на Авали, али је при том доживела тежак пораз.[30] Према томе, територија Београдске бановине се није могла протезати на подручје којим су већ овладали Турци.[31] Међутим, интерес за ту област је остао. На Лазаревој карти су, ако се изузму градови на обалама Саве и Дунава (Шабац, Смедерево, Голубац), уцртана само два утврђења на тлу Србије: Жрнов (Csarnow) и Zenowz.

У Угарској су добро знали стратешку важност Жрнова. И сам Јанко Хуњади је на том подручју ратовао, отуда су полазили многи локални напади Османлија.[32] Разумљиво је онда што је Жрнов уцртан на карти коју је у другој половини XV века израдио Флорентинац Франческо Росели (око 1480. године), који је једно време боравио на двору угарског владара Матије Корвина. Забележено је „Gernovo — Guardia de Turco“, а затим се то налази и на Лајденској карти (око 1495), као и на картама с почетка XVI века.[33] На неким картама XVI века јавља се и ознака „Guardia de Turchi“, без имена Жрнова.[34] Тога, опет, нема на Лазаревој карти. Није без значаја да се одржао средњовековни облик „Жрнов“ и током XVI века, иако није непознато ни име „Cavala“ у то време.[35] Никола Иштванфи (1538—1615) је у своме делу дао нешто више података о тој тврђави. Била је скоро подједнако удаљена од Београда и Смедерева.

---

[28] *P. Hrenkó — L. Stegena*, o. c. 6, 8—9; *L. Bagrow*, Die Geschichte der Kartographie, 363.

[29] *M. Sanudo*, ed. Történelmi tár 24 (1877), 56—62, 81—89.

[30] *M. Sanudo*, o. c. Történelmi tár 25 (1878), 13; Georgius Sirmiensis ed. *G. Wenzel*, Monumenta Hungariae Historica, Pest 1857, 71—73; *М. Динић*, Грађа за историју Београда I, Београд 1950, 80—84; 103—106; II, Београд 1958, 101—102; *Љ. Стојановић*, Стари српски родослови и летописи, Београд—Сремски Карловци 1927, 261.

[31] *J. Калић*, Прилог историји Београдске бановине, ЗФФ 8 (1964), 533—540.

[32] *М. Динић*, Грађа за историју Београда II, 59—61; *J. Калић—Мијушковић*, Београд у средњем веку, passim.

[33] Monumenta Cartographica Jugoslaviae II, 77—79, 85—87 (*М. Николић*).

[34] *P. Hrenkó — L. Stegena*, o. c. 5.

[35] Код Јована Туроција је облик Sarno (Johannes de Thurocz, Chronica Hungarorum I, ed. *E. Galántai — J. Kristó*, Budapest 1985, 271), као и код Бонфинија (*М. Динић*, Грађа за историју Београда I, 54) и Ђорђа Сремца (Georgius Sirmiensis, ed. *G. Wenzel*, Monumenta Hungariae Historica, Pest 1857, 71—72).

Турци, Трачани и Далмати, додаје писац, називају је „Cavalla", а „наши" (тј. Угри) је зову „Sarno".[36] Само турско име „Cavala" забележио је Дубровчанин Лудовик Цријевић — Туберо, уз тачно запажање да је утврђење ближе Београду но Смедреву.[37]

С обзиром на чињеницу да се на Лазаревој карти, испред Жрнова, јужно од Београда налази још једно утврђење — Zenowz, није без значаја појединост да се код писаца XVI века у Угарској јавља и облик „Cernovicium" за Жрнов. То је arx Cernovicium, коју безуспешно напада ердељски војвода 1515. године, како је то забележио Јован Михаило Брут.[38] У сваком случају, на познијим картама Угарске такође се види поред Жрнова, и утврђење „Czencbicz". Још једна истоимена тврђава, југоисточно од Шапца, може се запазити на једној од карата.[39]

На Лазаревој карти је упадљиво обележено место Мохачке битке 1526. године. Ту се налази краћи текст са основним подацима, али и један цртеж, који се сматра најстаријом представом самог догађаја. Употребљивост приказаних појединости је, наравно, спорна, али се не сме изгубити из вида чињеница да је карта штампана само две године после пораза угарске војске на Мохачу. Пада у очи да су аутори карте само у два маха цртежом оснажили историјски податак. Једном је то битка на Мохачу, а другом приликом пораз цара Жигмунда код Голупца 1409. године. Тај избор сведочи да је сукоб код Голупца и читав век касније схватан као важан датум у ратној историји Угарске, без обзира на то о којој години је реч. Када се тако посматра Лазарева карта, остаје нејасно зашто друга велика бојишта нису ни уписана ни уцртана. Познате битке код Београда нису обележене, као ни многе друге уосталом. Ратне сцене код Голупца и на Мохачу дочаравају поразе угарских владара. Ако је то био критеријум одабирања бојишта, онда је разумљиво што позната опсада Београда од стране Турака 1456. године није привукла пажњу аутора карте, иако је она у своје време схватана као догађај европске важности, далеко упечатљивији од осталих. Ни друга велика битка, она из 1521. године није означена. Лазар је радио на карти пре тога, у другој деценији XVI века, па је јасно да он није могао унети тај податак. Међутим, на Београдској тврђави на истакнутој застави види се знак полумесеца, као и на неким другим градовима који су већ пали под власт Османлија. То значи да је неко касније додао те симболе. Ако то није била позниjа интервенција самог Лазара — година његове смрти није позната — онда то највероватније треба приписати Танштетеру.

Прилике после битке на Мохачу су непосредно занимале хабсбуршки двор. Ова карта то такође речито показује. Тачкастом линијом је означен предео који су Турци опљачкали после Мохача. Такво објашњење даје легенда у левом горњем углу, на немачком језику. Према томе, није реч о уобичајеном начину обележавања путева, које ова карта уопште не приказује, него је то област турског продора у Угарску. Изгледа да је и то унео Георг Танштетер. Тако се сазнаје да су Турци опустошили територију између Тисе и Дунава, област Срема и предео до Ђаксва

[36] *М. Динић*, Грађа за историју Београда I, 103.

[37] *М. Динић*, Грађа за историју Београда II, 101 — 102.

[38] *М. Динић*, Грађа за историју Београда I, 79 — 84.

[39] Карта Угарске (Музеј града Београда), део обј. у Историји српског народа II, 489.

и Валпова, целу Бачку и насеља око Сегедина и најзад подручје уз Дунав преко Будима до Острогона и Ђура. Тачкаста линија зла допире до ушћа реке Раб.

Указала бих овом приликом још на једну историјску тему коју ова карта нуди. Покорена Србија под влашћу Османлија почетком XVI века не занима хабсбуршки двор. Интерес састављача се зауставља на подунавским градовима, Посавини и Босни. Ту је у тај мах крај хабсбуршке антитурске политике. Остаје у Србији празно све оно што су још током XV века европске карте Балкана помно бележиле (фра Мауро, Франческо Росели и друге). Уместо насеља и хидрографије уносе се само обласна имена, називи државе, општи појмови: Rascia, Rassen, Servia olim Misia Superior, Syrffen.

Видљиво је на карти и нешто друго. Сеобе Срба на север, у јужну Угарску, већ су оставиле трага. Досељеници су се усталили на новим огњиштима и свој опстанак утврдили и новом топонимијом. Славонија је обележена као „Rassn", тј. Rassen односно Rascia, како стоји и на простору Српске деспотовине. То јасно сведочи о српском становништву на том простору. Поновиће то касније и неке друге угарске карте. Затим, преко пута Петроварадина, на левој обали Дунава, између данашњег Новог Сада и Футога, убележено је место „Bistriz", Бистрица. Нема сумње, може се расправљати о прецизности положаја појединих насеља односно података којима су се аутори карте служили, али је сигурно да измишљених места нема. Неки делови Лазареве карте већ су детаљно проучени и пружили су довољно доказа о веродостојности дела.[40] Српско присуство у Угарској откривају и облици неких имена. Биће од користи да се сваки такав случај провери другим подацима како би се употпунила слика промена које су се временом ту одигравале. Конкретна истраживања у том смислу тек предстоје, а она, поред осталог, треба да обухвате и питање каснијих прерада Лазареве карте, односно коришћења њених података. То су већ теме које превазилазе оквире овог рада.

Jovanka Kalić

LA PLUS ANCIENNE CARTE DE HONGRIE

TABULA HUNGARIAE

Cette carte est aujourd'hui conservée à la bibliothèque «Széchenyi» de Budapest sous la référence App. M. 136. Elle y est entrée en 1925. avec la fameuse collection de livres et de manuscrits du comte Sandor Apponyi. Elle est datée du XVIème siècle et, d'après une inscription se trouvant sur ce document même, elle est originellement l'oeuvre d'un certain Lazar, secrétaire de l'archevêque d'Esztergom. Par la suite elle fut complétée par le grand professeur de l'Université de Vienne, Georg Tannstetter Collimitius pour être finalement préparée en vue d'une première impression par l'humaniste Johannes Cuspinianus (Spieshaymer). Ce tirage eut lieu à Ingolstadt en 1528. dans l'imprimerie de Peter Apianus.

[40] *K. Kuchar*, o. c. 97 и д.

Ce document connu sous le nom de son auteur originel, n'est pas la première carte de Hongrie à avoir été dessinée. On considère que déjà, dans la moitié du XVème siècle, il y avait à la cour de Mathias Corvin (1458—1490) des personnes capables de réaliser un tel travail. La carte de Lazar est donc la plus ancienne carte de Hongrie actuellement conservée.

En ce qui concerne la période durant laquelle Lazar a travaillé sur ce document, nous sommes renseignés par une lettre de Jacobus Ziegler, adressée de Venise en 1529, à son ami Georg Tannstetter. Nous y apprenons que Ziegler a travaillé avec Lazar sur l'élaboration d'une carte «sub aestate qua coloni et pastores Ungarici tumultuabantur», c'est-à-dire en 1514.

Jusqu'à présent plusieurs opinions ont été émises en ce qui concerne l'identité de Lazar. Il ne fait aucun doute qu'il était étudiant à l'Université de Vienne et qu'il appartenait au cercle de Georg Tannstetter. Il était surement d'origine hongroise, mais le prénom Lazar étant relativement fréquent, l'absence d'autres indications ne permet pas d'affirmer avec certitude s'il s'agit d'un étudiant dont le nom se trouve sur la liste des élèves inscrits en 1514 ou s'il s'agit éventuellement de Lazar Rosetus, chanoine et chapelain du Primat Thomas Bakocz, dont le nom apparaît sur certains documents à partir de 1510.

Outre la description de la carte et l'analyses de certaines de ses caractéristiques, l'auteur de cet ouvrage étudie les données se rapportant aux territoires peuplés par des Serbes. La représentation d'agglomérations et de places fortes existantes au XVIème siècle offre un intérêt tout particulier. Dans la toponymie slave à côté de noms correctement orthographiés on en trouve d'autres ayant eux une écriture incorrecte.

Les auteurs de cette carte ont montré un intérêt tout particulier pour l'ensemble du bassin danubien. Parmi les villes de Serbie situées sur le cours de ce fleuve l'attention se porte plus spécialement sur Belgrade, Golubac, Smederevo, ainsi que sur les forteresses de Syrmie. Parmi les rares inscriptions portées à côté de certaines places, on peut remarquer celle accompagnant Golubac. Ce lieu y étant mentionné comme celui où se déroula une bataille au cours de laquelle le roi Sigismond fut défait par le sultan turc en 1409. L'auteur considère l'évolution des rapports hungaro-turcs durant cette année afin de définir si cette indication est historiquement et chronologiquement exacte ou s'il s'agit plutôt de la célébre bataille de Golubac ayant eu lieu en 1428. qui vit également une défaite du roi Sigismond face aux Osmanlis.

Par ailleurs l'analyse des indications portées sur cette carte permet de conclure que son auteur connaissait le terrain, du moins pour certaines régions de Hongrie. On a l'impression qu'il s'est efforcé au moyen de vignettes ou de symboles choisis de signaler certaines caractéristiques des localités. On remarque, par exemple, que la vignette de Belgrade correspond à l'état des fortifications au début du XVIéme siècle.

La carte de Lazar offre un matériel intéressant pour l'étude des migrations serbes. La toponymie révèle la présence de Serbes venus d'autres régions. Ainsi, par exemple, la Slavonie est appelée «Rassn» c'est-à-dire Rassen (Rascia) et de nombreus autres éléments très révélateurs, allant dans ce sens, peuvent être relevés. En tout cas cette carte est un témoignage très clair de l'intérêt que la cours des Habsbourg portait sur certains territoires d'Europe centrale et des Balkans au cours du XVIème siècle.

Зборник радова Византолошког института, XXIV — XXV, 1986.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XXIV — XXV, 1986

УДК 949.5:949.711 "12"

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

О ГОДИНИ ПРЕНОСА НЕМАЊИНИХ МОШТИЈУ У СРБИЈУ

Већ је више од једне деценије протекло од како су пружени коначни докази за датирање смрти великог жупана Стефана Немање у 1199 (13. фебруара), уместо у 1200. годину.[1] Истовремено су пружени и аргументи, што уосталом није први случај, за стављање преноса Немањиних моштију, из Хиландара у Студеницу, у 1206. годину.[2] Овај други моменат, међутим, заслужује да још једном буде испитан.

За разлику од датума Немањине смрти, који је у науци одређиван предлагањем само двају алтернативних решења, при чему је на одговарајућем ступњу истраживања свако од њих уживало неподељену подршку, датирање преноса Немањиних моштију било је праћено далеко већим контроверзама. До поменутог предлога са 1206. годином, а и после тога, понуђена решења крећу се у доста широком временском распону између 1204. и 1208. године.[3] Ова околност ствара утисак о недоре-

---

[1] Види *Ф. Баришић*, Хронолошки проблеми око године Немањине смрти, Хил· зборник 2 (1971) 31—40 (уз навођење свих научних контроверзи).

[2] Исто, 49—51.

[3] Хронолошким редом у односу на сам чин: *1204—1206. іоg. — Р. Новаковић*, О години преноса Немањиних моштију из Хиландара у Студеницу, Хил. зборник 1 (1966) 110; Теодосије — Житије светог Саве, прев. *Л. Мирковић*, комент. *Д. Боідановић*, Београд 1984, 250; *убрзо йосле 1204. іоg. — Д. Анасшасијевић*, Година преноса моштију Св. Симеуна, Богословље I/1 (1926) 79; *1205/6. іоg. — Мирјана Живојиновић*, Света Гора у доба Латинског царства, ЗРВИ 17 (1976) 78; *1206. іоg. — Љ. Ковачевић*, Које је године умро Стеван Немања? Српске новине, бр. 118 (28. V 1878) 46; *А. Соловјев*, Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200—1202, Прилози КЈИФ 5 (1925) 79; *В. Мошин*, Правни списи светога Саве, Сава Немањић — св. Сава, Београд 1979, 118; *Ђ. Трифуновић*, Манастир Студеница, Православље 460 (15. V 1986) 3; *Даница Пойовић*, Студеница — гробни храм светог Симеона, Православље 460 (15. V 1986) 6; *исша*, Гроб светог Симеона, Осам векова Студенице — зборник радова, Београд 1986, 159; *М. Пешровић*, Црквенодржавна идеологија светога Саве у Студеничком типику, Осам векова Студенице — зборник радова, Београд 1986, 85—6; *1206. или 1207. іоg. — С. Мандић*, Последњи датум у Савиној повести о светом Симеону, Осам векова Студенице — зборник радова, Београд 1986, 179; Историја српског народа I, Београд 1981, 270 н. 17 (*С. Ћирковић*); *1207. іоg. — И. Павловић*, Хронолошке белешке св. Саве о Стефану Немањи, Глас СУД 47 (1879) 28; *Н. Радојчић*, Свети Сава, Год. Н. Чупића 44 (1935) 25; *Ј. Младеновић*, Студенички игумани, Осам векова Студенице — зборник радова, Београд 1986, 337; *1207/8. іоg. — В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 31; *1208. іоg. — С. Вуловић*, О књижевном раду св. Саве, Београд 1895, 15; *П. Пойовић*, О хронологији у делима св. Саве,

чености изворних података и, следствено, могућности њиховог различитог интерпретирања. Стога је одговарајуће изворне ослонце потребно погледати у ширем изводу.

Основне податке о преносу Немањиних моштију пружа житије оснивача династије, које је написао његов син Сава: „И док ми је ту (sc. у Хиландару) протекло осам година, настадоше многи метежи на тој страни, јер дођоше Латини и заузеше Цариград, бившу грчку земљу чак и до нас, и уђоше и ту, у свето место (sc. Свету Гору), пошто је настао велики метеж. И када се одасвуд сазнаде о томе метежу, стиже ми посланица од... Стефана Немање и брата његова великог кнеза Вукана".

Браћа моле Саву да, „пошто се у томе крају узбудише народи", узме мошти Симеонове и пренесе их у Србију. Увидевши да то треба испунити, Сава се поче спремати.

„И уочивши погодан тренутак да се то оствари, дођох и отворих гроб блаженог старца, и часно његово тело нађох цело и неповређено, иако је било ту у гробу осам година... И ја узмем његове часне мошти и пођох на пут. И мада је у тим крајевима био велики метеж, ...прођох, као што се каже, кроз огањ и воду цео и сачуван и неповређен.

И стигох са часним моштима у Хвосно. И сазнавши то владалац син његов Стефан Немања и брат му кнез Вукан, ... сами су носили пречасно тело оца свога и са великом почашћу положе га у овој светој цркви (sc. Студеници), у њему одређену гробницу, коју блажени сам себи раније беше начинио. А то би месеца фебруара, у 19. дан."[4]

Савино казивање данас не подлеже сумњи, осим што је предложено, на основу брижљивијег испитивања рукописне традиције, да исправно читање последњег податка треба да гласи — „у 9. дан".[5] Заснован на кодиколошко-палеографској аргументацији, овај предлог успоставља и логичан редослед последњих догађаја приликом преноса моштију. Наиме, непосредно после полагања у гроб 9. фебруара, могло је доћи, на годишњицу Немањине смрти 13. фебруара, до првог слављења покојника у оквиру култа који се рађао. Комбинација је привлачна и уверљива, али основни проблем одређивања године остаје и углавном зависи од тумачења оних „осам година" о којима је два пута реч у Савином тексту.

Други наш извор је Симеонов Живот из пера Стефана Првовенчаног. Док Сава посматра ситуацију око преноса моштију са светогорске стране, као непосредан учесник, Стефан пише као посматрач из Србије, без конкретних вести о њему далеком догађају. Далеком, све док путници

Глас СКА 112 (1924) 46 сл.; *Т. Брковић*, Хиландар у доба Немањића, Београд 1925, 15; *Д. Костић*, Учешће св. Саве у канонизацији св. Симеона, Светосав. зборник I (1936) 156; *Р. Грујић*, Први датум празновања св. Симеона-Немање, ГСНД 15/16 (1936) 354; *В. Ћоровић*, Питање о хронологији у делима св. Саве, Год. Н. Чупића 49 (1940) 62 сл.; Жича, Београд 1969, 5 (*М. Кашанин*); *S. Hafner*, Serbisches Mittelalter, Altserbische Herrscherbiographien I, Graz—Wien—Köln 1962, 131 n. 2, 132 n. 4. У раду L'idéologie du souverain dans l'Etat serbe et la construction de Studenica, који је у штампи, истакао сам 1206. или 1207. годину као највероватније време преноса моштију, али сам предност дао другој могућности.

[4] Превод и парафраза унутар превода према *Баришић*, н. д. 49, унеколико различито од превода које дају *М. Башић*, Старе српске биографије I, Београд 1924, 23—24 и *Л. Мирковић*, Списи св. Саве и Стевана Првовенчаног, Београд 1939, 132—133. Употребљено издање: *В. Ћоровић*, Списи св. Саве, Београд—Срем. Карловци 1928, 171—172.

[5] Уп. *Мандић*, н. д. 175 сл.; *Петровић*, н. д. 81.

са Немањиним телом нису стигли у Србију. О њиховом доласку Стефан пружа неке детаље који допуњавају Савино излагање. Тако он саопштава да је био писмом обавештен о Савином поласку са моштима и „часним чрнцима", па им је, сазвавши духовне (а свакако и световне) угледнике, с великом пратњом (Вукан се не спомиње) изишао у сурет.[6] Претпостављено је већ да је до сусрета дошло у Хвосну које, видели смо, помиње Сава.[7]

Очевидно је да Савин текст садржи кључ за одређивање године преноса Немањиног тела, али он не омогућава лако долажење до прихватљивог резултата. Чињеница да Сава започиње наведени пасус спомињањем пада Цариграда 1204. године и доласка Латина на Св. Гору, вероватно 1205. године,[8] резултирала је већ одавно идејом да годину преноса моштију треба тражити што је могућно ближе катастрофи коју су широм византијских земаља разносили Латини. Другим речима, ни коначно утврђивање 1199. године као године Немањине смрти није уклонило све тешкоће око одређивања године преноса његових моштију. Поменута идеја о хронолошкој вези овог догађаја са IV крсташким ратом условила је појачано инсистирање на „осам година" из Савиног житија као на непуним, а заокружено израженим годинама.[9] По таквом рачунању, (византијска) календарска година у којој неко збивање започиње и она у којој се завршава, узимају се као целе године и придодају општем збиру. Манир је то уобичајен за сабирање година у средњем веку; уобичајен на први поглед и за Саву који говори о пуним годинама (и месецима), тамо где су непуне године (и месеци) у питању.[10] У овом случају, то би значило да је прва година — она у којој је Симеон-Немања умро (6707), а осма година — она у којој је његово тело поново сахрањено у Студеници (6714), односно да је до преноса моштију дошло почетком 1206. године. Постоје, међутим, разлози за сумњу у ово решење које се данас све више прихвата.[11]

Истина, несумњиво је да Сава заокружује непуне године и, уопште, временске распоне. По њему, Немања је за живота провео у Студеници „2 године", док прецизна рачуница показује 1 годину, 6 месеци и 13 дана (25. III 1196 — 8. X 1197).[12] Такође по Сави, Немања је у монашкој ризи живео укупно „3 године", а стварно се ради о 2 године, 10 месеци и 18 дана (25. III 1196 — 13. II 1199).[12a] За његов боравак на Светој Гори Сава наводи „годину и 5 месеци", док је у стварности то време износило 1 годину, 3 месеца и 11 дана (2. XI 1197 — 13. II 1199).[13] Али, у свим тим

[6] Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног, изд. *В. Ћоровић*, Светосав. зборник 2 (1939) 56. 16—19.

[7] Уп. *Баришић*, н. д. 50 н. 54; Историја српског народа I, 271 (*С. Ћирковић*).

[8] *Живојиновић*, н. д. 78 претпоставља да су Светогорци по својој прилици већ у првој половини 1205. године доживели упад Латина, што је био само почетак политике Запада, усмерене на потчињавање Св. Горе, о чему в. исто 78 сл.

[9] О овоме в. нарочито *Баришић*, н. д. 51.

[10] Уп. *Ћоровић*, Списи св. Саве 161.25, 164.1, 174.1 и израчунавања *Баришића*, н. д. 56.

[11] О датовањима преноса моштију в. горе, нап. 3.

[12—12a] Наведена рачуница (према *Баришићу*, н. д. 56) не може бити у дан прецизна, јер је Немања абдицирао 25. III 1196, по својој прилици у цркви Св. Петра у Расу, тако да је у Студеницу могао да стигне тек који дан касније.

[13] Немања долази на Св. Гору 2. XI 1197; *Ћоровић*, н. д. 163. 15—16. Нејасно је зашто Сава на овом месту не би рекао „година и 4 месеца", па *Баришић*, н. д. 56 претпоставља да је рачунао време већ од Савиног поласка из Студенице. Коначно објаш-

случајевима време није рачунато тако што би календарске године, у којима почиње, односно завршава се одређена ситуација или одређено збивање, биле у укупном збиру узимане као целе године. Да је Сава тако поступао, одговарајуће цифре биле би „3 године", „4 године" и „2 године", а не „2 године", „3 године", „година и 5 месеци". То значи да Сава није ни узимао календарске године у обзир, него да је искључиво водио рачуна о стварном трајању стања које описује, наравно заокружујући време које је у питању.

Нема разлога за веровање да се податак о „8 година" почивања Немањиног у хиландарском гробу заснива на другачијем хронолошком начелу од описаног. То би било одступање од уобичајеног поступка, а не види се због чега би Сава чинио такав изузетак. Поготову што је за њега било важно да чудесна очуваност Немањиног тела буде што упечатљивија, односно време лежања у гробу што дуже. Рачуница са пуним календарским годинама као међашима, пак, значила би да то време износи непуних седам година (фебруар 1199 — нешто пре фебруара 1206), што је број са посебним мистичним значењем које Сава не би превидео у свом поступку заокруживања стварних а не календарских година. Напротив, ако податак о „8 година" узмемо дословно, и у овом случају био би Савин поступак сасвим уобичајен, јер садржи одређено хронолошко заокруживање, везано уз то, на природан начин, за обележавање прве прославе годишњице Немањине смрти у Студеници.

Наиме, Немања је умро 13. фебруара 1199, а његово тело је допремљено у Студеницу непосредно пред (9. II) прославу једне од годишњица смрти, са очевидном намером да се стигне управо за тај датум. У питању није девета годишњица (13. II 1208), јер би то значило да је тело лежало у хиландарском гробу знатно дуже од осам година. Седма годишњица (13. II 1206), као што се види, такође не представља прихватљив датум. Очевидно је да као логично решење преостаје осма годишњица (13. II 1207), што значи да је тело провело у гробу на Св. Гори нешто мање од осам година.[14] По Савином уобичајеном начину изражавања, то би чинило управо осам округлих година.

Горњи доказни поступак указује на јануар и почетак фебруара *1207. године* као на највероватније време преноса Немањиних моштију из Хиландара у Студеницу. Чини се да и општи ток догађаја, који уоквирује овај моменат, такође указује на речено време. Зато је сада нужан кратак осврт на оновремена збивања, посебно на она која се рефлектују у напред наведеним подацима житија из пера Савиног и Стефана Првовенчаног.

њење тиме није пружено, јер после 8. октобра, датума одласка из Студенице, наводи се 2. новембар као датум доласка на Св. Гору, чему Сава додаје: „И преподобни отац наш остаде *са мном у Св. Гори* (подвукао Љ. М.) годину и 5 месеци" (*Ћоровић*, н. д. 163.28—164.1).

[14] Симеон-Немања је умро 13. II 1199, али по својој прилици није био одмах сахрањен, већ је као доскорашњи велики владар био подвргнут извесном поступку балсамовања, уобичајеном у средњовековној Србији. Уп. *С. Живановић*, Болести древних људи, Београд 1984, 325. С друге стране, да би тело до 9. II 1207. стигло у Студеницу, Сава је с њим морао кренути око месец дана раније, а можда и више, с обзиром на то да је сам Немања, за живота, у обратном смеру путовао 26 дана, од 8. октобра до 2. новембра 1197. године. Уп. *Ћоровић*, н. д. 163.6—16. Све у свему, Немањино тело лежало је у хиландарском гробу бар два месеца мање од осам година.

Повод, или један од главних повода, за одношење Немањиног тела из Хиландара био је, према Савином казивању, долазак латинских освајача и на Свету Гору. Метеж који се при том спомиње свакако није заустављен на светогорским границама, већ се у неком трајнијем виду, заједно са Латинима, пренео и унутар тих граница. Српски двор је био узнемирен бројним обавештењима о збивањима, никако не само једном алармантном вешћу, па је од Саве тражено да пренесе очево тело у Србију. Ако је све ово очевидно из Савиних речи, очевидно је такође да се метеж, односно латински притисак, не може сматрати једним војним походом који је релативно брзо прохујао.

Овде је већ речено да се појава Латина на Св. Гори обично везује за 1205. годину, већ и због тога што је Бонифације Монфератски засновао своју крсташку државу са средиштем у Солуну највероватније тек у јесен претходне године.[15] Након учвршћења на власти, његова основна преокупација, која је подразумевала и лично ангажовање, огледа се у настојању да покори средњу Грчку, непосредно или преко својих вазала.[16] Опуномоћеници маркиза од Монферата, који долазе на Св. Гору, свакако имају војничку пратњу, али је тешко веровати да је у датим условима изведена класична војна инвазија. Шта више, показало се убрзо да су државни органи у служби маркижевој само пружали сигурност папским изасланицима као непосредним извршиоцима латинске политике према Св. Гори. Главни проблем за монахе био је несумњиво кардинал Бенедикт, легат Иноћентија III, који заједно са „италијанским архијерејима" (οἱ τῆς ἰταλικῆς ἱερατείας προϊστάμενοι)[17] у лето 1206. до врхунца доводи притисак на Светогорце да се потчине папској курији.[18] Тог лета донета је одлука о постављењу латинског епископа над Св. Гором и тог лета су, након дужег малтретирања, монаси Ивирона попустили једини од свих братстава и почели да „следе латинске обичаје" (τοῖς λατινικοῖς ἠκολούθησαν ἔθεσιν).[19] По свој прилици, из ових околности састоји се метеж о коме говори Сава и о коме је српски двор био обавештен са разних страна. За прикупљање таквих информација било је потребно извесно време, што такође говори у прилог датирању које се овде предлаже.

Пошто се у Србији дознало о светогорским неприликама, Сава је, опет према сопственим речима, добио посланицу од браће, великог жупана Стефана и великог кнеза Вукана, са молбом да пренесе очеве мошти у Србију. Разуме се, било је опет потребно извесно време да писмо доспе у Савине руке, али то није једини разлог због кога ваља скренути пажњу на овај међучин. И по Стефановом и по Савином казивању излази да је позив за пренос моштију упућен пошто је била окончана Вуканова

---

[15] За долазак Латина на Св. Гору већ у првој половини 1205. године, в. горе, нап. 8. О проблемима око оснивања крсташке државе у залеђу Св. Горе, који су трајали кроз већи део 1204. године: *Б. Ферјанчић*, Почеци солунске краљевине (1204—1209), ЗРВИ 8/2 (1964) 103 сл.

[16] Cf. *S. Runciman*, A History of the Crusades, Cambridge 1956, III, 126; A History of the Crusades, ed. *K. M. Setton*, Philadelphia 1962, II, 236 sq.; *Г. Осшрогорски*, Историја Византије, Београд 1983³, 398.

[17] *J. B. Pitra*, Analecta sacra et classica VI, Parisiis—Romae 1891, 246.

[18] Cf. W. Norden, Das Papsttum und Byzanz, Berlin 1903, 192 n. 2; E. Gerland, Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel, Homburg/Höhe 1905, I, 98.

[19] *Pitra*, o. c. 246. За читаву ситуацију в. *Живојиновић*, н. д. 78 сл.

узурпација и Стефан се вратио на власт. По Сави, чак, и помирење међу браћом била је већ свршена ствар и они заједнички упућују тај позив, што је податак у који не би требало сумњати.[20] Датирање нормализовања прилика у Србији прошло је кроз одређену еволуцију, а данас се узима да су борбе завршене крајем 1204. или у току 1205. године, чему је уследило и коначио измирење зараћене браће.[21] Дакле, ситуација за упућивање позива Сави, бар што се тиче саме српске стране, могла је сазрети најраније током 1205. године. Недостајао је само повод, који су пружила страдања Св. Горе, а за то је те исте, 1205. године још увек, видели смо, било мало рано.

Збивања око преноса Немањиних моштију обележена су још понеким важним чињеницама које неизбежно садрже и одређену временску димензију. Кад је позив најзад доспео у Савине руке, он изгледа није на брзину реаговао. Према сопственом сведочанству, сачекао је погодан тренутак за отварање гроба. Колико је дуго чекао, и који тренутак, тешко је рећи, али је очевидно да је све рађено систематски, за одлазак са кога ни за самог Саву није било предвидивог повратка. Кад се једном кренуло на пут, није се путовало сигурно. То Сава подвлачи, што имплицира опрезно кретање, самим тим и спорије путовање. Овим околностима Стефанов извештај додаје једну појединост: Сава је браћу обавестио писмом о поласку са Св. Горе. Писмо је стигло довољно рано да се уприличи свечани дочек Симеонових моштију, вероватно у Хвосну, а затим и свечана процесија до Студенице. Све ово указује на то да се припреме за пут и само путовање нису одвијали неком вратоломном брзином. Да би се у Студеницу стигло почетком месеца фебруара, припреме за полазак са Св. Горе морале су да започну најкасније у децембру претходне године. Чини се, након свега што је речено, да то није могла бити 1205. година.

Кад се има у виду целокупност збивања која одређују или прате пренос Немањиних моштију у Србију, почетак 1207. године појављује се као највероватније време извођења овог Савиног подухвата са далекосежним последицама. То је управо време које смо, једним егзактнијим поступком, установили анализирајући изричите хронолошке податке Немањиног животописа из Савиног пера. Стога понуђено решење, засновано на хронолошком пресецању и преплитању различитих догађаја, представља за сада једину реалну могућност одређивања почетка најзначајније етапе у животу Студенице — Савиног игуманства, праћеног претварањем манастира у маузолеј светог родоначелника династије Немањића. Већ неколико дана по доношењу тела нови, студенички гроб почео је даточи миро као весника предстојеће канонизације, управо на годишњицу Немањине смрти.[22] Била је то осма годишњица, 13. фебруара 1207. године.

---

[20] Уп. Историја српског народа I, 270 сл. (*С. Ћирковић*), а такође и: *Ст. Станојевић*, Стеван Првовенчани, Год. Н. Чупића 43 (1934) 18; *Новаковић*, н. д. 107.

[21] Уп. Историја српског народа I, 270, 270 н. 17 (*С. Ћирковић*), где је за terminus ante quem узет април 1207. године.

[22] Теодосије, Живот светог Саве, изд. *Ђ. Даничић — Ђ. Трифуновић*, Београд 1973, 90. — Од тог тренутка један од најхитнијих задатака новог игумана на уређивању Студенице било је живописање манастирског католикона—Богородичине цркве, које је, према чувеном натпису у тамбуру куполе, отпочело 6717 (1208/9) године.

Ljubomir Maksimović

SUR L'ANNEE DU TRANSFERT EN SERBIE DES RELIQUES DE STEFAN NEMANJA

Dans la Vie de Stefan Nemanja, son fils Sava mentionne à deux reprises que le corps de son père reposa huit ans à Chilandar, avant d'être transferé en Serbie. Compte tenu que Nemanja est mort le 13 févr. 1199, il semble facile, à première vue, de déterminer l'année au cours de laquelle a été effectué le transport des reliques. Mais considérant le fait que Sava mentionne l'arrivée des Latins à l'Athos, après la IVe croisade, comme étant la raison ayant motivé la décision de rapatrier les cendres de Stefan Nemanja, les historiens contemporains ont souvent essayé, en se basant sur différentes méthodes pour le calcul de ces huit années, de mettre ces deux événements en étroite liaison chronologique. Ainsi l'année 1206 recueille aujourd'hui le plus grand nombre de partisans. Ceux-ci appliquent pour le calcul du temps la méthode byzantine bien connue qui consiste·à considérer comme entières l'année où commence un événement (dans ce cas la mort de Nemanja) et celle où il se termine (ici donc le transport du corps) et à les comptabiliser comme telles avec les autres années pleines dans l'indication de la durée totale.

Cependent, dans des cas semblables Sava ne procède pas de la même manière. Ainsi dans ses écrits relatant différentes phases de la vie monacale de Nemanja, par exemple, s'il compte toujours en années celles-ci ne représentent que des périodes de douze mois indépendantes de la division annuelle du calendrier et la durée d'un événement est donc exprimée par un nombre, chaque fois arrondi à l'unité supérieure, d'années effectives. S'il a appliqué cette méthode de calcul dans le cas qui nous intéresse ici, et il n y a pas de raison d'en douter, le corps de Nemanja aurait reposé un peu moins de huit ans dans sa tombe de Chilandar. Compte tenu que la suite qui accompagna son corps est arrivée, d'après les plus récents calculs, le 9 février à Studenica, où quelques jours plus tard, le 13 février, fut célébré pour la première fois sur le sol de Serbie l'anniversaire de la mort de Nemanja, cela ne pouvait être que le huitième anniversaire. Il s'agit donc du 13 février de l'annèe 1207. En d'autres termes le corps de Nemanja a reposé, à quelques mois près, huit années à Chilandar. Ce qui dans la méthode de calcul de Sava correspond bien aux huit ans indiqués par celui-ci.

La thèse de l'année 1207 semble également être confirmée indirectement par les événements qui entourèrent le transport des reliques et que l'on trouve mentionnés dans les Vies de Nemanja écrites respectivement par Sava et Etienne le premier couronné. La «confusion» qu'amenèrent avec eux les Latins sur le territoire de l'Athos, d'après les termes de Sava, est certainement une allusion à l'imposition de la primauté et de la juridiction papales, atteint son comble durant l'été 1206. Les luttes internes en Serbie avaient vraisemblablement pris fin quelques temps auparavant aussi le grand joupan Stefan et son frère Voukan ayant appris les difficultés que connnaissait le Mont Athos, suite à la présence des envahisseurs, convièrent Sava à rapatrier le

corps de leur père. Sava attendit d'abord que se présentassent des conditions favorables, puis passa un certain temps sur le chemin de Serbie avertissant à temps ses frères de son arrivée, de sorte que fut préparé un accueil solennelle à Hvosno. Tout cela n'a pas pu se dérouler très rapidement et semble, en dépit de la simultanéité possible de certains des faits mentionnés, parfaitement confirmer la thèse du début de l'année 1207 aux dépens de celle du début de l'année 1206. Le tableau est ainsi complet et la thèse de l'année 1207 se révèle comme étant la seule possible.

Зборник радова Византолошког института, XXIV — XXV, 1986.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIV — XXV, 1986.

UDC 861.085:877.3.085 "14"

NINOSLAVA RADOŠEVIĆ

LAUDES SERBIAE

THE LIFE OF DESPOT STEPHAN LAZAREVIĆ BY CONSTANTINE THE PHILOSOPHER

Soon after the death of Despot Stephan Lazarević in 1427 the Serbian patriarch Nikon ordered the most learned man in Serbia Constantine the Philosopher from Kostenec, to write down the life of the deceased ruler.[1]

This, by many of its qualities, exceptional work, has aroused interest among scientists in many ways. Its models and relationship to other life stories of Serbian rulers, which on their own are a particular phenomenon of the Byzantine-Slavic medieval literature, were taken into consideration.[2]

---

[1] This work is an enlarged version of the paper read at the 17th International Byzantine Congress (Washington, D. C., August 3—8, 1986) in the section „Byzantine Culture among the South Slavs".

The edition which was used and cited most is: Konstantin Filosof i njegov život Stefana Lazarevića despota srpskog, izd. *V. Jagić*, Glasnik Srpskog učenog društva 42 (1875) 223—328. A new edition has been published in Bulgaria recently: *K. Kuev—G. Petkov*, Săbrani săčinenija na Konstantin Kostenečki, Sofija 1986, 314—515. The Vita was translated into modern Serbo-Croat by *L. Mirković*, Stare srpske biografije XV i XVII veka, Beograd 1936, 43—125.

[2] *M. Vasić*, Konstantin Kostenečki i Herodot, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 11, 1—2 (1931) 140—146; *P. Popović* in the Introduction to the translation by *L. Mirković*, XXXVII—LIII; *idem*, Konstantin Filozof i izreke „mudrih Jelina", Prilozi za KJIF 16, 2 (1936) 320; *Ju. Trifonov*, Život i dejnost na Konstantin Kostenecki, Spisanija Bălgarske Akad. na naukite 66 (1943) 223—258; *R. Marić*, Tragovi grčkih istoričara u delima Konstantina Filozofa, Glas SAN 190 (1946) 5—33; *K. Kujew*, Konstantyn Kostenecki w literaturze bulgarskiej i serbskiej, Kraków 1950, 86—112; *Đ. Sp. Radojičić*, Konstantin Filozof i stari srpski rodoslovi, Zbornik Inst. za proučavanje književnosti, 1 (Beograd 1951); *I. Dujčev*, Konstantin Filosof i „Predskazanijata na mădrite elini", ZRVI 4 (1956) 149—155; *H. Birnbaum*, Byzantine Tradition transformed: The old serbian Vita, Aspects of Balkans. Continuity and Change, Den Haag — Paris 1972, 254 sqq., 277 sqq.; *D. Bogdanović*, Istorija stare srpske književnosti, Beograd 1980, 216—218; Istorija srpskog naroda, II, Beograd 1982, 332—3 (*D. Bogdanović*); *Đ. Trifunović*, Stara srpska književnost — Osnove VI, Književna istorija XVI 62 (1983) 200—206; a study of the Vita as a literary-historic monument in the new Bulgarian edition — *K. Kuev* — *G. Petkov*, 328 sq.

In his well-known book on the historiography of the Serbian rulers, Stanislaus Hafner intentionally did not take into account the Life of Despot Stephan because it did not fit into the style and contents of the previous Vitae — *St. Hafner*, Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie, München 1964, 18.

Numerous data which the Life offers about events and life in Serbia and the Balkans of that age were profusely used.[3] Constantine's descriptions were also matched with the results of the latest archeological discoveries.[4] This time the Life of Despot Stephan, or more precisely its description of Serbia and Belgrade, is of interest in relation to Byzantine rhetoric, which undoubtedly played a decisive role in the formation of the medieval Slavic literatures. We shall also mention the reality — abstraction relationship, a question which is unavoidably posed by the very nature of medieval rhetoric.

It is not our intention here to enter into any deeper study of the genre. We can state, however, that, as far as composition is concerned, Constantine the Philosopher abides by the encomium, which from Hellenic times constitutes the skeleton of biographic, and later on in a slightly changed form, of almost all hagiographic works.

The Introduction linked by an acrostic composed of the first ten letters of the Greek alphabet[5], offers a comparison of the main hero to Biblical personalities. Therafter, following the time-honoured tradition[6], comes a description of the hero's native country; of his genos and forefathers (in this case a thorough genealogy tracing the despot to the Nemanjić dynasty and back to the family of Constantine the Great); of his parents (the story of Lazar naturally includes a description of the Battle of Kosovo); of his physical and spiritual appearance in youth; of his excellence of character and his deeds in war and peace. The end of the Life differs from those of „basilikoi logoi" which were delivered while the rulers were still alive. Relating the hero's death, Constantine describes the omens which preceded it and mentions the events which immediately followed it. In the end, the conclusion takes up the form of a condensed eulogy which combines both hymn and threnos.

The author himself decided how much attention each section would get. Constantine developed the section on the hero's homeland into a real eulogy to Serbia (Ch. 1—10). This eulogy to country, both in its own right and as part of an encomium to one person, has its own clearly defined rules.[7]

---

[3] *St. Stanojević*, Die Biographie Stefan Lazarević von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle, Archiv f. Slavische Philologie 18 (1896) 409—522; *K. Jireček*, Istorija Srba, Beograd 1952, I 327 sqq., II passim; *M. Al. Purković*, Knez i despot Stefan Lazarević, Beograd 1978; see the corresponding chapters in: Istorija srpskog naroda, II, Beograd 1982 (*D. Bogdanović, R. Mihaljčić, S. Ćirković, D. Kovačević — Kojić, M. Blagojević, M. Spremić*).

[4] *J. Kalić-Mijušković*, Beograd u srednjem veku, Beograd 1967; Istorija Beograda I, Beograd 1974 (*J. Kalić, G. Marjanović, M. Bajalović, M. Popović*); *M. Popović*, Beogradska tvrđava, Beograd 1982.

[5] This is the first of the three acrostics in the Life of Despot Stephan. The second one deals with the exposition of the Vita, while the third one is composed of the initial letters of the verses of the final lament. Cf. *P. Popović*, Akrostih u Konstantina Filosofa, Prilozi za KJIF 15, 1—2 (1935) 41—46; *Đ. Sp. Radojičić*, Das Akrostichon in der altserbischen Literatur, Südost-Forschungen, 17 (1958) 144—152; *idem*, Završni akrostih kod Konstantina Filozofa, „prevodnika" i „učitelja Srbskog", Letopis Matice Srpske 388 (1961) 479—483. It is an interesting fact that acrostic is a characteristic feature in several Byzantine written texts on perfect rulers and thier duties, the so-colled „Fürstenspiegel" — *H. Hunger*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I, München 1978, 158.

[6] *Waltz*, Rhetores graeci IX, 213 sqq. Cf. *L. Previale*, Teoria e prassi del panegirico bizantino, Emerita 17 (1949) 72—105; 18 (1950) 340—366; *Hunger*, o. c. I 88.

[7] *Waltz*, Rhetores graeci IX, 164—212. Cf. *E. Fenster*, Laudes Constantinopolitanae, München 1968, 5—13; *Hunger*, o. c. I 172 sq.; *C. J. Classen*, Die Stadt im Spiegel der Descriptiones und Laudes urbium in der antiken u. mittelalterilichen Literatur bis zum Ende

By identifying Serbia with the old Roman provinces of Dalmatia and Dacia in the Balkans, Constantine placed the fifteenth century Serbian state within the traditional frame of the universal empire. Transposition of medieval countries into an administrative and ethnic setting known from antiquity is common in learned Byzantine literature.

As far as air is concerned (Ch. 1), Serbia is a promised land flowing with milk and honey (Exod. 3, 8).[8] A rather convoluted description follows on the temperate, and therefore ideal climate, Serbia has throughout the four seasons which distinguishes her from any other country in all four corners of the world. This is an obligatory part of the description of situation (θέσις). As „all treasures" (въса благаа) are gathered in it, Serbia is the source of fresh air for both the west and the east.[9]

Serbia is also unique by the natural wealth (φύσις) of her land (Ch. 2—4). The inexhaustible silver and gold mines, vineyards, fertile fields and gardens, the sources of rivers and springs, the great plenty of birds and fish, different foods — all this the Lord offered to people for „delight in abundance" (въ наслаждєниє изобильствиа).[10]

Another important element of the ideal country is her strategic position, i. e. how and to what extant she is protected from attacks (ἀσφάλεια).[11] Apart from natural protection by high mountains, Serbia has fortified towns well--supplied by water.

Blessed with all these benefits, the rules of amplification allow of no comparison of Serbia with any other country in the world. Constantine lauds her natural wealth and pleasant climate for both their usefulness (κατ' ὠφέλειαν) and the esthetic pleasures and comforts which she provides (καθ' ἡδονήν) — съгласиє и доброта, красота и плодоношєниє.

A long passage on the rivers of paradise serves to point out Serbia's abundance of waters (Ch. 5—8). This was obviously translated by Constantine from the Greek for a collection of cosmographic and geographic excerpts, a copy of which, transcribed in the sixteenth century, has been preserved in the Bogišić Library in Cavtat.[12] The Sava (one of the 36 largest rivers in

des zwölften Jahrhunderts, Hildesheim — New York 1980, 16; *G. Dagron*, Constantinople imaginaire, Paris 1984, 9.

If we briefly summarise what Menander, the IIIth century rhetor, said about eulogies for countries and towns, one should stick to approximately similar rules — one should talk about the position (θέσις) of country or town, with reference to the land (topography), to the sea, to the sky (climate), to the neighbouring countries and the cardinal points; and than about the nature (φύσις) — i. e. the hilly or flat terrain; for a town, about its acropolis and surrounding plain; then about the fertility of the land. Both position and nature should be considered from two sides — according to their benefit (κατ' ὠφέλειαν, κατὰ χρείαν) and to the pleasure (καθ' ἡδονήν) they are providing. Attention should be paid to harbours — the natural and the constructed ones (λιμένες), to the origins and the antiquity of th e town, to its population, their activities (ἐπιτηδεύσεις) and their deeds (πράξεις).

[8] Comp., for example, the Eulogy to Constantinople by Constantine's contemporary Joseph Vrienios — *Fenster*, o. c. 250.

[9] The medial position is of great importance as it provides all the advantages of the best climate possible, see — *Fenster*, o. c. 251; *Hunger*, o. c. I 172, 175.

[10] *Fenster*, o. c. 134 et passim; *Hunger*, o. c. I 173, 177.

[11] *Fenster*, o. c. 9, 35, 198; *Hunger*, o. c. I 170, 173.

[12] *St. Novaković*, Odlomci srednjovekovne kozmografije i geografije, Starine 16 (1884) 55; *C. Giannelli*, Di alcune versioni e rielaborazioni serbe delle „Solutiones breves

the world) flows into the Danube (identified with the river of paradise, the Fison) at the „nicest place“ where the „brightest White City“ was built. Having gone through his praise of the heaven, land and water, Constantine following the established rules, switched to the population (Ch. 9—10). Through a series of Biblical comparisons, Constantine the Philosopher presents the Serbs, their character, their physical appearance and moral qualities. Thus, we discover that Serbs are brave and skilled in arms, obedient and, unless obliged otherwise by urgent cause, slow in speech (Jac. 1, 19). Of light and bright blood, clean in their person and sociable, they are predominantly a pious people. Besides the virtues of courage, wisdom and philanthropy, piety (εὐσέβεια) takes an important place in Christian encomiums.[13]

By means of a stylistic form of repetition of the same stem (иже вьса краснаа ꙁмѣти въмѣнившиих о единомь красныим красещии се Христѣ, въ красныих поустыниах и обителих) Constantine singles out a „higher class“ of the population, monks, who dedicated themselves to „an angelic way of life“. Thus, Stephan's biography is linked to the hagiographic tradition of old-serbian Vitae. From the point of view of the composition the mention of the most prominent Serbian monks, St. Simeon and St. Sava, who renounced power „shouldering their cross“, constitutes a transition towards the section referring to the hero's ancestors.

*

Constantine presents Stephan's deeds (πράξεις) in chronological order as part of a description of events and conditions on the Balkan Peninsula. After the turn of events following the Turkish defeat at the Battle of Angora in 1402, Serbia was temporarily liberated from its position as vassal to the Osmanli dynasty. Turning towards Hungary, she got Belgrade from her. The Despot's reconstruction of Belgrade, as part of his policy of general reorganization in Serbia at a time of relative peace, is especially described and praised in Constantine's work (Ch. 51).[14]

The antiquity of the city was mentioned only briefly in reference to other cities — Belgrade is one of the large ancient towns.[15] Its exceptional position, rarely to be found in the universe, is compared to the wings of a big ship (καθ' ἡδονήν). Its strong fortifications, ensured lines of supply and natural strategic protection are also described (κατ' ὠφέλειαν).

Aware of these advantages, the wise Despot did his best to raise and embellish this town on „seven hilltops“ which can be compared to the hanging gardens of Babylon and to Solomon's Jerusalem. Well-known motifs spring to view from the highly involved eleven centuries old tradition of *laudes Constantinopolitanae*. In eulogies to Constantinople a comparison to Babylon is traditionally more frequently used in the negative rather than positive sense

quaestionum naturalium“ attribuite a Michele Psello, Studi bizantini e neoellenici 5 (1939) 464, 466—7.

P. Popović, Četiri rajske reke (Jedno mesto iz Konstantina Filosofa), Glas SKA 171. Drugi razred 88 (1937) 161—176 mentions the corresponding anonymous Greek source.

A short fragment of a different translation of the treatise about the rivers of paradise we can find in a so-called „Zbornik of Gorica“ from the XVth century — cf. *N. Radošević*, Kozmografski i geografski odlomci Goričkog Zbornika, ZRVI 20 (1986) 176, 179, 182.

[13] Cf. *Fenster*, o. c. 58 et passim; *Hunger*, o. c. I 61, 172.

[14] *Hunger*, o. c. I 172 sq.

[15] *Fenster*, o. c. 9.

(as in this case), and metaphors of New Jerusalem or the new Zion are in evidence from the seventh century to the end of the Byzantine Empire.[16]

The comparison of medieval Belgrade to Jerusalem, made by Constantine, is linked to the epithet „seven hilled" (седмоврьхь), which corresponds to the ἑπτάλοφος frequently mentioned in Laudes Constantinopolitanae.[17] At the time when Constantinople became the capital of the Empire, one of the requisits of „translatio imperii" was its topographic identification with ancient Rome and, thus, Constantinople became and remained „ἑπτάλοφος" until the end of its existence.[18] Occasionally this epithet is combined with Jerusalem as a metonymy for Constantinople and acording to Theodore Prodromos even with Zion — *pars pro toto for* Jerusalem. Prodromos refers to Constantinople: ὦ Σιὼν ἑπτάλοφε.[19] Constantine's „seven hilltops" scheme has given a lot of trouble to archeologists. It has, however, justly been remarked that one should, in no case, follow the identification of this typically literary epithet with the real topographic conditions in the Despot's capital.[20] It also seems too dangerous to take the comparison to Jerusalem (elaborated as part of this „seven hilltop" scheme) too literally, although the Danish slavist G. Svane, who visited the archeological localities of both Jerusalem and Belgrade, concluded („having in his hands Constantine's text and relying on his imagination") that these comparisons were based on reality.[21] Although we know that Constantine the Philosopher was in Jerusalem, we can take that this visit was only an indirect stimulus for using the already classic literary topic of New Jerusalem.

However, leaving all these comparisons aside, the lofty landmarks of the medieval town remain: the emperor's palace, the moat around the double ramparts, the port to the north of the town, a spacious harbour for the emperor's ships (we must remember that the description of the harbours had a special chapter in the rhetorical manuel),[22] separate fortifications, several towers

---

16 After the defeat of Slavs and Avars in 626 A. D., when Constantinople was saved from an immediate destruction, there appears in political ideology and rhetoric texts, which reflect it, the thesis that Constantinople is a God-protected city which has taken over the role of Jerusalem—*P. Alexander*, The Strength of Empire and Capital as Seen through Byzantine Eyes, Speculum 37,3 (1962) 339—357; *Fenster*, o. c. 322.

17 V. *R. Zett*, Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen, Köln — Wien 1970, 80, 262. However, there is an impression that for Constantine the „врьхь" means the part of the town which is elevated due to its buildings — v. *M. Popović*, Beogradska tvrđava, Beograd 1982, 66.

There is also the transfer of the term ἑπτάλοφος to Babylon in the eschatologic apocaliptic literature where the „seven-hilled" Babylon indicates Constantinople sentenced to disappearance — *L. Radermacher*, Anonymi Byzantini de caelo et infernis epistula, Leipzig 1898, 4; *Fenster*, o. c. 114; *L. Ryden*, The Andreas Salos Apocalypse, DOP 28 (1974) 256.

18 In the collective works: Roma — Constantinopoli — Mosca, Napoli 1983, papers by *E. Follieri*, 230; *G. Dagron*, 305; *H. Ahrweiler*, 311. V. et *Fenster*, o. c. 22, 114, 144, 250, 252, 298.

19 *Fenster*, o. c. 144, Joseph Vrienios (*Fenster*, 250) mentions, although separately, in a series of metaphors for Constantinople both ἑπτάλοφος πόλις and νέα Ἱερουσαλήμ.

20 Cf. *J. Kalić*, Nova saznanja o prošlosti Beograda, Istorijski glasnik 1 (1971) 60 sl.; *M. Popović*, o. c. 66.

21 *G. Svane*, Konstantin Kostenečki i ego biografija serbskogo despota Stefana Lazareviča, Starobălgarska literatura 4 (1978) 35 sl.

22 *Waltz*, Rhet. graeci IX 174—175; *Fenster*, o. c. 10. An attempt to connect despot's Vita with conditions in the countryside — see *G. Marjanović — Vujović*, Pristaništa Beogradskog grada, Saopštenja Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, 11 (1970) 6—7.

and ramparts, the emperor's treasury and the secret passage running from the court to the river.

Constantine writes in detail about the five large and small city gates with drawbridges over the moats. He repeatedly stresses the strategic position of the City of Belgrade which could be approached on land only from the south, while on all other sides it was protected by rivers (θέσις πρὸς ἤπειρον, πρὸς ποτάμους).

All Christian rulers had an obligation to construct sacral buildings and charitable institutions. In Belgrade, these included: the reconstruction of the metropolitan church of the Dormition of the Blessed Virgin[23] and the donation of large estates to its monastery; the building of the church of the Three Hierarchs, where metropolitan bishops were buried; the construction of the hospital and Church of St. Nicholas, surrounded by spacious gardens and generously endowed.

Constantine goes on to describe the citizens and their way of life (ἐπιτηδεύσεις). The Despot gathered together the wealthiest people (εὐδαιμονία), established a city council of twelve (κατάστασις πολιτείας), and enabled commerce to prosper by eliminating taxes. In negotiations with Hungary and other countries (πρὸς τὰς περιοίκους χώρας), the Despot did much to alleviate customs tariffs for the citizens of his capital and thus Belgrade began to attract inhabitants from neighbouring countries, and to grow and develop.[24] Omitting the chapter on scientific and cultural activities of the citizens, a new short comparison to Jerusalem concludes this description of Despot Stephan's wealthy and populous city.

The Resava Monastery was another of the great foundations undertaken by Stephan Lazarević (Ch. 52). The pious Despot, himself inclined to the contemplative life, liked to gather monks and hermits more than Croesus enjoyed collecting objects of gold. The church itself is not described in any great detail, apart from a reference to gold and colorful paintings. However, Constantine enchantingly describes the Despot's care to find the best place for his memorial Church and to assemble the best builders and painters of his time. At great effort and expence he managed to build the Lord's house and the fortress (градъ) around it, and assembled monks and donated large estates to them. Accessories of a church treasury, an obligatory part of its ekphrasis, are also mentioned, such as: icons decorated with pearls and gold, splendid vestments and liturgical vessels. The wealth of Resava exceeds that of the Athos monasteries which also received abundant donations from the Despot.[25] The patriarch and all his clergy consecrated this temple of the Lord at Pentecost. The Despot built his foundations to last a long time.

*

[23] An inscription in stone, discovered some two decades ago, is an interesting and instructive proof about despot's reconstruction of the Big church — *B. Vujović*, Natpis despota Stefana Lazarevića, Zbornik za likovne umetnosti 4 (1968) 175—189; *M. Popović*, Srednjovekovna crkva Uspenja Bogorodice u Beogradu, Zbornik Narodnog muzeja 9—10 (1979) 497—512.

[24] Istorija srpskog naroda, II, 71 sl., 85, 107, 126—127 (*J. Kalić, D. Kovačević — Kojić, M. Blagojević*).

[25] On the problem who were the builders brought „from the islands and all around" — see *V. J. Đurić*, Vizantijske freske u Jugoslaviji, Beograd 1974, 99 sq., 224 n. 136.

If we compare the descriptions of Serbia and Belgrade, we notice that the eulogy to Serbia is more general, more closely linked to the rhetorical mode and in a way more static. This is only the background to the Life Story, presented, so to speak, in one dimension. Realistic features are built into the standard description of an idyllic country, such as: fertility, mineral wealth, vineyards and its largest rivers. The Christian idea of a world created by God merges here with the idealized image of antiquity.

The description of Belgrade is much more lively and picturesque, and although it fits into the rhetorical scheme, only the parts referring to the Despot's activities are given in detail. The Creator of the world fades into the background and the ruler takes on the role of God's representative and creator of all that relates to earthly human activity.[26] Through their close relationship with the Church and extensive building activity the rulers of the medieval Serbian state persistently consolidated their power. In the difficult times of constant Turkish threat after the Battle of Kosovo, besides churches and monasteries, magnificent fortresses were built, such as Belgrade, Resava and — somewhat later — Smederevo.

Thus, on the one hand we have rhetoric and eulogies praising rulers and their deeds as founders of holy places dedicated to God, and on the other the very real activities of the same rulers as part of the same ideology. Within the set, traditional mode of a eulogy, Constantine's description of Belgrade offers a lively picture of the Despot's city. Large-scale archeological excavations in recent times offer numerous proofs that Constantine's description — literary reminiscences aside — corresponds to a great extent to the discoveries made on the site.[27]

In medieval literature, however, it should be constantly borne in mind that immitation of reality is never an aim in itself. Detailed description, although seeming to offer an individualized picture, in fact serve to indicate to what an extent the town corresponds to an ideal model. The comparison of Belgrade to Jerusalem is not a reflection of their real similarity but a way to bring the medieval Serbian capital closer to the eternal and perfect celestial Jerusalem. Thus, the peacetime works of Despot Stephan take on a new dimension as a reflection of God himself, a new step on the „path to the Upper Jerusalem" (иже къ вышнимꙋ Iєросалимꙋ стъзꙋ имать и подобиє).

As previously mentioned, Constantine kept to a chronological order when presenting the Despot's life. For this reason, and perhaps for some other literary intentions, the description of Belgrade occurs more or less in the middle of the work. The life story begins with a comparison to Moses and other grand Biblical persons and ends with a hymnic eulogy. Its central part, the eulogy of Belgrade, aspires to the exalted spheres of the celestial Jerusalem. This imparts to Constantine's Life of Despot Stephan Lazarević an imprint of greatness, which satisfies the demands of rhetoric while expressing the ideology of the Christian ruler.

---

26 On founding and building activities as an expression of imperial functions in Byzantium — see *G. Downey*, Imperial Building Records in Malala, BZ 38 (1938) 10 sq.

27 Constantine's descriptions, if read correctly, have the value of sources confirmed by archeological discoveries and by comparison to other contemporary scriptures of non--rhetoric substance — cf. *J. Kalić*, Opis Beograda u XV veku, Zbornik Filozofskog fakulteta XII 1 (1974) 443—453; *eadem*, Byzanz und die mittelalterlichen Städte in Serbien, XVI. Internationaler Byzantinisten Kongress, Akten II/4, JÖB 32/4 (1982) 595—604; *M. Popović*, Beogradska tvrđava 12, 65—101.